

MĀDHAVANIDĀNA.

BY

MĀDHAVAKARA,

with the two Commentaries, Madhukosha

BY

VIJAYARAKSHITA & SHRĪKANTHADATTA

AND

ĀTANKADARPAṆA

BY

VĀCHASPATI VAIDYA

Third Edition.—3000 COPIES.

EDITED BY

VAIDYA JĀDOWJĪ TRICUMJĪ ĀCHĀRYA,

EDITOR OF ĀYURVEDĪYA GRANTHA-MĀLĀ.

PUBLISHED BY

PĀNDURANG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE "NIRṆAYA SĀGAR" PRESS,

BOMBAY.

1932.

Price 2½ Rupees.

[All rights reserved by the publisher.]

PUBLISHER—Pandurang Jaway, } at the Nirnaya Nagar Press
PRINTER —Ramechandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay

महामतिश्रीमाधवकरप्रणीतं

माधवनिदानम् ।

महामहोपाध्याय-श्रीविजयरक्षित-श्रीकण्ठदत्ताभ्यां विर-
चितया मधुकोशाख्यव्याख्यया तथा श्रीवाचस्पति-
वैद्यविरचितया आतङ्कदर्पणव्याख्यया च
समुल्लसितम् ।

आयुर्वेदीयग्रन्थमालासंपादकेन
आचार्योपाह्वेन त्रिविक्रमात्मजेन यादवशर्मणा
संशोधितम् ।

तृतीयं संस्करणम् ।

मुम्बय्याम्

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८५४, सन १९३२.

मूल्यं २। संपादकप्यकद्वयम् ।

भूमिका ।

विमलविपुलबुद्धिरिन्दुकरात्मज श्रीमाधवकरश्चरकपुत्रुतविदेहवामभटादीनामनेक-
 तन्त्राणां वचनानि सगृह्य माधवनिदानमिति नाम्ना प्रसिद्ध रोगविनिश्चयाख्यमिम
 ग्रन्थ निर्मितवान् । अस्मिन् ग्रन्थे आयुवदोक्तानां प्रायः सर्वेषां रोगाणां निदानपूर्व-
 त्परुपशयसंप्राप्त्युपद्रवसाध्यासाध्यविचारप्रमृतयो विषया सक्षेपेणातिरिच्यतयोपव-
 र्णिता । अयं च मन्दबुद्धीनामत्पेनापि परिश्रमेण रोगसमूहज्ञानसंपादनविधावद्वितीयो
 वरीवर्ति । भिषजामतीवोपयुक्तोऽयं ग्रन्थः, यदिमं भिषजः सर्वदा कण्ठोपस्थितमेव
 परिरक्षन्ति, अस्य च निर्मलज्ञानेन रोगसमूहान्विनिर्णयन्ति । अस्य महतीं लोकौप-
 योगिता निरीक्ष्य विद्वद्भिर्भयमिर्भवह्यष्टीका व्यरचिपत । यासु मधुकोशात्तद्दुर्दर्पणाख्ये
 द्वे टीके समुपलभ्येते । विमलविपुलबुद्धि श्रीमाधवकरादीकाचार श्रीविजयरक्षित
 श्रीकण्ठदत्तश्च कस्मिन् समये कतम जनपद जन्मना अलङ्कुरिति इदं प्रमाणेन
 निश्चेतुमतीव दुःशकम् । किन्तु श्रीगोपीमोहनकविराजकृतमुक्तावल्याख्यग्रन्थ-
 स्थेन "पूर्वं लोकहिताय माधवकरामिरुशो भिषक् केवल कोपान्वेषणतत्पर प्रवि-
 ततायुर्वेदरत्नाकरात् । मात्र रत्नमयीं चकार स यथा लाभ न शोभाधिका साऽस्माभि
 कमनीयभक्तिरचनद्वाराऽन्यथा ग्रथ्यते इति पद्यनेतावदेव निश्चीयते यन्माधवकरो
 निदानातिरिक्त रत्नमालाभिधमन्यमपि ग्रन्थ निर्मितवानिति । अयं च माधवकरो
 वेदभाष्यकर्तुं सायणोपनामकात् माधवाचार्यतो भिन्न एवेतीतिहासवेत्तृणा सुविदि-
 तमेव । मधुकोशव्याख्याव्यतिरिक्त श्रीविजयरक्षितविरचितोऽन्यग्रन्थो न ह्यप्युप-
 लभ्यते । श्रीकण्ठदत्तेन वृद्धकृतसिद्धयोगाख्यग्रन्थोपपि कुसुमाचल्यभिधाना
 व्याख्या प्रणीता, येषां पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमग्रन्थावल्या मुद्रिताऽस्ति । पुस्तक
 स्वास्य शुद्धिकरणार्थं मत्समद्वे मधुकोशव्याख्यासहितमाधवनिदानस्यैक हस्तलिखित
 शुद्ध पुस्तकमासीत्, तस्य, तथा आतद्दुर्दर्पणव्याख्याया एक हस्तलिखित पुस्तक
 मत्सपरमशुद्धां स्य च वैश मुरारजी नथुभाइ इत्येतेषां पुस्तकसमग्रहात्प्राप्तं, तस्य च
 साहाय्यमवलम्बित, सदेहस्थलेषु चरकमुशुतादीन् ग्रन्थानवलोक्य निश्चिता पाठ-

१ स चायं माधवकरः सीतोपवृष्टमन्त्राद्ये विजयरक्षितश्च त्रयोदशशतके संनभूतेषु
 मल्लभारतीरोपदेशे म म कविराज विष्णुनाथनेनमोदयाः ।

भेदाः, मुद्रितपुस्तकेषु यत्र क्वचिन्मूलातिरिक्तः पाठ उपलब्धः स प्रक्षिप्त इति मत्वा
 ( ) एतादृक्चिह्नमध्ये संनिवेशितः, ग्रन्थार्थी माधवनिदानान्तर्गतानां विषयाणामनु-
 क्रमणिका संयोजिता, तथा मधुकोशव्याख्यायां प्रमाणतयोपन्यस्तानां ग्रन्थग्रन्थकर्तृणां
 तत्तत्स्थानोद्देशपूर्वकं नामानि, तथा संप्रति भारतवर्षे यावत् (युवानी) चिकित्साया
 आङ्ग्लचिकित्सायाश्च प्रचारवाहुल्यात् माधवनिदानोक्तानां रोगाणां यथोपलब्धानि
 अरुचीभाषया आङ्ग्लभाषया च पर्यायनामानि संनिवेशितानि । प्रथमसंस्करणे
 आतङ्कदर्पणव्याख्या समग्रैव मुद्रिता आसीत् । परमातङ्कदर्पणव्यख्यायां बहवोऽशा
 मधुकोशव्याख्यातोऽविकला एवोद्धृताः सन्ति, अतः पुनरुक्तिदोषनिवाणाय
 पुस्तकस्याकारणकलेवरद्विनिवारणाय चास्मिन् द्वितीये संस्करणे मधुकोश-
 व्याख्यातो यावानंश आतङ्कदर्पणव्याख्यायामधिक आसीत्तावानेवोद्धृत्य मुद्रितः ।
 एवं पुस्तकस्यास्य शुद्धिं विधाय निर्णयसागरयन्त्रालयाधिपतये 'पाण्डुरङ्ग जावजी'
 इत्यभिख्यया प्रसिद्धाय श्रेष्ठिने दत्तमिदं पुस्तकं, तेन च स्वकीये निर्णयसागरयन्त्रालये
 मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतम् । एवं महता यत्नेन संपादितेऽस्मिन्कार्ये प्रमादेन भ्रमेण
 वा जातं स्तूलनं क्वचिद्दृश्येत, तर्हि गुणैकपक्षपातिभिर्विद्वद्भिः क्षन्तव्यं, सफल-
 यित्तव्यश्च ममायं प्रयासो ग्रन्थस्यास्य पठनपाठनपर्यालोचनादिनेत्यभ्यर्थयते

कालवादेवीरोड,
मुंबई.

}

भियजामनुशाहो
यादवशर्मा ।

मधुकोशव्याख्यायां प्रमाणत्वेन समुपन्यस्तानां ग्रन्थानां
ग्रन्थकर्तृणां च नामानि ॥

अमरः २-१२	इति	ईशानदेवः ४३-१३	इति
चरकः ३-२-३-२०	इत्यादि	भेडः ४४-२६	"
सुश्रुतः ४-६	"	नागभर्तृतन्त्रम् ४४-२८	"
गदाधरः ५-१७	"	पराशरः ४५-१७	"
जेजुटः ५-१८	"	स्मृतिशास्त्रम् ४६-१२	"
वररुचिः ५-२०	इति	चक्रः ५४-२७	इत्यादि
भट्टारहरिचन्द्रः ५-२४,	इत्यादि	कार्तिकवृण्डः ५४-२९	"
न्यायदर्शनम् ६-१,	इति	भट्टारहरिचन्द्रः ५५-३	"
तीसटाचार्यः ७-६	इति	चन्द्रिकाकारः ५५-४	इत्यादि
सुदान्तसेनः ८-१७	इत्यादि	जतुकर्णः ५५-२०	"
पराशरः १०-६	इति	अभिवेशः ५८-३१	"
हारीतः १०-११	इत्यादि	क्षारपाणिः ६४-१२	"
ईश्वरसेनः १२-२१	"	करवीराचार्यः ६६-४	"
वृद्धवाग्भटः १५-७	"	भोजः ७२-१४	"
वाप्यचन्द्रः १५-२२	"	गौतमः ७९-५	इति
वाग्भटः १८-१३	"	नागार्जुनः ८४-५	"
गदाधरः २०-१३	"	वृद्धभोजः १२५-१७	इति
पालकाप्यः २५-७	"	कामशास्त्रम् २६१-५	"
हरिवंशः २५-३०	"	रविगुप्तः ३४२-८	"
वृद्धसुश्रुतः २८-८	"	चञ्चुप्यः ३५१-२१	"
कार्तिकः ३०-७	"	सालकिः ३५२-१६	इत्यादि
हारीतः ३२-८	"	वल्याणविनिश्चयः ३५३-११	इति
भालुकितम्बम् ३४-१५	"	शालाक्यम् ३५४-९	"
दृढवलः ३५-१३	"	निमिः ३५७-१३	"
गयदासः ३७-९	"	हिरण्यस्तः ३६१-२	"
विदेहः ३९-२६	"	आलम्बायनः ३८०-३०	"
सरनादः ४३-३	"	वृद्धकाश्यप ३८२-२	"
हरिचन्द्रः ४३-८	"		

निदानोक्तानां रोगाणामरुचीमापायामाङ्गलभाषायां

च नामानि ॥

ज्वर	हुम्मा	{ Pyrexia पायरेक्सिआ. Fever फीवर.
सामान्यज्वर	हुम्मा योगी	Febricula फेब्रिक्युला.
सन्निपातज्वर		Typhoid State टायफॉइड स्टेट.
विषमज्वर	हुम्मा यिलतिया	Malarial fever मॅलेरियल फीवर.
सन्ततज्वर	हुम्मा दायमी	{ Malarial Remittent fever मॅलेरिअल् रिमिटन्ट फीवर.
सततज्वर		{ Double Quotidian Fever डबल क्वॉटिडियन् फीवर.
अन्येषुष्कज्वर		Quotidian Fe. क्वॉटिडियन् फी.
तृतीयकज्वर	हुम्मा गिब रात्रिस दायरा	{ Tertian Fever तर्शियन् फीवर.
चतुर्थकज्वर	हुम्मा राबेआ	Quartan Fever क्वार्टेन् फीवर.
चानुर्थकविपर्यय		{ Double Quartan Fever डबल क्वार्टेन् फीवर.
अभिघातज्वर	हुम्मा जरषी	Traumatic fever ट्रॉमेटिक् फी.
विदाहज्वर	हुम्मा वरमी	Inflammatory fe. इन्फ्लैमेटरी फी.
सूतिफाज्वर	हुम्मा दधिगी	Puerperal fever प्युएरपेरल् फी.
स्नन्योत्थज्वर		{ Milk fever मिल्क फीवर. Fever of Lactation फीवर ऑफ् लैक्टेशन्.
भागन्तुज्वर		{ Adventitious fever अॅड्व्हेंटि- शियल् फीवर.
ओषधिगंधज		Hay fever हे फीवर.
काम-भय-शोक-मोघज्वर		{ Pyrexia of emotions पायरेक्सिआ ऑफ् इमोशन्.
भूताभिषङ्गज्वर		{ Fever of Evil Spirits फीवर ऑफ् ईविल् स्प्रिट्स्.
प्रलेपज्वर		Hectic fever हेक्टिक् फीवर.
अतिसार	दशदाह	Diarrhœa डायरिया.
आमातिसार	शरीर	{ Mucous-colitis म्युकस कोलिटिस.
प्रपादिका	दशदाह उल दम	Dysentery डिसेन्ट्री.
ग्रहणी	शालक उल क्षममा	{ Chronic Diarrhœa, Sprue क्रॉनिक डायरिया, स्प्यू.

अर्श	बवासीर	{ Piles, Hæmorrhoids; पाइल्स; हिमरॉइड्स.
रक्तार्श	बवासीर उल दम	Bleeding piles ब्लीडिंग पाइल्स.
अग्निमान्द्य	जोफ उल मेअदा	Dyspepsia डिस्पेप्शिया.
अजीर्ण	तुएमा	Indigestion इन्डिजेसन.
विस्त्रुचिका	हैजा	Cholera कॉलेरा.
आध्मान	नफूख	{ Tympanitis टिम्पेनाइटिस. Metiorism मीटिऑरिज्म.
शुमि	दीदान उल अमवा	Worms वर्म्स.
पाण्डुरोग		Anæmia ऐनिमिया.
रक्तपित्त		{ Hæmorrhagic diseases हिमो- र्रहेजिक डिजीजेस. Scurvy स्कर्वी.
कामला	यरकान अस्फर	Jaundice जॉन्डिस.
हलीमक	यरकान असबद	Chlorosis क्लोरोसिस.
राजयक्ष्मा	हुम्मा दिक्	{ Phthisis, consumption, Pulmonary tuberculosis यायसिस, कंझम्पशन, पल्मनरी ट्युबर्क्युलोसिस.
उरःक्षत	सिल	{ Pulmonary Cavitation पल्मनरी कॅविटेशन.
कास	सोआल	Cough कॉफ.
हिक्का	फवाक	Hiccup, हिक्कप्.
श्वास	रिखु, जीक उल नफूस	Dyspnœa डिस्पनिया.
तमकश्वास		Asthma ऐस्थ्मा.
शुद्रश्वास		Breathlessness ब्रेथलेस्नेस.
महाश्वास		{ Dyspnœa of failing heart or respiration डिस्पिया ऑफ फेलिंग हार्ट ऑर रेस्पिरेशन.
स्वरभङ्ग	फसाद उल सोत	Hoarseness होर्सनेस.
अरोचक		{ Loss of taste & appetite लॉस ऑफ टेस्ट ऐन्ड ऐपेटाइट. Anorexia ऐनोरेक्सिया.
छर्दि	के	Vomiting व्हॉमिटिंग.
तृषा	अतश मुफरत	Thirst थर्स्ट.
मूच्छर्दा	गशी	{ Cyncope, fainting, सिक्की, फेन्टिङ्.
भ्रम	सदर, दवार.	Giddiness, गिडिनेस.
संन्यास	सक्ता	{ Apoplexy ऐपॉडेक्सी. Cataplexy कॅटैप्लेक्सी.

मदात्यय	रुम	Alcoholism अल्कोहोलिज्म.
उन्माद	जनुन	Insanity इन्सॅनिटी.
अपस्मार	सरआ	Epilepsy एपिलेप्सी.
आक्षेपक	तसलुज	Convulsions, कन्वल्शन्स.
धनुःस्तम्भ		Tetanus, टिटॅनस.
पक्षयध	इस्तिरसा, फालीज	Hemiplegia, हेमिप्लेजिआ.
सर्वाङ्गचात		Diplegia डाय्प्लेजिआ.
अर्दित	रकवा	Facial Paralysis, फेसियल पॅरलिसिस्.
मन्यास्तम्भ	इस्तिरसाय् उल चम्बर	Stiff neck स्टिफ् नेक्. Torticolis, Wry neck. टॉर्टिकॉलिस्, राय नेक्.
जिह्वास्तम्भ	इस्तिरसाय् उल रसान	Paralysis of the Tongue, Glossal palsy. पॅरलिसिस् ऑफ दि टंग्; ग्लॉसल् पॅल्सी.
पादहर्ष		Numbness of feet, नम्नेस् ऑफ् फीद.
ऊरुस्तम्भ	इस्तिरसाय् उल फख्त	Paraplegia पॅरप्लेजिआ.
अंतरायाम		Emprosthotonos एम्प्रोस्थोटोनस्
वाहायाम		Opisthotonos ओपिस्थोटोनस्.
दण्डापतानक		Plenosthotonos प्लेनोस्थोटोनस्.
हनुमह		Trismus, Lock jaw. ट्रिस्मस्, लॉक् जॉ.
खञ्ज		Limp लिम्प्
पङ्क		Paraplegia पॅरप्लेजिआ.
कलापरञ्ज		Lathirism लेथिरिज्म.
अंसशोप		Osteoarthritis of the shoulder joint ऑस्टिओआर्थाइ- टिस् ऑफ् थी शोल्डर जॉइन्ट.
क्रोष्टुकशीर्ष		Inflamed knee इन्फ्लैम्ड् नी.
धेपथु	राभशा	Paralysis Agitans पॅरलिसिस् अजिटॅन्स.
अपतम्भक	इत्तनाक उल रहम	Hysteria हिस्टेरिया.
गृध्रसी	अरकुमिशा	Sciatica. सायाटिका.
विभ्याची	इस्तिरसाय् उल यद	Radio-ular paralysis रेडिओ- अल्लर पॅरलिसिस्.
मूकत्व	बुद्धन	Aphasia अफेजिया.
पातरक्त		Gout गाउट.

ओष्ठमेद	शक उल शिफतेन	} Cracks of Lip क्रेक्स ऑफ लिप्.
दन्तमेद	शक उल असनान	
नखमेद	शक उल अक्षफार	Onychia ऑनिकिया.
अरसज्ञता	उतिलान उल क्षोक	} Loss of sensibility to taste लॉस ऑफ् सेन्सिबिलिटी टु टेस्ट. Loss of Smell लॉस ऑफ् स्मेल. Yawning यॉनिंग्.
घ्राणनाश		
जृम्भा	तश्याऊव	} Insomnia इन्सॉमिया.
अस्वप्न	} सहैर	
(निद्रानाश)		हीक्षयान्
अतिप्रलाप	वजअ ऊए सुफासील	Rheumatism र्हेमेटिझम्.
आमवात	वजअ उल मेक्षदा	Colic कॉलिक्.
शूल		} Gastralgokenosis Hunger pain गेस्ट्रोगोकेनोसिस हंगर पेन.
परिणामशूल		
हृद्रोग	वजअ उल कत्व	} Diseases of the Heart डिसीजेस् ऑफ् धी हार्ट. Angina Pectoris अंजाइना पेक्टोरिस्. Acidity अॅसिडिटी. Constipation कॉन्स्टिपेशन्.
अम्लपित्त		
आनाह		} Abdominal tumour अॅब्डॉमिनल ट्यूमर.
गुल्म		
रक्तगुल्म		} Ovarian or uterine tumour ऑव्हेरियन् ऑर युटेराइन ट्यूमर.
मूत्रवृच्छ	सक्तीर उर घाल	} Dysuria डिस्युरिया. Stranguary स्ट्रैंग्युअरी. Pain- ful micturition. पेनफुल् मिक्च्युरिशन्.
मूत्राघात	एइतेवास उल घाल	
घातकुण्ड- लिका		} Obstructed micturition, अॅक्स्ट्रक्टेड् मिक्च्युरिशन्. Spasmodic stricture स्पॅस्मॉडिक् स्ट्रिक्चर.
अष्टीला		
घातयस्ति		} Enlargement of Prostate एनलार्जमेन्ट् ऑफ् प्रॉस्टेट्. Retention of urine रिटेन्शन् ऑफ् यूरिन्.
मूत्रार्तीत	इगिरफाय् उल मथाना	
मूत्रत्रटर	इन्विघात उल मथाना	Incontinence इन्कोन्टिनन्स. Distended bladder डिस्टेन्डेड ब्लैडर.

मूत्रोत्संग		{ Stricture of Urethra स्ट्रिक्चर ऑफ यूरेथ्रा.
मूत्रक्षय		{ Supression of Urine सप्रेसन ऑफ यूरिन.
मूत्रग्रन्थि		{ Tumour of the bladder ट्यूमर ऑफ दि ब्लेडर.
मूत्रसाद		Cystitis सिस्टायटिस्.
त्रिद्विधाल		{ Vesico-Intestinal Fistula वैसायकी इन्टेस्टायनल् फिश्चुला.
चस्तिकुण्डल		Atony of bladder एटनी ऑफ ब्लेडर.
खड़ी		{ Muscular Spasm of Hand and feet. मस्कुलर स्पैस्म ऑफ हॅन्ड अँड् फीट.
वातकण्ठक		Sprain Ankle स्प्रेन अँकल्.
अश्मरी	हीसभात	Calculus कॅल्क्युलस.
वाताश्मरी		{ Uric acid calculus युरिक एसिड कॅल्क्युलस.
पित्ताश्मरी		Mixed calculus मिक्स्ड कॅ.
कफाश्मरी		{ Stone of Phosphates, स्टोन ऑफ फोस्फेट्स.
शुक्राश्मरी		Seminal calculus सेमिनल कॅ.
शर्करा	रमल	Gravel ग्रेवल.
प्रमेह	जीरयान	Diseases of the urine डिसीजेस् ऑफ दि यूरिन.
उदकमेह		{ Diabetes Insipidus डायबिटिस इन्सिपिडस.
पिष्टमेह		Chylurea काइल्यूरिया.
हस्तिमेह		{ Anuresis अँन्युरेसिस. Incontinence of urine इन्कोन्टिनन्स् ऑफ् यूरिन.
शाला-चसा- मज्जा-मेह		Albaturia अँल्ब्युरीन्यूरिया.
रक्तमेह	शौल उल दम	Hæmaturia हिमैच्यूरिया.
शुक्रामेह	जीरयान मनी	Spermatorrhœa स्पॅर्मटोरिया.
इक्षुमेह	श्याबीदस	{ Diabetes Mellitus, डायबिटिस् मेलिटिस्.
सान्द्रमेह		{ Mucous in urine म्युकस इन यूरिन.

सुरामेह		Phosphaturia फोस्फेचूरिआ.
सिक्तामेह		{ Urates in urino यूरेट्स् इन यूरिन.
क्षारमेह		Alkaline urino एल्कल इन यूरिन.
हारिद्रमेह		Bile in urino बाईल इन यूरिन.
प्रमेहपिडिका		Carbuncle कार्बन्कुल.
मेदोवृद्धि	समन मुफरत	Obesity ओबेसिटि.
ऊर्ध्वचात		Eructation इरुक्टेसन.
प्रत्यष्ठीला		Ovaritis ओवेरियटिस्.
चाताष्ठीला		Typhlitis टाय्फ्लायटिस्.
श्लीशोदर	वरम उल तिहाल	{ Splenitis, splenic enlargement स्प्लिनायटिस्, स्प्लेनिक् एन्लार्जमेन्ट.
यकृद्वाल्ग्युदर	वरम उल कबिद	{ Hepatitis, Hepatic enlargement हेपेटाइटिस्, हेप्याटिक् एन्लार्जमेन्ट.
जलोदर	इस्तिस्का	Ascites अँसायटिस्.
चक्षुगुदोदर		{ Intestinal obstruction इन्टेस्टाय्नल ऑब्स्ट्रुक्शन.
शोथ	वरम	Swelling, Dropsy, Anasarca, Oedema स्वेलिंग, ड्रॉप्सी, अँनासार्का, इडीमा.
क्षतोदर	उरुह उल अमभा	{ Ulceration of the bowel अलसरेसन ऑफ् थी बॉवेल.
वृद्धि		{ Scrotal Enlargement स्क्रोटल् एन्लार्जमेन्ट.
मूत्रजवृद्धि	विहृतुल मेआ	Hydrocele हायड्रोसील.
दोषजवृद्धि	वरम उल उन्सियेन	Orchitis ऑरकायटीस्
रक्तजवृद्धि		Hæmatocele हिमेटोसील.
वातजवृद्धि		{ Chronic orchitis क्रॉनिक ऑर्काइटिस्.
पित्तजवृद्धि		{ Acute orchitis अक्यूट ऑर्काइटिस्.
कफजवृद्धि		{ Tubercle Testes ट्यूबरकुल टेस्टिस्.
मेदोजवृद्धि	अक्षीम उल उन्सियेन	{ Elephantiasis of Scrotum एलिफन्टिअँसिस ऑफ् स्क्रोटम्.
अम्बवृद्धि	विहृतुल अमभा	{ Inguinal Hernia इन्गुवायनल हर्निया.

गलगण्ड		{	Goitre, Bronchocele
		{	गोंपटर, ग्रॉन्कोसील.
गण्डमाला } अपची }	सनासीर	{	Scrofula, स्कॉफ्यूल. Tubercle glands ट्यूबरकल ग्लैंड्स.
मेदोर्बुद			Fatty tumour फॅटी ट्यूमर.
मांसार्बुद	सरतान		Myoma मायोमा.
रक्तार्बुद			Cancer कैंसर.
अर्बुद	पथर	{	Malignant Tumour
		{	मॅलिग्नन्ट ट्यूमर.
प्रन्थि		{	Enlarged lymphatic
		{	Gland एन्लार्ज्ड लिम्फैटिक् ग्लैंड.
श्लोपद्	दाय् उल फील		Elephantiasis एलिफन्टीअॅसिस.
विद्रधि	दुबेला		Abscess अॅसेप्.
प्रणशोथ	आबला	{	Inflammation
		{	इन्फ्लैमेशन.
शापीरमण			Idiopathic Ulcer इडिओपॅथिक् अल्सर. [पुन्ड.
सघोव्रण			Traumatic Wound ट्रोमैटिक्
छिन्न			Slashed स्लॅश्ट.
सिन्न			Punctured पंक्चर्ड.
विद्ध			Stab स्टॅब.
क्षत			Contused wound कन्ट्युज्ड वुन्ड.
पिथित			Crushed क्रश्ट.
घृष्ट			Excoriated एक्स्कोरिएटेड.
अस्थिमग्न	कल		Fracture फ्रैक्चर.
सन्धिविक्षेप	खलआ		Dislocation डिस्लोकेशन्.
अश्वकर्ण			Spiral Fracture स्पायरल फ्रै.
मज्जागत		{	Impacted Fracture
		{	इम्पैक्टेड फ्रैक्चर.
अस्थिच्छलिका		{	Green Stick fracture
		{	ग्रीन् स्टिक् फ्रैक्चर.
नाडीव्रण	नासूर		Sinus, Fistula सायनस, फिस्तुला
भगन्दूर	नवासीर		Fistula in Ano फिस्तुला इन् एनो.
लिङ्गाशी	शाकैल उल कुजिय		Warts वॉर्ट्स.
कुष्ठ		{	Diseases of the skin
		{	डिजीजेस् ऑफ दि स्कीन्.
महाकुष्ठ	जुशाम		Leprosy, लेप्रसी.

सिध्म	बल्क	{ Cloasma, क्लोआज्मा. Ptyriasis टिरिअसिस्.
चर्मकुष्ठ		Zeroderma, झेरोडर्मा.
किटिभ		Psoriasis, सोरायासिस्.
वैपादिककुष्ठ		Rhagades, र्हेगेड्स.
अलसक		Lichen, लीचेन्.
कच्छु		Scabies, Itch स्केबीस, इच्.
विस्फोटक		Impetigo, इम्पेटिगो.
शतारु		Rupia, रुपिया.
विचर्चिका		Pemphigus, पेंफिगस्.
दद्रु	कुवा	Ringworm रिंगवर्म.
किलास	वरस अविजय	Leucoderma ल्युकोडर्मा.
पामा	जर्ब	Eczema एग्झीमा.
विसर्प	हुनरा	Erysipelas एरिसिपेलस.
अन्थिविसर्प		{ Erythema-Nodosum एरीथिमा-नोडोझम्.
कर्दमविसर्प		Cellulitis सेल्युलाइटिस्.
क्षतविसर्प		{ Traumatic erysipelas ट्रॉमेटिक एरिसिपेलस.
शीतपित्त		Urticaria, अर्टिकेरिया.
विस्फोट		Exanthymeta एक्झेन्थीमेटा.
मसूरिका	जुदरी	Small Pox स्मॉल पोक्स.
रोमान्तिका		Measles, मीझल्स.
इन्द्रलुप्त	इन्तशार उल शार	{ Falling of Hair, Baldness फॉलिंग् ऑफ् हेअर, बॉल्डनेस.
पापाणगर्दभ		Mumps मम्प्स.
विदारिका		Bubo ब्यूबो.
पलित	शेव	{ Premature grey hair प्रिमेच्युअर ग्रे हेअर.
मुखदूपिका	वशर उल लवन	Acne अॅक्नी.
मपक	शालील	Mole मोल.
गुदभ्रंश	खरुज उल मुकअद	Prolapsus Ani प्रोलॅप्सस एनाय
तिलकालक	खाल	
चिप्प	दाखस	Whitlow व्हीट्लो.
सन्निरुद्धगुद		{ Stricture of the Rectum स्ट्रिक्चर ऑफ् दि रेक्टम.
कक्षा		Herpes Zoster हर्पीस जोस्टर.

कदर		Corn कॉर्न.
निरुद्धप्रकाश		Phimosiis फायमोसिस्.
परिवर्तिका		Paraphimosiis पैराफायमोसिस्.
अघपाटिका		{ Tear in the prepuce टेअर इन् दि प्रेप्युस्
अहिपूतना	हक उल मुकअद	Pruritus anii मुरायटस एनाय.
उपदंश	जुआह	Soft chancre सॉफ्ट शंकर.
फिरहोपदंश		{ Hard chancre, syphilis हार्ड शंकर, सिफिलिस्.
खलिचर्धन	असनान उल झायद	Extra Tooth एक्स्ट्रा टूथ.
दन्तनाडी	जुरुह उल लशा	{ Sinus in the Gums सायनस् इन् दि गम्स.
क्रिमिदन्तक	बीदान उल लशा	Caries of Teeth कॅरीज ऑफ् टीथ.
दन्तहर्ष	जसं	{ Irritation in the Tooth इरिटेशन् इन् दि टूथ.
दन्तशर्करा	हजर	Tartar टार्टर.
श्यावदन्त		{ Black or Necrosed Tooth ब्लैक ऑर नेक्रोइड टूथ.
कण्ठशुण्डी		{ Elongated Uvula एलंगिटेड युव्युला.
उपजिह्वा	ज(द)फूद उल लसान	Ranulla रॅन्युला.
मुखरोग(सर्वसर)		Stomatitiis स्टोमेटाइटिस्.
शीताद		Spongygums स्पंजी गम्स.
दन्तवेष्ट		Pyorrhœa पायोरिआ.
दन्तपुप्पुट, शौपिर		Gum boil गम बॉइल.
अलास		{ Sublingual abscess सब्लिन्ग्वल अब्सेस.
ताल्वबुंद		Palatal cancer पॅलेटल कॅन्सर.
कर्णनाद	तनीन, वयी	{ Noises in the Ear नॉयजेस् इन् दि इअर.
कर्णस्राव	इन्फजार उल उझल	Otorrhœa ओटोर्रिआ.
कर्णशूल	धजअ उल उझन	{ Otitis, Otalgia ओटाइटिस्, ओटॅल्जिआ.
कर्णपाक	कुहंतुल उझन	{ Suppuration in the ear सप्युरेशन् इन् दि इअर.
पूतिकर्ण		{ Fœtid discharge from the ear फ्रीटिड डिस्चार्ज फ्रॉम दि इअर.

क्रिमिकर्णक	सीदान उल उशन	Worms in ear वर्मस इन् इअर.
कर्णशोध	वरम उल उशन	{ Inflammation of the ear इन्फ्लेमेशन ऑफ् दि इअर.
घाघिर्यं	कर	
अपीनस		Deafness डेफ्नेस्.
		Ozæna ओझीना.
नासापाक	यशर उल अनाक	{ Pustule in the Nose, Sup- purative Rhinitis पुस्तुल दि नोझ, सप्युरेटिव् हाय्नाय्तिस्.
क्षचयु	अत्स	
नासाशोष	जकाफ उल अनाक	{ Dryness of Nose ड्रायनेस् ऑफ् नोज्.
प्रतिश्याय	शुकाम	
अभिष्यन्द	दमआ	{ Catarrh or Cold in the Nose कॅटॅरा ऑर कोल्ड इन् दि नोझ Ophthalmia ऑफ्थॅल्मिया.
अक्षिपाकात्यय	रमद	
शिरोत्पात	सबल	Pannus पॅनस.
शुक्र	व्याज	{ Corneal Ulcer कोर्नियल् अलसर.
पित्तविदग्ध- दृष्टि	} जहर	
पाददारी		
पद्मिनीकण्टक		{ Cracks in the sole. कॅन्स इन् दि सोल.
कर्णगुथक		{ Papilloma of the skin पेपीलोमा ऑफ् दि स्किन.
तुण्डीकेरी, अधुप		{ Wax in the ear. वॅक्स इन् धी इअर.
मांसतान		{ Abscess of the palate अब्सेस् ऑफ् दी पॅलेट.
लेप्सद्विदग्ध- दृष्टि	} अशा	{ Diphtheria. डिफ्थेरिया.
अर्म		
नेत्रनाडी	नासूर उल अदन्	{ Pterygium टेरीजियम्.
लिङ्गनाश	नञ्जुल उल मेआ	{ Lachrymal Fistula लॅक्रिमल फिस्च्युला.
क्रिमिग्रन्थि		{ Cataract कॅटॅरेक्ट.
		{ Parasites on Suppurated glands. पॅरॅसाइटस्.

चतुर्मासं		{ Granular Conjunctivitis ग्रॅन्युलर कन्जन्क्टिवायटिस्.
अञ्जननामिका		Stye स्टाय.
वातहतवर्त्म	इस्तिर्खाय् उल जुफ्न	Ptoſis टोपीस्.
निमेष		Blepharospasm ब्लेफेरोस्पॅझ्म
कुञ्चन	इलतिसाक उल जुफ्न	Atrophy अँट्रोफी.
पक्ष्मकोप	शअर मुन्कलब	{ Trichiasis ट्रिक्वियासिस्.
उपपक्ष्म	शअर क्षायद	
पक्ष्मशात	इन्तशारउल अहदाब	Tinea Tarsi टिनिया टार्सिाय.
शिरःशूल	मुदाअ	Headache हेडेक्.
अर्धावमेद	शकीका	Hemicrania हेमिक्रेनिया.
रक्तप्रदर	इस्त्रहाजा	Menorrhagia मेनोहेजिआ.
श्वेतप्रदर		Leucorrhœa ल्युकोर्रिआ.
वन्ध्यात्व	अक	{ Sterility, Barrenness स्टेरिलिटी, बॅरनेस.
योनिक्न्द		{ Vaginal Polypus व्ह जायनल् पॉलिपस्.
गर्भस्त्राय	इस्कात ह्मल	Abortion, अँबॉर्शन्.
मूढगर्भ		{ Difficult labour, डिफिकल्ड लेबर.
मकल्लशूल		After pains आफटर् पेन्स.
स्तनरोग-कोप		{ Mammary Inflammation मॅमरी इन्फ्लेमेशन्.
स्तन्यदुष्टि		Diseased Milk डिसीज्ड मिल्क्.
सूतिकारोग		Peurperal fever प्युएरपेरल् फी.
गति		Presentation प्रेझेंटेशन्.
संकीलक		Vertex. व्हर्टेक्स.
प्रतिखुर		Hands & feet हँडस् अँड् फीट.
वीजक		Head with both hands.
परिघ		Transverse. ट्रान्सवर्स.
बालरोग		{ Diseases of children, डिसीजेस् ऑफ् चिल्ड्रन्.
कुक्कणक		{ Ophthalmia in Children. ऑफ्थैल्मिआ इन् चिल्ड्रन्.
पारिगर्भिक		Pining पायनिंग.
तालुकंदक		Polypus on hard palate.
महापद्म घिसपं		Cellulitis सेल्युलाइटिस.

योनिव्यापद्	{ Disease of Vagina
आर्तव	{ डिजीज़ ऑफ़ व्हायना.
सर्पविष	Menstruation मेनस्ट्रुएशन.
आखुविष	Snake poisoning स्नेक पॉइज़निंग्
वृश्चिकविष	{ Rat bite fever or poisoning
छायुक	{ रॉट बाइट फीवर ऑर पॉइज़निंग्.
	{ Scorpion bite or poisoning
	{ स्कॉरपीअन् बाइट ऑर पॉइज़निंग्.
	Guinea worm गिनीवर्म.

माधवनिदानान्तर्गतविषयाणामनुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
१ पञ्चनिदानलक्षणम् ।		सन्निपातज्वरस्यासाध्यत्व-	
मङ्गलाचरणम्	१-५	कृच्छ्रसाध्यत्वलक्षणम्	३७-११
ग्रन्थस्यास्माभिधेयादि	२-१६	सन्निपातज्वरमर्यादा	३८-८
व्याधेर्ज्ञानोपाया	३-२७	सन्निपातज्वरोपद्रवा.	३८-२१
निदानलक्षणम्	५-२८	अभिन्वासज्वरलक्षणम्	३८-२१
पूर्वरूपलक्षणम्	६-२८	आगन्तुज्वरलक्षणम्	३८-२२
रूपलक्षणम्	१२-९	आगन्तुज्वेषु दोषानुबन्ध-	
उपशयलक्षणम्	१४-१	प्रदर्शनम्	४०-६
सप्राप्तिलक्षणम्	१७-२२	विषमज्वरसप्राप्ति	४०-१५
तस्या औषधिकमेदा.	१९-१	सन्नतारीनां प्रतिनियतदूष्या	
निदानपञ्चकोपसङ्ग्रह.	२१-१५	धातव-	४०-२५
वातादे सधरोगेष्वभ्यभिच-		सततज्वरलक्षणम्... ..	४१-१०
रितकारणत्वम्	२१-२०	सतज्वरलक्षणम्	४१-११
रोगस्यापि निदानार्थकर्तृत्वम्	२३-१	अन्येषु कज्वरलक्षणम्	४१-१५
तत्र दृष्टान्त.	२३-८	तृतीयकज्वरलक्षणम्	४१-१६
रोगाणा कदा निदानार्थकर्तृत्व	२४-१	चतुर्थकज्वरलक्षणम्	४१-१६
रोगजनस्य व्याधेर्विषयम्	२४-७	विषमज्वरस्यैकीयमतेन भूता-	
उक्तनिदानपञ्चकसावश्य-		भिष्वङ्गज्वम्	४३-१७
ज्ञातव्यता	२४-१४	उत्त्वणदोषभेदेन तृतीयकचतुर्थ-	
२ ज्वरनिदानम् ।		कयोर्लक्षणा-तरम्	४३-२३
ज्वरोत्पत्ति	२४-२६	चतुर्थकविपर्ययलक्षणम्	४५-११
ज्वरसप्राप्ति	२६-३	वातबलासकज्वरलक्षणम्	४६-१६
ज्वरसामान्यलक्षणम्	२७-६	प्रउपज्वरलक्षणम्	४७-१
ज्वरपूर्वरूपम्	२७-२४	विषमज्वरविशेषा.	४७-६
वातिकज्वरलक्षणम्	२८-२२	रसगतज्वरलक्षणम्	४९-२७
पित्तज्वरलक्षणम्	२९-२३	रक्तगतज्वरलक्षणम्	४९-२९
कफज्वरलक्षणम्	३०-२४	मांसगतज्वरलक्षणम्	५०-२
वातपित्तज्वरलक्षणम्	३१-८	मेदोगतज्वरलक्षणम्	५०-४
वातश्लेष्मज्वरलक्षणम्	३२-३	अस्त्रिगतज्वरलक्षणम्	५०-५
पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणम्	३२-१०	मज्जगतज्वरलक्षणम्	५०-७
सांनिपातिकज्वरलक्षणम्	३२-१६	शुक्रगतज्वरलक्षणम्	५०-९

विषया.	पृष्ठ पङ्क्ति
उष्णधानादिज्वराणां कालप्रवृत्तिमु-	
दृश्यं प्राकृतत्वं वैकृतत्वं प. ५१—९	
प्राकृतज्वराणामुपसिद्धम्	५१—२५
कालस्य दोषविशेषे लक्षणत्वम्	५०—१९
उपशयानुपशययोर्लक्षणत्वम्	५३—१
अन्तर्वैज्वरलक्षणम् ...	५३—५
यद्विवैज्वरलक्षणम् ...	५३—९
शामज्वरलक्षणम्	५३—१७
पच्यमानज्वरलक्षणम् ...	५३—२२
निरामज्वरलक्षणम् ...	५३—२४
ज्वरस्य साध्यलक्षणम् ...	५५—२४
ज्वरस्यासाध्यलक्षणानि ...	५५—२९
ज्वरविमुक्तिपूर्वरूपम् ...	५९—१
ज्वरमुक्तलक्षणम् ...	५९—१०

३ अतिसारनिदानम् ।

अतिसारनिदानम् ..	६०—१
अतिसारसंप्राप्ति ..	६१—१०
अतिसारपूर्वरूपम्	६०—१६
वातातिसारलक्षणम् . .	६२—३३
पित्तानिसारलक्षणम्	६२—२८
श्लेष्मानिसारलक्षणम्	६३—४
त्रिदोषातिसारलक्षणम् .	६३—७
शोकातिसारलक्षणम्	६३—१२
आमातिसारलक्षणम्	६४—७
मलस्यामलक्षणं पङ्कलक्षणं च	६४—१५
अतिसारस्यासाध्यलक्षणानि	६५—८
रक्तातिसारलक्षणम्	६६—२१
प्रवाहिकासंप्राप्ति .	६६—३१
वातजादिभेदेन प्रवाहिकालक्षणं	६७—८
निवृत्तातिसारलक्षणम्	६७—१८

४ अहणीनिदानम् ।

अहणीसंप्राप्ति ...	६८—५
अहणीसामान्यलक्षणम्	६८—१५
अहणीपूर्वरूपम् ...	६९—६

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्ति
धातिकप्रहण्या निदानादिपूर्वकं रूपम् ...	६९—१०
पैत्तिष्ठप्रहण्या निदानादिपूर्वकं लक्षणम् ...	७०—६
श्लेष्मिकप्रहण्या निदानादिपूर्वकं लक्षणम् . .	७०—१७
त्रिदोषप्रहणीलक्षणम् ...	७१—६
संप्रहप्रहणीलक्षणम् ...	७१—१४
घटीयन्त्राख्यप्रहणीलक्षणम्	७१—१६
प्रहण्या सामलक्षणं निराम- लक्षणं च ...	७१—२२
प्रहण्या असाध्यलक्षणम् ...	७१—२३

५ अशौनिदानम् ।

अशौचा सन्नितृष्टनिदानम् ..	७२—२
संप्राप्तिपूर्वकमशौखरूपम् ..	७२—१७
वाताशौनिदानम् ...	७३—३
पित्ताशौनिदानम् ...	७३—१५
श्लेष्माशौनिदानम्	७३—२४
द्वन्द्वजाशौनिदानम्	७४—१
त्रिदोषाशौनिदानम्	७४—४
वाताशौलक्षणम् . .	७४—२४
पित्ताशौलक्षणम् ...	७५—२०
श्लेष्माशौलक्षणम् ...	७५—६
सन्निपाताशौख सहजाशौख लक्षणम् ...	७७—३
रक्ताशौलक्षणम् . .	७७—७
रक्ताशौखो वातादिभेदेन लक्षणानि ...	७७—२५
अशौचां पूर्वरूपम् ...	७८—६
अशौचां समुत्पत्तो वातादीनां सर्वेषामेव श्लेषः ...	७८—२२
अशौचां साध्यासाध्यत्वादि- विचार ...	८०—६
याप्याशौलक्षणम् ...	८०—१९
अशौचामुपद्रवादसाध्यत्वम्	८१—५

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
मेदजादीनामसंसां लक्षणम्	८१-१३
चर्मकीलसंप्राप्तिः	८१-१८
चर्मकीलस्य वातादिभेदेन लक्षणानि	८२-३
६ अग्निमान्द्याजीर्णविसूचिकाल- सकविलम्बिकानिदानम् ।	
वाताद्याधिक्याद्गठरानलस्य चतुर्विधत्वम्	८२-१०
विषमाद्यग्निभेदाना कार्यं ...	८२-१७
समानिलक्षणम्	८३-१
मन्दाम्निलक्षणम्	८३-२
विषमाम्निलक्षणम्	८३-२
तीक्ष्णाम्निलक्षणम्	८३-४
अजीर्णभेदाः	८३-२१
अजीर्णनिदानम्	८५-७
धामाजीर्णलक्षणम्	८५-११
विदग्धाजीर्णलक्षणम्	८५-१३
विष्टग्धाजीर्णलक्षणम्	८५-१५
रसशेषाजीर्णलक्षणम्	८५-१७
अजीर्णोपद्रवाः	८६-३
उच्चाजीर्णकारणेऽतिमान- भोजनस्य विशेषकारणत्वम्	८६-६
अजीर्णभ्यो विसूच्यादिसम्भव	८६-११
विसूचिनिहाकिः	८६-१८
विसूचिलक्षणम्	८७-७
अल्पकलक्षणम्	८७-१५
विलम्बिकालक्षणम्	८७-२४
अजीर्णजन्यस्वामस्य कार्या- न्तरम्	८८-७
विसूच्यलसक्थोरसाध्य- लक्षणम्	८८-१७
जीर्णाहारलक्षणम्	८९-१
७ क्रिमिनिदानम् ।	
किमीणा सरथा	८९-१८
बाह्यक्रिमिलक्षणम्	९०-८

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
क्रिमिनिदानम्	९०-१४
क्रिमिविशेषे निदानविशेषः	९०-१८
आभ्यन्तरक्रिमिलक्षणम् ...	९१-१
कफजक्रिमिलक्षणम्	९१-४
रफजक्रिमिलक्षणम्	९१-१८
पुरीयजक्रिमिलक्षणम्	९२-७
८ पाण्डुरोगकामलाकुम्भकाम- लाहलीमकनिदानम् ।	
पाण्डुरोगनिदानं भेदाद्य ...	९२-२१
पाण्डुरोगसंप्राप्तिः	९३-१०
पाण्डुरोगपूर्वरूपम्	९३-१४
वातिकपाण्डुरोगलक्षणम् ...	९३-१५
पैत्तिकपाण्डुरोगलक्षणम् ...	९४-१
श्लैष्मिकपाण्डुरोगलक्षणम्	९४-६
साक्षिपात्तिकपाण्डुरोगलक्षणम्	९४-१०
मृज्जपाण्डुरोगसंप्राप्तिः ...	९४-१६
मृज्जपाण्डुरोगलक्षणम्	९५-४
पाण्डुरोगस्यामाध्यलक्षणम्	९५-१०
कामलाया निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	९६-१६
कुम्भकामलालक्षणम्	९६-२६
कामलाया अनाध्यलक्षणम्	९७-४
कुम्भकामलासाध्यलक्षणम्	९७-११
हलीमकलक्षणम्	९७-१४
९ रक्तपित्तनिदानम् ।	
रक्तपित्तस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः	९७-२८
रक्तपित्तपूर्वरूपम्	९८-१८
श्लैष्मिकरक्तपित्तलक्षणम्	९८-२१
वातिकरक्तपित्तलक्षणम् ...	९८-२३
पैत्तिकरक्तपित्तलक्षणम् ...	९९-१
द्वन्द्वजस्य त्रिदोषजस्य च रक्त- पित्तस्य लक्षणम्	९९-३
ससर्गविशेषेण मार्गभेदाः ...	९९-२०

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
मार्गभेदेन साध्यत्वादिकम्	१९-२३
साध्यरक्तपित्तलक्षणम् ...	१००-८
दोषभेदेन साध्यत्वादिकम्	१००-१३
रक्तपित्तोपद्रवाः ...	१००-२०
रक्तपित्तस्यास्ताप्यलक्षणम्	१०१-५
१० राजयक्ष्मक्षतक्षीणनिदानम् ।	
राजयक्ष्मनिदानम् ...	१०२-२
राजयक्ष्मसंप्राप्तिः ...	१०२-२४
राजयक्ष्मपूर्वरूपम् ...	१०३-२२
राजयक्ष्मिणो लक्षणम् ...	१०४-१४
राजयक्ष्मणः पद्मरूपाणि ...	१०४-२३
उत्सर्गदोषभेदेन यक्ष्मण	
एकादश रूपाणि ...	१०५-१
यक्ष्मिणोऽसाध्यलक्षणम् ...	१०५-९
यक्ष्मिणः साध्यलक्षणम् ...	१०६-२२
शोषभेदाः ...	१०७-१
व्यवायशोषिणो लक्षणम् ...	१०७-२
शोफशोषिणो लक्षणम् ...	१०७-१३
वार्धक्यशोषिणो लक्षणम्	१०७-१६
क्षध्वशोषिणो लक्षणम् ...	१०८-१
व्यायामशोषिणो लक्षणम्	१०८-६
व्रणशोषिणो लक्षणम् ...	१०८-२०
सानिदानमुरःक्षतलक्षणम्	१०९-६
सरःक्षतपूर्वरूपम् ...	११०-१५
क्षतक्षीणयोरसाध्यलक्षणम्	११०-१७
क्षतक्षीणयोः साध्यासाध्य-	
विचारः ...	११०-२२
११ फासनिदानम् ।	
कासस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं	
लक्षणम् ...	१११-२
काससंख्या ...	१११-१८
कासपूर्वरूपम् ...	१११-२३
वातिककासलक्षणम् ...	११२-१
भैतिककासलक्षणम् ...	११२-६
कफजकासलक्षणम् ...	११२-९

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
क्षतजकासलक्षणम् ...	११२-१३
क्षयजकासलक्षणम् ...	११३-३
कासस्य साध्यत्वादिलक्षणम्	११३-२१
१२ हिक्काश्वासनिदानम् ।	
हिक्कानिदानम् ...	११४-२
हिक्काना स्वरूपं निरुक्तिश्च	११४-२०
हिक्कासंप्राप्तिः ...	११५-७
हिक्कापूर्वरूपम् ...	११५-१२
अन्नजाया लक्षणम् ...	११५-१६
यमलालक्षणम् ...	११५-१९
क्षुडालक्षणम् ...	११६-१
गम्भीरालक्षणम् ...	११६-५
महतीलक्षणम् ...	११६-९
हिक्काया असाध्यलक्षणम्	११६-१२
श्वासभेदाः ...	११७-१३
श्वासपूर्वरूपम् ...	११७-२२
श्वाससंप्राप्तिः ...	११७-२४
महाश्वासलक्षणम् ...	११८-४
ऊर्ध्वेश्वासलक्षणम् ...	११८-१७
द्विज्ज्वासलक्षणम् ...	११९-८
तमकश्वासलक्षणम् ...	११९-२०
प्रतमकश्वासलक्षणम् ...	१२०-१५
तस्यैवापरकारणं लक्षणं च	१२०-१७
क्षुदश्वासलक्षणम् ...	१२०-२७
श्वासानां साध्यासाध्यविचारः	१२१-१
उपेक्षणासम्बन्धुपक्रमान्या हिक्काश्वा-	
सयोः शीघ्रावश्यमारक्तत्वं	१२१-११
१२ स्वरभेदनिदानम् ।	
स्वरभेदस्य निदानपूर्विका	
संप्राप्तिः ...	१२१-१८
वातिकस्वरभेदलक्षणम् ...	१२२-८
भैतिकस्वरभेदलक्षणम् ...	१२२-१३
श्लैष्मिकस्वरभेदलक्षणम् ...	१२२-१७
साजिपातिकस्वरभेदलक्षणम्	१२२-२१
क्षयजस्वरभेदलक्षणम् ...	१२२-२७

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
भेदोत्खरभेदलक्षणम् ...	१२३—६
खरभेदसाध्यालक्षणम्	१२३—१२
१४ अरोचकनिदानम् ।	
अरोचकनिदानम् ...	१२३—२३
वातिकारोचकलक्षणम् ...	१२४—७
पैतिकारोचकलक्षणम् ...	१२४—९
श्लेष्मिकारोचकलक्षणम् ...	१२४—१२
आगन्तुजारोचकलक्षणम्	१२४—२२
त्रिदोषजारोचकलक्षणम् ...	१२५—३
वातजादिभेदेनारोचककृताऽ- न्यदेशविकृतिः ...	१२५—६

१५ छर्दिनिदानम् ।

उर्द्या निदानं निरुक्तिश्च ...	१२५—२३
उर्दिपूर्वरूपम् ...	१२६—१२
वातजच्छर्द्या लक्षणम् ...	१२६—१७
पित्तजच्छर्द्या लक्षणम् ...	१२६—२५
कफजच्छर्दिलक्षणम् ...	१२७—१
त्रिदोषजच्छर्दिलक्षणम् ...	१२७—७
त्रिदोषजच्छर्द्या लक्षणान्तरं	१२७—११
आगन्तुच्छर्दिलक्षणम् ...	१२७—२०
किमिजच्छर्दिलक्षणम् ...	१२८—३
क्षसाध्यच्छर्दिलक्षणम् ...	१२८—७
छर्द्या उपद्रवाः ...	१२८—१४

१६ तृष्णानिदानम् ।

तृष्णाया निदानं संप्राप्तिश्च	१२८—१८
वातजतृष्णालक्षणम् ...	१२९—१५
पित्तजतृष्णालक्षणम् ...	१२९—२१
श्लेष्मजतृष्णालक्षणम् ...	१३०—१
क्षतजतृष्णालक्षणम् ...	१३०—१६
क्षयजतृष्णालक्षणम् ...	१३०—१८
आमजतृष्णालक्षणम् ...	१३१—१
भुक्तोद्भूततृष्णालक्षणम् ...	१३१—४
वपसर्गजतृष्णालक्षणम् ...	१३१—१२
तृष्णोपसर्गाः ...	१३१—१८
क्षसाध्यतृष्णानां लक्षणम्	१३१—२०

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
१७ मूर्च्छाभ्रमनिद्रातन्द्रासंन्या- सनिदानम् ।	

मूर्च्छाया निदानं संप्राप्तिश्च	१३२—२
मूर्च्छापूर्वरूपम् ...	१३३—५
वातजमूर्च्छायलक्षणम् ...	१३३—६
पित्तजमूर्च्छायलक्षणम् ...	१३३—१४
कफजमूर्च्छायलक्षणम् ...	१३३—२१
सान्निपातिकमूर्च्छायलक्षणम्	१३४—१
रक्तजमूर्च्छायसंप्राप्तिः ...	१३४—१३
विषजमूर्च्छायस्य मद्यजमूर्च्छायस्य च संप्राप्तिः ...	१३५—१३
रक्तजादिमूर्च्छात्रयस्य रूपाणि	१३५—२३
मूर्च्छावीनां परस्परं भेदः...	१३६—७
भ्रमलक्षणम् ...	१३६—९
तन्द्रालक्षणम् ...	१३६—१५
संन्यासस्य मूर्च्छादिभ्यो भेदः	१३७—९
संन्यासलक्षणम् ...	१३७—१२

१८ पानालव्यपरमदपानाजीर्ण- पानविभ्रमनिदानम् ।

मदालयनिदानम् ...	१३८—२
मदस्वभावः ...	१३८—१३
विधिनोपयुक्तमद्यफलम् ...	१३९—१
प्रथममदलक्षणम् ...	१४०—३
द्वितीयमदलक्षणम् ...	१४०—१३
तृतीयमदलक्षणम् ...	१४०—१७
तुरीयमदलक्षणम् ...	१४१—१
अविधिकृतमदपानस्य विकारान्तरं- हेतुत्वम् ...	१४१—२४
अप्रसङ्गितस्यापि मद्यस्य कुडावा- दिकारणसहितस्य विकार- कारित्वप्रदर्शनम् ...	१४२—३
मद्योत्पत्तिकारभेदाः ...	१४२—१०
धातिकमदालयलक्षणम्	१४२—१५
पैतिकमदालयलक्षणम् ...	१४२—१७
श्लेष्मिकमदालयलक्षणम्...	१४२—१९

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
परमदलक्षणम् ...	... १४३—५
पानात्रीर्णलक्षणम् ...	... १४३—१२
पानविभ्रमलक्षणम् ...	... १४३—१६
पानाल्पवादीनामसाध्य- लक्षणम् ...	... १४३—२६
पानाल्पवादीनामुपद्रवा ...	... १४४—१

१९ दाहनिदानम् ।

मद्यनदाहलक्षणम् ...	... १४४—१८
रफनदाहलक्षणम् ...	... १४४—२३
पित्तजदाहलक्षणम् ...	... १४४—२९
तृष्णानिरोधजदाहलक्षणम्	१४५—१
रक्तपूर्णकोष्ठजदाहलक्षणम्	१४५—६
घातुक्षयजदाहलक्षणम् ...	... १४५—१३
मर्माभिघातजदाहलक्षणम्	१४५—१८
दाहानामसाध्यलक्षणम् ...	... १४५—१९

२० उन्मादनिदानम् ।

उन्मादनिश्चि ...	... १४६—८
उन्मादभेदाः ...	... १४६—१५
उन्मादसामान्यनिदानम् ...	... १४६—२३
उन्मादसम्प्राप्ति ...	... १४७—७
उन्मादसामान्यलक्षणम् ...	... १४७—१५
वातिकोन्मादस्य निदानसम्प्राप्ति- पूर्वक लक्षणम् ...	... १४७—२१
वातिकोन्मादस्य निदानादिपूर्वकं लक्षणम् ...	... १४८—३
श्लैष्मिकोन्मादस्य निदानादिपूर्वकं लक्षणम् ...	... १४८—१५
सान्निपातिकोन्मादस्य निदा- नादिपूर्वक लक्षणम् ...	... १४८—२६
शोकादिजोन्मादस्य निदानसम्प्रा- प्तिपूर्वक लक्षणम् ...	... १४९—१०
विषजोन्मादलक्षणम् ...	... १४९—१९
उन्मादस्यासाध्यलक्षणम् ..	... १४९—२३
भौतिकोन्मादसामान्यलक्षणम्	१५०—१
देवजुष्टलक्षणम् ...	... १५०—१०

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
--------	-----------------

धसुरजुष्टलक्षणम् ...	... १५०—१८
गन्धर्वाविष्टलक्षणम् ...	... १५०—२१
यक्षाविष्टलक्षणम् ...	... १५१—५
पिनृजुष्टलक्षणम् ...	... १५१—११
नागाविष्टलक्षणम् ...	... १५१—१९
राक्षसाविष्टलक्षणम् ...	... १५१—२५
पिशाचाविष्टलक्षणम् ...	... १५२—६
भौतिकोन्मादस्यासाध्यलक्षणम्	१५२—१३
देशादीना प्रहणकाल ...	... १५३—५
आदिशता देशादीनामुपलब्धौ स्थान्त ...	... १५३—१२
प्रहाणा तीव्रतयादिप्रभावक- साधनम्	... १५४—१

२१ अपस्मारनिदानम् ।

अपस्मारसम्प्राप्ति ...	... १५४—१०
अपन्मारसामान्यलक्षणम्	१५४—१२
अपस्मारपूर्वरूपम् ...	... १५५—६
वातिकापस्मारलक्षणम् ...	... १५५—१०
पैतिकापस्मारलक्षणम् ...	... १५६—१
श्लैष्मिकापन्मारलक्षणम् ...	... १५६—६
सान्निपातिकापन्मारलक्षणम्	१५६—१०
अपस्मारस्यासाध्यलक्षणम्	१५६—१२
अपस्मारप्रकोपकाल ...	... १५६—१७

२२ वातव्याधिनिदानम् ।

वातरोगस्य निदानं सम्प्राप्तिश्च ...	... १५७—१२
वातव्याधे पूर्वरूपादि ...	... १५८—२५
वातव्याधेः सामान्यलिङ्गम्	१५९—१
वायोर्हेत्वादिविशेषाद्वात- विशेषकर्तृत्वम् ...	... १५९—१६
कोष्ठाश्रितवातलक्षणम् ...	... १५९—२०
सर्वाङ्गजुपितवातलक्षणम्...	... १५९—२२
गुरुस्थितवातलक्षणम् ...	... १६०—१
आमाशयस्थवातलक्षणम्...	... १६०—३
पक्वाशयस्थवातलक्षणम् ...	... १६०—७

विषयाः	पृष्ठ पङ्क्तिः
श्रोत्रादिगतवातलक्षणम् ...	१६०—९
त्वग्गतवातलक्षणम् ...	१६०—१३
असृग्गतवातलक्षणम् ...	१६०—१९
मांसमेदोगतानिललक्षणम्	१६१—१
मज्जास्थिगतवातलक्षणम् ...	१६१—३
शुक्रस्थवातलक्षणम् ...	१६१—८
सिरामतवातलक्षणम् ...	१६१—१२
आयुगतवातलक्षणम् ...	१६१—१४
सन्धिगतवातलक्षणम् ...	१६१—१८
पित्तकफावृत्तानां प्राणादीनां लक्षणानि ...	१६२—१
आक्षेपकस्य सामान्यलक्षणम्	१६३—८
अपतन्त्रकलक्षणम् ...	१६३—१६
अपतानकलक्षणम् ...	१६३—२१
दण्डापतानकलक्षणम् ...	१६४—६
घनु स्तम्भलक्षणम् ...	१६४—१२
अभ्यन्तरायामलक्षणम् ...	१६४—१४
बाह्यायामलक्षणम् ...	१६४—१९
अभिघातजाक्षेपकलक्षणम्	१६५—५
अपतानकस्यासाध्यलक्षणम्	१६५—१२
पञ्चवधस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम् ...	१६५—१८
पञ्चवधस्य साध्यासाध्य- विचारः ...	१६६—४
अर्दितस्य निदानप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम् ...	१६६—११
अर्दितस्यासाध्यलक्षणम् ...	१६७—१
आक्षेपवादीनां वैपशान्तौ स्वस्वरवम् ...	१६७—९
इतुप्रदस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम् ...	१६७—१२
मन्यात्ममलक्षणम् ...	१६७—१९
जिह्वालम्भलक्षणम् ...	१६७—२२
सिरामहस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम् ...	१६८—१

विषयाः	पृष्ठ पङ्क्तिः
सृग्गसीलक्षणम् ...	१६८—७
विश्वाचीलक्षणम् ...	१६८—२०
कोटुवृक्षीपिलक्षणम् ...	१६९—५
खड्गलक्षणम् ...	१६९—११
कलायखड्गलक्षणम् ...	१६९—१७
वातकण्टकलक्षणम् ...	१६९—२३
पाददाहलक्षणम् ...	१६९—२७
पादहर्षलक्षणम् ...	१७०—३
असशोषलक्षणम् ...	१७०—८
अववाहुकलक्षणम् ...	१७०—१२
मूकादीनां लक्षणम् ...	१७०—२२
तूनीलक्षणम् ...	१७०—२८
प्रतितूनीलक्षणम् ...	१७१—४
आध्मानलक्षणम् ...	१७१—८
प्रत्याध्मानलक्षणम् ...	१७१—१७
अष्टौडालक्षणम् ...	१७१—१८
प्रत्यष्टौडालक्षणम् ...	१७१—२०
वस्तौ प्रतिलोमे वायौ विविधमूत्र- रोधकविकारसमवः ...	१७२—१
वैपद्युलक्षणम् ...	१७२—५
खड्गलक्षणम् ...	१७२—८
ऊर्ध्ववातलक्षणम् ...	१७२—९
अनुकवातरोगसमूहः ...	१७२—१३
पूर्वाक्तवातरोगाणां साध्यासाध्य- विचारः ...	१७२—२२
प्रकृतिस्थस्य वायोर्लिङ्गं कार्यं च ...	१७३—४
२३ वातरकनिदानम् ।	
वातरकनिदानम् ...	१७३—१५
वातरकसंप्राप्तिः ...	१७४—७
वातरकपूर्वरूपम् ...	१७४—१५
वातरकस्य दोषान्तरेण ससर्गे लक्षणानि ...	१७४—२५
कुट्टस्य वातरकस्य संवेदेह- विसर्पितत्वं ...	१७५—१३

विषयः	पृष्ठं पङ्क्तिः
भातरणस्य साध्यासाध्य- विचारः १७५-२०	
२४ ऊरुस्तम्भनिदानम् ।	
ऊरुस्तम्भस्य निदानसंप्राप्तिः	
पूर्वकं लक्षणम् १७६-१३	
ऊरुस्तम्भपूर्वरूपम् १७७-८	
ऊरुस्तम्भलक्षणम् १७७-१२	
ऊरुस्तम्भस्य असाध्य- लक्षणम् १७७-१४	
२५ आमवातनिदानम् ।	
आमवातस्य निदानपूर्विका	
संप्राप्तिः १७८-२	
आमवातलक्षणम्... .. १७९-३	
प्रदुपितस्यामवातस्य लक्षणानि १७९-६	
आमवातस्य विशेषलक्षणानि १७९-१७	
आमवातस्य साध्यासाध्य- विचारः १८०-१	
२६ शूलपरिणामशूलाघ्नद्रव- शूलनिदानम् ।	
शूलस्य सन्निकृष्टनिदानम् १८०-७	
वातिकशूलस्य निदानादिपूर्वकं लक्षणम् १८०-१७	
पैतिकशूलस्य निदानादिपूर्वकं लक्षणम् १८१-७	
श्लेष्मिकशूलस्य निदानादिपूर्वकं लक्षणम् १८२-१	
सात्तिपातिकशूललक्षणं ... १८२-११	
आमशूललक्षणम्... .. १८२-१३	
द्वन्द्वशूललक्षणम् १८२-१६	
शूलस्य साध्यत्वादिलक्षणं १८३-३	
परिणामशूलस्य निदानपूर्वकं लक्षणम् १८३-८	
परिणामशूलस्य वातादिभेदेन लक्षणानि १८३-२०	
अघ्नद्रवशूललक्षणम् १८४-५	

विषयः	पृष्ठं पङ्क्तिः
२७ उदावर्तानाहनिदानम् ।	
उदावर्तनिदानम् १८४-१७	
घातनिरोधजोदावर्तलक्षणम् १८५-१	
पुरीषनिरोधजोदावर्तलक्षणम् १८५-३	
मूत्रनिरोधजोदावर्तलक्षणम् १८५-५	
जृम्भोपघातजोदावर्तलक्षणम् १८५-८	
बाष्पनिरोधजोदावर्तलक्षणम् १८५-९	
क्षवमुनिरोधजोदावर्तलक्षणम् १८५-११	
उद्धारनिरोधजोदावर्तलक्षणम् १८५-१३	
छर्दिनिग्रहजोदावर्तलक्षणम् १८५-१५	
शुक्रनिरोधजोदावर्तलक्षणम् १८५-१७	
क्षुधानिरोधजोदावर्तलक्षणम् १८५-१९	
तृष्णाविघातजोदावर्तलक्षणम् १८५-२०	
निःश्वासविनिग्रहजोदावर्त- लक्षणम् १८५-२१	
निद्राविघातजोदावर्तलक्षणम् १८५-२२	
रुक्षादिकुपितवातजोदावर्तस्य निदानसंप्राप्तिः लक्षणानि १८६-९	
श्वानाहलक्षणम् १८७-६	
२८ गुल्मनिदानम् ।	
गुल्मस्य निदानभेदस्थानानि १८७-१९	
सामान्यगुल्मरूपम् ... १८८-६	
पञ्चविधगुल्मविवरणम् ... १८८-२०	
गुल्मपूर्वरूपम् १८९-१७	
सर्वगुल्मसाधारणं रूपम्... १८९-२४	
वातिकगुल्मस्य निदानपूर्वकं लक्षणम् १८९-२७	
पैतिकगुल्मस्य निदानपूर्वकं लक्षणम् १९०-१०	
श्लेष्मिकगुल्मस्य निदानपूर्वकं लक्षणम् १९०-१७	
घातकेषु त्रिभेदकमहेतु- लक्षणानि दिशः ... १९१-१	
सात्तिपातिकगुल्मलक्षणम् १९१-७	

विषयाः	पृष्ठ पङ्क्तिः
रक्तगुल्मस्य निदानपूर्वकं लक्षणम्	१९१-१७
गुल्मिनोऽसाध्यलक्षणानि	१९२-२२

२९ हृद्रोगनिदानम् ।

हृद्रोगनिदानम्	१९३-२१
हृद्रोगस्य संप्राप्तिपूर्वकं ल०	१९४-१
वातिकहृद्रोगलक्षणम्	१९४-८
पैत्तिकहृद्रोगलक्षणम्	१९४-१३
श्लेष्मिकहृद्रोगलक्षणम्	१९४-१७
सात्रिपातिकहृद्रोगलक्षणम्	१९४-२१
किमिजहृद्रोगलक्षणम्	१९५-२३
हृद्रोगोपद्रवाः	१९५-२३

३० मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

मूत्रकृच्छ्रनिदानम्	१९६-२
मूत्रकृच्छ्रसंप्राप्तिः	१९६-४
वातजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम्	१९६-१५
पित्तजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम्	१९६-१६
कफजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम्	१९६-१७
सन्निपातजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम्	१९६-१७
शल्याभिपातजमूत्रकृच्छ्र- लक्षणम्	१९६-१९
शङ्करप्रतिघातजमूत्रकृच्छ्र- लक्षणम्	१९६-२१
अश्मरीजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम्	१९६-२३
शुकजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम्	१९७-१
मूत्रकृच्छ्रहेतुत्वेनोक्तयोर- श्मरीशर्करयोः समानता- ऽवान्तरभेदश्च	१९७-७

३१ मूत्राघातनिदानम् ।

मूत्राघातनिदानम्	१९८-११
वातकुण्डलिकालक्षणम्	१९८-१८
अष्टीकालक्षणम्	१९८-२५
वातबलिलक्षणम्	१९९-३
मूत्रातीतलक्षणम्	१९९-१०
मूत्रजठरलक्षणम्	१९९-१४

विषयाः	पृष्ठ पङ्क्तिः
--------	----------------

मूत्रोत्संगलक्षणम्	१९९-२०
मूत्रशयलक्षणम्	२००-१
मूत्रप्रनियलक्षणम्	२००-४
मूत्रशुकलक्षणम्	२००-१२
उष्णवातलक्षणम्	२००-१७
मूत्रसादलक्षणम्	२००-२४
विद्विधातलक्षणम्	२०१-३
बलिकुण्डललक्षणम्	२०१-८
तस्यैव दोषान्तरसंश्लेष- लक्षणम्	२०१-१८
बलिकुण्डलस्य साध्यासाध्यवि- चारः	२०१-२२
कुण्डलीभूतवस्त्रेर्लक्षणम्	२०२-१

३२ अश्मरीनिदानम् ।

अश्मरीनिदानम्	२०२-८
अश्मरीसंप्राप्तिः	२०२-१०
अश्मरीपूर्वरूपम्	२०२-२१
अश्मरीसामान्यलक्षणम्	२०३-२
वातजाश्मरीलक्षणम्	२०३-१२
पित्तजाश्मरीलक्षणम्	२०३-२१
श्लेष्मजाश्मरीलक्षणम्	२०४-१
पूर्वोक्ताश्मरीणां सुखसाध्यत्वं	२०४-४
शुक्राश्मर्या निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	२०४-१३
शर्करालक्षणम्	२०५-३
अश्मर्युपद्रवाः	२०५-७
अश्मर्या असाध्यलक्षणम्	२०५-१६

३३ प्रमेहनिदानम् ।

प्रमेहनिदानम्	२०५-२२
प्रमेहसंप्राप्तिः	२०६-१४
प्रमेहानां दोषदृश्यसंग्रहः	२०७-२६
प्रमेहपूर्वरूपम्	२०८-२०
प्रमेहसामान्यलक्षणम्	२०८-२७
उदकमेहलक्षणम्	२०९-११
इक्षुमेहलक्षणम्	२०९-१३

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
सान्द्रमेहलक्षणम्...	... २०९-१४	खलजीलक्षणम् ...	... २१४-२४
सुरामेहलक्षणम् ...	... २०९-१५	विदारिकालक्षणम् ...	... २१४-२५
पिष्टमेहलक्षणम् ...	... २०९-१६	विद्वधिलक्षणम् ...	... २१४-२६
शुक्रमेहलक्षणम् ...	... २०९-१७	पिडकानामारम्भकारणम्	२१५-१
सिकतामेहलक्षणम् ...	... २०९-१८	असाध्यपिडकालक्षणम् ...	... २१५-२३
शीतमेहलक्षणम् ...	... २०९-१९	३३ मेदोरोगनिदानम् ।	
शनैर्मेहलक्षणम् ...	... २०९-२०	मेदोरोगनिदानम्...	... २१६-१०
शालामेहलक्षणम्...	... २०९-२१	मेदोरोगसंप्राप्तिः...	... २१६-१२
क्षारमेहलक्षणम् ...	... २१०-१९	मेदोरोगलक्षणम् ...	... २१६-१४
नीलमेहकालमेहपीलक्षणम्	२१०-२०	अतिस्थूललक्षणम् ...	... २१६-२२
हार्द्रमेहलक्षणम् ...	... २१०-२१	३५ उदरनिदानम् ।	
मात्रिष्ठमेहलक्षणम् ...	... २१०-२२	उदरस्य वृद्धिदृष्टिजन्यत्वम्	२१७-२५
रक्तमेहलक्षणम् ...	... २१०-२३	उदरसंप्राप्तिः ...	... २१८-४
वसामेहलक्षणम् ...	... २१०-२५	उदराणां सामान्यरूपम् ...	... २१८-१६
मज्जामेहलक्षणम्...	... २११-१	वातोदरलक्षणम् ...	... २१८-२६
शैत्रमेहलक्षणम् ...	... २११-२	पैत्तिकोदरलक्षणम् ...	... २१९-८
हस्तिमेहलक्षणम्...	... २११-३	शैथिल्योदरलक्षणम् ...	... २१९-१५
प्रमेहोपद्रवाः ...	... २११-८	सन्निपातोदरलक्षणम् ...	... २१९-१९
प्रमेहस्यासाध्यलक्षणम् ...	... २११-१९	श्रीहोदरलक्षणम् ...	... २२०-१०
मधुमेहीगतस्य प्रमेहिणोऽ- साध्यत्वम् ...	... २१२-६	श्रीहोदरे दोषसम्बन्धेन लक्षणानि ...	... २२०-२२
उपेशया हि कफपित्तजानामपि मधुमेहतम् ...	... २१३-८	बद्धयुदोदरलक्षणम् ...	... २२१-१
धातुक्षयावरणाभ्यां पुपित्वा- तेन मधुमेहसंभवः ...	... २१३-१०	क्षतोदरलक्षणम् ...	... २२१-१२
सर्वेषां प्रमेहाणां मधुमेहवाचि- त्वे निमित्तम् ...	... २१३-१४	दकोदरस्य निदानसंप्राप्ति- पूर्वकं लक्षणम् ...	... २२१-२१
प्रमेहोपेशया पिडकासंभवः	२१४-१	उदरस्य साध्यासाध्यविचारः	२२२-१५
शराविकालक्षणम् ...	... २१४-१६	अवस्थाविशेषेणोदरस्या- साध्यत्वम् ...	... २२३-१
सर्पिकालक्षणम् ...	... २१४-१७	३६ शोथनिदानम् ।	
कच्छपिकालक्षणम् ...	... २१४-१८	शोथसंप्राप्तिः ...	... २२३-१३
जालिनीलक्षणम् ...	... २१४-१९	शोथपूर्वरूपम् ...	... २२४-४
विनतालक्षणम् ...	... २१४-२०	शोथनिदानम् ...	... २२४-६
पुत्रिणीलक्षणम् ...	... २१४-२२	शोथसामान्यलक्षणम् ...	... २२४-१७
मसुरिकालक्षणम् ...	... २१४-२३	वातशोथलिङ्गम् ...	... २२४-२१
		पैत्तिकशोथलिङ्गम् ...	... २२५-१

विषया	पृष्ठ पङ्क्ति
कृपजशोषलिङ्गम् ..	२२५—६
द्विदोषत्रशोषलिङ्गम् ...	२२५—१५
यतिपातजशोषलिङ्गम् ...	२२५—१६
अभिपातजशोषलिङ्गम् ...	२२५—२२
निपजशयधुलिङ्गम् ...	२२६—१
यत्रस्या शोषा यत्र देशे शोष	
सुचैतित तत्रिरूपणम् ..	२२६—१२
शोभस्य साध्यासाध्यविचार	२२६—१८
३७ वृद्धिनिदानम् ।	
वृद्ध संप्राप्ति ...	२२७—२६
यातजवृद्धिलक्षणम् ...	२२८—१३
पित्तजवृद्धिलक्षणम् ...	२२८—१४
कृपजवृद्धिलक्षणम् ..	२२८—१५
रक्तजवृद्धिलक्षणम् ...	२२८—१६
नेत्रोजवृद्धिलक्षणम् ...	२२८—१७
गृध्रजवृद्धिलक्षणम्	२२८—१८
अत्रवृद्धेर्निदानसंप्राप्तिपूर्वक	
क्षणम् ...	२२९—१
३८ गलगण्डगण्डमालापचीम-	
न्व्यर्धुदनिदानम् ।	
गलगण्डस्य सामान्यलक्षणम्	२३०—२
गण्डगण्डसंप्राप्ति ...	२३०—८
गण्डगण्डलक्षणम्	२३०—१६
श्लेष्मिन्गण्डगण्डलक्षणम् ...	२३०—२४
नेत्रोजगण्डगण्डलक्षणम्	२३१—१
गण्डगण्डसाध्यासाध्यलक्षणम्	२३१—९
गण्डमालालक्षणम्	२३१—११
अत्रपीडलक्षणम् ...	२३१—२३
प्रवेष्टे लक्षणम् ...	२३२—१२
कृपजप्रपित्तलक्षणम् ..	२३२—२५
दिल्लजप्रपित्तलक्षणम् ...	२३३—१
कृपजप्रपित्तलक्षणम् ..	२३३—६
नेत्रोजप्रपित्तलक्षणम् ..	२३३—११
निपातजप्रपित्तलक्षणम् ..	२३३—२०
निपातजप्रपित्तलक्षणम् ..	२३३—२३

विषया	पृष्ठ पङ्क्ति
अर्जुदसंप्राप्ति ...	२३४—६
रक्षासुंदलक्षणम् ...	२३४—२०
भासासुंदस्य संप्राप्तिपूर्वक	
लक्षणम् ...	२३७—१
असाध्यासुंदम् ...	२३५—१०
अध्यर्धुदलक्षणम् ...	२३५—१५
अर्जुदानां पाकामाये हेतुः	२३५—२१
३९ न्द्रीपदनिदानम् ।	
श्रीपदसंप्राप्ति ...	२३६—६
यातजश्रीपदलक्षणम् ..	२३६—८
पित्तजश्रीपदलक्षणम्	२३६—१०
श्लेष्मिन्श्रीपदलक्षणम् ...	२३६—११
असाध्यश्रीपदलक्षणम् ...	२३६—१७
श्रीपदेषु कृपसाध्यविचारेण	
प्राधान्यम् ...	२३६—२६
श्रीपदसंभवहेतुदत्ता	२३७—५
श्रीपदस्यापरमसाध्यलक्षणम्	२३७—१२
४० चिद्रधिनिदानम् ।	
चिद्रधिसंप्राप्ति ...	२३७—२०
यातजचिद्रधिलक्षणम् ...	२३८—११
पित्तजचिद्रधिलक्षणम् ...	२३८—१६
कृपजचिद्रधिलक्षणम् ...	२३८—२१
शोषविशेषेण चिद्रधीनामासा-	
धनेद ...	२३८—२५
यतिपातजचिद्रधिलक्षणम्	२३८—२७
आगन्तुचिद्रधे संप्राप्तिपूर्वक	
क्षणम् ...	२३९—९
रक्तजचिद्रधिलक्षणम् ...	२३९—२३
श्लेष्मिन्चिद्रधिलक्षणम्	२४०—१
असाध्यचिद्रधेरधिजनविशेषे-	
ण चिद्रधेरधिनिदानम् ...	२४०—५
कृपजचिद्रधेरधिनिदानम् ...	२४१—५
चिद्रधे साध्यासाध्यविचार	२४१—१०
४१ प्रपणशोषनिदानम् ।	
प्रपणशोषनिदानम्	२४१—२

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
व्रणशोथस्वामलक्षणम् ...	२४२-२
वातादिभेदेन विशेषलक्षणम्	२४२-१२
पच्यमानव्रणशोथलक्षणम्	२४२-१६
पक्वव्रणशोथलक्षणम् ...	२४३-६
एकदोषारब्धेषु शोथे पाकः काले सर्वदोषसंबन्धः	२४३-२०
अविनिःसृतस्य पूयस्य विकाराः न्तरकर्तृत्वम् ...	२४४-२०
आमशोथं छेद्यतः पक्वं चोपैक्षतो वैद्यस्य निन्दश	२४४-२४
४२ शारीरव्रणनिदानम् ।	
व्रणस्य द्वैविध्यम् ...	२४५-२
वातजव्रणलक्षणम् ...	२४५-६
पित्तजव्रणलक्षणम् ...	२४५-८
कफजव्रणलक्षणम् ...	२४५-१०
रक्तजव्रणलक्षणम् ...	२४५-१२
द्वंद्वसंनिपातजव्रणलक्षणम्	२४५-२०
व्रणस्य साध्यासाध्यविचाराः	२४६-१
दुष्टव्रणलक्षणम् ...	२४६-८
शुद्धव्रणलक्षणम् ...	२४६-१८
रुद्रमानव्रणलक्षणम् ...	२४७-१
सम्यग्दुष्टव्रणलक्षणम् ...	२४७-५
व्याधिविशेषेण व्रणस्य घृच्छसाध्यत्वम् ...	२४७-११
व्रणानां रिष्टरूपा गन्धविकृतिः	२४७-२१
व्रणस्यासाध्यलक्षणम् ...	२४८-१
४३ सद्योव्रणनिदानम् ।	
सद्योव्रणनिदानम् ...	२४८-१४
सद्योव्रणभेदाः ...	२४८-१६
टिप्पलक्षणम् ...	२४८-२३
भिषलक्षणम् ...	२४९-१
कोष्ठनिरूपणं, तद्भेदलक्षणं च	२४९-७
मिडलक्षणम् ...	२५०-३
क्षतलक्षणम् ...	२५०-९
विधितलक्षणम् ...	२५०-१४

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
घृष्टलक्षणम् ...	२५०-१८
सशल्यव्रणलक्षणम् ...	२५०-२५
कोष्ठगतशल्यलक्षणम् ...	२५०-२७
असाध्यकोष्ठभेदलिङ्गम् ...	२५१-६
मांसतिरास्नात्प्रस्थिसन्धिभ्रमसु पदस्य क्षतेषु सामान्यलिङ्गम्	२५१-१०
भ्रमरहितानां तिरासीनां विदलिङ्गम् ...	२५१-१८
तिरादिभ्रमविदलिङ्गम् ...	२५२-९
मांसमनेगो विदस्य लिङ्गम्	२५२-१३
सर्वव्रणानामुपद्रवाः ...	२५२-१७

४४ भ्रमनिदानम् ।

भ्रमस्य द्वैविध्यम् ...	२५३-३
सन्धिभ्रमस्य सामान्यलिङ्गम्	२५३-१२
उत्पिष्टलिङ्गम् ...	२५३-१६
विलिष्टलिङ्गम् ...	२५३-१७
विवर्तितलिङ्गम् ...	२५३-१८
तिर्यंगतलिङ्गम् ...	२५३-१९
क्षिप्तलिङ्गम् ...	२५३-२०
काण्डेभ्रमस्य लिङ्गम् ...	२५४-१४
काण्डेभ्रमस्य द्वादशप्रकाराः द्व्यधिरत्वम् ...	२५५-७
भ्रमस्य साध्यासाध्यविचारः	२५५-११
सर्वेषां भ्रमानामनवधानतो- ऽसाध्यत्वम् ...	२५६-३
अस्थिविशेषेण भ्रमविशेषः	२५६-९

४५ नाडीव्रणनिदानम् ।

नाडीव्रणस्य संश्रान्तिपूर्विका निर्दिष्टाः ...	२५६-२२
नाडीव्रणसंख्या ...	२५७-४
वानजनाडीव्रणलक्षणम् ...	२५७-१४
पित्तजनाडीव्रणलक्षणम् ...	२५७-१८
कफजनाडीव्रणलक्षणम् ...	२५७-२२
त्रिदोषजनाडीव्रणलक्षणम्	२५८-१

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
शास्त्रनिमित्तजननीव्रण-	
लक्षणम्	२५८—८
नाडीव्रणस्य साध्यत्वादि-	
लक्षणम्	२५८—१८
४६ भगन्दरनिदानम् ।	
भगन्दरपुर्वरूपपिडकालक्षणम्	२५८—२७
वातिक(शतपीनक)भगन्दरस्य	
निदानसंप्राप्तिपूर्वकं	
लक्षणम्	२५९—८
पैतिक(उग्रप्रीव)भगन्दरस्य	
निदानादिपूर्वकं लक्षणम्	२५९—२०
शैथिलिक(परिघ्नावी)भगन्दरस्य	
लक्षणम्	२५९—२८
रात्रिपातज(शम्भुकावर्त)-	
भगन्दरलक्षणम्	२६०—१
आगन्तुक(उन्मार्गि)भगन्दर-	
लक्षणम्	२६०—७
भगन्दरस्य साध्यासाध्य-	
विचारः	२६०—१८
४७ उपदंशनिदानम् ।	
उपदंशनिदानम्	२६१—२
वातिकोपदंशलक्षणम्	२६१—१३
पैतिकोपदंशलक्षणम्	२६१—१४
रक्तजोपदंशलक्षणम्	२६१—१७
कफजोपदंशलक्षणम्	२६१—१९
शक्तिपातजोपदंशलक्षणम्	२६१—२२
उपदंशस्यासाध्यलक्षणम्	२६१—२५
शिखाशूलक्षणम्	२६२—७
४८ शूकदोषनिदानम् ।	
शूकदोषनिदानम्	२६२—२६
सर्वपिकालक्षणम्	२६३—१६
शष्ठीलिकालक्षणम्	२६३—२१
प्रपितलक्षणम्	२६३—२४
कुम्भिकालक्षणम्	२६३—२७
धतूनीलक्षणम्	२६४—४

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
सृदितलक्षणम्	२६४—९
संमूहपिडकालक्षणम्	२६४—१२
वाधिमन्थलक्षणम्	२६४—१६
पुष्करिकालक्षणम्	२६४—२१
स्पर्धाहानिलक्षणम्	२६४—२४
उत्तमालक्षणम्	२६५—१
शतपीनकलक्षणम्	२६५—६
त्वक्शकलक्षणम्	२६५—११
शोणितार्बुदलक्षणम्	२६५—१४
मासार्थुदलक्षणम्	२६५—२०
मासपाकलक्षणम्	२६५—२३
विप्रधिलक्षणम्	२६६—१
तिलकालकलक्षणम्	२६६—४
शूकदोषाणां साध्यासाध्य-	
विचारः	२६६—११
४९ कुष्ठनिदानम् ।	
कुष्ठनिदानम्	२६६—२१
कुष्ठानां त्रिदोषप्रत्यूषण-	
दोषेण सप्तप्रकारता	२६८—६
कुष्ठपूर्वरूपम्	२६८—११
कापाललक्षणम्	२६८—२३
औदुम्बरलक्षणम्	२६९—१
मण्डललक्षणम्	२६९—३
ऋषपजिह्वलक्षणम्	२६९—५
पुण्डरीकलक्षणम्	२६९—७
सिन्धुलक्षणम्	२६९—९
काकणकलक्षणम्	२६९—११
एककुष्ठलक्षणम्	२७०—१
धमांशुलक्षणम्	२७०—२
क्रिडिलक्षणम्	२७०—३
वैपादिकलक्षणम्	२७०—४
शलसकलक्षणम्	२७०—५
दहलक्षणम्	२७०—६
धर्मदलक्षणम्	२७०—७
पामालक्षणम्	२७०—९

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
कफजजिह्वारोगलक्षणम् ...	३०६—३	कर्णनादलक्षणम् ...	३१४—३
बलासलक्षणम् ...	३०६—८	बाधिर्यलक्षणम् ...	३१४—५
उपजिह्विकालक्षणम् ...	३०६—१८	कर्णद्वेडलक्षणम् ...	३१४—१४
कण्ठगुण्डीलक्षणम् ...	३०७—१	कर्णघ्रावलक्षणम् ...	३१४—२१
तुण्डिकेरीलक्षणम् ...	३०७—७	कर्णगूयकलक्षणम् ...	३१५—३
अधुपलक्षणम् ...	३०७—१२	कर्णप्रतिनाहलक्षणम् ...	३१५—५
कच्छपलक्षणम् ...	३०७—१५	क्रिमिकर्णकलक्षणम् ...	३१५—१३
तालवर्षुदलक्षणम् ...	३०७—१९	कर्णप्रविष्टपतङ्गकीटादि-	
मांससंपातलक्षणम् ...	३०७—२१	लिङ्गम् ...	३१५—२५
तालपुष्पुटलक्षणम् ...	३०८—१	कर्णविद्रधिलक्षणम् ...	३१६—३
तालपाकलक्षणम् ...	३०८—३	कर्णपाकलक्षणम् ...	३१६—९
रोहिणीसंप्राप्तिः ...	३०८—१३	पूतिकर्णलक्षणम् ...	३१६—१५
वातजादिभेदेन रोहिणी-		कर्णगतशोषाबुंदाशैवा लक्षणं	३१६—२१
लक्षणानि ...	३०९—१४	कर्णरोगस्य वातजादिभेदेन	
कण्ठशालूकलक्षणम् ...	३०९—२६	लक्षणानि ...	३१७—३
अधिजिह्विकालक्षणम् ...	३१०—१	परिपोटकलक्षणम् ...	३१७—५
बलयलक्षणम् ...	३१०—६	उत्पातलक्षणम् ...	३१७—१५
बलासलक्षणम् ...	३१०—११	उन्मन्यकलक्षणम् ...	३१७—२०
एकवृन्दलक्षणम् ...	३१०—१५	परिलेहिलक्षणम् ...	३१८—१
वृन्दलक्षणम् ...	३१०—२१		
शतम्रीलक्षणम् ...	३११—९	५८ नासारोगनिदानम् ।	
गलायुलक्षणम् ...	३११—१७	पीनसलक्षणम् ...	३१८—११
गलविद्रधिलक्षणम् ...	३११—२१	पूतिनसलक्षणम् ...	३१८—२६
गलौषलक्षणम् ...	३११—२६	नासापाकलक्षणम् ...	३१९—५
स्वरप्रलक्षणम् ...	३११—३०	पूयरफलक्षणम् ...	३१९—१०
मांसतानलक्षणम् ...	३१२—३	दोषजश्वयुलक्षणम् ...	३१९—१५
विदारीलक्षणम् ...	३१२—१२	भागन्तुजश्वयुलक्षणम् ...	३१९—२४
वातजसर्वेसर- (मुखपाक)-		श्रंशयुलक्षणम् ...	३१९—३३
लक्षणम् ...	३१२—२०	वीप्सलक्षणम् ...	३२०—२
पित्तजसर्वेसर (मुखपाक)-		प्रतिनाहलक्षणम् ...	३२०—६
लक्षणम् ...	३१२—२१	नासाघ्रावलक्षणम् ...	३२०—१०
कफजसर्वेसर- (मुखपाक)-		नासाशोषलक्षणम् ...	३२०—१८
लक्षणम् ...	३१२—२२	पीनससामपृक्कलक्षणं ...	३२०—२०
ओष्ठप्रकोपादिष्वसाध्याः ...	३१२—२८	प्रतिश्यायस्य निदानपूर्विका	
५७ कर्णरोगनिदानम् ।		संप्राप्तिः ...	३२१—५
कर्णशूलस्य संप्राप्तिपूर्वकं		प्रतिश्यायपूर्वरूपम् ...	३२२—५
लक्षणम् ...	३१३—१३		

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
घातजप्रतिश्यायलक्षणम्	३२२-१६
पित्तजप्रतिश्यायलक्षणम्	३२२-२०
कफजप्रतिश्यायलक्षणम्	३२२-२२
सन्निपातजप्रतिश्यायलिङ्गम्	३२३-१
दुष्टप्रतिश्यायलक्षणम् ...	३२३-८
रक्तजप्रतिश्यायलक्षणम्	३२३-१९
प्रतिश्यायस्यासाध्यलक्षणम्	३२३-२७
प्रशुद्धप्रतिश्यायजन्या	
विकाराः	३२४-५
नासागतायुंद्दशोपाशौरक-	
पित्तानां लक्षणम् ...	३२४-११
५२ नेत्ररोगनिदानम् ।	
नयनरोगहेतुः	३२४-२३
घाताभिष्यन्दलक्षणम् ...	३२४-३४
पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् ...	३२५-४
कफाभिष्यन्दलक्षणम् ...	३२६-८
रक्ताभिष्यन्दलक्षणम् ...	३२६-१३
अधिमन्यानानामभिष्यन्द-	
ज्वरम्	३२६-१७
अधिमन्यस्य सामान्यलक्षणम्	३२६-२३
दोषभेदेन कालावधिः ...	३२६-२९
नेत्ररोगस्य सामत्वलक्षणम्	३२७-३
„ निरामलक्षणम् ...	३२७-१०
शशोयनेत्रपाकलिङ्गम् ...	३२७-१४
अशोयनेत्रपाकलिङ्गम् ...	३२७-१६
हताधिमन्यलक्षणम् ...	३२७-२१
घातपर्यायलिङ्गम् ...	३२७-३३
दुष्टाक्षिपाकलक्षणम् ...	३२८-३
अम्यतोघातलक्षणम् ...	३२८-११
अम्लाप्युषितलक्षणम् ...	३२८-१८
शिरोघातलक्षणम् ...	३२८-२२
विराप्रहर्षलक्षणम् ...	३२८-२६
घमगदुःखलक्षणम् ...	३२८-२९
अवगदुःखलक्षणम् ...	३२९-१९
अवगदुःखावस्थाभेदेन	
हृष्टःसाप्तरथम् ...	३२९-३०

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
शुक्रस्यासाध्यलक्षणम् ...	३३०-११
अक्षिपाकालयलक्षणम् ...	३३०-२७
अजकाजातलक्षणम् ...	३३०-३२
प्रथमपटलगतदोषलक्षणम्	३३१-७
द्वितीयपटलगतदोषलक्षणम्	३३२-६
तृतीयपटलगतदोषलक्षणम्	३३२-२०
अघऊर्ध्वादिप्रदेशस्यदोष-	
लिङ्गम्	३३३-७
चतुर्थपटलगतदोषलक्षणम्	३३३-१७
दोषविशेषेण रूपविशेष-	
दर्शनम्	३३३-२९
परिम्बामिसंज्ञकतिमिर	
लक्षणम्	३३५-९
लिङ्गनाशस्य रागेः यद्विषयलम्	३३५-२९
वातिकारिरागोद्देशः ...	३३५-३३
वातिकरागस्य विशिष्टलक्षणम्	३३६-६
परिम्बामिनो विशिष्टलिङ्गम्	३३६-११
वातिकारिरागाणामुद्दिष्टानां	
लक्षणम्	३३६-२८
पित्तविदग्धदृष्टिलिङ्गम् ...	३३७-२४
श्लेष्मविदग्धदृष्टिलिङ्गम् ...	३३८-५
धूमदर्शनो लिङ्गम् ...	३३८-१३
हृत्सजाध्यलक्षणम् ...	३३८-२०
नयुलान्ध्यलक्षणम् ...	३३८-२४
गन्भीरिकातलक्षणम् ...	३३९-८
सनिमित्तलिङ्गनाशलक्षणम्	३३९-१४
अनिमित्तलिङ्गनाशलक्षणम्	३३९-१७
प्रक्षार्यमलक्षणम्	३४०-२१
दृष्टार्मलक्षणम्	३४१-४
रक्षार्मलक्षणम्	३४१-९
अधिनांशार्मलक्षणम् ...	३४१-१९
क्षार्मलक्षणम्	३४१-१८
दुर्लिकातलक्षणम् ...	३४१-२३
अनुनलक्षणम् ...	३४२-४
पिष्टकलक्षणम् ...	३४२-११

विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः	विषयाः	पृष्ठं पङ्क्तिः
भोगिमृतिभिः कृतदंशेषु वाता-		सविषयलौकादष्टलिङ्गम्	३८५-३
बीजां लिङ्गम् ...	३७८-३१	गृहगोभिर्कादष्टलिङ्गम् ...	३८५-५
विशिष्टदेशादिदृष्ट्या-		शतपचीदष्टलिङ्गम् ...	३८५-८
साध्यत्वम् ...	३७८-३८	महाकदम्बलक्षणम् ...	३८५-११
स्थावरजङ्गमविषाणां जीर्णत्वादिभि-		भक्षिकादष्टलिङ्गम् ...	३८५-१८
र्विशेषैर्दूषीविषत्वम् ...	३८०-८	चतुष्पङ्क्तिर्द्विपङ्क्तिश्च कृतनखदन्त-	
गुणहीनतायाः कार्पण्यं दर्शनं	३८०-१५	विपलक्षणम् ...	३८५-२१
दूषीविषस्य स्थानविशेषेण		विपोऽज्ञितलक्षणम् ...	३८७-१
विशिष्टलिङ्गम् ...	३८०-२४	भाष्यनिदानान्तर्गतविषयानु-	
रसादिषास्तुगतदूषीविष-		क्रमशिका ...	३८८-१
लक्षणम् ...	३८१-३	७० स्यायुक्निदानम् ।	
दूषीविषकरोपपूर्वरूपम् ...	३८१-३	स्यायुक्तस्य सप्तसिद्धिकं सामान्य-	
दूषीविषनिश्चिकः ...	३८१-२३	लक्षणम् ...	३८९-१
दूषीविषस्य साध्यासाध्य-		स्यायुक्तस्य वातजादिभेदेन विशेष-	
विचारः ...	३८१-२५	लक्षणानि ...	३८९-१०
मरुलक्षणम् ...	३८२-५	७१ फिरङ्गनिदानम् ।	
द्ववाया उत्पत्तिर्निश्चितश्च	३८२-१७	फिरङ्गनिश्चिकः ...	३८९-१६
द्वतानां सामान्यलक्षणम्	३८३-१	फिरङ्गनिदानम् ...	३८९-१९
दूषीविषाणां द्वतानां लक्षणम्	३८३-१२	फिरङ्गस्य बाह्याभ्यन्तरादिभेदेन	
असाध्यद्वतानां लक्षणम्	३८३-१८	त्रैविध्यम् ...	३८९-२५
भास्वदूषीदिवलक्षणम् ...	३८३-२२	बाह्यफिरङ्गलक्षणम् ...	३८९-३६
प्राणहरमूर्धिकलक्षणम् ...	३८३-२७	आभ्यन्तरफिरङ्गलक्षणम्	३८९-२९
शुक्रलासदष्टलिङ्गम् ...	३८४-५	फिरङ्गोपद्रवाः ...	३९०-१
शुधिकदष्टलिङ्गम् ...	३८४-८	फिरङ्गस्य साध्यासाध्यविचारः	३९०-४
शुधिकदष्टस्यासाध्यलक्षणम्	३८४-१०	७२ सोमदोगनिदानम् ।	
कणमदष्टलिङ्गम् ...	३८४-१७	सोमरोगस्य निदानसंप्रति-	
सविट्टिदष्टलक्षणम् ...	३८४-२०	पूर्वकं लक्षणम् ...	३९०-९
मण्डूकदष्टलक्षणम् ...	३८४-२३	७३ शीतलानिदानम् ।	
सविषमत्सदष्टलक्षणम् ...	३८५-१	शीतलालक्षणं तदुपचाराद्य	३९०-२३

श्राः

मधुकोशव्याख्यया सहितं

रोगविनिश्चयापरनामकं

माधवनिदानम् ।

पञ्चनिदानलक्षणम् ।

*प्रणम्य जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारणम् ।

स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं त्रैलोक्यशरणं शिवम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

शशिरुचिरहृदार्थव्यक्तसक्तार्थदेहो दिशतु घनघनामः पद्मनाभः धियं वः ।

त्रिदशसरिदसितद्योतजावारिमध्यभ्रमिभवमिव नामौ वारिजं यस्य रेजे ॥ १ ॥

भट्टारजेज्जगदाभरवाप्यचन्द्रश्रीचक्रपाणिबहुलेश्वरसेनभोजैः ।

ईशानकार्तिकसुनीरसुधीरवैद्यैर्मन्त्रेयमाधवमुखैर्लिखितं विचिन्त्य ॥ २ ॥

तन्त्रान्तराण्यपि विलोक्य ममैव यज्ञः सद्भिर्विधेय इह दोषविधौ समाधिः ।

मूर्खैरसर्वविदुरैर्विहिते कः नाम-मन्थेऽसि दोषविरहः सुधिरन्तनेऽपि ॥ ३ ॥

तत्तद्गन्धतदभ्यो व्याख्यातुमुमरसलेशमाहृत्य ।

भ्रमरेणेव मयाऽयं व्याख्यामपुष्टोऽथ आरूप्यः ॥ ४ ॥

उपयुक्तमिहानुक्तं निदानं माधवेन यत् ।

मन्यव्याख्याप्रसङ्गेन मया तदपि लिख्यते ॥ ५ ॥

अथ प्रथितसर्वायुर्वेदबोधविशुद्धबुद्धिः श्रीमाधवकरो विकारनिकरहेत्वादितरव-

* 'तत्र मन्मारम्भे प्रारब्धमन्धपरिसमास्यर्धं मन्यधोतृनामपि प्रत्यूहभूहपुदासार्धं रि-
ष्टाचारपरिपालनार्थं मन्धकारः प्राग्विरिष्टेष्टदेवताप्रणाम निरह्वान्—मन्धयेत्यादि ।
युगम् । नया रोगविनिश्चयो मन्धो निरह्वय इति संख्यः । किं कृत्वा ! मन्धम् । अत्र
मन्धार्थंकोतरेण मन्धेन मन्धहृदयत्वेऽयं दयापति । क ! शिवम् । सकृन्धुवनपतेर्न-
देवरस नामवातुत्वेऽपि तदभ्यापकाभ्येतृणां कल्पानमनिष्ठान् मन्धकारः शिवपदं निरह-
वात् ।' (एते भा० ६०) ॥ १ ॥

शुभ्रुत्सोत्सुकचिकित्सकजमानुजिष्टृक्षया विधित्सितग्रन्थसंदर्भारम्भे तत्प्रत्युह्व्यूह-
व्यपोहहेतुं परमासाचारपरम्परापरिप्राप्तं खेष्टदेवताप्रणामं प्राक् प्राणैषीत्;
ग्रन्थश्रोतृणामपि विश्वेश्वरमहेश्वरस्य प्रणामानुवादमात्रादपि विज्ञोपशमो भवती-
त्यभिप्रायेण तं ग्रन्थादौ निबद्धवान्—प्रणम्येत्यादि । अत्र प्रशब्दो मत्क्यतिशय-
रूपोपकः । निबन्धनक्रियापेक्षया प्रणामस्य पूर्वकालभावित्वात् प्रणमेः क्त्वाप्रत्ययः ।
जगच्छब्देनोत्पत्तिमन्तः क्षित्वादयोऽभिधीयन्ते; तेषामुत्पत्तौ स्वकारणसम-
याये, स्थितौ क्वचित्कालवस्थाने, संहारे प्रथंसे, कारणं कर्तारम् । स्वर्गः सुखं,
अपवर्गो मोक्ष आत्मान्तिकदुःखनिवृत्तिलक्षणः, तयोर्द्वारमुपायं प्रधानकारणम् । ए-
तेन सकलपुरुषार्थहेतुत्वमुक्तं, सुखावाप्तिदुःखहानिव्यतिरिक्तस्य पुरुषार्थस्याभावात् ।
अत एव त्रैलोक्यशरणं त्रैलोक्यरक्षितारम् । न चोक्तजगत्स्थितिकारणत्वेन पौनह-
कस्य, जगच्छब्देनोत्पत्तिमतामेवाभिधानात् । अत्र तु त्रैलोक्यशब्दो भुवनत्रयवर्ति-
चेतनाचेतनसमूहवाची, लोकशब्दस्य भुवनजनयोरभिधायकत्वात् । तथा चामरः—
“लोकस्तु भुवने जने”—इति; त्रैलोक्यमिति स्थायं ध्वन्, चातुर्वर्ण्यवैत् । हरादिपर्या-
यान् परित्यज्य शिवपदनिर्देशेन ग्रन्थस्य तदप्येतृणां च सकलकल्याणमभिलषत्
शिवपदं निबद्धवान्; शिवकारित्वेनैव महेश्वरस्य शिवपदाभिधानमिति ॥ १ ॥

*नानामुनीनां वचनैरिदानीं समासतः सद्भिपजां नियोगात् ।
सोपद्रवारिष्टनिदानलिङ्गो निबध्यते रोगविनिश्चयोऽयम् ॥ २ ॥
नानातन्त्रविहीनानां भिपजामल्पमेधसाम् ।
सुखं विशातुमातङ्गमयमेव भविष्यति ॥ ३ ॥

अभिधेयसंबन्धप्रयोजनोपदेशमन्तरेण प्रेक्षावतां न प्रवृत्तिः स्यात्, इत्यतस्त-
दभिधानार्थं श्लेकद्वयमाह—नानेत्यादि । रोगाणां विशेषेण वैतजत्वादिसाध्यासाध्य-
त्वादिरूपेण निश्चयो ज्ञानं येन स रोगविनिश्चयो ग्रन्थो निबध्यतेऽभिधीयते, ‘अ-
स्माभिः’ इति शेषः । तस्य विशेषणं—सोपद्रवेत्यादि ।—सह उपद्रवादिभिर्यतंते यः
स तथा; एतेन विशेषणद्वारेण उपद्रवारिष्टनिदानलिङ्गस्वरूपमभिधेयमुक्तं भवति,
एतद्व्यतिरिक्तस्याभिधेयस्याभावात् । तथा र्छति उपद्रवादिभिरभिधेयैः सह ग्रन्थस्य

* ‘अयं रोगविनिश्चयो ग्रन्थो निबध्यते विधीयते, रोगाणां विनिश्चयो ज्ञानं यस्मात्स तथा ।
निश्चीयते प्रतिपाद्यते व्यापिरनेनेति निदानं; इदानीमिति—अस्माभिरेव प्रा(ग्रन्थे)पान्येन नाना-
मुनीनां वचनैरेवंविधो ग्रन्थः क्रियते; अन्यैराचार्यैरेवंविधो ग्रन्थो न दृष्ट इत्यर्थः । ग्रन्थस्या-
स्योत्पत्तत्वाद्—नानेत्यादि । उक्तं च,—“रोगज्ञानममेवादी यज्ञः कार्यो विपवरीः । सति
सकिन् क्रियारम्भः पुण्याय यत्तुसे धिये ॥” इति (भा० द०) ॥ २ ॥ ३ ॥

१ ‘ग्रन्थाप्येतृणामपि’ इति ख. । २ ‘अत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्ये’ इति क. पुलकेशेऽपि कः
पाठः । ३ ‘वातादिजत्व’ इति ख. । ४ ‘एतेनास्य विशेषणत्वात्’ इति क. ख. । ५ ‘उपद्र-
वतिरेकेणास्य ग्रन्थस्य’ इति क.; ‘एतद्व्यतिरेकेणाभिधेयामावात्’ इति ख. । ६ ‘सति’ इति
क. पुलकेशे न सिधते ।

पुर.सर. ॥ अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् । विशन्त्यनेन कल्पेन त-
स्यापि भरणं ध्रुवम्”-इति (च. इं. स्था. अ. ५) । तथा रक्तपित्तप्रमेहयोर्विशेष-
ज्ञानं च न जायते । उक्तं च चरके,—“हाप्रिवर्णं रुधिरं च मूत्रं विना प्रमेहस्य हि
पूर्वरूपे । यो मूत्रयेतं न वदेत्प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोप”-इति (च. चि.
स्था. अ. ६) । असति रूपाभिधाने व्याधिरेशेषेण स्वरूपमेव न व्यवच्छिद्यते, किं
च साध्यासाध्यत्वं च न ज्ञायते । तथाहि सुखसाध्यलक्षणे चरकः,—“हेतवः पूर्व-
रूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य वै । न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत्”-इति
(च. सू. स्था. अ. १०), कष्टसाध्यलक्षणे चरकः,—“निमित्तपूर्वरूपाणां रूपाणां
मध्यमे बले”-इति (च. सू. स्था. अ. १०), तथा,—“सर्वसंपूर्णलक्षणः । सन्नि-
पातज्वरोऽसाध्यः”-इति (च. चि. स्था. अ. ३) । असत्युपशयाभिधाने सकी-
र्णलक्षणेऽनभिव्यक्तलक्षणे वा व्याधौ विशेषबोधो न स्यात् । तदुक्तं चरके,—“गूढलिङ्गं
व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां”-(परीक्षेत) इति (च. वि. स्था. अ. ४) । असत्यां च
संप्राप्तौ पूर्वरूपादिप्रतीतस्यापि व्यापेधिकित्सोपयोगिनोऽन्तःशक्तिरूपनाबलकालादेर-
प्रतीतिधिकित्साविशेषो न स्यात् । तस्मात्पद्यापि निदानादयो वक्तव्याः । पञ्चविध-
मप्येतव्याप्युत्पत्तिज्ञप्तिहेतुभूतं निदानशब्देनोच्यते । यदाह सुश्रुतः,—“हेतुलक्षणानि-
दंशास्तिदानानि”-इति (सु. सू. स्था. अ. ३) । तत्रैवं निदानशब्दनिर्दिष्टि,—
“निर्दिश्यते व्याधिरनेनेति निदान”, “दिशे पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः”-इति गदाधरः,
“निश्चिन्त्य शीयते प्रतिपाद्यते व्याधिरनेनेति निदान”-इति जेज्वट । भृशहरिचन्द्रे-
णापि तन्प्रयुक्त्या निदानादिविवरणप्रस्तावे एषैव निश्चितरूपाः । निश्च्यो निश्चये ।
तथा च चरकचेष्टसर्गसूत्र,—“निश्चयनिषेधयोः”-इति । लोकेऽपि ‘अथ ते
निदानं करिष्यामि’ इत्युक्ते निश्चयं करिष्यामीत्यवगम्यते । निदानमिति करणे ल्युट्,
तेन ‘व्याधिनिश्चयकरणं निदानं’ इति निदानादिपञ्चकसामान्यलक्षणम् । निदान-
शब्दोऽयं निदानविशेषे जातां च वर्तते, यथा-तृणशब्दं तृणविशेषे तृणजातीं च
वर्तते । यत्त, भृशहरिचन्द्रेण निदानस्थाने—“या गौ सुदोहा भवति न ता निद-
शीत”-इति व्याघ्रप्रयोगमुपन्यस्य निबन्धार्थो निदानशब्दो व्याख्यातः ‘निरीयते
निबन्धते हेत्वादिषड्बद्धो व्याधिरनेन’ इति कृत्वा, तत्तु निदानस्थानरूपप्रन्याभिप्रा-
येण नहि हेत्वादयो हेत्वादिसंबद्धं व्याधिं प्रतिपादयन्ति ॥ ४ ॥

*निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ।

निदानमाहुः पर्यायैः,

एषां निदानार्थिनां मध्ये समानासमानजातव्यव्यापत्तं कारणस्यनिदानस्य
लक्षणमाह—निमित्तेत्यादिना पर्यायैरित्यन्तेन । एते चन्द्रीयोऽर्थोऽभिधीयते तदि-

* ‘निदानस्य पर्यायशब्दानाह—निमित्तेत्यादि । पर्यायैरिति निमित्तादिभिः । पञ्चैव
पर्यायैर्निदानमाहुः ; ‘गुणयः’ इति शेषः । तत्र तत्र शारङ्गप्रदेशे निदानमेतैः पर्यायैर्बोद्धव्य-
मिति । (भा० २०) ।

दानं; यथा—“बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्” (न्या. द. प्र. भा. सू. १५) । ननु, किं मिलित्तरेकैकशो वा? नाद्यः, एकार्थाभिधायिनां शब्दानां मिलितानामप्रयोगात्; द्वितीयथेतदा स्वयभिचारः, निमित्तस्य शकुनादौ, हेतोः प्रयोजके कर्तरे, आयतनस्य स्थाने, प्रत्ययस्य लडादौ, उत्थानस्य उद्गमनोत्सर्गयोश्च दर्शनात् । नैवं, शकुनादीनां निमित्तादिभिः सर्वैरभिधानात् । यत् एवाह—पर्यायैरिति । नहि तेषां ते पर्यायाः, यतः क्रमेणैकार्थवाचकाः शब्दाः परस्परं पर्याया उच्यन्ते । तस्मान्निमित्तादिशब्दैः पर्यायैरभिधीयमानत्वं निदानत्वम् । एतच्च पर्यायकथनं शास्त्रे व्यवहारार्थम् । इदं तु संक्षेपतो लक्षणं—‘सेतिकर्तव्यताको रोगोत्पादकहेतुर्निदानं’ इति । यन्मते दोषेतिकर्तव्यत्वरूपा संप्राप्तिरिष्यते तन्मते संप्राप्तिव्युदासार्थं ‘सेतिकर्तव्यताक’ इति पदं, तस्या दोषेतिकर्तव्यत्वरूपार्था इतिकर्तव्यतान्तराभावात् । यन्मते व्याधिजन्म संप्राप्तिः, तन्मते ‘व्याध्युत्पत्तिहेतुर्निदानं’ इति लक्षणम् । उभयत्रापि ‘उत्पत्ति’पदं ज्ञप्तिहेतुपूर्वरूपादिव्यवच्छेदार्थम् । स च हेतुरनेकधा; तत्र प्रथमं चतुर्विधः, यदाह उपकल्पनीयाध्याये हरिचन्द्रः,—“सन्निकृष्टविप्रकृष्टव्यभिचारिप्राधानिकमेदाच्चतुर्था”-इति । सन्निकृष्टो यथा—नसंदिनतुमुक्तांशा दोषप्रकोपस्य हेतवः, न ते चयादिकमपेक्षन्ते । विप्रकृष्टो यथा—“हिमन्ते निश्चितः श्लेष्मा वसन्ते कफरोगकृत्”; किंवा सन्निकृष्टो ज्वरस्य रूझादिसेवा, विप्रकृष्टो रक्तकोपः । व्यभिचारी यथा—यो दुर्बलत्वाद्याधिकरणासमर्थः । यदाह चरकः—“(निदानादिविशेषा) अवलीयांसोऽपवाऽनुचप्रन्ति, न तदा विकाराभिनिर्गृतिः”—इति (च. नि. स्था. अ. ४) । प्राचानिको यथा—विषादिः; त्रिविधो वा, असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणाममेदात् । तत्र, असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगोऽयोगातियोगमित्यायोगयुक्ता रूपरसादयः, प्रज्ञापराधो मित्याज्ञानारिः, परिणामो अयोगादियुक्ता ऋतुस्वभावजाः क्षीतादयः । “अधर्मस्य च रोगहेतोरत्रैवान्तर्भावः”—इति भट्टारहरिचन्द्रः, तस्यापि कालान्तरपरिणतस्य दुःखकर्तृत्वात् । चक्रस्तु प्रज्ञापराधे तस्यान्तर्भावमाह; मित्याज्ञानरूतप्रज्ञवपादिजन्मनोऽधर्मस्य प्रज्ञापराध एव मूलं; बलबलं त्वत्र न निरूप्यते, रोगकारणत्वेनाधर्मस्य सर्वथा सिद्धत्वादिति । दोषव्याधुमयहेतुमेदाश्च स त्रिविधः । दोषहेतवो यथा—चयप्रकोपप्रसामनिमित्ता यद्यत्पक्षा मधुरादयः । व्याधिहेतवो यथा—यद्गुणं पाण्डुरोगस्य कारणम् । यद्यपि मृदपि दोषं प्रकोपयलेष; यदुक्तं चरके,—“कषाया भारतं पित्तमूषण मधुरा कफम्”—इति (च. नि. स्था. अ. १६), तथाऽपि तज्जैतौषैः पाण्डुरो एवारभ्यते न त्वन्यो विकार इति व्याधिहेतुता भवति । उभयहेतुर्मथा—वातरके,—“दस्त्यथोद्गैर्गच्छतथाश्रतथ”—इत्यादि (सु. नि. स्था. अ. १) । तत्र यद्यपि दोष-

१ ‘धूमवरादित्यादिबचने’ इति क. । २ ‘उद्गमनोत्सवयोः’ इति क. । ३ ‘पर्यायेण’ इति क. ख. । ४ ‘तस्मां दोषेतिकर्तव्यत्वरूपाया’ इति क. । इतिकर्तव्यतान्तराभावादिति इतिकर्तव्यत्वा व्यापारः, इतिकर्तव्यतान्तरस्य व्यापारान्तरत्वाभावात्, व्यापारो व्यापारान्तरं न निवृत्ति भावः । ५ ‘द्विच’ इति क. । ६ ‘वलावकत्वं एव’ इति क. ‘वलावकत्वमत्र च’ इति ख. ।

प्रयोपपूर्वमेव व्याधिजनन तथापि दोषव्याधावपि तस्य कारणत्वमिति बोधयति ।
 तेन तत्र न व्याधिहरमात्र भेषज प्रयोज्य किंतु भयप्रखनीकम् । न च वाच्यं कार-
 णभूतदोषनिवृत्तयैव कार्यभूतस्य व्याधेर्निवृत्तिरिति, यत प्रतिनियतशक्तिकानि भेष-
 जद्रव्याणि भवन्ति, कथमन्यथा श्लेष्मिकतिमिरे श्लेष्महरमेव वमन न प्रयुज्यते ।
 यदुक्तं मुश्रुते,—“ न वामयेतैमिरिकं न गुम्भिन न चापि पाण्डूदरोगपीडितम् ”—
 इति (सु वि. स्था अ ३३) । स एवोत्पादकव्यञ्जकमेदाच्च द्विधा । तत्रोत्पा-
 दको यथा—हेमन्तजो मधुररस कफस्य । व्यञ्जको यथा—तस्यैव कफस्य व्यञ्जको
 परान्ते सूर्यसन्ताप—इति भृशरहरिचद्र । तत्र व्यञ्जक प्रेरकं इत्यर्थं । बाह्याभ्य-
 न्तरमेदाच्च द्विधा । तत्र बाह्या आहाराचारकालादय । एतदभिप्रायेण तीक्ष्ण-
 चार्यं,—“ व्यायामादपतर्पणात्प्रपतनाद्भ्रूत्क्षयाज्जागराद्वेगाना च विधारणादतिशुच-
 शैत्यादतिप्रायत । रुक्षशोभकपायतिक्तान्द्रुकैरेभि प्रकोपं प्रजेद्वायुर्वाग्निधरागमे परि-
 णते चाग्नेऽपराग्नेऽपि च ॥ कृद्म्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासात्तपस्त्रीसपर्वति-
 स्नातपीदधिमुराशुचारनालादिभि । भुक्ते वीर्यति भोजने च शरदि प्रोष्मे सति
 प्राणिनां मध्याह्ने च तथाऽर्धरात्रिसमये पित्त प्रकोप मजेत् ॥ शुद्धमधुररसातिक्षिन्धदु-
 श्मेष्टुभक्ष्यद्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिष्प्रपूरै । तुहिनपतनकाले श्लेष्मण संप्रकोप प्रभ-
 यनि दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते ” (चि क श्लो. २९-३१)—इति । आभ्यन्तरायपा-
 दोषा दृश्याय । तत्र, दोषोऽपि प्रकृतिवत् प्राकृतदिमेदादनेकधा । प्राकृतो यथा—वसन्ते
 श्लेष्मा, शरदि पित्त, प्राकृपि वायु । वैश्रुतस्तु यथा—वसन्ते पित्त वायुर्वा, वर्षासु कफ
 पित्त वा, शरदि कफो वायुर्वा । अस्य प्रयोजनं सुखसाध्यत्वादि । यदुक्तं चरके,—“ प्रा-
 कृतं सुखासाध्यं च वसन्तशरद्वृद्धय ”—इत्यादि (च वि स्था अ ३) । अनुबन्ध्यानुबन्ध-
 नेदाच्च द्विधा । अनुबन्ध्य प्रधान, अनुबन्धोऽप्रधानम् । यदाह चरक,—“ स्वतन्त्रो
 व्यक्तलिङ्गो यथोक्तसमुत्थानोपशमो भवत्यनुबन्ध्य, तद्विपरीतलक्षणास्त्वनुबन्ध ”—
 इति (च वि स्था अ. ६) अस्य प्रयोजनं संसर्गजे व्यापाषणुबन्ध्यो विशेषेण
 विभित्तस्योऽनुबन्धाविरोधेन । तदुक्तं चरके,—“ तत्रोपद्रवस्य प्राय प्रधानप्रशमात्प्र-
 शम ”—इति (च वि. स्था. अ २१) । उपद्रवोऽनुबन्ध्य । प्रकृतिविकृतितो
 यथा—वातप्रवृत्तेर्धातुरोग कष्टसाध्यो भवति, कफपित्तप्रकृतेस्तु सुखसाध्य । यदाह
 सुखसाध्यलक्षणं चरक,—“ न च तुल्यगुणो दृष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत्—” इति
 (च. सु. स्था अ. १०) । आद्यपाषणुर्वातो यथा—यदा सैमानस्त्वमेव दोषं
 रसादादादृष्य वायु स्थानान्तरे गमयति तदा सैमानस्योऽपि स विकारं जनयति ।
 यदाह चरक,—“ प्रकृतिस्थ यदा पित्तं मादत श्लेष्मण क्षये । स्थानादादाय गात्रेषु
 यत्र यत्र पित्तं तिष्ठति ॥ सदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितः । गात्रदेशे भयत्स्य
 शमो दीर्घत्वमेव च ”—इति (च. सु. स्था अ. १०) । अस्य प्रयोजनं वातसैव
 तत्र विगुणस्य सास्थानान्नयनं कार्यं, ननु पित्तस्य होमनं, “ ये विनां पित्तस्य स्थाना-

१ 'कफपयस' इति क. घ. । २ 'अभिप्यदिप्ररक' इति क. घ. ।
 ३ 'स्थानस्थितमेव' इति क. घ. । ४ 'समानस्योऽपि' इति क. घ. । ५ 'ननु
 तिष्ठत हासनेन सादृश्यात्सर्ग' इति क. घ. ।

कृष्टिं न विदन्ति ते दाहोपलम्बेन पित्तवृद्धिं मन्यमाना पित्त हासयन्तः पित्तक्षय
 रक्षण रोगान्तरमेवोत्पादयन्त आतुरमतिपातयन्ति” इति भट्टारहरिचन्द्र । अन्ये
 त्वाहु - भ्राजकादिभेदेन सर्वदेहस्थिते पित्ते यदा स्वाशयाकृष्ट पित्तमवयवात्तरमनि
 लेन प्रापित तदा तदवयवान्तरस्य पित्तमागन्तुपित्तसन्धेनाधिकमेव जात, ततश्च
 (पित्त) वृद्धिलक्षणंवेद्य दृष्टिर्न दुष्टान्तरं, अन्यथा दाह एव न स्यात्, नहि समा
 नस्यो दोषो विकारं जनयतीति । भट्टारहरिचन्द्रस्य त्वयमभिप्राय - यद्यप्येव तथापि
 विकिरसामेदाद्यं वृद्धिक्षयव्यतिरिक्तस्थानान्तरगतिरूपो दृष्टिविशेषोऽवश्यमेवैष्टव्य,
 अथवा वृद्ध पित्तमिति मत्वा विरेचन पित्तहासन वा कार्यं, नच तत्तत्र योग्य,
 किं तु स्वस्थानानयनम् । यद्योक्त चरकेण, - “क्षय स्थान च वृद्धिश्च दोषाणां वि
 विधा गति” - (च सू स्या अ १७) इत्यादि, तत्राप्यधिकमिति । गतितो यथा-
 गतिदोषाणा क्षीणवृद्धत्वादय । यदुक्त चरके, - “क्षय स्थान च वृद्धिश्च दोषाणां
 त्रिविधा गति । ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्च विज्ञेया त्रिविधा परा ॥ त्रिविधा चापरा
 कोष्ठशाखामर्मास्थिसन्धिषु” - इति (च सू स्या अ १७) । अत्र स्थानमिति
 समत्वम् । तत्र क्षयादिरक्षण यथा, - “दोषा प्रवृद्धा स्व लिङ्ग दर्शयन्ति यथाबलम् ।
 क्षीणा जहति स्व लिङ्ग, समा स्व कर्म कुर्वते - इति (च सू स्या अ १७) ।
 स्व लिङ्गमिति कुपितस्य वायो रीक्ष्यादयो घर्मा, कर्माणि च ससञ्जलादीनि । यदाह
 चरकपाठसयादी सुदान्तसेन, - “आध्मानस्तम्भरीक्ष्यस्फुटनविमयनशोभकम्पप्रनोदा
 कण्ठध्वसावसादी धैमकविन्पन ससञ्जलप्रभेदा । पारण्य कणनादो विषमपरि
 णतिभ्रशदृष्टिप्रमोहा, विस्पन्दोद्धतानि श्लपनमशयन ताडन पीडन च ॥ ना
 मोक्षामौ विषादो भ्रमपरिर्षतन जृम्भण रोमहर्षो, विक्षेपाक्षेपशोषमहणपुषिरताच्छे
 दन वेष्टन च । यर्षं श्यावोऽरुणो वा लुब्धि च महती स्वापविच्छेपसत्रा, विद्यात्क
 र्माण्यमूनि प्रकुपितमरुत स्वात्कपायो रसश्च ॥ विस्फोटाम्लकधूमका प्रउपन स्वेद
 मुनिमूर्च्छन, दौर्गन्ध्य दरुण मदो विषैरण पाकोऽरतिरवृहभ्रमौ । ऊष्माऽनृषितम
 प्रवेशदहा कट्टमृतिष्ठा रसा, षण पाण्डुविकरित कृषितता कर्माणि पित्तस्य वै ॥
 तृषित्वाद्वा शुक्ता संमित्य कटिनता भगधिकयम् । श्लेहापक्वसुण्डेपा शैल कण्ट
 प्रवेकश्च ॥ चिरचर्तृत्व शोषो निद्राधिक्य रसो पट्टसाद् । यथा श्वतोऽलवहा कर्माणि
 कफस्य जानीयात् ॥ द्विदोषत्रिङ्ग संसर्गं सन्निपातत्रिष्टिङ्ग - इति । त्रिङ्गज्ञान
 भोजन च चिकित्साभेदायम् । यदाह सुश्रुत, - “क्षीणा वर्षयितव्या, वृद्धा हासयि
 तव्या, समा पालयितव्या - इति (सु वि स्या अ ३३) । ऊष्मादिगतिर्विधा-
 ऊर्ध्वंग रूपापित्तमित्यादि । अस्य प्रयोजन रूपापित्तस्योष्मंगस्य विरेचन, अधोगत
 वमनाम् । यद्योक्त चरके, - “प्रतिमार्गं च हृण रूपापित्ते विधीयते” - इति (च नि
 स्या अ २) । यत्तु गतिभेदानिह य ‘विरेक पित्तदयानि” - इति (च सू स्या
 अ २५) वचनादधोगे रूपापित्त विरेक प्रयुञ्जान आतुरम्भानयनीवोत्पादयति, जरा

१ 'स्वमानस्य' इति क ख । २ 'श्वरुणेन' इति क । ३ 'लक्ष्मीकवर्त' इति
 क । ४ 'ममरीम्दन, इति क । ५ 'मिद्धरत्' इति क ख ।

द्विषु तिर्यग्भेदोपगतिषु यथोक्त चिकित्सितमिति । शृद्धा दोषा कदाचित्कोष्ठं कदाचिच्छाखा कदाचिन्मर्मास्थिसन्धीनाश्रित्य रुजन्ति, मर्मास्थिसन्धिषु गति कृच्छ्रसाध्यस्वापादकत्वादेकत्वेन निर्दिष्टा । कोष्ठ आमाशयादि, शाखा रक्षादयो धातवस्त्वक्चेति, चरकवृत्तैवेय सज्ञा । कोष्ठाद्यभिधानप्रयोजनं चिकित्सामेदार्थम् । यथोक्तं चरके,—“आमाशयगतं वाते कफे पक्वाशयाश्रिते । रुक्षपूर्वो हित स्वेद जेहपूर्वस्त्वथैव च” (च सू. स्था अ. १४) तथा—“सन्तत रसरक्तस्थ सोऽन्येषु पिशित्ताश्रित” —(सु उ त अ ३९) इत्यादि, तथा,—“नामिकर्मोपदेष्टव्यं ज्ञायुर्मन्त्रणेषु च”—इति । एते च दोषा सामत्वनिरामत्वाभ्यामपि ज्ञातव्याः । यदुक्तं,—“लम्भणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् । दुष्टमामाशयगत रसमाम प्रचक्षते ॥ आमेन तेन सयुक्ता दोषा द्रव्याश्च दूषिता । सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवा ॥ स्रोतोरोधबलभ्रशगौरवानिलमूढता । आलस्यापक्तिनिष्ठीवमलमेदारुचिह्नमा ॥ लिङ्ग मलानां सामाना निरामाणा विपर्ययः ॥” (वा सू. स्था अ १३) । वायु सामो विष्वन्धामिसादतन्द्राप्रकूजनैः ॥ वेदनाशोधनिस्रोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत् । विचरेद्युगपचापि गृह्णाति कुपितो मृशम् । सैद्धान्तैर्वृद्धिमाप्नोति सूर्यमेधोदये निशि । निरामो विशदो रुक्षो निर्विष्वन्धोऽल्पवेदन ॥ विपरीतगुणैः शान्तिं क्षिण्वीर्याति विशेषतः । दुर्गन्ध हरित श्याव पित्तमग्नौ स्थिरं शुभ ॥ अम्लिकाकण्ठहृद्वाहकरं साम विनिर्दिशेत् । आत्मानं पीतमत्युष्णं रसे कटुकमस्थिरम् ॥ पक्व विगन्ध विहेय रुचिपक्वबलप्रदम् । आविलस्तन्तुल स्त्वान कण्ठदेशोऽवतिष्ठते । सामो यलासो दुर्गन्ध क्षुद्रद्वारविपातकृत् ॥ केनवाग्निश्लिष्ट पाण्डुर्नि सारोऽगन्ध एव च । पक्व स एव विहेयदृष्टेदवान्वशगुद्धिकृत्”—इति । अस्य प्रयोजनं सामे पाचनं, निरामे क्षमनमिति । एते च दोषा परस्परसंबन्धास्तरतादिभेदेन द्विपट्टिधा भवन्ति । तदुदाहरणानि विस्तरत्वापत्तेरत्र न लिख्यन्ते, सौश्रुतदोषभेदविकल्पाध्याये द्रष्टव्यानि । उक्तहेतुदोषभेदयोः सम्प्रहृष्टोक्ती—“चत्वारो व्यभिचारिदूरनिकटप्राधानिकरवात्पुनस्तेऽसात्प्येद्रियकार्ययुक्परिणतिप्रज्ञापराधाश्रिधा । रुद्रोयोभयकारणादपि तथा, द्वौ व्यञ्जकोत्पादकौ, साह्याभ्यन्तरभेदतोऽपि कथिता हेतोः प्रमेदा अमी ॥ दोषस्य च प्राकृतवैकृताभ्यां, भेदोऽनुबन्ध्यादपि चानुबन्धात् । तथा प्रकृत्यप्रकृतिरवयोगात्तथाऽऽशयाकर्षणशब्देभ्यः”—इति निदानम् ॥—

*प्राग्भूय येन लक्ष्यते ॥ ५ ॥

उत्तिपरसुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ।

लिङ्गमव्यक्तमल्पतयाद्याधीनां तद्यथायधम् ॥ ६ ॥

*प्राग्भूयश्चामाह—प्राग्भूयित्वादि । येन जन्मालस्यादद्यादिना उपिलुक्कुमुमुपुपामयो

१ “यथायथं यदस्य व्यापेर्ज्वरापन्वतमस्य भार्मीयभार्मीय, अतश्च प्राग्भूय त्रिधा दृश्यते—विचिच्छारीरं, द्विविमानसं, त्रिविच्छारीरमानसं चेति । तत्र शारीर यथा—पक्षरस्यास्यस्यवैरस्यमात्रगौरवदृग्भासात्तदकुलाद्युतेलेवमाय, मानसं च—अरतिहितोपदेशेष्वद्यान्तिरित्येवमाय, द्विविच्छारीरमानसं यथा—पीडितस्ते पश्यते, देव स्वापुपु भरदेवित्येवंमार्थं, शारीरमानसदोषमनेतत्वात्” इति वाग्भट्टटीकायामशब्दरत्न (वा नि स्था अ १) ।

निदानानन्तरीयकलापूर्वरूपानीनां तदनन्तरं प्राग्रूपमाह—प्राग्रूपमित्यादि । द्विविधं हि पूर्वरूपं भवति, सामान्यं विशिष्टं च । तत्र सामान्यं येन दोषदूष्यसंमूर्च्छनावस्थाजनितेन भाविज्वरादिव्याधिमात्रं प्रतीयते, न तु वातादिजनितत्वादिविशेषः । यथा,—‘श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं’-इत्यादि (मा. ज्व. नि. श्लो. ४); तथा देवगुरुविप्रद्वेषादि । सामान्याभिप्रायेणैव तन्नान्तरं,—‘व्याधेरजातिर्युभूया च पूर्वरूपेण लक्ष्यते । भावः किमात्मकत्वं च लक्ष्यते लक्षणेन हि’-इति । तथाऽऽह पराशरः,—‘पूर्वरूपं नाम येन भाविव्याधिविशेषो लक्ष्यते न तु दोषविशेषः’-इति । विशिष्टं यथा—उर-क्षतादीं लिङ्गान्येव वातादिजान्यव्यक्तानि । यदुक्तं तत्रैव—‘अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतं’-इति । तथा सुश्रुतः,—‘सामान्यतो, विशेषात्तु जृम्भाऽत्यर्थं समीरणात् । पित्ताक्षयनयोर्दाहः कफादनाच्छिस्त्रथा’-इति (सु. उ. तं. अ. ३९) । हारितेऽप्युक्तं,—‘इति पूर्वरूपमष्टानां ज्वराणां सामान्यतः, विशेषतस्तु जृम्भाक्षयमर्द्धभूयिष्ठं हृदयोद्वेगि वातजम्’-इत्यादि । ननु, चाल्यर्थं व्यक्तत्वं ततश्च जृम्भादेरपि रूपत्वं प्रसज्येत; यद्वक्ष्यति,—‘तदेव व्यक्तां यातं रूपमित्यभिधीयते’-इति । उच्यते, यथा श्रमादय इतरोगव्यतिरिक्तं भाविज्वरमात्रं बोधयन्ति न तु वातजत्वादिविशेषमित्यतस्त्वेवामव्यक्तत्वं, तथा पित्तादिज्वरव्यतिरिक्तं भाविष्यद्वातज्वरमात्रं बोधयन्ति जृम्भादयः, न तु वातस्य रूक्षशीतघातुक्षयावस्थावर्णादिजन्यत्वरूपविशेषं बोधयन्ति; इत्यतोऽव्यक्तवातज्वरबोधकत्वादव्यक्तत्वमेव जृम्भादीनामिति जेज्वदवाप्य-

ज्वरादिर्लक्ष्यते शायते तद् प्राग्रूपं भाविव्याधिवोधकलिङ्गमित्यर्थः । किंभूत आमयः ? दोषविशेषेण वातादिनाऽनधिष्ठितः अनासादितः । तर्हि वातादिदोषेणानधिष्ठितस्य व्याधेरुत्पत्तिस्तु न घटते, कारणमावात्; न हि वातादीन् विशय व्याधेः प्रायेणान्यतः संभरः संभाव्यते, तथाहि—‘सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः’-इति; तस्मादोषविशेषेणानधिष्ठितत्वमुत्पत्तिरसो रामयस्य यदुच्यते, तदव्यक्तरूपदोषापेक्षयाऽवगन्तव्यमिति । तत्प्राग्रूपम् । उत्पत्त्युक्तां ज्वरादीनामवस्थादनासादितत्ववत्त्वाद्यव्यक्तलिङ्गमस्यत्पदलक्षणं; यथाप्यधमिति यथा येन यस्य व्याधेः ज्वराद्यन्यतमस्वात्मीयात्मीयमवगन्तव्यम् । तत्र प्राग्रूपं द्विविधं—सामान्यं विशिष्टं च । येन दोषदूष्यघातुसंमूर्च्छनावस्थाजनितेन भाविज्वरादिव्याधिमात्रं प्रतीयते, न तु वातादिजनितत्वादिविशेषः, तत्सामान्यं, यथा ज्वरस्य ‘श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं’ इत्यादि; येन भाविव्याध्यात्मकदोषविच्छिन्नप्रदेशमात्रं प्रतीयते तद्विशिष्टं, यथा—‘जृम्भाऽत्यर्थं इसीरणात्, शिशाप्रसूनसोर्दाहः कफाश्लेष्मन्निन्दनम्’-इति । अत्र तु विशिष्टे प्राग्रूपे जृम्भादिरूपं दृष्ट्वा रूपत्वमेव न वक्तव्यं. व्याध्यात्मकदोषमात्रस्य रूक्षचित्तरूपत्वात्; तथाहि तृणादिचये पतितेऽग्निश्लेणे सूक्ष्मत्वात् भृगमात्रव्याक्तिं धारत्वा करवत्तादिताडनप्रतीकारेच्छादुपशमः कर्तुं शक्यते, न तु भ्रज्यन्ति चक्षुः; तथा—मधिष्यदोगारम्भकदोषलक्षणैकमात्रं व्यक्तं विशिष्टं प्राग्रूपं धारत्वा भाविव्याधेरुपशमः कर्तुं पार्यत इति । अतस्तु पूर्वरूपरूपयोर्भेद एव । तद्व्ययमपि क्वचिच्छारीरं दृश्यते, क्वचिन्मानसं च । तत्र शारीरं यथा—ज्वरस्य—आहत्यास्यवैरसगात्रगौरवसात्ताकुटाशुतेलादिकम् । मानसं यथा—अरतिर्दितोषदेशेभ्यश्चान्तिरित्यादिकम् (आ० द०) ॥ ५ ॥ ६ ॥

चन्द्रमाषदकरकार्तिककुण्डादयो व्याचक्षते । अन्ये त्वाहुः—प्रभूताव्यक्तपूर्वरूपसह-
चरितव्यक्तस्यापि जृम्भादेः पूर्वरूपव्यपदेशः; यथा—माषराशिः; छत्रिणो गच्छन्त्येव-
मादि । न च व्यक्तत्वेन रूपादमेदः; नियमेन पूर्वरूपरूपयोर्भाविवर्तमानव्याधिवोष-
कत्वादिति । तत्र विशिष्टपूर्वरूपं रूपावस्थायामनुवर्तते एव, तस्यैवाभिव्यक्तस्य रूप-
त्वात्; न तु दोषदूष्यसंमूर्च्छनावस्थाजनितं रोमहर्षबालप्रद्वेषादिकं नियमेनानुवर्तते,
यद्यनुवर्तते तदा सर्वज्वराणामसाध्यत्वं प्रसज्येत । एतदभिप्रायेण, “पूर्वरूपाणि स-
र्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया । यं विशन्ति विशलेनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः”—इति (च.
३. स्था. अ. ५) चरकवचनमित्याहुः । तदेवं द्विविधे पूर्वरूपे व्यवस्थिते सामान्य-
पूर्वरूपमाह—प्राग्रूपमित्यादि । येन श्रमादिना, उत्पित्तस्यः सामग्रीसाकल्यादुत्पादेच्छुः,
भामयो रोगः, दोषविशेषेण वातादिजन्यासाधारणवेपश्वादिना, अनधिष्ठितोऽसंबद्धो,
लक्ष्यते ज्ञायते, तत्प्राग्रूपमिति । विशिष्टप्राग्रूपमाह—लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्वाधीनां तद-
शाययमिति ।—प्राग्रूपमित्यनेन पूर्वोक्तेन संबन्धः; लिङ्गं लक्षणं, अव्यक्तं नाल्मि-
व्यक्तं, अत्र हेतुरल्पत्वादणुत्वात्, नत्वावरणादियोगादव्यक्तमित्यर्थः; यथायथं यस्य
व्यापेर्यद्रूपं तदेवाव्यक्तं तस्य पूर्वरूपमित्यर्थः । अन्ये तु पूर्वरूपलक्षणमाहुः—“स्थान-
संश्रयिणः कुद्धा भाविव्याधिप्रबोधकम् । दोषाः कुर्वन्ति यलिङ्गं पूर्वरूपं तदुच्यते”—
इति । तन्नातिसुक्तं, राजयक्ष्मणः पूर्वरूपस्य तृणकेशनिपातादेरदृष्टजन्यस्याव्यापक-
त्वात् । यदाह चरकः,—“यक्षिणां घृणकेशानां तृणानां पतनानि च । प्रायोऽक्ष-
पाने, केशानां नखानां चाभिवर्धनम्”—इति (च. चि. स्था. अ. ८) । न च तदपि
दोषजं, दोषाणां तृणादिभिरसंबन्धात्, असंबद्धस्य च भावस्य कारणत्वेनादृष्टत्वात्,
परम्यरथा तु संबन्धकल्पनयाऽतिप्रसङ्गात्, सर्वे सर्वस्य कारणं स्यात् । एतदोषपरि-
जिहीर्षयैव परमकुशलेन चारभटेनादृष्टदोषजसर्वं पूर्वरूपोपसंग्राहकं येनेतिपदं निव-
द्धमिति मत्वा तदीयपूर्वरूपलक्षणमेव माधवकरो लिखितत्वात् । संज्ञेपतस्तु लक्षणं
“भाविव्याधिवोषकमेव लिङ्गं पूर्वरूपं” इति । एवकारेण निदानोपशययोः संग्राह्ये
दोषेतिकर्तव्यत्वारूपाया व्यवच्छेदः, तेषां तज्जातीयानामुत्पन्नानुत्पन्नव्याधिवोषक-
त्वात् । तथा हि—निदानं सूक्ष्मलक्षणरूपं भाविष्यद्दुरोगमनुपशयरूपं च वर्तमानविशि-
ष्टव्याधिं बोधयति, उपशयोऽपि पूर्वरूपावस्थाप्रयुक्तो भाविविशिष्टव्याधिं ज्ञापयति,
रूपावस्थाप्रयुक्तश्च वर्तमानविशिष्टव्याधिं ज्ञापयति, संग्राह्ये च पूर्वरूपस्य मध्याह्नादा-
नुत्पत्तिप्रकोपाभ्यां भविष्यद्विशिष्टव्याधिं, रूपस्य च मध्याह्नप्रकोपादिना वर्तमानवि-
शिष्टव्याधिं ज्ञापयति; इत्येवामुत्पन्नानुत्पन्नव्याधिवोषकत्वम् । ननु, यदा पूर्वरूपवि-
शेषं स्मृतोत्पन्नव्याधेर्विशेषावधारणं तदा पूर्वरूपमपि वर्तमानव्याधिवोषकं, यथोक्तं
रक्तपित्तप्रमेहरूपसंदेहे चरकेण,—“हारिद्रवर्णं रुधिरं च मूत्रं विना प्रमेहस्य हि
पूर्वरूपैः” (च. चि. स्था. अ. ९)—इत्यादि । अत्रोच्यते, किं व्याधिजन्मनः पूर्वं
पूर्वरूपं गृहीतं न वा? आद्ये भाविव्याधिवोषकत्वमेव; द्वितीये कारणोत्पत्तिरेव न
स्यात्, अनुभवाभावात् । अयोच्यते—पूर्वरूपं दन्तादीनां मलाद्व्यत्वादिरूपं स्वरूपेणा-
नुभूतमेव, किंतु प्रमेहपूर्वरूपतया न प्रतिभारतः; उत्पत्ते तु व्याधौ तत्स्मृतं प्रमेह-

* हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।

औषधान्नविहारणामुपयोगं सुखावहम् ॥ ८ ॥

विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्त्विकमिति स्मृतः ।

विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्त्व्याभिसंज्ञितः ॥ ९ ॥

उपशयमाह—हेतुव्याधीत्यादि । हेतुर्वाह्य आभ्यन्तरश्च, व्याधिर्ज्वरादिः, एत-
योर्हेतुव्याध्योर्व्यस्तसमस्तयोर्विपर्यस्ता विपरीताः, एतयोरेव व्यस्तसमस्तयोर्विपर्यस्ता-
र्थकारिणो निदानसमानधर्मिणोऽपि प्रभावाद्भोगप्रशमकारिणः, एवंविधा ये औषधा-
न्नविहारा भेषजाहाराचारास्तेषामुपयोगमाचरणं सुखावहं सुखकरमुपशयं विद्यादुपश-

* 'अधोपशयलक्षणमाह—हेतुव्याधिविपर्यस्तोत्यादि । शुग्मम् । उपयुज्यत इत्युपयोगः ।
सुखमावहति सम्यगनुबन्धेन सुखमुत्पादयतीति सुखावहः । ईदृशो य उपयोगः सुखाव-
हस्तमुपशयं विद्याव जानीयात् । केषामुपयोगः ? औषधान्नविहारणाम् ।—औषधं ह्रीत-
क्यादि, अन्नं रक्तशाल्यादि, विहारो—वाग्देहमनोनिर्वातितश्रेष्ठाविशेषो व्यायामजागरणाध्य-
यनादिरूपः; औषधं च अन्नं च विहारश्च औषधान्नविहारस्तेषाम् । किंभूतानाम् ? हेतुव्याधि-
विपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।—हेतुश्च व्याधिश्च हेतुव्याधी, तयोर्व्यस्तसमस्तयोर्विपर्यस्ता
निदानरोगयोर्विपरीताः; तथा विपर्यस्तानामर्थो विपर्यस्तार्थः, तयोर्व्यस्तसमस्तयोरेव विप-
रीतमर्थं कुर्वन्तीति विपर्यस्तार्थकारिणः, हेतुव्याधिविपर्यस्ताश्च विपर्यस्तार्थकारिणश्च हेतुव्या-
धिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणस्तेषाम् । तेषां विपर्यस्तानामर्थं कुर्वन्तीति प्रकृतत्वात् हेतु-
व्याधिविपर्यस्तानाम् । तदाऽयमर्थः—निदानरोगयोर्व्यस्तसमस्तयोर्विपरीता अपि कारणरूपा
इव भासमाना व्याधिरूपा इव भासमाना हेतुव्याधिविपरीतानामर्थं व्याध्युपशमलक्षणं
कुर्वन्तीति । यथा हेतुविपरीतौ औषधान्नविहारव्याध्युपशमः क्रियते प्रतिपन्नत्वात्, एव विप-
र्यस्तार्थकारिभिरपीत्यर्थः । तथा च हेतुविपरीतानां, व्याधिविपरीतानां, हेतुव्याधिविपरी-
तानां, हेतुविपरीतार्थकारिणां, व्याधिविपरीतार्थकारिणां, हेतुव्याधिविपरीतार्थकारिणां,
औषधान्नविहारणां यः सुखावह उपयोगः स उपशय इति संपिण्डार्थः । अथ क्रमेणोदाह-
रणानि । व्याधिविपरीतो विहारो यथा—उदावर्ते प्रवाहणम् । सशब्दं दृक्कण्ठबलेन वायो-
रधोऽधो नयनं प्रवादणम् । हेतुव्याधिविपरीतमन्नं यथा—वातकफग्रहण्यां तक्रं वातकफ-
हृदं ग्रहणीहृदं च । हेतुव्याधिविपरीतो विहारो यथा—स्निग्धायां दिवास्वप्नजायां तन्द्रायां
तन्द्राविपरीतं स्निग्धताहर च रात्रौ जागरणमिति । व्याधिविपरीतार्थकारी विहारो यथा-
श्यामज्जुष्टोत्पलनालादिना वमनम् ; वमनविरैकाम्या छन्दोस्यारयोर्बुद्धिरेव कर्तुं सुखा,
इह तु शमनकरणाद्विपरीतार्थकारित्वम् । द्विशब्दः पादपूरणे । स उपशयो व्याधेरामवस्त
सात्त्विकमिति स्मृतः । एवंविधगुणविपरीतो य आहारो विहारश्च प्रायेण निदानविपरीतः स
व्याधिसात्त्विकः । उक्तं च चरके—'देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः । सात्त्विक-
मिच्छन्ति सात्त्विकशब्देष्टितं चाद्यमेव च'—इति । उपशयकथनप्रस्तावात्तनुपशयोऽपि वाच्य
इत्याह—विपरीत इत्यादि । अतो यथानिर्दिष्टलक्षणादुपशयारत्वात्तो विपरीतलक्षण औषधा-
न्नविहारणामुपयोगोऽसुखावहः सोऽनुपशय इत्युच्यते, स एव व्याधेरसात्त्विकमिति संज्ञितः
व्याधिसुख्येन संज्ञित इति" (आ० द०) ॥ ८ ॥ ९ ॥

याख्य जानीयाद्भाषे । तस्य पर्यायमाह-स हि सात्म्यमिति स्मृत इति । चरके-
 ऽप्युक्तं,—“सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थं” इति (च नि स्था अ १) । हिशब्दः पाद-
 पूरणे । सुखावहमिति सुखरोगनिवृत्तिलक्षणं, यथा व्यपदिशन्ति लोके-भारापगमे
 सुखिनः सृष्टाः स्म इति, तत्सुखमावहति सम्यगायत्याऽनुबन्धेन च करोतीति
 सुखावहम् । एतेन सदाहृत्षण्णनवज्वरिण शीतलजलपान तत्कालमुत्तरमपि
 नोपशय(करं) इति तात्पर्यार्थं । अत्र, औषधाच्चविहाराणामित्युपलक्षणं, तेन देश-
 कालावपि बोद्धव्यौ । अत एव शृङ्गवाग्भटेन व्याध्यादिविपरीतमभिधाय “एतेन
 देशकालावपि व्याख्यातौ”-(शृ वा नि स्था अ १) इत्याख्यातम् । सुदान्त-
 सेनोऽप्याह,—“सुखानुबन्धो यो हेतुव्याध्यादिविपरीतक । देशादिकथोपशयो हेयो-
 ऽनुपशयोऽन्यथा”-इति । सक्षेपतस्तु लक्षणं-“औषधादिजनित सुखानुबन्ध उप-
 शय” इति । स्रक्चन्दनवनिताद्युपभोगजनितसुखनिवृत्त्यर्थमौषधादिपद, अनुबन्ध-
 शब्दश्चाप्यजनिततदात्वसुखनिवृत्त्यर्थं । एतदप्युदाहरणदर्शनपरं, न तु लक्षणं,
 औषधादीना हेत्वादिविपरीतानां परस्परव्यभिचारेण लक्षणत्वायोगात् । तस्मात्
 ‘सम्यग्व्याधिजहु खोपशमहेतुरुपशय,’ ‘सात्म्यमुपशय,’ इति वा लक्षणं, ‘औषध-
 जनित सुखानुबन्ध उपशय,’ इति वा लक्षणं, चरके आहाराचारदेशकाललङ्घना-
 दीनां द्रव्याद्रव्यभूतानामौषधत्वेनाभिधानात् । अथैषामुदाहरणानि तत्र हेतुविपरी-
 तानि । औषध यथा-शीत(कफ)ज्वरे शुष्काद्युष्ण मेपजम् । यदुक्तं,—‘शीतेनो
 ष्यकृतान्नो गान् शमयन्ति भिषग्विद । ये च शीतकृता रोगास्तेषामुष्ण भिषग्वि-
 तम्”-इति (च वि स्था अ ३) । अत्र यथा-धमानिलजे ज्वरे रसौदन-
 विहारो यथा-दिवास्त्रप्रोत्थे कफे रात्रौ जागरणमिति । अथ व्याधिविपरीतानि । औ-
 षध यथा-अतिसारे स्तम्भन पाठादि, तथा क्षिरीपो विप हन्ति, खदिर कुष्ठ, हरिद्रा
 प्रमेहमिति, नैते दोषमपेक्षन्ते प्रभाषाद्रोगप्रशमकारिण इति । वाग्यचन्द्रस्त्वाह,—
 “ज्वरादिव्याधिहरं यद्रव्यं तदपि दोषप्रत्यनीक, किंतु दोषप्रत्यनीकादस्याय भेद-
 यद्दोषप्रत्यनीकं तन्नाशय व्याधिहरं, यथा-वसनलङ्घने कफहरे न कफगुत्तम हरत,
 उक्तं हि-“कफे लङ्घनसाध्ये तु कर्तारं ज्वरगुल्मयो । तुल्येऽपि देशकालादौ लङ्घनं
 च संमतम्”-इति, तथा,—“न वामयेतैमिरिकोर्ध्ववातगुदमोदरश्लेहकृमिध्रमार्ताम्”-
 इति (शु चि स्था अ ३३), ‘यत्त व्याधिहरं तदवश्यं दोषहरं, तव्याधिं
 शमयत्तदारम्भकदोषमपि शमयतीति, अन्यथा स रोगो जित एव न स्यात्, कार-
 णतादवस्थ्यात्’ इति । तन्नातिसङ्गतं, इत्यन्ये यतो दोषस्तत्र समवायी निमित्त वा ?
 न च समवायिनिमित्ताभावप्रयुक्तो नियमेन कार्याभावः, कित्वसमवायिनिमित्ताभाव
 प्रयुक्तोऽपि, यथा—कपालमालासयोगस्यासमवायिकारणस्य विनाशादपि घटाभावः,
 तथा-रोगेऽपि संप्राप्तिलक्षणस्य सयोगस्य विनाशाद्रोगस्यापि विनाशः, दोषस्तु स्वतः
 क्रियान्तरेण वा निवर्तते, किंच यदि व्याधिप्रत्यनीकमवश्यं दोषं निवर्तयेदिति
 स्वीक्रियते, तदोभयप्रत्यनीकाद्भेदो दुष्पपादः स्यादिति । ननु, यदि निमित्तकारणं
 दोषास्तत्कथं तदारब्धविकारे चमनादिना दोषहरणं विधीयते ? नहि दण्डकुलालाद्यु-

च्छेदे षटोच्छेद इति । उच्यते, यत्र भावभिमित्तकारणस्याधिकार्यं तत्र निमित्तकार-
णोच्छेदादपि कार्यनाशः; यथा-वर्तितैलनाशादपि प्रवीपनाशः; तथामूलाथ दोषाः
प्रायश इति । अत्रं यथा-अतिसारे स्वप्ननं मसुरादि । विहारो यथा-उदावर्तं
प्रवाहणं; मन्त्रीपधिचारणवस्तुपहारनियमप्रायश्चित्तहोमगुरुदेवशुश्रूषादयोऽपि व्याधि-
विपरीता विहारा इति वायुचन्द्रः । अथ हेतुव्याधिविपरीताणि ।-औषधं यथा-
वातशोथे दशमूलं पातहरं शोषहरं च । यदुकं चरके पङ्क्तिरेचनशताधिर्योऽप्याये-
'पाटला'-इत्यादि वावत्-'दशोमानि शोषहराणि'-इति (च. सू. स्था. अ.
४) । अत्रं यथा-वातकफप्रहर्षां तक्रं, शीतवातोऽथे ज्वरे पेयाः सा ह्युष्णवीर्यत्वा-
द्वातं हन्ति प्रमाणाज्वरं च । यदुकं चरके, -'ज्वरस्यो ज्वरसात्प्यरवात्-' इति
(च. वि. स्था. अ. ३); सुश्रुते च, -'ज्वरे चैवातिसारे च यथागूः सर्वदा
हिता'-इति (सु. उ. तं. अ. ४०) । विहारो यथा-किण्वदिवास्त्रप्रजातायां तन्द्रायां
रूपं तन्द्राविपरीतं रात्रिजागरणमिति । अथ हेतुविपरीतार्थकारीणि ।-औषधं यथा-
पित्तप्रधाने प्रणद्योथे पित्तकर उष्ण उपनाहः । अत्रं यथा-पच्यमाने ब्रणशोथेऽन्नं
विदाहि । विहारो यथा-वातोन्मादे नासनमिति । अथ व्याधिविपरीतार्थकारीणि ।
औषधं यथा-छर्षां वमनकारकं मदनफलादि । अत्रं यथा-अतिसारे (विरेचनार्थं)
विरेचनं क्षीरम् । विहारो यथा-छर्षां वमनार्थं प्रवाहणमिति । अथ हेतुव्याधिविप-
रीतार्थकारीणि । औषधं यथा-अग्निपुष्टे उष्णोऽनुवर्तिलेपः, विषे वा विषम् । अत्रं
यथा-अद्यपानोत्थे महात्वये मदकारकं मद्यम् । विहारो यथा-व्यायामजनितसं-
सृज्ज्वाते जलप्रतरणरूपव्यायाम इति । ननु, छर्षां बहुलेभ्याज्जायां वैमनयोग्यायां
यदि वमनं न क्रियते तदा चिरैरनुवर्तां रोगोऽनुच्छेद्यो वा स्यात्, ततश्च वमनं
प्रयुक्तं दोषप्रत्यनीकमेव भवति; यदुकं सुश्रुते, -'छर्षु बहुदोषास्तु धननं हितमु-
च्यते'-इति, एवमग्निपुष्टेऽप्युष्णक्रियया रक्तस्य विलयनेन स्थानान्तरभ्रमनादेतुप्र-
त्यनीकतैव; अन्यथा रक्तं दाहप्रकृपितं तत्रस्थं पाकमारमेत्; यदुकं सुश्रुते, -
'अग्निना कोपितं रक्तं मृच्छं जन्तोः प्रकृष्यति । ततस्तेनैव वेगेन पित्तमस्याप्युदी-
र्यते'-इति (सु. सू. स्था. अ. १२); शीतक्रिया च तत्र निषिद्धा, रक्तस्य स्वान-
त्वहेतुत्वात्; यदाह सुश्रुतः, -'प्रकृष्या सुदकं शीतं स्कन्दयत्यतिशोणितम् ।
तस्मात्सुखयति ह्युष्मं ननु शीतं कथंचन'-इति (सु. सू. स्था. अ. १२) स्कन्द-
यति स्वानीकरोति; तथा अन्नमविषे ऊर्ध्वगत्वरूपे मौलविषमधोगत्वरूपं हेतुवि-
परीतमेव, यदुकं चरके, -'विषं विषप्रयुक्तं यत्प्रमापस्त्रत्र कारणम् । ऊर्ध्वानुलो-
मिकं यच्च तत्प्रभावप्रभावितम्'-इति (च. सू. स्था. अ. २६); अस्त्रायमर्थः-

१ उक्तं हि, -'बहुदोषस्य शीतान्नेः सप्राणस्य न तिष्ठति । पैतिको यवतीसारः पवता
तं विरेचयेत्'-इति (च. वि. स्था. अ. १९) ; २ 'शमनयोग्यायां' इति क. ख. ।
३ 'विकारादनुवर्तिः, रोगानुच्छेद्यो वा स्यात्'-इति क. 'विकारादनुवर्तां दोषो रोगानुच्छे-
द्यो वा' इति ख. । ४ अस्यामे क-पुस्तके 'तथा आनातिसारे क्षीरस्य विरेकित्वेनाग-
निःसरणादेतुप्रत्यनीकमेव भवति' इत्यपिकः पाठ उपलभ्यते ।

विपत्वाविशेषेऽपि कुतो गतिभेद इत्यत उक्तं प्रभावप्रभावितमिति; तथा मद्यकृते मदात्म्ये यन्मद्यं तदपि भानुलुङ्गचुक्रादियुतं सुश्रुतादिभिर्विहितं केवलाद्यद्रव्यान्तर-संयुक्तमन्यदेव, अथवा घातमदात्म्ये हस्तमाध्वीकादिना जनिते क्षिरघर्षैष्टिकादिमद्यं प्रयुज्यमानं हेतुविपरीतमेव; यच्चोक्तं सुश्रुते,—“यथा नरेन्द्रोपहतस्य कस्यचिद्भवे-त्प्रसादस्तत एव नान्यतः । ध्रुवं तथा मद्यहतस्य देहिनो भवेत्प्रसादस्तत एव नान्यतः”—इति (सु. उ. सं. अ. ४७); तन्मद्यजातीयाभिप्रायेणैव; यच्चोक्तममे जलप्रतरणं, तत्रापि जलस्य शैत्येन घहिरगच्छन् देहोष्मा कुम्भकारपचनन्यायेनान्तः-पिण्डिनी भेदःश्लेष्माणौ विलाययति व्यायामश्च तौ शोषयति, ततस्तु निरावरणो वायुः स्वमार्गप्रतिपक्षो भवतीति हेतुप्रत्यनीकतैव; अनेन न्यायेन सर्वमेव तदर्थ-कारि यथासंभवं हेतुप्रत्यनीकादावेवान्तर्भवतीति । उच्यते, यद्यप्येवं तथाऽप्यवान्तर-वैधर्म्यप्रतिपादनार्थमाचार्यैः पृथग्दर्शितम् । तथा चरकेऽप्युक्तं,—“उपशयः पुन-हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणां चौषधाहारविहाराणामुपयोगः सुखानु-बन्धः”—इति (च. नि. स्था. अ. १) । वैधर्म्यं च हेतुसमानधर्मकत्वेऽपि रोगप्रश-मकत्वमिति । विपरीतोऽनुपशय इति औपधादीनां दुःखकर उपयोगोऽनुपशय इत्यर्थः । तत्पर्यायमाह—व्याध्यसात्म्य इति । व्याधिग्रहणेन दोषोऽपि बोध्यः । ननु, अनुपशयः किं व्याधिविशेषं बोधयति नो या ? नेति चेत्, निदाने तदुपन्यासो व्यर्थः प्रतिपादयतीति चेत्, ‘विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतं’—इति व्याहन्यते, तस्य पष्ठत्वापत्तेः । नैवं प्रतिपादयत्येव । यदाह चरकः,—“गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानु-पशयाभ्यां परीक्षेत”—इति (च. वि. स्था. अ. ४) । किन्तु निदाने तस्यान्तर्भावो, शोषस्य रोगस्य वा वर्धकत्वात् । इत्यनुपशयस्य निदानेऽन्तर्भावान्न पष्ठत्वापत्तिः । वक्ष्यति च—“निदानोक्तानुपशयः”—इति । इत्युपशयलक्षणम् ॥ ८ ॥ १ ॥

*यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।

निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥ १० ॥

संप्राप्तिमाह—यथेत्यादि । नानाविधा हि दोषाणां दुष्टिः प्राकृती वैकृती वा, अनुबन्धरूपा अनुबन्धरूपा वा, एकशो द्विशो वा समस्ता वा, रक्षादिभिः सम-

* “अथ संप्राप्तिर्लक्षणमाह—यथेत्यादि । येन प्रकारेण दुष्टः कुपितो वाताद्यन्तमो दोषो यथादुष्टस्तेन यथादुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता देहमनुपावता सन्निवेशविशेषेण गच्छता प्रत्यामयं या निर्वृत्तिरुत्पत्तिर्निर्दिष्टा सा संप्राप्तिः । सा च जातिरागतिश्च कथ्यते पर्यायशब्देन । व्याधिजन्म संप्राप्तिरित्येके । यथा—ज्वरस्य मलानामानाशयप्रवेशनेन, तथा चामानुगमनेन, तथा स्रोतोनिरोधेन, तथा च पक्तिस्थानाञ्ज्वलननिरसनेन, तथा च तेनैव जाठरेण बहिना तेषामभिसरणेन, तथा सकलदेहतापेन सकलं गात्रमुष्णं कुर्वता, एवविधया संप्राप्त्या ज्वरोऽवमिति निश्चीयते । एवमतीसारादिष्वप्येवंविधैव चिन्त्वा संप्राप्तिः” (भा० २०) ॥ १० ॥

१ अस्याग्रे ‘यथा शाल्यर्थं प्रवृत्तया कुल्यया क्रियमाणं बीजान्तराधानं तज्जान्तराधिकं, चतुस्रहेतुत्वं साधन्योदाहरणवत्’ इति क-पुस्तकेऽपिकः पाठः ।

स्त्रीर्गावैरल्पैर्वा, एवमादिदुष्टिदुष्टेन दोषेण या धामयस्य रोगस्य निर्वृतिरुत्पत्तिः सा संप्राप्तिरुच्यते । यथा चानुविसर्पतेति अनेकधा दोषाणां विसर्पणं गतिरुर्ध्वार्धस्ति-
 र्थगादिभेदेन तथा विसर्पता संसर्पता । संप्राप्तिपर्यायावाह शास्त्रे व्यवहारार्थं लक्ष-
 णार्थं च—जातिरागतिरिति ।—जालादिभिः शब्दैर्याऽभिधीयते सा संप्राप्तिरित्यर्थः,
 जातिरागतिरिति जन्माऽपि ज्ञानकारणं, अजातस्य ज्ञानाभावात्—इत्याह भृशरहरि-
 चन्द्रः । एतेनैतदुक्तं भवति—नहि निदानादिवहो धकत्वेन ज्ञानकारणत्वं, किंतु बोध-
 विषयत्वेन । तत्र—इत्यन्ये, आलोकचक्षुरादेरिव एवंविधसंप्राप्तेधिक्रितसायामनुप-
 योगात् । न चास्ति नियमः जातमेव विज्ञायत इति, अजातस्य व्याधेर्निदानपूर्वह-
 पाभ्यां वृष्ट्यादेरिव मेघादिना ज्ञायमानत्वात् । अथ जातमिति जन्मावच्छिन्नमुच्यते,
 पृष्ट्यादिकं च भविष्यजन्मावच्छिन्नमेव, यस्य तु कालत्रयेऽपि जन्म नास्ति तत्र
 ज्ञायत एव । तथाऽपि न व्याधिजन्म संप्राप्तिः, जन्मवदालोकचक्षुरादेरपि वैच्यत्वा-
 पत्तेः; तैरपि विना ज्ञानाभावात् । तस्माद्दोषेति कर्तव्यतोपलक्षितं व्याधिजन्मेह
 संप्राप्तिः ननु केवलं जन्मे । वाग्भटेन हि “यथा दुष्टेन”—(वा. नि. स्था. अ. १)
 इत्यादि वदता विशिष्टमेव व्याधिजन्म संप्राप्तिरुक्ता; तथा सति क्रियाविशेषोऽपि
 लभ्यते । यथा—ज्वरे आमाराशयदूषणाग्निहननादिवोधे लक्षणपावनस्त्रेदादिकरण-
 मिति । संप्राप्तिर्धैर्विधा यद्यपि दोषाणामवान्तरव्यापारत्वेन दोषग्रहणेनैव प्राप्यते,
 तथाऽपि चिकित्साविशेषार्थमेव पृथक् क्रियते; यथा—व्याधेर्ज्ञापकत्वाविशेषेऽपि पूर्व-
 रूपमेव रूपात्पृथगिति ॥ १० ॥

२ “अत्रैके व्याधिजन्ममात्रमन्वकारणव्यापारजन्यं संप्राप्तिमाहुः । इयं च संप्राप्तियं-
 क्षपि निदानादिव्याधिवोधिका न भवति, तथाऽपि नानुत्पन्नस्य व्याधेरुद्भिर्भवतीति कृत्वा
 उत्पत्तेर्व्याधुपलम्भकत्वं वर्णयन्ति । एतच्चान्ये नानुमन्यन्ते; यतः नैवं सति संप्राप्तितः
 कश्चिद्विशेषो व्याधेरपिगम्यते । न चायं नियमः—यदुत्पन्न एव परं व्याधिरुपलभ्यते, यतो
 निदानपूर्वरूपाभ्यामनुत्पन्नो व्याधिर्भावित्वेनोपलभ्यते; तस्माद्व्याधिजनकदोषव्यापारविशे-
 मयुक्तं व्याधिजन्मेह संप्राप्तिः । इयं च संप्राप्तिर्व्याधिविशेषं बोधयत्येव, यथा ज्वरे “स
 यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयम्”—इत्यारभ्य “तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति”—इत्यन्तेन वा
 संप्राप्तिरुच्यते; तथा ज्वरस्यामाशयदूषकत्वाद्युपपातकत्वरसदूषकत्वादयो धर्माः प्रती-
 यन्ते । न च वाच्यं,—दोषाणामयमाशयदूषकत्वादिरिर्भेदः, ततश्च कारणधर्मोणां
 निदानग्रहणेनैव ग्रहणं भवतीति; यतः कारणधर्मोऽप्ययं व्याधिजनकरोषव्यापाररूपः
 संप्राप्तिग्रहदेन विशेषबोधनार्थं पृथक्त्वोच्यते; यथा—लक्षणविशेषेऽपि भाविन्याधिवो-
 धकत्वविशेषात्पूर्वरूपं पृथगुच्यते । अत एव वाग्भटेऽप्येवमेव संप्राप्तिरुक्तं,—“यथा
 दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता । निश्चिरामवस्थासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः”—इति
 चरकटीकायां निदानस्थाने संप्राप्तिविवरणे चक्रः । २ ‘तथाऽपि न व्याधिजन्म संप्राप्तिः—
 इत्यत्र ‘न’ इत्येव क. ख. पुस्तकयोः पाठः । ३ ‘वाध्यावापत्तेः’ इति क. । ४ ‘जात-
 मिति विज्ञानाभावात्’ इति क. । ५ अस्यापि ‘इति भृशरहरिचन्द्रानिर्णयः’ इति क.
 ख. पुस्तकयोः पठिकम् । ६ अस्यापि कपुस्तके ‘तस्माद्दोषेति कर्तव्यतोपलक्षितं व्याधिजन्म
 संप्राप्तिरित्येव लक्षणं’ इत्यधिकं पठ्यते ।

*संप्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।

सा भिद्यते यथाऽप्येव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ॥ ११ ॥

दोषाणां समवेतानां विकल्पोंऽशांशरूपना ।

स्वातन्त्र्यपारतत्त्वाभ्यां व्याघेः प्राधान्यमादिशेत् ॥ १२ ॥

धैत्यादिकात्कर्याद्ययैर्बलावलविशेषणम् ।

नक्तंदिननुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ॥ १३ ॥

तस्या भौषाधिकमेदमाह—संख्यादिना सा भिद्यते इत्यन्तेन । अत्र च प्राधान्योपादानादप्राधान्यं च तत्प्रतियोगितया षोडशमं, अत एव विवरणे स्वातन्त्र्य-पारतत्त्वाभ्यामिति वक्ष्यति । एवं चलेऽपि व्याख्येयम् । संख्यादिकमेव विवृणोति—चरमेवादि । अष्टौ ज्वरा इति संख्याविवरणम् । अट्टनं च वातादिकारणमेदात्; एकजात्रयो, द्वन्द्वजात्रय, त्रिभिर्जात्रय एक, चागन्तुजर्धक इति । यद्यपि वृद्धेर्दोषैः शक्तिपाताश्रयोदश, यदुक्तं चरमे,—“सुन्वणैश्चोन्वणै पद् सुदर्शनमप्यापिहेष पद् । शनैर्धरो विहारास्ते शक्तिपाताश्रयोदश”—(च. सू. म्या. अ. १७) इति, तथा-

ऽप्यत्र त्रिदोषजत्वसामान्यात्साक्षिपातिक एकत्वेन गणितः । एवं कामसौक्ष्म्याद्यने-
 ककारणजोऽप्यागन्तुज आगन्तुजत्वसामान्यादेकत्वेन निर्दिष्ट इत्यथो ज्वरा इति ।
 विकल्पं विवृणोति—दोषाणां समवेतानां परस्परसंबद्धानां,
 तेन द्वन्द्वसन्निपातयोर्महणम् । अंशाशक्यनेति अंशा वातादिगतसंख्यादयः, तैरेक-
 द्वित्र्यादिभिः समसैर्वा वातादिकोपावधारण विकल्पना । मनुष्यं मुमुक्षुते,—“सर्वभां-
 त्रिभिर्वाऽपि द्वाभ्यामेकेन वा पुनः । समं कृपितं कुर्वन् दोषो दोषोऽनुपावति—”
 इति (सु. सू. स्या. अ. २१) । एवविधयः दोषकोषो निदानवैचित्र्याद्भवति । तद्य-
 या—वातस्य रौक्ष्यशीललाघववैराचारियुगलस्य एवमुण कषायरस कलायथ सर्व-
 भावैर्वर्धक, रौक्ष्यशीललाघवैस्तण्डुलीयक, रौक्ष्यशीलाभ्यां कण्डेशु, रौक्ष्येण सोषु ;
 पित्तस्य सर्वभावैर्वर्धक कटुको रसो मधु च, द्विद्व कटुतीक्ष्णोष्णत्व, दीप्यकसै-
 क्ष्ण्यौष्ण्याभ्यां, औष्ण्येन तिला, तथा श्लेष्मण सर्वभावैर्वर्धको मधुरो रसो माहिष
 च पयः, सेहगौरवमाधुर्यं राजादनफल, कटोरै शैत्यगौरवाभ्यां, शैत्येन क्षीरिणां
 फलानीति । अपरगुणोदाहरणप्रकारा जेज्वटंगदाधरवाप्यचन्द्रश्याक्याविदोषाथ विस्र-
 रत्यापत्तेरत्र न विरिता । प्राधान्यं विवृणोति—स्यात्प्रकारतत्त्वसामान्यमिति ।—
 अनुबन्धानुबन्धभावेनेतरथं । अप्रापि दोषाणां समवेतानामित्यनुवर्तनीयम् ।
 ‘अप्राधान्यं च’ इति शेषः, गम्यमानत्वाद्योपदर्शितम् । तेन स्यात्प्रकारप्राधान्यं, पार-
 तन्त्र्यादप्राधान्यमिति सिध्यति । ३४ विवृणोति—हेत्वादीत्यादि ।—हेतुत्वैरुप-
 पाणां साकल्याद्याधेर्बलवत्त्व, तेषामवयवैर्नैकदेशेनायत्नवत्त्वम् । कालं विवृणोति—
 नष्टमित्यादि ।—नक्तं रात्रि, दिनमह, ऋतवो वसन्तादयः, भुक्तमाहार, एषा-
 मसौरेकदेशैः, व्याधिकालो व्याधिश्चिह्नादिहेतुकाः । अत्रै, ऋतोरंशा कतिरया-
 न्यहोरात्राणि, यदाह वाग्मट,—“ऋतोरन्त्यादिगतादाहनुसंधिरिति स्पष्ट” —
 इति (वा. सू. स्या. अ. ३) अथवा सवर्गस्वप्न कालस्य ऋतुसौष्ठव ऋतुं
 इत्येवमपि योग्यं, नत्येकस्य ऋतोरिन्द्रादिवशदिमध्यान्ता ऋतुता, जगो गमुदि-
 तस्य तत्र कारणत्वेनोक्तत्वात् । यथास्य कषयोप तद्यथा—रात्रेरादां श्लेष्मा,
 मध्ये पित्त, शेषे वायु, एव दिनस्य, वसन्ते कटक्य, शरदि पित्तस्य, वर्षसु वायो
 शोषः, एव भुक्त्यादां भुक्त्यापे कषयस्य मध्ये पत्तमनाकष्यादां पित्तस्य, शन्ते
 सप्तपत्रिणते वायोरिति । तदुक्तं वाग्मटेनैव,—“ते व्यापिनोऽपि एषाभ्योरयो-
 मयोर्षसंध्रया । वयोऽहोरात्रिभुक्त्यादां श्लेष्मणस्यादिना क्रमात्—” इति (वा. सू.
 स्या. अ. १) । अत्र ते इति कषेण कालपित्तश्लेष्मण । मनु, संश्रितभेदे वरुण-
 संरुपादिवशधिरप्युक्तः, यथा—“द्विधा व्यापनो विज्ञानुनेदेव”, “द्विधं

रक्तपित्तम्" (च. नि. स्था. अ. १)—इत्यादि; तत्कृतोऽत्र विधिर्नोक्तः? उच्यते, संख्याग्रहणेन विधेरवरोधः, तस्याव्यभिचरितसंख्यायोगित्वात् । विधिसंख्ययोऽर्थमेदः—विधिर्हि प्रकारः, स चाभिन्नजातीयानामेव कल्पनिर्दिष्टान्तरस्यान्वयाद्भवति, यथा—रक्तपित्तत्वाविशेषेऽपि ऊर्ध्वगादिप्रकारो भवति; संख्या तु भिन्नत्वमात्रेऽपि; यथा—चत्वरो घटा, अष्टौ ज्वरा इति । अत्रैव विधिर्हि प्रकारः, स च भिन्नेषु न युक्तः, अतः संख्यादिभिन्नेषु व्याधिषु कारणधर्मानुगतः प्रकारो युज्यते । तथा च न्यायविदो ब्रुवते—“समानेन धर्मेण परिग्रहो भेदानां यत्र क्रियते स विधिः, संख्या तु भेदमात्रं” इति; वैयाकरणा अपि व्याचक्षते, “अन्वयवान् प्रकारो निरन्वयो भेदः” इति वाप्यचन्द्रो क्लिप्तवान् । ननु, यथाऽक्षांशविकल्पनादिना ज्वरो ज्ञायते न तथा संख्यया । उच्यते, संख्याभेदेन व्याधेर्दोषभेदो ज्ञायते, यतो ज्वरादिकं स्वरूपतो ज्ञात्वा चिकित्सार्थं विशेषो जिज्ञास्यः, कतमोऽयं ज्वरः? इति; तस्मिन् ज्ञाते विशेषो भवतीति परंपरया कारणत्वं संख्यायाः । तत्र यदुत्पन्न एषासी दोषभेदाद्विज्ञो जातस्ततो युक्तमस्य परोपणं कतमोऽयमिति । पुनः? चिकित्साविशेषार्थम् । इति संप्रातिलक्षणम् ॥ ११-१३ ॥

* इति प्रोक्तो निदानार्थः स व्यासेनोपदेश्यते ।

चक्रनिदानपत्रकमुपसंहरति—इतीत्यादि । इतिशब्दः समाप्ती । निदानशब्दोऽत्र सामान्यवचनः, अर्थोऽभिधेयः । तद्विदानं संक्षेपेण स्वरूपतत्त्वमात्रेणोक्तं, अगुना व्यासेन विस्तरेणोपदेश्यते कथयिष्यते; सकलेन ग्रन्थेन प्रतिरोगं निदानपूर्वरूपादय एव तत्तद्विशेषैर्वक्ष्यन्त्या इत्यर्थः ॥—

† सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥ १४ ॥

तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितस्येयनम् ।

द्विविधं हि रोगस्य कारणं विप्रवृत्तं सचित्तं च; तत्र विप्रवृत्तं विच्छादादि, सचित्तं वातादि, तस्य वातादेः सर्वरोगेष्वप्यभिचरितकारणत्वमाह—सर्वेषामि-त्यादि । यदाह शुभ्रुतः—“नास्ति रोगो विना दोषैर्वसात्तस्माद्विचक्षणः । अनुवमपि दोषाणां उर्ध्वगाधिमुपाचरेत्”—इति (सु. सू. स्था. अ. ३५) । आगन्तुव्याधिषु यद्यप्युत्पत्तां दोषदोषो नास्ति, तथाऽप्युत्पत्त्यनन्तरमवश्यंभावी; उत्पन्नदृश्ये शुण-मोऽवत् । यदुक्तं चरके,—“आगन्तुर्हि व्यव्यापूर्वमुत्पन्नो जपन्त्यं वातपित्तप्रेम्णां

* “इतिशब्दः प्रकृते, अनेन संशेषात्वेन प्रकारेण, यथानिर्दिष्टो निदानार्थो निदानाभिधेयः, समासतः संशेषतः कथितः । निदानशब्दोऽत्र सामान्यः सामान्येण । य एव निदानार्थः समासेन प्रोक्तस्तमेव व्यासेन विस्तरेण उपसंहरते कथयिष्यते” इति (अ. ० ६०) ।

† “संज्ञितकारणत्वेन वातरीनां सर्वरोगेष्वप्यभिचरितकारणत्वमाह—सर्वेषामि-त्यादि । कुपितत्वेन हि वातां मथिरीकरणादौषा एव मन्वा इत्युच्यते । कुपिता विह्वी-कारणा वातरीणकथाः सर्वेषामपि रोगानां निदानं कारणम् । वातरीणेषु हीनत्वेन वातारसः पशुपुण्ड्रे; तस्य तु वातदिदोषस्य, निदानं कारणं, विविधं यन्नामकारं, * रोगेष्वनमश्नुजनं, प्रोक्तं कथयिष्यते” (अ. ० ६०) ॥ १४ ॥—

वैषम्यमापादयति”-इति (च. सू. स्था. अ. २०) । निदानं कारणम् । मला दोषाः, मलिनीकरणत् । ननु, वातादीनां किमिदं दोषत्वं, अत्राहुरेके—स्नात-
 ह्येण दूषकत्वं दोषत्वं, इति; रसादिदूष्यव्यवच्छेदार्थं ‘स्नातह्येण’ इति पदं, ते हि
 वातादिदुष्टाः सन्तो दूष्यान्तरदूषकाः । अत्राहुरन्ये—किमिदं स्नातक्यं? किं दोषा-
 न्तरनिरपेक्षत्वं? हेतुन्तरनिरपेक्षत्वं वा? आये वातस्यैव दोषत्वं स्यात्, ननु वात-
 सापेक्षयोः कफपित्तयोः । यदुक्तं,—“पित्तं पट्ट कफः पट्टः पट्टो मलघातवः ।
 वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेषवत्”-इति । द्वितीये वातस्यापि न दोषत्वं,
 कफपित्तयोरिव निदानसापेक्षस्यैव तस्य दूषकत्वात् । तस्मात् ‘प्रवृत्त्यारम्भकत्वे सति
 दुष्टिकर्तृत्वं दोषत्वं’ इति लक्षणम् । रसरक्षादिनिवृत्त्यर्थं ‘प्रवृत्त्यारम्भकत्वं’ इति
 विशेषणम् । नहि वातादिप्रकृतिवच्छात्रे रसरक्षादिप्रकृतिरुक्ता; वातादिप्रकृतित्वं च
 शरीरस्य वातादिदूषितशुक्ररोहितारन्धत्वंम् । यदाह चरकः,—“दोषानुपपिता षिपां
 देहप्रकृतिरुच्यते”; तथा,—“वातलायाः सदाऽऽतुराः”-इति (च. सू. स्था. अ.
 ७) । सुश्रुतेनापि प्रकृतिलक्षणे “वातप्रकृतिः स्फुटितचरणो जागरूकोऽनवस्थित-
 चित्त-” (सु. चा. स्था. अ. ४) इत्यादि पठितम् । प्रकृतिरोगयोश्चायं विशेषः—
 प्रकृतिरप्युपेवया नासन्तं वाचते, यदुक्तं,—“विपजातो यथा कीरो विषेण न विप-
 यते । तद्वत्प्रकृतिभिर्देहसजातत्वाच्च चाप्यते” (सु. चा. स्था. अ. ४) इति
 सङ्क्षेपः । विस्तरस्तु सुश्रुतश्लोकवार्तिके प्रैक्षविधानाख्ये टीकायु च द्रष्टव्यः । ननु,
 ‘प्रवृत्त्यारम्भकत्वं दोषत्वं, इत्येवाहुः । एवं, विपक्षायान्तरिर्भवत्येव, किंतु दोषस-
 रूपं नोक्तं स्यादिति । सुश्रुतादिभिर्वातादेरिव प्रदोषकालप्रकोपनिर्दरणस्थानमिरोप-
 रोगविशेषलिङ्गविशेषचिह्नसामिश्रेणानभिधानाद्रूपस्यापि दोषत्वं पूर्वटीकाकारैर-
 यादभेदेसादिभिः स्वीकृतं तदप्येतेन व्यवच्छिन्नं, अपुनातनैरस्तीक्रियमापात्वात् ।
 ननु, दोषाथेत्कारणं तर्हि तेषां संप्रदा देहे सद्भावात्संप्रदा रोगोत्पादकत्वप्रसाह
 इत्यत आह—उपपिता इति, विवृतिमापन्नाः । ननु, तत्रदोषः स्वभावात्, कारण-
 न्तराद्वा? नायं, पूर्ववत्प्रवृत्तात्, अथ कारणान्तरादिति किं तदित्याह—विधिभाक्षित-
 सेवनमिति ।—विधिषस्य नामानिषस्य, अदितस्यायाम्येन्द्रियार्थयोगप्रहापराभप-
 रिणामलक्षणस्य सेवनमिति ॥ १४ ॥—

१ ‘दुष्टिकरणत्व’ इति क. घ. । २ ‘रसरक्षादिप्रकृतिरुक्तः पुत्रवः, रक्तदूषितशुक्र-
 देहसाप्यत्वेन देहात्मकत्वं नास्ति, रक्तस्य देहात्मकत्वे सत्यपि प्रवृत्त्यारम्भकत्वं
 नास्ति, अत्रविधानात्, कश्चि न रक्तप्रकृतिरुक्तः पुत्रव’ इति क. । ३ अस्मात् क.
 पुत्रवः ‘तत्र वातादिदूषितत्वं नाम शुक्ररोहितशुक्रयोगकाले शुक्ररोहितपोषितशुक्र-
 वापिपरत्वात्, अन्यथा दुष्टदोषोदेहात्मकत्वेन न स्यात्, उक्तं च,—‘वातादिदुष्ट-
 रेतस्य प्रदोषत्वात् न सद्भावाः’ इति । अत्रोपरोप्यविवरणेन एकरोपा प्रकृतिः
 निष्प्राधिकरणत्वेन इत्यत्रा विशेषमा वा । वातादिप्रकृतिवत् संप्रदात्वं वातादिदूषिक-
 शुक्ररोहितारम्भावात् इत्यधिकः पाठः । ४ ‘प्रवृत्त्यारम्भकत्वं’ इति क. घ. ।
 ५ ‘पुनरेवादिनापारिभ.’ इति क. ।

निदानार्थं करो रोगो रोगस्याप्युपजायते ॥ १५ ॥

ननु, किमेतदेव निदानं, उतान्यदप्यस्तीत्यतश्चरकवचनमुपन्यस्यति—निदानार्थं कर इत्यादि । अपिशब्दोऽन भिन्नक्रमे । रोगोऽपि निदानार्थं करो रोगस्य । अस्यायमर्थ—निदानेन बोऽर्थं क्रियते व्याख्यास्य, स रोगेणापीति । रोगोऽपि रोगकर इति वाच्ये यन्निदानार्थं कर इत्यकरोत्, तेनैव गमयति—रोगोऽपि रोगान्तरं कुर्याणो निदानान्तरोपबृंहितबल एव करोति, एव रोगो रोगस्य निदानमुपजायत इत्येव योजना ॥ १५ ॥

*तद्यथा ज्वरसन्तापाद् रक्तपित्तमुदीर्यते ।

रक्तपित्ताज्वरस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते ॥ १६ ॥

श्लेष्माभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छोष एव च ।

अशोभ्यो जाठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥ १७ ॥

(दिवास्वापादिदोषैश्च प्रतिश्यायश्च जायते ।)

प्रतिश्यायादथो कास कासात्संजायते क्षयः ।

क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोपस्याप्युपजायते ॥ १८ ॥

अत्रैव दृष्टान्तमाह—तद्यथेत्यादि । ताभ्यामिति रक्तपित्तात् ज्वराच्च । दुःखमिति दुःखयतीति दुःख पीडाकरम् । अथ च दुःखशब्दो लिङ्गविपरिणामेन सर्वेष्वेव ज्वरादिषु योज्य इति वाच्यचन्द्र । गुल्मश्चाप्युपजायत इति अशोभ्य एव । कासात्संजायते क्षय इति 'ओज प्रमृतीना' इति शेष । स च क्षयो रोगस्य हेतुत्वे उपजायते । कस्य रोगस्येत्याह—शोपस्येति, राजयक्ष्मण । अत्र केचित् हरिचन्द्रादिभिर्व्याख्यात पाठान्तरं पठन्ति,—“क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोपस्याप्युपजायते”—इति । अस्यार्थ—क्षयो राजयक्ष्मा, उरोरोग उर क्षत, समाहारद्वन्द्वनैकवचन, तस्य हेतुत्वे शोपो धातुक्षय उपजायत इति । ननु, चरके सर्वं निदानं त्रिविधेन समुह्यते “असात्स्येन्द्रियार्थसयोग”—इत्यादिना, ततश्च रोगस्यापि निदानत्वमाचक्ष्ण स्वोक्त निदानत्रिविध्यसंग्रहं कथं न विरुणद्धि^१, अत्रैके समाधिमाभिदधति—त्रिविधं यन्निदानमुक्तं तत्सर्वव्याधिविषय, इदं तु प्रतिनियतविषय, यतो न सर्वे रोगा रोगाज्जायन्ते किं तर्हि कश्चिदेव व्याधि कुतश्चिद्रोगादिति चतुर्थमेवैतन्निदानं रोगाख्यमिति । अन्ये त्वाहु—रोगस्य रोगोऽपि निदानं भवत्त्रिविधनिदानव्यतिरेकेण न भवत्येव, यतो यावदयं ज्वरोऽसात्स्येन्द्रियार्थसयोगादिभिरुपबृंहितबलो न भवति न तावद्रक्तपित्तमारभते, तस्मात् व्याप्युत्पादे त्रिविध एव हेतु साक्षात्पारम्पर्येण वर्तते ॥ १६—१८ ॥

* “कारणभूतात् ज्वरसन्तापात् रक्तपित्तमुदीर्यते उत्पद्यते, कारणभूताद्रक्तपित्ताज्वरसमुपजायते, ताभ्यां रक्तपित्ताज्वराभ्यां शोषश्चोपजायते, श्लेष्माभिवृद्ध्या जठरमुदरविकार, तस्मात् जठरात् शोष, अशोभ्य एव जठरं गुल्मश्चाप्युपजायते, अथ प्रतिश्यायात्कासो जायते, कासात्क्षयः संजायते, स च क्षय रोगस्य हेतुत्वे उपजायते, कस्य रोगस्येत्याह—शोपस्येति” (भा० ६०) ॥ १६—१८ ॥

ते पूर्वं केवला रोगाः पश्चाद्धेतुवर्थकारिणः ।

ननु, य इमे रोगा रोगान्तरस्य निदानत्वेनोक्तास्ते किमुत्पन्नमात्रा एव रोगं जनयन्ति, उत्तानन्तरकालमित्यत आह—ते पूर्वमित्यादि ।—ते व्याघय उपवृंहक-
हेत्वलाभात् प्राक् केवला स्वतन्त्रा सन्तो रोगा एव कृत्वात्वात्, पश्चादुपवृंह-
कहेतुलाभात् हेतोर्निदानस्य योऽयं यत्प्रयोजनं व्याधिजननाख्यं तत्तुर्वन्ति । यथा
उवरो रक्षपित्तमिति ॥—

*कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ॥ १९ ॥

न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेतुत्वं कुरुतेऽपि च ।

एवं कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्ते व्याधिसंकराः ॥ २० ॥

तस्यैव रोगजनकस्य व्याधेर्विविध्यमाह—कश्चिदित्यादि । एवमुक्तप्रकारेण,
व्याधिसंकरा व्याधिमेलका दृश्यन्ते । यथा—प्रतिदयायो न निवर्तते कासश्च
जायते, अशौं न निवर्तते जठरगुल्मौ स्यातामिति । कृच्छ्रतमत्वं वैद्या बहुविधदु रज-
नकत्वात्, प्रायो विरुद्धोपक्रमाद्येति ॥ १९ ॥ २० ॥

तस्माद्यत्नेन सदैवैरिच्छद्भिः सिद्धिमुद्धताम् ।

ज्ञातव्यो वक्ष्यते योऽयं ज्वरादीनां विनिश्चयः ॥ २१ ॥

इति श्रीमाघवकरविरचिते माघनिदाने पञ्चनिदानलक्षणं समाप्तम् ॥ १ ॥

उक्तनिदानपद्यकस्य रोगनिवृत्तिलक्षणसिद्धिहेतुत्वेनावश्यं ज्ञातव्यतामाह—तस्मा-
दित्यादि । उद्धता बहुविधयत्नेन महतीम् । विनिश्चयो निदानमिति । अथ वक्ष्य-
माणविकारेषु प्रकृतिसमसमवायविवृतिवियमसमवायादिनामार्थं चरकोक्ता वातादि-
गुणा विवृण्वन्ते,—“रुक्ष शीतो लघु सूक्ष्मश्लोऽथ विशद खर । विपरीतगुणैर्द-
व्यैर्मारुत सप्रशाम्यति ॥ सन्नेहमुष्ण तीक्ष्ण च द्रवमम्ल सरं कटु । विपरीतगुणं
पित्त द्रव्यैराशु प्रशाम्यति ॥ गुरशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छला । श्लेष्मण प्रसम-
यान्ति विपरीतगुणैर्गुणा” —इति (च सू. स्था. अ. १) ॥ २१ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकेशव्याख्यायां पञ्चनिदानलक्षणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ ज्वरनिदानम् ।

द्विदशापमानसंक्रुद्धरुद्धनिःश्वाससंभवः ।

ज्वरोऽष्टधा पृथक्पृथक्संघातागन्तुजः स्मृतः ॥ १ ॥

* “कृच्छ्रतमा दृश्यते, कश्चिद्रोगो रोगान्तरस्य कारणं भूत्वा स्वयं प्रजायते, मन्वथ
न प्रशाम्यति” (भा० ६०) ॥ १९ ॥ २० ॥

† “कसादित्यादि । तस्मात्कारणात् उच्यते बहुविधयत्नेन महतीं सिद्धिमुद्धतिर्वैद्यैर्दोष
ज्वरादीनां विनिश्चयो वक्ष्यते कथ्यते च यत्नेन साध्यम् ” (भा० ६०) ॥ २१ ॥

‡ “बहुविधयत्ने चरं संश्लेषेण—उपवृंहयेति । अष्टधातः पिशुनी-वातिक, वैटिक, श्लेष्मिक,
शैष्मिक, एव शूल-ज्वर, वातरैतिक, वातश्लेष्मिक, रिक्तश्लेष्मिक, एव हृद्यज्वरः ।
एवंपाण्डिक सामिपान्दिक एव, भागज्वर एव, एवमेव ज्वरा इति” (भा० ६०) ॥ २१ ॥

अथ सर्वरोगप्राधान्यात्प्रथमं ज्वरो वाच्यः । प्राधान्यं च तस्य शरीररोगेषु प्रथमोत्पन्नत्वात्, बलवत्त्वात्, देहेन्द्रियमनस्तापित्वात्, जन्मनिधनयोरवश्यभावि-
त्वात्, स्थावरजङ्गमरूपसर्वभूतव्यापित्वाच्च, नैवमन्ये विचारः । यदुक्तं चरके,—
“देहेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगाग्रजो बली । ज्वरं प्रधानो रोगाणामुक्तो भगवता पुरा ।
तस्य प्राणिसपन्नस्य ध्रुवस्य प्रलयोदये”—(च चि स्था अ. ३) इत्यादि यावद्
“भगवन् ! वक्तुमर्हसि”—इति (च चि स्था अ. ३) । तथा—“ज्वरेणाविशता
भूतं नहि किञ्चिन्न तप्यते”—इत्यादि (च चि स्था अ. ३) । उक्तं च पाल-
काप्ये,—“पाकलं स तु नागानामभिधातपस्तु वापिनाम् । गवामीश्वरसङ्गश्च मानवानां
ज्वरो मतः ॥ अजावीना प्रलापाख्यं चरमे चालसो भवेत् । हारिद्रो महिषाणां तु
मृगरोगो मृगेषु च ॥ पक्षिणामभिधातस्तु मत्स्येष्विन्द्रमदो मतः । पक्षपातं पतङ्गानां
व्याडेष्वक्षिकसङ्गकं”—इत्यादि । तथाऽन्यत्र—“जलस्य नीलिका भूमरूपरो वृक्षस्य
घोटरः”—इत्यादि । तस्य प्रागुत्पत्तिमाह—दक्षापमानेलादि ।—दक्षापमानेन दक्ष-
प्रयुक्तपरिभवेन क्रुद्धस्य रुद्रस्य निश्वासात् स भव उत्पत्तिर्यस्य स तथा । निश्वासो
ऽत्र क्रोधलिङ्गत्वेन निर्दिष्टः, अत एव सुश्रुतेन “रुद्रकोपाग्निसंभूतः” (सु उ त
अ. ३१)—इत्युक्तम् । रुद्रेण रुद्रेण ललाटे तृतीयमामेयं चक्षुः सृष्ट्वा ततोऽप्याग्नेयो
बाणो निर्मितः । यदाह चरकः,—“सृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वै दग्ध्वा तानसुरान् प्रभुः ।
बाणं क्रोधाग्निसन्तप्तमष्टजत्सन्ननाशनम्”—इति (च चि स्था अ. ३) । अत्र
सन्ननाशनं यज्ञनाशनम् । एषा ज्वरोत्पत्तिकथा चरकचिकित्सिते सविशेषा श्रोतव्याः ।
एतेन रुद्रकोपस्य विप्रकृष्टकारणत्वमुक्तं यदि हि ततो ज्वरो नोदपत्स्यत अमुनाऽप्य
पचाराज्ञोदपत्स्यत इति भट्टारहरिचन्द्रः । एतदभिधानस्य चिकित्सानुपयोगित्वेनान्ये
टीकाकृतोऽन्यथा व्याचक्षते—क्रोधोद्भवत्वेन तैजसत्व प्रकाश्यते, क्रोधो ह्याग्नेयः,
यदाह चरकः—“क्रोधात्पित्तः” इति च (च चि स्था अ. ३) । तेन सर्व-
ज्वरे पित्ताविरोधिनी क्रिया कार्येति सिध्यति । यदुक्तं चाग्नेयैव,—“ऊष्मा पित्ता
दृष्टे नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना । तस्मात्पित्तविरुद्धानि स्वपेत्पित्ताधिकेऽधि-
कम्”—इति (वा चि स्था अ. १) । अत एव चरके रुद्रन्ललाटान् पाचनान्
परिलक्ष्य तरुणज्वरे पाचकत्वेन तिक्तको रसः पित्तघ्नो निर्दिष्टः । यदाह,—“लङ्घन
स्नेहनं कालो यवागृस्तिक्तको रसः । पाचनान्यविपङ्गानां दोषाणां तरुणज्वरे”—इति
(च चि स्था अ. ३) । कालोऽत्राष्टाह इति । अन्ये त्वाहुः—रुद्रकोपसंभवत्वेन
देवतात्मकत्वात् पूनार्हं वमुपदाशितम् । यदाह विदेहः,—“ज्वरस्तु पूजनैर्वाऽपि सहसं
बोपघाम्यति”—इति । हरिवशेऽपि,—“ज्वरत्रिपादस्त्रिदश पद्भुजो नवले
चनः । भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तक्यमोपमः”—इति मूर्तिमानेवोक्तः । बहुविधः

१ पालकाप्यविरचिते हस्त्यायुर्वेदे महारोगास्थाने नवमाध्यायेऽयं विषयः गद्येन पठ्यते ।
२ अस्याग्नेयः कः पुस्तके ‘उत्पन्नश्च तन्नात्, तत्रो रुद्रसंतोषार्थं ज्वरोमपूर्वाशिवार्चनः
दिकः कार्यः, तेन स न पीडयिष्यति’ इत्यधिकः पाठः । ३ “मूर्तेमान् हरणो वेद
पापिना नाशकारकः” इति कः पुस्तके पाठः ।

मपि ज्वर संज्ञेयेणाह—ज्वरोऽष्टधेति । अष्टत्वं विवृणोति—पृथगित्यादि । तत्र सप्राप्ता विवृतम् ॥ १ ॥

*मिथ्याहारविद्वाराभ्यां दोषा क्षामाशयाश्रयाः ।

बहिर्निरस्य कोष्ठानि ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥ २ ॥

सप्राप्तिमाह—मिथ्येत्यादि । आहारस्य मिथ्यात्वं प्रवृत्त्यादीनामाहारोपयोगहेतूनां निरुद्धत्वेनोपयोग । यदाह चरक,—“तत्र मयिमान्मष्टावाहारविधिविशेष पायतनानि भवन्ति, तद्यथा—प्रवृत्तिरुत्पन्नयोगराशिदेशकालोपयोगसंभ्योपयोगप्रवृत्तानि”—इति (च वि. स्था. अ. १) । अत्र प्रवृत्तिर्द्रव्याणां स्वाभाविकगुरुत्वपु-
स्त्वादियुग्णयोग, यथा—मापमुद्गयो, करण मस्कार, यथा—प्राहेयुरोर्ध्वतो लाजा, संयोग सहतीभाव, यथा—श्रीरमत्स्ययो, राशिराहारस्य द्रवाद्रवस्यापय वेन समुदायेन वा परिमाण, देशो द्रव्योपतिप्रचारादिस्थान, काले तिरगथाय म्बिकथ, उपयोगसंस्था उपयोगनियम, यथा—जीर्णांश्च एव भुञ्जीत, उपयोगा स्वय निरूपितात्मप्रवृत्त्यादिक पुरुष इति । विहारस्य मिथ्यात्वं यथाबलमार-
म्भादि । क्षामाशयाश्रया इत्यनेनामाशयप्राप्तिव्यतिरेकेण दोषा ज्वरं नारमन्त इति प्रतिपादयति । क्षामाशयश्च “नाभिस्तनातरं जन्तो रामाशय इति स्मृत”-इति (च वि. स्था. अ. २) चरकेणोक्तं । बहिर्निरस्य कोष्ठानिमिति कोष्ठानिरेव दोषो दिक्षतो बहिर्निर्गत उष्णतया प्रतिभाति । कोष्ठानिमिति धान्वाद्यभिनिरासाद्येम् । ज्वरदा उत्रकारिण । रसानुगा रससंबन्धा, अत्रय रस दूषयित्वा ज्वरोत्पादका इति । एषा च सप्राप्ति क्षारीराणामेव न बागन्तूनां, तेषां व्यथापूर्वकञ्च तयो वातायु वन्द्य, इति जेज्जट । अत एव भुञ्जते आगन्तुमप्राप्ति पृथगेव पश्यते । यथा,—
“ध्रमक्षताभिपातेभ्यो देहिना पुपितोऽनिल । पूरयित्वाऽग्निं देह ज्वरमापाद-
येद्भ्रमाम्”—इति (सु उ त अ २९) अत्र न क्षामाशयगत एव वायु किं-
र्षांधातिर्वैप्रमवाहिस्रोतश्चर । चरकेऽप्युच,—“तत्राभिपातजो वायु प्रापो रस प्रदूषयन् । स व्यथाशोयवैषण्यं करोति राहज उवरम्” इति (च वि. म्या. अ. ३) । ननु, आगन्तुज्वरेऽप्युष्णोपवन्त्यते “ऊष्मा पित्ताहये नाति” (च वि. स्था. अ. १)—इत्युक्तं, अत आगन्तुरपि क्षारीर स्यात् । नैव, उपरकात् तदुपते । यदुक्तं,—“आगन्तुर्हि व्यथापूर्वो ज्वरोऽग्नौ भवति, स हिदिन्वाग्नागन्तु केवलो भूत्वा पक्षाहोर्पेत्पश्यते” (च वि. म्या. अ. १), तथा,—“आगन्तु न्येति निज विकारं निजस्यपाऽगन्तुमपि प्रवृत्त”-इति (च. म्. म्या. अ. १९) ।

ननु, मिथ्याहारेखादिना एकैव संप्राप्तिरुक्ता, एतच्च न युक्तं, यतः संप्राप्तिः संयोग-
भेदः, संयोगभेदश्च संयोगिभेदनिबन्धनः, संयोगिनश्चात्र वातादयो नानाविधाः,
ततश्च संप्राप्तेरपि नानात्वं स्यात्; नहि वातपित्तयोर्बः संयोगः स एव कफपित्तयो-
रिति । उच्यते, अनेकैव संप्राप्तिः कित्वेकजातीया, आशयदुष्ट्यादेः सर्वत्राविशेषेण-
भिधानात् । एवमागन्तुसंप्राप्तिरपि संयोगभेदाद्भिजेति ॥ २ ॥

“स्वेदावरोधः संतापः सर्वाङ्गप्रहणं तथा ।

युगपद्यत्र रोगे च स ज्वरो व्यपदिद्यते ॥ ३ ॥

ज्वरलक्षणमाह—स्वेदावरोधो हत्यादि । स्वेदावरोधो घर्मानिर्गमः । ताप
इति यद्यप्ये संतापग्रहणारेहेन्द्रियमनसां तापं लक्षयति । तदुक्तं चरके,—“दिहेन्द्रि-
यमनस्वापी—”इति (च. चि. स्था. अ. ३); तथा,—“वैचित्यमरतिर्गतिर्मनः-
सन्तापलक्षणम्”—इति (च. चि. स्था. अ. ३) । सर्वाङ्गप्रहणं सर्वाङ्गवेदना । युग-
पदिति मिश्रितमेतदङ्गणं, प्रत्येकशो व्यभिचारात् । स्वेदावरोधो हि कुष्ठरूपे, तथा
संतापो दाहारेण्ये रोगे, सर्वाङ्गप्रहणं, सर्वाङ्गवातरोगे, इति । ननु पैसिके स्वेदागमात्,
वातिके विषमारम्भवितानित्वात् सर्वाङ्गप्रहणाव्यवस्थितेष्वव्यापकं लक्षणमिति । अत्र
ज्वरलक्षणमिति कृपुण्ड्रादयः समादधुः—उत्सर्गापवादभावेन व्यवस्थितिरिति । तत्र संगत-
मित्यन्ये; विधौ शुरुषर्गापवादभावो ननु लक्षणे, अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्लक्षणदोषात्;
तस्मात् स्वेदोऽग्निः ‘स्त्रियतेऽनेन’ इति श्रुत्यपत्त्या; तस्यावरोधो दोषव्याप्तिः । वातज्वरे
यद्यपि वायोऽलत्वेनारम्भविषमयोर्वैषम्यं, तथाऽपि सर्वदेहगतज्वरारम्भरुदोषदुष्टो-
निवृत्तेरनुद्गतसर्वाङ्गप्रहणस्य विद्यमानतैवेति न व्यभिचारः । चरके तु ज्वरलक्षणं
“ज्वरप्रव्याप्तिर्मकं लिङ्गं सन्तापो देहमानसः”—इति (च. चि. स्था. अ. ३) ।
ननु, “शारीरो जायते पूर्वं देहे मनसि मानसः”—इति (च. चि. स्था. अ. ३)
चरक्यचनादेहमनसोरन्योन्यव्यभिचारादलक्षणमिति चेत्; तत्र, सूक्ष्मतरपालव्यदि-
तस्यान्यतरूपस्वापर्यंभावितात् । यथा—गुणवद्ब्रह्ममिति द्व्यलक्षणमिति ॥ ३ ॥

।धर्मोऽरतिर्विषयत्वं धैर्यं नयनशुभ्रः ।

इच्छाक्षेपो मुहुष्यापि शीतघातातपादिषु ॥ ४ ॥

ज्वरमाऽङ्गमदो गुह्यता रोगद्वयोऽरुचिस्तमः ।

अमहपंथ्य शीतं च भयत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥ ५ ॥

• “ज्वरलक्षणमाह—यत्र यस्मिन् रोगे युगपदेककाले रूढलक्षणं दृश्यते स ज्वरः कथ्यते ।
संज्ञारूपश्च संज्ञारो देहेन्द्रियमनसां तापं लक्षयति । ‘स्वेदावरोध’ इत्यत्र ‘विषयरोध’
इत्यर्थः पठन्ति । तत्र वैशेषिकी वातमूलपुरीषादीनामनिर्गमनं, तदुक्तं, तिलगरे
पुरीषादीनां निर्गमनेन तत्रात्माने.” (भा० ६०) ॥ ३ ॥

† “पूर्वरूपमार—मम इत्यदि । शीतघातातपादिषु विषयेषु इच्छाक्षेपो अनिष्कारदिपैः ।
ज्वरेण ज्वरमा ज्वरमन् । अङ्गमरुदोऽङ्गमोऽङ्गम् । शुरुषा गात्राणाम् । ऐतदर्थो रोगात्तः ।

१ ‘दाहारेण्ये रोगः’ इति क. ख. । २ ‘दोषरूपानुद्घटेः’ इति क. । ३ ‘ज्वर-
प्रव्याप्तयः’ इति क. । ‘महपंथापदं’ इति ख.

वातपित्तकफाना यथापूर्वं भूरिदारुणविकारकर्तृत्वेन प्राधान्य, यदुक्त चरके,—
 “अशीतिर्वातविकाराश्चत्वारिंशत्पित्तविकारा विंशति श्लेष्मविकारा ” इति (च सू.
 स्या अ २०), तथा दारुणाश्च वातविकारा आक्षेपकपक्षायातादय, अत
 प्राधान्यात् प्रथम वातज्वरलक्षणमाह—क्षेपधुरित्वादि । एवमन्यत्रापि वातादिरुमनि-
 दंशे बोद्धव्यम् । विषमो वेग इति वेगो ज्वरस्य प्रवृत्तिर्द्विर्वा, तस्य वैषम्यमनियत-
 कालत्व, अङ्गेषु सौष्यायनियतत्वम् । क्षवदिच्छ्वा, स्वम्भो गात्राणा जडिमा, रौक्ष्य
 मपि गात्राणामेवेति गदाधराद्यो व्याचक्षते । तच्चानवधानाद्याख्यातमिति लक्ष्यते,
 क्षयस्य स्वम्भ क्षवस्वम्भ इत्येकपदताऽत्र युज्यते । यदाह वाग्भट,—“हृषा रोमा-
 ङ्गन्तवेषु वेपथु क्षवयोर्ग्रह । अत्र प्रलापो घमच्छा विलापश्चानिलज्वरे”—इति
 (वा. नि स्या अ २) । चरकेऽपि निदाने “क्षवथ्र्जारविनिग्रह ” (च नि-
 म्था अ १) इत्येव पठितम् । विनिग्रहशब्दस्तु तत्र तत्र निरोधार्य एवाचार्येण
 निर्दिष्ट, यथा वातगुल्मनिदाने—“रुक्षान्नपान विषमातिमात्र विचेष्टित वेगविनिग्र
 हश्च” (च चि स्या अ. ५) इति तथाऽन्तवगज्वरलक्षणे “क्षेपवचाविनिग्रह —”
 (च चि स्या अ ३) इत्येव पठितम् । एतेन, ज्वरसुकृलक्षणे क्षवस्य भावा-
 त्क्षयमेतल्लक्षण इति यदासङ्कित कार्तिककृष्णेन तदपि निरस्तम् । आप्यान् वायुना
 सवेदनमुदरपूणत्वम् । शिरोहृद्गान्गणिलत्र गात्रग्रहणेन शिरोहृद्ग्रहणे सिद्धे तदभि
 धान विशेषेण शिरसि हृदि च वेदनार्थम् । एतानि रूपाणि प्रायोभावित्वेन निर्दि-
 ष्टानि सुश्रुतेन, तेन चकारेणान्यान्यपि चरकनिदानोक्तानि बोद्धव्यानि । तान्नेष
 गयेनोक्तानि सुखग्रहणार्थं श्लेकेन मया प्रदर्श्यन्ते,—‘भवन्ति विविधा वातवेदना
 पादसुप्तता । पिण्डबन्धोद्वेष्टन कर्णस्वनो वक्त्रकपायता ॥ ऊहमादो हनुस्तम्भो विश्लेष
 संधिजानुनो । शुष्ककासो बभिलोमदन्तहर्षे अमभ्रमी ॥ अरण नेत्रमूत्रादि वृद्धप्र
 लापोऽप्यकामिता ’ इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

* वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्रारूपत्वं तथा घमिः ।

कण्ठीष्टमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥ १० ॥

प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्त्वा ।

पीतघिण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥ ११ ॥

तथा क्षवस्वम्भ क्षव टिका तस्या स्वम्भोऽनिर्गमनम् । केचित्तु ‘क्षव स्वम्भ’ इति
 निश्र पद पठन्ति, तत्रैव क्षव टिका, स्वम्भो गात्राणामिति व्याख्यानयन्ति, तत्र
 युक्तम् । रौक्ष्य गात्राणामेव । चकाराश्च कृष्णघिण्मूत्रनेत्रत्व सञ्जघौवते । अन्ये तु
 ‘रौक्ष्यमेव च’ इत्यत्र स्थाने ‘श्यावाङ्गमलमूत्रता’ इति पठन्ति । शिरसि हृदि गत्रेषु
 रुह पीडा । वैरस्य निरसता । गाढविद्धता बद्धमलता । आप्याने चानुदरशूल,
 जृम्भण जृम्भादादुद्वयम् । अनिलने ज्वरे एतानि लक्षणानि भवन्ति । एतानि प्रकृतिस-
 मस्यनेतारि” (भा० २०) ॥ ८ ॥ ९ ॥

* “पैत्तिकमाह—वेग इत्यादि । वेगस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णवेग । कण्ठीष्टमुखनासानां पाक इति
 द्युगमम् । वक्त्रकटुता मुखदिककषयम् । यदुक्तमग्निपानान्तरे,—“कटु स्वात्कटुविक्रपो ”—इति ।
 पैत्तिके ज्वरे एतानि लक्षणानि भवन्ति” (भा० २०) ॥ १० ॥ ११ ॥

पित्तज्वरलक्षणमाह—वेगस्तोक्षण इत्यादि । अतिसार पित्तस्य चरत्वेन सदा प्रवृत्तिर्नत्वतिसार एव, तस्य ज्वरोपप्रवत्वात् । निद्राल्पत्वं संपत्तिद्रात्वम् । उक्तं हि सुश्रुते,—“निदानाशोऽनिलात् पितात्” (सु. भा. स्था. अ. ४) इत्यादि । वमिः पित्तस्य कफस्थानपतत्वात् । स्तोत्रो घर्मागमनं, प्रायेण सामदोषेण होतसा निरोधात्सर्वज्वरेषु घर्मनिरोधः, अननु पित्तस्य तद्व्याज्वरप्रभावाद्वा स न भवतीति । प्रलापोऽप्यंभ्रमापणम् । वषकटुता मुखतिकृत्वं, चरके हि पित्तिकानात्मजचचारिशद्विकारेषु त्रिकास्तथाया पाठादनुभवत्वात् । कातिकृत्चरोवके “कटुम्बसुष्णं विरसं च पृति पित्तैव विशादनं च वषम्”—इति वचनं दृष्टान्तमुपन्यस्य कटुमुखत्वमपीच्छति । तत्र, तत्रापि सन्देहात् । यदुक्तं,—“बहु स्यात्कटुतिष्ठयो.”—इति । तत्र्यात् “योऽम्लं मृशोष्णं कटुतिकृत्तव. पीतं सरकं हरितं वनेद्वा । सदाह-योपज्वरवचसोपं सा पित्तकोपप्रभवा हि छर्दि”—इति (सु. उ. सं. ४९) सुश्रुतवचनात्कटुमुखात्मन्येष्टमिति । मूर्च्छेति मूर्च्छा रपाशविज्ञानं, तम प्रवेशो विस्मृति-मित्याहुः । मद्यो मत्तत्वमिव, यथा—पूगरोदकपतुरभक्षणदौ । भ्रम इति भ्रमश्च-स्थितवश्वेव भ्रमद्रस्तुदर्शनमित्याहुः अन्ये तु स्वदेहभ्रमपज्ञानम् । ननु, भ्रमस्यासी-तिवातविद्यारपठितस्य वातनात्मश्रत्वात्कथं पित्तविवारे पाठ ? तत्र्यते, “न रोगोऽप्येकदोषज” इति वचनात्पैतिकेऽपि वातानुबन्धाद्भ्रम इति ज्ञेयं सनावा-नमुच्यते । अथवा दोषदूष्यसमूर्च्छेनप्रभावात्कारणादृष्टस्यापि रूपस्य कार्य उप-लभ्य, यथा—अरुमवातारव्यातिसारादाश्रित्वात्वं, हरिद्राचूर्णसंयोग इव लौहि-लम् । यत्कृतं सुश्रुते,—“रज पित्तानिलाद्भ्रम.” (सु. भा. स्था. अ. ४)—इति, तत्रापि वातानुगतपित्तजत्वमेव बोद्धव्यं, अन्यथा भ्रमस्य कातिक्रानात्मजत्वमेव न स्यादिति । अपरे तु पित्तद्रूपितनेत्रत्वेन विषयज्ञानं भ्रम, पीत शङ्ख इत्यादिवत् । चकार पूर्ववदनुक्तमुच्यते । तद्यथा—स्तोत्रोभवा रचरोठवा शीतेच्छताऽह-चिरेति ॥ १० ॥ ११ ॥

* स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता ।

शुद्धमूत्रपुरीषत्वं साम्भस्तृप्तिरथापि च ॥ १२ ॥

(नात्युष्णगात्रता छर्दिरङ्गसादोऽविपाकता)

गौरवं शीतमुह्येदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।

[स्तोत्रोरोधो रगल्पत्वं प्रसेको लघनास्यता ।

नात्युष्णगात्रता च्छर्दिर्लालास्रावोऽविपाकता ॥]

प्रतिश्रयोऽहृदिः कासः कफजेऽहृणोश्च शुद्धता ॥ १३ ॥

* “मधुरास्यता मधुरवत्त्वम् । मूत्रपुरीषयोः शीतत्वम् । गौरवं शुष्णगात्रता । शीत शीताविर्भावः । उद्वेदः कृमिजीवीवनेव । रोमहर्षो रोमाह. । अतीनिद्रता निद्रापित्तवत् । प्रतिश्रयो. नासास्रवणम् । स्तोत्रोरोधो रसवाहिना स्तोत्रा रोधः । कासः मसिद्ध. । अविपाकता अभाविपाक. । चकार. पूर्ववदनुक्तमुच्यते, कफजे ज्वरे पतानि लघुणानि भवन्ति” (अ० ६०) ॥ १२ ॥ १३ ॥

कफज्वरलक्षणमाह—स्त्रैमित्यमित्यादि । स्त्रैमित्यमज्ञानामार्द्रपटावगुण्ठितत्व-
मिव । स्त्रिमितो वेगो मन्दो वेगः । आलस्यमिति “समर्थस्याप्यनुत्साहः कर्मप्याल
स्यमुच्यते” (सु. शा. स्था. अ. ४)—इत्यालस्यलक्षणमाहुः । स्वम्भोऽङ्गस्तब्धता ।
नृतिस्तृप्तस्येवाधानमिलापः । उल्केदः कण्ठोपस्थितवमनत्वमिव । अरुचिरत्र सल-
प्यमिलापे अभ्यवहारासामर्थ्यमिति भेदः । चकारः पूर्ववत् । तेन “तथाऽङ्गे
पीडकाः क्षीताः प्रसेकरुद्धितन्द्रिके । हृदुपलेप उष्णाभिलापिता वह्निमार्दवम्—”
इति ॥ १२ ॥ १३ ॥

*तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ।

कण्ठास्यशोषो चमधू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥ १४ ॥

पर्येमेदश्च जृम्भा च घातपित्तज्वराकृतिः ।

घातपित्तज्वरलक्षणमाह—तृष्णेत्यादि । पर्वाणि भिद्यन्त इव वेदना पूर्व-
भेदः । एतानि च लिङ्गानि विकृतिविषमसमवायारब्धस्य बोद्धव्यानि । विकृतिविष-
मसमवायारब्धत्वं तेषां केवलवातिकपैतिकज्वरलक्षणानां मध्ये केषांचिदेव नियमेन
पातालदतिरिक्तलक्षणपाठाच्च बोद्धव्यम् । यथा—अत्रैव घातपैतिकेऽरुचिरोमहर्षो,
वक्ष्यमाणघातशैफिके खंद. संतापध, एवं कफपित्तजे अनवस्थितशीतदाहार्हा, एवं
मज्जिघातजे सास्त्रकल्पपादिनेत्रत्वशिरोलोठनादि । प्रकृतिसमवायारब्धे तु घातजा-
दिव्ज्वरलिङ्गान्येव समस्थानि कतिपयानि वा भवन्ति । अत एव चिकित्सिते चरको
विकृतिविषमसमवायारब्धानां द्वन्द्वसन्निपातज्वराणां लक्षणानि साक्षात्पठित्वा निदान-
नस्थानोक्तातादिव्ज्वरलिङ्गातिदेशेन प्रकृतिसमसमवेतानां द्वन्द्वसन्निपातज्वराणां लक्ष-
णमुक्तवान् । यदाह,—‘निदाने त्रिविधा प्रोक्ता या पृथग्ज्वराकृतिः । संसर्ग-
सन्निपातानां तथा चोक्तं स्वलक्षणम्”—इति । (च. चि. स्था. अ. ३) । एवं
वक्ष्यमाणं द्वन्द्वसन्निपातलक्षणं व्याख्येयम् । प्रकृतिसमसमवायविकृतिविषमसमवाय-
योधायमर्थः—प्रकृत्या हेतुभूतया समः कारणानुरूपः समवायः कार्यकारणभावसं-
बन्धः प्रकृतिसमसमवायः, कारणानुरूपं कार्यमित्यर्थः, यथा—शुश्रूतन्नुसमवाया-

*“तृष्णाघाः शिरोरुजान्ताः शुगमाः । कण्ठास्यशोषः कण्ठशोषो मुखशोषश्च । वमशु-
दरुर्भेदः शुगशुतीति लोके । रोमहर्षः रोमाश्रयः । अरुचिः प्रसिद्धा । तमः अन्यकारे
प्रनिष्ठस्वेवार्थासंसिद्धिः । पूर्वभेदः पर्वाणि भिद्यन्त इति संक्षिप्तं वेदनाभेदः । द्वन्द्वजेषु
भाविषाधिकेषु च कानिचिद्द्वन्द्वानि विकृतिविषमसमवायारब्धानि भवन्ति, कानिचित्प-
द्वीसमसमवायारब्धानि भवन्ति । शोषाणामेव लक्षणानि इत्यन्ते प्रकृतिसमसमवाया-
रब्धानि, विपरीतानि तु विकृतिविषमसमवायारब्धानि । प्रकृतिसमसमवायो यथा—कफपित्तजे
पित्तित्वात्सत्त्वं, विकृतिविषमसमवायो यथा—घातपित्तज्वरेषु अरुचिरोमहर्षो; इमौ
तु विकृत्यारब्धौ इत्येते । घातशैफ्यगोर्शुनेषु संतापो नास्ति, सान्निपातिकज्वर-
लक्षणे इत्येते सोऽपि विकृत्यारब्धः । शिरसो लोठनं घातपित्तशैफ्यगोर्शुनेषु न इत्येते
सान्निपातिकज्वरलक्षणे इत्येते तदपि विकृत्यारब्धम् । परं द्वन्द्वसन्निपातज्वरेषु मर्दवपि
शोषेषु बोद्धव्यम्” (भा० ८०) ॥ १४ ॥—

रन्धस्य पटस्य शुद्धत्वम् । विकृत्या हेतुभूतया विषमः कारणानुरूपः समवायो विह-
विषिपमसमवायः, यथा—हरिद्राचूर्णसंयोगे लौहिलमिति ॥ १४ ॥—

*स्तमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च ॥ १५ ॥

शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्तनम् ।

संतापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १६ ॥

वातश्लेष्मज्वरलक्षणमाह—स्तमित्यमित्यादि । स्वेदाप्रवर्तनं स्वेदस्य आ सम-
न्तादकारणेन प्रवृत्तिः, विकृतिविषमसमसमवायारन्धत्वादिति कार्तिकः । युक्तं चेतम् ।
यदाह हारीतः,—“शिरोग्रहः स्वेदमवध कासो ज्वरस्य लिङ्गं कफवातजस्य”-
इति । स्वेदमवः स्वेदोत्पत्तिः । मध्यवेगो नातिवीक्षणो नातिशुद्धिरिति ॥ १५ ॥ १६ ॥

†लित्तिकास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा ।

मुहुर्दाहो मुहुः शीतं श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः ॥ १७ ॥

श्लेष्मपित्तज्वरलक्षणमाह—लिप्तेत्यादि । श्लेष्मणा लिप्तां च पित्तेन लिप्यं च
आस्यं सुर्यं यस्य, तस्य भावो लिप्ताविकास्यता । तन्द्रा निद्रावैद्यान्तिः । मोहो
मूर्च्छा । एतानि लिप्ताणि प्रायोभावित्वेन निर्दिष्टानि, तेनान्यान्यपि चरुचोचानि
योदव्यानि । तद्यथा,—“तथा लम्बश्च संसेदः कफपित्तप्रवर्तनम्”—इति ॥ १७ ॥

‡क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोऽजा ।

सास्त्रावे कलुपे रक्तं निर्भुञ्जे चापि लोचने ॥ १८ ॥

सस्यनां सद्यो कर्णां कण्ठः शूकैरियावृतः ।

तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्ध्रमः ॥ १९ ॥

परिदग्धा सरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम् ।

घ्रायनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिथितस्य च ॥ २० ॥

शिरसो लोटनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ।

स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ॥ २१ ॥

कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम् ।

कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ॥ २२ ॥

मूकत्वं स्रोतसां पापो गुणत्वमुद्रस्य च ।

चिरात्पाकश्च क्षीयणां सधिपातज्वराकृतिः ॥ २३ ॥

* “स्तमित्यं आर्द्रवशावगुण्डितप्रमिष, अग्नौ निवृत्तश्च ज्वरस्य । पर्वणां भेदो वेदवा-
नियेषः संविपु । निद्रा प्रतिष्ठा । गौरवं महानाम् । शिरोग्रहः शिरो गृहीतमिव मध्ये ।
प्रतिश्यायो नासाश्रावः । स्वेदभावः स्वेदोत्पत्तिः । इदमपि कथं विकृतिविषमसमवाय-
रन्धम् । संतापोऽपि विकृतिविषमसमवायारन्धः” (भा० ६०) ॥ १५ ॥ १६ ॥

† “लित्तिकास्यता लिप्तास्यता लिप्तास्यता येनयेः । तन्द्रा निद्रावैद्यान्तिः । तन्द्रा-
ज्वरमाह—“शिरसावेणसुविशिगीरं वृत्तम इतः । निद्रावैद्येव यमेह तस्य कर्णां
विनिर्दिधेय”-इति” (भा० ६०) ॥ १७ ॥

‡ “श्यावरक्तोऽरुचिः संव्येः । कर्णां सुर्यो सद्यो सद्यो येरनापुः”

१ ‘सम-ज्ञादकारेण’-इति वादात्परम् । २ ‘लोचनदर्शितः’ इति क. ख. ।

साक्षिपानिकज्वरलक्षणमाह—भूणे दाह इत्यादि । रुजा शूलं, भस्म्यादिभिः
सबध्यते । साप्ताये साशुणी । कृन्ने भाविलवणे । निर्गता भुमता सङ्घ्नितता
चयोस्ते निभुमे, “विस्फारिते इत्यर्थ” इति जेज्वट, “अन्त प्रविटे”—इत्यन्ये,
“अतिप्रविटे”—इति चक । शुकैः शुकशिम्विधान्यादे । परिदग्धा दग्धवत्कृष्णवर्णा ।
खरस्पर्शा भोनिह्लादिवत् । सस्ताङ्गता नि सहावयवता । शीवन रक्तस्य पित्तस्य वा
मुखेन स्त्रव्योद्विरणम् । शिरसो लोठनमिति इतस्तत् शिरश्चालम् । कृशत्व नाति-
गात्राणा दोषपूर्णत्वेन । प्रतत निरन्तरम् । कोष्ठो भानुमित्त्रे पठित । तथा,—
‘वरदिदष्टसंकाश कण्ठमांशोद्विहोऽस्य कफपित्तात् । शणिकोत्पादविनाश कोठ इति
निगद्यते तज्ज्ञे”—इति । मूकत्व मन्दवचनत्व, अवचनता वा । शुक्लमुदरस्य च
उदरगौरवम् । चिरात्पाकश्च दोषाणामिति अतिसामतारव्यधत्वेन । चकारादन्यान्यपि
च बोद्धव्यानि । यदाह वाग्भट,—“तद्वच्छीत महानिद्रा दिवा जागरण निशि ।
सदा वा नैव वा निद्रा महान् सन्धोऽति नैव वा ॥ गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्त-
नम्”—इति (वा नि स्था अ २) । एतच्च लक्षण त्रयोदशसन्निपातेषु मध्ये
स्नानानाद्देहोपस्तुत्यैरारब्धस्य ज्वरस्य चरकेण पठित,—शुल्बणैकोत्पणाशीना च द्वाद-
शाना लक्षण तत्रैव द्रष्टव्यम् । तथाच वाग्मीरपाठे चरक,—“भ्रम पिपासा दाहश्च
गौरव शिरसोऽतिरक्त । वातपित्तोल्बणे विद्याङ्गि मन्दकफे ज्वरे ॥ शैत्य कारोऽ-
रुचिस्त्रासपिपासादाहदृश्यया । वातश्लेष्मोल्बणे व्याधौ लिङ्ग पित्तवरे विदु ॥
द्यदि शैत्य मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना । मन्दवाते ध्वसन्ति लिङ्ग पित्त-
फोल्बणे । सन्ध्यस्थिशिरसो शूल प्रलापो गौरव भ्रम । वातोल्बणे स्याद्रूपानुगे तृष्णा
भवत । कण्ठ शुकैर्धान्याप्रघृष्टमण्डवाकारैः, अन्ये कपिकच्छूशूरिवावृत व्याप्त इव ।
नद्रा प्रसिद्धा, मोहोऽचैतन्य, प्रलापोऽसवरूमापणम् । भ्रमश्चकारुदशैव, अन्ये तु निपरी-
तपदार्थज्ञान स्थाणौ पुरुषज्ञानवत् । खरस्पर्शा वण्डमिती । सस्ताङ्गता विवलाङ्गत्वम् ।
शीवन मुखेन रक्तपित्तस्य ईषत्कफमिश्रितस्योद्विरणम् । तृष्णा पिपासा । श्वेदमूत्रपुरीषाणां
चिरेणात्वशो दर्शनं चिरात् सति । वण्डकूनन अव्यक्तशब्द । वीढा अव्यक्तमुखा
विद्रिकाप्राया, तेषा च श्यावरक्ताना दर्शन, शरीरे मण्डलानां सुकलाना च दर्शनम् ।
श्रोतस्य मुखनासादिरन्वाणा पाकः । चिरात्पाकश्च दोषाणामिति अतिसामतारव्यधेन
दोषाणामेकत्र मिलितानां चिरवालेन पासे निरामता । प्रकृतिसमसमवाये सन्निपाते
पृथग्वातादिज्वरस्यैव लक्षण हेतुम् । हीनमध्यापिरक्तनेण सन्निपाता पट्, शूलवणेन प्रय,
रक्तोल्बणेन प्रय, समत्वेनैक, एव त्रयोदशसन्निपाता प्रकृता । अत्र सुश्रुतरतु दोषोत्पत्तय
वपत्तरत्तम्येन धात्वाचारणभेदेन च सन्निपातभेदानामानन्त्यात्प्रकृष्टयलक्षण नोक्तवान्,
मित्तु तुल्यकुमित्तैर्दोषैरेकमेव सन्निपातलक्षण पठितवान् । तथा—“नात्युष्णशीत”
इत्यादि । अथ भानुमित्त्रे श्लेष्मणैकोत्पणादिलक्षणमन्यथा पठितम् । तथा—“आमो
आहारदोषाप्रथममुपचितो हन्ति बद्धि शरीरे श्लेष्मत्व याति मुक्त सकलमपि ततोऽसौ
कफो वायुदष्ट । श्रोतास्वापूर्वं रक्ष्यादभिलयथ मरुत्कोपयेत्पित्तमत संमूच्छर्वाभ्योन्ययेते
प्रवलयति मूला कुर्वते सन्निपातम्” इति, तथा ‘वातपित्ताधिको यस्य सन्निपात
प्रकुप्यति’ इत्यादि” (भा० द०) ॥ २८-२३ ॥

कण्ठास्यशुष्कता ॥ रक्तविष्मृतता दाह स्वेदस्तृष्णा बलक्षय । मूच्छा चेति त्रिदोषे
 स्याद्विज्ञपिते गरीयसि ॥ आलस्यारुचिहासदाहबम्यरतिभ्रमे । कफोत्थेन सन्नि
 पात तद्राशेन चादिशेत् ॥ प्रतिश्या छर्दिरालस्य तन्द्रारुच्यग्निमार्दवम् । हीन
 वाते पित्तमध्ये लिङ्ग श्लेष्माधिके मतम् ॥ हारिद्रमूत्रनेत्रत्व दाहस्तृष्णा त्रयोऽ
 रुचि । हीनवाते मध्यकफे लिङ्ग पित्ताधिके मतम् ॥ शिरोरुग्नेपशुधासप्रगपच्छ
 रंरोचवा । हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्ग वाताधिके मतम् ॥ शीतता गौरव तद्रा
 प्रलापोऽस्थिशिरोतिरुह् । हीनपित्ते वातमध्ये त्रिङ्ग श्लेष्माधिके विदु । वचोनेदोऽ
 मिदोर्वैत्य तृष्णा दाहोऽरुचिर्भ्रम । कफहीने वातमध्ये त्रिङ्ग पित्ताधिके विदु ॥
 ध्यास कास प्रतिश्यायो मुखशोषोऽतिपार्श्वरुह् । कफहीने पित्तमध्ये त्रिङ्ग वाता
 धिके मतम्”-इति (च. चि स्या अ ३) । विकृतौ नियमो नास्ति, तेन विकृ-
 तिविषमसमवाया अनेकप्रकारा भवति । अत मुश्रुतेनाप्यन्यादृश सन्निपातलक्षण
 पठितम्,—“नात्युष्णशीतोऽल्पसन्नो भ्रातप्रेक्षा हतप्रभ । सरजिह्व शुष्ककण्ठ
 स्वेदविष्मृतवर्जित ॥ साशुनिर्भुमनयनो भक्तद्वेषी हतस्वर । श्वसन्निपतित शेते
 प्रलापोपद्रवान्वित ॥ अभिन्यास तु त प्राहुर्द्वैतौजसमथापरे । सन्निपातज्वरं कृच्छ्र
 मसाध्यमपरे जयु”-इति (सु उ त अ ३९) । तथा भातुवितत्रे सुत्वशैको-
 र्वणादिलक्षणमन्यथा पठितम् । तद्यथा,—‘वातपित्ताधिको यस्य सन्निपात प्रकु-
 प्यति । तस्य ज्वरोऽङ्गमर्दस्तृदतालुशोषप्रमीलका ॥ आध्मानतन्द्रारुचय श्वासका-
 सभ्रमथमा । पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपात प्रकुप्यति ॥ अतर्दाहो बहि शीत
 तस्य तद्रा च बाधते । तुयते दक्षिण पार्श्वे मुर शीर्षे गलग्रहा ॥ निश्वेते त्वपपित्त च
 तृष्णा कण्ठश्च जायते । विद्भेदश्चासहिक्काश्च वाचन्ते सप्रमीलका ॥ विभुपल्गु च
 तौ नाम्ना सन्निपातायुदाहृतौ । श्लेष्मानिलाधिको यस्य सन्निपात प्रकुप्यति ॥ तस्य
 शीतज्वरो निद्रा क्षुत्तृष्णा पार्श्वनिग्रह । शिरोगौरवमालस्यमन्यास्तम्भप्रमीलका ॥
 उदरं दहते चास्य कटिर्वैस्तिश्च दूयते । सन्निपात स विज्ञेयो भक्तरीति मुदारण ॥
 वातोत्थेन सन्निपातो यस्य जन्तो प्रकुप्यति । तस्य तृष्णाज्वरश्चानिपार्श्वदृष्टिसं
 शया ॥ पिण्डिकोद्वेष्टन दाह ऊदसादो वत्रक्षय । सरक चास्य विष्मृत शूल निद्रा-
 विपर्यय ॥ निर्भिद्यते शुद चास्य बलित्व परिहृरयते । आयम्यते भिद्यते च हिषते
 विलसत्यपि ॥ मूच्छति स्फायते रीति नाम्ना विस्फुरक रटत । पित्तोत्थेन सन्नि-
 पातो यस्य जन्तो प्रकुप्यति ॥ तस्य दाहो ज्वरो घारो बहिरन्तश्च वर्धते । शीत च
 संवमानस्य शुष्यत कफमारुतौ ॥ ततर्धेन प्रधावते हिवाश्चागप्रमीलका । पित्त

१ अस्याप्रे क पुस्तके “प्रकृतिसमसमवाये तु सन्निपाते पृषावातादिज्वरलक्षणं ज्ञेयं ।
 हीनमध्याधिकक्रमेण सन्निपाता एव पद्र, शुष्कणत्वेन त्रय, पशोत्थणत्वेन त्रय, समते
 नेक, एव त्रयोदश प्रकृतौ” इत्यधिक पाठ उपलभ्यते । २ अस्याप्रे क पुस्तके ‘वात,
 पित्ताधिकोऽय प्रथममुपचितो इति वद्वे उतीरे श्लेष्मत्व वाति मुक्त सकलमति त्तोर्ना
 कफो वायुदुष्ट । स्रोतास्वापूय रुष्पादमित्तमव मरत्तोपर्यापत्तमन्त संमूच्छपावे-
 न्यमेत प्रबलमिति तृणां शुवने सन्निपातम्’ इत्यधिक. पाठ उपलभ्यते । ३ य पुस्तके
 सुप्तेनात्र चिन्तेते पाठ ।

विका पर्वमेद प्रलापो गौरव ह्रम ॥ नाभिपार्श्वरुजा तस्य स्त्रिभ्रस्याशु निवर्धते ।
 त्विद्यमानस्य रक्त च द्योतोभ्य सप्रवर्तते ॥ श्लेणे पीनमानस्य तृष्णा दाह्य
 वर्धते । असाप्य सन्निपातोऽय शीघ्रकारीति ऋभ्यते ॥ नहि जीवलक्ष्णोराप्रमेतेनावि
 श्रुतिप्रह । कपोन्वण सन्निपातो यस्य जन्तो प्रकुप्यति ॥ तस्य शीतज्वरस्वप्नगौर-
 वालस्यतन्द्रय । छर्दिमूर्च्छातृपादाहृतुभ्यरोचकहृद्गहा ॥ शीबन मुखमाधुर्यं धोप्रवा-
 न्दृष्टिनिग्रह । श्लेष्मणो निग्रह चास्य यदा प्रकुर्वते भिपक् ॥ तदा तस्य मृश पित्त
 कुर्यात्सोपद्रव ज्वरम् । निगृहीते च पित्ते तु मृश वायु प्रकुप्यति ॥ निराहारस्य
 सोऽल्यर्थं मेदोमज्जास्थि बांधते । अथात्र स्नाति भुङ्क्ते वा त्रिरात्र नहि जीवति ॥ मेदो
 गत सन्निपात कफपण स उदाहृत । कामान्मोहाय लोभाय भयाधाय प्रप-
 यते ॥ मप्यहीनाधिकैर्दोषैः सन्निपातो यदा भवेत् । तस्य रोगास्य एवोक्ता प्रायो
 दोषबलाधया "—इत्यादि । ननु, वातादय परस्परं विरुद्धगुणा, विरुद्धगुणाना च
 समूयैककार्यारम्भकत्व नोपपद्यते, परस्पररोपघातानुद्दिनदहनयोरिव, तत्कथ
 नात्रिपातिविकारोत्पत्तिरिति । अत्र समाधानमुक्त दृढवर्तेन, यथा,—“विट्

१ 'धावते' इति क ए २ 'पम्पण' इति ख ३ अस्यादि न पुस्तके
 'तद्यथा—वातस्य शीतस्त्रिभ्रस्यदिगुणयुक्तेन उष्णस्त्रिभ्रस्यदिगुणयुक्तेन पित्तेन, तथा यत्रस्य
 गौरवल्लिन्धारमवस्योमान्धा विरोध । "तत्र स्थो लघु शीत एत यद्मश्वले-
 ऽनिल । पित्त सत्वेदतीक्ष्णोष्ण लघु विस्र सट् द्रवम् । श्लिग्ण शीतो शुष्मं द श्णो
 वृत्त सिर वष ॥ वट्टुम्ललवण पित्त स्वादुम्ललवण कफ । वषायतित्तकटुयो
 वायुर्दृष्टोऽनुमानत "—इति । किंच, निव्याहारविहारान्धा दोषा युगपदुपपन्ते आहोस्ति
 त्वालव्यवधानेन ? आद्य समबलत्वेन तारतम्येन वा ? न च, सर्वेषां समबलत्वेन परस्पर
 पातनाना युगपदुत्पत्तिर्न स्यात् । अथ भिन्नाश्रयतया साऽस्तु, तदपि न, कुपिताना सर्व
 देहव्यापित्वेन परस्परसंबन्धात् । उक्त च,—“न्यामोति सद्गता देहभाषादतत्तमसांनम्"—
 इति । किंच ज्वरोत्पत्तौ तावत्कुपितानामाशाशयगताना रसदूषणार्थां ज्वरोत्पादक्य
 तमिल्लितानामेव स्याद्यथादुष्टेनेति । न द्वितीय, पूर्वोपाधिवत्त्वात् किंच तारतम्येन
 त्पत्तौ मूषनमानांरवद्विरोधे प्रागेव तेन प्रवर्तेन दुर्बलाघात मुहुर, दृश्यते च मात्सो
 न्याय । अथ युगपदुत्पादका आहारादयो न भवति, तत्र युगपदुत्पादकद्रव्यमेकमनेव
 वा ? तस्य (एतत्त्वे) पादभौतिकत्वेन विरुद्धगुणाधिकार(करण)स्य त्रिदोषोत्पादकत्व न
 स्यात् । अस्तु वाऽविचारितरमणीयम् । सावमेवाभ्यवहरीयत इति कथं ? अस्तु वा साध
 वत्वेन सहकारिणि द्रव्याभ्यवहारे तस्य विरुद्धगुणवत्त्वेन दोषात्तरघातवत्त्वेनानुपपत्ति ।
 तत्रवत्त्वत्रैव आयमान वेवलैकदोषोचो न ससर्वसन्निपातनो ज्वर इति । अथाऽष्टाधुनितरेन
 सहकारिणो भवे (संभवे) एकाभ्यवहारे सन्निपात, तर्हि सर्वेषां समबलत्वेनेत्यत्रोक्त-
 दोष स्यात् । अथानेकद्रव्याणामभ्यवहारे (अथ तस्यानेकत्वे) त्रिदोषप्रक्षोपण न समवति ।
 तत्र तुल्यानामेवाभ्यवहार कथं ? यतोऽभिन्नरविस्त्वात् । यथारच्चभ्यवहारे तारतम्यमम
 वात् । तारतम्येनैव भवति प्रकोपो न युगपदिति प्रतिपादाने । अत्राप्यदृष्टाधान वास्तु
 ल्याभ्यवहारे प्रतिघातकत्वाभावेऽपि योग्यं, तर्हि स एव दोष । अथ बालव्यवधानेन,
 तत्र पूर्वसादुत्तरस्य भिन्न काले भवेत्, समबलो वा न्यूनो वा अधिको वा ? जाय, उप-

द्वैरपि न त्वेते गुणैर्ग्रन्थिते परस्परम् । दोषा सहजसात्म्यत्वाद्भोर विषमहीनिव”-इति (च. चि. स्था. अ. २६) । एतन्नान्ये दूषयन्ति-सहजत्वादित्यनैकान्तिक, यतः सहजानपि धातून् दोषा उपग्रन्थिते; सात्म्यत्वादित्यपि साध्यादिशिष्टे, यतः सात्म्यत्वमवाधकत्व, तदेव च दोषाणां परस्परं साध्यते । अत्रोच्यते-दोषा नोपग्रन्थीति कोऽयमनुपघातः साध्यते ? विकृतेरकारकत्वं अविनाशकत्वं वा ? नाथ, दोषाणां परस्परं विकृतिकर्तृत्वात् । यथोक्तं चरके,-“विशोषयेद्भस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनं कफं वा । यदा तदाऽऽत्म्युपजायते तु क्रमेण पित्तोऽपि च रोचना मो”-इति (च. चि. स्था. अ. २६) । यथोक्तं वाग्भटेन,-“संश्लेषमभेदं पवनं साममलसं-संचितम् । अभिभूयेतरं दोषमूर्धुं चेत्प्रतिपद्यते ऽ सक्त्वात्स्थिनीं प्रपूर्वाग्रन्तं श्लेष्मणा स्तिमितेन च । तदा सन्नतिं तेनोरुं स्वस्थौ शीतानुच्येत नौ” (वा. नि. स्था. अ. १५) इति । अविनाशकत्वं तु विद्यत एव, यातुदोषयोः परस्परं च दोषाणां सर्व-

सनातविरोधित्वेन उत्पत्तमेव न शक्नोति । न द्वितीय, न्यूनबलत्वेन पूर्वप्रबलेनैव विना शितत्वात्, अकिञ्चित्करत्वाच्च । न तृतीय, विचारसहत्वात् । तत्र वक्ष्ये ? अधिवचनत्वमुपपत्तेः पूर्वं पश्चात् ? नाथ, अनुत्पन्नोत्पन्नसाधिविषयान्नात्वात् । अधिवचनं धर्मं, न तु धर्मिणि चिन्त्य । अथ पश्चात् ? तत्र, उत्पत्त्यधिने अधिनेन घातस्योपसृताविरोधिनो उत्पत्तिरेव न, कुतोऽधिवचनम् । आप्त्यधिकत्वं न समवति । तस्मादिरुद्ध्युपानां संभूय कर्तृत्वमप्यभावस्योरिव घटघटप्रख्यस्योरिव सहजसाधित्वं नास्ति दर्शननुक्षिणवत् । अनो-ध्यये-सर्वे विकल्पा अनाहिकारपाशहता, सन्निपातरुं स्यादेव, निव्याहारादिना बुद्धिः दोषा युगपत्कालं यवधानेन वा, समबलत्वेन तात्तम्येन वा, परस्परविरुद्धा अपि स्वस्ताना-दामाशयमागल रस दूषयित्वा इन्द्रसन्निपातोत्पादना भवन्ति, उक्तं च-निव्याहारेत्यादि । कालव्यवधानेनोत्पन्नानामपि कालान्तरेण योगपथमेव भवतीति न कदाचिदनुपपत्तिः । ननु, कथमादिपश्चाद्भवेनोत्पन्नानां योगपथमिति धेत् ? तत्र, दोषादोषात्तरोत्पत्तेः । तदुक्तं,-“एकं प्रकृतिनो दोषं सर्वानेव प्रकोपयेत् । एकं प्रशमिनो दोषं सर्वान् दोषान्निवारयेत्”-इति । तथाच चरकं,-“वक्षिदि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति”-इति । अत्र कृत्वाकरत्वादोषोऽपि रोग इति धीशरुत्तौ न्यायप्रश्ने ‘विकृतो दोषो रोग’ इति । समुदायमनुदायिनोरभेदवादिना मनः पूर्वमेवोच्यम् । अथ तथा,-“निहन्नाविकृता देहं ग्रन्थिते वै बर्धयन्ति च”-इति । विकृतानां अतएव रोगरूपेणैव भवति, या विकृतिः स एव रोग इति न दोषरोगयोर्भेदः । अस्तु वा भेदः, मिलित्वापि रोगं विद्यत इति । अथपिदपि एतानेकद्रव्याभ्यवहारे सहकारिणो देवाप्रपाणा प्रदोषो भवत्येव । उक्तं च,-“दृष्टापरामथं कश्चित्शिरपूर्वापरामथं । तस्यैवैवज्ञानं चोभ्याधिरिव विधा मत्”-इति । तथा,-“विद्यतेने क्लिप्तान्द्रो रोगो च दधिभोजनम् । अनिद्रा मैथुनं पस्तं पत्रि पातो भवेत्तुभ्यम्”-इति । ननु दोषाणां वाप्यवाप्यभवेनादिपश्चाद्भवेनोत्पत्तिर्दोषाद्भवेनोत्पत्तिर्वा न संभवतीत्युपरमेवोक्तं । इत्यधिकं पाठ उपलभ्यते ।

१ अस्यामे क. पुस्तके-“न द्वितीय, दोषारोषात्तरोत्पत्तिर्दोषानुपपर, ‘एकं प्रकृतिनो दोषं’ इत्यादिना, अत्रो दोषस्य कारणत्वात्स्य एवानुपपत्तः । स (न) दि अर्थभक्त्यदि

थोच्छेदप्रतिपादकागमाभावात्, मरणप्रसङ्गाच्च, दोषाणामपि देहधारणकारणत्वात् । तस्मात्सर्वथोच्छेदनिरासाभिप्रायेणैव इदमवलम्बनमिह द्रष्टव्यं, ततः फुतोऽनैकान्ति-
कता । नयैव सति विषस्य विपादकर्तृत्वे दृष्टान्तविकलत्व, विषस्य विपादादवान्तर-
व्यापारस्य प्राणविनाशकत्वात्, नच सर्वात्मना दृष्टान्तो भवतीति । सात्म्यत्वादित्य-
स्यायमर्थः—सात्म्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् । दोषा परस्परं नोपप्रसिन्धि, अनुपघातक
त्वेन प्रतीयमानत्वात्, यद्यथा प्रतीयते तत्तथा निर्दिश्यते, यथाऽभिकार्यो धूमोऽभिका-
र्यत्वेनेति, तत्कृत साध्याविशिष्टत्वमिति । चक्रदत्तस्तु सहजसात्म्यत्वादित्येकमेव हेतु
व्याख्यातवान्—सहज साभाविक दोषाणां सात्म्यत्वमिति । इदमवलोक्येद्वयस्यारसेन
गयदासस्तु हेत्वन्तरमुच्यमान्,—“देवाहोपखभावाद्वा दोषाणां साभिप्रायिणे । विशदय
शुणे कश्चिन्नोपघात परस्परम्”—इति संक्षेप ॥ १८-२२ ॥

*दोषे विषद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ।

सन्निपातज्वरोऽसाध्यः, वृच्छसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥ २४ ॥

(सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा ।

पुनर्घोरतरौ भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ॥ १ ॥

सप्तमी द्विगुणा चैव नवम्येकादशी तथा ।

एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च घघाय च ॥ २ ॥)

* ‘संक्षेपतः सन्निपातज्वरस्यासाध्यलक्षणमाह—दोषे इत्यादि । सवाणि संपूर्णानि लक्ष-
णानि यस्य स तथा । इदृशोऽसाध्यः, ततोऽन्यथा विसृष्टं अविनद्धदोषोऽरूपलक्षणं
वृच्छसाध्यं । उक्तं च भालुकिना—“मृत्युना सह योद्धव्यं संनिपातं त्रिवि-
त्सता । यस्तु तत्र भवेत्तेता स तत्राऽऽमयसंकुले ॥ संनिपातार्णवे मग्नं योऽभ्युद्धरति
मानवम् । वस्त्रेण न कुतो धर्मं कां वा पूजा न सोऽहति”—इति । सुश्रुतेऽपि सन्नि-
पातज्वरस्य मोक्षवधपोरवधिकांशे दर्शितं—“सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा ।
पुनर्घोरतरौ भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा”—इति भालुकिनाऽप्युक्तं—“सप्तमी द्विगुणा
यावन्नवम्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च घघाय च”—इति । उक्तं
च—“पित्तकफानिलवृथा दशदिवसद्वादशादसप्ताहात् । हन्ति विमुञ्चति वाऽपि त्रिदो-
षजो धातुमलपाकात्”—इति । वाताधिकं सप्तमे दिने, पित्ताधिकं दशमे, श्लेष्माधिकं
द्वादशे, मलपाकादिमुञ्चति धातुपाकादिति । धातुपाकलक्षणं तथातरोक्तं—“सवाध्य-
नाशकत्वापरपर्यायमविरोधित्वमेष्टव्यं, तच्च विषत एव धातुदोषयो रररपद वा दोषाणां
अन्यथा द्वन्द्वसन्निपातलक्षणरोगं सर्वानुभवसाध्यं किंनिमित्तज, नदि कारणं विना कर्षो
स्पृष्टि । किंच यद्युपघातं स्यात्ततो जन्मादौ शुभार्तवसंयुक्तदोषे परस्परोपघातात्
प्रकृत्यारम्भं कुत जायमानं एकज एव कथमुपघातः’ इत्यधिकं पाठ उपलभ्यते ।

१ अस्याग्ने क पुस्तके ‘अतः सात्म्यत्वात् सहजत्वादिविरोधिविपत्ति यदुक्तमनेकाति
वत्त्वं तत्र, उपघातशब्दस्य न्यूनाधिकपयायविरोधित्वात् । आहारं दोषा उपगन्तीति
दूष्यरसधातुदूषकत्वं दोषाणां, तच्च रसदूष्यप्रकृत्यन्यथापादकत्वं नावदिति कुतो नाश
साध्याविशिष्टता तु निरस्ता स्पष्टतरा’ इत्यधिकं पाठ उपलभ्यते ।

तस्य सन्निपातज्वरस्यासाध्यलक्षणमाह—दोषे विबद्ध इत्यादि । दोषो मलं वाता-
दिषु; जैजटस्तु मलमेवाह, विबद्ध इति वचनात् । नशमित्तवं आहारापाकमन्वम् ।
चतुर्षु चरके,—“अग्निं ज्वरघत्तया”-(च. वि. स्था. अ. ४)-इति । असाध्यक-
च्छूसाध्याभिधानेन मुखसाध्यो न भवतीति दर्शयति । उक्तं हि चरके—“सन्निपातो
दुधिक्रितस्याना” (च. सू. स्था. अ. २५)-इति । तथा भास्करिः,—“मृत्युना सह
योद्धव्य सन्निपातं चिकित्सता”-इति । सर्वसंपूर्णदृशण इति सर्वाणि समग्रानि,
संपूर्णानि वडीयांसि, लक्षणानि यस्य स तथा ॥ २४ ॥

* सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ २५ ॥
(त्रयः प्रकुपिता दोषा उरःस्रोतोऽनुगामिनः ।
आमाभिवृद्ध्या प्रथिता बुद्धीन्द्रियमनोगताः ॥ १ ॥
जनयन्ति महाघोरमभिन्यासज्वरं दृढम् ।
श्रुतौ नेत्रे प्रसृतिः स्यान्न चेष्टां कांचिदीदृते ॥ २ ॥
न च दृष्टिर्भवेत्तस्य समर्था रूपदर्शने ।
न घ्राणं न च संस्पर्शं शब्दं वा नैव बुध्यते ॥ ३ ॥
शिरो लोटयतेऽभीक्ष्णमाहारं नाभिनन्दति ।
कूजति नुद्यते चैव परिवर्तनमीदृते ॥ ४ ॥
अल्पं प्रमापते किञ्चिदभिन्यासः स उच्यते ।
प्रत्याख्यातः स भूयिष्ठः कश्चिदेवाथ सिध्यति ॥ ५ ॥)

सन्निपातज्वरोपद्रवनाह—सन्निपातेत्यादि ॥ २५ ॥

† अभिघातामिचाराभ्यामभिशापामिपकृतः ।
आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥ २६ ॥
इयावास्तथा विपकृते तथाऽतीसार एव च ।
भक्ताश्चिः पिपासा च तोदथ सह मूर्च्छया ॥ २७ ॥

मानो इति नाभिदेशे गात्रेषु वा शकुरुनामिषेषु । पंचेषु वा तेषु क्वा ज्वरार्तः स
धातुपारी कथितो निषरिभः”-इति । एषान्तेषुचम्—“दशद्वयससाहैः सिचठेमा-
निकाधिकः । पञ्चोष्णमा धातुमलान् इति मुच्यति वा ज्वरः” इति (भा० ६०) ॥ २४ ॥

* ‘सन्निपातज्वरस्य अन्ते अवसाने सन्निपातधूमिठगरीरस्य पुंसः कर्णमूले कर्णपर्वतौ
सुदारुणः कष्टमः शोकः संमासिधियेषात्कर्मवैचिप्यात्संजायते, तेन शोथेन कश्चिदेवा
शुरो विमुच्यते, प्रायो मारदवीत्यर्थः’ (भा० ६०) ॥ २५ ॥

† ‘अभागन्तुज्वररूपशानाह—अभिघातेत्यादि । अभिघातो दोहसत्तराश्रयिनः,
आगन्तुज्वरार्ण वैचिप्याह—इयावेत्यादि । निरस्य त्रिदोषकर्मरूपेण्यन्तरेषुलक्षण-
रदावमुपलब्धम् । अतीसारः सावभिसाधोपलब्धत्वात् । शोथो म्यथा । शेष मुगमन् ।
वीप्रोपथिगन्धमापाने कम्पुः छरिः श्वरः छिन्ना । चिकित्सितः छिद्यतेऽप्यन्तःसुखम् ।
चतुर्षु कामरे—‘पममाज्ञ शोचरतिर्शो शीनिदापीष्टुचकः । ध्याननिःपापश्च’

ओषधिगन्धजे मूर्च्छां शिरोरुग्मथुः क्षवः ।
 कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्राऽऽलस्यमभोजनम् ॥ २८ ॥
 (हृदये वेदना चास्य गात्रं च परिशुष्यति ।)
 भयात्प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वैपथुः ।
 अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ॥ २९ ॥
 भूताभिपङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम् ।

आगन्तुज्वरमाह—अभिघातेत्यादि ।—अभिघातोऽभिह्वन शस्त्रलोष्टमुष्टिलगुडा-
 दिभिः, अभिचार इयेनादियागकृत अथवा विपरीतैर्मन्त्रैर्लोहसूत्रा सर्पपादिहोम
 इत्याहुः । अभियङ्ग कामादीना भूताना च संबन्ध, यदुक्त चरके—“कामशोकभय-
 क्रोधैरभिपक्षस्य यो ज्वर । सोऽभिपङ्गज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिपङ्गज ” (च. वि
 स्या. अ. ३)—इति । अभिघापो ब्राह्मणगुरुवृद्धविद्वानामनिष्ठाभिषसनम् । त
 चागन्तुज्वरं यथास्य दोषैर्जाणीयात् । यदुक्तम्,—“कामशोकभयाद्वायु ”—इत्यादि ।
 अयं च दोषसंबन्ध पश्चाद्भावी नरवारम्भक इति सप्राप्त्यवसरे निरूपितम् ।
 दयावास्यतेति दयाव शुक्लागुविद्ध कृष्णो वर्णं, शाकवर्णं इत्येके । विपकृते
 स्थावरविपमक्षणादिकृते, अतीसार तद्विपस्याधोगत्वात् । ओषधिगन्धन इति तीव्रौष
 धिगन्धघ्राणजे, “पुष्पेभ्यो गन्धरजसी ओजस्विभ्यो यदाऽनिल ”—इत्यादिना
 वृद्धसुश्रुतेन पठितं तृणगुप्पाख्य ज्वरमन्त्रैवान्तर्भावयन्ति । कामज इत्यादि अभिम
 तकामिन्याद्यप्राप्तिनिमित्ते । चित्तविभ्रंशो भ्रमादि । यदाह वाग्भट,—“कामा-
 द्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्रापीडतिभ्रया ” (वा नि स्या. अ २) इत्यादि । भयादिति
 भयाज्जाते ज्वरे । एव शोकात् कोपादित्येतयोर्बाह्व्य, शोकाच्च प्रलाप इति ।
 संबन्ध, प्रलापश्चात् वातकार्यं, तस्य वातकोपितपित्तकार्यत्वात् । विशेषनिश्चयस्तु
 निदानात्, निदानमपि लक्षण भवति । उक्त च,—“कामशोकभयाद्वायु क्रोधात्पित्त
 त्रयो मला ”—इत्यादि । यथेव तदुक्त क्रोधजे वैपथुः ? तस्य वातकार्यत्वात् ।
 उच्यते,—“एक प्रभुपित्तो दोष सर्वानेव प्रकोपयेत्” इति वचनात्पित्तकोपितवात-
 जन्य एवान्न वैपथुः, अथवा क्रुद्धश्च वैपमानो दश्यत इति नहि दृष्टेरनुपपन्न नामेति
 जेजट । क्रोध पित्तमिष वात च कोपयतीति, तद्युक्तम् । यदाह विदेह,—“क्रोध-
 शोकौ स्मृतौ वातरक्तपित्तप्रकोपणौ”—इति । कोपाच्चेति यकारेण शिरोरुज समुच्चि-
 नोति । यदाह वाग्भट—“क्रोधात्कम्प शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकज ” (वा. नि.
 स्या अ २)—इति । मानसत्वाविशेषेऽपि भयजादीना पृथगुपादान हेतुभेदात्,
 हेतुभेदाच्च भेदाभिधान हेतुप्रत्यनीकचित्सारथिमिति । अभिचारेत्यादि । तृष्णा
 लिङ्गं कामज्वरे स्मृतम्—इति । श्लेष सुबोधम् । भयशोककोपाभिपङ्गज्वरमाह—भया-
 दित्यादि । प्रलाप अतवद्धभाषण, वैपथु कम्प, शोकात्प्रलाप इति संबन्ध । प्रलाप
 श्चात्र वातकार्यं, सर्वदैव तस्य वातकार्यत्वात्, विशेषनिश्चयश्च निदानात्, निदानमपि
 क्वचित्क्षण भवति । अभिचाराभिशापाभ्यां जाते ज्वरे मोहोऽप्येतन्य जायते, अभिचारे
 मन्त्रादिभिमारणप्रयोग, अभिघापो ब्रह्मर्षिगुरुसिद्धादीनामभिषपनमाक्रोश’ (आ०
 द०) ॥ २६-२९ ॥—

चेति चकारेणाभिचारजे दाहादिकं समुच्चिनोति । यदुक्तं ह्यैतदर्थेना वाग्मटेन,—
 “तत्राभिचारिकैर्मूर्च्छयमानस्य तप्यते । पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटत्-
 द्भ्रमः ॥ सदाहमूर्च्छप्रसक्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः”—इति । भूताभिपज्ञादिति भूतानि
 देवमहादय उन्मादनिदाने वक्ष्यमाणाः, तेषामभिपज्ञः संबन्धः । उद्वेग उद्विग्नचि-
 त्ता ॥ २६-२९ ॥—

* कामशोकमयाद्वायुः, क्रोधात्पित्तं, त्रयो मलाः ॥ ३० ॥

भूताभिपज्ञात्कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ।

‘वाग्मन्तुज्वरेष्वपि प्रतिनियतदोषानुबन्धप्रदर्शनायमाह—कामशोकेत्यादि । त्रयो
 मला भूताभिपज्ञात्कुप्यन्तीति भूतप्रभावात् । यच्च चक्रेण निदानस्थाने “अभि-
 पज्ञाः पुनर्वातपित्ताभ्यां” (च. नि. स्था. अ. १)—इत्युक्तं, तत्राप्यिकं मन्तव्य-
 मिति जेजटाः । चक्रस्त्वाह,—“अभिपज्ञा इत्यनेन कामावाभिपज्ञा उच्यते ननु भूता-
 भिपज्ञाः”—इति । भूतसामान्यलक्षणा इति यस्य भूतस्य देवप्रहादेरभिपज्ञात्कुप्यन्ति
 तस्य वाग्लक्षणं रोदनादि तेन सह सामान्यं सदृशं लक्षणं येषां ते तथा, इति व्याच-
 खते जेजटादयः । दोषलक्षणानि भूतलक्षणानि च भवन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥—

† दोषोऽल्पोऽहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ॥ ३१ ॥

धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ।

(सन्ततः सततोऽन्येषु स्तृतीयकचतुर्थकौ ।)

अथ विषमज्वरसंप्राप्तिमाह—दोषोऽल्प इत्यादि । अल्प इत्यनेनानतिबलवात्काल-
 विशेषमवाप्य लघ्वबलो ज्वरयति, यस्तु बलवान् स नित्यज्वरमेव करोति । अहित-
 संभूत इति अहिताहाराचादि संभूतो इदः । ज्वरोत्सृष्टस्य गृहसा निरृतज्वरस्य ।
 वाशब्देन प्रथमतोऽपि विषमज्वरो भवतीति दर्शयति । यदुक्तं—“आरम्भादिपमो
 यस्तु”—इत्यादि । धातुमन्यतमं रसरक्षादिकम् । विषमज्वरं तृतीयकारिकम् ।
 विषमज्वरसामान्यलक्षणं च मालुकिना पठितं,—“यः स्यादनिगतत्वात्कालच्छीतोप्याभ्यां
 तथैव च । वेगतवापि विषमो ज्वरः स विषमः सृष्टः” इति ॥ ३१ ॥—

‡ सन्ततं रसरक्तस्थः, सोऽन्येषुः पिशिताथितः ॥ ३२ ॥

मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि, त्वस्थिमज्जगतः पुनः ।

कुर्वाद्यतुर्थकं घोरमन्तकं रोगसंकरम् ॥ ३३ ॥

* ‘कामशोकमयैर्वातुः कुप्यति, क्रोधेन पित्तं, भूताभिपज्ञादोषाः कुप्यन्ति ।
 भूतलक्षणा इति दोषलक्षणानि भूतलक्षणानि च भवन्तीत्यर्थः; तेषु वक्ष्यमाणे उन्माद-
 निदाने द्रष्टव्यम्’ (भा० ६०) ॥ ३० ॥—

† ‘ज्वरोत्सृष्टस्य पुनोत्सृष्टो दोषः पुनरहितसंभूतः सन् अल्पतमं धातुं प्राप्य विषम-
 ज्वरं करोति । एते धातुगताः’ (भा० ६०) ॥ ३१ ॥—

‡ ‘रसरक्तो दोषः संततं कुर्वादिस्तृतीयाहर्षमात्रेण संकल्पः । दो दोषो रसप्रथमः
 स संततं ज्वरं करोति । अन्ये तु संततं घातव्यार्थकं मन्दावाताः ‘संततो रसप्रथमै’

सन्ततादिज्वराणां प्रतिनियतदूष्यान् धातूनाह—सन्ततमित्यादि । सन्ततशब्द-
सततस्योपलक्षण । तेनैतदुक्तं भवति—रसस्य सन्तत, रक्तस्य सततमिति, यदुक्तं
चरके,—“रक्तधात्वाश्रय प्रायो दोष सततक ज्वरम्” (च चि स्या अ ३)
इति । प्रायोप्रहणात्सततको रक्तव्यतिरिक्त रसधातुमाश्रयते । रसग्रहणं चात्र
विशेषपरं, सर्वज्वरेषु रसस्यावश्यदृश्यत्वात् । अन्ये तु सततप्रहणार्थं ‘सन्तती रस
रक्तस्थौ’—इति पठन्ति । तच्चातियुक्तं, अत्र हि सन्ततसततशब्दौ सज्ञापरी, न तु
साततत्वचनौ, तेन सन्ततशब्देन सततकस्यानभिधानात् कथमेकशेष इति दोष ।
अन्येचुरिति अन्येषुष्कम् । घोरं तु सहम् । अन्तकं यममिव, मारकत्वात् । रोगस-
करमनेकरोगसकुलम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

*(स्रोतोभिर्विच्छता दोषा गुरवो रसवाहिभिः ।

सर्वदेहानुगाः स्तब्धा ज्वरं कुर्वन्ति संततम् ॥)

सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।

सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात्सन्ततः स निगद्यते ॥ ३४ ॥

अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ।

अन्येषुष्कस्त्वहोरात्रे एककालं प्रवर्तते ॥ ३५ ॥

तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि, चतुर्थेऽह्नि, चतुर्थकः ।

अथैषा लक्षणान्याह—सप्ताहमित्यादि । एते विकल्पा यथाक्रमं वातपित्तकफोत्प-
णत्वेन ज्ञेयाः । यथोक्तम्,—‘पित्तकफानिलवृद्ध्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् । इन्ति
विमुच्यति वाऽऽद्यु त्रिदोषजो धातुमलपाकात्’—इति । अथ च सन्ततविदोषज
एव द्वादशाश्रयत्वेन । यदुक्तं चरकेण,—“यथा धातूस्तथा मूत्रं पुरीषं चानिलादयः ।
इति पठन्ति । तत्र युक्तम् । अत्र हेतु—सततसततशब्दौ चात्र संज्ञापरी न तु साततत्व-
चनौ, तेन सततशब्देन सततकस्यानभिधानात्त्वयमेकशेष ? भिन्नरूपयोः समानार्थ-
योरेवैवशेषविधानात् । तथा च वार्तिकं,—“विरूपाणामपि समानार्थानाम्”—इति ।
केचित्तु ‘सतत रसरक्तस्य’ इति पाठं पठित्वा रसरक्तस्यो दोषं सततकं ज्वरं करो-
तीति । अन्ये त्वत्र सततमिति द्वयं वर्णयित्वा संततं रसस्य सततं रक्तस्य कुयादित्या-
चक्षते । सोऽन्येचुरिति स इति दोषं, पिशिताश्रितो मासाश्रितं, दोषोऽस्मिन् प्रगतश्चतु-
र्थेऽह्नि चातुर्थकं ज्ञेयात् । रोगसंकरमनेकरोगसकुलं, यतो गम्भीरस्यानत्वाच्चिच्छेदन-
त्वाच्च रोगानन्यानप्यावहति’ (आ० द०) ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

* ‘इदानीमेव दोषद्विदोषजस्य संततज्वरस्य विसर्गकालावधिद्वारेण लक्षणमाह—स्रोतो
भिरित्यादि । सप्तगात्रानुगा सर्वे दोषा वातादयः संततमविनिच्छन्नं ज्वरं संतापं कुर्वन्ति ।
किंभूता ? रसवाहिभिः स्रोतोभिर्विच्छता विरलुति प्राणा, गुरवो दुःसहा, सर्वगात्रा-
नुगा संज्ञापादिना समग्रं गात्रं व्याप्नुवन्ति । सतत्या निरन्तर्येण सप्ताहादीन् व्याप्य
अविसर्गी अत्यागशीलः स ज्वरं संततः । अथ मुखसाध्यं, तदुक्तं तन्त्रान्तरे “संतत-
ज्वर एवायं स्वल्पदुर्बलकारणः । एकदोषो द्विदोषो वा सुल्लसाध्यः प्रतीतिरिति”—इति ।
तथा च—“वातिकं सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैच्छिकं । श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरं पाकं
प्रगच्छति”—इति, प्रकृतिसमसमवेदत्वात् । ननु कथमस्य विपन्नज्वरे पाठः ? यदुक्तं

शुभपचानुपद्यन्ते नियमात्सन्तते ज्वरे”-इति । (च. चि. स्था. अ. ३) सन्तत्या अविच्छेदेन सप्ताहादीन् व्याप्य अविस्तीर्णा अपरित्यागी, अत्यन्तसयोगे द्वितीया । ननु, यथेव कथमस्य विषमज्वरप्रकरणे पाठः ? मुक्तानुबन्धित्वं विषमत्वं खरनादेन-“ज्वरा पञ्च मयोक्ता ये पूर्वं सततकादयः । चत्वारः संततं हित्वा श्रेयास्ते विषमज्वराः”-इति, मुक्तानुबन्धित्वादिषमत्व, विमुच्यानुबन्धातीति, तच्चात्र नास्ति । नैव, अस्यापि तथाभावात् । सततकादीनां कालानुवर्तनत्वेन लक्षणमाह-अहोरात्र इत्यादि । काला पद् पूर्वार्द्धमध्याह्नपरार्द्धप्रदोषार्धरात्रप्रत्यूषा, पूर्वार्द्धप्रदोषयो कफस्य काल, मध्याह्नार्धरात्रयो पित्तस्य, अपरार्द्धप्रत्यूषयोवातस्य । पूर्वार्द्धादीनां षण्णां कालानां मध्ये कालद्वयमनुवर्तते वेगं करोति स सतत, अह्नि एककालं रात्रावेककालं वा, अह्नि द्वौ कालौ रात्रौ द्वौ कालौ वा, एव द्वौ कालावित्तीक्ष्णो यदुक्तवान् तत्र दोषोक्तार्धपक्षमाभ्यामधिककालत्वं हीनकालत्वमपि ज्ञातव्यं न तु नियमः । अन्येद्युष्को ज्वर एककालमनुवर्तते वेगं करोति अहोरात्रादन्यसिद्धहोरात्रे एवकालमागच्छतीत्यर्थः । तृतीयकं तृतीयेऽह्नि एककालमिति सवध्यते । चातुर्थकश्चतुर्थेऽह्नि त्रयोविधेऽह्नि कालमिति । एते चत्वारो विषमज्वराः । यदुक्तं खरनादेन-“ज्वरा पञ्च मयोक्ता” इत्यादिनाः । एषा चोत्पत्तिक्रमो बृहत्सुक्ष्मादवगन्तव्यः, स यदाह-“अहोरात्रादहोरात्रात् स्वानात्स्वानं प्रपद्यते । ततश्चामाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ तथा प्रलेपको श्लेष् शोषिणां प्राणनाशनः । दुश्चिकित्सितमो मन्दं स वधो धातुशोषकः ॥ कृशानां ज्वरमुक्तानां मिथ्याहारविहारिणाम् । दोष स्वल्पोऽपि संवृद्धो देहिनामनिलेरितः ॥ कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि । सततान्येद्युष्कं वाख्यं चतुषान्संश्लेषयान्”-इति । अस्यायमर्थः-आमाशयहृदयकण्ठशिरसंधय इति पञ्च कफस्थानानि, एषु स्थितदोषैर्ध्यासस्य महोरात्रात् स्वानं प्रपद्यते आमाशयं गत्वा सतनादयः त्रियन्ते । तत्रामाशयस्थितेन दोषेण सततं क्रियते परं दिवा न च स्रवति, न चामाशयप्राप्त्या स्रवदाऽस्य संभवः प्रसंगः, अहोरात्रे स्वमयोपकालापेक्षया ज्वरोत्पद्यते । हृदयस्थितेन दोषेणैवसिन् दिने आमाशयमागतान्येषु क्रियते, सततारम्भकतोषापेक्षयासंख्यं न्ययदित्वात् । कण्ठस्थितेन दोषेणैकसिन् दिने हृदयमागच्छते, अत्रसिन् दिने आमाशयमागत्य ज्वर आरभ्यते तृतीयकः । एव शिरसि स्थितेन दोषेण कण्ठहृदयमाशयान् त्रिभिर्दिने क्रमेण प्राप्य चतुर्थेऽह्नि चातुर्थकं क्रियते । पुनः स्वस्वागतमनु दोषार्थं दृष्टेयत्वेन स्रव वादेगदिन एव भवति । संभिन्धितेन दोषेण प्रलेपकः, संघवश्यामाशयेऽपि सन्तीति स स्रवदा भवति । अविषमोऽप्ययं विषमसहचरितः पठितः, कफस्थानोत्पादानुरोधात् । उक्तं हि मुमुक्षुते-“प्रलेपकरत्विषमं भायं श्लेष्मात् शोषिणाम्”-इति । विषमज्वर एवायं चातुर्थकविषयस्य इति । अत्र तथा च-“अस्तिमज्जोभयगते चातुर्थिकविषयस्य । मध्येऽह्नि ज्वरवति ह्यादावन्ते च मुमुक्षुते”-इति । आदावेकदिनं न भूत्वा मध्ये दिनद्वयं भूत्वा अन्ये एकदिनं न भवतीति व्याचक्षते जेज्जटादयः । “अस्तिमज्जोभयगते चातुर्थिकविषयस्य । यदाहृदयं ज्वरवति ह्यादावन्ते विमुमुक्षुते”-इति तथा च-“चातुर्थिकविषयस्यो मात्रा ज्वरः । अस्ति च मन्वा च अश्विनज्जानी अस्तिमज्जोभयस्य तत्र गणे यो मण्डोऽसिपु मन्वस्य वा गण्डसिन् सति” (भा० ६०) ॥ १४ ॥ १५ ॥-

तच्चान्न नास्ति । नैवं, अस्यापि तथाभावात् । तथा च तदृक्षणे चरक, —“विसर्गो द्वादशे कृत्वा दिवसेऽव्यफलक्षण । दुर्लभोपशान् कालं दीर्घमप्यनुवर्तते”—इति (च वि. स्या. अ. ३) । यत्तूक्तं खरनादेन,—“ज्वरा पूर्वं मयोक्ता ये पद्य सन्त तपरादय । चत्वार सन्तत हित्वा हेयास्ते विपमज्वरा ”—इति, तत्सन्तते मुष्णानुबन्धित्वस्यैकदाभावित्वेनाल्पत्वात् तदक्षपदेश, एकतण्डुलाभ्यवहारेऽनशनशब्दस्य व्यपदेशवत्, नहि तृतीयकादिवदावृत्त्या मुष्णानुबन्धित्वमस्येत्यभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । अथवा या विपमज्वरोल्लेखेनोक्ता चिकित्सा सा सन्ततवर्जं सततादिषु कार्येति प्रतिपादनार्थम् । हरिचन्द्रेणापि “कर्म साधारणं जह्यात्तृतीयकचतुर्थकौ”—इति (च वि. स्या. अ. ३) चरकवचनाद्विपमज्वरोक्तचिकित्सा तृतीयकचतुर्थकयोरेव, अन्येषु दोषप्रत्यङ्गीकचिकित्सा कार्येति व्याख्यातम् । अस्या हरिचन्द्रव्याख्याया कर्म साधारणं सर्वत्रैव विपमज्वरे कार्यं विशेषेण तृतीयकचतुर्थकयोरेति द्रष्टव्यं, अन्यथोक्तान्तरविरोधः । अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तत इति अहि द्वौ घाली रात्रौ द्वौ कालौ वा, अहि एककाल रात्रावेककालमेव वा, द्वौ कालौ—इतीशानदेव, नियमानभिधानात्, तथा दर्शनाच्च । अनुवर्तते वेग करोति । तृतीयेऽहि तृतीयक इति वेगदिनापेक्षया तृतीयेऽहि यो भवति स तृतीयक, एव चतुर्थकेऽपि वाच्यम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥—

*केचिद्भूताभिपद्भोत्थं भुवते विपमज्वरम् ॥ ३६ ॥

विपमज्वरस्यैकीयमतेन भूताभिपद्भजत्वमाह—केचिदित्यादि । परवचनमप्रति पिद्ममनुमतं सुश्रुतेन, अत एव विपमज्वरे दैवव्यपाश्रयं बलिहोनादि भूतोचितं, सुचिन्त्यपाश्रयं कपायपानादि दोषोचितं च विधीयते । यदाह चरक, —“कर्म साधारणं जह्यात्तृतीयकचतुर्थकौ । आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विपमज्वरे”—इति (च वि. स्या. अ. ३) । अत्र साधारणमिति दैवयुक्तिव्यपाश्रयमिति व्याचक्षत इति ॥ ३६ ॥

†कफपित्तात्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।

वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ३७ ॥

चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।

जह्याभ्या श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसंभवः ॥ ३८ ॥

उत्बणदोषमेदेन तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणान्तरमाह—कफपित्तादित्यादि । त्रिक-

* ‘परकीयमतमाह—केचिदित्यादि । केचन आचार्या विपमज्वरं भूताभिपद्भोत्थं कथयन्ति’ (आ० द०) ॥ ३६ ॥

† ‘तृतीयको ज्वरत्रिविधो भवति । कफपित्तात्रिकग्राही वेदनया त्रिकव्यापी, वातरूपात्मको ज्वरो वेदनया पृष्ठग्राही, वातपित्तात्मको वेदनया शिरोग्राही, एव त्रैविध्यम् । चातुर्थिको द्विप्रकारा शक्तिं दर्शयति—जह्याभ्या श्लैष्मिकः, अनिलसंभवः शिरसः, वेदनेत्यर्थः । चातुर्थिकं पित्तेन न कियते इत्येके, व्याधिसमावादात् पित्तजगलगण्डवत् । शरीरतस्तु चातुर्थिकोऽपि पित्तकोऽस्तीति वदति’ (आ० द०) ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तुर्पु च विपर्ययाख्यान्डुहते विपमान्कृच्छ्रसाधनान् (सु. उ त अ ३९ ।)—
इति रूद्धमुश्रुतवाक्य व्याचक्षाणो जेज्जगोऽन्येद्युष्कतृतीयचतुर्थकमानस्य विपर्ययसु
दाहरति । तद्यथा—आमाशयहृदयस्थदोषेण यथोदाहृत एवान्येद्युष्कविपर्यय, आमा
शयहृदयकण्ठस्थितेन तृतीयकविपर्यय, तत्रैकस्मिन् दिने हृदयस्थो दोष आमा
शयमागल्य तत्स्थेन सह ज्वरयति, तद्दिने कण्ठस्थितश्च हृदयमायाति, अपरदिने
सोऽप्यामाशयमागल्य ज्वरयति, एव दिनद्वय भूत्वा पश्चादेकदिन न भवतीति तृती-
यकविपर्यय, आमाशयहृदयकण्ठशिर स्थेन दोषेण चतुर्थकविपर्यय क्रियते, तत्र
यस्मिन् दिने हृदयस्थो दोष आमाशयमागल्य ज्वरयति तस्मिन्नेव कण्ठस्थो हृदय
शिरस्थश्च कण्ठमायाति, अपरदिने हृदयस्थ आमाशयमागल्य ज्वरयति कण्ठस्थितश्च
हृदयमायाति, अपरदिने हृदिस्थ एवामाशयमागल्य ज्वरयति, एव दिनत्रये भूत्वा
पश्चादेकदिन न भवतीति चतुर्थकविपर्यय इति । एते च सर्वे एव ज्वरा न विरुद्धा
सर्वेषामेव मुनिप्रणीतत्वात् । यथोक्त स्मृतिशास्त्रे,—“स्मृतिद्वैध तु यत्र स्यात्तत्र धर्म-
बुभौ मतौ”—इति । दृश्यन्ते च नानाविधा एव विपमज्वरा, एष एव न्यायश्च
रकमुश्रुतयो कुंष्टवैषम्ये वाप्यचन्द्रेण दर्शित, न वा चिकित्सामेदोऽप्येषामुक्त,
यैव तृतीयकारो चिकित्सा सैव तद्विपर्ययेऽपीति ॥ ३९ ॥

*नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति ।

स्तग्धाह्नः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥ ४० ॥

उक्तसगत्या प्रलेपवादनूपद्रवत्वेन तत्सधर्मिणि वातबलासके वाच्ये प्रतिश्लेष्म
तन्त्रयुतया वातबलासकमेवाह—नित्यमित्यादि । वातबलासकाख्यो ज्वरोऽस्यास्तीति
वातबलासकी नर, तेन ज्वरेण, शूनक शोधी, सीदत्यवसन्नो भवति, शोधिन् स
उपद्रव इत्यथ । ‘शून कृच्छ्रेण सिध्यति’ इति पाठान्तरे ‘तेन’ इति शेष । वात-
बलासकमेके कुम्भाहृदयपाण्डुरोगविषयमाहुरिति शदाधर । वातबलासकारन्धत्वा
द्वातबलासक, वात्रासक श्लेष्मा पित्तमप्यत्र योद्धव्यम् । यदुक्त तन्प्रान्तरे,—“वायु-
प्रकुपितो दोषावुसीर्योभौ विधावति । स शिरस्थ शिर शूनम्”—इत्यादि । यथोक्त
मुश्रुतेन,—“प्रलेपक वातबलासक वा कफाधिकत्वात्प्रवदन्ति तज्ज्ञा”—इति (सु उ
त अ ३९) तत्तु श्लेष्मणो नित्यानुपपन्नवैनेति जज्ञट । रूक्षात्वात् वास्य वातपित्ता
भिभूतत्वात्कफभेदस्य, न्याधिप्रभावाद्देति ॥ ४० ॥

* ‘वातबलासकज्वरमाह—नित्यमित्यादि । कीदृश ! नित्य मन्दज्वरो नित्य मत्तं
मन्दज्वरो मन्दवेगज्वर, स्तग्धाह्नः श्लेष्मभूयिष्ठ इति स्तग्धाह्नश्च श्लेष्मभूयिष्ठश्च, तदुक्त
मुश्रुते—“प्रलेपक वातबलासक वा कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञा”—इति । अन्यत्र तु
वाताधिकत्वेन दर्शित, तत्तन्मत्र श्लेष्मभूयिष्ठत्वमुक्तम् । अत्रोच्यते—वात्रेऽप्येवमवर्तते
रूपकारन्धत्वात् । वातबलासकस्तु यथार्थनामा वात्रेऽपि बलासक आरम्भरो यन्नेरी ।
इति कृच्छ्रेण सिध्यतीति पाठान्तरम्’ (भा० ६०) ॥ ४० ॥

*प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च ।

मन्दज्वरविलेपी च सशीतः स्यात्प्रलेपकः ॥ ४१ ॥

प्रलेपकमाह—प्रलिम्पन्नित्यादि । मन्दज्वरश्चासौ विलेपी चेति मन्दज्वरविलेपी, विलेपित्वं चास्य यस्माद्घर्मेण गौरवाभ्यां लिम्पति सबभ्रातीत्यर्थः । अयं च कफपित्तजः । यदुक्तं सुश्रुतेन,—“प्रलेपकं वातबलासक्तं वा”—(सु. उ. तं. अ. ३९) इत्यादि । तथा यक्ष्मणि “ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताक्षय्य चागमः” (सु. उ. तं. अ. ४१)—इत्युक्तं, यक्ष्मणि चायं भवतीति । अन्ये तु त्रिदोषजयक्ष्मजनितत्वेन त्रिदोषज एवायं, उद्भूतत्वेन तु कफपित्तव्यपदेशः ॥ ४१ ॥

†विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।

तेनार्धं शीतलं देहे चार्धं चोष्णं प्रजायते ॥ ४२ ॥

काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः ।

तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः ॥ ४३ ॥

काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितम् ।

शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥ ४४ ॥

त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।

तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥ ४५ ॥

करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।

तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुतः शीतमन्ततः ॥ ४६ ॥

द्वावेतौ दाहशीतादिज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ।

दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥ ४७ ॥

विषमज्वरविशेषानाह—विदग्ध इत्यादि । विदग्धेऽन्नरसे दुष्टे आहाररसे तथा दुष्टे पित्ते दुष्टे श्लेष्मणि च व्यवस्थिते सति, तेन हेतुना देहेऽर्धं शीतलं कफेनार्ध-चोष्णं पित्तेन प्रजायते । अर्धत्वं चार्धनारीश्वराकारेण नरसिंहाकारेण वा, यथादोषं व्यवस्थाननियमहेतोरभावादिति । काय इत्यादि ।—कायेऽन्तरमौ, कोष्ठ इति

* “विलेपित्व चास्य घर्मेण आतपेनेव गौरवेण गुरुत्वेनेव लिम्पति सबभ्रातीति, स प्रलेपकाख्यो ज्वर सशीत शीतयुक्तः । गात्राणि प्रलिम्पन्तीवेति प्रलेपकोऽन्वर्थसप्तः” (भा० २०) ॥, ४१ ॥

† ‘काये इत्यादि । यदा मध्यकाये पित्तं दुष्टं भवति श्लेष्मा चान्ते दुष्टो व्यवस्थितो भवति तेन हेतुना शरीरस्योष्णत्व हस्तपादयोः शीतत्वम् । विषमवेण ज्वरान्तरमाह—काये इत्यादि । विपरीतत्व तु पूर्ववन्नाख्येयम् । अतः पर सततादीनां शीतदाहपूर्वकत्वेन भेदमाह—त्वक्स्थावित्यादि । यदा श्लेष्मानिलौ त्वक्स्थौ कुपितौ भवतस्तदा ज्वरस्यादौ त्वक्शि शीत जनयतः । इत्येते दाहशीतादिज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ कश्चित् ‘मुनीन्द्रः’ इति श्लेषः । एतौ वै ! ज्वरे आदौ पूर्वं त्वक्वातां त्वक्स्थौ सन्तौ शीतमुत्पादयतः, तयोः श्लेष्मानिलयोः प्रशान्तयोः सतोरन्ते पित्तं दाहं करोति, तथा तेनैव प्रकारेण आदौ

यावत् । अन्ते हस्तपादयो । उक्तार्थस्य विपर्ययेण ज्वरान्तरमाह—कार्ये श्लेष्मे
 त्यादि । त्वक्स्थावित्यादि ।—त्वक्शब्देन त्वक्स्थो रश्मि उच्यते, तरस्वस्य तदु
 पचारेणेति गदापर, जेजटस्तु त्वक्त्रमेवाह । एतदभिप्रत्येणैव चरकेण ज्वरेऽभ्य-
 द्यार्यं तैलादीन्मिधाशोक्तं,—“तैराशु प्रथमं याति बहिर्भागतो ज्वर”-इति
 (च वि स्था अ ३) । तयो श्लेष्मानिलयो । प्रशान्तयोरेति प्रशान्तवेगयो,
 नहि विपमेषु दोषस्य प्रशान्तिर्भवति, पुनर्वैवागमात् । यदाह सुश्रुत,—“स
 चापि विपमो देह न कदाचिद्दिमुच्यति । ग्लानिगौरवकार्श्येभ्य स यस्मान्न प्रमुच्यते ॥
 वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते । घातन्तरस्थो लीनत्वात्सौम्याश्लेवो
 पलभ्यते”-इति (सु उ त अ ३९) । इतरी वातकफौ । दाहशीतादीति
 एको दाहादि, अपर शीतादि । ननु, एतयो सप्राप्ती त्रिदोषत्वमुक्तं तत्कथं
 ससर्गजामित्युक्तं, ससर्गो हि द्वयोर्भवति प्रयाणां सक्षिपात इति स्थिति । उच्यते,
 ससर्गं सवन्धं स च द्वयोर्वहना च भवति, अत्र घ्राणासुक्तं, नयं सवंप्र,
 अथवा ससर्गं सौम्याश्लेवदोषकोटिद्वयमेवाप । अत्र शीतादीं ज्वरे पित्तननुषणं,
 दाहादौ वातकफावगुबन्धौ, अनुबन्ध्यश्च प्राधान्येन विहितस्योऽनुपन्धाविरोधेनेति
 प्रयोजनमेतस्य । तयोदाहशीतादिज्वरयोर्मध्ये दाहपूर्वो दाहादि कष्ट इति दु सप्रद ।
 दाहादि कष्टसाध्यत्वमिधानेन शीतादेरर्थतोऽकष्टत्वमिति । उक्तविपमज्वराणामुपल-
 क्षणत्वादन्येऽपि विपमज्वरा रात्रिज्वरादयो बोद्धव्या इति जेजट । उक्तं च तत्रा-
 न्तरे,—“समौ घातकफौ चस्य क्षीणपित्तस्य देहिनः । प्रायो रात्रौ ज्वरस्य दिवा
 हीनकफस्य तु”-इति । सर्वेषु च विपमज्वरेष्ववश्यंभावी वायुः । यदाह
 ब्रह्मसुश्रुत,—“नतोऽनिलाद्वै विपमज्वरं समुपनायते । कफपित्ते हि निधेष्टे
 चोऽयस्यनिलं सदा”-इति (सु उ त अ ३९) । तथा विदेहेऽपि,—“पवनो
 गतिवैधम्याद्विपमज्वरकारणम्”-इति । एषा च ज्वराणांश्लेवादिहेत्व तरलामादन्य
 यामावोऽपि दृश्यते । तस्या-सन्तत स्वरूपं लक्षत्वां सततवर्तीनामन्यतमत्व
 प्रतिपद्यते, तथा चतुर्थकस्तृतीयकादिरूपत्वम् । यदाह चरक,—“कृत्वहोराप्रदोषाणां
 मनस्यथ नडाचलात् । कालमर्थवशाथैव ज्वरस्य स प्रपद्यते”-इति (च अ स्था

पित्त त्वस्य सदतीव दाह करोति, तस्मिन्नु पित्ते प्रशान्ते सति इतरी वातकफौ शीत
 क्रुस्त । तयो श्लेष्मानिलयो प्रशान्तवेगयो स्वराशयतमात् मलनीकमाहवा वा
 यदा ली प्रशान्तवेगौ भवतस्तदा पित्तनदराह करोति । चकारामुच्छादोत् । यदा तु
 पित्त स्वस्य भवति तदा स्वपि अतीव दाहं करोति, तदादाहकारे पित्ते प्रशान्ते तद
 वेगे सति इतरी श्लेष्मानिली कन्तत शीतं क्रुस्त । आदिसाम्प्रदायमनु शरीन् । इतोः
 दाहशीतादी संसर्गौ कथिती, तयोदाहशीतपूर्वकयोन्वरयोर्मध्ये दाहपूर्वकं कथे-
 दु सप्रदं, कष्टं कृष्टसाध्यतम इति विशेषादयोषादानादलक्षं दु सप्रत्यक्षं दक्षिणं,
 शीतपूर्वकं सुप्रसाध्यतमं, कृष्टं । रोगशक्तिविलत्वात् । अनु उपपन्नघ्राणाभ्येन विधि-
 रस्यैव त्वन्नुप-पातसंघनानित्युच्येति न विशेष इति” (भा० ८०) ॥ ४२-४० ॥

चि. ३) अस्वार्थः—बलाबलादिति ऋत्वादिमनोन्तेन संबध्यते, बलं चाबलं च बलाबलं अर्थशब्दोऽन्ये प्राक्तनकर्मवाची, तं तं कालं सततकाद्युक्तं, ज्वरः प्रतिपद्यत इति योजना । उदाहरणं च ऋत्वाहोरात्रबलाबलाद्यथा—यदा निदाघोत्पन्नो घातप्रधान-चतुर्थको वर्षासमयमाप्नोति तदा तेनर्तुनाऽऽप्यायितबलस्तृतीयकान्तानां सततकादी-नामन्यतमत्वं प्राप्नोत्युत्कर्षात् । एवं वर्षात्समुत्पन्नः सन्ततः शरदं प्राप्यापकृष्टबल-सततादीनामन्यतमत्वमेवपवर्षात् । एवं पित्तकफयोरप्युत्कर्षापवर्षात्तु कृतौ व्याख्येयी । अहोरात्रशब्देन कतिपयान्यहोरात्राणि सूच्यन्ते, नद्येकस्मिन्नहोरात्रे सततादीनामुत्कर्षापकर्षाभ्यामन्यथाभाव उपपद्यते, किंतु कतिपयैरेव । यदा वर्षाशरदसन्तप्रारम्भे घातादयो ज्वरे चतुर्थकमारमन्ते तदा मध्यानि कतिपय-दिनान्यवाप्य स एव तृतीयकपूर्वत्वेन विपरिणमते उत्कर्षात्; अपकर्षात्तु यदाऽन्यानि दिनान्याप्नोति तदा सन्ततो घातारब्धः प्रागृषः, पित्तारब्धः शरदो, वसन्तस्य च श्रेष्ठाः, प्रतनुऋत्वाद्येषु सततादीनामन्यतमत्वेन विपरिणमते इति । दोषबलाबलाद्यथा—यदा सततादीनामन्यतमकारी दोषः श्रेष्ठा मधुर-श्लिष्मादीन् दिवास्वप्रादींश्च हेतूनाप्नोति तदा सन्ततवादीन् करोति । एव घातपित्तयो-रप्युक्तम् । मनोबलाबलाद्यथा—यदा सन्ततज्वरी सत्त्वगुणोद्रेकारप्रवृत्तवृत्तमवहुलो भवति तदा सततादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोति; यदा चतुर्थकज्वरी तमोगुणभूमिष्ठत्वा-द्विपादादिगिरिभिभूयते तदा तृतीयकवादीनामन्यतमो भवति, “विपादो रोगवर्ध-नानाम्” (च. सू. स्था. अ. २५)—इत्यागमात् । अन्येतु मनःशब्देन बुद्धि व्याख्या-नयन्ति, कारणे कार्योपचारात् । तस्माद्य बलाबलं यथा—यदा चतुर्थकज्वरी प्रज्ञा-पराधारेवादीनभिभूयाहितान्याचरति तदा तृतीयकपूर्वेषामन्यतमत्वमाप्नोति, यदा तु शुद्धसत्त्वोत्कर्षाद्विवेकिन्या युज्या युक्तः स्यात्तदा शुभानि देवताराधनेष्टिबल्यु-पहारादीन्याचरति तदा सन्ततज्वरी सततादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोति । अर्थ-पदाद्यथा—सन्ततज्वरिणोऽपि यदि चतुर्थकवेदनीयं कर्म स्यात्तदा सन्ततोऽपि चतुर्थकत्वेन विपरिणमते, अप्य चतुर्थकज्वरादिषु यदि तत्कालपरिपाकि कर्म श्लेष्मो भवति तदा सन्ततत्वेन परिणमते । एतद्य कर्मबलत्वमृत्वाहोरात्रदोष-बलाबलेष्वपि बोद्धव्यं, तदनन्तरं तज्जिज्ञेसादिति ॥ ४२-४७ ॥

“गुदता हृदयोत्केशः सदनं छर्षरोचकौ ।

रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैव्यं चास्योपजायते ॥ ४८ ॥

रकनिष्ठीयनं दाहो मोहदृष्टदंनविभ्रमी ।

प्रलापः पिष्टका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ ४९ ॥

* ‘क्षय रसादिधातुगणज्वरमाह—गुरवेत्यादि । गुरता गात्राणां, सदनमहंशानि., रसस्थे रसधातुगणे ज्वरे । यद्यपि रसेनधातुमात्राया संज्ञक एवाय तथाऽप्यनुक्रमधातुगतक्षय-मात्रेण निर्देष्टः । रक्तग ज्वरमाह—मोहो विगमविषयता । मांसगतमाह—निष्ठिवेत्यादि । अग्निगते भेदोऽत्रानिति भेद इव भेदः, भद्रवतीदेवार्थः परपराधेनु प्रयुग्मनाः

१ ‘तृतीयकवादीनामन्यतमत्व’ इति ख.

५ भा० नि०

पिण्डकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता ।

ऊष्माऽन्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ ५० ॥

भृशं स्वेदस्तृष्णा मूच्छ्रां प्रलापश्छादिरेव च ।

दौर्गन्ध्यारोचकां ग्लानिमैदःस्थे चासहिष्णुता ॥ ५१ ॥

भेदोऽस्थ्रां कृजनं श्वासो विरेकश्छादिरेव च ।

विक्षेपणं च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ५२ ॥

तम-प्रवेशनं हिका कासः शैल्यं वमिस्तथा ।

अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मच्छेदश्च मज्जगे ॥ ५३ ॥

मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।

शोफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥ ५४ ॥

(रसरक्ताश्रितः साध्यो मांसभेदोगतश्च यः ।

अस्थिमज्जगतः छन्दः शुक्रस्यस्तु न सिध्यति ॥ १ ॥)

उक्तवातादिज्वराणां धातुविशेषद्रव्यतयाऽधिकलक्षणानि भवन्ति । यदुक्तं—
 “वातपित्तकफोत्थाना ज्वराणा लक्षणं यथा । तथा तेषां भिषग्भूयाद्रतादिष्वपि
 बुद्धिमान्”—इति । एतदभिधानं च रसादिधातुविरोधेन वातादिचिकित्साकर-
 नार्थम् । अतस्त्वानाह—गुरुतेलादि । हृदयोद्वेष्टः हृदयस्थितस्य दोषस्योपस्थित-
 वमनत्वमिव, रसस्य हृदयस्थात् । रसस्य हृदयेन विशेषेणात्र रसो बृध्य,
 सर्वेषामेव ज्वराणां रसानुगत्वात् । दैन्यं श्रान्तचित्तचम् । पिण्डिकेत्यादि ।
 पिण्डिका जान्वधो जहामांसपिण्ड, तस्या उद्वेष्टनं दण्डादिना पीडनेनेव भेदना
 पिण्डिकोद्वेष्टन, एवमन्यत्रापि । सृष्टमूत्रपुरीषता प्रवर्तमानमूत्रपुरीषता । ऊष्मा
 बहि, एतच्च विशेषपर, प्राय सर्वज्वरेषु तथामावात् । “ऊष्माऽन्तर्दाहविक्षेपौ”—
 इति पाठान्तरे, ऊष्माऽन्त अन्तर्दाह इत्यर्थं, विक्षेपो हस्तादिचारणम् । नूनं
 स्वेद इति परमंश्व भेदोमालत्वात्, तद्विशुद्धैव दौर्गन्ध्यं गात्रे । असहिष्णुता भेदनाया
 असहत्वं, क्रोधनत्वमिति क्वात्तिक । भेदोऽस्यभामिति भेद इव भेद महवत्पीडित्यर्थं,
 परपदार्थेषु प्रयुज्यमाना चञ्दा वृत्ति (वृत्ति)मन्तरेणापि शूर्य(बल)यं गमयन्ति-
 यथा—अग्निर्माणवक । एवमन्यत्रापि भेदोदौ द्रष्टव्यम् । कृजनं अस्तुष्टवनि,
 शूर्या इवावतेनारि इव इत्यर्थं गमयन्ति, यथा अग्निर्माणवकः । एवमन्यत्रापि । कृजनं
 कुन्पन कुञ्चनमिति येचन पठन्ति; तच्च सात्रिष्पादशामिन्वेन संकल्पने । मर्मच्छेद
 हृदयम् । ननु शुक्रगे ज्वरे मरणमिच्छन् तत्र शुक्रं सर्वदेहगं, तत्रश्च रसादिष्व-
 निभेदेषु शुक्रप्राप्तेऽदृष्टेऽपि नरात्मिनि । नैव—सर्वदृष्टीरूपत्वात् शुक्रस्य पाकशरी-
 रतेन प्रभेन त्वचि प्राप्तेः । कर्मेणैव शुक्रं ज्वरेण कथं प्राप्यमिति चेत्, वातान्तरादी-
 त्तस्य शुक्रगमनमिति । उक्तं सुद्धे,—“इत्येवमनं यथा बहिर्भात् हारा यथा विरम् ।
 शूर्यो गोष्पन्ति देह इवा तथा मरु.”-इति । अथान्तरे—“शूर्यकानि
 मासो मांसभेदोगतत्वा । भवित्तत्तत्तत् । शूर्यः शुक्रस्थाने न शरीर”-इति
 (भा० ३०) ॥ ४८-५४ ॥

‘कुबन’ इतिपाठान्तरेऽस्त्रामेव संकोच इत्यर्थः । तत्र प्रवेशनं अन्धकारप्रविष्टेष्वस-
सवित्तिः । महाधासः श्वासाधिकारे वक्ष्यमाणलक्षणः । मर्मेशब्देन हृदयमुच्यते,
प्राधान्यादिति कार्तिकः ; तस्य छेद इव मर्मच्छेदः । मरणमित्यादि शुक्रगतस्य ।
तत्रैतेषु रसादिधातुगतज्वरेषु मध्ये शुक्रस्थानगते मरणं प्राप्नुयादिति योज्यम् । शुक्रं
च तत्स्थानं चेति शुक्रस्थानं, नतु शुक्रस्य स्थानं शुक्रस्थानं, शुक्रस्य सर्वदेहगत्वेन
निघतस्थानासभवादिति कार्तिकः । यदुक्तं,—“यथा पयसि सर्पिल्लु गुडश्चेर्षुरसे यथा ।
शरीरेषु तथा नृणां शुक्रं विद्याद्भिषगवरः”-इति (सु शा. स्था. अ ४) । विशेषत
इति पदेन शुक्रस्य बाहुल्येन विसर्गं, अन्यस्यापि रक्तादेरिति वदन्ति ॥ ४८-५४ ॥

* वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।

वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥ ५५ ॥

उक्तवातादिज्वराणां कालप्रकृतिमुद्दिश्य प्राकृतत्वं वैकृतत्वं चाह—वर्षेत्यादि ।
वर्षादिषु वाताद्यैः क्रमाद्यो ज्वरः स प्राकृतः, वर्षासु वातिकः, शरदि पैत्तिकः,
वसन्ते श्लैष्मिकः । अस्मादन्यो वैकृतः, यथा—वर्षासु पैत्तिक इत्यादि । स इति
वैकृतो दुःसाध्यः, अर्थात्सुखसाध्यः प्राकृत इति । यदुक्तं,—“प्राकृतं सुखसाध्यस्तु
वसन्तशरदुद्भवः (च चि स्था. अ ३)”—इत्यादि । अत्र वाग्भटेन वातजस्य प्राकृ-
तत्वप्रणयनं यत्कृतं तदन्ये नानुमन्यन्ते, दुःसाध्यत्वेन वैकृतादभिन्नं वात् । अतूकर्ण-
नाप्यसौ न पठितः । यदाह,—“वसन्तशरदो प्राकृतोऽन्यत्र वैकृतः”-इति । अत्रो-
च्यते—न प्राकृतत्वं सुखसाध्यत्वख्यापनपरं सज्ञा, किंतु कुम्भकारादिवर्षानिकत्वं,
यतो यथर्तुवृषितो दोषः प्रकृतिरुच्यते, तत उद्भूत प्राकृतः, तेन प्राकृतत्वेऽपि
दोषस्वभावाद्वातिकस्य तु खसाध्यत्वं वैकृतवदिति । दुःखसाध्यत्वेन वैकृतसाधर्म्याद्
वरकजतूकर्णाभ्यां नोक्तं, नतु प्राकृतत्वाभावादित्यभिप्रायो वाग्भटस्येति । अन्य-
रोगेषु प्राकृतत्वेन दुःसाध्यत्वं, ज्वरस्य तु व्यधिप्रभावात्सुखसाध्यत्वम् । तत्रान-
न्तरं हि,—“ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदृध्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुख-
साध्यस्य लक्षणम्”-इति ॥ ५५ ॥

† वर्षासु मासतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।

कुर्वात्पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः(लं) कफः ॥ ५६ ॥

तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।

कफो वसन्ते तत्रपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ५७ ॥

* ‘अथ कालभेदेन ज्वरस्य साध्यासाध्यलक्षणमाह—वर्षेत्यादि । अनिलोद्भवस्तु
प्राकृतो दुःसाध्यः’ (भा० द०) ॥ ५५ ॥

† “पतस्य च (वर्षासु सञ्चितस्य शरदि प्रकुषितस्य पित्तस्य) पित्तज्वरं कर्तुमुच्यते
शरदि अनुबलो अनुबन्धः कफो भवति । अनु बलमिवानुबल, यथा—स्वतश्चस्य कस्य-

तेषामेव प्राकृतज्वराणां चिकित्साविशेषार्थमुत्पत्तिकनमाह—वर्षास्त्रिलादि । दुष्ट इति कुपितः, प्रीष्णे सचितत्वात् । पित्तश्लेष्मान्वित इति तत्कालोचितपित्तकफानुबन्धः । यदुक्तं,—“भूवाष्पान्मेघनिष्यन्दात्पाकादम्लाजलस्य च । वर्षास्रमिबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः”—इति (च. सू. स्था. अ. ६) । कुर्यादिति छेदः, पित्तं च शरदीति दुष्टं ज्वरं कुर्यादिति पूर्वोक्तैः संबध्यते; एवं कफो वसन्ते इत्यत्रापि योज्यम् । पित्तदुष्टिश्च शरदि वर्षासु सचितत्वात् । अनुबलोऽनुबन्धः, तस्य च हेतुर्षार्पिकहेदानुद्यत्तिरेव । तत्प्रकृत्येति तयोः पित्तश्लेष्मणोः प्रकृत्या स्वभावेन, तत्कृतयोर्ज्वरयोरेकशानालङ्घनाच्च भयं भवति । यदुक्तं,—“कफपित्ते द्रवे धातु सहते लङ्घनं महत् । आमक्षयादूर्ध्वमतो वायुर्न सहते क्षणम्”—इति । विसर्गाच्च हेतोर्नानशानाद्भयम् । वर्षाशरद्वेमन्ता विसर्गः, तत्रोपचितबलाः प्राणिनो भवन्ति, सोमबलत्वात्, शिशिरवसन्तप्रीष्मास्त्वादानं, तत्रोपचितबलाः प्राणिनः, सूर्यस्य बलवत्त्वादिति व्युत्पादितं शास्त्रे । ‘तत्प्रकृत्या विसर्गस्य’—इति पाठान्तरे तत्प्रकृत्या कफपित्तप्रकृत्या, विसर्गस्य च प्रकृत्येति योज्यम् । कफ इत्यादि । तं कफमनुवातपित्ते भवतः, अनुबन्धरूपे भवत इत्यर्थः । हेतुश्चान्न वसन्तस्यादानमध्यत्वेनाग्नेरुक्षत्वाद्वातपित्तप्ररोपकत्वम् । यदुक्तं चरके,—“आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु”—इति (च. चि. स्था. अ. ३) । अत्र कफपित्तप्रकृत्या लङ्घनं युक्तमेव, कित्वादानमध्यत्वेन निर्भयं तत्र कार्यम् । अत एव ‘तत्र नानशानाद्भयं’ इत्येतस्मात् पूर्वमेव पठित, अन्यथा सर्वशेषे पठितं स्यादिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्बृद्धिरेव वा ।

कालोऽपि दोषविशेषस्य लक्षणमित्याह—काल इत्यादि । यथास्वं काले यस्य वातादेर्यः प्रकोपकालस्तत्र तज्जन्यज्वरस्य प्रवृत्तिरुत्पादो वृद्धिर्वा भवति, अथवा प्रवृत्तिर्निलज्वरस्य वृद्धिर्विषमज्वरस्येति ॥—

चिद्रागो गजरथतुरगपुरुषादिवलवो वैतिभि सह बुध्यमानस्य पश्चादन्यत्र तच्छक्तेरनुबृहणार्थमागच्छति, एव स्वतन्त्रस्य पित्तस्य ज्वरं कुर्वती बलोपबृहण शरदि कफः करोति । अग्निन्दनस्त्वेव व्याचष्टे—तत्र शरदि पित्तज्वरोऽनशानालङ्घनाद्भयं न भवति, केन कारणेन ? तत्प्रकृत्या, तयोः पित्तकफज्वरयोर्लङ्घनसाध्यत्वेन, तथा विसर्गाच्च कालस्य विसर्गाद्यभावात्तत्र लङ्घनात्प्रत्यवायशङ्का नोत्पद्यते, ज्वरस्यामाशयसमुत्पत्त्यात् । पित्तश्लेष्मणोर्लङ्घनसाध्यत्वे बचनं च—“कफपित्ते द्रववायु सहते लङ्घनं महत् । आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम्”—इति । अङ्गदत्तस्यैव व्याचष्टे—तत्रोपचिते तच्छब्देन वर्षाशरदुद्भूती वातज्वरपित्तज्वरी परावृद्धयेते, तयोः प्रकृतिसत्प्रकृतिसत्त्वात् तत्प्रकृत्या स्वभावेन तत्र प्राकृते ज्वरोऽनशानाद्भयं न भवति इति शेषः; विसर्गाच्च वर्षाशरदुपलक्षितो हि बालो विसर्गः सौम्यस्वभावः, अस्माच्च मात्स्यस्येति ज्वरे उपपन्ने लङ्घनात् प्रत्यवायशङ्का न तथा भवति यथाऽन्यसिन् काले ज्वरे आदानकालस्वभावाद्वातपित्तानुबलत्वाच्चानशानाद्भयं भवतीत्यर्थः । वसन्ते काले कफो दुष्टो गरं कुर्यादिति” (भा० ८०) ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

*निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ ५८ ॥

तयोपशयानुपशयावपि लक्षणमित्याह—निदानेत्यादि । निदानत्वेन ये उक्ता आहाराचारादयस्त्वनुपशयो दुःखं निदानोक्तानुपशयः । विपरीतैर्दोषादिविपरीताहाराचारैरुपशायिता सुराजनशीलत्वं विपरीतोपशायितेति ॥ ५८ ॥

‡अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।

सन्ध्यस्थिशूलमखेदो दोषघर्षोविनिग्रहः ॥ ५९ ॥

अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ।

सन्तापो ह्यधिको याह्यस्तृष्णादीनां च मार्दवम् ॥ ६० ॥

यद्विष्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ।

उक्तज्वराणां मध्ये संप्राप्तिवशात्कश्चिदन्तर्वेगो भवति कश्चिद्द्विवेगस्तयोर्लक्षणमाह—अन्तर्दाह इत्यादि । श्वसनं श्वासः; सदनमिति पाठान्तरं, तत्र युक्तमिति जेजटः, यतोऽन्तर्वेग एव मुश्रुते गम्भीराख्यः पठितः, तत्र च श्वास एव पठित इति । विनिग्रहोऽप्रवृत्तिः । तृष्णादीनामित्यादिशब्देनोक्तप्रलापादीनां ग्रहणम् । मार्दवं स्वल्पत्वम् । अस्य सुखसाध्यत्वाभिधानेनान्तर्वेगस्य कृच्छ्रसाध्यतां सूचयति, असाध्यतां वा, “गम्भीरतीक्ष्णवेगार्तं ज्वरितं परिवर्जयेत्”—इति (सु. उ. तं. ३९) मुश्रुतवचनादिति ॥ ५९ ॥ ६० ॥—

‡लालाम्रसेकहृत्सासहृदयाशुद्धयोचकाः ॥ ६१ ॥

तन्द्रालस्याधिपाकास्यवैरसं गुरुमात्रता ।

क्षुधाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः ॥ ६२ ॥

आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र मेपजम् ।

मेपजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ॥ ६३ ॥

ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।

मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ६४ ॥

क्षुत्क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।

दोषप्रवृत्तिरैष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ ६५ ॥

* “निदानेत्यादि । निदानत्वेनोक्त आहाराचारादिदोषस्य जनकत्वेनानुपशयो, विपरीतस्वाहाहाराचारादिदोषानुत्पादकत्वाद्दुपशय इति सिन्धुार्थः” (आ० ६०) ॥ ५८ ॥

‡ “अन्तरित्यादि । एतेलिङ्गान्तर्वेगं ज्वरं लक्षयेत् । दोषस्य घायोर्वैषम्यः पुरीषस्य च विनिग्रहोऽप्रवृत्तिः । यद्विष्वेगस्य लक्षणमाह—सन्ताप इत्यादि । एतेलिङ्गैर्विष्वेगं लक्षयेत्” (आ० ६०) ॥ ५९ ॥ ६० ॥—

‡ “लालेत्यादि । लालाम्रसेको लालसासः, हृत्सास उपस्थितवमनत्वमिव, हृदयाशुद्धिः हृदयं पूर्णमिव, शुभ इत्येवंपरे । क्षुधाशः लिङ्गाया अनिःसरणं, अथवा क्षुद्र क्षुधा तस्या नाशः । एतानि लक्षणानि आमज्वरे भवन्ति, तत्र मेपजं पाचनादि न देयं, यदि दत्तं

विक्रित्साविशेषार्धमामपच्यमानपक्वलक्षणमाह—लाटेलादि । ननु, न द्या-
 त्तत्र भेषजमिति विरुद्धं, द्विविधं हि भेषजमुक्तं चरकेण, द्रव्यभूतमद्रव्यभूतं चेति,
 तत्र द्रव्यभूतं कषयादि, अद्रव्यभूतं लड्डनखेदादि, अत्र लड्डनादिक पदज्ञार्ध-
 शृतं च प्रयुज्यते । उच्यते, भेषजशब्देनात्रापानसाधनव्यतिरिक्ता कल्पनोच्यते,
 नतु सामान्येनौषधमात्रं, कथमेषा प्रतीतिरिति चेत्, तरुणज्वरे भेषजपाननिषेधेऽपि
 भेषजविधानदर्शनात् । एवं पच्यमानेऽपि बोद्धव्यं, तत्रापि सामतायां सद्भा-
 वात् । छुदिलादि ।—असमासकरणात् छुदादयो व्यस्ता समस्ताश्च बोद्धव्या ।
 अथाह पक्वलक्षणमिति जैजयट् । हरिचन्द्रस्त्वाह—असत्त्वप्यथारे छुदादिभिर्नि-
 रामत्वं दोषप्रवृत्त्या वा छुदाद्यभावेऽप्यथाहेनैव शिष्यहितैपितया कालं रक्षणं च
 निर्दिष्टवानिति । द्विविधा हि सामता—एका रसस्य, अपरा दोषस्य, रससामता तु
 मुखवैरसादिलक्षणा, दोषसामता तरुणत्वरूपा, साऽथाहेनैवपैति । अत्र च हरिच-
 न्द्रेण हेतुरुक्तं,—“सप्ताहेनैव पच्यन्ते सप्तधातुगता मला । निरामयाप्यतः प्रोक्षो
 ज्वर प्रायोऽष्टमेऽहनि”—इति । सप्तानां धातूनां धात्वग्निना सप्ताहेनामपाकादथा-
 हेनैव निरामत्वमिति । रससामता त्वथाहात्परतोऽप्यनुवर्तते । एनमर्थं जैजयटो-
 पीच्छति, यदेव लिखति चरकमुद्युतटीकाया,—“तरुणा सामताऽथाहादपैति, रस-
 सामता तु परतोऽप्यनुवर्तते”—इति । एतत्प्रयोजनं च तरुणसामतायामौषध नोप-
 युज्यते, रससामतायां तु पाचनं दीयते । अत एवाह चरक,—“ज्वरितं पट्टहेऽतीते
 लघ्वन्नप्रतिभोजितम् । पाचनं शमनीयं वा कषायं पायवेत्तु तम्”—इति (च. वि.
 स्वा. अ. ३) । तथा,—“शूदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च । पक्व दोष
 विनासीयाज्वरे देयं तदौषधम्” (सु उ. तं अ. ३९)—इत्यभिधायामपि अमुद्युतेन
 पठितम्,—“सप्तरात्रात्परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम् । दशरात्रात्परं केचिद्द्वय-
 मिति निश्चिता” (सु उ. तं अ. ३९)—इति, तेनैवं ज्ञापयति—सप्ताहादूर्वात्
 पाचनमपि न दीयत इति कार्तिकवृण्डेनापि व्याख्यातमिति । ननु, “ज्वरितं पट-
 ट्हेऽतीते” (च. वि. स्वा. अ. ३)—इति चरकवचनस्य “सप्तरात्रात्परं” (सु उ.
 तं अ. ३९)—इत्यादिना मुद्युतवचनेन विरोधः, यत् पट्टहेऽतीते सप्तमे लघ्वन्नप्रतिभोजित-
 मष्टमे कषायं पायवेदित्यष्टमपदलोपाद्योऽयं रसौदनवदिति चरकः, “भेषज
 क्षामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्” (च. वि. स्वा. अ. ३)—इति दोषधुते-
 रुद्युतविरोधाच्च । प्रथमान्तरेणैवमर्थं कार्तिकवृण्डेऽप्याह, तपसा—पट्टहेऽ-
 नेषु तदा भूयो ज्वरं शर्षवति शोधनं यत्, यत् शमनीयं तद्विषमज्वरे भूयात् । पच्यमान-
 ज्वरलक्षणात्—ज्वरेत्यादि । ज्वरेणोऽपिचो भवति, यथा निवांणावन्त्यादां दीपः प्रज्वलति
 तद्वत्पच्यमानावन्त्याया ज्वरस्य वेगाधिक्यं भवति, मन्मन्मन्मन् भवति च पच्यमानस्य
 दीपस्य लक्षणा जानीयात् । अथ निरामज्वरलक्षणात्—छुदित्यादि । छुदित्वात् तस्मै
 प्रादुर्भावः । अन्ते छुत् छुषा । क्षामता ज्वरस्य, ज्वरमादेवं ज्वरान्तत्वं, शोभनइति.
 शोभो. भवत्येन ‘दुनेन’ इति शेषः । ‘अथाह’ इत्यत्र ‘अथाह’ इति पठन्ति, अत्रिनेभ्य
 पत्ये । एतन्निरामज्वरलक्षणा ‘तशेष देवं ज्वरस्य’ (भा० ६०) ॥ ६१-६५ ॥

तीते इति ज्वरोत्पाददिन परित्यज्य गणना, वस्त्रिदानदिनपरिहारेण परिहारकाल-
गणनावत् । एव “पाययेदातुर सामनौपथ सप्तमे दिने । शमनेनायथा दृष्टा निशाम
तमुपाचरेत्”-इत्येतदपि वचन व्याख्येयम् । भट्टारहरिच-द्रणापि सप्तमदिने क्वा-
यपान यथाख्याति तस्यायमेवाभिप्रायो गवेषणीय, सुधुतादिविरोधात् । चन्द्रिका-
कारेणापि व्याख्यात,—“अक्षिरोमे दिनचतुष्टयवच्चरस्य सप्ताह सामताकाल, तत्र
न पाचन न वा शमन न शोधनम्”—इति । यत्तु पेयाद्यनन्तर हारीतेनो-
चम्,—“एता क्रिया प्रयुजीत पञ्चम सप्तमेऽहनि । पिबेत् कफायसयोगान् ज्वरान्
साधुसाधितान्”—इति, तथा—“इति पञ्चमिक प्रोक्तो नवज्वरहितो विधि ।
अत पर पाचनीय शमन वा ज्वरे हितम्” इति खरनादवचन च पूर्ववदग्राह-
प्रतिपादक द्रष्टव्यम् । अथवा पित्तज्वराभिप्रायेणैव तद्वचनद्वयम् । यदाह सुधुत,—
“सप्तरात्रात्परम्”—इत्यारभ्य, यावत्—“पित्तिके वा ज्वरे देयमत्पकालसमुपिषे ।
अचिरज्वरितस्यापि मेपञ्च दोषपाकत”—इति (सु उ त अ ३९) । सप्ताहादर्वांगपि
यदेतत्पाचनकपायपानमुक्तं तन्नात्युद्धतसामताया द्रष्टव्यम् । यदाह वाग्भट,—
“सप्ताहादौपथ केचिदाहुरन्ये दशाहृत । केचिच्छ्वन्नमुक्तस्य योज्यमामोत्वणे न
तु ॥ तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदयो यत । दोषेऽथवाऽतिनिषिते तन्द्रास्तीमित्यका-
रिणि ॥ अपच्यमान भैषज्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्”—इति (वा चि स्या अ १) ।
“अयमर्थोऽभियुक्तैश्च कैश्चिदुक्तश्चित्तसकै । सप्ताहात्परतोऽस्तन्धे सामे स्यात्पाचन
ज्वरे ॥ निरामे शमन, सन्धे सागे नौपथमाचरेत्”—इति संक्षेप । विस्तरस्तु कपाय-
निर्णयप्रकरणे द्रष्टव्य । पक्वज्वरलक्षणेन जीर्णज्वरलक्षणमपि चिकित्सोचित बोद्ध-
व्यम् । यदुक्त तन्त्रान्तरे,—“आसप्तरात्र”—इत्यादि । जतूकर्णेनाऽप्युक्त,—“जीर्ण-
स्त्रयोदशदिवस”—इति । त्रिसप्ताहे व्यतीते तु ज्वरो यस्तनुता गत ।
श्लेष्मिन्नाद कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते—इति तु तन्त्रान्तरमतिपुराणाभिप्रायेण
द्रष्टव्यम् ॥ ६१-६५ ॥

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वर. साध्योऽनुपद्रवः ।

ज्वरस्य साध्यलक्षणमाह—बलवत्स्वल्पादि । बलवत्सु पुद्गलेषु साध्य, यदुक्त,—
“बलाधिष्ठानमारोग्यम्”—इति (च चि स्या अ ३) । अल्पदोषेषु नातिप्रबलदोषेषु ।
अनुपद्रव इति ज्वरस्योपद्रवा कासादय । यदुक्त तन्त्रान्तरे,—“कासो मूर्च्छाऽरुचि-
च्छर्दिस्तृष्णातीसारविडम्बहा । हिक्काथासाहमेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश”—इति ॥—

* हेतुभिर्यद्बुभिमर्जातो बलिभिर्यद्बुलक्षणः ॥ ६६ ॥

ज्वरः प्राणान्तञ्च यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशन ।

ज्वर क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिकः ॥ ६७ ॥

* “ज्वरस्यासाध्यलक्षणमाह—हेतुभिरित्यादि । यो ज्वरो बलिभिः प्रबलहेतुभिः कारण-
जातोऽत एव बहुलक्षण संपूर्णलक्षण इत्यर्थे स त्वसाध्य, यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनो

१ “यथा मुहुतोक्तन्यदपरिहारकाल एव वस्त्रिदानदिन त्वत्वा चरकेण द्विगुण परि-
हारकाल उक्त” इति वृद्धीकाया शीघ्रपठत्त ।

असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृच्छरः ।
 गम्भीरस्तु ज्वरो क्षेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया ॥ ६८ ॥
 आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासक्रासोद्गमेन च ।
 आरम्भाद्विपमो यस्तु यश्च चा दैर्घ्यरात्रिकः ॥ ६९ ॥
 क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो यस्य ह्यन्ति तम् ।
 विसंशस्तान्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा ॥ ७० ॥
 शीतादितोऽन्तर्दृष्टश्च ज्वरेण त्रियते नरः ।
 यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान् ॥ ७१ ॥
 यक्षेण चैषोच्छ्वसिति तं ज्वरो ह्यन्ति मानवम् ।
 हिक्काभ्यासतृषायुकं मूढं विघ्नान्तलोचनम् ॥ ७२ ॥
 सन्ततोच्छ्वसिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ।
 हतप्रमेन्द्रियं क्षीणमरोचफनिपीडितम् ॥ ७३ ॥
 गम्भीरतीक्ष्णवेगार्ते ज्वरितं परिवर्जयेत् ।

ज्वरस्यासाध्यलक्षणान्याह—हेतुभिरिलादि । ननु, यो हेतुमिषंभिर्बहुभि-
 श्लोपजायते स बहुलक्षण एव भवति, तत्किं बहुलक्षणवचनेन ? उच्यते, यथा-
 स्वहेतुवृत्तिता दोषाः सर्वस्यैव रोगस्य हेतवो भवन्ति, प्राक्तनकर्मापेक्षया तु यदा
 विशिष्टां सामग्रीं संग्राहितलक्षणानासादयन्ति तदा ज्वरमापादयन्ति, तथा दूष्या-
 दिसहकारिकारणसाक्षिभ्यासाक्षिभ्याभ्यां बहुलक्षणतामल्पलक्षणतां च पुर्यन्ति ।
 तथा हि तन्त्रान्तरे,—“एकं ह्यं नीचं बहुभ्यामपि वेदे घातादियोगतः । दर्शयन्ति
 विकारांस्ते वृत्तिताः पवनादयः”—इति । अपि च विवृतिविषमसमयायाद्बहु-
 हेतुकोऽप्यल्पलक्षणोऽल्पहेतुकोऽपि बहुलक्षण इति । प्राणान्तर्दृष्टि उदः ।
 शीघ्रमेन्द्रियनाशन इति उत्पन्नमात्र एव चिह्नितस्वमानोऽपीन्द्रियघाति ह्यारि-
 ग्रहणलक्षणानुपहन्ति सोऽप्यसाध्यो नतुपेक्षया; अन्येऽपि रोगा उपेक्षयन्त्या इन्द्रि-
 यघातिमुपहन्ति असाध्यतां चाभिरोहन्ति । एवं बहुलक्षणोऽप्यादावेव चिह्नितस्व-
 मान एव बोद्धव्यः । इन्द्रियाभ्यपेक्षादयः बोद्धव्यानि सांख्यतिलान्तेन, तथा
 चरकमुमुक्षुनिर्दिष्टत्वात्; चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनं चेति धीन्द्रियानि, हस-
 भवति सोऽपि ज्वरः प्राणान्तर्दृष्ट्यं मातृक इत्यर्थः । अररमसाध्यलक्षणमाह—शूलस्य
 शोषसुखस्य पुरुषस्य, क्षीणस्य ज्वरेण । सुप्तलोकं साध्यगम्भीरज्वरलक्षणमाह—गम्भी-
 रत्वित्यादि । आनद्धत्वेनेति दोषवर्गापरिहर्षणेन । अररमसाध्यलक्षणमाह—अररमसा-
 दित्यादि । तत्र विषमत्वं स्रष्टारिरूपत्वेन बोद्धव्यम् । लक्ष्मणान्तर्दृष्ट्याह—हृष्टेत्यादि ।
 गम्भीरोऽन्तर्वेगः, वीर्योऽन्तेदुःसहो वरिष्ठस्य, कामानन्दोन्वनायै ईषित, सामं
 क्षीणमित्यभूतं ज्वरितं स्वार्थविधायकोऽस्तिमसाध्यलक्षणपरिवर्जयेत् । सामग्र्याव-
 लम्बनानुपेक्ष्यात्वात्तन्वन्वपि तत्रान्तरेषु द्रष्टव्यानि । तदप्या—“आरिणां स्रष्टार्याव-
 निद्रावृत्तमपि च । क्षीणोऽपि त्वर्थां च नरं सुप्तलोकं ज्वरः ॥ दक्षाम्बरी भवति
 शीघ्रमेन्द्रियविरक्तविदाहप्रसिद्धः अररमसाध्यः । धीभूतायवात् सुप्तलोमपयः स्रष्टार्या
 वर्ततेऽस्तिर्दृष्ट्याह ज्वरितं विविह.”—इति (भा० २०) ॥ ६९-७३ ॥—

पादगुदोपस्थजिह्वा कर्मेन्द्रियाणि, उभयात्मक मन, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।
ज्वर क्षीणस्य शून्यस्त्रेयपरमसाध्यलक्षणम् । गम्भीरो दैर्घरात्रिक इति
गम्भीरोऽन्तर्यातुस्य, अथवा गम्भीर इव गम्भीर, यत्र वातादीना निश्चय कर्तुं
न शक्यते, अन्ये त्वाहु—गम्भीरोऽन्तवग । दैर्घरात्रिक इति “दैर्घरात्रानु-
बन्धी”—इति जेज्वट, “दीर्घा मरणरूपा रात्रिमनुवर्तते इति दैर्घरात्रिक”—इति
चक्र, असाध्य इत्यर्थ । अत्र पक्षे दैर्घरात्रिक इति पूर्वेण संबध्यते, असाध्य इति
परेण । केशसीमन्तकृदिति अकस्मात् केशेषु सीमन्तान् य करोति । उक्त हि
तन्त्रान्तरे,— केशा सीमन्तिनो यस्य सक्षिप्ते दिनते भ्रुवौ । लुदन्ति चाक्षिपक्ष्माणि
सोऽचिराद्याति मृत्यवे”—इति । गम्भीरार्थो ये जेज्वटादिभिर्व्याख्यातास्तेषु मध्ये
ऽत्र गम्भीरोऽन्तर्वेग इत्ययमर्थो माधवकरस्याभिमत, अत एवासौ एतदनन्तर
सौश्रुत गम्भीरलक्षणं लिखति—गम्भीर इत्यादि । य एव चरकेऽन्तर्वेग स एव सुश्रुते
गम्भीर पठित, समलक्षणत्वात्, पृथग्पाठाभावाच्चेति । धानद्धत्वेन चेति विषद्
मलत्वेन । आरम्भादित्यादि ।—आरम्भादुत्पादात्प्रभृति यस्य विषमज्वर सोऽ
साध्य, यस्य तु नित्यज्वरिणो ज्वरोत्सृष्टस्य चाऽपचारदिना विषम स साध्य एव ।
एतच्च विषमत्व सन्ततादिरप थोद्भव्य, नतु विषमत्वमात्रेण, वातिकज्वरेऽपि
प्रसङ्गादिति । दैर्घरात्रिको व्याहृत एव, न चास्य पुनरुक्तत्व, तन्त्रान्तरीयवाक्य
त्वात्, अधिकार्थप्रतिपादनार्थं बुद्ध्याऽपि लिखित एव गम्भीरेऽपि चाच्यम् । ‘अति-
रूक्षस्य’ इत्यत्र ‘अनिमियाक्षस्य’ इति पाठान्तरे सदा स्फारितनेत्रस्यल्यर्थ । विसंज्ञ
विह्वल, ताम्यते मुह्यति । शेते निपतिन इति शयितो निपतित एवास्ते नोत्थातु
समर्थ । शीतार्दितोऽन्तरुष्णश्चेति शीतार्दितो बहि, अन्तरुष्णोऽन्तर्दाहवान् ।
हृष्टरोमा रोमाञ्चितगात्र । हृदि सघातशूलवानिति सघातरूपेण वस्तुना अष्टौलि
कादिनाऽऽकान्तमिव हृदय मन्यते य स तथा, अन्ये त्वाहु—नानाप्रकारक
शूलवानिति । वक्षेण चैवोच्छ्वसित्तीलेवकारेण नासिका व्यवच्छिन्नति व्यादितास्य-
प्रतिपादनार्थं, सरश्वास इत्यर्थ । हिबेत्यादि ।—हिक्कादिभिर्मिलितैरेकेनाप्यतिबलवताऽ
साध्यत्वम् । मूढ मोहयुक्तम् । विभ्रान्तलोचन भ्रान्तप्रेक्षण, चलितनेत्र वा ।
सन्ततोच्छ्वासिन निरन्तरस्वरश्वासयुक्तम् । हृतेत्यादि ।—हृत्प्रभाणि हृत्शक्तीनि
स्वविषयाग्राहीणि चक्षुरादीनि यस्य स तथा, अथवा हृता प्रभा दीप्तिरिन्द्रियाणि
च यस्य स तथा । ‘अरोचकनिपीयीत’ इत्यत्र जेज्वट पाठान्तरद्वय पठति,—
‘दुरात्मानमुपहृत’ इति, शाब्दे च दुरात्मान दुष्टात्करण, उपहृतमिति श्वासा-
दिभिरुपद्रवैरुपहृत, ‘दुरात्मभिरुपहृत’ इति पाठान्तरे तु राक्षसादिभिर्दुष्ट
मित्यर्थ । एषामसाध्यलक्षणानामुपलक्षणत्वादन्यान्यापि तन्त्रान्तरेषु द्रष्टव्यानि ।
तद्यथा,—‘प्रेतै सह पिबेन्मद्य स्वप्ने य कृष्यते शुना । सुघोर ज्वरमासाद्य स
जीवमपद्यव्यते ॥ ज्वर पौर्वाह्निको यस्य शुष्ककासश्च दारुण । बलमासविहीनस्य
यथा प्रेतस्त्वथैव स ॥ ज्वरो यस्यापराहे तु श्लेष्मकासश्च दारुण । बलमासविही
नस्य यथा प्रेतस्त्वथैव स ॥ सहसा ज्वरसत्तापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षय । विश्लेषण
च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ गोसंगे वदनाद्यस्य खेद प्रच्यवते मृशम् । लेप-

ज्वरोपसृष्टस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ मृत्युश्च तस्मिन् बहुपिच्छित्वाच्छीतस्य
 जन्तो परित सरत्वात् । खेदो ललाटे हिमवज्रस्य शीतादितस्यैति मुषिच्छिद्यत् ।
 कण्ठे स्थितो यस्य न याति वक्षो नूनं यमस्यैति गृहं स मर्त्यं ॥ सुतखेदो लग्न
 टाय श्लेष्मसन्धानबन्धन । मुण्डेदुःखाप्यमानस्तु स स्थूलोऽपि न जीवति ॥ यस्य
 खेदोतिबहुलं पिच्छिलो याति सर्वतः । रोगिणः शीतगानस्य तदा मरणमादि
 श्येत्”-इति । “आधानजन्मनिधने प्रत्यर्थाख्ये विपत्करे । नक्षत्रे व्याधिरत्पन्न
 श्चेशाय मरणाय वा ॥ ज्वरस्तु जातः पद्मानादधिनीषु निवर्तते”-इत्यादिना प्रथेन
 नक्षत्रभेदेन ज्वरस्य साध्यत्वासाध्यत्वं यदभिहितं, तद्द्वारीतरुद्रवागमटयोद्रष्टव्य
 रूढं तु विस्तरभयात् लिखितम् । सन्निधातासाध्यप्रकरणं यथा,—“पित्तकफानिल
 वृज्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् । हन्ति विमुच्यति वाऽऽशु, त्रिदोषजो धातुमल
 पाकात्”-इति । सप्ताहाद्वाताधिक, दशाहात्पित्ताधिक, द्वादशाहात्कफाधिक,
 पित्ताधिकवद्वातपित्ताधिक, कफाधिकवद्वातकफाधिक, योगवाहित्वाद्वायो । यदाह
 चरक—“योगवाही परं वायुं सयोगादुभयार्थकृत् । दाहकृत्तेनसा युक्तं शीतकृत्यो
 नसध्रयात्”-इति (च वि स्यात् ३) । धातुपाकादन्ति, मलपाकाद्दिमुच्यतीति
 व्यवस्थितविकल्प, धातुमलपाकविकल्पे च दैवमेव हेतुः । उत्तरोत्तररोग
 वृद्धिबलहानिभ्यां शुक्रादिधातुसहितमूत्रादिना च धातुपाको ज्ञेयः, यदुक्तं,—
 “निदानाशो हृदि स्वम्भो विष्टम्भो गौरवारुची । अरतिर्वलहानिश्च धातुनां पाक
 लक्षणम्”-इति, अन्यथा च मलपाक—“दोषप्रकृतिवैकृत्य लघुता ज्वरदेहयो ।
 इन्द्रियाणां च वैमल्यं दोषाणां पाकलक्षणम्”-इति । ननु, तरतमादिभावव्यव
 स्थितशीघ्रमध्यमन्दशक्तित्वादोषाणां कथं सप्ताहादिनियम इति चेत् । न, तथा-
 स्वभावाद्याधे, विचित्रा हि प्रतिरोग स्वभावा, यथाऽप्ररोहिणी सप्ताहेन हन्ति न
 तथाऽन्वे विकारा इति । अतः ‘सप्तमी द्विगुणा यावत्तवम्येकादशी तथा । एषा त्रिदो
 षमर्यादा मोक्षाय च वधाय च’ (वा नि स्यात् २)-इति द्वारीतवचनसंवादाद्यर्थमेव
 व्याचक्षते,—दशमीप्रत्यासत्या नवमी, द्वादशीप्रत्यासत्या एकादशी च गृह्यते ततो
 वृद्धेति पदमावर्त्य सर्वत्र द्वैगुण्यं कार्यम् । एव, “सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे
 द्वादशेऽपि वा । पुनर्धोरतरो भूवा प्रथमं याति हन्ति वा” (गु उ त थ ३९)
 इत्यत्र सुश्रुतवाक्ये पुनश्चन्देन द्वैगुण्यमिति व्याख्यातवान् कार्तिकेयुः । एव,
 “दशद्वादशसप्ताहे पित्तश्लेष्मानिलाधिक । दग्धोऽप्यना धातुमलान् हन्ति मुच्यति
 वा ज्वर” (वा नि स्यात् २)-इत्यत्राधिकारपदमावर्त्य क्रियाधिकेण कृत्वा द्वैगुण्यं
 वाद्व्यम् । तथा, “वातपित्तकफे सप्तदशद्वादशवासरान् । प्रायोऽनुयाति मर्यादा
 मोक्षाय च वधाय च’ (वा नि स्यात् २)-इत्यत्राग्नियेशमते प्रायोप्रहणन
 द्वैगुण्यमिति । ननु, सप्तमीत्यादौ कथं तर्हि दशविंशतिद्वादशचतुर्विंशतीनां प्रहणमिति
 चेत् । उच्यते, एकादशीत्यत्र एकेति पदमावर्तनीयं, तेन नवमी एकेति दशमी
 उच्यते, एकादशी एकेति द्वादशी, ततः सप्तं द्वैगुण्यम् । तुषाब्दं अनुच्यते, तेन
 सप्तमी गृह्यते सा द्विगुणा च, एव नवम्यादिषु योज्यम् । चतुर्विंशतिषु मर्या
 दादिवमो नास्ति, तत्प्रतिपादकागमादर्शनात् ॥ ६९-७३ ॥—

*दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविह्वभिदसंज्ञिता ।

कूजनं चास्यवैगन्ध्यमाकृतिज्वैरमोक्षणे ॥ ७४ ॥

ज्वरविमुक्तिपूर्वरूपमाह—दाह इत्यादि । विह्वभिदिति विह्वमेदः; संपदादिपा-
ठाय भावे क्प् । अघंज्ञिता संज्ञानाश- । कूजनं अस्फुटध्वनिः । यदुक्तं,—“ज्वरप्रमोक्षे
पुरुष कूजेद्धमति चेष्टते”—इति । वाग्भटोऽप्याह,—“धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्ष-
काले बलीयते । ततो नरः श्वसनं खिद्यन् कूजन्वमति चेष्टते”—(वा. नि. स्था. अ. २)
इति । वैगन्ध्यं दुर्गन्धता गात्रे । ज्वरमोक्षणे भविष्यति आकृतिर्लक्षणं ‘भवति’ इति
शेषः । ननु, दोषक्षयं विना न व्याधिनिरृतिः, क्षीणश्च दोषः कथमेवंविधं लक्षणं
कुर्वान् ? उच्यते, कश्चिद्भावः क्षीणोऽपि विनाशकाले स्वशक्तिं दर्शयति, यथा—
निर्वाणावस्थो दीपो विशेषात्प्रज्वलति, अथवा दोषाभिभूतानां धातूनां दोषापगमेन
शोभाद्वाहादयः तरलतरवानरपरिहीयमानतरुणतरुवल्गरीशिरसरकम्पवदिति ॥ ७४ ॥

स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च ।

क्ष्वथुश्चान्नलिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने ज्वरनिदानं समाप्तम् ॥ २ ॥

ज्वरमुक्तिलक्षणमाह—स्वेद इत्यादि । स्वेदो घर्मागमनं, स्रोतसां स्फुटत्वान् ।
लघुत्वं गात्रस्य । शिरसः कण्डूरिति सर्वो हि ज्वरस्यैषः, विरोधिव्यपगमात् सौम्यः
श्लेष्मा लब्धबलः सन् शिरसि स्वस्थानेऽसाधारणात्मलक्षणं कण्डूं करोति, व्याधिम-
हिम्ना तु नान्यत्र कफस्थाने इति वदन्ति । पाको मुखस्येति ज्वरोष्मकौपितात्पित्तात्,
यनु पूर्वं नाकार्पोदन्यत्र वा तदपि व्याधिमहिम्नैव । एतच्च दाहमारभ्य लक्षणं त्रिदो-
षजेऽन्तर्वेगे ज्वरे भवति ननु सर्वत्र । तथाचैतदनन्तरं भालुकि- प्राह,—“त्रिदोषजे
ज्वरे श्वेतदन्तर्वेगे च धातुगे । लक्षणं मोक्षकाले स्यादन्यस्मिन् स्वेददर्शनम्”—इति ।
ननु, ज्वरस्य प्रत्यक्षत्वात्तस्याभावोऽपि प्रत्यक्षः, तर्किं तल्लक्षणपाठेन ? तथाऽपि वा
पठितव्यं, तर्हि सर्वविकारेषु पञ्चता ? उच्यते, विषमज्वरशङ्कानिरासार्थं, विषमज्वरे
हि निवृत्तोऽपि ज्वरः पुनरायाति, दोषाणां धातुलीनत्वात्; एतल्लक्षणे तु नि शेषदोष-
निरृत्या न पुनरागमः । यत्र चैकविधा शङ्का तत्रैव लक्षणं पठति न सर्वत्र, यथा
प्रमेहातीसारादिष्विति सर्वं सुस्थम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृताया मधुकोशव्याख्यायां ज्वरनिदानं समाप्तम् ॥ २ ॥

* “ज्वरमुक्तस्य पूर्वरूपमाह—दाह इत्यादि । ज्वरमोक्षकाले शतादृश्याकृतिलक्षणं
‘भवति’ इति शेषः । कूजनं कुन्यनम् । इति” (आ० द०) ॥ ७४ ॥

† “ज्वरमुक्तस्य लक्षणमाह—ज्वरमुक्तस्य पुरुषस्यैवविधं लक्षणं भवति । क्ष्वथु-
शिका । परमते—‘देहो लघुर्भयगतद्वममोहताप- पाको मुखे करणमौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्ष्वः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणाणि”—इति
(आ० द०) ॥ ७५ ॥

अथातीसारनिदानम् ।

* गुर्वतिक्षिप्ररुद्धोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ।

विरुद्धाध्यशनाजीर्णविषमैश्चापि भोजनैः ॥ १ ॥

श्लेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषमैः ।

शोकाहुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्त्व्यर्तुपर्ययैः ॥ २ ॥

जलाभिरमणैर्वैगविघातैः किमिदोपतः ।

नृणां भवस्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ३ ॥

पित्तज्वरेऽतीसारपाठाज्वरातीसारयोरन्योन्योपद्रवत्वात् च्चरानन्तरमतीसार-
माह—गुर्वतिक्षिप्रैत्यादि । गुरुशब्देन मात्रागुरुर्दृश्यते, यथाऽतिमात्रोपयुक्तो रक्त-
शास्त्रादिः; तथा स्वभावगुरु च मायादिः अथवा गुणतः पाकतश्च । अतिशब्दः
स्थूलान्तैः सह संबध्यते । स्थूलं संहतावयवं, यथा लडुकपिष्टकादि । शीतलं स्पर्शा-
द्वीयांश्च । विरुद्धमिति संयोगेदेसकालमात्रादिभिर्विरुद्धं, यथा क्षीरमत्स्यादि; तच्च
बहुप्रकारं मुद्युते हिताहितीयेऽध्याये (सु. सू. स्था. अ. २०), चरके चात्रेयभद्र-
काप्यीयाप्याये (च. सू. स्था. अ. २६) द्रष्टव्यम् । अध्यशनं पूर्वदिनाहाराजीर्णं
भोजनम् । उक्तं हि चरके,—“भुक्तं पूर्वाह्णशेषे तु पुनरध्यशनं मतम्” (च. चि.
स्था. अ. १५)—इति । एवं सर्वत्र । अजीर्णमपक्वमक्षम् । विषमकालभोजनादि ।
उक्तं हि मुद्युते;—“बहुस्त्रोकमकाले च तज्ज्ञेयं विषमाशनम्” (सु. सू. स्था. अ.
४६) इति । ‘विषमैः’ इत्यत्र स्थाने ‘असात्त्व्यैः’ इति पाठान्तरम् । भोजनैरिति विरु-
द्धादिभिः सर्वैः संबध्यते । श्लेहाद्यैरिति श्लेहः श्लेहपानं, श्लेह आद्यो येषां ते श्लेहाद्याः
श्लेदवमनविरेचनानुवासननिरुहाः, तैरतियुक्तैरिति अतियोगयुक्तैः । एतच्च यथा-
योग्यं बोध्यं, वमनातियोगस्यातिसारकारणत्वायोगात् । मिथ्यायुक्तैरिति हीनयोग-
युक्तैः, वमनादिकर्मणां मिथ्यायोगामावात्, हीनयोगास्तु ते दोषानुत्प्रेक्ष्यातीसारस्य
स्युः । ननु, कदाचिद्वमनं प्रयुक्तं विरेकं करोति, विरेकश्च वमनमिति दर्शनात्तेषां
मिथ्यायोगः संभवत्येव । न, सोऽध्ययोग एवेति सिद्धान्तः । यदुक्तं चरके,—
“योगः सम्यक् प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्तनम् । अयोगः प्रातिलोभ्येन न चार्त्तं
वा प्रवर्तनम्”—इति (च. सि. स्था. अ. ६) । विषमत्र स्थावरमुच्यते, अधोगत्वात्;
कार्तिककुण्डरूपाद्, विषं दूषोविषं, तल्लक्षणेष्वातीसारपाठात् । दुष्टाम्बुमद्यातिपानै-
रिति दुष्टं व्यापन्न, दुष्टयोरम्बुमद्ययोः पानात्, अदुष्टयोरप्यातिपानात् । तथाह—

* “गुर्वित्यादि । अजीर्णमपक्वम चर्वणादि, अन्येऽजीर्णानानिदग्भादि । विष सात्त्व-
मभोगत्वात्, दूषीविषं वा । शोको बन्धुवियोगादिना । दुष्टान्बु व्यापन्नजलं, मद्य प्रसिद्ध,
तयोरतिपानम् । जलाभिरमणैः पानीयातिक्रीडनैः । वैगनिपानैरिति मूत्रदुर्गन्धानां
वैगनिरोधनैः ।” (आ० द०) ॥ १-३ ॥

चरक, -“दुष्टमद्यपानीयातिपानात्”-इति (च चि स्था अ १९) । सात्म्यवर्ष्य-
 यैरिति सात्म्यविषयैर्ऋतुविषयैश्च, सात्म्यविषययोऽसात्म्यम् । नच पूर्वोक्तेन
 ‘असात्म्यै’ इत्यनेन पौनरुक्त्य, उक्तं हि चरके आत्रेयभद्रकापीये “द्विविधं हि
 सात्म्यं प्रकृतिसात्म्यमभ्याससात्म्य च” (च सू स्था अ २६) इति । आहाराचारने-
 दादन्नपानभेदाद्वा न पौनरुक्त्यमित्यन्ये । जलाभिरमणैरिति जलक्रीडादिभिः ।
 वेगविषयैरिति मूत्रपुरीषादीनाम् । क्रिमिदोषत इति क्रिमिभिः पञ्चमाशयदूषणात्,
 क्रिमिजनितवातादिकोपाद्वा । एतानि च निदानानि यथासंभव वातादीना
 बोद्धव्यानि, दोषव्याधिहेतुत्वख्यापनार्थं पठितानि । एवमन्यत्रापि निदानविशेषपाठे
 प्रायो द्रष्टव्यमिति ॥ १-३ ॥

*संशम्यापां धातुराग्निं प्रवृद्धः शकृन्मिश्रो वायुनाऽधः प्रणुन्नः ।

सरस्यतीवासार तमाहुर्व्याधिं घोरं पङ्क्तिं तं वदन्ति ॥

एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः पष्ठ आमेन चोक्त ॥ ४ ॥

सर्वातीसारसाधारणीं संप्राप्तिमाह-सशम्येत्यादि । सशम्य शमयित्वा, अत्रा-
 न्तर्भावितो व्यर्थ इति गदाधर, अग्निं मन्वीकृत्येत्यर्थः । प्रवृद्धं प्रदुष्टं । अपां
 धातुरित्य(नेना)समासकरणेन रसजलमूत्रस्त्रेदभेदे कफपित्तरक्तादयो ग्राह्या । चर-
 क्तेऽप्युक्तं, -“शोमितादीन् धातून् दूषयन्त”-इति (च चि स्था अ १९) ।
 अधः प्रणुन्नं प्रेरितं, सरति गच्छत्यतीवेत्यनेन निश्चिन्मुक्तवान्, शुद्धेन बहुद्वय-
 सारणमतिधार इत्यर्थः । निश्चिरपि लक्षणं भवति, एतेनाधोद्वयसरणत्वाविशेषेऽपि
 ग्रहण्यादीनां व्यवच्छेदः, वातातीसारं त्वत्यत्व कफपित्तातीसारोपेक्षया, नतु
 ग्रहण्यपेक्षया इति । उक्तपङ्क्तिवत्त्व विभजते, -एकैकश इत्यादि । ननु, चरकादौ
 दोषैरेकैकशश्च, सन्निपातेनैक, भयशोकजौ द्वौ, एव पङ्क्तिविध, अत्र त्वन्यथेति
 षोऽभिप्रायः ? उच्यते, -चरके भयशोकजौ लक्षणैःसंज्ञाकार्यभेदाद्भिन्नावुक्ती,
 आमजस्वप्नाजीर्णवृषित्त्रिदोषवत्त्वेन सन्निपातेनावरुद्ध इति न सख्यातिरेक,
 सुश्रुते तु हेतुप्रत्यनीकचिकित्साार्थं शोकजामजौ पठितौ वातजत्वसन्निपातजत्वभे-
 देऽपि, यथा वातादिजत्वभेदेऽपि भृत्तिकान् पाण्डुरोग इति, एव भयशोक

*“संशम्येत्यादि । यसादायुनाऽधः प्रणुन्नं प्रेरितं, अपां धातु कफरसमूत्रस्त्रेदभेदे-
 पित्तरक्तैक, प्रवृद्धो दुष्ट, अन्तराग्निं संशम्य मन्वीकृत्य, वचोमिश्रं पुरीषयुक्तं,
 अतीवाधं सरति, आचार्यां घोरं तं व्याधिंमतीसारमाहुः, तं पुन पष्टप्रकारं वदन्ति ।
 उक्तपङ्क्तिवत्त्व विभजन्नाह-वातेन, विचेन, श्लेष्मणा त्रय, सन्निपातेन चतुर्थं, शोकेन
 पञ्चमं, आमेन पष्ठ, एव पङ्क्तिसारं । संख्येयानिर्देशादेव संख्याया लभ्याया
 वदिति संख्याकरणं निदमार्थं, तेन इन्द्रजा अतीसारा न भवन्ति व्याधिसंख्यादिति
 एवेति । नच भयशोकजौ वायुं प्रदुष्यति तां द्वयोवातजे निरोध, पृथग्ग्रहण
 तिर्थं कृतं । उच्यते-सुश्रुतेन हेतुप्रत्यनीकचिकित्साार्थं पृथक् पठितम्” ॥४॥ (भा०द०)

१ ‘प्रदुष्टमद्यपानीयातिपानात्’ इति चरके पाठः । २ ‘वचोमिश्रो’

क । १ ‘वृद्ध’ क । ४ ‘लघुमद्यप्या’ कार्य० क. ।

अथातीसारनिदानम् ।

*गुर्वतिक्षिग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ।

विरुद्धाध्यशनाजीर्णविषमैश्चापि भोजनैः ॥ १ ॥

श्लेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विवैभ्यैः ।

शोकाद्दुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्त्व्यतुंपर्ययैः ॥ २ ॥

जलाभिरमणैर्वेगविघातैः किमिदोपतः ।

नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ३ ॥

पित्तज्वरेऽतीसारपाठाज्वरातीसारयोरन्योन्योपद्रवत्वाच्च ज्वरानन्तरमतीसार-
माह—गुर्वतिक्षिग्धेत्यादि । गुह्यशब्देन मात्रागुह्यव्यते, यथाऽतिमात्रोपयुक्तो रक्त-
शाल्यादिः; तथा स्वभावगुरु च मायादिः अथवा गुणतः पाकतश्च । अतिशब्दः
स्थूलान्तैः सह संबध्यते । स्थूलं संहतावयवं, यथा लठुकपिष्टकादि । शीतलं स्पृशा-
द्वीयांच । विरुद्धमिति संयोगदेशकालमात्रादिभिर्विषुद्धं, यथा क्षीरमत्स्यादिः तच्च
बहुप्रकारं मुश्रुते हिताहितीयेऽध्याये (सु. सू. स्था. अ. २०), चरके चात्रेयभद्र-
काप्यीयाध्याये (च. सू. स्था. अ. २६) द्रष्टव्यम् । अध्यशनं पूर्वदिनाहाराजीर्णं
भोजनम् । उक्तं हि चरके,—“भुक्तं पूर्वाश्लेषे तु पुनरध्यशनं मतम्” (च. वि.
स्था. अ. १५)—इति । एवं सर्वत्र । अजीर्णमपक्वमन्नम् । विषमकालभोजनादि ।
उक्तं हि मुश्रुते;—“बहुत्वाकालकाले च तज्ज्ञेयं विषमाशनम्” (सु. सू. स्था. अ.
४६) इति । ‘विषमैः’ इत्यत्र स्थाने ‘असात्म्यैः’ इति पाठात्तरम् । भोजनैरेति विरु-
द्धादिभिः सर्वैः संबध्यते । श्लेहाद्यैरिति श्लेहः श्लेहपानं, श्लेह आद्यो येषां ते श्लेहाद्याः
श्लेहवमनविरेचनानुवासननिरुद्धाः, तैरतियुक्तैरिति अतिभोगयुक्तैः । एतच्च यथा-
योग्यं बोध्यं, वमनातिभोगस्यातिसारकारणत्वायोगात् । मिथ्यायुक्तैरिति हीनयोग-
युक्तैः, वमनादिकर्मणां मिथ्यायोगाभावात्, हीनयोपात्तु ते दोषानुत्केश्यातीसारस्य
स्युः । ननु, कदाचिद्दमनं प्रयुक्तं विरेकं करोति, विरेकश्च वमनमिति दर्शनात्तेषां
मिथ्यायोगः संभवत्येव । न, सोऽप्ययोग एवेति सिद्धान्तः । यदुक्तं चरके,—
“योगः सम्यक् प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्तनम् । अयोगः प्रातिलोभ्येन न चात्पं
वा प्रवर्तनम्”—इति (च. सि. स्था. अ. ६) । विषमत्र स्थावरमुच्यते, अधोगत्वात्;
कार्तिककुण्डस्त्वाह,—विषं दूषीविषं, ताल्लक्षणेध्वतीसारपाठात् । दुष्टाम्बुमद्यातिपानै-
रिति दुष्टं व्यापन्नं, दुष्टयोरम्बुमद्ययोः पानात्, अदुष्टयोरप्यतिपानात् । तथाह—

* “गुर्वित्यादि । अजीर्णमपक्वान्नं चर्वणादि, अन्येऽजीर्णनामविदग्धादि । विषं स्थावर-
मभोगत्वात्, दूषीविषं वा । शोको बन्धुवियोगादिना । दुष्टान्बु व्यापन्नजलं, मयं प्रतिद्व,
सयोरतिपानम् । जलाभिरमणैः पानीयादिक्रीडनैः । वेगनिघानैरिति मूत्रपुरीषादीनां
वेगनिरोधनैः ।” (आ० ६०) ॥ १-३ ॥

चरु, -“दुष्टमद्यपानीयातिपानात्”-इति (च चि स्था अ १९) । सात्त्व्यतुर्पर्य-
 यैरिति सात्त्व्यविपर्ययैर्नृद्विपर्ययैश्च, सात्त्व्यविपर्ययोऽसात्त्व्यम् । नच पूर्वोक्तं
 ‘असात्त्व्ये’ इत्यनेन पौनरुक्त्य, उक्त हि चरुके आत्रेयभद्रकाप्पीये ‘द्विविध हि
 सात्त्व्यं प्रतिसात्त्व्यमभ्याससात्त्व्य च” (च. सू. स्था अ २६) इति । आहाराचारभे-
 दादप्रधानमेदाद्वा न पौनरुक्त्यमित्यन्ये । जलाभिरमणैरिति जलक्रीडादिभिः ।
 वेगविधातैरिति मूत्रपुरीषादीनाम् । किमिदोपत इति किमिभिः पक्वामाशयद्रूपणात्,
 किमिजनितवातादिक्रोपाद्वा । एतानि च निदानानि यथासंभव वातादीना-
 बोद्भवानि, दोषव्याधिहेतुत्वख्यापनार्थं पठितानि । एवमन्यत्रापि निदानविशेषपाठे
 प्रायो द्रष्टव्यमिति ॥ १-३ ॥

*संशम्याया धातुरग्निं प्रवृद्धं शरुंनिध्नो वायुनाऽधः प्रणुन्न ।

सरत्यतीवातिसार तमाहुर्व्याधिं घोरं पङ्क्तिधं तं वदन्ति ॥

एकैकश. सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्य पृष्ठ आमेन चोक्त ॥ ४ ॥

सर्वातीसारसाधारणौ संश्रान्तिमाह संशम्येत्यादि । संशम्य शमयित्वा, अत्रा-
 न्तर्भावितो ऽप्यर्थ इति गदाधर, अग्निं मन्दीकृत्येत्यर्थ । प्रवृद्धं प्रदुष्ट । अपा-
 धातुरित्य(नेना)गमासकरणेन रसजलमूत्रस्वेदमेद कफपित्तरक्तादयो ग्राह्या । चर-
 •केऽप्युच, -“शोणित्वादीन् धातून् दूयन्त”-इति (च चि स्था अ १९) ।
 अप प्रणुन्न प्रेरित, सरति गच्छत्यतीवेत्यनेन निरुक्तिमुच्यमान्, शुदेन बहुद्व-
 वारणमतिसार इत्यर्थ । निरुक्तिरपि लक्षण भवति, एतेनाधोद्वारणत्वाविशेषेऽपि
 प्रदृश्यादीनां व्यवच्छेद, वातातीसारे त्वल्पत्व कफपित्तातीसारापेक्षया, ननु
 प्रदृश्यपेक्षया इति । उच्यतेऽप्येव विभक्तये, -एकैकश इत्यादि । ननु, चरकादौ
 दोषैरेकैकशत्रय, शक्तिपातेनैक, भयशोकजौ द्वौ, एव पर्यैविध, अत्र त्वन्यथेति
 बोधमिच्छाम । उच्यते, - एके भयशोकजौ लक्षणसंज्ञाकार्यभेदाद्विज्ञानुक्तौ,
 शामत्रहणसाजीगुपितत्रिदोषजत्वेन सक्षिपातेनावच्छेद इति न संख्यातिरेक,
 गुपुते तु हेतुप्रबन्धीकचिक्विरसायं शोकनामजौ पङ्क्तौ वातजत्वसक्षिपातजत्वाभे-
 देऽपि, यथा वातादिजत्वाभेदेऽपि मृत्तिज्ञान पाण्डुरोग इति, एव भयशोक-

*“संशम्येत्यादि । दग्गादायुनाऽध प्रणुन्न प्रेरित, अपां धातु ककारसमूहस्वेदमेद
 निररण्यरिक्त, प्रवृद्धो दुष्ट, अन्तरग्नि संशम्य मन्दीकृत्य, चोमिध पुरीषयुक्त,
 अतीसार सरति, आचार्या घोरं त म्वाधिमतीसारमाहु, तं पुन वदन्ति वदन्ति ।
 उच्यतेऽपि विभक्त्याह-नात्रेण, विधेन, केपणा त्रय, कुर्यातेन चतुर्थं, शोकेन
 पञ्चमं, आमेन षष्ठं, एव पर्यैवारा । संशम्येत्यादिरेव संशम्याया लभ्याया
 इति संशम्यकरण नियमार्थं, तेन द्रवना अतीसार न भवन्ति म्वाधिसमावादि
 इति । नन्व भयशोकज्यां वायु प्रणुप्यति तर्हि इशोवाग्ने निरोप, पृथग्ग्रहण
 नियमं ह्य । उच्यते-गुपुतेन हेतुप्रबन्धीकचिक्विरसायं एव पठितम् ॥ ४ ॥ (भा० ६०)

१ ‘मूत्रमपचनीयव’नादीभ्यसादिपानात्’ इति चरुके पाठ. २ ‘शोणित्तमो’
 क. । ३ ‘एद’ क. । ४ ‘उच्यतेऽपि’ क. ।
 ६ मा० नि०

जावपि चरके हेतुप्रत्यनीकविक्रिसार्थं पृथक् पठितौ, सुश्रुते भयञ्ज केचलवाति केऽवरुद्ध, मानसत्वाविशेषाद्वा शोकजेऽवरुद्ध इति जेज्वट । ननु, पृष्ठ आमेन चोक्त इति पृथक्करणमसंगतं, यत् सर्वेपानेवातीसाराणां प्राग्वत्या आमशब्दवाच्या, जीर्णवस्था पक्वशब्दवाच्या, अत एव सर्वातीसारगोवरमुदाहरन्ति,—“आमपक्वकम हित्वा नातिसारे क्रिया हिता । अत सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्वामलक्षणम्” (सु उ. तं. अ. ४०)—इति । नैव, आमेनैवारभ्यत इति आयञ्ज, दोषाल्लु ससर्गिण प्रेरयितारश्च, नत्वारम्भका । आमश्च दुष्टान्नकार्यो दोषधानुमलव्यतिरिक्तो वातादिसृष्टो वातादिप्रेरितो वा रक्षादिव्याप्यारम्भक इति । द्वन्द्वजास्वतीसारा प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वाच्च पृथग्गणिता, विकृतिविषमसमवायारब्धाल्लु न समवन्त्वेव, व्याधिसम्भावात् । शैली चैयमाचार्याणां प्रायः प्रकृतिसमसमवायारब्धान् द्वन्द्वान् सन्निपातान् च न गणयन्ति, विकृतिविषमसमवायारब्धाश्चावृत्त्य लिखन्ति । यथा चरके,—“पथ गुरुमा”—इत्यभिधाय, “सृष्टरूपानपरास्तु गुल्मास्त्रीनादिशेदोषघ कल्पनायम्” (च. वि. स्था. अ. ५)—इत्युक्त, तथा सुश्रुते,—“पञ्चासि” इत्यभिधाय, “अर्शं तु दृश्यते रूप यदा वै दोषयोर्द्वयो । ससर्गं त विजानीयात्ससर्गं पञ्चविधं च” —(सु नि स्था. अ. २) इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

* हृन्नाभिपायुदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधाः ।

विदसङ्ग आध्मानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुर.सराणि ॥५॥

सर्वातीसारपूर्वरूपमाह—हृन्नामीत्यादि ।—तोद सर्वेहृदादिभि संघच्यते, अत्र कुक्षिशब्द उदरैकदेशवाची, तेन न पौनरुक्त्यम् । अनिलसन्निरोध इति वायोरप्रवृत्ति । विदसङ्ग. पुरीषाप्रवृत्ति, एतच्च दोषदृश्यसमूर्च्छनावस्थाप्रतिनियत पूर्वरूपं तेन रूपावस्थायाम् नानुवर्तते, यद्यनुवर्तते तदा तत्र व्याधिरेव नोत्पद्यते, विदसङ्गादिप्रतिषेधात् । अविपाकोऽन्नस्य । पुर सराणि पूर्वरूपाणीति ॥ ५ ॥

† अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः ।

शकृदामं सरुक्शब्दं मासूतेनातिसार्यते ॥ ६ ॥

वातिकमाह—अरुणमित्यादि । अरुणमिति वायोररूपस्यापि दोषदृश्यसमूर्च्छनावति, एवमन्यत्रापि । फेनिलं सफेनं, फेनादिलच् । शकृत् पुरीषम् । सरुक्शब्दमिति सङ्गं सशब्दं चेति ॥ ६ ॥

‡ पिच्छान्भीजं तीक्ष्णालोहितं चानुष्णामूर्च्छाद्वाहप्रोप्रप्रद्रम् ।

* “हृन्नामीत्यादि । भविष्यतो भाविनोऽतीसारस्य हृत्तोदादीनि पुर सराणि पूर्वरूपाणि भवन्ति । पायुर्गुदम् । गात्रावसादो देहे ग्लानि ” (आ० द०) ॥ ५ ॥

† “वातातीसारलक्षणमाह—अरुणमित्यादि । मासूतेन वायुना अरुणादियुक्तं शकृत् पुरीषमविसार्यते । रूक्षं नि स्नेहं, अल्पमल्पं स्लोकं, मुहुर्मुहुर्वाक्वार, आममररिपक” (आ० द०) ॥ ६ ॥

‡ “पिच्छात्तिसारलक्षणमाह—पिच्छादित्यादि । पीत पीतवर्णं, नील नीलवर्णं, आलोहित-भीषलोहितम् । सुष्णेत्यादि मूर्च्छां प्रतिष्ठा” (आ० द०) ॥

पेतिक्माह—पित्तादित्यादि । दाहपाकोपपथमिति दाह सर्वाङ्गे, पाको गुद एव । उक्तं हि उपान्तरे—“तृष्णादाहस्वेदमूर्च्छांशुभ्रसन्तापपाकपरीत” —इति, शुभ्रो गुद । अत्राप्यतिसार्यते शकृदित्यनुवर्तते, एव श्लेष्मिकेऽपि ॥—

*शुक्रं सान्द्रं श्लेष्मणा श्लेष्मयुक्तं चिस्त्रं शीतं हृष्टरोमा मनुष्यः ॥७॥

श्लेष्मिकमाह—शुक्रमित्यादि । शुक्रमित्यादिना हृष्टरोमा इत्यन्तेन श्लेष्मिकः । विश्रमानगन्धिः ॥ ७ ॥

वराहश्लेहमांसाभ्युसदशं सर्वरूपिणम् ।

वृच्छसाध्यमतीसारं विद्याहोपत्रयोद्भवम् ॥ ८ ॥

सात्रिपातिक्माह—वराहश्लेहः । वराहश्लेहः शूकरस्य मेदो मञ्जा वा, मांसाभ्युसंसाधनोदकं, तैः सहसम् । सर्वरूपिणमिति उक्तवाताशतीसारत्रयलक्षणयुक्तम् । एवमिधमतीसारं शोषत्रयोद्भवं विद्यात् तत्र च वृच्छसाध्यं, त्रिदोषजत्वादेव ॥ ८ ॥

तैस्त्रैर्माचैः शोचतोऽरुपादानस्य

वाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः ।

कोष्ठं गत्वा शोभयेत्तस्य रक्तं

सध्याधस्तात्पाकणन्तीप्रकाशम् ॥ ९ ॥

निर्गच्छेत्त्रै विद्विमिधं पृथिव्या

निर्गन्धं वा गन्धवत्ताऽतिसारः ।

शोकोत्पन्नो दुग्धकिरस्योऽतिमात्रं

रोगो वैधैः कष्ट एव प्रदिष्टः ॥ १० ॥

शोचजमाह—तैस्त्रैरित्यादि । तैस्त्रैर्माचैर्नशन्नुनाशारिणि । शोचत शोकं कुर्वत । अल्पादानस्य शोकोदेवात्सं मुञ्चानस्य, एतेन धातुशयोऽप्यस्य स्यादित्युक्तम् । वाष्पोऽग्रेऽतनेप्रनासागत्रारिगतं जलं, तत्सहितं ऊष्मा शोचत देहतेजो वाष्पोष्मा य कोष्ठं गत्वा वह्निमाविश्य व्याकुलीकृत्य, शोभयेत्तस्य रक्तं ऊष्मत्पदपात्वाभ्यां समानगुणत्वात्, तस्य रक्तं वाकणन्तीप्रकाशं मुञ्चापत्तकारं, अपत्याभिर्गच्छेत् । पश्चिमाभिर्येति पाठान्तरे च एवार्थः । गन्धपरस्तु वह्निसन्धेन विगमाहः । तस्य रक्तं विद्विमिधं निर्गच्छत् अविद्वि अन्पविद, अल्पादानत्वात् । निर्गन्धं गन्धवदिति विद्विम्योऽपिइतिविद्विम्यमिति कार्तिक, अन्ये तु पित्तस्य

शूतिरवात्प्रपलगन्धवत्ता, तस्य नातिदुष्वा निर्गन्धत्वमिति, गन्धश्च विद्य इत्याहु । क्षोभयेत्तस्य रक्तमिलन 'शोषयेत्तस्य भुक्त'-इति पाठान्तरमयुक्त, काकणन्ती-प्रकाशात्वे हेत्वन्तराभावात्, तस्मादाद्य एव पाठो ज्यायान्, व्याख्यातश्च ज्ञेयटादिभि सर्वैरेव । अथ वातपित्त उक्त । दुश्चिकित्सोऽतिमात्रमिति शोकापनोद विना केवलेन भेषजेनापुपशमात् । अत एवाह-कष्ट एष प्रदिष्ट इति । वैद्यनद्धादिभि । गदाधरस्त्राह-'एष' इत्यनेनैवसप्राप्तिक एव कष्टो नत्वन्य शौकज इति ॥ ९ ॥ १० ॥

*अत्राजीर्णात्प्रवृत्ताः क्षोभयन्तः

कोष्ठं दोषा धातुसंघान्मलांश्च ।

नानाघर्षं नैकशः सारयन्ति

शूलोपेतं पृष्ठमेनं घदन्ति ॥ ११ ॥

आमातीसारमाह—अत्राजीर्णादित्यादि । अत्र च तदजीर्णं चेति अत्राजीर्णम् । अत एवाह क्षारपाणि, -'यथाभुक्तमशनमुपविशति'-इति । प्रवृत्ता विमार्गगा । क्षोभयन्तो दूषयन्त । धातुसंघान् रक्तादीन् । मलान् पुरीषादीन् । नैकशो बहुश ॥ ११ ॥

†संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु भ्यस्तमप्यघसीदति ।

पुरीषं भृशदुर्गन्धिं पिच्छिलं चामसक्षितम् ॥ १२ ॥

एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै ।

लाघवं च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १३ ॥

सर्वातिसाराणा चिकित्सोपयोगित्वेनामलक्षण पक्वलक्षण चाह—संसृष्टमित्यादि । संसृष्ट सबद्ध, एभिर्दोषैर्दुष्टिभिर्दृक्वाताद्यतीसारलिङ्गै । दुष्टयथात्र यथासंभव व्यक्ता समस्तार्थ बोद्धव्या, तेन सर्वातिसाराणा न साक्षिपातिकत्वप्रसङ्ग । न्यस्तमप्यु जले क्षिप्त, अवसीदति निमज्जति, आमस्य गौरवात् । भृशशब्द पिच्छिलेनापि संबध्यते । दुर्गन्धि विद्यम् । पिच्छिलमामसवन्धात् । एतानीति

* 'अत्रेत्यादि । अत्र च तदजीर्णं चेति अत्राजीर्णं, तस्मात् प्रवृत्ता उरीरिता दोषा, कोष्ठ क्षोभयतो दूषयन्त, कोष्ठशब्देन समस्तमुदरमध्यमुच्यते तत्र गता इत्यर्थे । ते नानाघर्षं सारयन्ति । भूयसेति पाठात्तरे बहुवेगत्व सूचितम् । शूलोपेतं शूलयुक्तम् । अत्र पुन कष्ट इति सख्यावचन नियमार्थं, तेन भयलेह्याजीर्णविषयिणाशोकीणादिनिमित्ता अतीसारा न पृथग्गणनीया, यत्रोते दोषैरेवात्तभूता । प्रसंगादामलक्षण लिख्यते—'आहारस्य रस शेषो यो न पक्वोऽमिलोपवात् । स हेतुः सवरोनाप्यामाम इत्यभिधीयते'-इति (आ० द०) ॥ ११ ॥

† 'अधामलक्षणमाह—संसृष्टमित्यादि एभि पूर्वनिर्दिष्टे । पक्वलक्षणमाह—यतानि जलनिमज्जनादीनि यस्य पुरीषस्य विपरीतानि—जले डूवन, गन्धरहितत्व, अपिच्छिलत्व मित्यर्थं । यस्मैति मनुष्यस्मैति केचिद् व्याख्यानयन्ति । चकारात्कदुष्ट पुरीष समुचीयते । यदुक्तम्—'मज्जत्यामा युक्त्वादिद् पक्वा तूष्णवते जले ; विनाऽग्निद्रवसंघाताच्छ्लेष्मशैत्यमद्रूपणात्' इति । ननु, कफसंसृष्ट पक्वमपि जले निमज्जति तत्कथं पक्वफासीसारज्ञानं उच्यते, तदितरलक्षणैरेव' (आ० द०) ॥ १२ ॥ १३ ॥

जलनिमज्जनादीनि । तत्राप्यं कोष्ठस्य शरीरस्य च, चकारेण कफशूलदुष्टादिकं विन-
 ऽप्यभ्युनिमज्जनं लक्षणमिति समुचीयते । यदुक्तं—“मज्जलामा गुरुवादिद पक्वा
 एतन्ते जले । विनाऽतिद्रवसंपाताच्छ्लेष्मशैत्यमदूपणात्”—इति । अथवा धाम-
 लिह्वनैपरीलेनैव कापये सिद्धे पुनर्लाषवकरणं तत्र कफदुष्टादिव्यतिरेकं बोध-
 यतीति ॥ १२ ॥ १३ ॥

* पक्वजाम्यवसंकाशं यकृतलण्डनिभं तनु ।
 घृततैलयसामज्जयेशवारपयोद्धि—॥ १४ ॥
 मांसघादनतोयानं कृष्णं नीलासणप्रभम् ।
 मेचकं क्षिग्धकर्वूरं चन्द्रकोपगतं घनम् ॥ १५ ॥
 कुणपं मस्तुलुह्मं सुगन्धि कुथितं बहु ।
 कृष्णादादतेमःश्यासहिफापाभ्यास्त्रिशूलिनम् ॥ १६ ॥
 संमूर्च्छारतिसंमोहयुक्तं पकवलीगुदम् ।
 प्रलापयुक्तं च भियग्वर्जयेदतिसारिणम् ॥ १७ ॥
 असंवृतगुदं क्षीणं दूराध्मातमुपवृतम् ।
 गुदे यके गतोष्माणमतिसारकिणं त्यजेत् ॥ १८ ॥
 श्यासशूलपिपासासार्त्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम् ।
 विशेषेण नरं कृद्मतीसारो विनाशयेत् ॥ १९ ॥

अताम्पलक्षणान्नाह—पथेत्सादि । पक्वजाम्यवसंकाशं पक्वमभ्युत्पन्नसदृशवर्णं
 क्षिग्धकृष्णमित्यर्थः । यकृतराम्भनिभं कृष्णलोहितम् । तनु खच्छ(ल्प)म् । घृतादीनां
 मांसघादनतोयान्तानामिषाणाः प्रतिभासो यस्य तत्तथा । वैश्वारो “निरस्थिपि-
 पितं पिष्टं”—इत्यादिपरिनापितमांसप्रकारः । कृष्णमज्जनमरुहम् । एतथ कृष्ण-

* पथेत्सादि । निबहु पक्वजाम्यवसंकाशादिपुरीष तथा कृष्णादिसुलमतीसारिणं पुरं
 च यदेतिरिति सुबन्धः । यकृतिग्ननिभं कालराश्टरुहं कृष्णलोहितमित्यर्थः । वैश्वार-
 निममातु लच्छदम् । क्षिग्ध विद्युत्, भातुभेदयोगात् । सुगन्ध गन्धयुक्तम् । बहु
 मात्राधिकत्वात् । साहजमतीसारिणं स्वर्णसाहजमाह—ज्वरदुग्ध मतीसारोचरैः । यदातुः—
 “गुण्य दाहोऽरभिः शोषः पार्श्वभ्रूजोऽतीर्त्तमि । गुदसाकः प्रलापश्च क्षाम्पानं
 श्यासवगधे ॥ मूर्च्छां दिहा यदः द्युत् बहुवेगो परलक्षणा । स्त्रीश्वद्वैत्रुष्टमतीसारिण-
 गुग्गुमेरु”—इति । अन्यथ—“इच्छासाहजुलेः संपिन्नसाथे मूत्रनिमज्जः । पुत्रिबस्त्रेण्णा
 येन मरणपातिषारिणाम्”—इति । अत्र कोट्यर्थं केचन पठन्ति—“श्यासशूलपिपासासार्त्तं
 क्षीणं ज्वरनिपीडितम् । विशेषेण नरं कृद्मतीसारो विनाशयेत् ॥ नाने कृदे लक्षणा-
 यदेते सिद्धेरीश्वरदुग्धः । अथ कृतायण्ण्य. स्वर्णीदुष्टेयु वादुष्टु”—इति । एतथ
 मात्रासाहजोऽकारः यदुष्टेयुहण न स्वीहणम् । अतीसारोचरवानाह—दोषमित्यादि ।
 इच्छासाहजानम् (भा० २०) ॥ १४-१९ ॥

त्वादिकं पित्तातिसारवर्जं बोद्धव्यं, तत्र रूपत्वेन पठितत्वात् । नीलाद्यं चाप-
 पक्षवर्णम् । मेचकं मर्दनाशनपिण्डबदीपत्पृष्णरुक्षम् । कर्पूरं नानावर्णं, तच्च
 क्षिग्ध स्नेहद्वघातुयोगात् । चन्द्रकोपगतं मयूरपिच्छचन्द्रकैरिव घातुश्लेहस्वगतम् ।
 उक्तं हि करवीराचार्येण,—“चन्द्रकैः शिखिपिच्छमैनीलपीतादिराजिभिः ।
 आशृतं घेशवाराभ्युमज्जसीरोपमं लजेत्”—इति । तदेव घनं घात्वन्तरव्यामिश्र-
 त्वात् । कुण्ठं श्ववदुर्गन्धिः । मसुलुक्तं मसुलुक्तं मसुलुक्तं मसुलुक्तं मसुलुक्तं मसुलुक्तं
 रुगातं, ठासदशम् । कुशितं घृतिः । तृष्णेत्यादि ।—तृष्णादीनां पार्श्वस्थिशूला-
 न्ताना द्वन्द्वं कृत्वा मत्वर्थाय इति, तृष्णादियुक्तमित्यर्थः । अत्र समूर्च्छां मनो-
 मोहः, संमोह इन्द्रियमोह इत्यपौनस्त्यम् । पक्वाराचरकोकः सहसोपरता-
 तीसारश्वासाध्मो बोद्धव्यः । पक्ववलीगुदं पक्वा वलयो गुदे यस्य त पक्ववलीगु-
 दम् । असघृतगुदं गुदसंयरणोक्षमम् । तमेव क्षीणं बलोपचयरहितम् । दूरात्मातं
 मृशमाप्मानयुक्तं, तस्य विरेकसाध्यत्वेनातिसारविरुद्धोपक्रमत्वात्; दूरात्मान-
 मिति पाठान्तरे दुष्टान्त करणं, अजितेन्द्रियमिति जेजट, उपहतमति-
 सारोपद्रवैः शोयादिभिर्युक्तम् । यदुक्तं,—“शोयं शूलं ज्वरं तृष्णा श्वास
 कासमरोचकम् । छर्दि मूर्च्छां च हिक्का च हृष्टाऽतीसारिणं लजेत्”—इति । गुदे
 पक्वे गतोष्माणमिति गुदे पाकारम्भकपित्ते वर्तमानेऽपि गतोष्माणं शीतगानं नश्याभि-
 दा । अतिसारकृष्णं अतिसारयुक्तम् । “वातातीसाराभ्यां कुक्क च” (पा. अ.
 अ. ५ पा. २ सू. १२९)—इति कुक्क, चादिनि. । विशेषेणेति वचनाद्वाल्गव्याप्यतिसा-
 रोऽसाध्य इति बोधयति । यदा सुश्रुतधिक्षिप्तार्था,—“कृच्छ्रधायं बालवृद्धेष्वसाध्यम् ”
 (सु. उ. त. अ. ४०)—इति । एतच्चाबलत्वे सति बोद्धव्यम् ॥ १४-१९ ॥

पित्तकृन्ति यदाऽत्यर्थं द्रव्याप्यश्नाति पैत्तिके ।

तदोपजायतेऽभीक्ष्णं रक्तातीसार उल्मणः ॥ २० ॥

ननु, रक्तजोऽप्यतिसारोऽस्ति तस्य सप्तमत्वापत्तेरुक्तं पदत्वं विरूप्यते, इत्या-
 शङ्क्य पैत्तिकस्यायमवस्थाविशेष इत्याह—पित्तेत्यादि । पैत्तिकेऽतीसारे विद्यमाने
 नविष्यति वा पित्तकृन्ति पित्तकारकाणि द्रव्याप्यत्यर्थं प्रभूतमभीक्ष्ण निरन्तर-
 मश्नाति तदा रक्तातीसार उल्मणो महातुपजायत इति सवन्ध । अत्र पारण-
 कृष्णपाण्डुत्वादिना वातादयो दूषका बोद्धव्या । यदुक्तं,—“दोषलिङ्गेन नतिमान्
 ससर्गं तत्र लभ्येत्”—इति । एवं स्नेहाजीर्णं विस्मृत्कविपार्शं त्रिमिप्रवृत्तिजन्ये-
 प्यतीसारेषु पदकाविरिक्तत्व प्रतिक्षिप्तं बोद्धव्यं, अव्यभिवर्तितदोषलिङ्गत्वादिति
 जेजट ॥ २० ॥

* घायुः प्रवृद्धो निश्चितं बलासं नुदत्यघस्तादहिताशनस्य ।

प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलात्कं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २१ ॥

* ‘दुष्टो वायुरहिताशनस्य संचितं बलासं रेष्माण मलात्कं प्रतीवसद्विमतभस्त्रामुदति
 गुदेन पातयति । प्रवाहमाणस्य प्रवाहणं कुर्वतः, बलासमित्युपलक्षणं, तेन पित्त रक्त
 वा निश्चितं वैयम्’ । (भा० ६०) ॥ २१ ॥

अथ द्वयसरणदामपक्वक्षणयोगात्प्रवाहिकातीसारयो साधर्म्यं, अतोऽती साराधिकारं प्रवाहिकासंप्राप्तिमाह—वायुरित्यादि । अतीसारं नानाविधद्वयघातुसरण, प्रवाहिकाया तु कफमात्रसरणमिति भेदः । निश्चितं बलासमहिताशनस्य संचितं कफं, मलाक्तं पुरीषसहितं, वायुर्वातं, अधस्ताद्भुदतिं शुदेन पातयति । प्रवाहकं प्रवाहणं कुर्वत । भोजादौ त्वय विद्यसीति नाम्ना पठ्यते, पराशरे त्वन्तर्प्रन्य- रिति, हारीतसु निश्चारकाख्यामेता पठति । यदाह,—“प्रवाहिकेति सा हेया वैश्विन्निश्चारकनु स” —इति ॥ २१ ॥

*प्रवाहिका घातकृता सशूला पित्तात्सदाहा सकफा कफाश्च ।
सशोणिता शोणितसंभवा च ता. श्लेहकृशप्रभवा मतास्तु ।
तासामतीसारवदादिशेषं लिङ्गं क्रम चामविपकृतां च ॥ २२ ॥

तस्या वातादिभेदेन रूपमाह—प्रवाहिकेत्यादि । ननु, वायु- प्रवृद्धो निश्चितं मन्दासमित्युक्तं तत्कथं घातकृतेति ? उच्यते, आधिक्येन व्यपदेशात् । ननु, तथाऽपि पित्तरक्तसंभवा कुत ? उच्यते, अहिताशनस्येयुक्तं, आहारो हि विरुद्धस्तस्या- मवस्थायां पित्तं रक्तं च बोधयति, ते च पश्चाद्घातस्थानुबले स्रष्टिः यदा दर्शय- तस्तदा ताभ्यां व्यपदेशः । श्लेहकृशप्रभवा इति श्लेहप्रभवा कफजा, कृशप्रभवा वातजा, तुशब्दाश्च तीक्ष्णोष्णप्रभवा पित्तजा रक्तजा च । लिङ्गं वातादिभेदेन लक्षणम् । क्रममामपक्वभेदेन चित्रित्साक्रममिति ॥ २२ ॥

†यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ २३ ॥
(ज्वरातीसारयोदकं निदानं यत्पृथक् पृथक् ।
तत्स्याञ्ज्वरातिसारस्य तेन नात्रोदितं पुनः ॥ १ ॥)

इति श्रीमाधववरविरचिते माधवनिदानेऽतीसारनिदानं समाप्तम् ।

घातविष्टम्भाद्बुदावर्ताद्वा मलाप्रवृत्तावतीसारनिवृत्तिरिति शङ्कानिरासार्थमतीसार- निवृत्तिलक्षणमाह—मस्येत्यादि । उच्चारं विना यस्य मूत्रं प्रवर्तते, सम्यगिति सम्यग्गृह्या न हीनयोगेनेत्यर्थः । वायुश्च गच्छति, शुदेनेति श्लेषः । स्थितो निवृत्तिं गतः । उदरामथोऽतीसारः, प्रकरणात् । एतेन संप्राप्तिमाह उक्तः । अतीसारं

*‘वातप्रवृत्तं सशूला भवति, पित्तजा दाहयुक्ता, कफजा कफयुक्ता, सशोणिता सरपिरा वस्त्रात्पारा । तासां हेतुमाह—श्लेहकृशप्रभवा । तासां पठ्यन्तं अतीसारवदादिशेषं, वाता- दिभेदेन लिङ्गं लक्षणं, आमपक्वभेदेन क्रमं चित्रित्साक्रममित्यर्थः’ (भा० ६०) ॥ २२ ॥

† ‘यस्यातीसारं उच्चारं पुरीषं विना मूत्रं प्रवर्तते वायुश्च गच्छति ‘शुदेन’ इति श्लेषः । दीप्ताग्नेः प्रवृत्तजठरानरुत्स, अत्र सम्पन्नवाहात् सपुच्छोष्ठस्य, अतीसारप्रकरणत्वात् उद- रामथोऽतीसारः, स्थितो गतः, निवृत्त इत्यर्थः’ (भा० ६०) ॥ २३ ॥

१ ‘अन्नमधिरेति’ इति पा० । २ ‘नि सारकाख्या’ इति पा० । ३ ‘नि सारकनु’ इति पा० । ४ ‘नातिप्र[त्या]’ इति पा० ।

हि संप्राप्तिरियं—यन्मूर्च्छोचितोऽपि द्रवधातुर्गुदेनैव प्रवर्तते, सर्वसैवान्धातोर्गुद-
प्रवर्तत्वात्; यदा तु मूत्रमार्गेण प्रवर्तते, तदाऽपि पुरीषप्रवृत्तिरमकालमिति ॥ २३ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां नपुकोद्यव्याख्यायामतीसारनिदानं समाप्तम् ॥

अथ ग्रहणीरोगनिदानम् ।

*अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताग्निः ।

भूयः संद्रूपितो वह्निर्ग्रहणीमभिद्रूपयेत् ॥ १ ॥

द्रवसारणसाधर्म्यात्परस्परालुबन्धित्वाच्चातीसारानन्तरं ग्रहणी, तस्याः संप्राप्ति-
माह—अतीसार इत्यादि । अपिशब्दादनिवृत्तेऽप्यतीसार इति व्याचक्षते । मन्दा-
ग्नेरित्यनेन दीप्ताग्नेरहिताशनमपि न विचारकारिती बोधयति । उक्तं हि,—
“दीप्ताग्नेर्वृद्धं वितर्षं भवेत् (सु. सू. स्था. अ. २०)”—इति । भूय इति पुनरुत्तर्य
वा, संद्रूपितः पूर्वमतीसारेऽपि दूषितत्वात्, अभिद्रूपयेत् समन्ताद्रूपयेत् । एतेन
निवृत्तातीसारेणाहिताहारपरिहारः करणीयः, आवह्निवत्कालमादित्युक्तं भवति । अत
एवाह सुश्रुतः,—“तस्मात्कार्यः परीहारस्त्वतीसारे विरिक्तवत् । यावन्न प्रकृतित्थः
स्याद्दोषतः प्राणतस्त्वत्वा” (सु. उ. तं. अ. ४०)—इति ॥ १ ॥

†एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।

सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ २ ॥

पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम् ।

ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥ ३ ॥

तस्याः संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यलक्षणमाह—एकैकश इत्यादि । मूर्च्छितैरतिद्रुद्धैः,
‘मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः’—इति धात्वर्थान् । ‘उच्छ्रितैः’—इति पाठान्तरे स
एवार्थः । सा ग्रहणी दोषैर्दुष्टा सती भुक्तमाहारमाममपक्वमेव पक्वं वा विमुञ्चति ।
काशब्दश्चार्थे, एवकारः समुच्चीयमानावधारणे, यथा,—“नरं च नारायणमेव चोभौ
स्वतःसुतौ संजनयांबभूवतुः”—इति । अथवा एवकारो विद्वत्पार्थः, निपाता-
नामनेकाथैवादिति । सरुजं सशूलं, पूति दुर्गन्धि । बातेन मुहुर्बद्धं, पित्तेन
मुहुर्द्रवम् । ग्रहणीरोगमिति ग्रहण्या रोगो ग्रहणीरोगः । ग्रहणी चाऽप्यधिष्ठानं

* ‘अतीसार इत्यादि । केषु ग्रहणी नाम ? उक्तं च सुश्रुते—“वधी पित्तधरा नाम या
कला परिकीर्तिता । पक्वमाशयमध्वस्या ग्रहणी सा प्रतीतिता”—इति । अपिशब्दादन्वा-
त्तातीसारस्यापि सहेतोर्ग्रहणीरोगः स्यादिति बोधयति । अन्ये स्वपिशाच्चादनिवृत्तेऽप्यती-
सारे इति व्याचक्षते’ (आ० द०) ॥ १ ॥

† ‘भिषजस्तं ग्रहणीरोगमाहुः । बहुशः बहुन्नारात्विमुञ्चति । पित्तेनापि दूष्यते तप्त-
जलेनैव वह्निः, अतो दोषैरिति द्रवचनमुक्तम् । पित्तेन मुहुर्बद्धं कफेन मुहुर्बद्धं च’
(आ० द०) ॥ २ ॥ ३ ॥

नाडी । यदाह चरकः,—“आयधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी भक्ता । नामेहपरि सा
ह्यमिषलोपस्वप्नबुद्धिता ॥ अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति चाप्यध ” (च. वि स्था
अ. १५)—इति । सुश्रुतेऽप्येतदुक्तं,—“पृष्ठी पित्तधरा नाम यो कला परिकीर्तिता ।
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता” (सु उ. तं. अ. ४०)—इति । कला
धास्वान्नाशयन्तरनर्पादा, पक्वामाशयमध्यस्था पच्यमानाशयरूपेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

* पूर्वरूपं तु तस्येदं तृष्णाऽऽलस्यं बलक्षयः ।

विदाहोऽधस्य पाकश्च चिरात्कायस्य गौरवम् ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह—पूर्वरूपमित्यादि । तृष्णा विपासा । विदाहोऽस्य अग्निमान्द्येनाहा-
रस्य विदाहत्वं, अत एव चिरात् पाकश्चात्रस्यैव । कायस्य गौरवं सामत्वादिति ॥ ४ ॥

किदुतिकफयायातिरुक्षसंदुष्टभोजनैः ।

प्रमितानशनात्यभ्यवेगनिग्रहमैथुनैः ॥ ५ ॥

मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुर्वते गदान् ।

तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्रपाकं सराङ्गता ॥ ६ ॥

कण्ठास्यशोषोऽभ्युत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वतः ।

पाश्चात्स्वहृण्णप्रीयादगभीक्ष्णं विसूचिका ॥ ७ ॥

हृत्पीडाकाश्यदीर्घल्यं वैरस्यं परिकर्तिका ।

गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ॥ ८ ॥

जीर्णं जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।

स घातगुल्महृद्रोगग्राहाशङ्की च मानघः ॥ ९ ॥

चिराद्दुःखं द्रव्यं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।

पुनः पुनः सृजेद्वच्यं कासश्वासादितोऽनिलात् ॥ १० ॥

वातिकग्रहण्या निदानसप्रतिपूर्वकं रूपमाह—वटुतिकेत्यादि । सदुष्टभोजन
संयोगादिविद्वद्भोजनम् । सदुष्टभोजनैरित्यत्र शीतादिभोजनैरिति पाठान्तरम् । प्रमि-
तमल्पभोजनं, प्रवृत्तेति पाठान्तरे अतीतकालभोजनं मोक्ष्यम् । धनधानमुपवासः ।
एते कारणे कुपितो मारुतः, वह्निं संछाद्य सदृश्यं, गदान् करोति । कान्
गदान् करोतीत्याह—तस्यान्नमित्यादि । शुक्रपाकं अम्लपाकं, एतन्नामिमान्द्य-
जनितान्नविदाहाद्भवति । सराङ्गता कर्दशशरीरत्वं, वातेन त्वग्गतश्रेहशोयान् ।
तिमिरं मन्ददृष्टिता । हृत् पीडा, सा च पाश्चादिभि संवध्यते । विसूचिका ऊर्ध्व-

* 'भारस्य सक्वाव्यनुसाह.' (भा० ६०) ॥ ४ ॥

† अतिशब्दः वटुतिकृष्णायै सह संबध्यते । अल्पधा अनिमायेगमनम् ।
वेगनिग्रहः मूत्रपुरीषादीनाम् । कण्ठास्ययो. शोषः । अशुभं शुभाया अभावः ।
अधुना स्वपूर्वोः संधिः । मनसः सदनं मनोग्लानि । आहारं भुक्ते भोजने
कृते मति धनं सारथ्यं अतः समग्रं स्वल्पतां प्राप्नोति । चिरात्कदाचिद् द्रव्यं, कदा-
चिदुष्णं, सन्धयेनमदितं; काठाय ईदृशं चर्चं पुरीषं पुन पुनः कारवारं वासकफो
पदवतिवित्तं सन्धेयं सुधेयं, पुश्च इति धेन.' (भा० ६०) ॥ ५-१० ॥

मधयामासप्रवृत्ति । वैरस्यं विरुद्धरासास्यता । परिकर्तिका शुदे कर्तनवत्पीडा ।
 वृद्धि काक्षा, सर्वरसाना मगुरासीना, कर्मणि पश्या, एतच्च वातद्विपितात् करण-
 त्वेन, व्याधिमहिम्ना वा । मनस्य सदनमवसाद । आध्मान जीर्णं जीर्णति च
 'अधो' इति शेष । स यातगुल्महृद्रोगग्रीहाशङ्कीति वातगुल्मादिवत्पीडायुत्तरवा-
 तच्छृङ्गा । द्रव शुष्य कदाचित् द्रव, कदाचित् शुष्कम् । तनु अल्पमिति ॥ ५-१० ॥

* कद्वजीर्णविदाहम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्वणम् ।

आग्राचयद्दन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥ ११ ॥

सोऽजीर्णं नीलपीतामं पीताम. सार्यते द्रवम् ।

पुल्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहाद्यचित्तुडदितः ॥ १२ ॥

पैतिकप्रहण्या निदानसंप्राप्तिपूर्वक रूपमाह—कद्वित्यादि । विदाहि विदाह-
 जनक वशाकरादि । क्षारोऽगामार्गादिहृत, तथा सक्षारं च द्रव्य, क्षारोदक
 साधित हि व्यञ्जनमश्नन्ति कामरूपादौ । आद्यप्रहणात्त्वणतीक्ष्णोष्णाना प्रहण, तैर्द्वंद्वं
 पित्तमनतमागवयदभिभवत् हन्ति । ननु, पित्तमाश्रेयमग्निरेव वा, ततश्च वृद्धि
 मेवाप्नोति, कथं हन्त्यत आह—जलं तप्तमिवानलमिति । यथा उष्णगुणयुक्तमपि
 जलमनल हन्ति, तथा द्रवाशेन परिशुद्धं पित्तमूष्णरूपमग्निं हन्त्येवेति । स पीताम
 पुरुष सार्यते, 'वर्ध' इत्यनुवर्तते ॥ ११ ॥ १२ ॥

† गुर्वेतिस्त्रिंशद्दशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।

भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्दन्त्याग्निं कुपितः कफः ॥ १३ ॥

तस्यान्नं पच्यते दु.खं हृत्सासच्छर्धरोचकाः ।

आस्योपदेहमाधुर्यं कासग्रीवणपीनसाः ॥ १४ ॥

हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।

दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीप्यहर्षणम् ॥ १५ ॥

भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च, प्रवर्तनम् ।

अकृशस्यापि दोर्ध्वमालस्यं च कफात्मके ॥ १६ ॥

श्लैष्मिकप्रहण्या निदानादिपूर्वक रूपमाह—गुर्वित्यादि ।—आदिशब्दात् पित्ति-
 तमधुरादीना ग्रहणम् । अतिभोजनादतिमात्रभोजनात् । ननु, भुक्तमात्रस्य च स्वप्ना
 दन्त्यमिमिति विरुद्धः स्वप्नोऽत्र दिवास्वप्नो ग्राह्य, रात्रिस्वापस्य स्वास्थ्यहेतु-
 त्वात्, दिवास्वापश्च श्रोत समीलनेन जठरानल सन्धुक्षयति, अत एवाह,—'अती-
 साारिणामशीर्णानां च दिवास्वापो, मीहीत' इति । 'उज्वले, उज्वलता', दिवास्वापोऽ-

* 'स पीताम पीतवर्णं पुरुषोऽजीर्णमपक नीलपीताम सार्यते 'वर्ध' इत्यनुवर्तनीयम् ।
 पुल्यम्लोद्गार सधूमोद्गार । हृत्कण्ठदाह इति हृदाह वण्ठदाहश्च' (आ० द०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

† 'इदानीं सनिदानं श्लेष्मप्रहणीलक्षणमाह—गुर्वित्यादि । तस्य पुरुषस्यात्र कथेन पाक
 गच्छति । तस्य हृत्सादीनि लिङ्गानि स्युः । उदर जठर, स्तिमितं विरुद्ध निश्चल वा, गुरु
 गौरवयुक्तं मन्यते । सदनमज्ञानम् । भिन्ना विदीर्णं, गुरु र्ध्वद्वयं वर्चं, तस्य प्रवर्तनम् ।
 अकृशस्यापि दोर्ध्वमसामर्थ्यमित्यर्थं । कफात्मके कफप्रहणीमदे' (आ० द०) ॥ १३-१६ ॥

त्यन्तकफरुद्धाऽपि हन्ति, अभुक्वतां तु संयुक्षयति । यदुक्तं,—“नराभिरशनान् कामं दिवा स्नापयेत्—”इति । आस्योपदेहमाधुर्यमिति मुखस्य लिप्तत्वं मधुरत्वं च श्लेष्मणैव । स्वानं घनद्रवापूरितमिव । स्तिमितं विषदं, निथलमित्यर्थः । गुठ जडम् । दुष्टो विकृतः । मधुरः मधुरत्वेनोपलक्षित उद्गारः । सदनमग्निसादः । स्त्रीष्वहयणं स्त्रीरिरेखाया अभावः । निजं च तदामश्लेष्मभ्यां संसृष्टं चेति समासार्थः । दौर्वत्यमसामर्थ्यमिति ॥ १३-१६ ॥

*पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।

त्रिदोषं निर्दिशेदेषं, तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥ १७ ॥

(अन्नकृजनमालस्यं दौर्वल्यं सदनं तथा ।

द्रवं शीतं घनं स्निग्धं सकटीवेदनं शकृत् ॥ १ ॥

आमं धहु सपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ।

पक्षान्मासाद्दशाद्वाह्वा नित्यं चाऽप्यय मुञ्चति ॥ २ ॥

दिया प्रकोपो भवति राशौ शान्ति मजेच सा ।

दुर्विषेया दुश्चिकित्स्या चिरकालानुबन्धिनी ॥ ३ ॥

सा भवेदामघातेन संग्रहग्रहणी मता ।

स्वपतः पार्श्वयोः शूलं गलज्जलघटीध्वनिः ।

तं यदन्ति घटीयन्नमसाध्यं ग्रहणीगदम् ॥ ४ ॥

शिव्यहितैषितया प्रवृत्तिसमसमवेतत्वेन युगमाया अपि त्रिदोषजग्रहण्या शक्ति-
देशेन लक्षणमाह—पृथगित्यादि । संपूर्णश्लोकानुरोधत्वात् ‘तेषां वक्ष्यामि भेषजम्—’
इति लिखितम् । ग्रहणीदुष्टा ग्रहण्याभितवद्धेरपि दुष्टेरभिमान्यादयोऽपि ग्रहणी-
विकारा उच्यन्ते । यदुक्तं चरके,—“यथाग्निः पूर्वमुदियो रोगानीके यदुर्विषः ।
तं पापि ग्रहणीरोगं समवर्जं प्रचक्षते” (च. वि. स्था. अ. १५)—इति ॥ १७ ॥

त्रिदोषं सामं निरामं च विद्याद्वातिसारवत् ॥ १८ ॥

लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविकारो यस्त्वेरतीसारगदो न सिध्येत् ।

वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो हत्वा तनूं नैव नियतते च ॥ १९ ॥

(घालके ग्रहणी साध्या यृनि कृच्छ्रा समीरिता ।

यृजे त्यसाध्या विक्षेया मतं घन्यन्तरेरिदम् ॥ १ ॥)

इति श्रीमहाधकरविरचिते माधवनिदाने ग्रहणीनिदानं समाप्तम् ॥ ४ ॥

यथाऽतीकारे जलनिमज्जनादिना आमं, तद्विपरीतेन निरामं ज्ञायते, तथाऽ-
त्रापि ज्ञेयम् । कैलिङ्गैरतीसारगदो न सिध्येत्कैलिङ्गैर्ग्रहणीविकारोऽस्ताध्यः, अतीसारस्य
चान्यगाप्यधिष्ठानि ग्रहण्या अपि तानि ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति श्रीमिनदरसितहृतायां मधुकोशव्याख्यायां ग्रहणीनिदानं समाप्तम् ॥ ४ ॥

* ‘शक्तिरसग्रहणी’—अन्नमाह—पृथगित्यादि । पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुनिदानां समाप्तमे
संक्षेपे एते विकारग्रहणीगदं लक्ष्येत् ‘विकृत्’ इति शेषः’ (भा० ८०) ॥ १७ ॥

† ‘ग्रहण्यामाधव’—अन्नमाह—दोषहित्यादि’ । (भा० ८०) ॥ १८ ॥ १९ ॥

अथार्शोनिदानम् ।

*पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितत्सहजानि च ।

अर्शासि षट्प्रकाराणि विद्याहुद्वलिप्रये ॥ १ ॥

अतीसारप्रहृष्यशंसां परस्परानुबन्धित्वादतीसारप्रहृष्यनन्तरमर्शं उच्यते—पृथ-
गित्यादि । अरिषत् प्राणान् शृणाति हिनस्तीत्यर्शं इति पृषोदरादिपाठात्किञ्चि-
माहुः । सहजानीति सह शरीरेण जातानि, शुद्धव्यायाम्मकनीजभागस्य दूषितत्वात् ।
अत्र द्वन्द्वजानि प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वात् पृथग्गणितानि । उक्तं हि सुश्रुते,—
“अर्शं मु दृश्यते रूपं यदा वै दोषयोर्द्वयोः । संसर्गं तं विजानीयात्संसर्गं । पङ्क्तिपक्ष
सः (सु. नि. स्था. अ. २)”—इति । पङ्क्तिपक्षं चात्र संसर्गस्य वातादिभिर्गुणैश्चयः
संसर्गाः, तैरेव रक्तयोगादपरे प्रय इति । सन्निपातजं त्वैकैकदोषजेष्वदृष्टसासाध्य-
त्वस्य योगाद्विद्वृतिविषमसमवायारब्धमिति संख्यया पृथग्गणितम् । शुद्धव्यत्रय इति
अर्षपञ्चाहुलमानं गुदं, तस्यावयवभूतास्त्रिभ्यो बलय उपर्युपरि व्यवस्थिताः शङ्कावर्त-
निभाः प्रवाहणीविसर्जनीसंवरणीनामिकाः; तत्र गुदाष्टमर्षाहुलं, तदूर्ध्वमहुलमाना
प्रथमा बलिः सुश्रुतेन (सु. नि. स्था. अ. २) निर्दिष्टा, भोजेऽप्युक्तं,—“रोमान्तेभ्यो
यैवाध्यर्षं गुदाष्टं परिचक्षते । गुदाष्टादहुलं चैकं प्रथमां तां बलीं विदुः—” इति ।
सार्षाहुलमाना द्वितीया चेति ॥ १ ॥

†दोषास्त्वह्नांसमेदांसि संदृष्य विविधाशृतीन् ।

मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शासि तान् जगुः ॥ २ ॥

संप्राप्तिपूर्वकमर्श-स्वरूपमाह—दोषा इत्यादि । त्वह्नांसप्रहणेन त्वह्नांसार्शितं
रक्तमपि गृह्यते, चिकित्सायां रक्तसावणोपदेशात् । अपानं गुदं, आदिशब्देन
नासिकाशीनां ग्रहणम् । कायचिकित्साकास्तु गुदजस्येवार्शस्त्वमिच्छन्ति नासादि-
जानां त्वभिमांसत्वं, ‘तेषु ‘पञ्चान्मा मास्तः’ इत्यादिसंप्राप्तेरभावात्, विष्टम्भ इत्यादि-
पूर्वरूपस्य चासंभवात् । यदाह चरक,—“शिश्रं—इत्यारभ्य यावत् “अधिमास-
व्यपदेश एव” (च. नि. स्था. अ. १४)—इति । सुश्रुतेन तु मांसाङ्कुरत्वसाधर्म्यात्

* ‘अर्शासि षट्प्रकाराणि भवन्ति—पृथग्दोषैर्वातादिभिः त्रीणि, समस्तैर्दोषैरेकं, शोणि-
तेन चैकं, एकं सहजमित्येव षट्शासि । तत्र सहजानि कुलजानीत्यर्थः । त्रिदोषजं तु
विद्वृतिविषमसमवायारब्धत्वेनासाध्यत्वात्संख्यया पृथग्गणितम् । तत्र गुदाष्टमर्षाहुलं,
तदूर्ध्वमहुलद्वयप्रमाणा प्रथमा बलिः, द्वितीया सार्षकाहुला, तृतीयाऽपि सार्षकाहुला,
एव सार्षपञ्चाहुलं गुदं सुश्रुतेन निर्दिष्टम् ।’ (आ० ६०) ॥ १ ॥

† ‘दोषा वातादयस्त्वह्नांसमेदांसि संदृष्य अपानादौ यान् मांसाङ्कुरान् कुर्वन्ति त्रिष-
जस्तान्मांसाङ्कुरानर्शासि जगुः कथयन्ति । आदिशब्देन नासिकाश्रवणचक्षुर्मेन्द्रानभि-
प्रवृत्तयो गृह्यन्ते । एषा लक्षणानि सुश्रुते पठितानि ।’ (आ० ६०) ॥ २ ॥

१ अर्षपञ्चमहुलं बलिनं उच्यते; एतेन सार्षचतुरहुलप्रमाणं शुद्धमित्यर्थः ॥
२ दवाध्यर्षं सार्षवर्षं, अर्षाहुलप्रमाणमित्यर्थः; अहुलस्य विषयप्रमाणात्वात् ॥

शश्वक्षारमिसाप्यत्वाच्च तेष्वंशैः शब्दप्रयोगः दृतः, सर्पपादिकेहे तैलव्यपदेशवत् ;
सुधुतानुवादिनो वातमटस्याप्ययमेवामिप्राय इति ॥ २ ॥

*कपायकटुतिकानि रुक्षशीतलघूनि च ।

प्रमिताल्पशानं तीक्ष्णं मथं मैथुनसेवनम् ॥ ३ ॥

लङ्घनं देशफालौ च शीतो व्यायामकर्म च ।

शोकोऽघातातपस्पर्शां हेतुर्याताशंसां मतः ॥ ४ ॥

याताशंसो निदानमाह—कपायैत्यादि । प्रमितमल्पतमं, अल्पं मात्राहीनमशनं,
जेष्ठदृष्टत्वाद्—प्रमितमदीतकालभोजनं; प्रमृतेति पाठे तु नष्टशक्तिं घान्यादि-
कमाहुः । प्रमिताशनमेकरसाभ्यास इत्यन्ये । तप्रातियुक्तं, एकरसाभ्यासः किं
घातप्रकोपकस्य कदादेः, कफप्रकोपकस्य मधुरादेर्वा ? नाथ, कृद्वादेर्यैषोपासत्वात्,
द्वितीये मधुरादीनां त्वभ्यासो घातशामक एव, एकरसाभ्यासाच्च दीर्घत्वमुक्तं ननु
घातवृद्धिरिति चिन्त्यमेतत् । तीक्ष्णमिति मयविशेषणं, वैष्टिकादिनृदुमस्य घातप्र-
शामकत्वात् । शीतो देश आनूपः, फालो हेमन्तादिः । घातपसोष्णगुणस्याप्युद्भूत-
रीक्षसाद्घातप्रकोपकत्वमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥

†कटुम्ललघुपोष्णानि व्यायामाऽघातपप्रभाः ।

देशकालावशिथिरी क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ ५ ॥

विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं पानान्नभेषजम् ।

पित्तोत्थणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरशंसात् ॥ ६ ॥

पित्ताशोनिदानमाह—कटुम्लेत्यादि । देशकालावशिथिरिति उष्णो देशो मरुः,
उष्णः कालः शरदु मीमांस्य । असूयनं परसंपर्का द्वेष, स क्रोधविशेष एव । पित्तो-
त्थणानामित्यनेन सर्वेषामशंसां प्रदोषजत्वं, अधिकेन तु व्यपदेश इति दर्शितं
चरकेण । यदाह स एव,—“अशोषि नाम जायन्ते नाराक्षिपत्रितैश्चिभिः । दोषदोष-
विशेषात्तु विशेषः कम्पतेऽशंसात्” (च. वि. स्या. अ. १४)—इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

‡मधुरक्षिग्धशीतानि लघणाम्लगुरुणि च ।

अध्यायामो दिवास्यप्रः शय्यासनसुखे रतिः ॥ ७ ॥

प्राग्घातसेवा शीतो च देशकालावचिन्तनम् ।

शंभिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमशंसात् ॥ ८ ॥

शंभ्याशोनिदानमाह—मधुरेत्यादि । अध्यासनसुखे रतिरिति सुप्तसध्यासने रति-
शमक्तिः । प्राग्घातसेवा पुरोगातसेवनम् । अचिन्तनं निश्चिन्तता ॥ ७ ॥ ८ ॥

* “कषादेत्यादि । एतत्सर्वं वाताशंसां हेतुः कारणम् । प्रमितमल्पतमं, अन्ये प्रमित-
शाने अपि नैति पश्यति, तत्रादीवकालभोजनम् ।” (भा० ८०) ॥ ३ ॥ ४ ॥

† “वित्तिरिति । कटुम्लेत्यादिषु हेतुहेतुः ।” (भा० ८०) ॥ ५ ॥ ६ ॥

‡ “मधुरेत्यादि । केषुचिदयान्तरंसां समुत्पत्तादेवन्मधुरक्षिग्धेत्येतारिष्यणमुक्तम् ।”
(भा० ८०) ॥ ७ ॥ ८ ॥

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्ब्रह्मोत्पत्तयानि च ।

द्ब्रह्मजाशौनिदानादिप्रमाह—हेतित्यादि ।—हेतुलक्षणसंसर्गादिति दोषद्वयस्य निदान-
मेलकेन लक्षणमेलकेन च द्ब्रह्मोत्पत्तयानि द्ब्रह्मजानि विद्यात् ॥—

सर्वो हेतुत्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समम् ॥ ९ ॥—

त्रिदोषत्राशौनिदानमाह—सर्वे इत्यादि । सर्वो हेतुरिति एकैकशो वाताद्यशौंसां यो
हेतुरस्य स त्रिदोषत्राणां भवति, प्रयो दोषा जनन्त्वेनेयां सन्तीति त्रिदोषजानि ।
सहजैर्लक्षणं सममिति तेषां लक्षणं सहजैरशौंभिः सह समं सदृशं, सहजानां यद्दृश्यं
सत्रिदोषत्राणामित्यर्थः । 'सहजैर्लक्षणैः समं' इति पाठान्तरे तु सहजैः सहजाशौंमवै-
र्लक्षणैः समं सह सर्वो हेतुत्रिदोषाणामिति योज्यम् । सहजाशौंलक्षणं चात्र संमहेणो-
(हे नो) कं तन्प्रान्तरादनुसर्तव्यं; यदाह मुश्रुतः—“दुर्दर्शनानि पृष्यारणपाण्डूनि
दारुणान्तर्मुखाणि, तैद्यपहतः कृशोऽहरमुक्त्वा विरसंततगात्रोल्पप्रजः क्षीणरेताः
शामस्वरः शोषनोऽल्पामिप्राणयिरोऽक्षिध्वणरोगवान्, सततमन्त्रकूजनाटोपहृदयो-
पठेन्नारोचकप्रभृतिभिः पीड्यते—(सु. नि. स्था. अ. २)” इति; चरके च,—“कानिचि-
दपूनि—”(च. चि. स्था. अ. १४) इत्यादिना प्रभूततरं लक्षणमुक्तम् । ननु, त्रिदो-
षजानीति त्रिदोषाभिधानमनुपपन्नं, सर्वेषामेव रोगाणां त्रिदोषजत्वात् । यदुक्तं,—
“द्रव्यमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः । योऽधिकस्तेन निर्देशः क्रियते रसदो-
षयो.”—इति । नैवं; 'सर्वेदेहचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणः' इति यचनादेकस्मिन्
धात्वादी दोषेण दूषिते सति तद्गतेतरदोषेऽप्यवश्यंभाविनी काचिद्दुष्टिः, दुष्टदोष-
संबन्धात् । किंच स्वकारणाद्ब्रह्मो वायुः शैलाच्छ्रोतस्य श्लेष्मणो बलमादधाति,
नापवातैजोरुपस्य पित्तस्य; पित्तं च कटुत्वाद्वातस्य, द्रवत्वात् श्लेष्मणः; कफश्च
शैलाद्वायोः, द्रवत्वात् पित्तस्येति । अत एवोक्तं,—“न रोगोऽप्येकदोषजः”—इति ।
अनेनैवाभिप्रायेणोक्तं,—“एकः प्रदुषितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत्”—इति । यत्र तु
स्वकारणाप्रयोऽपि दुषितास्तत्र त्रिदोषव्यपदेश इति सिद्धान्तः; एवं सर्वत्र ॥ ९ ॥

† गुदाङ्कुरा यद्द्वानिलाः शुष्काश्चिमचिमान्विताः ।

म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः पक्ष्वाः खराः ॥ १० ॥

मिथोविसदृशा चक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ।

विम्बीखजूरकर्कन्धूकार्पासीफलसन्निभाः ॥ ११ ॥

केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः ।

शिरःपार्श्वोसकटयूखड्गणाद्यधिकव्यथाः ॥ १२ ॥

* दोषाणां हेतुलक्षणैरेव द्ब्रह्मोत्पत्तयानि—हेतित्यादि । दोषद्वयस्य निदानमेलके
लक्षणमेलके च द्ब्रह्मोत्पत्तयानि द्ब्रह्मजानि विद्यात् जानीयात् (भा० ६०)—

† 'चिमिचिमा वेदनाविशेषलेनान्विताः; सर्पकल्कलिप्ता इवेति यावत् । श्यावारुणा
वर्णतः । स्तब्धाः कटिनाः कीलवत् । विपमा इति पाठे विपमा निम्नोन्नताः । चक्रा
धनुर्वत्कुटिलाः । तीक्ष्णा दर्माङ्कुरवत्सङ्गमायाः । विस्फुटिताननाः केसरादिषदानन
वेषा वे विदीर्णमुखा इत्यर्थः । विम्ब्यादिफलवत्सदृशत्वमाङ्गला, कर्कन्धुः कोलवद्री ।

क्षयधुद्धारविष्टमहद्गहारोचकप्रदाः ।

कासश्वासाग्निवैपम्यकर्णनादभ्रमावहाः ॥ १३ ॥

तैरातो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ।

रुक्फेनपिच्छानुगतं विषद्धमुपवेद्यते ॥ १४ ॥

कृष्णत्वङ्गुलविण्मूत्रनेत्रवक्रश्च जायते ।

गुल्मघ्नीहोदराघ्नीलासंभवस्तत एव च ॥ १५ ॥

पूर्वं निदानमुक्तं, संप्रति वातादिभेदेनार्घसां लक्षणान्युच्यन्ते, तत्र प्रथमं वाताशौ-
लक्षणमाह—गुदेत्यादि ।—गुदाङ्कुरा गुदे अङ्कुराकारा मांसप्ररोहाः, त एव अशौचिः ।
बहुनिला वातोत्वणाः । शुष्काः स्यावरहिताः । चिमचिमा वेदनाविशेषः । म्लाना अनु-
पचिताः । स्वन्धाः काठिन्वात् । विशदा अपिच्छिलाः, धूलिस्पर्शवत् । पट्टाः कर्कशाः,
गोजिह्वास्पर्शवत् । खराः कर्कोटफलवत्सूक्ष्मानेककण्टकाचिताः । एषु विकल्पेषु बक्ष्य-
माणं केचिदिति पदं संबन्धनीयम् । मिथोविसदृशाः परस्परभिन्नरूपाः । वक्रा धनुः-
काष्ठादिवत् । तीक्ष्णाः सूक्ष्माः । फलसन्निभा इति विम्ब्यादिभिः संबन्धते, विम्ब्या-
दिसन्निभत्वं चाकृत्वा ज्ञेयम् । विम्बी ओष्ठोपमफला, 'वेलाकुचा' इति लोके ख्याता,
कार्पासी वनकार्पासी, कदम्बपुष्पाभाः स्थूला अनेकसूक्ष्मशिखराः । सिद्धार्थकोपमाः
सूक्ष्मपिडकारूपाः । हृदयं गृहीतमिवेति वेदना हृद्ग्रहः । ग्रथितं ग्रन्थिलं पापाणवत् ।
रुक् शूलम् । पिच्छा पिच्छिलो द्रवभागः । उपवेद्यते वर्धत्वाज्यते । कृष्णशब्द-
स्त्वगादिभिर्विभक्तैः प्रत्येकं संबन्धते । अस्योपद्रवमाह—गुल्मेत्यादि । अघ्नीला
वातरोगविशेषः ॥ १०-१५ ॥

*पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ।

तन्वस्रस्त्राविणो विश्वास्तनवो मृदवः श्लथ्याः ॥ १६ ॥

शुकजिह्वायकृत्स्नण्डजलौकोवक्रसन्निभाः ।

दाहपाकज्वरसेदत्णमूर्च्छारुचिमोहदाः ॥ १७ ॥

सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ।

धवमध्येति हरित्पीतहारिद्रत्वङ्गुलादयः ॥ १८ ॥

केचिदिति केचित्कदम्बपुष्पाभाः स्थूलाः, केचित्सिद्धार्थकोपमाः सर्वपवत्सूक्ष्माः । शिरः-
प्रयुतीनामभ्यधिकव्यथा अतिवेदना । क्षयधुः श्लथः श्लिष्का । विष्टमो मलस्य ।
तैरिति तैशुदाङ्कुरैरशौचिः पीडितः पुरुषः, स्तोकमल्प, सप्रवाहिक वासप्रवाहिकालक्षणोपेतः
रुक् शूल, पिच्छा पिच्छिलो द्रवभागस्तोमानुगतं, ईदृग्वर्चः उपवेद्यते त्याज्यते,
गुदेनेति शेषः । ततो वाताशौभ्य उपद्रवरूपाणमेवा संभव उत्पत्तिः । अघ्नीला नाभेर-
भीभागे पाषाणविण्डिकावद्वातरोगविशेषः' (आ० ८०) ॥ १०-१५ ॥

* 'पित्तिकायाह—पित्तोत्तरा इत्यादि । पित्तोत्तराः पित्तोत्वणा गुदाङ्कुरा ईदृशा रेषाः ।
अन्ये 'मृदुलम्बिन' इति पठन्ति, तत्र लम्बिनो लम्बनशीलाः । आकृत्वा च शुकजिह्वाय-
कृत्स्नण्डजलौकोमुखसन्निभाः सद्गुदाः । उपद्रवनाह—दाटेत्यादि । दाहादिमोहान्तोपद्रव-
दायिनः । सोष्माणः उष्णस्पर्शाः । द्रव नीलमुष्ण पीतरक्त, आममपक वर्च उपवेश-
यन्ति । धवमध्येति धववन्मध्ये स्थूलाः प्रान्ते सूक्ष्माः । हरितादिवत् त्वगादि रेषा ते ।
आदिशब्दाच्च नेत्रादयो गृह्यन्ते' (आ० ८०) ॥ १६-१८ ॥

पित्तशौलक्षणमाह—पित्तोत्तरा इत्यादि । नीलमुखा नीलाग्राः । तनु अपनं, असं रक्तं, सवन्तीति तन्वसस्ताविणः । विक्षा आमगन्धिनः । तनवः खल्पाः । शूद्वः कोमलाः । शृषा रुन्वनशीलाः । यवमध्याः यववन्मध्ये स्थूलाः । हरित्यत्रवर्णं, पीतं हरितालार्भं, हारिर्द्रं हरिद्रावर्णं; आदिशब्दाद्विष्मूत्रनेत्रवर्णाणां ग्रहणम् ॥ १९-१८ ॥

*श्लेष्मोद्वणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ।

उत्सन्नोपचित्त्रिगन्धस्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ॥ १९ ॥

पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्डूद्वाद्याः स्पर्शनप्रियाः ।

करीरपनसास्थ्यामास्तथा गोस्तनसन्निभाः ॥ २० ॥

बह्वृणाताहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्षिणः ।

सन्धासकासहृत्सासप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २१ ॥

नेदृच्छच्छशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ।

क्लेश्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः ॥ २२ ॥

वसाभसकफप्रायपुरीषाः सप्रवाहिकाः ।

न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुत्रिगन्धत्यगादयः ॥ २३ ॥

श्लेष्माशौलक्षणमाह—श्लेष्मोद्वणा इत्यादि । अत्र शुदाहुरा इत्यनुपेतं । महामूला दूरपास्तवग्गाहिनः । घना विविडावयवाः । उत्सन्ना दैर्घ्येणोद्गताः, उपचित्ताः परिणाहेन स्थूलाः, स्तब्धा अनग्नाः, वृत्ताः परिणाहेन वर्तुलाः, गुरवो गुरुद्रव्याकान्तमिव शुद्धं कुर्वते, स्थिरा अचञ्चलाः । श्लक्ष्णा मणिवन्मसृणाः । कण्डूद्वाद्याः कण्डूबहुलाः; कण्डूव्यपगमार्थं स्पृश्यमानाः प्रीणयन्त्यर्शसमिति स्पर्शनप्रियाः । करीरो मरुजद्रुमः, पनसः कष्टकिफलं, तयोरस्थ्याभाः; अथवा करीरो वंशाहुरः; तेन करीरामाः, पनसास्थ्याभाथेत्वर्थः । तथा गोस्तनसन्निभाः गोस्तनसदृशा इत्यर्थः । बह्वृणौ आनन्दं बहुमिव शीलं येषां ते तथा, शुद्धप्रलासत्त्वा बह्वृणयोः प्रेरणायसामर्थ्यकारिण इत्यर्थः । पायुवस्तिनाभिविकर्षिण इति पाय्वादिभ्वाकर्षवत्पीडाकारिणः । प्रसेको मुखस्य शुद्धस्य वा । कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं, शिशोर्जाड्यं शिरःस्तिमितता, शिशिरज्वरकारिणः शीतज्वरकारिणः । क्लेश्यं स्त्रीष्वनुत्साहः, अग्निमार्दवं वह्निमान्यं, छर्दिषेमिः, आमप्रायविकारदाः आमबहुला ये रोगा अतीसारप्रहृष्यादयस्तत्प्रदाः । प्रायःस्थाने 'प्राज्व' इति पाठान्तरे स एवार्थः, प्रायःप्राज्वशब्दयोः प्रचुरार्थत्वात् । वसाभं च सकफं च प्राज्वं च पुरीषं येषां ते

* श्लेष्मिकान्याह—श्लेष्मोद्वणा इत्यादि । मन्दरुजः स्वल्पपीडाः । पिताः शुद्धवर्णाः ।

उत्सन्ना इत्यत्र उच्छ्रुना इति पाठे श्वयुमन्तः । स्थिरा निश्चलाः । पिच्छिला अविशदाः । स्तिमिता मन्दाः । दक्षिः मूत्रकोशः । उपदवानाह—सकासेत्यादि । दृहासः उपस्थितकमनत्वनिव, सप्रवाहिकाः श्लेष्मिकप्रवाहयुक्ताः । पाण्डुत्रिगन्धारावगात्रयः त्वहनवनपनवदनानि यत्र पुरवाणां भवन्ति' (आ० ६०) ॥ १९-२३ ॥

१ 'दूरपास्तवग्गाहिनः' इति पाठान्तरम् ।

तथा । न स्रवन्ति 'क्लेदरक्तादिक' इति शेष । न भिद्यन्ते गाढविद्गप्रपीडिता अपि न विदीर्यन्त इति ॥ १९-२३ ॥

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च ।

सश्रिपातार्शस सहजार्शसश्च लक्षणमाह—सर्वैरित्यादि ।—सर्वैर्वातजाशौभ्वै-
लक्षणैः, सर्वात्मकानि त्रिदोषजानि, तथा तीरेव लक्षणैः सहजान्यप्याहुः, तेषामपि
त्रिदोषजात्वात् ॥—

*रक्तोद्वेगना गुदेकीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ॥ २४ ॥

घटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ।

तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविद्गप्रपीडिताः ॥ २५ ॥

स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ।

मेकामः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसंभवैः ॥ २६ ॥

हीनवर्णवलोत्साहो हतौजाः कल्पुपेन्द्रियः ।

विद् श्यावं कठिनं रुक्षमधोवायुर्न वर्तते ॥ २७ ॥

रक्तार्शौलक्षणमाह—रक्तोद्वेगना इत्यादि । गुदेकीलाः कीलवत् कील अशौचि,
“इलदन्तात् सप्तम्या सज्ञायाम्”—(पा अ ६ पा ३ सू ९) इत्यल्लस-
मास । पित्ताकृतिसमन्विता पित्तिकाशौलक्षणयुक्ता । विद्रुमसन्निभा प्रवालमणि-
वहोहिता इत्यर्थः । ते गाढविद्गप्रपीडिता कठिनपुरीषयश्चिता, दुष्ट आचिल,
उष्ण च रक्त स्रवन्ति । तस्येति रक्तस्य, अतिप्रवृत्तितोऽतिक्षयात्, मेकाम प्रावृपे-
ष्यवर्षाभ्वाभ पीतच्छवि, 'पुरष' इति शेष । दुःखं रोने । शोणितक्षयसंभवै-
रिति त्वद्वृषारण्यान्लक्षितप्रार्थनासिराशैमित्यैः शुभ्रुतौकं (सु सू स्या अ १५) ।
बल स्थौल्य, उत्साहो हृषे । हतौजा इतशक्ति । कल्पुपेन्द्रिय आचिलचष्टु,
व्याधुत्सर्वेन्द्रियो वा । विद् श्यावमिति विदशब्दो नपुसकोऽप्यस्ति, एतन्निर्देशादेव ।
काश्मीरस्तु चरखे,—“विद् श्यावा कठिना रुक्षा”—इत्येव पठन्ति । अधोवायुर्न
वर्तते गुदेन प्रतिलोमगत्वात् ॥ २४-२७ ॥

तनु चारुणवर्णं च केनिलं चासृगर्शसाम् ।

कटपूरुगुदशूलं च दीर्घल्यं यदि चाधिकम् ॥ २८ ॥

तत्रानुयन्धो घातस्य हेतुयंदि च रुक्षणम् ।

शिथिलं भ्वेतपीतं च विद् क्षिग्धं गुद शीतलम् ॥ २९ ॥

यद्यर्शसां घनं चासृक् तन्तुमत्पाण्डु पिच्छिलम् ।

गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुद क्षिग्धं च कारणम् ।

श्लेष्मानुयन्धो विक्षेयस्तत्र रक्तार्शसां युधैः ॥ ३० ॥

* 'रक्तान्वाह—रक्तोद्वेगना इत्यादि । आहुता च गुञ्जा रक्तगुञ्जा, विद्रुम-
प्रवालमणिलक्षणवहोहिता इत्यर्थः । अल्लर्षे अतिशयेन दुष्टम् । सहसा अकस्मात् ।'
(आ० ६०) ॥ २४-२७ ॥

† 'रक्तोद्वेगनामर्शसांमधुप्रपीडित भवती—तनु अल्प, कटपूरु रक्त, अधिक च
दीर्घल्यं, तत्र रक्तार्शसि वातसायुक्तायो वेव । एदि च स्यात् स्यादप्यादि हेतु
यात्वेन । मेकामुत्सवर्षाभ्वाह—रक्तोद्वेगनामर्शसां एदि शिथिल भ्वेपीतं च विद्

इदानीं तस्यैव रक्तार्शो निदानस्य रक्तस्य यातादिभेदेन लक्षणमाह—तन्वि-
त्यादि । तत्रानुबन्धो वातस्येति यातादिदुष्टस्यैव रक्तसारम्मकत्वान्नतु केवलस्य,
दोषत्वाभावात् । शिथिलमिल्यादिना कफानुबन्धस्य । ननु, पित्तानुबन्धः कुतो नोक्त
इति ? उच्यते, रक्तपित्तयोः प्रायः समानलिङ्गत्वात् । उक्तं च पूर्वं 'रक्तोत्वणा
शुद्धे क्रीलाः पित्ताहविषमन्विताः'—इति ॥ २८-३० ॥

*विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।

कादर्यमुद्गरवाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविहता ॥ ३१ ॥

ग्रहणीदोषपाण्डुरोराशङ्का चोदरस्य च ।

पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये ॥ ३२ ॥

पूर्वरूपमाह—विष्टम्भ इत्यादि । विष्टम्भोऽन्नस्येति विष्टम्भान्नस्य जीर्णतागमनं,
आहारो विष्टम्भ आमाशय एवावतिष्ठते, वातवैगुण्यात् । दौर्बल्यं हीनशक्तिता ।
'विष्टम्भोऽन्नस्य' इति पाठान्तरे विष्टम्भो मलस्य, अन्नस्य दौर्बल्यम् । अल्प-
निदानानन्तरं पूर्वस्पर्शं वक्तव्यं भवति, तथाऽपि निदानलक्षणानन्तरमत्र पूर्वस्पर्शः,
निदानलिङ्गयोश्चिकित्साङ्गतमत्वप्रतिपादनार्थं तयोः पूर्वमभिधानं; अथवाऽवश्यवक्त-
व्यानां कामचारादभिधानमिति । एवमन्यत्रापि व्यतिक्रमे द्रष्टव्यम् । कुक्षेराटोपो
शुद्धशुद्धाशब्द इति चक्रः, तनतनीति गुणाकरः; रुजापूर्वकः शोभ इति गदाधरः,
पुरीषशुद्धिलक्षणे च आटोपमाप्मानमिति विश्रुतवान्; एतथ न, सर्वत्र गुल्मपूर्वरूपे
आटोपमाप्मानयोश्चयोरपि पाठात् । उद्गरवाहुल्यमधोनिहृदस्य वायोरुर्ध्वगमनात् ।
सक्थिसादो जह्वावसादः । ग्रहणीदोषपाण्डुरोः ग्रहणीदोषयुक्तपाण्डुरोगस्य उदरस्य
चाशङ्का, तेषां लक्षणदर्शनात् । 'ग्रहणीदोषपाण्डुरोः' इति पाठान्तरे ग्रहणीदोषस्य
पाण्डोः पाण्डुरोगस्य चार्तिः पीडा स्यात् । अभिवृद्धये उत्पत्त्यर्थमिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

†पञ्जात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलिप्रयम् ।

सर्वं एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥ ३३ ॥

तस्मादर्शोसि दुःखानि यद्व्याधिकराणि च ।

सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ ३४ ॥

प्रवर्तते, यदि च किञ्च गुरु शीतलं तन्नुनात्पाण्डु विच्छिन्नः चासुवप्रवर्तते, तन्नुनात्पा-
त्राकार, गुदमसि विच्छिन्नमाद्रं, स्तिनिर्वं निश्चलं च भवति, तस्मिन् रक्तार्शोसि केमानुबन्धो
विधेयः । गुरु किञ्च च तत्र कारणं हेतुः । इति' (आ० ८०) ॥ २८-३० ॥

* 'विष्टम्भोऽन्नस्येत्यादि पुरीषशुद्धिलक्षणे आटोपः आप्मानमिति माधवः । अल्पविहता
अल्पपुरीषत्वम् ।' (आ० ८०) ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

† 'पञ्जात्मेत्यादि । गुदजानां समुद्भवे संभवे एते सर्वं एवोत्तररूपा वाशादपः
प्रकुप्यन्ति । तेषां स्थानानि—'इदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिर्संभितः । उदानः
कण्ठदेशे च स्थानः सर्वशरीरगः'—इति । एवं पञ्चतमा वायुः कम्पते । "वोऽन्निभो
वत्र संचारी स प्राणो नाम देहपृष्ठः । शौच्यं प्रवेशयत्ततः प्राणांक्षीवरश्मये । कुतितः

ननु, गुददेशदुष्ट्या गुदजस्योत्पादात्फय सर्वदेहे कृशात्कृष्णत्वादिरूपा दुष्टिरित्यत आह—पयात्मेत्यादि । पयात्मा पयस्वरूप, प्राणपानसमानोदानान्दानभेदात्, एव लिङ्गविपरिणामात् पयात्मकत्व पित्तोऽपि योज्य, पित्तं ह्यालोचकरञ्जकसाधकपाचक-
 भ्राजकमेदाक्षिप्त, एव कफोऽपि पयात्मा, हृदयामाशयजिह्वाशिर सन्धिषु क्रमेणाय-
 लम्बकङ्केदकबोधकतर्पकश्लेष्मकभेदात् । यदाह गौतम, “श्लेष्मा पयविधोर स्यः
 श्लेष्मकादिस्वकर्मणा । कफघान्ना च सर्वेषा यत् करोत्यवलम्बनम् ॥ अतोऽवलम्बक,
 श्लेष्मा यस्त्वामाशयसन्धित । हृदक सोऽक्षयघातङ्केदनात्, रसबोधनात् ॥ बोधको
 रचनास्थस्तु, शिर सस्योऽक्षतर्पणात् । तर्पक, श्लेष्मक सम्यक् श्लेष्मणात्सन्धिषु
 कुरुते चापि ह्रिक्सात्तदिकान् गदन् ॥ उदानो नाम यस्त्वधुमुपैति पवनोत्तम । तेन
 भाषितगीतादिविशेषशामिवर्तते । ऊर्ध्वलघुगतान् रोगान् करोति पुषितश्च स ॥ आम
 पकाद्यचर समानोऽग्निषहापवान् । अत्र पचति तन्नाश विचारान् प्रबन्धति स ।
 गुल्माग्निसादावीसाराप्रदुष्टश्च करोति स ॥ पक्वाशयाशयोऽपान काले कर्षति चाप्यध ।
 वातमूत्रपुरीषाणि गुण्यभौर्वकानि च । क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् घोरवस्तिगुदाभयान् ॥
 सर्वदेहसरो व्यानो रससवदनोत्त । स्वेदासुवस्त्रावणश्चापि पक्वाषा चेटयत्यपि ॥ क्रुद्धश्च
 कुरुते रोगान् प्रायश सर्वदेहान् । गुत्ररोगा प्रमेहाश्च व्यानापानप्रकोपना ।
 अगपत् पुषिताक्षामी देह भिसुरसंशयम्—इति पञ्चात्मा वायु । ‘रजोशुण्मय सहस्र
 शीतो स्थो लघुश्चल’—इति । एव पञ्चामकत्व पित्तं योज्य, आलोचकरञ्जकसाधक-
 पाचकभ्राजकभेदात्, “पाचक भ्राजक चैव रजगलोचके तथा । साधक चेति पञ्चैव
 पित्तनामान्यनुक्रमात् ॥ स्वाशये पाचक पित्तभिरूप तिलोन्मितम् । भ्राजक वात्तिद
 यत्तु लेपाम्बुहादि पाचकम् ॥ रञ्जक तु यद्वृद्धीहोस्तदसं शोभितं मयेत् । आलोचकं
 स्थित नेत्रे रूपदर्शनकारि तत् ॥ साधक हृदये तिष्ठे-मेधामशायक च तत् । पित्तगुण्य
 द्रव पीत नील सक्त्वगुणोत्तरम् ॥ कटुतिक्तदसं धेय विदग्ध चाम्लतां मनेत्”—इति । तेषां
 स्थानानि आलोचक नेत्रयो, रञ्जक यकृद्ग्रीहो, साधक हृदि, पाचक पक्वामाशययोर्मध्ये,
 भ्राजक त्वचि । एव कफोऽपि पञ्चात्मा, “उर कण्ठ शिर सधिपवाण्यामाशयो रस ।
 मेदो प्राण च जिह्वा च कफस्नानमुरो भृशम्”—इति । एव दोषत्रयाणा पञ्चामकत्व
 सिद्धम् । पञ्चात्मानो दोषाख्य गुदवलित्रय च गुददाना समुद्भवे सव एव प्रकृष्यति,
 अन्ये तु गुदवलित्रय इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—सर्वे दोषा गुदवलित्रये कृष्यति ।
 तन्नातिशुक्ल, प्राणोदानयोस्त्वानसन्निधानात् । अन्ये व्याख्यानयन्ति—गुदवलित्रये गुद-
 जानां समुद्भवे उत्पत्तौ सति सव एव दोषा प्रकृष्यन्तीति । तस्मादशंसि तु लप्रदानि
 अत सवशरीरतापीनि । प्राय कृच्छ्रतमानीति प्रायोगहणादसाध्यानि । सुश्रुतस्तु—‘सवा
 त्युवलयो येषां दुर्नामभिरुपद्रुता । ताभित्तु प्रहितो वायुरपान सन्निवर्तते ॥ ततो
 व्यानेनै संगम्य ज्योतिर्गृह्णाति देहिनाम्’—इति (आ० ६०) ॥ ३३-३४ ॥

१ ‘गुदज स्वाद, गुदस्योपादानात्कथ’—इति पाठान्तरम् । २ ‘हृदि प्राणो गुदेऽपान
 समानो नामिसंस्थित ॥ उदान कण्ठदेशे स्वाद्यात् सर्वशरीरम् ॥’ ३ आलोचक
 नेत्रयो, रञ्जक यकृद्ग्रीहो, साधक हृदि, पाचक पक्वामाशययोर्मध्ये, भ्राजक त्वचि ।
 ४ ‘व्यानेनापि च संगम्य’ इति पाठान्तरम् ।

स्थितः” इति । गुदवलिजत्रस्य च प्रकोपो विवृतत्वं, प्रवाहणादिसकार्याकर्तृत्वं च । गुदवलिजत्रये इति पाठान्तरं न युक्तं, तत्र प्राणोदानयोः सन्निधानसाध्यभावात्, बलिदुष्टेरप्राप्तेः । सर्वे एवेति उक्तमाहतादय एवेति । बहुव्याधिकराणीति जठरामिमान्द्याद्युपद्रवकराणि । प्रायः कृच्छ्रतमानीति प्रायोप्रहणादसाध्यानि मुखसाध्यान्यपि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

*वाहायां तु बलौ जातान्येकदोषोत्त्वणानि च ।

अशौंसि सुखसाध्यानि नचिरोत्पतितानि च ॥ ३५ ॥

द्वन्द्वजानि द्वितीयायां बलौ यान्याधितानि च ।

कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ३६ ॥

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां बलिम् ।

जायन्तेऽशौंसि संधित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥ ३७ ॥

उक्तवातायर्षसा साध्यत्वादिकमाह—वाहायामित्यादि । नचिरोत्पतितानीति अनतिक्रान्तसंवत्सराणि । परिसंवत्सराणीति परिगतोऽतिक्रान्तः संवत्सरो वैसाति तथा । यानि तु वाह्यवलिजातानि द्विदोषोत्त्वणानि तानि कृच्छ्राणि, त्रिदोषजानि याप्यानीत्युक्तं, एवं द्वितीयायामेकदोषोत्त्वणानि कृच्छ्राणि, द्विदोषोत्त्वणानि याप्यानि, त्रिदोषोत्त्वणान्यसाध्यानि, एवं तृतीयायामेकदोषोत्त्वणानि याप्यानि, शेषाण्यसाध्यानि । यथाप्यं प्रत्याख्येयं वा तद्दोषवलिमेदेऽप्यसाध्यमेव, यदुक्तं चरकेण, “नासाध्यं साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम्” (च नि स्या. अ. ८)—इति ॥ ३५॥—३७ ॥

शेषत्वादायुपस्तानि चतुष्पादसमन्विते ।

याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥ ३८ ॥

* सुखसाध्यान्वाह—वाहायामित्यादि । कृच्छ्रसाध्यान्वाह—द्वन्द्वजानि द्वितीयायां बली यान्यशौंसि कृच्छ्रसाध्यानि तान्वाहुः । कृच्छ्रसाध्यानि याप्यानीत्यर्थः । असाध्यान्वाह—सहजानीत्यादि । यानि सहजानि तान्यसाध्यानि, तथा त्रिदोषजन्युत्पत्तौ ज्ञान्यपि, यान्यभ्यन्तरां बलि संधित्य जायन्त इत्यर्थः । (भा० २०) ॥ ३५—३७ ॥

† असाध्यस्य धाप्यप्रत्याख्येयमेदेन देविष्यमाह—शेषत्वादित्यादि । यथापुनः शेषोऽस्ति तदा चतुष्पादसमन्विते तान्यशौंसि याप्यन्ते ‘रोगिणः’ इति शेषः । वीरुणे रोगिणि । दीप्तकायाग्नी, पुनः वीरुणे । चतुष्पादसमन्विते, अत्रोऽप्यथा विपत्तितानि प्रत्याख्येयानि असाध्यानि । पादचतुष्टयं यथा—रोगी भिषग् परिवारक औषध च । यदा रोगी निरन्वायवृद्धाश्चो विभितेद्रिय, वैष चाक्षे वर्गानि पुच्छते मिलोमं चतुर्भन्वरथ, परिचारकं भातं कुन्तीतोऽनलस्य आभुरभ्यन्दापुवर्ती च, औषधं नव रसनीयादिसंज्ञं च । तदुक्तं—“वंजो ध्यायुपवृष्टद मेवत्र परिवारक । यत्र पादाभित्तिस्त्रया कनैकाननरेव ॥ तत्त्वापिपत्राग्यायो वृष्टकनां स्वर्शनी । तदुपस्तं शुचि शुः उन्नेतरकरमेवत्र ॥ आयुष्मान् सारवान् सश्रे इन्द्रकाननकानपि । उष्यते ध्यायित पादो वैष वक्वदृदासिक ॥ प्रसस्तरेदसंमूलं प्रसद्येऽरनि धेदृष्टम् । अस्तनत्रं महारीर्षं गन्ध-

असाध्यो हि द्विविधो याम्यप्रत्याख्येयमेदात्, तत्र यदायु.शेषोऽस्ति चतुष्पाद-
संपत्तिश्च तदा याम्यत्वमन्यथा प्रत्याख्येयत्वमित्याह—शेषत्वादित्यादि । चतुष्पाद-
समन्विते 'धशोरोमिणि' इति शेष. । समन्वित इति भावे कः, तेन चतुष्पाद-
समन्वये सतीति चक्रः ॥ ३८ ॥

*हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।

शोथो हृत्पार्श्वशूलं च यस्यासाध्योऽर्शोसो हि सः ॥ ३९ ॥

हृत्पार्श्वशूलं संमोहदृष्टादिरङ्गस्य रुग्णरः ।

वृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्युर्गुदजातुरम् ॥ ४० ॥

वृष्णारोचकशूलार्तमतिप्रसृतशोणितम् ।

शोथतिसारसंयुक्तमर्शोसि क्षपयन्ति हि ॥ ४१ ॥

उपद्रवादसाध्यत्वमाह—हस्त इत्यादि। हस्तपादादिशोथो मिलितोऽसाध्यलक्षणम् ।
अत्र हृत्पार्श्वशूलसंमोहादि व्यसं समसं वा ॥ ३९-४१ ॥

मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्त्रं, नाभिजानि च ।

गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ४२ ॥

अथ मेढ्रादीनां स्वरूपमाह—मेढ्रादिष्वित्यादि । मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्त्र-
मित्यन्तेन छेदः । तेन नासार्श्व इत्यादिव्यपदेशः । गण्डूपदास्यरूपाणि किञ्चुलक-
मुखसदृशानि ॥ ४२ ॥

ध्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो वह्निः ।

कीलोपमं स्थिरस्वरं चर्मकीलं तु तद्विदुः ॥ ४३ ॥

वर्णरसान्वितम् ॥ दोषप्रमग्लानिकरमविकारि विपर्यये । समीक्ष्य काले दत्त च मेपत्र पाद
उच्यते ॥ किन्धोऽजुगुम्बुर्बलवान् बुक्ते व्याधितक्षणे । वैधवाष्यहृदधान्त. पादः परिचरः
रसुतः—इति । यथा चतुष्पादसंपत्तिः । सा चायुषः शेषत्वाददत्ते' (आ० ६०) ॥ ३८ ॥

* 'अपोपद्रवादसाध्यत्वमाह—हस्त इत्यादि । यस्य हस्तपादादिषु श्वयशुः स्यात्
हृत्पार्श्वशूलं च स अर्शोसोऽर्शोरोगी असाध्यः । असाध्यस्य लक्षणमाह—हृदित्यादि ।
हृत्पार्श्वशूलं संमोहश्च; तथा हृत्पार्श्वशूलादि समस्य व्यसं च, अहस्य रुक् पीडा, गुद-
मुष्कयोः पाकश्च, गुदजानि अर्शोसि, त नर भ्रन्तीत्वर्थः । रक्तशोऽसाध्यत्वमाह—वृष्णो-
त्यादि । अतिप्रसृतशोणित वृष्णारोचकाद्युपद्रवयुक्त पुरुषमर्शोसि क्षपयन्ति नाशयन्ति, हि
पादपूर्णे' (आ० ६०) ॥ ३९-४१ ॥

† 'ध्यानो वायुः, कर्कं गृहीत्वा सगृह्य, त्वचो वह्निः कीलसदृशमर्शः कुर्यात्, स्थिर
निक्षलं, त चर्मकीलं प्रादुः । त्वचो वह्निति गुदीर्घं परित्यजेत्यर्थः, तत्र त्वर्शसानेव
संभवत्वात्' (आ० ६०) ॥ ४३ ॥

‡ 'ध्यानो वायुः, कर्कं गृहीत्वा सगृह्य, त्वचो वह्निः कीलसदृशमर्शः कुर्यात्, स्थिर
निक्षलं, त चर्मकीलं प्रादुः । त्वचो वह्निति गुदीर्घं परित्यजेत्यर्थः, तत्र त्वर्शसानेव
संभवत्वात्' (आ० ६०) ॥ ४३ ॥

चर्मकीलसंप्राप्तिमाह—व्यान इत्यादि । व्यानो वायु, एतच्च शुशैष्ठदेश एव नान्य-
त्रेति कार्तिकवृष्णादय ॥ ४३ ॥

*वातेन तोदपाह्व्यं पित्तादसितवक्रता ।

श्लेष्मणा स्निग्धता चास्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ४४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽर्शोनिदान समाप्तम् ॥ ५ ॥

तस्यैव वातादिभेदेन लक्षणमाह—वातेनेत्यादि । सवर्णता गात्रसवर्णता ॥४४॥

इति श्रीविजयरक्षितकृताया मधुह्रीशब्द्याख्यायानर्शोनिदानं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथामिमान्धाजीर्णविसूचिकालसक- विलम्बिकानिदानम् ।

†मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।

कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ॥ १ ॥

अर्थं कार्यत्वादमिमान्धावीना तान्याह—मन्द इत्यादि । मन्दस्य दुर्जयत्वात्प्रा-
गभिधानम् । कफपित्तानिलाधिक्यादिति यथाक्रम मन्दादिषु योज्यम् । तत्साम्या-
दिति तेषां कफादीनां साम्यात् । समोऽविकृत, धातुसाम्यहेतुरित्यर्थः । एतस्या-
विकारस्यापि विकारप्रस्तावेऽभिधानं प्रवृत्तिज्ञानानन्तरीयकं विकृतिज्ञानमिति बोध-
नार्थम् । जाठर इति धात्वभिभूतामिव्यवच्छेदार्यम् ॥ १ ॥

‡विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।

करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसंभवान् ॥ २ ॥

* 'तस्यैव वातादिलक्षणमाह—वातेनेत्यादि । वातेन तोद पीडाविशेष, पाह्व्य पर-
पता, पित्तात् आसित किञ्चित्कृष्णं वक्र, श्लेष्मणा स्निग्धता, ग्रथितादृश्य, सवर्णता गात्र
समानवर्णता । दोषा प्रकृपिता मेढ्रमामशोणिते प्रदूष्य कण्डू कुवन्ति, एत कण्डूवतां
क्षतम् । "तस्मिन् क्षते प्ररोहा स्तुमांसवा रथिरलना । विनाशयन्ति श्रेक ते मन्नि
पुस्त्य च सत्वरम्"—इति । शेषो मेढ्र, पुस्त्य शुक्रम् । "तथा बीर्णा च तं दुष्ट गण्ड-
पद्मखाळीन् । दुर्गंधान्मुकुमारश्च विच्छिद्यन् जनयन्ति हि"—इति । मासाङ्कुरानिति
शेषः । चकाराद्योनेरात्तव च मन्ति । "तेरेवोर्ध्वगर्भदोषे कर्णमार्शस्तु जायते ।
वधिर्यं शूलमत्युग्रं सततं वर्णपूर्तिता ॥ नेषणेषु जलतावो वेदना चाप्यदर्शनम् । अश्रां
जायते वर्माऽवरोपोऽर्शस्तु सततम् ॥ प्रणयु प्रतिश्याय इच्छोच्छ्वास शिरोम्या ।
क्षवसु प्लिवक् च वाक्प्य स्यादनुनानिकम् ॥ मुखाशंभु च कण्ठीष्ठगतुमध्यैकजम्भु ।
स्यादि गद्गदवाक्यत्व रसाशन मुखामया —"इति' (बा० ६०) ॥ ४४ ॥

† 'अर्शोऽर्शोऽग्निमन्दस्य संभवत्ततोऽर्शोन्वममिमान्धादिकान् रोगानाह—मन्द इत्यादि ।
अनलो वहिश्शतुर्विधो भवति—मन्द, तीक्ष्णो, विषम समश्चेति ।' (बा० ६०) ॥ २ ॥

‡ 'तेषां स्वरूपमाह—विषम इत्यादि । तेषां लक्षणमाह—सनेत्यादि । मन्दाग्ने मन्दवर्ण

समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।
स्वल्पाऽपि नैव मन्दाग्नेर्विपमाग्नेस्तु देहिनः ॥ ३ ॥
कदाचित्पच्यते सम्यक्कदाचिन्न विपच्यते ।
मात्राऽतिमात्राऽप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते ।
तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात्समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४ ॥

प्रतिलोभतश्चयुक्त्या तेषा रूपमाह—विषम इत्यादि । वातजान् रोगानिति वात-
नांनात्मजानामशीतैरन्यतमात्, सामान्यजश्च ज्वरतीक्ष्णरीन्, एव पित्तनांनात्म-
जानामोषचोपादीना चत्वारिंशतोऽन्यतमात्, एव कफनांनात्मजाना विश्वेतरालस्या-
दीनामन्यतमात् । एते च विकाराशरके महारोगाभ्याय (च सू. स्था. अ. २०)
एव द्रष्टव्या । समेत्यादि ।—समा उचिता, मात्रा आहारस्य, सम्यग्यस्य विपच्यते
स समाग्निः । तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यादिति छेदः । मात्राऽतिमात्रेत्युपलक्षणं, तेना-
जीर्णगुरुभोजनादिकमपि लक्षणीयम् । यदुक्तमन्यत्र,—“अतिमात्रमनीर्णैऽपि गुरु
चाक्षमथाक्षत । दिवाऽपि स्वपतो यस्य पच्यते सोऽग्निवृत्तम्”—इति । तीक्ष्ण-
ग्रहणेन भस्मकस्यावरोधः, अत्यन्ततीक्ष्णाग्निरेव भस्मक इत्युच्यते । यदुक्तं चरके,
“नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् । स्त्रोष्मणा पावकस्थाने बलममे प्रय-
च्छति ॥ तदा लब्धबलो देहं विद्वेत् सानितोऽनलः । अभिभूय पचत्यन्नं तैःप्या-
दात् सुहृत्सुहृत् ॥ पक्त्वाऽन्नं स ततो धातून् शोभितादीन् पचत्यपि । ततो दीर्घत्व-
मातद्भान् मृत्यु चोपानयेन्नरम् ॥ भुञ्जेऽन्ने लभते शान्तिं नीर्णमात्रे प्रताम्यति ।
तृद्रकासादाहमूर्च्छां सुस्थ्याधयोऽल्यमिसभवा ॥ (च. चि. स्था. अ. १५)”—
इति ॥ २-४ ॥

*आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ ५ ॥
अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ।
वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राहृतं प्रतिवासरम् ॥ ६ ॥

अग्निमान्याजीर्णयो परस्परकारणत्वादजीर्णान्याह—आममित्यादि । त्रिभिरिति
कफादिभिरेकैकशो यथासहयेन । रसशेषत इति रसाय शेषो रसशेषः, प्रवृत्ति-
निवृत्तिभावे चतुर्थी, यथा—यूपाय दाह यूपाय, अथवा रसशब्देन रसवानाहा-
रोऽभिप्रेतो रक्षणया, तेन रसशब्देन रसवानाहारोऽभिधीयते, तस्य शेषोऽपि-

पुष्पस्य स्वल्पाऽपि मात्रा अशिता तल्पह नैव विपच्यते । विषमाग्नेस्तु पुष्पस्य कदाचि-
त्सम्यग् पाव गच्छति कदाचिन्न गच्छति, वायोर्विषमगतित्वान् । तीक्ष्णाग्निरिति चार्त्ता-
यात् । तेषु मध्ये समाग्निरत्तमः (भा० ६०) ॥ २-४ ॥

* आहारनैव अपत्रं वदन्ति रमो रसशेषस्ततः । मात्रात्प्राह—अजीर्णमित्यादि ।
(भा० ६०) ॥ ५ ॥ ६ ॥

णतिलक्षणो रसशेष इति जेज्वट । ननु, यद्येव तदा आमविदग्धविष्टब्धानामन्यतम रूपस्यावश्यभावित्वात् तेष्वो भेदः, किंच तद्विज्ञैरम्लोद्गारादिभिर्भवेदित्य, तथाच सत्पुद्गारशुद्धे रसशेषाजीर्णलक्षणस्यानुदयप्रसङ्ग । उक्तं हि सुश्रुते,—“उद्गार-
शुद्धावपि भक्तकाह्या न जायते हृद्गुस्ता च यस्य । रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थं
मेतत्प्रवदन्त्वजीर्णम्”—इति (सु सू. स्था अ ४६) । आरोग्यभङ्ग्यां नागानुनोऽ-
प्याह,—“उद्गारेऽपि विशुद्धतामुपगते काह्या न भक्तादिषु श्लिग्धत्व वदनस्य सन्धिषु
रुजा कृत्वा शिरोगौरवम् । मन्दाजीर्णरसे तु लक्षणमिदं तत्रातिशुद्धे पुनर्हृत्तासञ्जर-
मूर्च्छनादि च भवेत्सर्वात्मयशोभणम्”—इति । नैव, अवश्यमाविदग्धपादिरूपस्या-
प्याहारशेषस्याल्पत्वेन न तदनुरजितोद्गारोदयप्रसङ्ग, अकालपुमुक्षायामिव ।
यद्वाह सुश्रुते,—“स्वल्पं यदा दोषविबद्धमामं लीनं न तेजः पयमावृणोति । भवस्य
जीर्णऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विपवन्निहन्ति” (सु सू. स्था अ ४६)—
इति । तन्त्रान्तरेऽप्याहारापाकजरसशेषलक्षणमुक्तं—“आम विदग्ध विष्टब्ध रसशेष-
मथापि च । चतुर्विधमजीर्णं स्यादाहारापरिपाकतः”—इति । यदाधरस्त्वाह—
रसे शेषो रसशेष, आहारजनिते रसे शेष आहारावयवोऽनुप्रविष्टोऽल्पस्यमाण
क्षीरे नीरमिव रसशेष । ननु, आमाजीर्णादिभ्यो रसशेषस्य को भेदः उच्यते,
आमादित्रयभङ्गज, रसशेषस्त्वाहाररसज, वातिकदिब्यपदेशथात्र न कृत, अल्प-
त्वाद्वातादिलिङ्गानां, हेतुलक्षणविकित्वात्मेदाच्चास्य भेद इति । अजीर्णमिति तद्विरोधे
नञ्, जीर्णं पक्वं तद्विरुद्धमजीर्णं, यथा—असितम् । सर्वमजीर्णं त्रिदोषज, एकदोष
व्यपदेशस्तु कटैकदोषलिङ्गत्वेनोक्त इति व्याख्यानयन्ति, यतश्चैदोषिकमेवाजीर्णकारण
मुक्तं, ‘अल्पम्वुपानात्’ इत्यादि । अजीर्णादिषु दोषनयकोपो भवति । गदुक्तं सुश्रुते—
“अजीर्णात्पवनादीनां विभ्रमो चलवान् भवेत्” (सु सू. स्था अ ४६)—इति ।
अजीर्णं पञ्चम केचिदित्यादि । निर्दोषमाध्मानादिदुष्टैरकारकम् । दिनपाकि चेत्यहो-
रात्रेणाहारं पच्यत इत्युत्सर्गं, यत्र तु मात्राकालासात्त्यादिदोषादपरदिने पच्यते
तद्दिनपाकि । कालव्यतिक्रमेण पच्यमानमप्याध्मानादिकं न करोतीति पूर्वभ्यो भेदः ।
एतदभिधानस्य तु प्रयोजनं पाककालप्रतीक्षणं, नैशाचीर्णं भोजननिषेधात् । प्रायत
प्रतिवासरमिति प्राकृतमवैकारिकं, प्रतिवासरं प्रतिदिनं क्रियमाणम् । अयमभिसन्धि—
अथैव मुक्तमत्र किं जीर्णमजीर्णं वा ? न तावज्जीर्णं, ह्रस्विपासामलोत्सर्गादेर्जीर्ण-
लक्षणस्यानुदयात्, तस्मादजीर्णं, तच्चाध्मानादिकं न करोतीति पूर्वभ्यो भिन्नम् ।
तस्य चाभिधानप्रयोजनं पाकार्थं वामपार्श्वेन चरसेवा । उक्तं हि सुश्रुते,—
“भुक्त्वा पादशतं गत्वा वामपार्श्वेन सविशेत् । सन्दरूपरसस्पर्शगन्धाथ मनस
प्रियान् ॥ भुक्त्वानुपसेवेत तेनात्र साधु तिष्ठति” (सु सू. स्था अ. ४६)—इति ।
न चानाहारस्य निषेध, तस्य शाश्वतेन विहितत्वात् । चरके तु,—“तस्य लिङ्गम-
जीर्णस्य”—इत्यादिना “घोरमद्यपि च”—इत्यन्तेनात्रविपाक्यमजीर्णं पठितं, तद्य
पित्तादिसद्यश्चरसेवाजीर्णमेवेति व्याचक्षते, तेन रसशेष एव तस्यान्तर्भाव इति
न घृयक् पठितम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

*अल्पम्बुपानाद्विषमाशनाच्च संधारणात्स्वप्रविपर्ययाच्च ।
 कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ ७ ॥
 ईर्ष्याभयक्रोधपरिभ्रुतेन लुब्धेन रुदैन्यनिपीडितेन ।
 प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक्परिपाकमेति ॥ ८ ॥
 मात्रयाऽप्यभ्यवहृतं पथ्यं चान्नं न जीर्यति ।
 चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखशय्याप्रजागरैः ॥ ९ ॥

अजीर्णकारणमाह—अल्पम्बुपानादित्यादि । संधारणादिति वेगानाम् । स्वप्रविपर्य-
 यात् दिवास्वप्नादे । लघु चापीत्यपिशब्देन क्षिण्योष्णादिगुणयुक्तमपि बोध्यम् । केचित्त
 'ईर्ष्याभयक्रोधपरिभ्रुतेन' इत्यादिश्लोकं पठन्ति, स च मानसदोषाजीर्णविषयो बोद्धव्य
 इति ॥ ७-९ ॥

† तत्रामे गुरतोऽद्वेदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।
 उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥ १० ॥
 विदग्धे भ्रमत्तृणमूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः ।
 उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ ११ ॥
 विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः ।
 मलवाताप्रच्युत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गपीडनम् ॥ १२ ॥
 रसशोषेऽघ्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे ।

उद्दिष्टानामजीर्णादीना लक्षणमाह—तत्रेत्यादि । तत्रेति तेषु मध्ये । गण्ड- कपोल ,
 अक्षिकूट-धनुर्गोलक , तद्गत शोथो भवति प्रभावात् । उद्गारश्च यथाभुक्तमिति मधुरा-
 दिरूप । अविदग्धोऽनम्ल , द्वितीयपाके ह्याहारस्याम्लता दर्शिता । विदग्ध इत्यादि ।

* 'अजीर्णस्य कारणमाह—अल्पम्बुत्यादि' । विषमाशनं "बहु श्लोकमकाले वा
 तज्जेय विषमाशनम्—" इति । सुप्तृङ्वात्पुरीषादिवेगाना संधारणं, रात्रिजागरणं दिवा-
 स्नाप सप्तविपर्यय । वायिक कारणमभिधाय मानसं रजस्तमोदोषकारणमाह—ईर्ष्ये-
 त्यादि । ईर्ष्या परसंपत्तेरसहिष्णुता, भय परलाभात्, क्रोध पराभिद्रोहलक्षणं, तै
 परिभ्रुतेन परिभ्रुतेन, लुब्धेन लोभसहितेन, रुदैन्यनिपीडितेन शोचदैन्यव्याप्तेन, दैन्यं
 निर्गमित्व, प्रद्वेषो मासर्वमिति' (भा० ६०) ॥ ७-९ ॥

† 'आमे अजीर्णे गुरतरिचिद भवति । गुरत्वा उदरान्नयोगौरवम् । उद्वेद उपस्थितव-
 मनावमिष । अविदग्धोऽनम्ल , पतस लक्षणं सुप्तुते उक्त—'माधुपुंमन्नं गतमानसं हन्—'
 इति । तदेतत् वरदूपात्तसमाश्रयनमात्रम् । कफकार्याणि गौरवकण्डूप्रवृत्तीनि द्रष्ट-
 व्यानि । विदग्धलक्षणमाह—विदग्धं त्रिचिद्विषकमम्लभावगतम् । कुरु च सुप्तुते—'विद-
 ग्धसंदं गतमम्लभावम्—' इति । विष्टब्धलक्षणमाह—विष्टब्ध इत्यादि । आन्वद्वार्त
 विष्टब्ध इत्यते । उक्तं च सुप्तुते—'त्रिचिद्विषकं मूलोदरस्य विष्टब्धमानस्यविरद्वारम्—'
 इति । तत्र तेषु मध्ये विष्टब्धेऽर्जने त्रिभिन्नतदेदनाल्लोरेदादिरूपा । 'ग्लानि
 गौरवविष्टम्भप्रममाहनमूत्रा । विरपश्चात्प्रवृत्तिश्च सामान्याजीर्णलक्षणम्' (भा० ६०)

विधिषा वातवेदना तोदभेदारिरूपा । अग्नीडनं सानवातवेदनादि । पित्ताच्च विधिषा
रुज इति ओषधोपादयः । सधूमाम्ल इति धूमोद्गारोऽम्लोद्गारश्च ॥ १०-१२ ॥—

*मूर्च्छां प्रलापो वमयुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ।

उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः ॥ १३ ॥

उपद्रवानाह—मूर्च्छंत्यादि । अतिप्रवृद्धावीर्णे तु मरणमपि ॥ १३ ॥

†अनात्मघन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः ।

रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ॥ १४ ॥

उक्तजीर्णकारणेभ्योऽतिमात्रभोजनस्य विशेषकारणत्वमाह—अनात्मघन्त इत्यादि ।
अनात्मघन्तो दुष्टमनोयुक्ताः, लोडुपरत्वेन तदात्वसुखाकाङ्क्षिण इति । अत एवोक्तं पशु-
वदिति । रोगानीकस्य रोगसमूहस्य विस्मृत्यादेः, मूलं कारणम् ॥ १४ ॥

‡अजीर्णमामं विष्टब्धं चिदग्धं च यदीरितम् ।

विस्मृत्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥ १५ ॥

अजीर्णसंभवाद्द्विविस्मृत्यादीनामजीर्णानन्तरं विस्मृत्यादीनाह—अजीर्णमित्यादि ।
“आमविष्टब्धविदग्धेषु त्रिषु विस्मृत्यलसकविलम्बिका ययासंख्यं भवन्ति”—इति कार्त्तिक-
कण्डुषः । ‘तप्त’—इति बहुलकरः । ययासंख्ये हि विलम्बिका विदग्धात् प्राप्नोति, तां
च कफवाताभ्यां पठिष्यति, तस्मान्निषियाजीर्णययासंभवं विस्मृत्यादीनामुत्पाद इति
युक्तम् । उक्तं हि—“अजीर्णोत्पदनादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत्”—इति ॥ १५ ॥

§सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् संतिष्ठतेऽनिलः ।

यत्राजीर्णेन सा वैद्यैर्विस्वीति निगद्यते ॥ १६ ॥

न तां परिमिताहारा लमन्ते विदितागमाः ।

मूढास्तामजितात्मानो लमन्तेऽशनलोलुपाः ॥ १७ ॥

* ‘अजीर्णस्योपद्रवानाह—मूर्च्छंत्यादि । मूर्च्छां चेतनाच्युतिः, प्रलापोऽसंबद्धभाषणं,
वमयुः छर्दिः, सदनमद्भ्रमः, अन्ये तु स्फुटननिवाहानामिति वदन्ति’ (आ० ६०) ॥ १३ ॥

† ‘ये नरा अप्रमाणतः पशुवद्भुञ्जते, तेऽजीर्णं प्राप्नुवन्ति’ (आ० ६०) ॥ १४ ॥

‡ ‘अजीर्णसंभवा विस्मृत्यादय इत्यजीर्णानन्तरं विस्मृत्यादीनाह—अजीर्णमित्यादि ।
यदामादिभेदेनाजीर्णमुक्तं तस्मान्निषियाजीर्णाद्विस्मृत्यलसकौ स्वातां तथा विलम्बिकाऽपि
भवेत्; यदत्र चतुर्ष्वजीर्णस्य रसशेषस्योपादानं न कृत्वं तदपरिणाममात्रत्वेन तस्य
विस्मृत्याधारम्भकत्वाभावादेवोपमत्वेनोक्तवाच्यं’ (आ० ६०) ॥ १५ ॥

§ ‘यस्यां विस्मृत्यादिवामनिलः सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन् तिष्ठते वैद्यैर्विदग्धै-
जीर्णोत्सा विस्वीति कथ्यते । नेत्यादि । एवंविधाः पुरपास्तां विस्मृत्यां न प्राप्नुवन्ति,
मुञ्चन्तीति मूढाः अस्यामस्यानभिज्ञाः, पुरपास्तां भ्रजन्ते । अजितत्मानोऽजितेन्द्रियाः,
‘कलुषाशयाः’ इत्यन्ते पठन्ति, कण्डुपो दुष्ट आमाशयो देशं ते कण्डुशय्याः; आमाशयपडु-
शिय दुष्टप्रसंभवं, वातादिकोपाद्यं’ (आ० ६०) ॥ १६-१७ ॥

१ ‘अपि कारणत्वमाह’ इति क. । २ ‘आर्षं हि’ इति क. । ३ ‘लमन्ते’ इत्यत्र
‘सदनं’ इति पाठान्निभाषेण ।

। विसूच्या निरुक्तिमाह—सूचीभिरित्यादि । 'बाहुल्याद्वायुः सूचीभिरिव तुदन्' इति विसूचिनिरुक्तिः । पाण्डुरोगवत्सूचीभिरिव तोदनं विद्यायान्येऽपि वेदनाभेदा विविधा भवन्त्येव । यदुक्तं तन्त्रान्तरे—“विविधैर्वेदनाभेदैर्वाद्यादैर्मृशकोपतः । सूचीभिरिव गात्राणि भिनत्तीति विसूचिका”—इति । विदितागमा विदितायुर्वेदाः । गूढास्तज्ज्ञानानभिज्ञाः । अजितात्मानोऽजितेन्द्रियाः । अशनलोलुपाः पशुवदप्रमाण-मोजिनः ॥ १६ ॥ १७ ॥

*मूर्च्छाऽतिसारो घमधुः पिपासा शूलो भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः ।

घैवर्ष्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥ १८ ॥

विसूच्या लक्षणमाह—मूर्च्छेत्यादि । घमधुर्वाग्निः । शिरसश्च भेदः शिरःशूलम् । अत्र वमनातीसारौ मिलितौ लक्षणमिति; सुथुते त्वधोगाया आमातीसारेण प्रह्वणं, ऊर्ष्यगायाश्च हृदयो । चरके तु पठ्यते,—“ऊर्षं चापश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां विसूचीं विद्यात्” (च. वि. स्या. अ. २)—इति । अत ऊर्ष्यंगा विसूची भवति, तथा-ऽधोगाऽपि, चरके आमातीसारस्यापठितत्वात्; चकारादुभयमार्गगाऽपीति व्याचक्षते, ऊर्ष्यगायाथापक्वाहारवमनेन त्रिदोषच्छदिभ्यो भेद इति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

†कुक्षिरानघ्रातेऽत्यर्थं प्रताम्येत्परिकूजति ।

निरुद्धो मादतश्चैव कुक्षायुपरि धायति ॥ १९ ॥

यातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ।

तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारी च यस्य तु ॥ २० ॥

अलसकमाह—कुक्षिरित्यादि । आनघ्राते आप्मायते, मलविटम्भस्य वक्ष्यमाण-रवात् । प्रताम्येत् मुञ्चति पुरुषः, परिकूजति आतैनादं करोति । निरुद्ध इत्यर्गण-माधः प्रतिरुद्गतिः कुशी वा, तेनोपरि धावति ऊर्षं हृदयच्छादिकं गच्छति । अल-सक इति दोषस्थिरत्वनिमित्ता संज्ञा । यदुक्तं तन्त्रान्तरे,—“प्रयाति नोर्षं नाधत्वादा-हारो न विपच्यते । आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः”—इति ॥ १९ ॥ २० ॥

‡दुष्टं तु भुक्तं कफमादताभ्यां प्रयतते नोर्ष्यमघश्च यस्य ।

विलम्बिकां तां भृशदुब्धिकितस्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः २१

* ‘वेदेहनं मोदनं जह्वारीनां, राडीति लोके । तस्यां विगृह्यां; अत्र वमनातीसारौ मिलितौ लक्षणमिति सुत्रयः । सा च द्विविधा अथोगा ऊर्ष्यंगा च । आमातिप्रारेण्यथोगा हृदयोर्ष्यंगा चेति छीदताः, चरके तु “ऊर्षं चापश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां विद्यात्” राशुमयणा ।’ (भा० ६०) ॥ १८ ॥

† ‘अलसकविद्विमाह—कुक्षिरित्यादि । कुक्षिरुदरम् । तस्य पुरश्चत्तालसकनामानं रोगमाचष्टे कषयति’ (भा० ६०) ॥ १९ ॥ २० ॥

‡ ‘यस्य पुरश्चत्स्य सुष्टमत्रं कषयनावताभ्यां दुष्टं कृष्णमपश्च न प्रयतते, पुराणाः अत्य-विरह्यां विलम्बिकामाहुः; शृणुं कुक्षिधित्तां प्रथारवाकोपचरार्थंयमित्यर्थः । दुष्टमित्यत्र जीवनिधि केचित्कथन्ति । इदमेव विलम्बिका तन्त्रान्तरे दन्तकाकटक इति नाम्ना पठ्यते ।

विलिम्बिकामाह—दुष्टमित्यादि ।—भुक्तमन्न कफमारुताभ्यां दुष्टमिति संबन्धः ।
 मृदां दुधिकित्स्यामल्यर्थं दुधिकित्स्या, प्रत्याख्येया वर्तनीयामित्यर्थः । ननु, अलसकवि-
 लम्बिकयोरुभयोरपि धातुकफप्रवृत्तोरुर्ध्वार्धोऽप्रवर्तनशीलयोस्तुल्यत्वात् को भेदः ?
 उच्यते, अलसके तीव्रा श्लादयो भवन्ति, यदुक्तं,—“पीडितं माहतेनात्र श्लेष्मणा
 रुद्धमन्तरा । अलसं क्षोभितं दोषैः शैत्यत्वेनैव सस्थितम् ॥ श्लादीन्बुद्धते तीव्राऽउ-
 र्यतीसारवर्जितान्”—इति ॥ २१ ॥

* यत्रस्यमामं विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ।

दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ॥ २२ ॥

अजीर्णजातान् विसूच्यादीनभिघायातीर्णजन्यस्यामस्य कार्यान्तरमाह—यत्रस्यामि-
 त्यादि ।—आमं कर्तुं, यत्रस्थ तमेव देशं विशेषेण कृतेत्, एतेनान्यदेशेऽपि किञ्चि-
 हजं करोतीति बोधयति । यत्रेति सर्वनामशब्देन कुपितवातादीनामिवािनियतमेव
 स्थानमामस्येति दर्शितम् । कै रजेदित्याह—विकारजातैर्विकारसमूहैः । किंभूतैरि-
 त्याह—दोषेण येन स्वकारणकुपितेन वातादिनाऽवततं व्याप्तं शरीरं, तल्लक्षणैः तल्लि-
 ङ्गैस्त्रयोदशगौरवादिभिः, न केवलं तैरामसमुद्भवैश्च विकारजातैरपाकालसकादिभिरपि ।
 अनेनैव श्लोकेन तन्त्रान्तरोक्तमामवाताख्यं रोगं गृहीतवान् सुश्रुतः तस्य लक्षणस्य
 समानत्वादित्याह ॥ २२ ॥

† यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञो धर्म्यदितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।

क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायाधर सोऽपुनरागमाय ॥ २३ ॥

विसूच्यलसकयोरसाध्यत्वलक्षणमाह—य इत्यादि । विलिम्बिकायास्तु स्वरूपेणैवा-
 साध्यत्वमिति ज्ञेयम् । अल्पसंज्ञो मोहयुक्तः । अन्त्यन्तरयातनेत्रः कोटरान्त-
 प्रविष्टाक्षिगोलकः । सर्वविमुक्तसन्धिश्च श्लथीभूतसर्ववर्षास्थिसन्धिः । अपुनरागमाय
 मरणाय ॥ २३ ॥

तथाच—“दुष्टा अलसके दोषादलक्षणीसारवर्जिता । कारकास्तीमश्लादे सोऽपि सनि-
 रोधका ॥ नित्रयोगात्तनु सर्वा दण्डवत्सम्पन्ति च । स दण्डालसकः शीघ्रं नरदेह-
 विनाशकृत्”—इति (आ० ६०) ॥ २१ ॥

* ‘आमससन्धिरिणत्, तथाच—‘अविषकमसयुक्तं दुर्गन्धं ननु विच्छिद्यम् । सादनं
 सर्वगात्राणामामिलिम्बिधीयते’—इति । यत् आमं कर्तुं, यत्रस्थ वायुप्रेरणाकृषणस्या (स्य)
 निपुण्यत्वात् अत्रस्थितं तमेव देशं विशेषेण कृतेत् पीडयेत्, एतावता धातुभूतादीनां
 मान्दत्वेनामसमवत्त्वात् शोथवणविद्रव्यादिरोगाणां तज्जन्यत्वमुक्तं भवति । यदुक्तं,—
 “धातूनां सप्त सप्तानां भूतानां पञ्च पावका । त्रयोदश भवन्त्येव सह जाठरवदिना—”
 इति । यत्र धातुप्रदेशे बद्धिर्नन्दो भवति तत्रैवामसमवत्त्वात्पिद्विधाभ्युत्पत्तिः स्यात् ।
 (आ० ६०) ॥ २२ ॥

† ‘यः पुरुषः श्यावदन्तादिलक्षणयुक्तः स्यात्, श्यावदन्तो दन्तादिभिः प्रलेक संवध्यते,
 क्षामस्वरः क्षीणस्वरेण, सर्वविमुक्तसन्धिश्च, स नरोऽपुनरागमाय अपुनरागमये मरणाय

*उद्गारशुद्धित्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
 लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ २४ ॥
 निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्रावातो विसंघता ।
 अमी क्षुपद्रवा घोरा विच्छ्व्यां पञ्च दारुणाः ॥ २५ ॥
 प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ।
 तन्मूलो रोगसंघातस्ताद्विनाशाद्विनश्यति ॥ २६ ॥
 ग्लानिर्गौरवविष्टम्भममाहृतमृद्धताः ।
 चिद्यन्धो वा प्रवृत्तिर्या सामान्याजीर्णलक्षणम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽभिमान्याजीर्णविसृष्टिकालसङ्-
 विलम्बिकानिदानं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अजीर्णप्रतियोगितया जीर्णाहारलक्षणमाह—उद्गारेत्यादि ।—उद्गारशुद्धिर्धूमाम्ला-
 विरहितत्वम् । उत्साहः क्षीररमनसोर्बलम् । उत्सर्गो मलमूत्रप्रवृत्तिः, वेगसहित
 उत्सर्गो वेगोत्सर्गः । यथोचित उपयुक्ताहारानुरूपः । लघुता देहस्य, विशेषेण
 कोष्ठस्येति ॥ २४-२७ ॥

इति धीमित्रयरचितशतार्था मधुकोशव्याख्यायामभिमान्याजीर्णविसृष्टिकालसङ्-
 विलम्बिकानिदानं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथ क्रिमिनिदानम् ।

क्रिमियश्च द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरमेदतः ।
 पट्टिमलकफासृग्निहृजन्ममेदाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥
 नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।

बाह्याश्चोत्तर । अन्तरे—निद्रानाशादिविसंघ्रान्तरं पठन्ति । परं तु “निद्रानाशोऽरतिः
 कम्पो मूत्रावातो विसंघता । अमी क्षुपद्रवा घोरा विच्छ्व्याः पञ्च दारुणाः—” इति
 माधवेन संशुद्धीप्रकाशकस्य ‘क्रिमिनिदानम्’ (भा० ६०) ॥ २१ ॥

* ‘जीर्णाहारस्य पुंन पञ्चलक्षणं’ (भा० ६०) ॥ २४-२७ ॥

† ‘दोषे बाह्याः वेदकान्तरिका सूक्ष्मिभ्यश्च, अन्ते पाम्पन्वताः । आम्पन्वता
 आमादिर्लम्बिताः । केचिद्विद्विन्मन्वानाः, तथा केचिद्विद्विन्मन्वानाः, केचिद्विद्विन्मन्वानाः,
 केचिद्विद्विन्मन्वानाश्चेति चतुर्धा । त एव चतुर्विधा नामतो नाममेदेन बहवमापानिः
 संदाभिविद्यन्ति विधा मन्वति तानाह—नामन इत्यादि । नामतो विद्विन्विधा विद्वि-
 संदाया नामन इत्यर्थः । एते च नामविदेताः केचिन्मन्वताः केचिद्विद्विन्वताः
 व्यसारात्सर्वं पूर्वाकार्यैः प्रसूताः । तेषां नामानि दृष्ट्वा विद्या इतिज्ञेयैरे दे, दारोत्त-
 रकाः वेदकान्तरिकाः, कदम्बा—कदम्बाः, बदरालेहाः, इरुकाः, महादुहाः, गुहाः,
 दण्डेदुहाः, दुग्न्वाः, एवं छा, पञ्चामय कान्तरिकाः, रज्ज्वाः—केचिदाः, मोन्-

अतीर्णात् किमिसमय इत्यतोऽतीर्णानन्तरं त्रिमिनिदानमाह—त्रिमय इत्यादि । तत्र बाह्यास्त्वग्रुपलेपकबाह्यमलमुभवा, आभ्यन्तरा आभाशवादिसमवा, ते देश-भेदेन द्विविधेनोक्ता कारणभेदाद्यनुर्धा भवन्तीत्याह—बहिर्मलेत्यादि । बहिर्मले तो गान्त्रोपलेपी खेदादिरुक्ता एवं, बहिर्मलादियु चतुर्षु जन्म बहिर्मलादिजन्म तद्भेदात् । त एव चतुर्विधा नामभेदेन विंशतिविधा भवन्ति, विशाल्यतिरिचाधातिसुक्ष्मा इत्यत्र सहजाधारकेणोक्ता, ते चावैद्यारिकत्वेन रोगाधिकारं नोच्यन्ते, विंशतिविधास्तु किमयो दोषप्रतीपणद्वारेण ज्वरश्लादीन् जनयन्तीति रोगा उच्यन्ते ॥ १ ॥—

* तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराध्रयाः ॥ २ ॥

बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः ।

द्विधा ते कोठपिडकारुण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ॥ ३ ॥

उक्तान् बाह्यान् विष्टोति—बाह्या इत्यादि । तिलानामिव प्रमाणं परिमाणं संस्था-नमावृत्तिर्वेगंध श्वेत कृष्णो वा येषा यूकादिरूपाणा ते तथा । केशाम्बराध्रया इति अम्बरं वस्त्रम् । बहुपादा इति यूका, सूक्ष्मा इति लिक्षा ॥ २ ॥ ३ ॥

† अजीर्णमोजी मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पित्तगुडोपमोक्ता ।

व्यायामवर्जो च दिवाशयातो विरुद्धमुक् संलभते किमीस्तु ॥ ४ ॥

तेषां निदानमाह—अजीर्णेत्यादि ।—अजीर्णं मोजनशीलोऽजीर्णमोजी । मधुराम्ल-नित्यं सततमधुराम्लमोजी । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि ॥ ४ ॥

‡ मापपिष्टाम्ललवणगुडशकैः पुरीषजाः ।

मांसमत्स्यगुडक्षीरदधिशुकैः कफोद्भवाः ॥ ५ ॥

विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोरथा भवन्ति हि ।

किमिदिशेषे निदानविशेषमाह—मापेत्यादि ॥ ५ ॥—

विध्वसा, रोमदीपा, उदुम्बरा, सौरसा, मातरः, एव षट्, येषां स्नान रक्तगहि-सिरा, पुरीषोरथा षड्व-ककेरुका, मकेरुका, सौमुदा, सशुजा, लेलिहा, एषा-माशय पवाशय, एव विशति' (भा० ६०) ॥ ३ ॥—

* 'तत्र तेषु चतुर्षु, बाह्या बाह्यमलोद्भवा, केशाम्बराध्रया इति—केशा कचा अम्बर वस्त्र च आशयो येषाम् । ते के कृमयो भवन्तीति दानाह-बहुपादा इत्यादि । यूका केशविद्धा, बहुपादा बहुचरणा, पिष्टा सूक्ष्मा अणव' (भा० ६०) ॥ २ ॥ ३ ॥

† 'ना पुरष कृमीन् लभते, कथंभूत ? अजीर्णे पित्त गोधूमचूर्णैश्च पूषति' (भा० ६०) ॥ ४ ॥

‡ 'पुरीषनाना निदानमाह—मापेत्यादि । एतै वारणै पुरीषना 'नापन्ते, 'पवाशय' इति शेर । कफोद्भवनिदानमाह—भातेत्यादि । 'शुक इक्षुरस कावातरेयास्तीभूष । एते आमाशये । शोणितनाना कारणमाह—विहृदेत्यादि । शानमपकहरितचणकादि-शाकमशुणम्' (भा० ६०) ॥ ५ ॥—

*ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ॥ ६ ॥
मत्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातकिमिलक्षणम् ।

आभ्यन्तरकिमिलक्षणमाह—ज्वर इत्यादि ॥ ६ ॥—

कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ॥ ७ ॥
पृथुप्रधनिभा* केचित्केचिद्रूपद्रूपदोषमा ।
रूढधान्याह्वराकारास्तनुदीर्घास्तयाऽणवः ॥ ८ ॥
भ्येतास्ताघ्रावभासाश्च नामत सप्तधा तु ते ।
अग्रादा उदरावेष्टा हृदयादा मदागुदाः ॥ ९ ॥
चुरथो दर्भेषु सुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ।
हृत्तासमान्यस्त्रयणमविपाकमरोचकम् ॥ १० ॥
मूठ्ठाच्छदिज्वरानाहकादर्यक्षयथुपीनसान् ।

कफजानाह—कफादित्यादि कफनिमित्ता किमयो य आमाशये जायन्ते, ते च वृद्धा सन्त सर्वत ऊर्ध्वमधश्च सर्पन्ति, एव पुरीषजादियु दृश्यम् । प्रधमलता, प्रधीति लोके, रूढ प्रहृदम् । तनव परिणाहेन, दीर्घा आयामेन, अणव उभाम्यामपि स्वल्पाः । ते इति कफजा । सप्त नामानि विष्टोति—अग्रादा इत्यादि । एते च नामपिरीषा केचित्तान्वया केचित्त्रयया व्यवहारार्थं पूर्वाचार्ये प्रणीताः, एव यक्ष्मणेष्वपि शोष्यमिति ॥ ७-१० ॥—

रक्तघादित्तिरास्यानरक्तजा जन्तवोऽणवः ॥ ११ ॥
अपादा वृत्तताघ्राश्च सौहृम्यात्केचिद्दर्शनाः ।
केशादा रोमविध्वंसा रोमक्षीपा उदुम्बराः ।
पट्ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः ॥ १२ ॥

* विवर्णता चरीरे स्वामीभवा, दान्मयाशये पक्षाण्ये च, हृद्रोगो हृदयविकारी हृत्तामादि, भ्रममथाहरोसेव, मत्तद्वेषो भोजनविशेष (भा० ६०) ॥ ६ ॥—

† 'कफजानां स्वरूपमाह—कफादित्यादि । आमाशये नामेरुर्ध्वं, आकारेण वृषुवा-
निमा दिक्षीर्ध्वं हृदयशरणा, केचित्केशो मण्डूपदोषमा भूमिदशाकारा, केचि-
द्रूपद्रूपकाकुटाकाराहृदयसे मन्त्रि, रूढं प्रहृदमदुर्गमिणी वाच्य । भेता गुहा,
तामावभासा ताप्रवर्णं, केचित्केचि सर्वत्र संबधीयम् । नामतस्तु ते कफजा सप्तधा
इति । ते कुष्ठिना यान् रोगान् कुर्वते तानाह—अणमनित्यादि । हृत्तास सप्तभिन्नवमनत्वनिव,
आसतसर्वा एतावता, आताह उदरे निक्षेपण्ये' (भा० ६०) ॥ ७-१० ॥—

‡ 'कफजानां स्वरूपमाह—रूपेत्यादि । रक्तजा जन्तव किमव, रक्तद्रव्यं शिथिल
एतान् देशं ते तथा । वृद्धा सन्त सर्वत भ्रमन्ति च शानि योग्यम् । अपादा चार-
रिजा, वृत्ता वृत्तता, घ्राणघ्राणा, ते सौहृम्यात् मण्डूपाकारे केचिद्दर्शना ।
नामत बह-वेत्ता रोमविध्वंसा रोमक्षीपा उदुम्बरा सहसौरसमातर, एवं च ह
भवाति । ते कुष्ठैककर्माण इति कुष्ठैककर्माण इत्यर्थे । अथवा कुष्ठेन चरीरेण नामान् कर्ष
हृत्तासमातरादिं केचिद्वर्णान् केचिद्वर्णान् तद्विद्वान्मण्डूपाकाराभिधायुं च देशं
त एवम्' (भा० ६०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

रक्तजानाह—रक्तेत्यादि । रक्तवाहिसिरास्थानाश्च ते रक्तजाश्चेति रक्तवाहिसिरास्थान-
 रक्तजाः; अथवा रक्तवाहिसिरास्थानं यद्रक्तं तज्जाः । नाममेदात्ते पद, तत्र केशा-
 दादयश्चत्वारः, सह सौरसनाममातृनामभ्यां किमिभ्यां वर्तन्त इति सहसौरसमातरः,
 एवं पद् भवन्ति । कुष्ठैककर्माण इति कुष्ठमेवैकं कर्यं येषां ते तथा, कुष्ठजनका इति
 यावत् । उक्तं हि सुश्रुते,—“सर्वाणि कुष्ठानि सवातानि सपित्तानि सश्लेष्माणि सक्रि-
 मीणि चोपदिश्यन्ते”—इति (सु. नि. स्था. अ. ५) ॥ ११ ॥ १२ ॥

*पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।

प्रवृद्धाः स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽमाशयोन्मुखाः ॥ १३ ॥

तदाऽस्योद्गारनिःश्वासा विद्मन्धानुविधायिनः ।

पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥ १४ ॥

ते पञ्च नाम्ना किमयः ककेरुकमकेरुकाः ।

सौमुरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति हि ॥ १५ ॥

विद्मेदशूलविष्टम्भकार्यपारुष्यपाण्डुताः ।

रोमहर्षाग्निसदनं गुदकण्डूविमार्गगाः ॥ १६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने किमिनिदानं समाप्तम् ॥ ७ ॥

पुरीषजानाह—पक्वाशय इत्यादि । अधोविसर्पिण इति गुदनिःसरणशीलाः, ते
 यदाऽतिवृद्धाः सन्त आमाशयोन्मुखा भवेयुस्तदाऽस्य रोगिण उद्गारनिःश्वासा विद्मन्धा-
 नुविधायिनः पुरीषगन्धयुक्ता भवन्तीति योज्यम् । शेषं सुबोधम् ॥ १३-१६ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां किमिनिदानं समाप्तम् ॥ ७ ॥

अथ पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामलाहलीमकनिदानम् ।

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च घातपित्तकफैस्त्रयः ।

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः ॥ १ ॥

पुरीषजाः किमयः सप्तमाः पाण्डुतां जनयन्ति, अतः किमेरनन्तरं पाण्डुरोग-
 माह—पाण्डुरोगा इत्यादि । पाण्डुत्वेनोपलक्षितो रोगः पाण्डुरोगः । चरके अद्येदती-
 याध्याये “पञ्च पाण्डुरोगाः” (च. सू. स्था. अ. १९)—इत्यभिधायामि “पाण्डुरोगाः

* ‘पुरीषोत्थाः इमयः पक्वाशय एव जायन्ते, पुरीषस्य पक्वाशयस्मिन्नत्वात् । ते चाधो-
 विसर्पिणः स्युर्भवेयुः; पृथ्वी दीर्घाः पृच्छा बर्जुलाः, तनवः अल्पाः, स्थूला उत्सन्नाः
 ‘आकारिण’ इति शेषः । वर्णतः श्यावाः श्वेत्पीतश्वेताः । असिताः कृष्णाः । नामतः
 पञ्चधा ककेरुकादिभेदेन । ते पञ्च यान् रोगान् जनयन्ति तानाह—विद्मेदेत्यादि ।
 विद्मेदः सान्द्रमलप्रवृत्तिः, शूलं पक्वाशये, विष्टम्भो मलस्य, पारुष्यं कर्कशाहर्षं,
 अग्निसदनं वह्निग्लानिः, विमार्गगा विमार्गप्रवृत्तयः’ (आ० द०) ॥ १३-१६ ॥

† ‘पाण्डुत्वेनोपलक्षितो रोगः पाण्डुरोगः । स च पञ्चविधः—घातपित्तकफैस्त्रयः,
 सन्निपातेनैकः, शृङ्गसणादेकः, एव पञ्च’ (आ० द०) ॥ १ ॥

स्मृता पत्र" (च वि स्था अ १६)—इति यदेतत्पुनश्चरकवचन तत् पत्रानामपि साध्यत्व बोधयति, नतु पत्रोन्मादेष्विव साक्षिपातिकस्यासाध्यत्वमेति जेजट", न्यून-सख्याव्यवच्छेदार्थमिति चक्र । ननु, सुश्रुते हि सृत्तिकाजो न पठित, सृत्तिकाऽपि दोषप्रकोपद्वादेणैव पाण्डुरोग जनयतीति, यदुक्त,—"कपाया मारुत पित्तमूषरा मधुरा कफम्" (च वि स्था अ १६)—इति, निदानभेदाच्च रोगभेदे रोगानन्त्यप्रसङ्ग, वातजस्यापि रूक्षशीताद्यनेकवातनिदानकुपितवातजन्यत्वात् । उच्यते, दोषजत्वाविशेषेऽपि विशिष्टरूपचिकित्साप्रतिपादनार्थं पृथगभिधान, मूत्रान्तरद्विवत् । सुश्रुतेन तु पराधिकारेषु न विल्लरोक्तिरित्यभिप्रायेण न पृथक्कृत । चिकित्सा तु दोषचिकित्सा योऽपि भवतीति ॥ १ ॥

* व्यायाममम्लं लवणानि मद्य मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम् ।

निपेयमाणस्य प्रदूष्य रक्तं दोषास्त्वच्च पाण्डुरतां नयन्ति ॥ २ ॥

सप्राप्तिमाह—व्यायाममित्यादि । रक्तमित्युपलक्षण, तेन त्वव्यासमपि दूष्यत्वेन इदमलेन पठित, हारीतेन रसोऽपीति ॥ २ ॥

। त्वक्स्फोटनघ्नीवनगानसादमृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथा ।

विष्मूत्रपीतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुर सराणि ॥ ३ ॥

पूर्वरूपमाह—त्वगित्यादि । त्वक्स्फोटन त्वक् किञ्चिद्विदरणम् । मृद्भक्षण मृद्भक्षणेच्छा । प्रेक्षणकूटशोथो अक्षिगोलकशोथ । अविपाक आहारस्य । पुर सराणि पूर्वरूपाणि ॥ ३ ॥

। त्वच्छूत्रनयनादीनां रूक्षरूपाणामता ।

चातपाण्ड्वामये तोदकम्पानाहस्रमादयः ॥ ४ ॥

यातिकलक्षणमाह—त्वगित्यादि । अत्र कृष्णारूपाभता न पाण्डुतामतिक्रामति, अन्यथा पाण्डुरोगत्वाभाव । उक्तं च सुश्रुते,—"सर्वेषु चैतेष्विदं पाण्डुभावो यतोऽधिकोऽत खलु पाण्डुरोग" (सु उ त अ ४४)—इति । भ्रमादय इति आदिशब्देन भेदशलादीना ग्रहणम् ॥ ४ ॥

* 'पाण्डुरोगनिदानमाह—व्यवैयमित्यादि । व्यवैयादीनि निपेयमाणस्य पुष्टो दुष्टो दोषा रक्तं विदूष्य त्वच्चि पाण्डुभाव कुर्वन्तीति पिण्डार्थ । रक्तमित्युपलक्षणं, स्वच मासमपि दूषयन्तीति इदमलेन पठित, हारीतेन तथोक्तत्वात् । व्यवैया क्रीसेवा, अन्ये 'म्यायाम' इति पठन्ति । रूषणानीति बहुवचनेन क्षाराण्यपि बोद्धव्यानि । मृद सृत्तिकात् । तीक्ष्ण रात्रिकादि' (भा० २०) ॥ २ ॥

† 'अन्ये 'त्वक्स्फोटनघ्नीवनगानसादा' इति पठन्ति, सत्रापि स एवार्थ । निघ्नीवन मुलेन, शुण्णुनीति लोके । तस्य भाविन भवन्ति' (भा० २०) ॥ १ ॥

‡ 'तोद पीडामेद, आगाह उदराटोप, भ्रमश्चक्रारूढस्येव' (भा० २०) ॥ ४ ॥

१ 'दोषचिरित्सायामन्त्रमैवति' इति क । २—'समेत्य रक्तं कुर्वन्ति दोषास्त्वच्चि पाण्डुभावम्' इति पाठान्तरम् । ३ 'व्यवैयामम्ल' इति पाठमिप्रायेण ।

ः *पीतमूत्रशुक्लत्रयो दाहवृष्णाज्वरान्वितः ।

मिन्नविद्रोऽतिपीतामः पित्तपाण्ड्वामयी नरः ॥ ५ ॥

पैतिकलस्रणमाह—पीतेत्यादि । ननु, पित्तपाण्ड्वामयीति न युक्तं, पाण्डुरोगस्य पित्तकार्यत्वादेव । उच्यते, इतरदोषासंश्लिष्टप्रबलपित्तजन्यत्वेन पैतिकाभिधानं, मया—पैतिकरूपपित्तमिति ॥ ५ ॥

†कफप्रसेकश्वयथुतन्द्रालस्यातिगौरवैः ।

पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वद्भूत्रनयनाननैः ॥ ६ ॥

श्लैष्मिकलस्रणमाह—कफप्रसेकेत्यादि । कफायः पाण्डुरोगी स शुक्लैस्त्वद्भूत्रनयनाननैरुपलक्षित इति योज्यम् ॥ ६ ॥

‡ज्वरारोचकहृत्तासच्छर्दिवृष्णाङ्गमान्वितः ।

पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्वाज्यः क्षीणो हृत्तेन्द्रियः ॥ ७ ॥

साक्षिपातिकस्तु प्रवृत्तिसमसमवेतत्वेन उक्तवातजादिलक्षणैरेव बोद्धव्यः । उक्तं हि चरके,—“सर्वात्रसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् । त्रिभिर्ज्ञं संप्रवृत्तं पाण्डुरोगं शुद्धसहम्” (च. वि. स्था. अ. १६)—इति । तस्यैव दोषद्रवसासाध्यत्वमाह—ज्वरारोचकेत्यादि । हृत्तेन्द्रियः स्वविषयाप्राहृकेन्द्रियः ॥ ७ ॥

§मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।

कपाया मारुतं पित्तमूपरा मधुरा कफम् ॥ ८ ॥

कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं च रुक्षयेत् ।

पूरयत्यविपकैव स्रोतांसि निरुणञ्चपि ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणां बलं हृत्वा तेजो धीर्यौजसी तथा ।

पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ १० ॥

शुद्धसंप्राप्तिमाह—मृत्तिकेत्यादि । अन्यतमो मलो वातादिः । ऊपरा सशारा । रसादीन् रुक्षयेत्, भुक्तं च रुक्षयेदिति योज्यम् । रौक्ष्यात् प्राकृतिकोद्भूतरौक्ष्यगुणात् । अविपकैव कोष्ठपावग्निभिः पाकं न गत्वैव, स्रोतांसि रसवहादीनि, पूरयति रुणदि च ।

* ‘मिन्नविद्रकः सद्रवमलः, अतिपीतामः अतिशयेन पीनः’ (आ० ८०) ॥ ५ ॥

† ‘कफप्रसेकः कफस्तावः’ (आ० ८०) ॥ ६ ॥

‡ ‘त्रिदोषजः पाण्डुरोग एतेरुपद्रवैर्भुक्तस्त्वाज्यः असाध्य इत्यर्थः’ (आ० ८०) ॥ ७ ॥

§ ‘मृत्तिकाजनितपाण्डुरोगमाह—मृत्तिकेत्यादि । मृत्तिकाभक्षणशीलस्य पुरुषस्य अन्यतमो मलो दोषो वातादिः कोपं गच्छति । मृत्तिकापास्त्रिदोषप्ररोपणे हेतुं दर्शयति—कपायेत्यादि ।—कपाया मृत्तिका मारुतं प्रकोपयेत्, ऊपरा सशारा विचं, मधुरा कर्णं, रौक्ष्याच्च रसादीन् धान्त् रुक्षयेत् भुक्तं च रुक्षयेत्, तस्याः स्वभाषोद्भूतरौक्ष्यगुणात् । अपबौवैत्यादि न कोष्ठपावग्निभिः पाकं गच्छति किन्तुपवैव रसवहादीनि स्रोतांसि पूरयति निरुणदि च । बलवर्णाग्निनाशनमित्यत्र बलं शरीरे सामर्थ्यम्’ (आ० ८०) ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

इन्द्रियाणां बलं खविपयप्रहणशक्तिम् । तेजो दीप्तिरिति जेजटः, कृष्मेति चक्रः । वीर्यं शक्तिः । ओजः सर्वधातुसारभूतं हृदयस्थमिति पराशरः, पराभिभवेच्छेति जेजटः ॥ ८-१० ॥

*शूनाक्षिकूटगण्डधूः शूनपात्राभिमेहनः ।

क्रिमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं सासृक्कफान्वितम् ॥ ११ ॥

शूजस्य लक्षणमाह—शूनेत्यादि । सर्वपाण्डुरोगेषु क्रिमिकोष्ठता यदा स्यात्तदैतन्नश-
णमिति जेजटः, शूतिकाजानन्तरपठितत्वेन तस्यैव लक्षणमित्यन्ये । विदेहे तु
पठ्यते,—“शूजक्षणाद्भवेत् पाण्डुस्तन्त्रालस्यनिपीडितः । सन्नासकासशोषार्शःसादा-
चिद्यमन्वितः ॥ शूनपादाननकरः कृशाङ्गः कृशपावकः”—इति ॥ ११ ॥

पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।

कालप्रकर्षाच्छूनानां यो वा पीतानि पश्यति ॥ १२ ॥

यद्वाल्पविट् सहरितं सकफं योऽतिसार्यते ।

दीनः श्वेतातिदिग्धाङ्गदछर्दिमूर्च्छातृडर्दितः ॥ १३ ॥

स नास्त्वसृक्क्षयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।

पाण्डुदन्तखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ।

पाण्डुसंघातदर्शो च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ १४ ॥

अन्तेषु शूनं परिहीणमध्यं म्लानं तथाऽन्तेषु च मध्यशूनम् ।

शुदे च शोफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यन्तमसंशकल्पम् ।

विचर्जयेत्पाण्डुकिनं यशोऽर्थी तथाऽतिसारज्वरपीडितं च ॥ १५ ॥

असाध्यलक्षणमाह—पाण्डुरोग इत्यादि पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः कालप्रकर्षात् खरी-
भूतो जठार्ता गतो न सिध्यति, अचिरोत्पन्नोऽपि शूनानां मध्ये यो वा पीतानि
पश्यति स पाण्डुरोगी न सिध्यतीत्यपरमसाध्यलक्षणमिति जेजटस्य योजना । चक्र-
स्ताह,—“चिरोत्पन्नः खरीभूतोऽत्यर्थरूक्षितसर्वधातुर्न सिध्यति, तथा कालप्रकर्षादि-
त्यादिनाऽपरमसाध्यलक्षणम्”—इति । अत्र शूनानां शोधयतां मध्ये यो वा पीतानि
पश्यति स न सिध्यतीति । ‘शूनो ना’ इति पाठान्तरे ना पुरुषः । ‘शूनान्नो यो वा

* ‘शूजनिदस्योपद्रवमाह—शूनेत्यादि । अक्षिकूटोऽक्षिगोलकः, गण्डः कपोलः, पत्रेषु
श्वेषुः । तथा शूनपात्राभिमेहनः शूनशरणां नाभिमेहनं च यस्य स तथा । तथा च
कृमिकोष्ठः पुष्पः, सहरितं सकफं च पुरीषमतिमार्येत । इति’ (आ० ८०) ॥ ११ ॥

† ‘हरितं हरितशाकवर्णम् । अपैकापरमसाध्यलक्षणमाह—असृक्क्षयाद्यः पाण्डु-
रोगी श्वेतत्वमाप्नुयात्पीड्यसाध्यः । नयनरदिमसहरितं बहिर्निर्गतं पिच्छं तपोपाइजित्त-
मपि वस्तु पीतवर्णमिच्छित्तं पश्यति । मध्यदेहः शून. श्वयशुक्ले यस्य स ताइशसम् ।
अपरमसाध्यलक्षणाह—शुदे शोफति मुष्कयोश्च शूनं शोधयतं, प्रताम्यन्तं मोहमुपवर्णन्तं
मूर्च्छन्तमित्यर्थः’ (आ० ८०) ॥ १२-१५ ॥

पीतानि पश्यति' इति पाठान्तरं सुगमम् । अपरमसाध्यलक्षणमाह—बद्धेत्यादि । अत्र एकफलेऽपि बद्धत्वाल्पत्वहरितावानि व्याधिप्रभावात्, बद्धाल्पस्थाने बहुलमिति पाठान्तरम् । विद्वद्भ्यो नपुंसकोऽप्यस्त्रीलेतनिर्देशादेवोच्चेयमित्याहुः । अपरमसाध्यलक्षणमाह—धीन इत्यादि । धीनः ग्लानः । श्वेतातिदिग्घात इति श्वेतवर्णलित्ताह इवेत्यर्थः । स नास्ति नष्ट इव असाध्य इत्यर्थः । अपरमाह—असृगित्यादि । अपरमसाध्यलक्षणमाह—पाण्डुदन्तेत्यादि । पाण्डुसंपातदर्शा नयनरश्मिसहचरितं बहिर्निर्गतं पित्तं संपिण्डितं पश्यति । अपरमसाध्यलक्षणमाह—अन्तेष्वित्यादि ।—अन्तेषु बाहुजङ्घाशिरसु, शूलं शीघ्रयुक्तम् । परिहीणमध्यं दुर्बलमध्यदेहम् । एतद्वैपरीलेनापरमसाध्यलक्षणमाह—म्लानमित्यादि । म्लानं दुर्बलम् । असंज्ञकल्पं मृतप्रायम् । एवंविधं पाण्डुकिन्नं पाण्डुरोगिणं यशोधीं वैद्यो विवर्जयेदिति । अत्र सौश्रुतश्लोके पाण्डुकिन्नमित्यत्र पालकिनमिति पाठान्तरं, युक्तं चैतत्; एवं हि पञ्चमाने पाण्डुरोगावस्थाविशेषस्य पालकिनो लक्षणमपि कृतं स्यात् । उक्तं हि सुश्रुते,—“सकामलापालकिपाण्डुरोगः कुम्भाहयो लाघवकोऽलसाख्यः” (सु. उ. तं. अ. ४४)—इति । अनेनैवाभिप्रायेण कथिदमियुक्तो लिखितवान्, “अन्ते शूलः कृशो मध्येऽन्यथा च गुदशेषसि । शूलो ज्वरातिसारार्तो मृतकल्पस्तु पालकी”—इति ॥ १२-१५ ॥

* पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।

तस्य पित्तमसृङ्गांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ १६ ॥

हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वङ्गुलाननः ।

रक्तपीतशकृन्मूत्रो मेकवर्णो हृतेन्द्रियः ॥ १७ ॥

दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः ।

कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥ १८ ॥

पाण्डुरोगावस्थार्या कामलामाह—पाण्डुरोगीत्यादि । दग्ध्वा संदूष्य । रोगाय कामलारूपाय । मेकवर्णः प्राट्टपेप्यमेकवर्णः । कोष्ठशाखाश्रयेति एका कोष्ठाश्रयाः, अपरा शाखाश्रयाः, शाखा रक्तादयो घातवः । स्वतन्त्राऽपि कामला भवति, यथा राजयक्ष्मा स्वतन्त्र उपेक्षितेष्वपि कासेषु भवतीत्याहुः ॥ १६-१८ ॥

† कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला ।

* ‘य. पाण्डुरोगी पित्तजनकानि अत्यर्थं सेवते तस्य रोगिणः पित्त दोषोऽसृष्ट्यासं दग्ध्वा संदूष्य रोगाय कामलारूपाय जायते । तस्य च रक्तं पीतं शकृन्मूत्रं, ‘रक्तपीतशकृन्नेत्रे’ इति वा पाठः । हृतेन्द्रियः हृतेन्द्रियशक्तिः । हृतेष्वोपद्रवैर्दाहादिभिः कर्षितः पीडितः, अविपाक आहारस्य, सदनमङ्गलानि । बहुपित्ता एषा कामला । उपेक्षितः पाण्डुरोगः कामलायै भवति’ (आ० ६०) ॥ १६-१८ ॥

† ‘कालान्तरात् खरीभूता कठिनता गता कृच्छ्रास्याः कुम्भ कोष्ठं, तत्सापेर्म्याचद्रवा कामला कोष्ठाश्रयेत्यर्थः’ (आ० ६०) ॥—

तस्या अवस्थान्तरं कुम्भकामलासाह—कालान्तरादित्यादि । खरीभूतेति पूर्ववधा-
स्येयम् । कृच्छ्रं च कृच्छ्रसाध्या । कुम्भः क्रोष्ठः, अन्तःशुपिरसाधर्म्यात् ; तद्वत्ता
कामला कुम्भकामला, कोष्ठाश्रयेत्यर्थः ॥—

*कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः ॥ १९ ॥

सरकाक्षिमुखच्छर्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ।

दाहारुचितुडानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ॥ २० ॥

नष्टाग्निसंश्लः क्षिप्रं हि कामलावान्विपद्यते ।

कामलाया असाध्यलक्षणमाह—कृष्णेत्यादि । कृष्णेत्यादिना ताम्यतीत्यन्तेनैकम-
त्राप्यलक्षणम् । ताम्यति मुच्यति । दाहेत्यादिना विपद्यत इत्यन्तेनापरमसाध्यलक्षण-
मिति जेजटः ॥ १९ ॥ २० ॥—

†छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरकृमनिपीडितः ॥ २१ ॥

नदयति श्वासकासारतो विद्भेदी कुम्भकामली ।

कुम्भकामलिनोऽसाध्यलक्षणमाह—छर्द्यादिति ॥ २१ ॥—

‡यदा तु पाण्डोर्धर्मः स्याद्धरितः श्यावपीतकः ॥ २२ ॥

चलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः ।

स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णाऽरुचिर्भ्रमः ।

हलीमकं तदा तस्य विद्यादतिलपित्ततः ॥ २३ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामला-
हलीमकनिदानं समाप्तम् ॥ ८ ॥

पाण्डुरोगावस्थायां हलीमकमाह—यदेत्यादि । यदा तु पाण्डोः पाण्डुरोधिणः हरि-
तादिवर्णयुक्तस्यैते उपद्रवा भवन्ति तदा तस्य घातपित्तमोपजं हलीमकं जानीयात् ।
हरितः शाकवर्णः । श्यावो नीलवर्णः । स्त्रीष्वहर्षः स्त्रीरिरसाया अभावः । अङ्गमर्दोऽङ्ग-
मोदनम् । साधवकालसकादीनां पाण्डुरोगावस्थाविशेषाणां लक्षणं सुश्रुतादिप्वनुसर्त-
व्यमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीविजयरक्षितदत्तायां मधुकोशव्याख्यायां पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामला-
हलीमकनिदानं समाप्तम् ॥ ८ ॥

अथ रक्तपित्तनिदानम् ।

‡घर्मव्यायामशोकाध्वव्यायैरतिसेवितैः ।

तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरभ्लैः कटुभिरेव च ॥ १ ॥

* 'छर्दिति छर्दिरपि रक्ता । नष्टोऽग्निः सश चेतना च यस्य स तया'
(भा० ६०) ॥ १९ ॥ २० ॥—

† 'आवासेन विनैष अमः ह्रमः । विद्भेदः उपद्रवमलप्रवृत्तिः । श्वैरपद्रवैः कुम्भकामली
स्वाज्यः' (भा० ६०) ॥ २१ ॥—

‡ 'चलोत्साहक्षय इति चलोत्साहयोर्मादाः ।' (भा० ६०) ॥ २२ ॥ २३ ॥

§ 'भ्लैः स्त्रकारणानुर्विदग्धं दुष्टं तिष्ठं शोणितं निदरति कोषयति । अच्चा एत्याः ।

पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ।

ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं चाधो द्विधाऽपि वा ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मैद्ध्योनिगुदैरधः ।

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ॥ ३ ॥

पाण्डुरोगवद्वक्तृपित्तस्यापि पित्तजन्यत्वात्तदनन्तरं रक्तपित्तनिदानमाह—घर्मेत्यादि । घर्मे आतपः । तीक्ष्णं तीक्ष्णवीर्यं मरिचादि, उष्णोऽमितापः, क्षारो यवक्षारादिः, पण्टापाटत्यादिरुक्तश्च; विदग्धं कुपितम् । स्वगुणैरिति 'पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पृथि' इत्यादिभिः, विदहति क्षोपयति स्वगुणैरेव, 'विदाह्यास्व पित्तवद' (सु. सू. स्था. अ. २१) इत्युक्तैः । ततः प्रवर्तते निःसरति, पित्तं रक्तं च घातुरूपं; ननु केवलं रक्तं, रक्तपित्तमिति व्यपदेशानुपपत्तेः । अथ पित्तेन दुष्टं रक्तं रक्तपित्तमित्युच्यते, तदा पित्तरणमिति व्यपदेशः प्रसज्येत, एतेन रक्तं च पित्तं चेति द्वन्द्वसमायादिरुक्तिरप्या मुधुतेन । ननु, सरके रागपरिप्राप्तं पित्तं रक्तपित्तमित्युक्तं, तेन रक्तं च तत् पित्तं चेति कर्मपारयसमासेन निरुक्तिरुक्ता । अत्र च कारणप्रयमुक्तं । अदाह,—“संयोगाद्दृष्टान्तात्सु सामान्याद्द्रव्यवर्णयोः । रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः” (च. वि. स्था. अ. ४)—इति, तत्तदर्थं न विरोधः ? नैवं, अत्रापि रक्तप्रवृत्तेः, दुष्टं हि रक्तं पित्तं रागनादपत्तसंसर्गि रक्तं स्वयमपि प्रवर्तते इति पूर्वं एवार्थः । तेन रक्तं च पित्तं चेति रक्तपित्तं, रक्तं च तत् पित्तं चेत्युभयथाऽपि निरुक्तावदोषः ॥ १-३ ॥

सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं घमिः ।

लोहगन्धिश्च निःश्यासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह—सदनमित्यादि । कण्ठधूमायनं कण्ठाद्भूमनिर्गम इव प्रदीपिः ॥ ४ ॥

सान्द्रं सपाण्डु सश्लेहं पिच्छिलं च कफाश्वितम् ।

श्लेष्मिकमाह—सान्द्रमित्यादि । सान्द्रं घनं, सपाण्डु सश्लेहमिति श्लेष्मपाण्डुश्लेहम्—

श्यावायनं सफेनं च तनु रुध्रं च घातिकम् ॥ ५ ॥

घातिकमाह—श्यावेल्लादि । तनु अवनम् ॥ ५ ॥

*रक्तपित्तं कपायाभं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम् ।

मेचकागारधूमाभमञ्जनाभं च पैत्तिकम् ॥ ६ ॥

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ।

पैत्तिकमाह—रक्त्यादि । कपायाभं बटादिकाधवर्णम् । मेचकागारधूमाभमिति मेचकागारधूमयोरिवाभा यस्य तत्तथा; मेचकाभं, अगारधूमाभं च । मसृणीकृत-कृष्णमणिवर्णस्त्रेव वर्णो मेचक इति जेजटादयः प्राहुः, चिकणकृष्ण इत्यर्थः । अञ्जनाभं सौवीराञ्जनावर्णभमानु, सर्वमेव रक्तपित्तं दुष्टेन पित्तेनारभ्यते तत्कथं पैत्तिकं रक्तपित्त-मिति ? उच्यते—सत्यं, किन्तु यदा स्वस्थानस्थं पित्तं रक्तपित्तारम्भकं स्थानान्तरावस्थितेन पित्तेन संगृह्यते, किंवा दोषान्तरासंश्लिष्टं केवलं पित्तमारम्भकं तदा पैत्तिकमिति व्यपदेश इति । ननु, केवलपैत्तिकं न संभवत्येव, यद्वक्ष्यति,—“ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं पवनानुगम्”—इति; नच तस्य निर्दिष्टो मार्गः । उच्यते, यदा स्वकारणोद्भूतेन कफेन वातेन वा स्वलक्षणकारिणा संसृष्टं भवति, तदा शैथिलिकादिव्यपदेशः; ननु मार्गसंबन्धानुगतेन कफवातसंबन्धेन । ऊर्ध्वगं हि मार्गसंबन्धमहिम्राडवर्णं कफेन, अधोगं चावर्णं वातेन, अनुबध्यते । नच तत्र कफवातौ स्वलक्षणं कुरुतः, यथा शरदि ज्वरकरं पित्तं कालमहिम्राडनुगतेन कफेनानुबध्यते तथाऽपि पैत्तिक एवासौ प्राकृतो ज्वरः । यदुक्तं,—“क्षुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः” (च. वि. स्था. अ. ३)—इति । तेन यदैकदोषलिङ्गयुक्तं भवति तदैकदोषानुगं, एवं द्विदोषलिङ्गं त्रिदोषलिङ्गं च बोध्यम् । तेनोर्ध्वगमधोगं चैकद्वित्रिलिङ्गं भवति । एतेन पैत्तिकस्य मार्गो न दर्शित इति यदुक्तं तन्निरस्तमिति ॥ ६ ॥—

ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं पवनानुगम् ।

द्विमार्गं कफघाताभ्यामुभाभ्यामनुघर्तते ॥ ७ ॥

संसर्गविशेषेण मार्गभेदमाह—ऊर्ध्वगमित्यादि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ।

* मेचकाभं कृष्णराजिरञ्जितमणिमसृणीकृतकृष्णवस्त्रवर्णं इव वर्णो मेचक इति जेजटादयः, चिकणकृष्ण इत्यर्थः । संसर्गसंनिपातजानि रक्तपित्तान्याह—संसृष्टेत्यादि । यदा द्विदोषलिङ्गैरुपलक्षितं भवति तदा द्विदोषज, यदा च त्रिदोषलिङ्गैः संसृष्टं मिलितं भवति तदा सान्निपातिकम् (भा० ६०) ॥ ६ ॥

† शैथिलित्वात् नार्गमाह—ऊर्ध्वगमित्यादि । यदा अक्रान्तुगतं रक्तपित्तं अत्रेकदो-र्ध्वमार्गेषु प्रवर्तते, यदि च वातानुगं तदाऽधोमार्गेषु, यदि तूभाभ्यां कफवाताभ्यां संसृष्टं भवति तदा मार्गद्वयेषु प्रवर्तते । एतेन पैत्तिकस्य मार्गो न दर्शितः, रोगस्य रक्तपित्त-प्राधान्यतयैव (भा० ६०) ॥ ७ ॥

‡ मार्गप्रवृत्त्या तस्य साध्यासाध्यत्वमाह—ऊर्ध्वमित्यादि । युगपद्गतमेककालं मार्गद्वये प्रवृत्तम् (भा० ६०)—

मार्गमेदेन साध्यत्वादिकमाह—ऊर्ध्वमित्यादि । ऊर्ध्वं साध्यमिति ऊर्ध्वगस्य कफ-
पित्तसंश्लिष्टत्वेन कपायतिक्तौ रसौ कफपित्तहरौ योग्यौ, पित्तहरणे प्रधानं विरेचनं
च योग्यम् । अद्योगे त्वेक एव मधुरो वातपित्तप्रसामनः, वमनं च प्रतिमार्गत्वेन
वेगमात्रविरोधि, न तु पित्तहरणम् । उभयमार्गं च विरुद्धोपक्रमत्वादेवासाध्यम् ।
यदुक्तं चरके,—“साध्यं लोहितपित्तं तयद्दुर्ध्वं प्रतिपद्यते । विरेचनस्य योग्यत्वाद्बहु-
त्वाद्भेदजनस्य च ॥ विरेचनं हि पित्तस्य जयाय परमौषधम्” (च. नि. स्या. अ.
३)—इत्यादि ॥—

* एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ॥ ८ ॥

रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ।

साध्यत्वे हेतुमाह—एकमार्गमित्यादि । एकमार्गमत्रोर्ध्वगमनिश्रेतं, अधोगस्य
याप्यत्वात् । नवोत्थितमचिरजम् । सुखे काले हेमन्तशिशिरयोः । निरुपद्रवं वज्र-
माणदौर्बल्याद्युपद्रवरहितम् ॥ ८ ॥—

† एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥ ९ ॥

यत्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ।

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्रतश्च यत् ॥ १० ॥

दोषमेदेन साध्यत्वादिकमाह—एकदोषानुगमित्यादि । मार्गमेददोषमेदाभ्यां
साध्यत्वासाध्यत्वविरोधेऽर्थं स्वनिहितदोषमेदवलिभेदाभ्यां साध्यत्वासाध्यत्ववधा-
ख्येयम् । मन्दाग्नेस्तथा व्याधिभिः क्षीणदेहस्य यदतिवेगवत्तदसाध्यम् । अनश्रतः
अरुच्यादिना, अन्नामावादा ॥ ९ ॥ १० ॥

‡ दौर्बल्यभावासकासज्वरघमधुमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छा,

भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ।

तृष्णा कोष्ठस्य मेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीयनत्वं,

मक्तद्वेषादिपाकौ विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः ॥ ११ ॥

उपद्रवानाह—दौर्बल्येत्यादि । दौर्बल्यं शतसुपचययोरभाय इति गद्यदासः । भुक्ते
इति यद्दयं सप्तमोति कार्तिकः । हृद्यतुल्येति यदि अनुन्या अयदृशी पीडा । कोष्ठस्य
मेदः कोष्ठमलस्य मेदः । तपनं तापः । ‘प्रविततशिरस’ इति पाठान्तरे प्रविततं
विस्तीर्यमाणमिव; प्रवितता विस्तीर्णा वेदना शिरसि मस्य स तथेति कार्तिकः । ‘प्रवि-

* ‘एकमार्गमिति ऊर्ध्वमार्गप्रवृत्त, वज्रपुक्तस्य पुंसः, नाश्रीग मन्त्रेण’ (भा० ६०) ॥ ८ ॥

† ‘पुनरपि दोषानुसृष्टत्वेन साध्यासाध्यावकाह—एकदोषानुगमित्यादि । याप्यमर्श-
कित्वं नवो दोषाः प्रकोपहेतवो दस्य तद्विरोध रक्तपित्तमिति ।’ (भा० ६०) ॥ ९ ॥ १० ॥

‡ ‘वमपुः छर्दिः, मदः पक्ष्वादिच्छमशब्दः । आ सनश्रतः पण्डुता । दाहः
प्राबाहगतः । मूर्च्छा संतनाशुक्तिः । भुक्ते घोरो निराह इति मुपसर्गास्य दाहस्यो
निदाहः, पूतिनिष्ठीयनत्वं रक्तमदोशित्वं’ (भा० ६०) ॥ ११ ॥

सतसिरता' इति पाठान्तरे सिराव्याप्तगात्रता । अविपाक आहारस्य । विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गा इति एते रक्तपित्तस्य उपसर्गो उपद्रवा, तथा तस्य विकृतिरपि भवेदिति योज्यम् । सा च वक्ष्यमाणमासप्रक्षालनाभिमत्यादिरूपा । 'रक्तपित्तोपसर्गात्' इति पाठान्तरं सुगमम् ॥ ११ ॥

*मांसप्रक्षालनाभं कुथितमिव च यत्कर्दमाम्भोनिभं वा,
मेदःपूयाक्षकल्पं यद्वृद्धिं यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् ।
यत्कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकृष्णं यत्र चोक्ता चिकारा-
स्तद्भर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥ १२ ॥

येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं वियद्यापि तद्यासाध्यमसंशयम् ॥ १३ ॥
लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।
लोहितोद्गारदर्शां च म्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ १४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने रक्तपित्तनिदान समाप्तम् ॥ ९ ॥

असाध्यलक्षणमाह—मासेत्यादि । कुथितमिव पूतिता मत्तमिव । कर्दमाविलम्बि-
धाम्भ कर्दमाम्भ, अथवा कर्दमनिभमम्भोविभ च । तथा मेद पूयाक्षकल्पमिति
कल्पशब्दो मेद प्रभृतिभिस्त्रिभि सवप्यत इति गयदास । यद्वृद्धिं यद्वृत्तगुणमिव ।
पक्वजम्बूफलाभं त्रिरवृष्णम् । कृष्णमणनाभम् । नील चापपक्षप्रतिमम् । ननु,
पैत्तिके कृष्णत्व पठित नच तदसाध्य ? नैव, अतिशब्देनात्र विशेषितत्वात्, तेन
तत्र मनाकृष्णत्व बोध्यमिति जेज्जट, अथवा चम्बूपलाभ यत् कृष्ण तदिति योज्यम् ।
उक्ता चिकारा श्वासकासादय । सुरपतिधनुषा तुल्य नानावर्णम् । येनेत्यादि—येन
रक्तपित्तेनेति योज्यम् । पश्येद्दृश्यं वियद्यापि अदृश्यमपि वियद्दृश्यमिव पश्यतीति
योज्यं रक्तपित्तोपहतनेत्रत्वमिति, अथवा दृश्य घटपटादि, वियच्च रक्त पश्यतीति ।
शो बहुशो छर्दयेदिति सयन्ध । लोहितोद्गारदर्शांति लोहितोद्गारो लोहितदर्शां च,
उद्गारोऽपि लोहित प्रवर्तत इत्यर्थे, अथवा लोहितमुद्गारं पश्यतीति लोहितोद्गार-
दर्शांति ॥ १२-१४ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृताया मधुकौशल्याख्यायां रक्तपित्तनिदान समाप्तम् ॥ ९ ॥

* 'तस्य विकृतिरूपत्वेनासाध्यत्वमाह—मासेत्यादि । मृगमिति अल्पार्थम्, नीलम् । अति-
कृष्णं शवगाधि । यत्र चोक्ता चिकारा श्वासकासादय उपद्रवा, 'म्रियते' इति शेषः ।
यमि पूर्वोक्तोपद्रवैर्युक्त विद्वैर्बर्षैश्च रक्तपित्तं खान्द्यम् । असाध्यलक्षणान्तरेमाह—येने-
त्यादि । येन रक्तपित्तोपहतो मनुष्यो दृश्यं घटपटादिकं वियद्यादृश्यं पश्यति स
नश्यति । अन्ये 'पश्येद्रक्तं वियद्यापि' इति पठन्ति । उद्गारान्तरमाह—लोहितमित्यादि ।
यो बहुशो रक्तं छर्दयेत्, रक्तन्यनश्च' (आ० ८०) ॥ १२-१४ ॥

अथ राजयक्ष्मक्षतक्षीणनिदानम् ।

*वेगरोघात् क्षयाच्चैव साहस्राद्विषमाशानात् ।

त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥ १ ॥

राजयक्ष्मरूपेषु पित्ताद्रक्तस्य चागम इति वचनाद्रूपपित्तानन्तरं यक्ष्मनिदानम् । चिकित्सोपयोगिविप्रवृष्टकारणं चतुर्विधमाह—वेगरोघादित्यादि । वेगोऽत्र वातमूत्रपुरीषाणां, ननु न वेगान्धारणीयोक्तानां जृम्भादीनां सर्वेषाम् । यदुक्तं चरके,— “क्षीमत्त्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् । वातमूत्रपुरीषाणां निवृत्ताति यदा नरः” (च. चि. स्या. अ. ८)—इत्यादि । क्षयादिति क्षीयते अनेनेति क्षयः, तेनातिव्यवायानशनेर्ष्याविषादादयो घातुक्षयहेतवो वृश्चन्ते । साहसादिति साहसो फलवद्विप्रहादिरक्षतहेतुत्वेन कारणम् । विषमाशानादिति सुश्रुतोचद्वाशानानप्रविचारव्यतिरेकेणोपयोगः, तस्य शीघ्रं स्रोतोरुषकृत्वात् । उक्तं हि चरके,—“विषयान्घ्नपानानि वैषम्येण समध्रताम् । जनयन्त्वामयान् घोरान् विषमा मास्तादयः ॥ स्तब्धा स्रोतासि घातुनां वैषम्याद्विषमं गताः । दोषा रोगाय कल्पन्ते पुष्यन्ति न च घातवः” (च. चि. स्या. अ. ८) इति । त्रिदोष इति मिलितत्रिदोषत्रय एव, ननु कारणभेदादनेकः । यदाह सुश्रुतः,—“एक एव मतः शोषः संनिपातात्मको यतः । उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि” (सु. उ. तं. अ. ४१)—इति । ननु, वेगरोघादयो वातं प्रक्षोषयन्ति, तत्रनिनो यक्ष्मा कथं त्रिदोषत्रय इति चेत् ? उच्यते, वातप्रक्षोभादेवामिदुष्टना कफपित्तयोरपि प्रक्षोष इत्याहुः । हेतुचतुष्टयादित्यनेनासंख्येया अपि हेतव उक्तचतुष्टयेऽन्तर्भवन्तीति दर्शयति । शोषादिनानाशन्दवाच्यत्वेन चास्य सुश्रुतोऽन्वयमकार्षीत् । यथा,—“संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते । क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते युधेः ॥ राक्षस्यन्द्रमनो यस्माद्भूदेष किलामयः । तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः” (सु. उ. तं. अ. ४१)—इति । बाष्मटे तु—“यक्ष्मणां राजा राजयक्ष्मा”—इत्युक्तम् । “राजदन्तादिषु परम्”—इति उपसर्जनस्य यक्ष्मशब्दस्य परनिपातः ॥ १ ॥

†कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।

अतिव्यवायिनो घाऽपि क्षीणे रेतस्यनन्तराः ।

क्षीयन्ते घातवः सर्वे ततः शुष्यन्ति मानयः ॥ २ ॥

* 'क्षयो घातुक्षयः । स च म्बवायानशनामृशयोरेवसासादिभिरनेककारणैर्घोषते । विषमाशानादिति “वृश्चोश्मघाते वा हेव” तद्विषमाशानम्”—इति । तत्र—उद्रेके कालचतुष्टयमुक्तम्—“रुद्धवाक्शानात्मो वेगमकारणं क्षयः । यक्ष्मणाः कारणं विषात्तुर्वं विषमाशानम्” इति (भा० ६०) ॥ १ ॥

† 'ननु दोषैरेति वृश्चनेन दोषत्रयमुच्यते, तत्रचं कश्चन प्रपातः, कल्पते—इत्य मयः

१ 'गर्भा स्वप्नेहाकाशीन्सु हयः' इति पा० । २ बाष्मटे तु “न्युषाणां शिकानां च शानेऽमृषरं पुरा । यद्य राया च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ह्येव मयः” इति पठ्यते (बा. नि. म्वा. अ. ५) । ३ 'उद्रेकं विषमाशानम्' इति पाठ्यम् ।

न केवल घातुक्षयमानदेव यस्मा भवति, अपि तु रसादिबहुस्रोतोनिबहनिरोधा-
दिभिरपीति दर्शयितु विशिष्टा संप्राप्तिमाह—कफेत्यादि । यदा त्वेव न स्यात्, तदा
घातुक्षय एव रोगो ननु यस्मा । कफ प्रधानं वेयामनिलादीना दोषाणा ते तथा ।
ननु, दोषैरित्यनेन दोषत्रयमुच्यते, कफस्य विशेषणत्वेनोपात्तत्वात्, क-र तस्यैवान्य-
पदार्थवाच्यता उच्यते, स्वावयवेन विग्रह, समुदाय समासार्थ, यथा—बहुवृत्तं
वनमिति समाधानवित्तरस्तु सुश्रुते जैजटे द्रष्टव्य । कफप्रधानता च वेगरोधादिबु-
धित्वातविमुतामिमान्यादिना बोद्धव्या । रसवर्त्मस्तु रसबहधमनीषु, अत्रादिसन्धौ
लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्य । तेन रसादिबहुस्रोतोरोधोऽपि बोध्य । अथवा रसकारणतया
रक्षादीना रसदुष्ट्यैव रसादिदुष्टिरिति कार्तिक । इदमत्र सूचित,—यन्मार्गरोधाद्दृ-
यस्यो रसस्त्रैवावस्थितो विकृतो मुखेन नि सरति । यदाह चरक—“रस स्रोतं तु
रुद्धेषु स्वस्थानस्यो विदहते । स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूप प्रवर्तते” (च वि स्था.
अ ८)—इति । एतेनानुलोमक्षयो दर्शित, कारणभूतरसघातुक्षये सति रक्षादीनां
रसकार्याणा पोषकाभावेन क्षीयमाणत्वात् । प्रतिलोमक्षय दर्शयितुमाह—अतिव्यवा-
यिनो घेत्यादि, रेतसि क्षीणे सत्पन्नन्तरा समीपगा धातव क्षीयन्ते, तद्यथा—शुके
क्षीणे मज्जा क्षीयते, मज्जनि क्षीणेऽस्थि, एव पूर्वं पूर्वम् । ननु, कार्यभूतस्य शुक्रस्य
क्षयात् कथं कारणभूताना धातूना क्षय इति चेत् उच्यते, शुक्रक्षयाद्वायु प्रकुप्यति ।
यदुक्त,—“वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गत्यावरणेन च” (च वि स्था अ २८)—
इति । स वायु साक्षिभ्यान्मज्जान शोषयति, एव पूर्वपूर्वधातून् । इष्ट च प्रत्यास-
त्त्याऽपि कार्यजनन, यथा—अग्निप्रसन्तायायोगो ऋक्सनिधानादारद्रभूभागस्यापि शोष ।
तथाच रससचारपक्षे सुश्रुतवचन,—“पूर्वं पूर्वोऽतिरुद्धत्वाद्बर्धयेद्वि परं परम् । तस्मा-
दतिप्रवृद्धाना धातूनां हासन हितम्” (सू सू स्था अ १५) इति ॥ २ ॥

*श्वासाद्गमर्दकफसंस्त्रवतालुशोष

घम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्रा ।

शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः

शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ ३ ॥

नसा वेगरोधादिबुधित्वातविमुतामिमान्यादिना बोद्धव्या । अथेदमत्र सूचित—यमा-
गांवेरोधाद्दृयस्यो रसो विदहते, स तत्रैवावस्थितो विकृतबहुलपिच्छिलविसहरितपीतश्वेत-
कासवेगेन मुखमार्गेण नि सरति । अतिव्यवायिनोऽत्यर्थं ग्राम्यधर्मसेधिन । ननु,
रसवर्त्मरोधाद्दसो न रक्तस्य शृङ्गायाल रक्तापचयामासस्त्रापचय इत्यादिपूर्वपूर्वधातु-
क्षीणतया शुक्रक्षयो युक्त, कार्यभूतशुक्रक्षये पूर्वधातूना कथं क्षय ? उच्यते, शुक्रक्षया-
द्वायु कुप्यति, स वायु साक्षिभ्यामज्जान शोषयति एव पूर्वपूर्वधातून् । इष्ट च
प्रत्यासन्नतया कार्यजनकत्वं यथा महाजलाधारपरिक्षेपे तत्र प्रविशता जलाशयाना
परिक्षय (आ० ६०) ॥ २ ॥

* ‘भविष्यति उत्पद्यमाने शोषे श्वासादयो भवन्तीति संबन्ध । अङ्गसादोऽङ्गलानि ।

१ ‘दोषैरिति बहुत्वेन’ (आ० ६०) । २ अस्याग्रे ‘यदि स्त्रीभ्यो न निवर्तते तदा’
इत्यातङ्गवर्णोऽपि पठ्यते ।

स्वप्नेषु काकशुकशङ्खकिनीलकण्ठा

गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।

तं चाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पद्म्ये-

च्छुष्कांस्तरूपवनधूमद्वार्दितांश्च ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह—श्वासेत्यादि । सख्यं घ्रावनम् । पीनस प्रतिश्लाय । मासपरो मासभोजनेच्छु । रिरसु स्त्रिय रन्मुमिच्छु, एतच्च व्याधिमहिम्ना मनोदोषात् । तथा स्वप्नेषु काकादिवाहन च पूवरूपमेव । शङ्खी 'शराह' इति ख्याता, नीलकण्ठो मयूर । विजला निर्जला । दवो वनाग्नि । अर्दितान् अभिभूतान् । चकारासृणकेश- निपातादयो द्रष्टव्या । यदुक्तं चरके,—“पूरूप प्रतिश्लायो र्शैवेत्य दोषदर्शनम् । अदोषेष्वपि भावेषु, काये वाभत्सदर्शनम् ॥ घृणित्वमशतथापि बलमासपरिक्षय । स्त्रीभयमासप्रियता प्रियता चावगुण्ठने ॥ मक्षिकापुणकेशानां तृणानां पतनानि च । प्रायोऽन्नपाने, केशानां नखानां चातिवर्धनम् ॥ पतत्रिमि पतत्रैश्च श्वापदैश्चाभिघ- र्णणम्” (च वि स्था अ c)—इति । तत्र श्वापदा व्याघ्रादय ॥ ३ ॥ ४ ॥

असपार्श्वाम्बितापश्च संतापः करपादयो ।

उररः सर्वाङ्गश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ५ ॥

त्रिरूपसपन्नमाह—असेत्यादि ।—असपार्श्वयोरम्बिताप पीडा, असो भुजस्योपरि भाग, अम्बितापत्वेनैक रूप, एव संतापेऽपि वाच्यम् । करपादयोरित्यत्र प्राप्सृत्वा- देकवद्भाव मन्यमाना काश्मोरा—'ताप पादकरस्य च'—इति पठन्ति, 'करपादिक' इति च पाठान्तरम् । एतन्नयं प्रायोमाश्रित्वेन चरकेणोक्तं, तेनैकादशरूपेषु मध्येऽन्व दपि त्रय बोध्यम् । तथाच भोज—“वासो ज्वरो रक्षपित्त त्रिरूपे राजयक्ष्मणि”— इति । अन्ये त्वाहु, —राजयक्ष्मणि यो ज्वरसस्यैतदङ्गणमिति, जेजटसु त्रिरूपसप- त्तिमेव व्याख्यातवान् ॥ ५ ॥

* (भक्तद्वेषो ज्वर श्वासः कासः शोणितदर्शनम् ।

स्वरमेदश्च जायेत पडूप राजयक्ष्मणि ॥)

वपत्सख काकश्रीवन, मरो धत्तूरुमशुगादिब मनोमोह, पीनस प्रतिश्लाय, 'कास- हिका' इति स्थाने—'पाण्डुनिद्रा' इति पठन्ति, तत्र पाण्डु पाण्डुदेहच्छयि । स च पुरुष शुभ्रजनयो भवति । शङ्खी गोपालकरी वज्रशरणी 'मेतक' इति विख्यात, कृकलास सरट 'गिरिगि' इति पूर्वदेशीया भाषाते, इते स बाहनीमूय बहन्ति । पवनो वायु, अर्दितान् अभिभूतान् (भा० ६०) ॥ ३ ॥ ४ ॥

* 'इदानीं तस्मैव पडूपानि दरोमिदुमाह—मवेत्यादि' (भा० ६०)

१ 'भोजने घासा' इति (भा० ६०) २ पठन्तर 'स्वप्ने केशागिरादीनां भसनस्याभिरुहणम् ॥ जलाशयानां शैथन्यां वनानां उद्वेगिषामपि । पुष्पानां धौव- माणानां पत्राणां चापि दर्शनम् ॥ प्राप्सृत्वा यदुत्पन्नं तद्वदं राजयक्ष्मण' इत्यन्तु दर्शनं अधिकं पठन्ते ।

*स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः ।

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥ ६ ॥

शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।

कासः कण्ठस्य चोद्वंसो विशेष्यः कफकोपतः ॥ ७ ॥

राजयक्ष्मण्यदौषिकस्यैकादशरूपाणि विभज्य व्याधिप्रभावाज्जायन्ते, नतु सन्निपात-
ज्वरलित्तवत्सर्वदोषैः सर्वाणीत्याह—स्वरभेदोऽनिलादित्यादि । शूलमंसपार्श्वयोरेव,
संकोच एक एव गणनीयः । अभक्तच्छन्दो भक्तादृषिः । कण्ठस्योद्वंसः कण्ठभेदः,
उत्कासिकेति कार्तिकः ॥ ६ ॥ ७ ॥

एकादशभिरेभिर्वा षड्भिरवाऽपि समन्वितम् ।

कासातीसारपार्श्वार्तिस्वरभेदाद्यचिज्वरैः ॥ ८ ॥

त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैः कासश्वासासृगामयैः ।

जह्याच्छोपादितं जन्तुमिच्छन् सुविमलं यशः ॥ ९ ॥

सर्वैर्यैस्त्रिभिर्वाऽपि लिङ्गैर्मासवलक्ष्ये ।

युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ १० ॥

महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।

शनमुपकोदरं चैव यक्ष्मणं परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥

शुक्लाक्षमन्नद्वेषारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम् ।

कृच्छ्रेण बहुमेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥ १२ ॥

* 'दोषभेदेनैकादशरूपाणि दर्शयन्नाह—स्वरेत्यादि । अंसपार्श्वयोः संकोच इत्यत्रापरे
'संकोच' इति पठन्ति, तत्र संकोचो लुञ्जितमिव अंसयोः पार्श्वयोश्च, तेनैव क्रीणिः
ज्वरादीनि चत्वारि पित्तेन; शिरसः परिपूर्णत्वं कफेनेति शेषः, अभक्तच्छन्दो भोजने
अश्रद्धा, एव चत्वारि कफेन; एवमेकादश रूपाणि; एव षड्रूपाण्यपि वातादिभेदेन
हेवानि' (भा० द०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

† 'बदुरूपो राजयक्ष्माऽसाध्यस्तमाह—एकादशभिरित्यादि । एतैरिति स्वरभेदोऽनिला-
च्छूलमित्यादिकैरेकादशभिः । षड्भिरवाऽपीति भक्तदोषो ज्वर इत्यादिभिः षड्भिः, अपि-
शम्बात् त्रिभिर्वा अंसपार्श्वार्तितापश्लेत्यादिके., समन्वितं जह्यात् त्यजेत् । शोषान्वितं पुरुष
यदिमणमिति । वद्विमासवलक्ष्ये सतीति बोध्यम् । असाध्यलक्षणमाह—सर्वैरिति सर्वै-
रेकादशभिः । एतैर्लिङ्गैर्मासवलक्ष्यैर्युक्तो वर्ज्य इति सवन्धः । मासवलयोः क्षयलक्षणानि
सुश्रुतेनोक्तानि । तद्यथा—'मासक्षयेऽस्त्रिगण्डोपस्रोक्वक्ष.कक्षापिण्डिकोदरश्रीवाशुन्वता
रुक्षता सादो गात्राणा धमनीशैथिल्य च' इति । बल अोजः । 'मूर्च्छा मासक्षयो मोहः
प्रलापोऽज्ञानमेव च । पूर्वोक्तानि च लिङ्गानि मरणं च बलक्षये'—इति । अपरे 'मास-
बलक्षये' इति पठन्ति, तत्र मासबलक्षये सतीति योज्यम् । अतोऽन्यथेति मासबलक्षयेऽ-
सतीति । एतेन बलमासाभियुक्तः प्रत्याख्येय. न चिकित्स्यः सर्वरूपोऽपि । अपरमसाध्य-
लक्षणमाह—महाशनमिति ।—महाशनं बहुशनमपि क्षीयमाणं मासबलाभ्या क्षीणमरिष्ट-

१ 'एभिर्वा' इत्यत्र—'एतैर्वा' इति पाठाशयेन । २ 'शोषान्वितं' इति पाठमिप्रायेण ।

असाध्यलक्षणमाह—एकादशभिरित्यादि । एकादशभिरभिरिति स्वरभेदादिभिः कण्ठोद्ध्वंसान्तः । पद्भिरिति मुश्रुतेन पदरूपानि पठितानि,—“यक्षद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम् । स्वरभेदश्च जायेत पद्भिरूपं राजयक्ष्मणि” (मु. उ. तं. अ. ४१)—इति । ‘कासादिसारपार्श्वोत्तरभेदादचिज्वरः’—इति तु कस्यचित्तन्त्रस्य पदरूपानि माघवकरेण लिखितानीति । एतानि चैकादशरूपाणि प्रायोभावितादुक्तानि, अन्यतमरूपपरिहारद्रूपान्तरयोगेऽप्येकादशत्वं पदत्वं च स्यादेव, तथाहि चरको निदाने एकादशरूपाणि पठित्वा विनित्सितेऽपि वेगरोषादिकारणवतुष्टयज्ञे प्रतिहारणं चतुर्धा एकादशरूपाणि पठितवान् । यथा,—“कासोऽसतापो वैस्वर्यं ज्वरः पार्श्वनिरोहजा । छर्दनं रक्तकफयोः श्वासो वचोऽग्रहोऽरचिः ॥ रूपान्येकादशैतानि, यक्ष्मणि पठिमानि च । कासो ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरवचोऽग्रहोऽरचिः” (च. वि. स्वा. अ. ८)—इति । एकादशवचनेनेनैवं बोधयति—संपूर्णे यक्ष्मण्येकादशैव रूपाणि भवन्तीति । अत्रादिति ‘बलमांसक्षये सति’ इति शेषः । तथाच चरकः,—“वातव्याधिरपस्मारी पुष्टी ग्रभ्रो विरज्वरी । गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः ॥ अचिद्विरसा भवन्त्येते बलमांसपरिक्षयात् । स्वल्पेऽपि विकारेषु नियगेतान् विवर्जयेत्—(च. इ. स्वा. अ. ९)” इति । सर्वैरित्यादि । ननु, सर्वरूपाण्येकादश, एकादशानामर्थं सार्धपच भवन्ति, तत्र वतमस्य रूपस्वार्थत्वं, किंभूतं वा भवति ? उच्यते, एकस्य रूपस्वार्थत्वासंभवे यदपचरूपयोरर्थवोदृष्टत्वात् पद्भिरूप एवाधो प्राग्यः । विद्विषुक्त इति संबन्धः । अतोऽन्ययेति बलमांसक्षयमागवे सति । महाशनं क्षीयमाणमित्येकवृत्त-अध्यलक्षणं, अरिष्टरूपत्वात्; अतीसारपीडितमिति द्वितीयं, यक्ष्मणो मत्प्राप्तमीवित-स्योक्तत्वात्; श्वेतमुष्कोदरमिति तृतीयं, मुष्कशोथस्य विरेकसाध्यत्वेन विद्वोपकम-त्वात् । शुद्धेत्यादि ।—शुद्धाश्रुत्वाद्य एकैकशोऽसाध्यलक्षणानि ॥ ८-१२ ॥

ज्वरानुबन्धरहितं यत्नन्तं क्रियासहम् ।

उपक्रमेदात्मचन्तं दीप्ताग्निमकृदां नरम् ॥ १३ ॥

विद्विरस्यत्वमाह—उज्वेलादि । उपक्रमेत् विद्विरसेत् । अष्टममित्यनेन यद-स्थोऽपि प्रत्याख्यायोपकम्यत इति सूच्यते । यदुक्तमन्यत्र,—“परं दिनसहस्रं तु यदि जीवति मानवः । मुनिपग्मिरुपक्रान्तस्त्रयः शोपनीडितः”—इति ॥ १३ ॥

त्वात् । अतीसारनिर्वाहितमतीसारमुक्तम् । उक्तं च “मलापचं वनं पुंसां दुग्मापचं तु वीधितम् । हन्तापतेन संरक्षेत्पदिनो यद्वेलेन”—इति; श्वेतमुष्कोदरं शोणितं दुग्-मुदरं च दत्तं तं । अत्रामि बन्धनाह—शुद्धाश्रुत्वादि । शुद्धेन श्वेतमुष्कोदरेण करेण बहुरं मेहन्तं ‘वनं’ इति शेषः । एतेनाहारस्य मलमाहः कथितः । यत्र कातिरुपो मने निष्पद्यते तस्य मागरच्छयो भवति स पुनरसाध्यः स्नात् । इत्थंभूतं नरं दुग्मुष्कोदर-प्रवमदिनं यश्ना हन्तीति संबन्धः । इहेतस्मिन् शब्दे’ (भा० द०) ॥ ८-१२ ॥

*व्यवायशोकवाधैक्यव्याथामाध्वप्रशोपितान् ।

त्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोपिणौ लक्षणैः शृणु ॥ १४ ॥

व्यवायादिजनितधातुशोपणमात्रेण राजयक्ष्मत्वं निरस्यन्नाह—व्यवायेत्यादि । यदुक्तं सुश्रुते,—“केपांश्चिदेवं शोपो हि कारणेभेदमागतः । न तत्र दोषलिङ्गानां समस्तानां निपातनम् ॥ क्षया एव हि ते ज्ञेयाः प्रत्येकं धातुसंक्षयात्” (सु. उ. तं. अ. ४१)—इति । वृद्धस्य भावो वार्धक्यमिति स्वायं क्य(ष्य)मिति कार्तिकः ॥ १४ ॥

†व्यवायशोपी शुकस्य क्षयलिङ्गैरुपहृतः ।

पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥ १५ ॥

व्यवायशोपिणो लक्षणमाह—व्यवायेत्यादि । शुकस्य क्षयलिङ्गैरिति सुश्रुतोक्तैः । तदथा,—“शुकक्षये मेढ्रपणवेदना, अशक्तिमैथुने, चिराद्वा प्रसेकः, प्रतेके चाल्पदर्शनं रक्तस्य शुकस्य वा” (सु. सू. स्या. अ. १५)—इति ॥ १५ ॥

‡प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।

शोकशोपिणो लक्षणमाह—प्रध्यानेत्यादिना । शोकशोष्यपि तादृश इति शुकस्य क्षयलक्षणव्यतिरिक्तेन शुकशोपलिङ्गेन युक्तः, यदुक्तं सुश्रुते,—“विना शुकक्षयकृतैर्विचारैरुपलक्षितः” (सु. उ. तं. अ. ४१)—इति ॥

§जराशोपी कृशो मन्दवीर्यबुद्धिवलेन्द्रियः ॥ १६ ॥

कम्पनोऽरुचिमान् मित्रकांस्यपात्रहतस्वरः ।

ष्टीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारतिपीडितः ॥ १७ ॥

संप्रसूतास्यनासाक्षिः शुष्करूक्षमलच्छविः ।

वार्धक्यशोपिणो लक्षणमाह—जरेत्यादि । कम्पनः कम्पयुक्तः । मित्रस्य स्फुटितस्य कांस्यपात्रस्य हतस्य दण्डादिनेव स्वरो यस्य स तथा । ष्टीवति श्लेष्मणा हीनमिति श्लेष्महरणाय बले कृतेऽपि न श्लेष्मनिःसरणम् । शुष्करूक्षमलच्छविरिति शुष्करूक्षो यथाक्रमं मलच्छवी यस्य स तथा ॥ १६ ॥ १७ ॥—

* “व्यवायः स्त्रीमेवा, शोकः पुत्रादित्रियोगेन त्रिचोद्वेगः, वार्धक्यं वृद्धत्वं, व्यायामः शरीरायासजनन, अध्वा दीर्घमार्गोत्पन्नं, त्रणः क्षणं, उरःक्षनपुरोगतराभिघातजनितत्रणः । यक्ष्मणो लक्ष्णैरिति तद्धिज्ञः, न तु यक्ष्मणैः” (आ० ८०) ॥ १४ ॥

† “यथापूर्वं धातवः क्षीयन्ते; तत्र शुकस्य पूर्वो मज्जा, मज्जोऽस्थि, अक्षो मेदः, मेदमो मार्मं, मासस्य रक्तमिषेवं, पर यदि स्त्रीभ्यो न निवर्तते” (आ० ८०) ॥ १५ ॥

‡ “शोकशोषमाह—प्रध्यानशीलः चिन्तापरः, स्रस्ताङ्गः अवसन्नगात्रः” ॥—

§ “जराशोपिणमाह—जरेत्यादि । मन्दशब्दो वीर्योदिभिः प्रत्येकं संबध्यते । वीर्यं शक्तिः, बलमोजो हृदि स्थितं सप्तधातुशां धाम । अरिचिपीडित इति पुनररोचकप्रदृष्टमलगतमरोचकनाख्यापनार्थम् । संप्रसूतशब्द आस्तादिभिः संबध्यते । आस्य मुखकुदर, अक्षि लोचनम्” (आ० ८०) ॥ १६—१७ ॥—

१ ‘गौरवारचिपीडितः’ इति क. । २ ‘बले’ इति (आ० ८०) । ३ अस्यायं क. पुस्तके. ‘पुनरुचिप्रदृष्टमलन्तारोचकख्यापनार्थं’ इत्यधिकं पठते । ४ एतच्च ‘यक्ष्मणो लक्षणैः शृणु’—इति पाठान्निप्रायेण । ५ एतच्च ‘गौरवारचिपीडित’ इति पाठान्निप्रायेण ।

*अध्वशोपी च स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छधिः ॥ १८ ॥

प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्ककृमोगलाननः ।

अध्वशोपिणो लक्षणमाह—अध्वेत्यादि । संभृष्टमेव भाषितस्येव चधिवर्णो यस्य स तथा । प्रसुप्त स्पर्शानभिज्ञ । श्लोम पिपासास्यान, श्लोमस्थाने तात्विति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥—

व्यायामशोपी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।

लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥ १९ ॥

व्यायामशोपिणो लक्षणमाह—व्यायामेत्यादि । एभिरेवशोपलक्षणै, अध्वनो व्यायाममात्रसामान्यात् । भूयिष्ठमलस्य, अध्वशोपेऽल्पानि लक्षणानि व्यायामजे तु महान्तीत्यर्थं । तथा 'उर क्षतकृतैर्लिङ्गैः संयुक्तः क्षतवर्जितै' इति सुगम पाठ । गदाधरस्तु,—“लिङ्गैरुर क्षतकृत संयुक्तश्च क्षतं विना—” इति पठति, व्याचष्टे च—उर क्षतेन व्यायामभाराध्ययनद्रुतयानादिहेतुना य कृत शोप- सोऽप्येभिरेवाध्व- शोपलिङ्गैर्भूयिष्ठं संयुक्तं, क्षतं क्षतकार्यं विना । क्षतकार्यं तु मुद्युते यथा,—“तस्यो- रति क्षते रक्त पूय श्लेष्मा च गच्छति—” इत्यारभ्य “भिक्षवर्णस्वरो नर ” (सु. उ. त अ ४१)—इत्यन्तमेतान्येव लक्षणानि क्षतेऽधिकानि, उर-क्षतकारणव्या- यामभारादिकृतशोपस्य लक्षणमेव भूयिष्ठ यत्तदेवोर क्षतकारणमात्रत्वाद्ध्वनोऽपी- त्यर्थं । अथवा क्षतं विना व्रणं विना, उर क्षतनिमित्तभाराध्ययनादिनाऽतिमात्रेण च कृत शोप- सोऽप्येभिरेवाध्वशोपलिङ्गैः समन्वित इति प्रकृतेन संबन्ध, सत्रणस्य तु च, यमाणमेव लक्षणमिति ॥ १९ ॥

रक्तक्षयाद्देनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।

व्रणितस्य भवेच्छोपः स चासाध्यतमो मतः ॥ २० ॥

कारणत्रयेण व्रणशोपिणमाह—रक्तक्षयादित्यादि । वेदना व्रणवेदना, ताभिर्भेद्य- शोकावन्मन शोभाद्वातप्रकोपादेव शोप । स चासाध्यतम इति स्वार्थिकस्त्वमपू, यथा—“युधिष्ठिर श्रेष्ठतम कुरुणां”—इति । अश्रेष्ठनैवातिशायिकप्रत्ययेन प्रशस्ततम- त्वस्य प्रतिपादितत्वात् अपवा साप्यापेक्षयाऽसाध्यतमशब्देन प्रत्याख्येय उच्यते,

* स्रस्ताङ्ग इति स्रस्ताङ्ग शिथिलगात्र । प्रसुप्तगात्रावयव इति प्रसुप्त स्थानमिश्रो- ऽवर्णस्य शरीरप्रदेशो यस्य तयोश्च । शुष्ककृमि श्लोमादिभिः प्रत्येव संबध्यते । यद्यपि यथोदेश जराशोभनन्तर व्यायामशोपी वाच्यो नाध्वशोपी, तथाऽप्यध्वशोपिणो लक्ष- णाना व्यायामशोपिण्यनिदेशात् पूर्वमत्राध्वशोपी निर्दिष्ट । यद्यपि तर्हि व्यायामशोपिलक्षण- न्देव बुद्धोऽध्वशोपिणि नातिदिश्यते । सत्य, उर क्षतनिदानानभिज्ञाना व्यायामशोपिणि स्रस्ताङ्गात् । अथोदेश इवाध्वशोपी कसाप्राज्ञयुक्त इति चेत्—‘इन्दोऽरोपात्’ ॥ १८ ॥—

† ‘यमिरिति स्रस्ताङ्गत्वादिमिरन तरोत्तरेवाध्वशोपिलक्षणे, ‘स मनेरे यत्कृते सं- द- युक्त’ इति सुगम पाठ । ‘कासमानदृष्टं येष पीतरेखासिताङ्गात् ॥ संस्रवश्च रोऽन्वये द्यनात्परीताम्यनि । दुर्गन्धोऽङ्गस्यवदनी मित्रवर्णस्वरो नर ”—इति’ (भा० ६०) ॥ १९ ॥

‡ ‘गात्रशोपिणमाह—रक्तक्षयात् रस्ताङ्गयुते’ ॥ २० ॥

१ ‘व्यायाममात्रमापयन्’ इति च ।

याप्यस्याप्यसाध्यरूपत्वात् । ननु, एवं सति "कृशाना ऋणशोषिणाम् । वृंहणीयो विधि कार्यं (सु. वि. स्था. अ. १)"—इति मुधुतेनैवोक्त चिकित्सितस्थाने विरूप्यते ? उच्यते, प्रबलशोषे प्रत्याख्येयत्वं, नातिप्रबले तु चिकित्साविधानमिति समर्थनीयम् । चन्द्रिकाकारस्तु 'स चासाध्यतम स्मृत'—इत्यस्य स्थाने 'याप्यासाध्यतमस्तु सः' इति पठति, चिकित्साया वृंहणविधेरभिधानादिति ॥ २० ॥

* धनुषाऽऽयस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्धृतो गुरुम् ।

युध्यमानस्य बलिभिः पततो विपमोद्यतः ॥ २१ ॥

दुपं ह्यं वा घाचन्तं दम्यं वाऽन्यं निगृह्यतः ।

शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ २२ ॥

अधीयानस्य वाऽत्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो हृतम् ।

सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं वाऽपि प्रनृत्यतः ।

तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्यादतस्य वा ॥ २३ ॥

विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते ।

स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमितराशिनः ॥ २४ ॥

उरो विमज्ज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विरज्यते ।

प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥ २५ ॥

क्रमाद्दीर्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ।

ज्वरो यथा मनोदैर्न्यं विद्भेदाग्निघघावपि ॥ २६ ॥

दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विप्रथितो बह्वुः ।

कासमानस्य चाभीक्षणं कफः सासृक् प्रवर्तते ॥ २७ ॥

स क्षती क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।

शोषनिदानेनैव साहसादिना उर क्षतस्य समवात्, उर क्षतेनापि शोषसमवात्, शोषाधिकारे सनिदानमुर क्षतमाह—धनुषेत्यादि । आयस्यत इति आयास कुर्वतो 'नरस्य' इति शेष, 'आयम्यत' इति पाठान्तरे विस्तीर्यमाणहृदयस्य । दम्य दमनाहं

* 'अधीयानस्य उच्चं पठत । दूरं वा व्रजतो हृतमिति शीघ्रं दूरं गच्छत । तूर्णं शीघ्रमतिमृत्यत । विश्वेने विदारिते, वक्षसि हृदि । बलवान् समुदीर्यते उत्कट उत्पथते । उर क्षतक्षीणत्वेऽपरमपि कारणमाह—स्त्रीष्विलादि । रुक्ष चण-कादि, अल्प स्तोक, प्रमितमकालभोजनम् । उरो भिद्यत इव शून्येन, विम-ज्ज्यते द्विधा विच्यन इव, 'विद्भेदात्' इति पाठान्तरम् । वर्णो गौरादि, 'वर्णो' अङ्गाना, मनोदै-य मनोग्लानि, अग्निघ्नोऽभ्यभाव, कफ सास्रे प्रवर्तते इति रुधिरयुक्त कफ हीनै, 'सास्र' इत्यत्र 'सान्द्र' इति पाठान्तर, तत्र साद्रो घनः, एभि कारणं, सक्षत क्षतवान्, 'स तत' इति पाठे स पुरस्य, तत उर क्षवात्; अत्यर्थं क्षीयते धानुशोषमाप्नोतीत्यर्थे । (आ० २०) ॥ २१—२८ ॥—

रूपादिकमेव बलवन्तमित्यर्थः । अन्यं वा गजोघ्रादिकं, निरुद्धतः विचारयतः । शिला
वीर्यशिला, अदमातैदितरप्रस्तरखण्डः, निर्घातोऽस्त्रविशेषः, किंवा निर्घातः शिलादीनां
ग्रंथविशेषोऽतिबलसंपादितः । निग्रतः परान् शत्रून् ताडयतः । अधीयानस्य पठतः ।
महानदीस्तरत इति, 'बाहुभ्यां' इति शेषः । तूर्णं शीघ्रम् । तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैर्म-
ह्युद्धादिभिरभ्याहतस्य, क्रूरैरित्यत्र शूरैरिति शत्रुभिरित्यन्ये । एषां कारणानां मध्ये
किंचिन्निखिलदेहस्यायासकरं, किंचिदुरस एवेति बोद्धव्यम् । व्याधिरिति उरःक्षत-
लक्षणः, अथवा व्याधिर्वायुः, 'दोषा अपि व्याधिशब्दं लभन्त' इत्यागमादिति जेजटः ।
उरो विभज्यते भज्यत इव, भिद्यते विदार्यते द्विधा क्रियत इव; विदध्यत इति
पाठान्तरमसंगतं, कारणाभावात् टीकाकारैरभ्याख्यातत्वात् । वीर्यं शक्तिः । बलं
मांसोपचयः । विद्भेदोऽग्निवधादपीति पाठान्तरे अग्निवधादेतोर्विद्भेदो भवतीत्यर्थः ;
अपिशब्दात् व्याधिमहिम्ना विनाऽप्यग्निवधाद्दिद्भेदो भवतीत्याहुः । दुष्टो व्यापन्नः,
तदेव विरुणोति—श्याव इत्यादि । विग्रथितो विशेषेण प्रन्यिलः, विबद्ध इति जेजटः ।
स पुरपः, क्षती उरःक्षतवान्, क्षीयते धातुरोपमाप्नोति । न केवलं क्षतादेव क्षीयते,
किं ताहं स्त्रीसेवादिना शुक्रौजसोः क्षयादपीत्याह—तथेत्यादि ॥ २१—२८ ॥—

“अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ २९ ॥

पूर्वरूपमाह—अव्यक्तमित्यादि ॥ २९ ॥

† उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।

क्षीणे सरक्तमूत्रस्य पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः ॥ ३० ॥

क्षतक्षीणयोरसाधारणलक्षणमाह—उरोरुमित्यादि । वैशेषिको विशिष्टः कासः ; स
च विशेष उक्तो दुष्टश्यावादिकफसंयुक्तत्वं; किंवा वैशेषिक उद्भूतः । क्षत इति छेदः ।
क्षीण इति क्षय इत्यर्थः । सरक्तमूत्रत्वमालोहितमूत्रता ॥ ३० ॥

‡ अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो यलघतो नवः ।

परिस्वत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने राजयक्ष्मक्षतक्षीणनिदानं समाप्तम् ।

तयोः साध्यलक्षणमाह—अल्पेत्यादि ॥ ३१ ॥

इति श्रीविजयरक्षितवृतायां मधुकोशव्याख्यायां राजयक्ष्मक्षतक्षीणनिदानं
समाप्तम् ॥ १० ॥

* 'तस्य क्षतस्य, लक्षणमव्यक्तमप्रवृत्तम्' (भा० ६०) ॥ २९ ॥

† 'क्षते उरःक्षते । वैशेषिकः क्षीणकाशापेक्षया अधिक इत्यर्थः । शुक्रौजसोः एते तु
सरक्तमूत्रादिरुपग्रहः । वैशेषिको विशिष्टः कास इत्यसिन् लक्षणे सरप्यते' (भा० ६०) ॥ ३० ॥

‡ 'उरःक्षते साध्यव्याप्यानाप्यत्वमाह—अल्पेत्यादि । अल्पलिङ्गस्य अल्पसास'
(भा० ६०) ॥ ३१ ॥

१ 'सर्वेवादिप्रस्तरखण्डः' इति क. ।

अथ कासनिदानम् ।

*धूमोपघाताद् रसतस्तथैव व्यायामरूक्षान्निपेवणाद्य ।

विमार्गगत्याद्य हि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवधोस्तथैव ॥ १ ॥

प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः स भिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।

निरेति यकारसहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः ॥ २ ॥

क्षयरूपे कासपाठात् कासोपेक्षया च क्षयोत्पत्तेस्तदनन्तरं कासनिदानमाह—धूमोप-
घातादित्यादि ।—धूमेन मुखनासाप्रविष्टेनोपघातो धूमोपघातः । रसत इति वातेनोर्ध्वं
भीताद्गमरसात्, रजस इति पाठान्तरे मुखनासाप्रविष्टधूलेरित्यर्थः । विमार्गगतत्वं च
हि भोजनस्यातिदृताभ्यवहारादिना, चशब्दः समुच्चये, हि पादपूर्णे । वेगावरोधादिति
पुरीषादेः, तेन हि वायुरूर्ध्वगः स्यात् । क्षवधोस्तथैवेति वेगावरोधादिति संबन्धः ।
प्राणो वायुद्वानेन हुटेनानुगतो वजाभिरिति । स वायुः, भिन्नकांस्यपात्रवत् इतस्वनः
कास इति प्रदिष्टः । यदोषः सकृत्पित्तः, चातिक्रमैस्तिक्कादिभेदभिन्न इति वा ।
एतेनैव समानस्थाननिदानाभ्यां हिक्काश्वासाभ्यामस्य भेदः, न हि तत्र चातिक्रमैस्ति-
क्कादिभेदेन व्यपदेश इति गदाधरः । कसति चिरःकण्ठादूर्ध्वं गच्छति वायुरिति
कासः, 'कस' गतौ इत्यस्यात्; 'कप्रनात् कासः' (च. चि. स्था. ध. १८)—इति
चरके पाठः, कासनं कास इति वा, "भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव" (सु. उ. तं.
५२)—इति सुश्रुतदर्शनात् ॥ १ ॥ २ ॥

†पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे यत्नित्तश्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥

संख्यामाह—पथेत्यादि । पथ क्राता इति संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लब्धायां
पथप्रहणं जराकासस्य दोषजेष्णन्तर्भूतसापिक्त्वनिरासार्थं, पथानामपि वा क्षयकारण-
त्वप्रतिपादनार्थमिति । क्षयाय धानुक्षयाम् ॥ ३ ॥

‡पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।

कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह—पूर्वतयादि । भोज्यानामवरोध इत्यरचिरभ्यवहारानामर्थ्यं वा ॥ ४ ॥

* 'रजेनेति रजसा मुखनासाप्रविष्टेन, 'रसतः' इति पाठान्तरे, तत्र रतो जलं; व्यायाम
आयासः, रुक्षात्रं वनस्यादि । तस्य संप्राप्तिमाह—प्राण इत्यादि । प्राणो वायुर्हुटः उदानेन
हुटेनानुगतो वजाभिरिति गच्छति, स दोषो रोगः कास इति प्रदिष्टः । कार्ये कारणेन-
प्राणरोगेन रोग इति संज्ञा । निरिच्छितः स दोषः । भिन्नकांस्यपात्रवत्, भिन्नकांस्यपा-
त्रस्वनः, स चातिक्रमभेदेभिन्न इति तस्य निरक्तिः । कास इति 'काय' रोगो, इत्य-
स्ताकाशोः अत्रत्यान्तः । अनेकार्थत्वात्प्राप्त्यर्थः । अथवा कासनं कास इति घनः;
'कप्रनात्' कास इति चरकपाठात् (भा० ८०) ॥ ३ ॥ २ ॥

† 'उपेक्षितो अत्रतिरिक्तगताः क्षयाय धानुक्षयाम् भवन्ति; उपरोक्तमिति वातारो-
पिकः, रैपिकारु कैम्पिकः, तस्मात्पञ्चो वजी, तस्मात् शुष्य' (भा० ८०) ॥ ३ ॥

‡ 'शूके पान्थाये शुष्ककण्ठकारः' (भा० ८०) ॥ ४ ॥

*हृच्छहृमूर्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः ।

प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥ ५ ॥

वातिककासस्वरूपमाह—हृदिसादि । शूलो बलटैकदेश । क्षामानन शुष्कमुख ,
वातेन शोषणात् । प्रसक्तवेग सततकासवेग । शुष्कमिति श्लेष्मादिनिर्ग्रहण-
रहितम् ॥ ५ ॥

†उरोधिदाहज्वरयत्रशोषेरभ्यर्दितस्त्रिकमुखस्तृपातः ।

पित्तेन पीतानि वमेत्कट्टूनि कासेत्सपाण्डुः परिदह्यमानः ॥ ६ ॥

पैतिककासमाह—उर इत्यादि । अभ्यर्दित पीडित ॥ ६ ॥

‡प्रलप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजातः कफपूर्णदेहः ।

अभक्तस्त्वगौरवकण्डुयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥ ७ ॥

कफजकासमाह—प्रलप्यमानेनेत्यादि । प्रलप्यमानेन श्लेष्मलितेन मुखेनोप-
लक्षित , सीदन् अज्ञावसादयुक्त । अभक्तस्त्वग्नि ॥ ७ ॥

§अतिव्यवायभाराघ्नयुद्धाश्वगजविप्रहैः ।

रुक्षस्योर क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमाचरेत् ॥ ८ ॥

स पूर्वं कासते शुष्कं तत घृत्रैत्सशोणितम् ।

कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विरग्णेनेव चोरसा ॥ ९ ॥

सूचीभिरिय तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।

दुःसस्पर्शनं शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥ १० ॥

पर्वमेदज्वरश्वासवृष्णावैश्वर्यपीडितः ।

पारायत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् ॥ ११ ॥

क्षतकासमाह—अतिव्यवायेत्यादि । विप्रहो विधारण युद्धस्योपात्तत्वात् ; विप्रह
इति पाठे स एवार्थः । तत घृत्रैत्सशोणितमिति कासाभिघातेन हृदयस्य विदार-
णात् । कण्ठेनेत्युपलक्षणे सूचीया, एवमुच्येति । विरग्णेनेव भ्रमनेव, सूचीभिरिय
तुद्यमानेन, शूलिना दुःसस्पर्शनं चोरसेति सवन्ध , दुःसस्पर्शत्वं स्पर्शासह्यत्वम् ।
शूलेनोपलक्षित , तत्र पार्श्वोर्ध्वं बोध्यम् । वाग्मतेनापि पठ्यते,—“पार्श्वशूलि” (वा

*‘क्षीणबलस्वरौजा इति क्षीण बल स्वर ओजश्च यस्य स तथा । भिन्नस्वर त्रिभङ्ग-
स्वर इव’ (भा० ८०) ॥ ५ ॥

† “एतैरुपद्रवैः पीतानि वमेत् पित्तं यत्र संसृष्टं निग्रीवति; उक्तं च तत्रान्तरे—“श्लेष्मा
पित्तसंसृष्टं निग्रीवति च पैतिकम्” इति । पाण्डुना सह वठत इति सान्द्रं, एतेन
नयनादीनामपि पाण्डुत्वमुक्तम् । परिदह्यमानो दाहपरिप्लव’ (भा० ८०) ॥ ६ ॥

‡ ‘कफपूर्णदेहस्त्वगौरव’, कण्डू कण्ठसंक्षेप, सान्द्रकफो घातेत्या’ (भा० ८०) ॥ ७ ॥

§ ‘एते वारपै रूक्षस्य शुष्कस्य वर घृतं गृहीत्वा वायु कर्मणावर्धेत् वरौजे । युद्ध
मत्तयुद्धादिकम् । अत्यर्थं रुजता पीडयुजेन’ (भा० ८०) ॥ ८-११ ॥

१ एतच्च ‘कासनाकटेय’ इति पाठाभिप्रायेण ।

नि. स्या भ. ३)-इति । मेदपीडाभितापिनेति शूलविशेषणम् । पारावत इव
चूजन्, भवतीति शेष ॥ ८-११ ॥

*विषमासात्स्यमोज्यातिव्यधायाद्देगनिग्रहात् ।

घृणिनां शोचतां नृणां व्यापधेऽग्नौ प्रयो मलाः ।

बुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ॥ १२ ॥

स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयं चोपलमेत कासी ।

शुष्यन्निनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् ।

त सयेलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं यदन्ति ॥१३॥

क्षयजकारामाह—विषमैत्यादि । घृणिना शोचता चाद्वाराभावात्कृपितेन वायु-
नाऽप्रेरुपश्वारोपप्रयप्ररोप इति । क्षयजमिति शुक्रादिधातुक्षयज, न तु राजयक्ष्म-
जम् । त्रिदोषजेऽपि राजयक्ष्मणि कास कफेनैव कियते । यदुक्त,—“कास कण्ठस्य
चोद्ध्वंसो विशेष कफोपेत-”इति, क्षयजकासस्तु त्रिदोषज इति । ननु, कासादेव
क्षयो जायते तरुण क्षयज कास इति ? उक्त हि—“कासात्संजायते क्षय-”इति ।
उच्यते, दृष्टो हि परस्परं व्यक्तिभेदेन कार्यकारणभावो बहुधा, यथाऽतीसाराशोमिमा-
न्धादविति । स गात्रशूलेत्यादिश्लोकार्थस्य क्षयजकासमध्ये पाठोऽयुक्त प्रतिभाति,
सुश्रुते क्षतजकासे पठितत्वात्, क्षयकासस्यात्र चरकसुश्रुतवाक्ये मेलयित्वा माघव-
करेण लिखित, उच्यते, स गात्रशूलेत्यायनन्तरे क्षयकास सुश्रुतेन पठित, तेन
स गात्रशूलेत्यादि श्लोकार्थस्य परेण संबन्धात् क्षयकासलिङ्गत्वमिति माघवकरस्याभि-
प्राय, एतच्चान्ये नानुमन्यन्ते, यत क्षतकासस्यावस्थायामसाध्यत्वरूपापनपरमेतथा-
रयात् जेज्जटेन, यदाद्येनापि क्षतजकासरूपत्वेनेति ॥ १२ ॥ १३ ॥

इत्येष क्षयज. कासः क्षीणानां देहनाशनः ।

साप्यो घलघतां वा स्वाप्याप्यस्त्येष क्षतोत्थितः ॥ १४ ॥

नयो कदाचित्स्वभ्येतामपि पादगुणान्वितौ ।

स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ।

श्रीन् पूर्वान्साधयेत्साप्यान्पर्यैर्याप्यांस्तु यापयेत् ॥ १५ ॥

इति धीमाघवकरविरचिते माघवनिदाने कासनिदान समाप्तम् ॥

अथाप्यत्वारिण्युपमाह—इतीत्यादि । पादगुणान्विताविति वैद्यादिचतुष्पादसप्तौ ।
स्थविराणां पृथानां, स्थविराणामित्युक्तेऽपि जराशब्दोपादानेन जराभिमित्तथातुसपञ्च
एव कासो याप्य, अथचारजित्तदोषजस्तु साप्य इति बोधनार्थम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति धीमित्रयरचितहृतायां मधुकोशव्याख्यायां कासनिदान समाप्तम् ॥

* *क्षयजमिति रक्षयिष्यमम् । अस्तेपद्रुशानाह—शुष्यन्निनिष्ठीवति प्रलिङ्गितं शुष्यमानं,
दुर्बलं सपचदरहितं, प्रक्षीणमांसं घलघतां, सर्वैरिहोपि विदोषित्वत्प्र-
साध्यम् (भा० ६०) ॥ १२ ॥ १३ ॥

† *क्षयजं यदाक्षीणानां वा स्वाप्याप्यम्, एव क्षयजं यदाक्षीणानां वाप्यो वा ।
युन साधयन्नाह—नसाप्यविति । अथिपोत्थो क्षयजमो दो सादगुणान्वितौ देह-

अथ हिक्काश्वासनिदानम् ।

*विदाहिशुखविष्टमिरुक्षामिप्यन्दिभोजनैः ।

शीतपानाशनस्थानरजोधूमातपानिलैः ॥ १ ॥

व्यायामकर्मभारार्घवैगाघातापतर्पणैः ।

हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥ २ ॥

समाननिदानत्वात्काशानन्तरं हिक्काश्वासी । ननु, एतेषां प्रायस्तुल्यनिदानचिकित्सा-
त्वेनैकाधिकारे कथमनभिधानं ? उच्यते; यद्यपि कासश्वासाहिकानां निदानं
समानं, तथापि कासस्य दोषमेदाद्भेदः, यथा-वातिकः पैसिकः शैथिलिक इत्यादि;
हिक्काश्वासी तु कफवातात्मकावेव, यदाह दृढबलः-“कफवातात्मकावेतौ पित्तस्थान-
समुद्भवौ” (च. वि. स्वा. अ. १७)-इति । शुश्रुतोऽप्याह-“शामुः कफेनानुगतः
पथ हिक्काः करोति हि” (सु. उ. स. अ. ५१)-इति । नेदस्त्वनयोः संप्राप्ति-
नेदाद्वेगक्रियादिना च, ननु कासवदोषमेदेन; श्वासकाशाभ्यां हिक्कायाः स्वततोऽपि
नेदः । पित्तस्थानसमुद्भवाविति विशेषणं सुधुत्वमेव दुर्गं न प्राप्नोति, एतद्दि जनु-
मूलात्प्रावितेति पठ्यते; चरकमेतत्तु श्वपेतां न प्राप्नोति, साऽपि जनुमूलादस्त्वतेति
पठ्यते; तस्मात् पित्तस्थानसमुद्भवाविति विशेषणं छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन
बोध्यम् । शीतशब्दः पानादिभिन्नभिः संबध्यते । रजो धूलिः, शा च धूमवशात्तार्-
श्वेशात् कारणम् । व्यायामकर्म धनुराकर्मणादिश्यापारः, वैगापातो मत्तारिवेगवि-
धारणं, अपतर्पणमनशानादि । कासयोस्तोऽप्येकनिदानत्वप्रतिपादनार्थं पुनरभिहित
इति ॥ १ ॥ २ ॥

मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सखनो यच्छिद्युद्वाग्नाणि मुलादियाक्षिपन् ।

स घोषयानाशु दिनस्त्यसन् यतस्ततस्तु द्विषोत्यमिषीयते युधैः ३

चतुष्पादसंपत्तिबुद्धौ कदाचिद् निष्पेतां साधौ भवत इत्यर्थः । वायुस्यमाह-
स्वरियानिति । एतस्य श्लेषत्रेणन्तर्भूतावाग्ना श्वस्त्वम् । पश्चानामपि विरिक्त-
कारेण ताम्पवत्पत्त्वमाह-वामिति ।-वाक्त्रिस्तरेणान् पथैः साभ्येद, एतेन
त्रयः सासाः साध्या वहाः; अत्रात् पथैर्वापदेत् कायत्रां तदेव । तदाकाशा
इति बहुवचनान्तराकाश उपेक्षितोऽसाधौ मरवीति दर्शयति । “पूषामनश्नं इषां
हरिं पीतनीलकन्धम् । निर्वीरेऽस्युसकासायो न र्वापति इत्यन्तरः ॥ काशश्वासाशु-
च्छादिकारनेदादौ गदाः । गहन्युपेक्षपादसाध्याऽन्नासात् स्वत्वा जनेत्”-इति
(भा० ६०) ॥ १४ ॥ १५ ॥

* ‘दिशहीनि वात्रिकेऽस्रमपमदिषादीनि निदहनदीकानि, शुक्ली शुक्लः पाकटप,
विष्टमीनि चण्डादीनि, मक्षिपदीनि श्वाभिमुस्वेन स्फुरितुं शीतं देवां तावन्मिषन्तर-
शीकानि कानिनाभवात्सशीपरीनि’ (भा० ६०) ॥ १ ॥ २ ॥

† ‘भ्रमसिमाह-शुश्रुतुर्दिश्यादि । शुश्रुतुर्दिश्यादि, यद्दुर्गोपायानि मुलादिदेवद शुश्रु-
तश्चेन शानोरकाशवादीनि शीकानि मन्दन्ते, एतच्च एतन्तु-’-“कफोदकाशवादीनि

हिकानां स्वरूपं निरुक्तिं चाह—सुहुमुहुःरित्यादि । वायुरत्र सोदानः प्राण इत्याहुः । उदेति ऊर्ध्वं गच्छति । सस्त्र इति हिगितिशब्दवात् । ऊर्ध्वगमनमेव विधिनिधि,— यकृदित्यादि । अत्र हिहेति ह्रस्वकारश्चन्द्रोऽनुरोधात् । मुखादिति ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी, तेन यकृत्स्त्रीहान्त्राणि मुखमानीय, आक्षिपन् निःसारयन्नित्येवार्थः । स इति वायुः । 'दिनस्त्रसूत्र' इति हिकेति निरुक्तिः, पृषोदरादिना रूपसिद्धिः । 'हिगिति कृत्वा कायति शब्दायते, इति हिका' इति शाब्दिकाः ॥ ३ ॥

* अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा ।

वायुः कफेनानुगतां पञ्च हिकाः करोति हि ॥ ४ ॥

तासां भेदं संप्राप्तिं चाह—अन्नजामित्यादि । यमलैव चरके व्यपेतेति नाम्ना पठिता, अन्नपाने व्यपेते परिणते जायत इत्यतो हेतोः; अस्यां चानुक्रमपि यमलवेगत्वं सुश्रुतदर्शनाद्विज्ञेयम् । अन्नजायाः साध्यत्वेन प्राशस्त्यात्पूर्वमभिधानम् ॥ ४ ॥

† कण्ठोरसोर्गुरुत्वं च वदनस्य कपायता ।

हिकानां पूर्वरूपाणि कुक्षेरादोप पच च ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमाह—कण्ठोरसोरित्यादि । वदनस्य कपायता वातात्, ननु कफान्माधुर्यं, व्याधिप्रभावात् ॥ ५ ॥

‡ पानाभैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।

हिकयत्यूर्ध्वगो भूत्वा तां विघादन्नजां भिषक् ॥ ६ ॥

अन्नजाया लक्षणमाह—पानाभैरित्यादि । हिकयति हिकां करोति ॥ ६ ॥

§ चिरेण यमलैर्वैगैर्यां हिका संप्रवर्तते ।

कम्पयन्ती शिरोऽधीव यमलां तां विनिर्दिशेत् ॥ ७ ॥

यमलामाह—चिरेणेत्यादि । कम्पयन्ती शिरोऽधीवमित्युपलक्षणं, तेन चरकोक्त-
प्रत्ययपूर्वार्धमिदृष्णावचित्यञ्जम्भावित्ताक्षत्वमुखसोपा बोध्या इति गयदासः ॥ ७ ॥

स्रोतांसि विकृतोऽनिलः । हिकाः करोति सरुष्य तासां लिङ्ग पृष्वत्तुम्—इति । हिका-
शब्दोऽत्र द्विरावर्तितव्यः; तेन हिकेति हिकास्वरूपकथनं स्यात्, स बोधवानित्यादिना
हिकानिरुक्तिकथनमिति । सस्त्र इत्यनेन गतावात् सपोषवानित्यभिधानं निरुक्तिप्रदर्श-
नार्थम् (भा० ६०) ॥ ३ ॥

* 'अन्नजैत्यादीनि तासां नामानि' (भा० ६०) ॥ ४ ॥

† 'कुक्षेरादरस, आदोषः पूर्णात्वमिष' (भा० ६०) ॥ ५ ॥

‡ 'शीतेरिति शेषः । अतिसंयुक्तैरिति उपर्युपर्यत्युपसुक्तैः । सहसा पीडितोऽनिलो
हृदिस्यः प्राणो वायुरुर्ध्वगतित्वादिकयति हिकां करोति, सा हिका अन्नजेति कथ्यते'
(भा० ६०) ॥ ६ ॥

§ 'सा हिका यमलैर्वैगैर्युग्मैरुपकमैः शिरोऽधीव कम्पयति चिरत्वात्वेन प्रवर्तते तां नामानो
दमलामाहुः' (भा० ६०) ॥ ७ ॥

*प्रकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्तते ।

क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात्प्रधाविता ॥ ८ ॥

क्षुद्रामाह—प्रकृष्टेत्यादि । प्रकृष्टकालैश्चिरेण । जत्रु कण्ठोरतोः सन्धिरेति जेज्वटः; जत्रु श्रीवामूलं, तद्ग्रहणेनैव हृदयह्योमकण्ठग्रहणमिति गयदासः ॥ ८ ॥

†नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।

अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥ ९ ॥

गम्भीरामाह—नामीत्यादि । नाभिप्रवृत्तेति नामितः प्रवृत्ति संजाता, अत एवास्या गम्भीरत्वम् । अनेकोपद्रववती तृष्णाज्वरादियुक्ता ॥ ९ ॥

‡मर्माण्युत्पीडयन्तीव सततं या प्रवर्तते ।

महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रधिकम्पिनी ॥ १० ॥

महतीमाह—मर्माणीत्यादि । मर्माणीति प्रधानानि बन्धिहृदयधिरांति ॥ १० ॥

आयम्यते हिक्ततो यस्य देहो दृष्टिधोर्ध्वं नाम्यते यस्य नित्यम् ।

क्षीणोऽन्नद्विद् क्षौति यश्चातिमात्रं तौ द्वौ चान्त्यौ वर्जयेद्विक्रमानौ ॥

§अतिसंचितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च ।

व्याधिमिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥ १२ ॥

आसां या सा समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम् ।

यमिका च प्रलापार्तिमोहतृष्णासमन्विता ॥ १३ ॥

अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरघातिन्द्रियश्च यः ।

तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ॥ १४ ॥

अवस्थायामसाध्यत्वमाह—आयम्यत इत्यादि । आयम्यते विस्वार्पत इव । दृष्टिधोर्ध्वं भवतीति शेषः । नाम्यते आकुचयते देह इति संबन्ध इति जेज्वटगयदासी । साम्यतीति पाठान्तरे मुच्यति हिक्का । क्षौति छिकति । तौ द्वाविति आयम्यत इत्यादिना नित्यमित्यन्तेनैकावस्थो हिक्का, क्षीणेत्यादिनाऽतिमात्रान्तेनापरः; साध्या-

* 'विकृष्टकालैरित्यादि । विकृष्टकालैश्चिरकालैः, मन्दवेगैः । इयं नामतः क्षुद्रिका' (आ० ६०) ॥ ८ ॥

† 'इयं नामतो गम्भीरा' (आ० ६०) ॥ ९ ॥

‡ 'इयं नामतो महाहिक्का' (आ० ६०) ॥ १० ॥

§ 'यश्च क्षीणोऽन्नद्वेषी, अतिक्षौति छिकति, सां हिकां वर्जयेत्, दोषान्त्यौ वर्जयेत् । अन्त्याविति गम्भीरा महती चेति । साध्यानामप्यवस्थाविशेषेणासाध्यत्वमाह—अतिसंचितदोषेत्यादि । पुनरवस्थाविशेषेणासाध्यत्वमाह—यमिकेत्यादि । अत्रात्रजा क्षुद्रा च साध्यैव यमत्वेन वर्जयेत्साध्यत्वमुच्यते; न तु यमरा, चरकोक्तत्वात् । स्थिरघातिन्द्रिय इति स्थिराणि भातिन्द्रियाणि यस्य स तथा; अन्यथा एतद्विपरीत इति' (आ० ६०) ॥ ११—१४ ॥

१ 'प्रवृत्ता' इति क. । २ 'प्राधान्येन नाभिवर्तिहृदयधिरांति' इति क. ।

नामपि मध्ये एवंविधौ वर्जयेदित्यर्थः । गम्भीरामहृत्योः स्वभावादेवासाध्यत्वमिति तद्युक्तौ हिकामानावन्स्यौ शेषपठितावसाध्यौ; पाठान्तराणि व्याख्याविशेषाश्च विस्तरमयात्र लिखिताः । आसां या सेति आसां साध्यहिकानां मध्ये याऽतिसंचितदोषादेर्मवति सा हन्तीति योज्यं, अथवा आसामिति पद्यविधानाभेव । तेन महती-प्रसृतीनां स्वरूपेण यदसाध्यत्वमुक्तं तत्प्रायिकम् । यदाह जनूकर्मः,—“आद्या दुःसाध्या; यमिका मोहतृष्णावतः सद्यःप्राणहृत्”—इति । यमिकेत्यादि । यमिका चेतनेन चकारात् क्षुद्रा अन्नजा वा या साध्यत्वेनोक्ता सा यमलैर्वेर्जायमाना हन्तीति योज्यम् । शैवाक्षीणादेः साध्या भवतीत्याह—अक्षीण इत्यादि । अक्षीणो बलवान् । अवीनः प्रसन्नमनाः । अन्ये तु अन्नजा यमलाभित्यादिसुधुतग्रन्थपठितां यमलां यमिकाशब्देन व्यावक्षते । तत्र, यमिका च प्रलापार्तीत्यादिश्लोकधरके पठितः, अत्र यमला यमिकानाम्ना न पठितैव हिकेति । यमिकाशब्देनैवार्थगत्या व्यपेतोच्येतेति चेत्; न, तर्हि व्यपेता च प्रलापार्तीत्येवमभिदध्यात् ॥ ११—१४ ॥

* महोर्ध्वेच्छिन्नतमकक्षुद्रमेदैस्तु पञ्चधा ।

भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥ १५ ॥

(घाताधिको भवेत् क्षुद्रस्तमकस्तु कफोद्भवः ।

कफघाताधिकश्चैव संसृष्टदिष्टसंसृष्टः ।

श्वासो मास्यतसंसृष्टो महानूर्ध्वस्ततो मतः ॥ १२ ॥)

श्लाघानाह,—महोर्ध्वेत्यादि । एको विशेषत इति श्वासरत्वेनैव एव सन् विशेषं हेतुलिङ्गमेदं प्राप्य पञ्चधा भिद्यते, पञ्चसु श्वासरत्वं वेगवदूर्ध्वघातरत्वं; यदुक्तमन्यैः,—“श्वासस्तु भद्रिकाष्मानसमघातोर्ध्वगामिता”—इति । संसृष्टेयनिर्देशादेव पञ्चप्रकारत्वे सिद्धे पञ्चवचनं तमकमेदस्य प्रतमकस्य पृथक्त्वसंख्यानिरासार्थम् ॥ १५ ॥

प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाष्मानमेव च ।

आनाहो धक्त्वैरसं शङ्गनिस्तोद एव च ॥ १६ ॥

इयदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः ।

विष्यग्रजति संरुद्धस्तदा श्वासान् करोति सः ॥ १७ ॥

* 'हिकाम्नासयोरेव हेतुत्वादिज्ञानन्तर श्वासानाह—महोर्ध्वेत्यादि । स महाव्याधिः श्वासरत्वेनैव एव सन् विशेषं हेतुलिङ्गमेदं प्राप्य महोर्ध्वारिमेदः पञ्चधा भिद्यते । तत्रान्तरे पञ्चानामपि दोषोत्पत्तयमुच्यते,—“वातेन क्षुद्रकः स्रेमभूपिष्ठरुमकः रग्नः । एषः तिष्ठप्रपन्नः स्वादन्वो मारुतोपवी”—इति (भा० ६०) ॥ १५ ॥

† 'तस्य पूर्वस्वमाह—प्राग्रूपमित्यादि । शूलमुदरे, आष्मानमाटोपः, आनाह आम सृष्टदा त्रिगुणानितेन निबद्धमपकाग्रसृष्टम् । शङ्गनिस्तोदः शङ्गदोर्ध्वघा' (भा० ६०) ॥ १६ ॥

‡ 'तस्य संघासिमाह—पदेत्यादि । दश कफपूर्वकः कफप्रधानो वायुः, तेनैव कटेन संरुद्धगतिदिमार्गः, प्रान्तोदकाप्रवाहीनि शोणसि संरुध्य, विष्यग्रजति सर्वत्र प्रसरति, तदा श्वासान् करोति' (भा० ६०) ॥ १७ ॥

संप्राप्तिमाह—यदेत्यादि । सोतांसीति हिषानिर्दिष्टप्राणोदानवैहानि । कफः पूर्वं प्रधानं यस्य स तथा, तेनैव कफेन रुद्धो विमार्गगतिर्विमार्गगत्वेन, विष्वग्गति विष्वग्गतीति, विष्वक् सर्वत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

* उद्ध्वयमानवातो यः शब्दबहुःखितो नरः ।

उर्ध्वैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्पभ इवानिशम् ॥ १८ ॥

प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।

विवृताक्ष्याननो यद्धमूत्रचर्चा विशीर्णवाक् ॥ १९ ॥

दीनः प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।

महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥ २० ॥

महाश्वासलक्षणमाह—उद्ध्वयमानेत्यादि । उद्ध्वयमानवात इति उक्त् ऊर्ध्वं धूम-मानो नीयमानो वातो यस्य स तथा । शब्दबहुः सशब्दं यथा भवति, उर्ध्वैर्धर्मम् । संरुद्धो मत्तर्पभ इवेति स्वरविशेषज्ञापनार्थमयं दृष्टान्तः । ज्ञानं शार्खं विज्ञानं तदर्थनिधयः । विभ्रान्तलोचनश्चालनेत्रः । विवृते स्तब्धे अक्ष्यानने यस्य स तथा, नेत्रस्य विभ्रान्तस्तब्धत्वे कालमेदादिति जेज्वटः । विशीर्णवाक् वक्तुमशमः, मन्दवचनो वा । दीनः क्लान्तमनाः; हीनमिति पाठान्तरमयुक्तं, दूराद्विज्ञायते भृशमित्यनुपपत्तेरित्याहुः ॥ १८—२० ॥

ऊर्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः ।

श्लेष्मावृतमुखस्रोताः कुङ्कगन्धवहार्दितः ॥ २१ ॥

ऊर्ध्वदृष्टिर्विपद्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः ।

प्रमुह्यन् वेदनार्तश्च शुक्लास्योऽरतिपीडितः ॥ २२ ॥

ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते ।

मुह्यतस्ताम्यतध्वोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥ २३ ॥

ऊर्ध्वश्वासलक्षणमाह—ऊर्ध्वमित्यादिना । ऊर्ध्वमिति विशेषपरं, सर्वश्वासानां तथाविधत्वात् । दीर्घमिति दीर्घकालम् । न च प्रत्याहरत्यध इति न श्वासमधः-

* 'दुःखितो दुःसयुक्तः, अनिशमनवरतं, क इव ? संरुद्धो मत्तर्पभ इव मत्तमशोश्च इव, विवृते स्तब्धे अक्षिणी नयने आननं च यस्य स तथा । अस्य च श्वासवत्. श्वसित-मत्वर्थं दूरादेव श्रूयते । अनेन महाश्वासेनीपसृष्टो युक्तः सौत्रमेव विनश्यति' (भा० ८०) ॥ १८—२० ॥

† 'ऊर्ध्वश्वासे पुमान् दीर्घकालमूर्ध्वं श्वसिति, सर्वश्वासानामूर्ध्वंगत्वादनोर्ध्वमिति विशेषपरम् । श्लेष्मावृतानि मुखसंबन्धीनि सोतांसि यस्य स तथा । ऊर्ध्वं दृष्टिर्दर्शनं यस्य स ऊर्ध्वदृष्टिः । विभ्रान्ताक्षः परिश्रितनेत्रः, प्रमुह्यन् मोहमुपगच्छन्, शुक्लास्यः शुष्कमुखः, अरतिः क्लिप्तप्रति विषये न चिरावस्थितिः । मुह्यतस्तमसि मज्जत इव, अपवा निशेद्यवतः, तस्यैवविधपुरुषस्य' (भा० ८०) ॥ २१—२२ ॥

करोति दीर्घकालमित्यर्थः । श्लेष्मारृतमुखघ्नोता इति श्लेष्मणा आश्रुतानि मुखं श्रोतांसि च यस्य स तथा । कुद्वगन्धवर्द्धादितः कुपितवातपीडितः, समस्त्रपाटे तु श्लेष्मारृत-
मुखघ्नोतस्त्वेन कुद्वो यो गन्धवहस्वेनार्दितः । विपरयन् इतस्तत इति इतस्ततो
विकृतिं पश्यन् । 'ऊर्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः' इति यदुक्तं तत्र
हेतुमाह—ऊर्ध्वंश्वास इत्यादि । निरुध्यत इति हृदय एवातिस्तम्भितः स्यात्,
अथवा श्वासो वातः सोऽधो न वर्तते; ऊर्ध्वं श्वास ऊर्ध्वंश्वासः । ताम्यतो ग्लायतो
मुश्रतश्चासूत्रं प्राणान् हन्ति, नान्यथेति ॥ २१—२३ ॥

* यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ।

न वा श्वसिति दुःखातो मर्मच्छेददग्दर्दितः ॥ २४ ॥

आनाहस्येदमूर्च्छातो दहमानेन वस्तिना ।

विभ्रताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः ॥ २५ ॥

विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ।

छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून् ॥ २६ ॥

छिन्नश्वासलक्षणमाह—यस्त्वित्यादि । विच्छिन्नं सविच्छेदम् । सर्वप्राणेन
यावद्भूतेन । न वा श्वसिति श्वासं न लभते । मर्मच्छेददग्दर्दित इति हृदयच्छेदवेद-
नयेव पीडितः । दहमानेन धलिनोपलक्षितः, एतेन वातस्य पित्तानुबन्धो
दर्शितः । विभ्रताक्षश्चलनेत्रोऽधुपूर्णचक्षुर्वा । न वा श्वसिति न वा श्वासं लभते ।
रक्तैकलोचनत्वं व्याधिप्रभावात्, दोषास्तु द्वयोरपि स्यात् । विचेता उद्विग्नचित्तः ।
विच्छिन्नो विमोक्षितसन्धिः, पीडित इत्यन्ये, 'विहृतः' इति पाठान्तरम् ॥ २४—२६ ॥

प्रतिलोमं यदा वायुः श्रोतांसि प्रतिपद्यते ।

प्रीयां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥ २७ ॥

करोति पीनसं तेन यद्वो घुर्घुरकं तथा ।

अतीय तीव्रवेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ २८ ॥

प्रताम्यति स घेगेन तृप्यते सन्निरुध्यते ।

प्रमोहं कासमानद्य स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ २९ ॥

श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः ।

तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्ते लभते सुखम् ॥ ३० ॥

तथाऽस्योद्धंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छातोति भाषितुम् ।

न चापि लभते निद्रां शयानः श्वासपीडितः ॥ ३१ ॥

* 'अथ छिन्नं लक्षणम्—य इत्यादि । विच्छिन्नमित्येव विच्छिन्नमन्त्रतदन्वयं विच्छि-
पमानमनुवर्तते सान्तरावमित्यर्थः । सर्वप्राणेन समस्तया घ्नन्त्या, दुःखार्थः सन्, न
वा श्वसिति मर्मच्छेददग्दर्दित इति गर्मानि हृदयवस्तिदिराति देवां छेदनेनेव पीडितः' ।
(भा० २०) ॥ २४—२९ ॥

† 'यदि वायुः प्रतिलोमं वेगवलेन श्रोतांसि प्रतिपद्यते प्राणोति, एतत् स वायुः
श्लेष्माणं समुदीर्य कर्णभेदनेन, प्रीयां शिरश्च संगृह्य घ्नन्त्यादृशेन, पीनसं करोति,

पाभ्वं तस्याद्यृहाति शयानस्य समीरणः ।

आसीनो लभते सौख्यमुष्णं चैवाभिनन्दति ॥ ३२ ॥

उच्छ्रिताक्षो ललाटेन खिद्यता भृशमातिमान् ।

विमुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥ ३३ ॥

मेघाम्युशीतप्राग्व्यातैः श्लेष्मलैश्च विवर्धते ।

स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥ ३४ ॥

तमकश्चासलक्षणमाह—प्रतिभोममित्यादि । श्लेष्माणं समुदीर्य चेतनेन सामान्य-
संप्राप्तिलब्धस्यापि श्लेष्मणः पुनरभिधानादिह विशेषेण कारणत्वं बोधयति ।
तेन ह्यः कफेनाहतः । धुर्युरकं कण्ठे धुर्युरशब्दम् । प्राणप्रपीडकं प्राणाधिष्ठानह-
दयस्य पीडकम् । प्रताम्यति तमसि प्रविशतीव । सन्निरुध्यते निश्चेष्टो भवतीति
चक्र, लेज्जटसु सन्निरुध्यते 'श्वासः' इति शेषमाह । तस्यैवेति श्लेष्मणः । सुखं सुख-
निव । उद्धृतते कण्ठयते । पाभ्वं इति कर्मपदं, अवगृह्णाति पीडयति । उष्णमभि-
नन्दति वातकफारन्धत्वात् । उच्छ्रिताक्ष उच्छ्राननेत्रः । ललाटेनेत्युपलक्षणै
तृतीया । अवधम्यते गजारूढस्येव सर्वगानं चालयते ॥ २७—३४ ॥

* ज्वरमूर्च्छांपरीतस्य विद्यात्प्रतमकं तु तम् ।

उदायर्तरजोजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः ॥ ३५ ॥

तमसा वर्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति ।

मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात्संतमकं तु तम् ॥ ३६ ॥

तमकस्यैव पित्तानुबन्धत्वान्ज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह—ज्वरेत्यादि । ज्वर-
मूर्च्छाभ्यां परीतो ज्वरमूर्च्छांपरीतः, ज्वरेण मूर्च्छां ज्वरमूर्च्छंति लेज्जटः । एतस्यैवापर-
कारणं लक्षणं चाह—उदावर्तत्वादि । उदावर्तो रोगः, रजो धूलिः, अजीर्णमामादि,
क्लिन्नं विदग्धं, काये वेगाना निरोधः कायनिरोधः; अथवा क्लिन्नकायो वृद्धनर इत्याहुः,
निरोधो वेगनिरोधः; अथवा कुयोगिनां कुम्भकादिरूपवातनिरोध इति लेज्जटः ।
तमसा अन्धकारेण, मानसदोषेण वा; अत्यर्थमिति इतरकारणापेक्षया विशेषेण;
वातकफारन्धोऽपि पित्तसंबन्धाच्छीतैरुपशाम्यतीत्याहुः । संतमकः प्रतमक एवेति ।
अन्ये उदावर्तत्वादिना प्रतमकस्योपसर्गमाहुरिति लेज्जटः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

रुक्षायासोद्भयः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन् ।

क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रवाधकः ॥ ३७ ॥

पश्चात्तेनैवापृतः कण्ठे धुरधुरशब्दं करोति, तेन श्वासवेगेन । अनुबन्धमानेन कफेनातीव
दुःखितो भवति । तस्यैव श्लेष्मणो निमोक्षणैः मुहुर्वं सुखं प्राप्नोतीति । तथेति पार्श्वेऽप-
गृह्णाति पीडयति पर शयानस्य, आसीनः सन् सुखं लभते । (भा० ६०) ॥ २७—३४ ॥

* 'एतस्यैवापरलक्षणं—निरोधो वेगनिरोधः । तमसा अन्धकारेण, मानसदोषोष्णादि-
दोषेण वा । तमसन्धकारे मज्जत इवास्य पुरस्य सं प्रतमकनाहुः' ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

† 'आयासो व्यायामः, तन्त्रितः । क्षुद्र इति क्षुद्रश्वासः, अल्पनिदाननिहृत्वात् क्षुद्रः ।

दिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ।
 न च भोजनपानानां निरणद्ध्युचितां गतिम् ॥ ३८ ॥
 नेन्द्रियाणां व्यथां नापि कांचिदापादयेद्भुजम् ।
 स साध्य उक्तो यत्नितः सर्वे चाप्यकलक्षणाः ॥ ३९ ॥
 धुद्रः साध्यो मतस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते ।
 त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥ ४० ॥

धुद्रश्वासमाह—हृक्षेत्यादि । हृक्षमक्षपानम् । धुद्रोऽल्पनिदानलिङ्ग । उदीरयन् ऊर्ध्वं गच्छन् । इतरे ऊर्ध्वश्वासादयः । स साध्य उक्त इति छेदः । सर्वे महाश्वासादयोऽप्यकलक्षणा सन्त साध्या इति योज्यम् । त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति महोर्ध्वच्छिन्ना संपूर्णलक्षणा ॥ ३७-४० ॥

*कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।

यथा श्वासश्च दिक्का च हरतः प्राणमाणु च ॥ ४१ ॥

इति धीमाधकरविरचिते माधवनिदाने हिक्काश्वासानिदानं समाप्तम् ॥ १२ ॥

उपेक्षणासम्बन्धुपत्रमाभ्या हिक्काश्वासयो शीघ्रं वश्यमारक्तत्वमाह—काममित्यादि । काममनुमती, प्राणहरा सक्षिपातज्वरादयः । शीघ्रं धुबोधमिति ॥ ४१ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृपायां मधुकोशव्याख्यायां हिक्काश्वासानिदानं समाप्तम् ॥ १२ ॥

अथ स्वरभेदनिदानम् ।

†अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघात-
 संद्रूपणैः प्रकुपिताः पयनादयस्तु ।
 स्रोतःसु ते स्वरघट्टेषु गताः प्रतिष्ठां
 दन्त्युः स्वरं भवति चापि द्वि पद्भिः सः ॥ १ ॥

वीठे वात प्ररोपवन् धुद्रपासं करोति । स धुद्रश्वासे दुःखेन नाह्वयसाधरो भवति । त्रिध स गात्राणि न दिनसि मारणात्मको न भवति । न च दुःखता यथेतरे पत्वारः । इन्द्रियाणां व्यथा नापादयेत् । काचिदपि रज रोग नापादयेत् । सर्वेषा साध्यत्वमाह—स इत्यादि । स धुद्रश्वासे श्मिन् पुरुषस्य साध्यः । साध्यासाध्यानाह—धुद्र इत्यादि । तेषां श्वासानां धुद्र साध्यतमः, ठमरो वायुः, महोर्ध्वच्छिन्नास्य संपूर्णलक्षणा भगवत्या, दुर्बलस्य तमरोऽस्तस्य * (भा० ८०) ॥ ३७-४० ॥

* 'हिक्काश्वासो शीघ्रं वश्यमारक्तत्वमाह—काममित्यादि । प्राणहरा सक्षिपातज्वरो रोगा बहवः शीघ्रं, ते तथा प्राणहरा न भवति, यथा श्वासश्च दिक्का चिजे रोगाणां शीघ्रं प्राणान् हरतः * (भा० ८०) ॥ ४१ ॥

† 'अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातः, संद्रूपणैः प्रकुपिताः पयनादयस्तु स्वरभेद-
 नाह—मनुष्येभ्यः । अभिघातो बलेन परिश्रमिन्, भवसादरव्यादिः कठिनमेवमेवमेव ।

* एतच्च 'धुद्रो वातमुदीरयन्' इति पाठविद्यते ।

(वातादिभिः पृथक् सर्वमेदसा च क्षयेण च ।)

प्राणोदानदुष्टिसापथ्यात् श्वासे च स्वरमेदो भवतीति श्वासानन्तरं स्वरमेदमाह—
 धत्युचभाषणेत्यादि । अथ्यमनमुर्ध्वैशदिपाठः, अमिघात कण्ठादिदेशे लघुडादिभि-
 राघातः, एतैः सद्रूपगैरन्यैश्च यथासं वातादिकोपनैः, विपं तु सर्वदोषप्रकोपणमेव ।
 सोतं मु स्वरबहेषु चतुर्षु, यदुक्तं सुश्रुते,—“द्वाभ्यां भाषते, द्वाभ्या घोषं करोति”—
 (सु शा स्या. अ. ९) इति; भाषणघोषणयोरल्पत्वमहत्त्वाभ्यां मेद । प्रतिष्ठां
 स्थितिं वृद्धिं वा । स इति स्वरमेदः; पङ्क्तिघो वतपित्तकफसंनिपातक्षयमेदोजनेदात् ॥ १ ॥

*वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा

भिन्नं शनैर्वेदति गर्दभवत् खरं च ।

वातिकमाह—वातेनेत्यादि । कृष्णत्वं मूयादिषु स्वरमेदारम्भकदोषस्य सर्वाङ्ग-
 व्यापकत्वात्, अर्शोवत् । भिन्नं भिन्नखरं, तदेवाह—गर्दभवत् खरमिति, खरनिष्ठुर-
 उद्देजकमिति यावत् ॥—

पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्चा

ब्रूयाद्गलेन स च दाहसमन्वितेन ॥ २ ॥

पैतिकमाह—पित्तेनेत्यादि । गलेनेति विशेष्योपदर्शनं, दाहसमन्वितेनेति विशेष-
 णस्य विशेष्याधीनप्रतीतत्वात्, गलः सदाहो भवतीत्यर्थं ॥ २ ॥

†ब्रूयात्कफेन सततं कफरुद्धकण्ठः

स्वल्पं शनैर्वेदति चापि दिवा विशेषात् ।

शैथिलिकमाह—ब्रूयादित्यादि । दिवा विशेषादिति दिने सूर्यरश्मिभि कफस्य
 मन्दीभावाद्दिशेषाद्विशिष्टं वदतीत्यर्थं । ‘दिवा विशेष’ इति पाठान्तरे स एवार्थः ॥—

सर्वात्मके भवति सर्वविकारसंप-

त्वं चाप्यसाध्यमृषयः स्वरमेदमाहुः ॥ ३ ॥

सात्रिपातिकमाह—सर्वात्मक इत्यादि । सर्वविकारसंपदिति उच्यतादिस्वर-
 मेदलिङ्गयोग । त चाप्यसाध्यमिति अपिशब्दो भिन्नकमे, असाध्यमपि, तेन “सर्वजे
 क्षयजे चापि प्रत्याख्यायाचरेत् कियाम्”—(सु उ. त अ ५३) इति सुश्रुतवचन-
 सुपपन्नं भवतीति ॥ ३ ॥

‡धूप्येत वाक् क्षयकृते क्षयमानुयाच्च

धानोप चापि हतवाक् परिवर्जनीयः ।

क्षिपत्तलु निद्रोषप्रकोप । एतैः सद्रूपगैरन्यैश्च यथासं वातादिकोपनेदुष्टा दोषास्तेषु स्रोतं मु
 प्रतिष्ठा स्थितिं वृद्धिं वा गता. स्वर इन्नु स स्वरमेदः. (आ० २०) ॥ १ ॥

* ‘अन्ये गर्दभवास्वरमित्यत्र गर्दभवत्खरमिति पठन्ति, गर्दभस्य वचनाभावात् ;
 ‘वण्टेन’ इति शेषः. (आ० २०) ॥—

† ‘मूयादित्यत्र वृष्ट्यादिति केचित्पठन्ति’ (आ० २०) ॥—

‡ ‘धूप्येत वागित्यत्र ‘धूमापते’ इति पाठान्तरे स एवार्थः । वचन क्षयमानुयाच्च
 ‘वागात्’ इति शेषः. (आ० २०) ॥—

१ ‘स्वरबहेषु स्रोतं मु शब्दवादिनीषु’ इति टरुहणः । २ ‘सर्वेषु’ इति कः ।

क्षयजमाह—धूप्येतेत्यादि । धूप्येत वागिति सधूमेव निर्गच्छन्ती वेदनयाऽनु-
भूयते । क्षयकृत इति घातुक्षयकृते स्वरभेदे । क्षयमाप्नुयाच्च वागिति पदच्छेद । एष
च यदा हतवाग्भवति भोज क्षयाद्दचनाक्षमस्तदा न साध्य , अन्यथा तु साध्य , तेन
प्रत्याख्याय क्रियाकरणमुपपन्न भवति । एषु चापीति । पाठे वातादिस्वरभेदेषु मध्ये
हतवागसाध्य , किंत्वय पाठश्रीकारैर्न व्याख्यात ॥—

*अन्तर्गतस्वरमलक्ष्यपदं चिरेण

मेदोऽन्वयाद्भवति दिग्धगलस्तृपार्तः ॥ ४ ॥

मेदोजलक्षणमाह—अन्तर्गतेत्यादिना । अन्तर्गतस्वरमिति क्रियाविशेषण, 'अन्त-
र्गतं स्वर' इति पाठे तु कण्ठस्थान्तर्गतं यथा भवति तथा स्वरं वचनं वदतीति योग्य,
'अन्तर्गल' इति पाठान्तरे गलस्थान्तरिति अन्तर्गल स्वरं वदतीत्यर्थः । दिग्धगल
इति श्लेषणा मेदसा वा लिप्तगल इत्यर्थः । तृपार्तश्च मेदोऽन्वयतोऽस्त्वात् ॥ ४ ॥

क्षीणस्य वृद्धस्य कृत्तस्य चाऽपि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः ।

मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥ ५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने स्वरभेदनिदान समाप्तम् ॥

उक्तवातादिजानामेवावस्थायामसाध्यत्वमाह—क्षीणस्येत्यादिना सहोपजात इत्य-
न्तेन । क्षीणस्य क्षीणमांसस्य । कृत्तस्य अवलस्य । सहोपजातो जन्मप्रभृतिवद्
'काकस्वर' इति लोके । 'सहोपजात' इत्यत्र 'भदोपजात' इति पाठान्तरं, भदो
रोगविशेषः । मेदस्विनोऽतिस्थूलस्य मेदसाऽऽवृत्तद्योतस्त्वेन यो जातः, अमेदस्विनस्तु
मेदोदुष्टा यो जातः स साध्यः पूर्वमुक्त इति न विरोधः । सर्वसमुद्भवश्चावगाद
सपूर्णलिप्तो वाऽसाध्यो द्रष्टव्य इति ॥ ५ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां स्वरभेदनिदान समाप्तम् ॥ १२ ॥

अथारोचकनिदानम् ।

प्रातादिभिः शोकमयातिलोभकोधैर्मनोप्राशनरूपगन्धैः ।

अरोचकाः स्युः,

* 'मेदोन्वयाभेद संबन्धाद् । 'मेदक्षयात्' इति केचित्पाठान्तरे पठन्ति, मेदक्षया-
न्मैदोऽन्वयेति, 'मेद क्षयात्' इति पाठान्तरं, अथ स्वरान्तरे कृत्तस्य मध्येऽतिरिक्तो द्रष्टव्यः,
तेन मेदसा स्वरक्षयादित्यर्थः' (भा० ६०) ॥ ४ ॥—

† 'असाध्यमाह—क्षीणस्येत्यादि । क्षीणस्य अवलस्य, कृत्तस्य क्षीणमांसस्य' (भा०
६०) ॥ ५ ॥

‡ 'शोकमयादिनाऽऽगन्धैरेक एव गन्धः, तत्रान्वयेऽपि—'अरोचको भवेदोपैरेको

ऊर्ध्वगविकारसाधर्म्याद्गोचकमाह—वातादिभिरित्यादि । एकैकशो वातादिभिन्नयः, सन्निपातेनैकः, शोकादिना गन्धान्तेनागन्तुरेक एव गणनीयः, यतः पधानामेकं लक्षणं वक्ष्यति, सुश्रुते चोक्तं,—“भक्षोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति—” (सु. उ. तं. अ. ५७) इति । शोकादिजस्तु यद्यपि वातादिजः, तथाऽपि हेतुप्रत्यनीकचिकित्साकरणार्थं पृथगुक्तः । अतिलोभोऽप्राहितस्य सततोपयोगहेतुतया दोषप्रकोपक इति दर्शयति । अरोचकाः स्युरिति छेदः ॥—

*परिहृष्टदन्तः कपायवक्रश्च मतोऽनिलेन ॥ १ ॥

वातिकलक्षणमाह—परीत्यादि । परिहृष्टदन्त इति अम्लभक्षणेनेव ॥ १ ॥

†कट्टम्लमुष्णं विरसं च पूति पित्तेन विद्यात्

पैक्तिकलक्षणमाह—कट्टित्यादि । कट्टशब्दोऽत्र तिक्तवाची । यदाह. विदेहः,—“पित्तेन तिक्तास्यविदाहकृद् स्यात्, स्वाद्रास्यद्वाहासकरः कफेन”—इति—

‡लवणं च वक्रम् ।

माधुर्यपैच्छित्त्यगुदत्रशैत्यविबद्धसंबद्धयुतं कफेन ॥ २ ॥

श्लेष्मिकलक्षणमाह—लवणमित्यादि । लवणं वक्रमिति विदग्धस्य श्लेष्मणो लवण-रसत्वात् । उक्तं हि सुश्रुते,—“श्लेष्मा विदग्धो लवणः स्मृतः, पित्तं विदग्धमम्लम्”— (सु. सू. स्था. अ. ४०) इति । विबद्धसंबद्धयुतमिति विबद्धं च तत् संबद्धयुतं चेति विबद्धसंबद्धयुतम् । अत्र विबद्धं वद्धमिव, भक्षणायसामर्थ्यात्; संबद्धयुतं ‘कफस्य’ इति शेषः, भावे कः, कफलितमित्यर्थः । ‘विदग्धसंबद्धयुतं’ इति पाठान्तरं सुगमम् । ‘विबद्धसप्तद्वयुतं’ इति पाठे विबद्धः सप्तद्वः स च प्रकृतत्वात् कफस्य, सप्तद्वो वद्धः, ‘गह’ बन्धने इत्यस्माद्धातोः पूर्ववत् षादि । ‘विबद्धसंस्वम्भयुतं’ इति काश्मीराः ॥ २ ॥

‡अरोचके शोकभयातिलोभक्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात् ।

§स्वाभाविकं चास्यमथारुचिश्च

द्वयसंश्रयेः । सन्निपातेन मनसः संतापेन च पञ्चमः—इति । एतेहेतुभिररोचका भवन्ति । मनोप्रागनमुच्छिष्टकृमिच्छिन्नादि, रूप शरीरधवपुगल, गन्धः पूतिः, तैः’ (आ० ६०) ॥—

* ‘कपायवक्र इति लोभचर्वित्तस्येव’ (आ० ६०) ॥ १ ॥—

† ‘विरसमिति रोगस्वभावात्, अन्यथा वातेन विरसास्यता । पित्तेन पूति दुर्गन्ध जानीयात् । लवणं च वक्रमिति वक्रजलक्षणे पठनीय, यतो विदग्धः श्लेष्मा लवणभाव-मुपैति’ (आ० ६०) ॥—

‡ ‘कफेन लवणं च वक्रमिति योज्यं, माधुर्यादियुतमिति वक्रमेव’ (आ० ६०) ॥ २ ॥

§ ‘अशुचिरच्छिष्ट, स्वाभाविकं चास्यमिति अविहृतमुत्तरसत्त्वं न तु वागादिवद्ध-कपायत्वादिक, अथारुचिरिति विशेषत्वम्’ (आ० ६०) ॥—

आग तुजमाह—अरोचक इत्यादि । अह्वयान्धो प्राणोद्वेजको गन्ध । स्वाभाविकं चास्यमिति अविकृतमुखरसत्वं, न तु वातादिवत् कषयात्वादि ॥—

*त्रिदोषजे नैकरसं भवेत् ॥ ३ ॥

त्रिदोषमाह—त्रिदोषज इत्यादि । त्रिदोषजे नैकरसमिति वातजाद्युक्तकषयाय-
यनेकरसम् ॥ ३ ॥

हृच्छूलपीडनयुतं पचनेन, पित्ता
चृद्दाहचोपबहुलं, सकफप्रसेरुम् ।
श्लेष्मात्मकं, बहुदज बहुभिक्ष विद्या
वैगुण्यमोहजडताभिरथापरं च ॥ ४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽरोचकनिदान समाप्तम् ॥ १४ ॥

वातजादिभेदेन मुखविकृतिमभिधायान्यदेशविकृतिमाह,—हृच्छूलेत्यादि— । हृदि
श्लेन पीडन हृच्छूलपीडनम् । चोपधूयणवत् पीडा । बहुभिरिति त्रिदोषैः । वैगुण्य
मोहजडताभिरथापरमित्युपलक्षणे तृतीया, वैगुण्य मनसो व्याकुलत्वम् । अपरमिति
दोषजादन्यमागन्तुजमित्यथ । सत्यामपि बुभुक्षायामभ्यवहारासामर्ष्यमरुचि, अभिल-
पितमप्यन्न वीयमानं नाभ्यवहरतीत्यज्ञानभिनन्दन, अन्नस्य भ्रवणस्मरणदर्शनगन्धस्पर्-
शनैर्यत्रोद्विजते स भक्तद्वेष, एव त्रिविधोऽपि रोगक्षरकमुश्रुताभ्यामरोचकशब्देन
संगृहीत । उक्तं हि वृद्धभोषेन,—“प्रक्षिप्तं तु मुखे वाक् जन्तोर्न खदते मुहुः ।
अरोचकं स विज्ञेयो, भक्तद्वेषमत शृणु ॥ चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वाऽपि
भोजनम् । द्वेषमायाति यो जन्तुर्भक्तद्वेष स उच्यते ॥ कुपितस्य भयार्तस्य अभिचार
हृतस्य च । यस्य नाभे भवेच्छूदा सोऽभक्तच्छन्द उच्यते”—इति ॥ ४ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामरोचकनिदान समाप्तम् ॥ १४ ॥

अथ छर्दिनिदानम् ।

दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्वैर्वाभत्सालोचनादिभिः ।

छर्दयः पञ्च विक्षेयास्तासा लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥

अतिद्वैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लघणैरति ।

अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्म्यैश्च भोजनैः ॥ २ ॥

* 'नैकरसमिति अनेकरसमासमित्यर्थे' (भा० द०) ॥ १ ॥

† 'विषादिति अरोचकमिति शेष । श्लेष्मात्मकं सकाशमतेकं विषाद । बहुदहनमने-
कपीडाकारम् ।' (भा० द०) ॥ ४ ॥

‡ 'एते वारणैवद्वेषमाग्नेदुष्टैर्दोषैर्दृश्यं पञ्च भवन्ति । वातादिभिरस्य, त्रिदोषैरेका,
बीभत्सादिभिरेका, एव पञ्च । निदानपूर्वां संप्राप्तिमाह—अतीत्यादि । बीभत्सैर्दुष्टभिश्च-

श्रमाद्गयात्तघोद्वेगादजीर्णात् किमिदोपतः ।
 नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथाऽतिद्रुतमश्रुतः ॥ ३ ॥
 वीभत्सैर्हंतुमिध्वान्वैर्द्रुतमुक्लेशितो चलात् ।
 छादयन्नाननं वेगैर्दयन्नन्नभञ्जनैः ।
 निरच्यते छर्दिरिति दोषो वक्रं प्रभावितः ॥ ४ ॥

छर्यामप्यहचेर्भावात्तथाऽरोचकवत्पशविधत्वादरोचकानन्तरं छर्दिं, तस्या निदानं निरुक्तिं चाह—दुष्टैरित्यादि । वीभत्सालोचन विकृतिदर्शन, आदिग्रहणेनानिष्टगन्ध भक्षणादीनां ग्रहणम् । नार्याश्चापन्नसत्त्वाया इति गर्भेण्या, तस्या गर्भोत्पीडनेन वातवैगुण्याच्छर्दिं । छादयन्नाननमिति वेगैर्मुखं छादयन् पूरयन्, अर्दयन् पीडयन्, अन्नभजनैरन्नभेदैः । छादयति मुखं, अर्दयति चाज्ञानीति छर्दिं, 'छद अपवारणे' 'अर्द हिंसाया' अनयो पृषोदरादित्वेन रूपसिद्धिः ॥ १-४ ॥

* हृत्पासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः ।

द्वेषोऽन्नपाने च भृशं घमीनां पूर्वलक्षणम् ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमाह—हृत्पासेत्यादि । उद्गाररोध उद्गाराप्रवृत्ति । प्रसेको मुखप्रसेक, तस्य लवणत्व प्रभावात्, आमाम्नयोक्लेशभयत्वेन कफविदाह्याद्वा, तनुरपनोऽल्पो वा ॥ ५ ॥

† हृत्पार्श्वधीडामुखशोषशीर्षनाभ्यर्तिकास्वरमेदतोदैः ।

उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं विच्छिन्नकृष्ण तनुकं कपायम् ।

कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगेनार्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥ ६ ॥

वातजाया लक्षणमाह—हृत्पार्श्वेत्यादि । शीर्षनाभ्यर्ति मस्त्रके नामौ च शूल, तोदैरित्यनन्तरं 'युक' इति शेष, उपलक्षणे वा तृतीया । आर्तो नरच्छर्दयतीति योज्यम् । किंभूतं छर्दयतीत्याह—उद्गारेत्यादि । उद्गारशब्दाभ्यां प्रबलमुद्गारशब्द प्रबलम् । विच्छिन्न सान्तरवेगमत्पद्रव वा, वातस्य सती द्रवत्वाभावात् । तनुकमप-
 नम् । कपाय कपायरस, कपायस्य वातकृतत्वात् ॥ ६ ॥

‡ मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्धताल्वक्षिसन्तापतमोघ्नमातं ।

पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं धूम्रं च पित्तेन वमेत्सदाहम् ॥ ७ ॥

पित्तनामाह—मूर्च्छेत्यादि । तमोऽन्धकारदर्शनमिव । धूम्रं कृष्णलोहितवर्णम् ॥ ७ ॥

न्यैरिति पूयामेध्यादिदशनय पास्वादनैश्चृणाकारिभिः । वेगैर्मुखं प्रति प्रभावितो दोष उदानो वायुश्छर्दिं कुर्यादित्यर्थः' (आ० द०) ॥ १-४ ॥

* 'छर्दिनामिदं पूर्वरूपम् ।' (आ० द०) ॥ ५ ॥

† 'वातात्तरच्छर्दयतीति योज्यम् । 'कृच्छ्रेण कष्टेन, अल्पं स्तोकं, महता वेगेन' (आ० द०) ॥ ६ ॥

‡ 'मूर्च्छेति शिरसि तात्वङ्गोश्च सतापवान् । भ्रमश्चकारुडस्त्रेव, पदार्थस्यावधारणं या, तैराव । कीदृशं वमेदित्याह—पीतमित्यादि । भृशोष्णमत्सुष्णं, हरितं शकवर्णं, पित्तेनेति योज्यम्' (आ० द०) ॥ ७ ॥

*तन्द्रास्यमाधुर्यकफप्रसेकसन्तोपनिद्रारुचिगौरवार्तः ।

स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्विशुद्धं सरोमहर्षोऽल्परुजं वमेषु ॥ ८ ॥

कफजामाह—तन्द्रेत्यादि । आस्यमाधुर्यं सुसस्य मधुररसत्वम् । सन्तोष इति सन्तोप इव सन्तोप, अन्नानभिलाष इत्यर्थं, कृमो हि नात्रमभिलपति । अरुचि-भ्यवहारासामर्थ्यम् । स्वादु मधुरम् । विशुद्धमतिशुभ्र, सुशुभ्रे 'शुक्र हिम सान्द्रकफकफेन' (सु ड त अ ४९) इति पाठात् ॥ ८ ॥

†शूलाधिपाकारुचिदाहृतृष्णाशवासप्रमोहप्रबला प्रसक्तम् ।

छर्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनीलसान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥९॥

त्रिदोषजामाह—शूलेत्यादि । शूलादिभिः प्रमोहान्ते प्रबला शूलादिप्रबला । प्रसक्त निरन्तरम् । त्रिदोषादित्यत्र 'त्रिदोषा' इति पाठान्तरे त्रिदोषजैत्यर्थं ॥ ९ ॥

‡विद्वस्वेदमूनाम्धुवहानि वायु स्रोतासि संरुध्य यदोर्ध्वमेति ।

उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं दोषं समुद्भूय नरस्य कोष्ठात् ॥ १० ॥

विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धघर्णं वृद्धश्वासहिकार्तियुतं प्रसक्तम् ।

प्रच्छदयेद्दुष्टमिहातिवेगात्तयाऽर्दितश्चाशु विनाशमेति ॥ ११ ॥

असाध्यामाह—विडित्यादि । उत्सन्नदोषस्य उत्त्रतदोषस्य । दोषमिति पित्त कफ वा, स्वेदादिकान् वा वदुष्टान् भातुमलान् । तदिति शस्त्राद्विडादिवाहितोतदुष्टित्तो हेतोर्विण्मूत्रयो समगन्धघर्णं छर्दयतीति योज्यम् । इयं तु छर्दिर्विकृतिविषमसमवा-यारब्धा त्रिदोषजेति केचित्, अन्ये स्नाहु, -सर्वा एव छर्दय प्रबला एवविधा सत्योऽसाध्या स्युरिति ॥ १० ॥ ११ ॥

§बीभत्सजा दौर्हृदजाऽऽमजा च ह्यसात्म्यजा च क्रिमिजा च या हि ।

सा पञ्चमी ता च विभावयेच्च दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादो ॥ १२ ॥

आगन्तुजामाह—बीभत्सजेल्यादि । दौर्हृदजा दौर्हृदालाभजा, आमजा अजीर्णजा, असात्म्यजा असात्म्यभक्षणान्दिसभृता, क्रिमिजा कोष्ठक्रिमिसभवा, बीभत्सजेल्यादिना क्रिमिजान्तेनैकरुवेनैव गणनीया, आगन्तुजत्वसामान्यात्, आगन्तुजवरवनासा पचमीति त्रिदोषजापेक्षया, यदि तु बीभत्सजापेक्षया क्रिमिजा पचमीति गण्यते, तदा ता च विभावयेद्दोषोच्छ्रयेणैवेत्यनेन क्रिमिजाया एव दोषसंबन्ध स्यात्, ततश्च बीभत्सजा-दीना चिकित्सोपयोगी दोषसंबन्धो न लभ्यते । अन्ये तु तद्दोषपरिहारार्थं 'सा पचमी ताश्च' इति बहुवचनान्तं पठन्ति, एव सत्यन्तर्गणनया न प्रयोजनमित्यन्तर्गणना

* 'एतैरुपद्रवैरातं क्षिण्यादिकं वमेत् । सुशुभ्रे—'शुक्र हिम साद्रकफकफेन'—इति । अल्परुजमिति कफस्य द्रवरूपत्वात् सुखेन नि सरणमित्यर्थं ॥ ८ ॥

† 'त्रिदोषाणां छर्दिस्तथा वमतां नृणामित्यर्थं' (भा० ६०) ॥ ९ ॥

‡ 'वायु कोष्ठाद्भूय ऊर्ध्वं नीतवैति । विद्वं दोषान् स्वेदादिकान् भातुमलान् वा सस्यानात् सचात्योर्ध्वमेत्याद्यच्छति' (भा० ६०) ॥ १० ॥ ११ ॥

§ 'बीभत्सजा पूयानेध्यादिदर्शनगन्धस्वादजा, आपन्नसर्वाया क्रिया दौर्हृदालाभजा, पनामागन्तुजा दोषोच्छ्रयेणैव जानीयात् । आदाविति पूर्वोक्तिः' (भा० ६०) ॥ १२ ॥

नाद्रिगन्ते । कथमत्र दोषोच्छ्रयो विभावनीय इत्याह—यथोकमादाविति ।—आदी
वातादिलक्षण इत्यर्थ ॥ १२ ॥

*शूलहृत्सासवहुला क्रिमिजा च विशेषतः ।

क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥ १३ ॥

क्रिमिजाया लक्षणमाह—शूलेत्यादि । क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन लक्षितेति
क्रिमिहृद्रोगे क्रिमिउक्षणत्वात् (ण) यत् पीडादिकं तदस्या भवतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रसक्ता सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।

सचन्द्रिकां तां प्रवदेत्साध्यां, साध्यां चिकित्सेन्निरुपद्रवां च ॥१४॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने छदिनिदान समाप्तम् ॥ १५ ॥

असाध्यलक्षणमाह—क्षीणस्येत्यादि । सचन्द्रिकामिति मेदं प्रगृह्णतिधातूनां ऋह
प्रवर्तमानो मयूरपिच्छचन्द्रिकावत् प्रतिभाति । निरुपद्रवामिति कासाद्युपद्रवरहिताम् ।
तदुक्तं,—“कासं श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेव च । हृद्रोगस्तमकश्चैव श्लेया
शूलदृश्यद्रवाः”—इति ॥ १४ ॥

‡(कासश्वासोऽज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेव च ।

हृद्रोगस्तमकश्चैव श्लेयाश्छर्दिरुपद्रवाः ॥ १५ ॥)

इति श्रीविजयरक्षितकृताया मधुसोदरव्याख्यायां छदिनिदानं समाप्तम् ॥ १५ ॥

अथ तृष्णानिदानम् ।

‡भयभ्रमाभ्यां चलसंक्षयाद्वा ह्यूर्ध्वं चित्तं पित्तविवर्धनेश्च ।

पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासाम् ।

स्रोतस्वर्षांवाहिसु दूषितेषु दोषैश्च तद् संभवतीह जन्तो ॥ १ ॥

* 'क्रिमिजाया विशेषलक्षणमाह—शूलेत्यादि । क्रिमिजाया अथ विशेष—हृत्शूलहृत्सा-
सापिका क्रिमिहृद्रोगतुल्यलक्षणेन च लक्षितेति, यथा—'उच्छेदं घीवनं तोढं शूल
हृत्सासक्त्तम् । अरुचिं द्यावनेत्रत्वं शोषश्च क्रिमिजे भवेत्'—इति' (आ० ८०) ॥१३॥

† 'असाध्या साध्या चाह—अतिप्रसक्ता अतिशयेन निरन्तरा, सोपद्रवा बद्धमाणोपद्र-
वयुक्ता । इत्थं पञ्चविधामपि छदिमसाध्या प्रवदेत् वज्रपैदिलथ । निरुपद्रवा चिकित्सेत्
'भिषक्' इति शेषः' (आ० ८०) ॥ १४ ॥

‡ 'तस्या उपद्रवमाह—कास इत्यादि । वैचित्त्यं विमतचित्ता' (आ० ८०) ॥ १५ ॥

§ स्वस्थाने हृदि संचितं, तालुप्रपन्नमिति सवातं पित्तं तालुगतमित्यर्थः । श्लेयादया

* २ तालुचोदकण्ठास्यविशेषदाहसंतापमोहमविप्रलम्भा ।

पूर्वाणि रूपाणि भवन्ति तासामुत्पत्तिकाले तु विशेषतो हि ॥

तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथा ह्यामसमुद्भवा च ।

भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु ॥ २ ॥

छदंस्तृष्णोपद्रवत्वाच्छर्चनन्तरं तृष्णानिदानं, तस्या संप्राप्तिमाह—भयेत्यादि । पित्तविवर्धनेरिति कङ्कम्बोष्णादिभिः क्रोधोपवासादिभिश्च स्वस्थान एव संचितं कुपित च पिशा, मातश्च भयभ्रमबलश्रयै कुपित, ऊर्ध्वं प्रसरत् पिशासा जनयति । तात्वि-
त्युपलक्षण, सेन ह्योमायपि बोध्यं, तस्य पिपासास्थानत्वेनोक्तत्वात् । चरकेऽप्युक्तं,—
“रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वामूलगलतालुक्लोम । संशोष्य तृणा देहे कुवतस्तृप्यमति-
वली तौ तु” (च. स्था चि अ २२)—इति । अन्नकफामजाना संप्राप्तिमाह—
स्रोत स्थित्यादि । ननु, अपावाहिव्यति बहुवचन विद्वद्, ‘द्वे उदकवहे’ (सु शा.
स्था. अ ९)—इति मुश्रुतेनोक्तत्वात् । नैव, तयोरेवानेकप्रतानयोगादिति ।
दोषैरिति अन्नकफामै, दुष्टिर्कर्तृत्वाद्दुष्टदोषसंबन्धाद्वाऽऽप्तमयोरपि दोषत्वमिति गदा-
धेर । तिस्र इति वातादिभिः प्रलेखम् । क्षतजेति क्षतनिमित्ता ऋणिना या
भवति । चतुर्थीत्यनेनोक्तानां चतसृणां सुरसाध्यत्वं बोधयति, अन्यातां तु कृत्वा
प्यत्वम् ॥ १ ॥ २ ॥

*क्षामास्यता मासतसंभवाया तोदस्तथा शङ्कशिरःसु चापि ।

स्रोतोनिरोधो विरसं च चक्र शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति ॥ ३ ॥

वातजामाह—क्षामास्यतेत्यादि । क्षामास्यता शुष्करीनमुपलवम् । स्रोतोनिरोध
इति रसाम्बुवाहिधमनीनिरोध । शीताभिरद्भिरित्यनेन वामो शीतस्य शीताम्बुन
द्विदित्यनुपपत्त्यविदर्शनम् । चकाराचरकोकनिदानाशस्य ग्रहणम् । यदाह चरक,—
“निदानाश शिरसो भ्रमसधा शुष्कगलतालु” (च वि स्था अ २२) इति ॥३॥

मूर्च्छाप्रविद्धेपविलापदादा रकेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।

शीताभिनन्दा मुखतिकता च पिच्छात्मिकायां परिदूयनं च ॥ ४ ॥

पित्तजामाह—मूर्च्छेत्यादिना । विलापोऽत्र प्रलाप । प्रततश्च शोषोऽतीव
महती तृष्णा । शीताभिनन्दा शीतेच्छा, ‘शुरोश्च हल’—इत्यकारप्रत्यय । परिदू-
यनमुपताप, ‘परिधूम(प)न’ इति पाठेऽन्त शोभण, धूमनिर्गम इव वा । चकारात्
पीतपिण्णून्नेत्रत्वादयो प्राद्या ॥ ४ ॥

पद्ममी, आमसमुद्भवा षष्ठी, भक्तोद्भवा सप्तमिकेति, तमेव तासां तृष्णानि जानीहि’
(भा० ६०) ॥ १ ॥ २ ॥

* ‘क्षामास्यता शुष्करीनमुपलव, वस्तु चविदु वाऽऽप्तमवर्धनिके । शङ्कशिर स्थिति
सङ्घयो दितस्ति वा, तोरो म्यथाविशेष, शङ्कशिरित्येन बहुवचनत्वम् । स्रोतोनिरोध.
शब्दाभक्त्यापि’ (भा० ६०) ॥ ३ ॥

† ‘विलापो विविधकारेण भाषण, रतेध्याप्तं रकनेत्रत्वं, परिदूयनमित्यत्र ‘परिदूयन’
इति पाठात्तरं, तत्रान्त शोभनां धूमस्रोत्रित्यनेव वा’ (भा० ६०) ॥ ४ ॥

*वाष्पावरोधात्कफसंवृत्तेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेत्तथा तु ।

निद्रा गुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णादितः शुष्यति चातिमात्रम् ॥५॥

श्लेष्मजामाह—शष्पेलादि । स्वकारणकृपितेन कफेनोपरिष्ठादाच्छादितेऽन्तरमौ कफावरुद्धवाष्पेण पावकोष्मणाऽधोगतेनाम्बुवहस्रोत्.शोषणात् कफजा तृष्णा भवति । ननु, कफजा तृष्णाऽनुपपन्ना ? कफस्य वृद्धस्य केवलद्रवस्य पिपासाकर्तृत्वायोगात्, वातपित्तयोरेव तृष्णाकर्तृत्वेनोक्तत्वात् । यदुक्तं,—“पित्तं सघातं कुपित्तं नरार्णा” — इत्यादि । चरकेऽप्युक्तं,—“नामोर्विना तपः पवनाद्वा, तौ हि शोषणे हेतु” — (च. चि. स्था. अ. २२) इति । सुश्रुतेऽप्युक्तं,—“मयस्यामेयवायव्यगुणावम्बुवहानि तु । स्रोतांसि शोषयेयातां ततस्तृष्णा प्रजायते” (सु. उ. सं. अ. ४७)—इति । अत आह—तथेति ।—उक्तप्रकारेण कफाग्रेयोष्पावरोधादिना, ननु स्वगुणेन; अत एव चरके कफजा तृष्णा न पठितैव, सुश्रुतेन तु चिकित्साभेदात् पठिता, हारीतेनापि सपित्तैरेव श्लेष्मणा तृष्णा पठिता न तु केवलेन । यद्वाह,—“स्तादृग्गल्लवणाकीर्णैः क्रुद्धः श्लेष्मा सहोष्मणा । प्रपदाम्बुवहं स्रोतस्तृष्णां संजनयेत्तृष्णाम् ॥ शिरसो गौरवं सन्ना माधुर्यं घदनस्य च । भक्ष्येप. प्रसेकथ निद्राधिक्यं तथैव च ॥ एतैर्लिङ्गैर्विजा-नीयातृष्णां कफसमुद्भवाम्”—इति ॥ ५ ॥

†क्षतस्य रुन्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ।

क्षतजामाह—क्षतश्लेलादि ।—शष्पादिक्षतयुक्तस्य ॥—

‡रसक्षयाद्या क्षयसंभवा सा तथाऽभिभूतश्च निशादिनेषु ॥ ६ ॥

पेयीयतेऽन्नः स मुखं न याति तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ।

रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिन्नव्यघस्येत् ॥ ७ ॥

क्षयशब्दस्थानेकविपरत्वात् क्षयजां विशेषयन्नाह—रसक्षयारित्यादि । पेयीयते पुनः पुनः पिबति; एतच्च विशेषपरं, सर्वतृष्णाषु तथाभूतायात् । यदाह सुश्रुतः,—“सततं यः पिबेद्द्वारि न तृप्तिमधिगच्छति । पुनः काहति तोयं च तं तृष्णादित-मादिशेत्”—(सु. उ. सं. अ. ५८) इति । रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि सुश्रुतोक्तानि । तथया,—“रसक्षये दृषीढा रम्यः शोषः शून्यता तृष्णा च”—(सु. सू. स्था. अ. १५) इति । तस्यां क्षयजायां, अशेषेण काहय्येन ॥ ६ ॥ ७ ॥

* ‘तथा तृष्णया पीदितो मनुष्योऽतिवरां कृशो भवति, आभूजामनुपचयात्’ (भा० ६०) ॥ ५ ॥

† ‘क्षतश्लेपि शस्पादिक्षतयुक्तस्य नरस्य रुन्शोणितनिर्गमात्तृष्णा जायते ।’ सा क्षयसंभवा चतुर्थी’ (भा० ६०) ॥—

‡ ‘रसक्षयात्तृष्णा भवति, सा क्षयजा केषा तथा व्याप्तः पुनान् जतं पेयीयते पुनः पुनः पिबति, परं मुखं न लभते, जनेन तृप्ते न भवतीत्यर्थः । तां केषच सन्निपातात्क-षयति । अशेषेणेति समस्तान्यदि भवन्ति’ (भा० ६०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

*त्रिदोषलिङ्गाऽऽमसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठिवनसादकर्त्रां ।

आमनामाह—त्रिदोषेत्यादि । त्रिदोषलिङ्गा त्रिदोषलिङ्गयुक्ता । आमनादजीर्णात्रि-
दोषकोप स्यादिति ॥—

स्निग्धं तथाऽम्लं लवणं च भुक्तं गुर्ध्नमेवाशु तृपां करोति ॥ ८ ॥

भुक्तोद्भवामाह—स्निग्धमित्यादि । चकारात् कटु च, ननु तिक्तकषायमधुराणी-
त्यर्थं । शुद्धसन्धेन मात्रागुरु द्रव्यगुरु च गृह्यते । दृढबलेन तु पञ्च तृष्णा पठिता,
वातपित्तक्षयामोपसर्गजा (च चि स्या भ २२) इति, तत्र, कफजा आमजाबा-
मेवावरुद्धा, क्षतजा वातजाया, भक्तजा च वातजाया, भक्तावरणेन वातप्रकोपात्,
पित्तजाया वा, विदाहेन पित्तप्रकोपात् । मुश्रुते वोपसर्गजा यथास्व दोषनासु । ननु,
मद्यजाऽपि मुश्रुतेन मदाख्ये (सु उ त भ ४७) पठिता, तत्र कथं सप्तेत्युच्यते ?
सस्य, तस्या वातपित्तजायामवरोध, एव दृढबलमतेऽपि ॥ ८ ॥

दीनस्वरः प्रताम्यन् दीनं संशुष्कवक्त्रगलतालुः ।

भयति खलु वोपसर्गात्तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ॥ ९ ॥

तत्रोपसर्गजामाह—दीनेत्यादि । दीनस्वर क्षामवचन, प्रताम्यन् मुह्यन्, दीन
हान्त । उपसर्गादित्युपद्रवाद्भोगात्, उपद्रवशब्दथ सामान्येन रोगमनेऽपि वर्तते,
यथा—“निरुहोपद्रवविक्रितित व्याख्यास्याम ” (सु चि स्या भ ३८) इत्यत्र ।
कष्टा कष्टसाध्या, व्याधिकर्षितदेहत्वात् ॥ ९ ॥

ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ।

तानेवोपसर्गानाह—ज्वरेत्यादि । आदिशब्देनातीसारादीना ग्रहणम् ॥—

सर्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रयुक्तानाम् ।

घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ॥ १० ॥

इति धीनाधववरविरचिते माधवनिदाने तृष्णानिदानं समाप्तम् ॥ १६ ॥

असाध्यानां लक्षणमाह—सर्वास्त्वित्यादि । सर्वा वातजादय, अतिप्रसक्ता
अतिप्रशुद्धा । घोरोपद्रवयुक्ता मुषरोपादिभिर्बलवद्भिरुपद्रवै समन्विता इति
लेखट ॥ १० ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतस्या मधुकोशव्याख्याया तृष्णानिदानं समाप्तम् ॥ १६ ॥

* 'साङ्गोऽङ्गानाम् । एतानुपद्रवान् करोति । आमे छात्रीर्णात्रिदोषकोप स्यादिति ।
वक्तु च मुश्रुते—“अपीर्णोपवनादीना विभ्रमो बलवा भवेत्”—इति ॥—

† 'शोषिणी धानुशोषणामिवा' (भा० ६०) ॥ ९ ॥

‡ 'पनेष्वापिभिर्गुहिनदेहानां तृणां, अत्र पूर्वलक्षणानुरोध' (भा० ६०) ॥—

§ 'वमिप्रसक्तानामिति शरीररुग्णशोषनाय वमनशीलता, वा मरणाय विज्ञेया इति
वा मरणकारिका इत्यर्थ' (भा० ६०) ॥ १० ॥

१ एतच्च 'वमिप्रसक्तानां' इति पाठान्निप्रवेण ।

अथ मूर्च्छाभ्रमनिद्रातन्द्रासंन्यासनिदानम् ।

*क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धादारसेविनः ।

वेगाघातादभिघाताद्धीनसत्वस्य वा पुनः ॥ १ ॥

करणायतनेपुत्रा बाह्येऽभ्यन्तरेषु च ।

निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ २ ॥

संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः ।

तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहरुत् ॥ ३ ॥

सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।

मोहो मूर्च्छेति तामाहुः पङ्क्तिषा सा प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥

वातादिभिः शोणितेन मधेन च चिपेण च ।

पट्टस्वप्नेतासु पित्तं तु प्रभुत्वेनायतिष्ठते ॥ ५ ॥

तृष्णायां मोहो भवतीति तृष्णानन्तरं मूर्च्छा, उक्तं हि—'तृपिनो मोहमायाति'-
इति । निदानं संप्राप्तिं चाह—क्षीणस्येत्यादि । बहुदोषस्येति विपुलदोषस्य न
त्वनेन्दोषस्य, तथा सत्वेन्दोषजाया संप्राप्तिर्नोषा स्यात् । वेगाघातान्मलादिवेग
धारणात् । अभिघाताद्गुणनादे । हीनसत्वस्य हीनसत्वगुणस्य । करणं मनः,
तस्यायतनानि बाह्यानि चपुरादीनि, आभ्यन्तराणि मनोबहानि सौतांति, यैरागस्य
मनश्चक्षुरादीन्यधिनिष्ठति, अथवा बाह्याणि कर्मेन्द्रियाणि, आभ्यन्तराणि धीन्द्रियाणि,
तेषु यदा उपा दोषा निविशन्ते तदा मूर्च्छन्तीति योज्यम् । पुन कया संप्राप्त्या
इत्यत आह—संज्ञावहानित्यादि । संज्ञावहनादीशब्देन तिराभमनीस्रोतगां ग्रहण
मित्याहुः, यतस्तमनं इन्द्रियदेशं प्राप्नोति । पिहितासु आश्रुतासु । तमो मनोऽगु
णोऽज्ञानहेतुः, अभ्युपैति वर्षते, सहसा सटिति । अनेषु तमोबहुदेषु रोगेषु मदाय
यादिषु सत्त्वरजसी न तथा लीयेते, यथा मूर्च्छायामिलय आह—गुग्गु राज्यो
हृष्टदिनि ।—गुग्गु रजोरसवित्तिकरम् । एतत्तु प्रादिकवेगोष्, (त्रिविधं ज्ञान
नयति हेयोप देयोपेक्षणीयमेदात्,) तेनोपेक्षणीयज्ञानाभाषो होय । व्यवहारार्थं
तत्पर्यायावाह—मोहो मूर्च्छेति । वातादिभिरित्त, शापितमयविषेय तिरा, एष
पद् । प्रभुत्वेनेति व्यापकत्वेन, तेन वातादिष्वपि उत्तरवेगमहिम्नाऽयस्य पित्त
सम्बन्ध, अत एव वक्ष्यति,—मूर्च्छां पित्ततमं प्राया' इति, विशिष्टानां च रीग
त्रियाधिधानमिति ॥ १-५ ॥

* 'क्षीणस्ये' ।—पुरुषस्य । विरुद्धादारसेविन विरुद्ध आहार २ तमः प्राप्तिः ।
तमो मनःगुण उपानयेत्, तस्यावत्पुण्यमकारणम् । सुखदुःखव्यपोहरुत् इत्येतौ
संविधिरित्यर्थः, अथवा सुखं सत्त्वं, दुःखं रजः, तथा, दोहरुत्, तथा, अनेतदुष्णम् ।
अत वाह्यवन्निरुद्धत्वात् । मोहो मूर्च्छेति तस्या पर्याया, उक्तं पदनिधात्वात्—'मोहो'
दपाते मूर्च्छयो मूर्च्छां स्यात्मूर्च्छन तथा । करणम् प्रकृतौ नैव शब्दस्य
'दोषेण'—इति । एष च मूर्च्छां चिपिषा परमरसा मयी । वातादिभिः शोणितमय
विषेय तिरा, यत् विशिष्टमवाह—वातादिभिरिति । प्रभुत्वेनेति वातादिष्वपि व्यापकत्वेन
विषेयवाचिष्ठे' (भा० २०) ॥ १-५ ॥

* हृत्पीडा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च ।

सर्वासां पूर्वरूपाणि, यथास्त्रं ता विभावयेत् ॥ ६ ॥

तस्या पूर्वरूपमाह—हृत्पीडेत्यादि । संज्ञादौर्बल्यमसन्त्यग्ज्ञानता । सर्वासां पूर्वरूपाणीति छेद । यथास्त्रं विभावयेदिति ता मूर्च्छां वातादिभेदेन जानीयात्; व्यक्तहृत्पावस्थायी, नतु पूर्वरूपावस्थायामिति जेजट ॥ ६ ॥

नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाऽरुणम् ।

पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥ ७ ॥

वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।

कार्श्यं द्यावाऽरुणा च्छाया मूर्च्छाये चातसंभवे ॥ ८ ॥

ता एवाह (वातजामाह)—नीलमित्यादि । नीलं त्रिगुणकृष्णं कृष्णं हृक्षकृष्णं, अरुणमीपलोहितम् । तमः प्रविशत्यन्धकारमिव प्रविशति मूर्च्छातीत्यर्थः । शीघ्रं च प्रतिबुध्यते इति वायो शीघ्रकारित्वात् । कार्श्यं द्यावाऽरुणा च्छाया, 'गात्रे' इति शेषः । मूर्च्छायशब्दो मूर्च्छापयांश्च ॥ ७ ॥ ८ ॥

रक्तं हरितवर्णं वा वियत्पीतमथापि वा ।

पश्यंस्तमः प्रविशति सखेद्भ्यः प्रबुध्यते ॥ ९ ॥

(सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।)

(जातमात्रे पतति च शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ।)

संमिध्वर्चाः पीतामो मूर्च्छाये पित्तसंभवे ॥ १० ॥

पित्तजमूर्च्छायमाह—रक्तमित्यादि । वियदाकाशम् । अत्र "सपिपास ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः"—इति वचिदयिक पाठः ॥ ९ ॥ १० ॥

दुग्धसंकाशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।

पश्यंस्तमः प्रविशति चिरञ्च प्रतिबुध्यते ॥ ११ ॥

गुरुभिः प्रावृत्तैरङ्गैर्यथैवाङ्गैश्चर्मणा ।

सप्रसेकः सहस्रासो मूर्च्छाये कफसंभवे ॥ १२ ॥

वपचमूर्च्छायमाह—नेषेत्यादि । तमोघनैरिति तमोभिर्घनैश्च, तमोऽन्धकार, पनोऽन नेषवाची ॥ ११ ॥ १२ ॥

* 'पूर्वरूपाणीति पादत्रयेण छेदः' (भा० ८०) ॥ ६ ॥

† 'दृश्यं गगनं च पश्यन् तमः प्रविशति' (भा० ८०) ॥ ७ ॥ ८ ॥

‡ 'वियदाकाशं, रक्तं, हरितवर्णं शान्धर्षं, पीतं वा पश्यन् तमः प्रविशतीति मूर्च्छा-तीत्यर्थः । यदा प्रबुध्यते तदा स्वेशो भवति, सपिपासस्तृष्णान्वितः, सतापवांश्च भवति । रक्ते पीते आकुले तस्ते हव ईक्षणे लोचने यस्य स तथा । 'अन्ये रक्तपित्ताकुलेक्षणः' इति पठन्ति । तत्र रक्तपिपो विकारः । (जातमात्रे उत्पन्नमात्रे, पतति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ।) पीतामो पीतशरीरकृच्छ्रि' (भा० ८०) ॥ ९ ॥ १० ॥

§ 'आङ्गैश्चर्मणा हव प्रावृत्तैर्विद्वैरङ्गैरुपलक्षितः । प्रमेवो मुखस्त्राव, उपक्षितवर्मनैवमिव' (भा० ८०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

*सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्सार इवागतः ।

स जन्तुं पातयत्याशु विना बीमत्सचेष्टितैः ॥ १३ ॥

सान्निपातिकमाह—सर्वेत्यादि । जन्तु, सर्वाकृतिरिति विरुद्धं, उद्देशे 'पङ्क्तिभा सा अकीर्तिता' इत्यभिहितत्वात्, सन्निपातजया च सह सह प्रसज्येरन्^१ उच्यते, उद्देशः सुश्रुतप्रन्येन, चरकप्रन्येन च विवरणम् । चरके हेक्कास्त्रिषास्त्रिदोषजा चैरेति चतस्र पठ्यन्ते । यदुक्तमद्योदरीये,—“चत्वारो मूर्च्छाया इत्यपस्सारैर्व्याख्याताः”— (च. सू. स्था. अ. १८) इति । रक्तमद्यविषयानां यथादोषमेतास्वन्तर्भाव, सुश्रुते चैता रक्तादिजा लक्षणविक्रिमाभेदरूपापनार्थं साक्षात् पठिता, त्रिदोषजाया दोषजा-स्वन्तर्भाव इत्यभिप्रायेण नेद आचार्ययोः; संप्रदे चात्र मवेतप्रसोकारादुभयमपि लिखितमित्यदोष । अपस्सार इवेति यथाऽपस्सारी महताऽभिभावेन पतति चिरेण प्रतिबुध्यते । अपस्सारे फेनवामित्वदन्तपटनाक्षिवैद्युतादिकमधिरमिति नेद । बीमत्सचेष्टितैरिति फेनवामित्वादिमिरेव ॥ १३ ॥

†पृथिव्यापस्तरूपं रक्तगन्धस्तदन्ययः ।

तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुविमानवाः ॥ १४ ॥

द्रव्यस्वभावा इत्येके हृष्टा यदभिमुद्यति ।

रक्तमूर्च्छासंप्राप्तिमाह—पृथिव्याप इत्यादि । पृथिव्यापथैतद्वयं तमोस्पर्श तमोषहुलं, उक्तं हि,—“तमोषहुला पृथिवी, सत्त्वतमोषहुला वाप. (सु शा स्था. अ. १)”—इति । 'पृथिव्यन्म' इति पाठेऽयमेवार्थः । तदन्ययः पृथिव्यन्मोऽन्ययः, 'तन्मय' इति पाठे पृथिवीजलमय, प्रवृत्तिविकारभावे मयद्र । तस्मादिति यस्मात् पृथिव्यापस्तरूपं रक्तगन्धश्च तदन्ययः, मूर्च्छा च तम प्राया, तस्मादित्यर्थः । भुवि-मानवा इति पाठ्यर्थाविकल्पेऽपि क्षरितस्योद्भूतभूमिगुणा ये ते भुविमानवा पार्थिवाः,

* 'अपस्सार इवागत इति आगतस्यापस्सारस्य वेगवत् सा मूर्च्छा जन्तु प्राप्तिन रजि पातयति विराद्य प्रतिबुध्यते, विना बीमत्सचेष्टितैरिति अपस्सारे फेनागमनदन्तापटना-दिवैद्युत्तरवारिदरुनमस्त्रि, त्रिदोषजाया मूर्च्छाया तु न तथा, अयमेव गौर, अत्र एव विना बीमत्सचेष्टितैरिति' (आ० ८०) ॥ १३ ॥

† 'तदन्ययः' इत्यत्र 'तन्मयः' इति पाठे तन्मय इति पृथिवीजलमय, तदन्ययः तदन्येति तन्मयत्वमिदं, मूर्च्छा च तम प्राया, तस्मादित्यर्थः । अन्ये 'पृथिव्यन्म' इति पठन्ति । तत्र 'पृथिवी चान्मश्च पृथिव्यन्मर्णा तयो मंत्रमिष यत्तमन्मर्द्रं हृष्टदुष्टशुभा रक्तमिति, हृष्ट-दुष्टोऽत्र बाहुल्ये स्वच्छयो वा वनेते, यत्र मत्परमस्तमसा परम क्व इतिवच गोपयन्ती तिजु तिरेपे' इतिव्याख्या, सर्वं एव विदोषस्तमोषया हनुत्तवात् । ये मानवाणांमना भवन्ति त एव रक्तगन्धेन मूर्च्छन्ति, न तु राण्याः शरिरेषा वा रक्तगन्धेन मूर्च्छन्ति नाव । एत् 'रक्त' इति शेषः' (आ० ८०) ॥ १४ ॥

१ यस्यापि 'यथा अपस्सारीऽपनात्त वागेन तिरेन शेष्या हृष्टातेन, हनुत्तवात्' इत्यधिकमन्युत्तरं ।

तामसा इत्यर्थं, ननु राजसा सात्त्विका वा । ननु चम्पकादिगन्धेनापि मूर्च्छा प्रसज्येत ? तत्रापि गन्धस्य पाथिवत्वात्, पृथिव्याश्च तमोरूपत्वादित्यत आह—द्रव्य-स्वभाव इत्यादि । रक्तस्याय स्वभाव, तेन तद्गत एव गन्धो मूर्च्छयतीति । स्वभावमेव द्रव्यति—दृष्ट्वा यदभिमुख्यतीति । ‘यच्च दृष्ट्वाऽपि मुख्यति’—इति पाठान्तरम् । अन्ये तु गन्धासबन्धेऽपि दर्शननादान्मूर्च्छोपलम्भादनैकान्तिकत्व गन्धस्य मन्यमाना स्वभावमेव हेत्वन्तरमाहुः, एतेन गन्धस्य प्रायिकत्वमुक्तम् । अन्ये तु गन्धस्य हेतुत्वमपस्य दर्शनस्यैव हेतुत्व मन्यन्ते, तज्ज, यदाह भोजं,—“स्तब्धाद्गृहृष्टिर्भवति गूढोच्छ्वासस्तथैव च । दर्शनादसृजस्तज्जाद्रन्धाच्चैव प्रमुह्यति”—इति । “पृथिव्या यत्तमोर्हणम्”—इति पाठान्तरं सुगमम् । “पृथिव्यम्भस्तमोरूप रक्तगन्धेन तद्रयम्”—इति पाठान्तरस्य जेजटलिखितस्मृत्यमर्थं,—रक्तगन्धेन तु यदुक्तमव्यभिचारित प्रकृति-विकारयोस्तादर्थ्यात् किं तत्रयमित्यत उक्त—पृथिव्यम्भस्तमोरूपमिति, पृथिव्यम्भ-स्वमसा रूपमित्यर्थं, शेष पूर्ववत् । दृष्ट्वेति रक्तमिति शेष ॥ १४ ॥—

* गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विपमद्ययोः ॥ १५ ॥

त एव तस्मात्ताभ्यां तु मोहो स्यातां यथेरितौ ।

विपमद्यजे प्राह—गुणा इत्यादि । गुणा दश यदुक्त दृढबलेन,—“लघु रुक्षमाहु विशद व्यचायि तीक्ष्ण विकाशि सूक्ष्म च । उष्णमनिर्देश्वरस दशगुणमुक्त विप तज्जं” (च. वि. स्था. भ. २३)—इति । ते तैलादी व्यस्तास्तीवा सन्ति, विप मद्ययोस्तु तीव्रतरा, अतस्तैलादिभिर्न मोह, किंतु विपमद्याभ्यामिति । त एवेति गुणा लघुत्वाद्य । यथेरिताविति विपजो मोहो न स्वय निवर्तते विपस्यापाकित्वात्, मद्यजस्तु मद्यपरिणामादेव शाम्यति, अय च भेदो विपमद्ययो प्रभावात् । उक्त हि तस्मान्तरे,—‘ये विपस्य गुणा प्रोक्ता सन्निपातप्रकोपना । त एव मद्ये दृश्यन्ते विपे तु बलवत्तरा’—इति ॥ १५ ॥—

† स्तब्धाद्गृहृष्टिस्त्वसृजा गूढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ॥ १६ ॥

मद्येन विपलपद्भेदे नष्टविधान्तमानसः ।

गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥ १७ ॥

घेषथुस्वप्नकृष्णाः स्युस्तमश्च विपमूर्च्छिते ।

वेदितव्यं तीव्रतर यथासं विपलक्षणैः ॥ १८ ॥

* ‘तीव्रतरत्वेन तत्रापि भेद—विपे तीव्रतरा, मद्ये तीव्रतरा, तैलादिषु तीवा व्यस्ताश्च । यथेरिताविति ताभ्यां विपमद्याभ्या यथेरितौ तरणमादिभेदेन ययोक्तौ मोहो स्याताम् । विपेन तीव्रतर, मद्येन तीव्रतर इत्यर्थे’ (आ० २०) ॥ १५ ॥—

† ‘गूढोच्छ्वास इत्यत्र मूत्रेण पाठे सतिरुद्धोच्छ्वास । विपलपद् प्रलपद् । नष्टविधान्त-मानस इति नष्ट रष्टिरिदं विधान्त विज्ञित मानसं चित्त मस्य स तथा । जरां यावन्न याति तदिति यावत्तरां परिपाकं न गच्छति तत्रज्ञानाणि भूमौ विनिक्षिपन् तादृश्यं

रक्तजादिमूर्च्छात्रयस्य रूपाण्यह, -सन्ध्याङ्गेषादि मूर्च्छित इत्यन्तं रक्तजायाः । गूढोच्छ्वासश्चास्पष्टोच्छ्वासः । 'मूढ' इति पाठे संनिरुद्ध इत्यर्थं इति जेज्जटः । मद्येनेत्यादि तदित्यन्तं मद्यजायाः । नष्टविभ्रान्तमानस इत्यत्र 'निष्टनन् भ्रान्तमानसः' इति पाठान्तरे निष्टनन् शब्दं कुर्वन् । वेपथ्यादिना विपजायाः । यथासं विपलक्ष्णैरिति विपस्य मूलपत्रक्षीरादिभेदेन प्रातिस्विकं यलक्षणमुक्तं सौश्रुतकल्पस्थाने (सु. क. स्था. अ. २) तल्लक्षणयुक्ता मूर्च्छा भवतीत्यर्थः ॥ १६-१८ ॥

* मूर्च्छा पित्ततमःप्राया रजःपित्तानिलाङ्गमः ।

तमोवातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥ १९ ॥

(चक्रवर्जमतो गात्रं भूमौ पतति सर्वदा ।

भ्रमरोग इति ज्ञेयो रजःपित्तानिलात्मकः ॥ १ ॥)

संज्ञानाशसाधर्म्येऽपि मूर्च्छावीनां को भेदः ? इत्याह—मूर्च्छा पित्ततमः-प्रायेत्यादि । तमोवातकफादिति समाहारद्वन्द्वः । निद्रातन्द्रयोश्चेतानि कारणानि व्यवसमत्त्वानि, तेन मुश्रुतेन यदतिलङ्घितलक्षणे निद्रातन्द्रे पठिते ते' विनैव कफात्, अतिलङ्घनस्य श्लेष्मशयहेतुत्वात् ॥ १९ ॥

† इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं ह्रमः ।

निद्रार्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

मूर्च्छितस्तिष्ठतीत्यर्थः । वेपथुः कम्पः, स्वप्नो निद्रा । तमोऽन्धकारप्रविष्टस्त्वैवार्थासंविच्छिः । यथासं विपलक्ष्णैरिति विपस्य मूलकन्दपत्रक्षीरादिभेदेन यलक्षणं मुश्रुते कल्पस्थाने उक्तं तेषां लक्ष्णैरेव वीच्रतरत्वेन युक्ता मूर्च्छा भवतीत्यर्थः' (आ० द०) ॥ १६-१८ ॥

* 'संज्ञानाशसाधर्म्यान्मूर्च्छाया भेदानाह—तत्र मूर्च्छाहेतुमाह—मूर्च्छा पित्ततमः-प्राया; तमोगुणयुक्तेन पिचेन मूर्च्छा भवति । भ्रमहेतुमाह—रज इत्यादि । रजोगुणेन पित्तानिलाभ्यां युक्तेन भ्रमो भवति, तत्र भ्रमः स्थायी पुरुषहानं, पुरुषे विपरीतसत्त्वज्ञानादिकं; अन्ये चक्रस्थितस्येव संभ्रमद्रसुदर्शनमिति । तन्द्राहेतुमाह—तम इत्यादि । तमोगुणेन युक्ताभ्यां वातकफाभ्यां तन्द्रा भवति, समाहारद्वन्द्वेनैकवचनम् । निद्राहेतुमाह—श्लेष्मगा मिलितेन तमोगुणेन निद्रा भवति, तस्या लक्षणं—अरतिविह्वान्तमनसः सर्वेन्द्रियाणां स्वविषयनिवृत्तिः । चरकेऽपि "यदा तु मनसि ह्यन्ते कर्मात्मानः ह्रमान्विताः । विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः"—इति । अत्र कर्मात्मान इन्द्रियाणि, निरिन्द्रियप्रदेशे मनसोऽवस्थितिर्निद्रेत्यर्थः' (आ० द०) ॥ १९ ॥

† 'इन्द्रियार्थेषु विषयेषु अर्संप्राप्तिप्रहणम् । गौरवमज्ञानाम् । निद्रार्तस्येवोत्पन्ननिद्रस्येव । अस्याग्रे ह्रमलक्षणं पठन्ति—य इत्यादि । यः शरीरे आयासवर्जितः श्रमः प्रवृद्धो भवति परं श्वासवर्जितः स ह्रम इति कथितः । इन्द्रियार्थप्रवाधकः विषयप्रहोऽममर्थः । अर्थं पाठो माधवेन न लिखितः' (आ० द०) ॥ २० ॥

१ 'तेनैव कफात्' इति क. ॥

* योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । ह्रमः स इति विधेय इन्द्रियार्थ-प्रवाधकः ॥

तन्द्रालक्षणमाह—इन्द्रियावग्नित्वादि । निद्राभ्रमयोस्तु लक्षणं नोक्तमिह, अति-
प्रसिद्धत्वात् । निद्रा हि विद्युत्तमनस सर्वेन्द्रियाणां स्वविषयनिवृत्ति । यदाह
चरक—“यदा तु मनसि ह्यन्वे कर्मात्मानं क्लमान्विता । विषयेभ्यो निवर्तन्ते
तदा स्वपिति मानव” (च सू स्या अ. २१)—इति । अत्र कर्मात्मान इन्द्रि-
याणि, निद्रिन्द्रियप्रदेशे मनसोऽवस्थितिर्निद्रेति मतेऽप्ययमेवार्थं । निद्रातन्द्रयो-
स्तु च कारणभेदाद्भेद उद्भूतवृम्भादेश्वानुभवविद्धत्वादिति, तथा निद्रायामिन्द्रिय-
मनोमोह, तन्द्रायामिन्द्रियमोह । भ्रमलक्षणं तु चरकस्थितत्वेव भ्रमद्वस्तुदर्शन-
मिति ॥ २० ॥

* दोषेषु मद्मूर्च्छायाः कृतवैशेष्ये देहिनाम् ।

स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौपधैर्विना ॥ २१ ॥

संन्यासस्य मूर्च्छादिभ्यो भेदमाह—दोषेष्वित्यादि ॥ २१ ॥

वाग्देहमनसां चेषामाक्षिप्यातिबला मलाः ।

संन्यस्यन्त्यथलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥ २२ ॥

स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।

प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यः फलां क्रियाम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमाधवपरारिचिते माधवनिदाने मूर्च्छाभ्रमनिद्रातन्द्रासंन्यास-
निदान समाप्तम् ।

तलक्षणमाह—वानित्यादि । अतिबला इत्यनेन मूर्च्छायां प्रारम्भकदोषेभ्योऽधि-
कृत्येन प्रवृद्धा दोषास्तमथेति बोधयति । संन्यस्यन्ति मोहयन्ति । स ना पुरुष,
संन्याससंन्यस्त संन्यासपीडित, काष्ठीभूत इति अत्यन्तनिष्क्रियत्वेन वासाष्ट
पथं काष्ठवद्भूत । अत एव मृतोपम इति । मुक्त्वा सद्यः फलां क्रियामिति सूचीव्यध-
नाभ्रनायपीडशकशिम्बीफलावपर्वणादिरूपा क्रिया यदि क्रियते तदा प्राणैर्विमुच्यते,
अन्यथा तु जीवतीति ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मूर्च्छाभ्रमनिद्रातन्द्रासंन्यास-
निदान समाप्तम् ।

* ‘आदिनाम्नोऽत्र कृत्स्नो द्रष्टव्यः । आदिष्टवैशेष्ये दोषेषु वा मदादिभिर्मूर्च्छा भवति
सोपदानवैशेष्ये स्वयमेवोपशाम्यन्ति यानि, भिषक्प्रदीकारं विनेत्यर्थः, संन्यासस्तु चिकित्स
कल्पनमानुमदौपधैर्विना न शाम्यतीत्यर्थः’ (भा० ६०) ॥ २१ ॥

† ‘प्राणायतनं धेतनास्थानं हृदयमाश्रितं, वाग्देहमनसां चेषामाक्षिप्य विनाशय,
अथ लीनसत्त्वं पुरुषं, संन्यस्यन्ति । मुक्त्वा सद्यः फलां क्रियामिति सद्यः फलं दस्यकारां
क्रियां सद्यः वैशेष्ये’ (भा० ६०) ॥ २२ ॥ २३ ॥

१ ‘निद्राऽतिविद्युत्तमन्स’ इति क । २ ‘तन्द्रायां मनोमोह’ इति क ।

३ कृतवैशेष्येति वैशेष्यं कृत्वा क्षीणवैशेष्ये, वैशेष्ये हि दोषाणां बलप्रसरणं भवति ।
यदुक्तं विषयसदरे,—“कृत्वा वैशेष्यं गदवन्”-इत्यादि । हृदयेभ्योऽपि पाठान्तरम् ॥

अथ पानात्ययपरमदपानाजीर्णपानविभ्रमनिदानम् ।

ये विषस्य गुणाः प्रोक्तास्तेऽपि मद्ये प्रतिष्ठिताः ।

तेन मिथ्योपयुक्तेन भयन्युग्रो मदात्मयः ॥ १ ॥

‘मूर्च्छा मद्येन च विद्ये च’-इति वचनान्मूर्च्छानन्तरं मद्यविरागान् मदात्मना-
सीनाह । ननु, कथं मद्यं मोहयतीत्याह—ये विषस्येत्यादि । ते च विषगुणा
मूर्च्छाभ्यामे निदर्शिताः । मिथ्योपयुक्तेनेति अयथाविधिपीतेन, मिथिश्चायं तथैवा,
-सुगुमित्यतोपगृह्यैः प्रवृत्तिरन्तरनयाद्भ्रमनिर्हररोमाद्यैर्मधुकरमधुरसद्भ्रमसीत्कारिभ्यः
कण्टककण्टकजिर्णैर्दक्षिणगर्भारणसमुद्रवितपङ्कजप्रचारैश्चरणतरभिद्वयान्तक-
साभिरनिशोभनेषु तुषारकरद्विणराजिपराजिताशेषतापदोषेषु प्रदेशेषु शृङ्गारमग-
मुचितालङ्कारिकमनीषामिनीचेवितं कर्तितल्लनोपनीयमानं सुरभिरुचिररपरनो-
पदंशं कं नाम परमिनं पराम्यैर्मधुपानं न मुत्तयति ! चरके तु विस्तरेणै-
सदुच्यते ॥ १ ॥

किंतु मद्यं स्वभावेन यथैवात्र तथा स्मृतम् ।

अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथाऽस्मृतम् ॥ २ ॥

प्राणाः प्राणभृतामद्यं तदयुक्तया दिनस्त्वस्यन् ।

यिषं प्राणहरं तद्य युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ ३ ॥

ननु, विषस्य ये गुणाश्चेन्मद्येऽपि सन्ति, तर्हि विषयन्मद्यमनुयोज्यं प्रसज्येन !
अत आह—इत्येत्यादि । यथैवात्रमिति देहधारकसमायं तदेवायुषियुक्तम-
विधियुक्तं रोगाय, तस्माद्दहितमपि विदितविधिपानोपयुक्तं हितं, हितमप्यविधि-
नोपयुक्तमनर्थाय भवतीति । अत्रैव दृष्टान्तमाह—प्राणा इत्यादि । तदयुक्तयेति
अतिमात्रत्वादिना विमूर्च्छादिकं श्रुत्वाभारयतीत्यर्थः । युषियुक्तमिति यथा चरकर-
सायनप्रयोगे उक्तं,—‘द्वौ यथावत्र हेमगु तिलं दद्याद्विषस्य च (च. वि. स्था.
अ. १)’-इति । अत्र तिलमिति तिलप्रमाणम् ॥ २ ॥ ३ ॥

* ये विषस्य गुणाः प्रोक्ताः, ते गुणा मद्येऽपि वर्तमानाः, तेन मद्येन’ (भा० द०) ॥ १ ॥

† ‘मद्यं स्वभावेन मृत्त्याऽप्यत्र मेव देहधारणस्वभावं, तदेवात्र मद्यं वाऽनुभियुक्त-
मविधिप्रयुक्तं रोगाय भवति, युक्तियुक्तममृतवद्भवतीत्यर्थः । अत्र प्राणभृतां शरीरिणां
प्राणाः, शरीरधारणात्मकरवात् । प्राणहरमपि तद्विषं युक्तियुक्तं रसायनं भवति,
शरीरं धारयतीत्यर्थः’ (भा० द०) ॥ २ ॥ ३ ॥

१ अस्मादे वपुस्तके ‘मुद्रकाय. विवेकाशः मोपरस्य पश्यन् । मत्पदे विपुर्न
एष किंवाहारेण पायदेव । प्रदीपेऽप्यत्र दग्न्नात्रा मकरमायने ॥ शाने रामा एव-
मुत्तमा दक्षिणे पानपात्र धामे भूत्वा मरिचकवनेदृष्टान्तं भूष्टमांशम् । शीतनादेः पर-
भृत्पूनेः वाक् पीनितयुगेः सोऽयं धन्यः विवति मरिचं भैरवो वस्य एव ।—इत्यधिकः
पाठ उपलभ्यते । २ ‘प्रदीपेषु’ इति क. ।

*विधिना मात्रया काले हितैरश्रैर्यथावलम् ।

प्रहृष्टो यः पित्रेन्मद्यं तस्य स्यादमृतोपमम् ॥ ४ ॥

स्निग्धैस्तद्दन्मौसेश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितम् ।

भवेदायुःप्रकर्षाय वलायोपचयाय च ॥ ५ ॥

काम्यता मनसस्तुष्टिस्तेजो विक्रम एव च ।

विधिवत्सेव्यमाने तु मद्ये संनिहिता गुणाः ॥ ६ ॥

विधिनेपयुक्तस्य फलमाह—विधिनेत्यादि । काल इति नित्यगे चावस्थिके च; तद्यथा—प्रौष्णे शीतमधुरं माष्ठीकादि, शीते उष्णतीक्ष्ण गीटिकपैटिकादि, तथा वाते स्निग्धादि, एवं वयस्युदाहार्यम् । हितैरश्रैरिति वक्ष्यमाणस्निग्धादिभिर्मद्यविपरीतगुणैः । स्निग्धैरित्युपलक्षणं, तेनान्यैरपि मद्यविपरीतगुणैरिति बोद्धव्यम् । यदुक्तं मुश्रुतेन,—“मद्यमम्लं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्मं विशदमेव च । रुक्षमाशुकर चैव व्यवायि च विकान्धि च—” (सु. उ. तं अ. ४७) इति । अम्लरसत्वं चासोद्भूतरसत्वेनोक्तं, यदुक्तमन्यत्र,—“सर्वेषामम्लजातीनां मद्यं मूर्ध्नि व्यवस्थितम्”—इति । मूर्ध्नि व्यवस्थितमुत्कृष्टम् । अन्येऽप्यत्र रसाः सन्ति । यदाह भोज,—“भैरेयं मदिरा सीधु चतुर्थं मधु चोच्यते । एवैकं पदस्य तत्र रसतो मद्यनीरितम्”—इति । अन्नभक्ष्यस्य च योरुपादानेन प्रायो लेशं द्रव्यान्तरपानं च मद्यपानोचितं न भवतीति दर्शयति । अन्नभक्ष्याभ्यां लब्धेऽपि मासे, मासप्रहृणं विशेषेण हितत्वोपदर्शनार्थम् । बलं शक्ति, उपचयः सौख्यम् । अपरमपि विधिसेवागुणमाह—काम्यतेत्यादि । काम्यता कमनीयमूर्तिता, मनसस्तुष्टि सन्तोष । काम्यता मनस इति कमनीयमस्तुनि

*विधि. पूर्वोक्तः, तत्रान्तरोक्तश्च,—“शुद्धवाप. विनेलान सोपदस्य पदद्वयम् । मध्यमे द्विगुण तद्य स्निग्धाहारेण के विधेः ॥ अश्रुतेऽष्टपल तदन्माया अपरसायने । आरोग्य धानुसाम्य च वद्विवादिनिवृत्तप्रदम् ॥ अनेन विधिना सेव्यं मद्यं नित्यमतश्चित्ते.”—इति; अन्ये, “शुभाद्रयो गुणा यावदुल्लमन्ति निरत्वया. । माश्रेष विधिना मद्यपाने रोगाय पापराः”—इति । काल इति तत्र कान्ते द्विविधो नित्यग, आवस्थिकश्च, तत्र नित्यगे कृद्गुसंबन्धिनि, आवस्थिके काले-वाते स्निग्धादि, यथावत् स्वराक्षया । एव हृष्टो हर्षयुक्तो यो मद्य विषेत्तस्मान्मृतोपम स्यात् । के सह पीय बधोपचयाय भवति तानाह—स्निग्धैरित्यादि । एषैवंस्तुनि सेव्यमान मद्यमायु प्रकर्षाय भवति तथा बलवर्धकमिति । स्निग्धैरित्युपलक्षणं, तेनान्यैर्मद्यविपरीतगुणैरिति बोद्धव्यं, तेन तीक्ष्णादिदशगुणविपरीतैर्दृष्टादिगुणैः सह मद्यं सेव्यमिति । अन्येऽप्यत्र रसाः सन्ति । यदुक्तं तत्रान्तरे—“मद्यसाम्ल-स्वभावस्य चाकारोऽनुसमा. रमृता । मधुरस्य कषायस्य बहुकालिक एव च”—इति । यदाह भोज,—“मदिराया रसा व्यक्ता मधुरोपपत्तिरवाः । रुषगात्स्वकपायाश्च त्रयः पृथग्मन्त्राः रमृताः ॥ विषयदेनेतदेवं प्रैरेये वधिना रसा. । माष्ठीके सीधुमन्डे च व्यक्ती वाग्दकदू रसी । म्यक्षय दि शेषाद्यत्पारो रसा भोजेन कीर्तिताः”—इति । अश्रुतेनि गोभूसादिभिः’ (आ० ६०) ॥ ४-६ ॥

मनोवृत्तिः, तुष्टिश्च मनस एवेति चोच्यम् । तेन उत्साहः । विक्रमः परामिभवायै
बलवती शरीरचेष्टा ॥ ४-६ ॥

* बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखश्च पानान्ननिद्रारतिवर्धनश्च ।

संपाठगीतस्वरवर्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि ॥ ७ ॥

उक्तविधिविपर्ययेण सेव्यमानं मयं मदात्ययाय संपद्यते, स च त्रिविधो भवति—
पूर्वो मध्यमोऽन्तिमश्चेति, तेषां क्रमेण लक्षणमाह—बुद्धीत्यादि । बुद्धिरनुभवः, स्मृ-
तिरनुभूतार्थानुसन्धानम् । पानान्ननिद्रारतिवर्धनश्चेति पानादिषु रतिरसुरागतवर्धनः ।
संपाठः सम्यक् पाठः । गयदासस्तु 'संपाठ्य'—इति पठित्वा गीतरत्नवाद्यानि
मिलितानि संपाठ्यमुच्यते, गीतं तु केवलमेवेति व्याचष्टे । स्वरो ध्वनिः । प्रोक्तोऽति-
रम्य इति (ननु मनोविकारकारित्वात्कथमस्यातिरम्यता ? उच्यते—) मनोविकार-
कारित्वेऽपि तदात्मैव दुःसोपहत्वात्, अत एव सुश्रुतेन मानसविकारेषु हर्षः
पठितः ॥ ७ ॥

† अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्टः सोन्मत्तलीलाकृतिरप्रशान्तः ।

आलस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरपो मदेन ॥ ८ ॥

द्वितीयमदमाह—अव्यक्तेत्यादि । विचेष्टो विरहचेष्टः । उन्मत्तस्य लीलाकृतिर्या
सह वर्तते इति सोन्मत्तलीलाकृतिः, उन्मत्तप्राय इत्यर्थः । अप्रशान्तः प्रचण्डः ॥ ८ ॥

‡ गच्छेद्गम्यान्न शुकंश्च मन्येत् खादेद्भक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः ।

भ्रूयाथ गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरपोऽस्तन्त्रः ॥ ९ ॥

तृतीयमदमाह—गच्छेदित्यादि । ननु चरके द्वितीयतृतीययोर्मध्ये मदान्तरं
पठितं, यदाह,—“मध्यमं मदमुत्क्रम्य मदमप्राप्य चोत्तमम् । न किञ्चिदशुभं श्रुतुं नरा
राजमतामसाः ॥ को मदं तादृशं गच्छेद्दुन्मादमेव चापरम् (च. चि. म्या.
अ. २४)”—इति; तदुत्तोऽत्र न पठितं ? उच्यते,—द्वितीयमदान्ते तृतीयमदस्य
पूर्वावस्थैवातिनिन्दनीया, सुतरां तृतीयो मद इति प्रतिपादनार्थं तत्पठितं, न तु तयोः
परमार्थतोऽन्तराले पृथग्दान्तरमस्ति,—यथा, “शुम्भर्जानर्धयोर्मध्ये यदा परति
चन्द्रमाः । नाहरेत्पृथक्काष्ठानि न गच्छेद्दक्षिणां दिशम्”—इति । अत्र हि शुम्भस्य
शेषाशो मीनस्य प्रथमांश एतद्वयं मध्यशब्देनोच्यते इत्याहुर्जेमटादयः, हरिचन्द्र-
व्याख्यानं तु विस्तरत्वात् लिखितम् । अगम्यान् शुकदापरीन् दुष्टयानादींश्च ।
नष्टसंज्ञ इति सज्ञा नामोत्पत्तेन ज्ञानं, तन्नष्टं यस्य स तथा । गुह्यानि गोप्यानि ।
आस्तन्त्रो मदपरवदाः ॥ ९ ॥

* 'प्रीतिः परेण मेयी । सुख इति शोभायसरणेन मनसः प्रमादादनुपहृतेन्द्रियवृत्ति-
त्वात् । गीतं गान, स्वरो ध्वनिः' (भा० ६०) ॥ ७ ॥

† 'शुद्धबर्णवार, आत्मस्यनिद्रान्यासनिहनः पीरितः, स वैवनीषोऽप्यनुपहृतेन्द्रिय-
वृत्तित्वात्' (भा० ६०) ॥ ८ ॥

‡ 'शुक्लं ज्येष्ठान्, न मन्देहादगम्येदित्यर्थः । अमदानी ज्ञाननिषिद्धानि, पदा-
राहुष्टयानादींश्च । स वैवनीषोऽर्धकोपहृतेन्द्रियवाद्भवति' (भा० ६०) ॥ ९ ॥

*चतुर्थे तु मदे मूढो भग्नदार्ढ्यं निष्क्रियः ।

कार्याकार्यविभागज्ञो मृतादप्यपरो मृतः ॥ १० ॥

को मदं तादृशं गच्छेदुन्मादमिव चापरम् ।

बहुदोषमिवामूढः कान्तारं स्ववशः कृती ॥ ११ ॥

चतुर्थमदमाह—चतुर्थे त्वित्यादि । कार्याकार्यविभागज्ञ कार्यमकार्यमिति बुद्ध्या जानाति । 'कार्याकार्यविभागज्ञ' इति पाठे कार्याकार्यविभागयोरज्ञ इत्यर्थः । मृतादप्यपरो मृत इति मृतमपेक्ष्यापरोऽय मृत इव, अत्यन्तज्ञानसाधर्म्यात् । 'अवर' इति पाठान्तरे मृतादप्यधम इत्यर्थः, तथाविधवस्थाया स्वय कृत्वत्वात् । क इत्यादि ।-व कृती कुशल, सुकृती वा, कृतकृत्यो वा, स्ववशोऽपराधीन, तादृशमुक्तप्रकारेण निन्दितं मद, गच्छेत् प्राप्नुयात्, न कश्चिदेवविधं प्राप्नुयादित्यर्थः । कमिषेत्याह—बहुदोषमिवागूढ कान्तारमिति बहुदोषं हिंसादियुक्तं, कान्तारं दूरशून्यमध्वानम् । यदुक्तं चरके,—“गच्छेदध्वानमस्वन्त बहुदोषमिवाऽध्वगः” (च. चि. स्था. भा. २४) इति, एवं विदेहेऽपि पठितमिति । अत्रास्वन्तमशोभमानमनिष्टफलत्वेन । ननु, चरकविदेहवाग्भटादिभिश्चतुर्थो मदो न पठितस्वत्कथं सुश्रुतेन पठितः ? उच्यते, चरके या द्वितीयतृतीययोरन्तरालावस्था पठिता, सैव सुश्रुतेन तृतीयो मद इति कृत्वा पठितः, यस्तु चरके तृतीयं स च सुश्रुते चतुर्थं पठित इत्यविरोधः । बलुगत्या तु त्रय एव मदा इत्युपपादितम् । ननु, किं कारणमेतन्नैविध्यमिति चेत् ? उच्यते, मद्य हि बह्वितुल्यं, यथा ह्यग्निं सुवर्णानामुत्तममध्यमाधमानामभिव्यञ्जकस्तथा मद्यमपि प्राणिनां सत्त्वरजस्तमोभूयिष्ठानां क्रमेणाभिव्यञ्जकमिति । तथाहि चरकः,—“प्रधानाधममध्याना रक्तामाणा व्यक्तदर्शकः । यथाऽग्निरेव सत्त्वाधर्मं च प्रकृतिदर्शकम्”—इति (च. चि. स्था. भा. २४) । तस्मात् प्रथमद्वितीयतृतीयमदा सत्त्वरजस्तमोभूयिष्ठानां क्रमेण भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

निर्भक्तमेकान्तत एव मद्यं निवेद्यमाणं मनुजेन नित्यम् ।

आपादयेत्कष्टतमान्बिकारानापादयेद्यापि शरीरमेदम् ॥ १२ ॥

अधिधिमद्यपानस्य विकारान्तरहेतुत्वमाह—निर्भक्तमित्यादि । ननु, अयमर्थं किमर्थं स्वदमैरित्यादिना यदुक्तं तद्विपर्ययेणैव लब्धं, सत्कथं पुनरुच्यते ? नैवं, पूर्वं मद्यपानशुभाभिधानार्थमुक्तं, इदं तु कृच्छ्रतमव्याधिकर्तृत्वाभिधानार्थमिति भेदः ।

* 'चतुर्थे मदे पुरुषो मूढोऽहं, भग्नदार्ढ्यं निष्क्रियो भवति मद्यभुञ्ज इव क्रियारहितः, को मूढो गच्छेदपि तु न कोऽपि । ननु चरकविदेहवाग्भटादिभिश्चतुर्थो मदो न पठितः, तत्कथं न विरोधः ? उच्यते, चरके या द्वितीयतृतीययोरन्तरालावस्था पठिता, सैव सुश्रुतेन तृतीयो मद इति कृत्वा पठितः । केयमन्तरालावस्था ? यथोक्तं ज्योतिषशास्त्रे—“कुम्भमीनार्धपोर्मध्ये यदा चरति चन्द्रना । नाहरेत्काष्ठानि न गच्छेद्दृष्टिर्गां दिशम्”—इति । अत्र कुम्भस्य शेषाग्रे मीनस्य प्रथमांश एतद्वय मध्यगन्धेनोप्यते इति सैवान्तरालावस्था' (भा० ६०) ॥ १० ॥ ११ ॥

यत्पर. शब्द स शब्दार्थं ह्यभिप्राय. । कष्टतमान्विकारानिति वक्ष्यमाणपानाल-
यादीन् । मेदं विनाशं शरीरस्य ॥ १२ ॥

* कुष्ठेन मीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।

व्यायामभाराद्यपरिक्षतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥ १३ ॥

अत्यम्बुभक्ष्यवततोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथाऽयलेन ।

उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान्विकारान् ॥ १४ ॥

अन्नसहितस्यापि मद्यस्य क्रुद्धन्वादिकारणसहितस्य विकारकारित्वप्रदर्शनार्थ-
माह—कुष्ठेनेत्यादि । परिक्षतेन क्षीणेन । भवततं व्याप्तम् । विविधान् विका-
रान् पानालयादीनिति ॥ १३ ॥ १४ ॥

पानालययं परमदं पानार्जीर्णमथापि वा ।

पानविभ्रममुग्रं च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १५ ॥

तानेव निवृणोति—पानालयमित्यादि । ननु, अवमर्थं 'आपाद्येककष्टतमा-
न्विकारान्'—इत्यनेनैवोक्तत्वात् कथं पुनरुक्तं ? उच्यते, पूर्वेण कष्टतमविकारका-
रित्वमुक्तं, अनेन तु नानाविधविकारकारित्वमिति मेदः ॥ १५ ॥

हिकाश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।

विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ १६ ॥

तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः ।

विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ १७ ॥

छर्द्यरोचकहृत्प्रातन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।

विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ।

श्लेयस्त्रिदोषजथापि सर्वलिङ्गैर्मदात्ययः ॥ १८ ॥

तेषामुद्दिष्टानां लक्षणमाह—हिकेत्यादि । प्रजागरौ निद्राविच्छेद । वात-
प्रायमित्यनेन सर्वे मदात्ययास्त्रिदोषजा उद्भूतत्वेन व्यपदेश इति चरके दर्शितम् ।

* 'व्यायामभाराद्यभि परिक्षतेन क्षीणेन, वेगावरोधाभिहतेन मूत्रादीना वेगान्वि-
तर्पीडितेन । अत्यम्बुभक्ष्यवततोदरेण व्याप्तोदरेण । साजीर्णभुक्तेन साजीर्णं भुक्तं
वृष्य स तथा तेन । अग्नेन बलरहितेन, बलमोचः । उष्णाभितप्तेन घनसतप्तेन ।
इदृशेन पुरस्तेन सेव्यमानं विविधान् नानाविधान्, विकारान् पानालयादीन् करोति'
{ आ० ६० } ॥ १३ ॥ १४ ॥

† 'पानालयमित्येको विकारः, पानार्जीर्णमित्यन्यः, पानविभ्रममित्यपरः । तेषां
क्रमेण लक्षणं वक्ष्यामि' (आ० ६०) ॥ १५ ॥

‡ 'तत्र वानिकमदात्ययमाह—हिकेत्यादि । सर्वे मदात्ययास्त्रिदोषजा, अंशत्वेन व्यप-
देशः । पित्तिकमाह—तृष्णेत्यादि । विभ्रमो वस्तुविपरीतज्ञानम् । हरितवर्णस्य पुरुषस्येति
हरितवर्णता पित्तलक्षणा, श्लेयं मूत्रम् । श्लेयिकमाह—उर्दीत्यादि । संमित्य निश्चलता ।
शीतपरीतस्य शीतयुक्तस्य । त्रिदोषमाह—श्लेय इत्यादि । सर्वलिङ्गैः सर्वत्रोपलभ्यते'
(आ० ६०) ॥ १६—१८ ॥

यदाह,—“ये विश्व गुणा. प्रोक्ताः सर्वदोषप्रक्षेपनाः”—इत्यारभ्य, यावत् “तत्र महालयं विद्याप्रदोषं” (च. वि. स्था. ध. २४)—इति । एवं चरफर्षवादात्सु-
धुतेऽपि बोध्यम् । विघ्नो भ्रमः । हरितवर्णन्येत्सनेन हरितवर्णताऽपि
लक्षणम् ॥ १९-१८ ॥

*श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुणना विरसास्यता च

विष्णुसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च ।

लिङ्गं परस्य च मद्म्य षडन्ति तज्ज्ञा-

स्त्वृणा राजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥ १९ ॥

परमदमाह—श्लेष्मोच्छ्रय इत्यादि । श्लेष्मोच्छ्रयश्चापि नासाग्रावादिना
हेतुः । सपि सक्तः, अत्रत्यतिरिति यावत् । तन्द्रिरन्त्रा । परस्य मदस्तेति परग-
दस्य; छन्दोगुरोषादममासनिर्देशः ॥ १९ ॥

आध्मानमुग्रमथ चोद्दिरणं विशदः

पानेऽजरां समुपगच्छति लक्षणानि ।

पानार्जीर्णमाह—आध्मानमेत्यादि । उद्दिरणं पानितं, उद्गारो वा । पाने
मये, अजीर्णमुपगच्छति अत्रन्वमुपगच्छतीति पानानीर्णविचार इत्यर्थः ॥—

हृद्गतप्रतोदकफसंघफण्डधूमा

मूर्च्छाषमिज्वरशिरोरजनप्रदाहाः ॥ २० ॥

द्वेषः सुराशविद्वेष्वपि तेषु तेषु

तं पानविभ्रममुशन्त्यसिलेन धीराः ।

पानविभ्रममाह—इदित्यादि । फण्डधूमः फण्डधूमनिर्गमवत्सीडा । शिरोरजनं
शिरश्चलम् । सुराशविद्वेष्विति सुराशिवेष्वप्यश्वित्वेषु च, भावे क । तेषु
तेष्विति ज्ञानविचारेषु सुरामैरेयपिटकलदुकादिषु । उशन्ति इच्छन्ति । एते च
परमदादयस्त्रयो न चरके पठिता, सन्निपातजेऽन्तर्भूतात्वात्; सुधुतेन क्लृ-
प्तदोषजमदाद्ययाःपृथगेते पठिता, विद्वेषा पूर्वलक्षणपूर्वलक्षणाभिधानार्थमि-
त्याहुः ॥ २० ॥

हीनोत्तरौष्ठमतिशीतममन्ददाहं

तैलप्रभास्यमपि पानहतं त्यजेत्तु ॥ २१ ॥

जिह्वीष्टदन्तमसितं त्वधघाऽपि नीलं

पीते च यस्य नयने रधिरप्रभे वा ।

असाध्यलक्षणमाह—हीनेत्यादि । हीनोत्तरौष्ठं प्रत्यम्बमानोपरितनीष्टम् ।
अतिशीतं षड्भिः, अमन्ददाहमभ्यन्तरे, तैलप्रभास्यं तैलाणमुलमिव ॥ २१ ॥—

* अङ्गगुणता शरीरगौरवम् । विरसास्यता मुखस्य वैरस्यम् । विष्णुसक्तिर्विष्णुस्यो-
त्पत्तिः । शिरसि राजा पीडा, सन्धिषु भेद. स्पृष्टनमिव' (भा० द०) ॥ १९ ॥

† 'अतिशीतममन्ददाहमिति निरूपणेन प्रोक्तव्यं, एकदेवत्र विरुद्धधर्मैर्दवापमकात्;
वदाचिदनिशीतं, वदाचितीन्द्रदाहम्' (भा० द०) ॥ २१ ॥

*हिवाज्यरौ घमभुवेपधुपार्धशूलाः

कासभ्रमाद्यपि च पानहर्तं भजन्ते ॥ २२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पानालयपरमदपानाजीर्णपान-
विभ्रमनिदान समाप्तम् ॥

उपश्रवनाह—हिक्केलादि । एतं वृच्छस्याप्य भवति नन्वसार्धं, असाध्य-
लक्षणैश्च पृषङ्गवाहादिति जेजट । ध्वसकविक्षेपकाख्यौ मयाविकारौ चरधे पृषङ्ग
पठितौ, तदया—“विच्छिन्नमय सहसा योऽतिमद्यं निषेधते । ध्वंसो विक्षेपकधैव
रोगस्तस्योपचायते ॥ श्लेष्मप्रसेकं कण्ठास्वरोप शब्दासहिष्णुता । तन्त्रानिद्राभियो-
गश्च श्लेष्म ध्वंसकृतक्षणम् ॥ इत्कण्ठरोध समोद्दृष्टादिरुदरना ज्वर । तृष्णा कास
शिर शूलमेतद्विक्षेपलक्षणम् (च वि म्या न २४)”—इति, तौ च सुधुतेन
“विच्छिन्नमय सहसा योऽतिमद्यं निषेधते । तस्य पानालययोद्दिष्टा विकारा समन्वि-
हि” (नु उ त थ ४०)—इत्यनेन सगृहीतौ योद्धव्यौ । न वा चिकित्सानेद-
स्तदीह्य, यत्तद्वरक एवोक्तवान्—“तयो कर्म चिकित्सा च वातिके यन्मदालये”
(च वि. म्या न २४)—इति ॥ २२ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतानां मधुकोशव्याख्याया पानालयपरमदपाना-
जीर्णपानविभ्रमनिदान समाप्तम् ॥

दाहनिदानम् ।

त्वचं प्राप्त. स पानोष्मा पित्तरक्तामिमूर्च्छित. ।

दाहं प्रकुरते घोर पित्तवत्तत्र मेपजम् ॥ १ ॥

मदालयेऽपि दाहो भवत्यन सप्तप्रकार दाहमाह, तत्र मयजमाह—त्वच-
मित्वादि । पानोष्मा मद्यपानदुपित्तपित्तस्त्रौष्य, नमानोमेति पाठान्तरमयुक्त, सुधुते
पानालये श्लेष्मसास पाठान् । पित्ततोऽप्यय हेतुनेदात्पृथक् पठित ॥ १ ॥

वृत्तदेहानुगं रक्तमुद्रिकं दहति ध्रुवम् ।

स उप्यते तृप्यते च ताम्राभस्ताम्रलोचनः ॥ २ ॥

लोहगन्धाङ्गवदनो वह्निनेवावकीर्यते ।

रक्तमाह—वृत्तेलादि । स उप्यते सनीपस्थेनेव वह्निना तप्यते, संभू-
प्यत इति पाठान्तरं आचूयणवद्वेदानामनुभवति । ताम्राभ इति गात्रे । लोहगन्धा-
ङ्गवदन इति लोहस्यैव गन्धोऽङ्गे वदने च यस्य स तथा ॥ २ ॥

पित्तज्वरसम. पित्तात्स चाप्यस्य विधि. स्मृतः ॥ ३ ॥

पित्तमाह—पित्तेलादि । पित्तज्वरसम पित्तज्वरलिङ्गयुक्त, पित्तज्वरे
त्वामाशयदुष्वाद्योऽधिका इति भेद । स चाप्यस्य विधिरिति पित्तज्वरविधिः सा ॥ ३ ॥

* उपश्रवनाह—हिक्केलादि । एते उपश्रवा पानहर्तान् पुण्यान् भजन्ते । इति
वृत्, अक्षवा नीड चापश्रवनिनम् । गधिरमने वीरव रक्ते (भा० ६०) ॥ २२ ॥

*तृष्णानिरोधादध्वातो क्षीणे तेजः समुद्धतम् ।
सवाह्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेन्मन्दचेतसः ॥ ४ ॥
संशुष्कगलतालव्योष्ठो जिह्वां निष्कृष्य वेपते ।

- तृष्णानिरोधजमाह—तृष्णेत्यादि । तेजः समुद्धतं पित्तोष्मा वृद्ध इत्यर्थः ।
निष्कृष्य नि.सार्य ॥ ४ ॥—

असृजः पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः स्यात्सुदुस्तरः ॥ ५ ॥

अवगाढशस्त्रप्रहारज्वितरक्तपूर्णकोष्ठजमाह—असृज इत्यादि । न चोक्त-
रक्तजेनास्य पीनहृत्थं, कृत्स्नदेहानुगमिति वचनात् कारणभेदाच्च । असृजः पूर्णको-
ष्ठस्येति “पूरणगुणसुद्धितार्थं—” इत्यादिना ज्ञापकेन कर्तरि पठौ, रक्तेन पूरितकोष्ठ-
स्येत्यर्थः । कोष्ठशब्देन हृदयादयो गृह्यन्ते । मदाह सुश्रुतः,—“स्थानान्यामामि-
पक्वाना मूरस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुक. फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते” (सू० चि०
स्था० अ० २)—इति ॥ ५ ॥

धातुक्षयोक्तो यो दाहस्तेन मूर्च्छातृडर्दितः ।

क्षामस्वरः क्रियाहीनः स सीदेद्भ्रूशपीडितः ॥ ६ ॥

धातुक्षयजमाह—धात्वित्यादि । धातवो रसादयः । क्रियाहीनो निश्चेष्टः;
किंवा भ्रूशपीडितो दाहेन क्रियाहीनश्चित्साहीनो यदि भवेत्तदा सीदेन्म्रियत
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सप्तमो मतः ।

सर्वे एव च वर्ज्याः स्युः शीतगात्रस्य देहिनः ॥ ७ ॥

इति धीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने दाहनिदानं समाप्तम् ॥ १९ ॥

मर्माभिघातजमाह—मर्मैत्यादि । मर्माणि शिरोहृदयबस्त्रादीनि । जैम्भटस्तु
सप्तममन्यथा गणयति,—‘त्वचं ग्राह’ इत्यादिना प्रथमः, ‘कृत्स्नदेहानुगं रक्तं’—

* ‘तृष्णाविधारणादध्वातो रक्ते क्षीणे सति, तेजः समुत्थितं पित्तोष्मा वृद्ध
इत्यर्थः । सवाह्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेत् । मन्दचेतसो विसंज्ञस्य । निष्कृष्य नि.सार्य
कल्पते’ (भा० ६०) ॥ ४ ॥ ५ ॥—

† ‘धातवो रसादयः, तेषां क्षयेण यो दाहो भवति तेन धातुक्षयजदाहेन, क्षामस्वरो
दुर्बलस्वरः’ (भा० ६०) ॥ ६ ॥

‡ ‘क्षतजेनाश्रतश्चात्र शोचतो वाऽप्यनेकथा । तेनाङ्गं दहतेऽत्यर्थं तृष्णादाह
प्रलापवान्’—इति । अस्वार्थं.—पूर्वमसृजः पूर्णकोष्ठस्येत्यादिना कोष्ठस्येन रक्तेन दाहम-
भिधायेदानीं प्रकारान्तरेणाह—क्षतजेन, रक्तेन, अश्रतो भोजनं कुर्वतः, शोकं कुर्वतो
वाऽपि जरस्यान्यो दाहो रक्तेन भवतीति सवन्धः, तेन दाहेनाभ्यन्तरं दहते, तृष्णामूर्च्छा-
प्रहापवान् ‘नरो भवति’ इति शेषः । मर्माभिघातजस्तु सप्तमः । सर्वेषामपि दाहानाम-
भवस्थार्या वर्जनीयत्वमाह—सर्वे इति । सर्वे एव हि ‘दाहा’ इति शेषः । शेषं ‘सुगमन्’
(भा० ६०) ॥ ७ ॥

इत्यत्र रक्तस्थाने पित्तं पठित्वा एतदादिना 'स चाप्यस्य विधिः स्मृतः' इत्यन्तेन पैत्तिको द्वितीयः तृष्णानिरोधजस्तृतीयः, 'असृजः पूर्णकोष्ठस्य' इति चतुर्थः, घातुशयजः पञ्चमः, पष्ठस्य तु क्षतजस्य लक्षणं पठति,—"क्षतजोऽनश्नतश्चाज्ञं शोचतश्चाप्यनेकधा । तेनान्तर्द्वयेऽत्यर्थं तृष्णादाहप्रत्यापवान्"—इति, नर्माभिघातजस्तु सप्तम इति ॥ ७ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां दाहनिदानं समाप्तम् ॥ १९ ॥

अथोन्मादनिदानम् ।

*मदयन्त्युद्गता दोषा यस्मादुन्मार्गमागताः ।

मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ॥ १ ॥

मदालये 'उन्मादमिव चापरम्'—इत्यनेनोन्मादसंकीर्तनमुन्मादसादृश्यं चोक्तं, तथा मदालयेऽपि दाहो भवतीति स्वल्पकक्षयतया दाहमभिधायोन्मादारम्भः, तस्य निरुक्तिमाह—मदयन्तीत्यादि । मदयन्ति मनोविभ्रमं कुर्वन्ति, उन्मार्गमागता विमार्गमागता मनोवहधमनीरनुप्राप्ताः । उद्गता वृद्धाः, अथवोर्ध्वं हृदयं गताः, एतेनोत्पूर्वैव दोषाणां वृद्धत्वं विमार्गगत्वं च दर्शितम् ॥ १ ॥

†एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।

मानसेन च दुःखेन स च पञ्चविधो मतः ॥ २ ॥

विपाद्भवति पष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजम् ।

स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां विभर्ति च ॥ ३ ॥

प्रकारभेदमाह—एकैकश इत्यादि । मानसेन च दुःखेनेति शोकादिना । स चेति षड्विधोऽपि । अत्राप्रवृद्धपदमुपादायापि तरुणपदप्रयोगं उर्वता मुश्रुतेन स्वतन्त्रोऽपि दोषजनितो मदो भवतीति दर्शितम् । अत एव चरके विधिशोषितीयाध्याये (च. सू. स्था. क्ष. २४) उन्मादादपृथगेव पठितः सनिदानचिकित्सित इति ॥ २ ॥ ३ ॥

‡विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।

उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोऽभिघातो विपमाश्च चेटाः ॥ ४ ॥

* 'यस्मादोषा मदयन्ति मनोविभ्रमं कुर्वन्ति, अतोऽयं मानसो व्याधिरुन्माद इति कीर्तित इति संबन्धः । अथवा ऊर्ध्वं हृदयं गताः' (आ० ६०) ॥ १ ॥

† 'तस्य संख्यामाह—एकैकश इत्यादि । वातेन पित्तेन श्लेष्मणा, 'सर्वश इति सन्निपातेन, अत्यर्थमूर्च्छितैरतिप्रवृद्धैः, विषादं षष्ठो भवति । स चाप्रवृद्ध इति स च विकारः, यावत् प्रवृद्धो वृद्धिं गतो न भवति, यावच्च तरुणस्यावन्मद इति संज्ञां विभर्ति मद इति कस्यन इत्यर्थः' (आ० ६०) ॥ २ ॥ ३ ॥

‡ 'दुष्टं गरुडमन्त्रादि, अनुचिभोजनं षण्ढाद्यादिरष्टं, प्रधर्षणं निन्दाप्रमिभवनं' (आ० ६०) ॥ ४ ॥

सामान्यहेतुमाह—विषदेत्यादि । दुष्ट गरसहितमन्नादि । प्रघर्षणं 'धूप' प्रघर्षणे, इत्यस्मात् प्रघर्षणमभिभव । भयहर्षपूर्वो मनोभिपात इति भयहर्षाभ्यां मनसोऽभिभव, भयहर्षपूर्व इति भय हर्षौ द्वौ वा पूर्वं यस्य स तथा, पूर्वज्ञब्दोऽत्र कारणवाची, चकारोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्य, तेन कामक्रोधलोभादयोऽपि कारणमिति जेज्जट, अन्ये त्वाहु -क्रोधादिभिरपि भयहर्षपूर्वक एव भवतीति, तेन तौ निर्दिष्टौ । विषमाश्च चेष्टा इति विषमाङ्गान्यासबलवद्विमहादय उन्मादहेतव इति योज्यम् ॥ ४ ॥

* तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।

स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥ ५ ॥

संप्राप्तिमाह—तैरित्यादि । तैरल्पहेतुभिः । अल्पसत्त्वस्य अल्पसत्त्वगुणस्येति चक्र, जेज्जटस्त्वाह—सत्त्व मन, तस्य चाल्पत्व रजस्तमोभ्यामाहृतत्वेनाल्पज्ञानजनकत्वात् । मला वातादय । बुद्धेर्निवासं हृदयमित्यनेन हृदयस्याधयस्य दुष्ट्या 'तदाश्रितज्ञानस्यापि दुष्टिर्भवतीति दर्शयति । स्रोतांसि मनोवहानीति हृदयाश्रिता दश धर्मन्व; एतच्च विशेषेण बोध्य, निखिलदेहस्रोतसामेव मनोऽधिष्ठानत्वेन चरके दर्शितत्वात् । अधिष्ठाय व्याप्येत्यर्थं ॥ ५ ॥

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवञ्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।

अबद्धवाक्त्वमसंबद्धवचनत्वम् । लिङ्गम् ॥ ६ ॥

सामान्यरूपमाह—धीविभ्रम इत्यादि । एतत् सामान्य पूर्वरूपमिति जेज्जट, सामान्यरूपमिति चक्र । धीविभ्रमो भ्रान्तज्ञानत्वम् । सत्त्वपरिप्लवो मनसश्चमलत्वम् । अधीरता कातरत्वम् । अबद्धवाक्त्वमसंबद्धवचनत्वम् । लिङ्गयतेऽनेनेति लिङ्ग, तेन पूर्वरूप रूप चेति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

रूक्षाल्पशीताप्रविरेकधातुक्षयोपवासैरनिलोऽतिदुःखः ।

चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥ ७ ॥

अस्थानहाससितनृत्यगीतवागङ्गविश्लेषणरोदनानि ।

पारुष्यकार्यार्थणवर्णताश्च जीर्णं बलं चानिलजलस्य रूपम् ॥ ८ ॥

वातजमाह—रूक्षेत्यादि । विरेकशब्देनात्र वान्तिरप्यभिधीयते, विरेचयति देहान्मलं घृयकरोतीति व्युत्पत्त्या । अस्थानहासेत्यादि अस्थानेऽविषये हासोऽस्थानहास,

* 'संप्राप्तिमाह—तैरित्यादि । अल्पसत्त्वस्य नरस्य मला वातादय प्रदुष्टा सन्तो बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य मनोवहानि स्रोतांस्यधिष्ठाय व्याप्याशु चेतः प्रमोहयन्ति' (भा० ६०) ॥ ५ ॥

† 'पर्याकुला दृष्टिरिति आकुलाबलोकनम् । अन्ये तु हृदयं शूल्यमेत्वं धीविभ्रमत्वादि सामान्यलक्षणमेवाहु' (भा० ६०) ॥ ६ ॥

‡ 'एतद्वातिकोन्मादलक्षणम् । रूक्षाल्पशीताप्रैर्भोज्यं । धातुक्षयो रसादिपातुष्य, स्मृतिदुष्टं वापुश्चिन्ताशोकारिदुष्टं हृदयं मनः भ्रमिदयं बुद्धिं स्मृतिं च शीघ्रमुपहन्ति । अनुभूतार्थस्मरणं स्मृतिः । पारुष्यं रोदनं, वार्यं वृत्तात्, अस्मकवर्णता रूद्रत्ववर्णः' (भा० ६०) ॥ ७ ॥ ८ ॥

एवमस्थानशब्द स्मितादिषु प्रयोज्य । स्मितभीषदास । अहविज्ञेपो विरुद्धचेष्टा । जीर्णं बलमिति जीर्णं आहारे व्याधेर्वल भवति ॥ ७ ॥ ८ ॥

*अजीर्णकङ्कम्लविदाह्यशीतेर्भोज्येश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।

उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदि स्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥ ९ ॥

अमर्षसंरम्भविनग्रभावाः सन्तर्जनातिद्रवणोष्णरोपाः ।

प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषः पीता च भाः पित्तकृतस्य लिङ्गम् १०

पित्तजमाह—अजीर्णत्वादि । अशीतंरिति उष्णं । उन्मादमत्युग्रमिति अत्युग्र तीव्रवेग, 'उन्मादमत्युग्र' इति पाठान्तरे उग्र यथा भवति तयोन्माद जनयति । अनात्मकस्य अनात्मवत् । पूर्ववदिति चिन्तादिदुष्टद्वयस्य बुद्ध्यादिकमुपह्वलेत्वादि-सप्रान्या । कुर्यादिति वक्ष्यमाण लिङ्गमिति शेष । अत्र पक्षे किं तन्निष्मिल्याह—अमर्षत्वादि ।—अमर्षोऽसहिष्णुत्व, न तु रोष, तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । संरम्भ आरभटी, विनग्रभावो नग्रत्वम् । सन्तर्जन परित्रासन, अतिद्रवण फलायन, औष्ण्यं गात्रस्य, औष्ठ्यमिति पाठान्तरे विकृतौष्ठत्वम् । प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाष इति छायाया शीतयोरन्नजल्योश्वाभिलाष ॥ ९ ॥ १० ॥

†संपूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य सोष्मा कफो मर्मणि संप्रदुष्टः ।

बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहृत्य चित्तं प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम् ॥११॥

वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविकप्रियताऽतिनिद्रा ।

छर्दिश्च लाला च बलं च भुके नप्तादिशौक्यं च कफात्मके स्यात् ॥

कफजमाह—संपूरणैरेत्वादि । मन्दविचेष्टितस्य आयासशून्यस्य । संपूरणैर्भोजनादिभिः, कफो दुष्ट इति संबन्ध । सोष्मा सपित्त । कफेनापि क्रियमाण उन्मादोऽवश्यं सपित्तेन क्रियते व्याधिमहिम्ना, यथा मूर्च्छा । अन्ये त्वाहु —केवलकफेनापि क्रियते, सोष्मपदेन तु इन्द्रजोऽपि भवतीति सूच्यते । अन्ये त्वाहु —ऊष्मसन्धेन शक्तिरुच्यते, तेनोत्कृष्टशक्तिक कफ इत्यर्थ । मर्मणीति हृदये । विकारमुन्मादम् । नारीविविकप्रियतेति नारीप्रियता विजनप्रियता च । बलं च भुके इति 'व्याधे' इति शेष । नखादीत्यादिसन्धेन त्वञ्मूननेनादीना ग्रहणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

‡यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वैः समस्तैः स च हेतुभिः स्यात् ।

सर्वाणि रूपाणि विभर्ति तादृग्विरुद्धभैषज्यत्रिधिविचर्यः ॥ १३ ॥

* 'अजीर्णादिभिश्चित सचयता गतमुदीर्णवेगं पित्तं पूर्ववच्चिन्तादिदुष्टद्वयस्य बुद्ध्यादिकमुपहृति । अजीर्णमविद्रम्भ, संरम्भ आरभटी, इत्थपादादिविशेषामित्यने । विनग्र भावो बलादित्याग, सन्तर्जन परित्रासन मत्तनमपरस्पर्श । चोषो दाहविशेष । पीता च भा पीतवर्णता' (आ० ६०) ॥ ९ ॥ १० ॥

† 'चित्तं प्रमोहयन् बुद्धिं स्मृतिं चोपहृत्योन्मादं करोति वाक्चेष्टितं मन्दमल्प, निद्रा-बाहुल्यं, छर्दि, लालास्राव, नखनेत्रादीना शौक्यं च' (अ० ६०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

‡ 'सन्निपातप्रभवेनैव सर्वात्मकत्वं लभ्यं पुन सर्वैरिति यद्ग्रहणं कृतं तदनुसन्तोऽग्रहणार्थं, तेन रजस्तमोमिलितैरेत्यर्थं, तेन वाक्त्रयो रजस्तमोभिर्मनोशोषैर्मिलिता समस्तैश्च

साग्निपातिकमाह—य इत्यादि । सर्वे समस्येरिति सर्वैरिति कृत्वाऽपि यत् समस्यै-
रिति करोति तेनैव बोधयति,—वातादयोऽनेके स्वनिदाने कुपिता उन्माद जनयन्ति,
ननु प्रत्येकमेवनिदानकुपिता । विरुद्धभैषज्यविधिर्विबर्ज्य इति । अयमभिसन्धि-
त्रिदोषजे प्रत्येक वातादिप्रत्यनीक क्रिया कार्या, सा च परस्परविरोधिनी, त्रिदोषहर्त
च किंचिदेव द्रव्यमामलभ्यादि, तन्तु नात्र यौगिक, 'न हि सर्वाणि सर्वत्र यौगिकानि
भवन्ति' इति—वचनात् । ननु, यद्यव तदा सर्वे एव हि त्रिदोषजप्रकारा असाध्या
भवेयुरित्यत उक्तं—सादृशिति । कोऽप्यय सप्राप्तिविशेषो रोगविशेषो वा, येनाय
विरुद्धभैषज्यविधिर्न तु सर्वं इत्यर्थं । अन्ये त्वाहु—सर्वे समस्यैद्वयुभिर्भेद कृत स
एवासाध्य, न त्वल्पद्वैतुद्वैत इति ॥ १३ ॥

*चोरैर्नरेन्द्रपुरुषैरभिस्तथाऽन्यै-

विप्रासितस्य धनवान्धवसंक्षयाद्वा ।

गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-

जायेत चोत्कटतमो मनसो विकारः ॥ १४ ॥

चित्रं ध्रयीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो

गायत्यथो हसति रोदिति चापि मूढः ।

श्लोकादिनाह—चोरैरित्यादि । क्षते उपहृते, प्रियया रिरंसो कामुकस्य, अप्राप्तया
प्रियया क्षते मनसीति सन्धेय । तस्य लक्षणमाह—चित्रमित्यादि । चित्र विविधम् ।
मनोऽनुगत गोप्यमपि । विसंज्ञो विपरीतज्ञान, अत एव मूढ ॥ १४ ॥

रिक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः

श्यावाननो विपृष्टेऽथ भवेद्विसंज्ञः ॥ १५ ॥

विपजमाह—रिक्तेक्षण इत्यादि । हतबलेन्द्रियभा इति हत बलमिन्द्रियाणि मात्र
यस्य स तथा । भा वीति ॥ १५ ॥

अघाञ्ची वाऽप्युदञ्ची वा क्षीणमांसयलो नरः ।

जागरुको हासदेहमुन्मादेन चिनश्यति ॥ १६ ॥

साध्यलक्षणमाह—अघाञ्ची इत्यादि । अघाञ्ची अधोमुख, उदञ्ची ऊर्ध्वमुख, अत
एवान्ये 'अपास्तुत्तस्तन्मुखो वा' इति पठन्ति । जागरुकोऽनिद्र ॥ १६ ॥

निदाने कुपिता उन्माद जनयति । सर्वाणि रुग्णाणि सवदोषलक्षणानि विमर्शि । तादृ-
शिति तादृश । कोऽप्येव त्रिदोषमप्राप्तिविशेषो रोगविशेषो वा, येनाय विरुद्धभैषज्यविधि-
र्विबर्ज्य' (भा० २०) ॥ १३ ॥

* 'मनोऽनुगतमाह—चोरैरित्यादि । नरेन्द्रपुरुषैर्वापिकारिभिः, अनेभिः, अन्दैरिति
सिद्धतानादिभिः, वित्रानिदस्य बोधशब्दादिभिः, द्रव्यविनाशाय पुत्रादिमत्तानां गाढ-
धने मनसीति संसृप' (भा० २०) ॥ १४ ॥—

† 'श्यावाननो हतबलेन्द्रियभाः' (भा० २०) ॥ १५ ॥

‡ 'क्षीण मांसं बलमिन्द्रियं यस्य स तथा' (भा० २०) ॥ १६ ॥

* अमर्त्यधाग्विक्रमवीर्यचेष्टो ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्भयः ।

उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य भूतोऽयमुन्मादमुदाहरेत्तम् ॥ १७ ॥

भौतिकोन्मादस्य सामान्यलक्षणमाह—अमर्त्या अमनुष्या अनु-
विता वा वागादयो यस्य स तथा । विक्रमः पराक्रमः, वीर्यं शक्तिः, चेष्टा शारीरिकी
क्रिया । ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिरत्युपलक्षणे तृतीया । ज्ञानं तत्त्वज्ञानं, विज्ञानं
शिल्पादिज्ञानं; किंवा ज्ञानं ब्राह्मज्ञानं, विज्ञानं तदर्थनिश्चयः; आदिशब्देन स्पृष्टादीनां
ग्रहणं, तेषां बलम् । अनियत इति न वातजादिवदाहारजीर्णादिकालवत् कालनियमः ।
नियत इति पाठे तु बक्ष्यमाणानियतविध्यादीनां ग्रहणं, देवग्रहाः पापंमास्यामित्यादि ।
भूतशब्देनात्र सर्वे एव बक्ष्यमाणा देवादयोऽभिधीयन्ते ॥ १७ ॥

† संतुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो निस्तन्द्गीरवितथसंस्कृतप्रभाषी ।
तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः ॥ १८ ॥

देवजुष्टमाह—संतुष्ट इत्यादि । अतिदिव्यमाल्यगन्ध इति अतिभात्रो दिव्यमाल्य-
स्यैव गन्धो यस्य स तथा । निस्तन्द्गीरनिद्रः । अवितथं सत्यम् । विदेहेऽपि,—
“निःस्त्रपं सत्यसंस्कृतभाषिणम्”—इति पाठितम् । ब्रह्मण्यो ब्राह्मणानुरक्तः । देवजुष्टो
देवग्रहपीडितः । देवग्रहणेन गणमातृकादयोऽपि ब्राह्माः । विदेहेऽपि पठ्यते,—
“मोक्षनः स्रस्तसर्वाङ्गो लालाफेनाविलाननः । निशङ्गः कम्पनो मूर्खो गणमातृभिः-
र्दितः—” इति ॥ १८ ॥

‡ संखेदी द्विजगुरुदेवदोषवका जित्साक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः ।
संतुष्टो न भवति चास्त्रपानजातैर्दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः १९

देवशत्रुजुष्टमाह—संखेदीत्यादि ॥ १९ ॥

§ इष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी

स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।

नृत्यन्वै प्रहसति चारु चालपशब्दं

गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मञ्जुष्यः ॥ २० ॥

* ‘अनियत इति कदाचिन्मध्याह्ने कदाचित्प्रदोषे, न तु वातादिजवदाहारजीर्णादिका-
कालनियमः, तं भूतोऽयमुन्मादं कथयेत्’ (आ० ५०) ॥ १७ ॥

† ‘संतुष्टः संतोषवान्, शुचिः स्नानाचमनादिना । अवितथं सत्यं संस्कृतं च प्रभाषत
इति । तेजस्वी तेजोयुक्तः, स्थिरनयनो निमेषरहितः, वरदाता, वनो ब्रह्मण्यो ब्राह्मणानु-
रक्तः’ (आ० ५०) ॥ १८ ॥

‡ ‘अमुरजुष्टमाह—संखेदीत्यादि । यः संखेदी खेदवान्, माद्यगुरुदेवानां निन्दकः,
जिह्वाक्षुः कुटिलदृष्टिः, विमार्गदृष्टिः क्षुतिपर्षनिन्दकः; अत्रं शक्तिमांसादि, पानं क्षीरम-
द्यादि, तैः संतुष्टो न भवति । दुष्टात्मा पापयुक्तिः । मूर्खनिधो देवशत्रुजुष्टो भवति’
(आ० ५०) ॥ १९ ॥

§ ‘इष्टात्मा चिन्तादिरहितः संतुष्टात्मा । पुलिनं नवादिर्दंडं, वनमुपानं, तपोरन्वटं
मध्यं, तद्विशेषास्तेव इति’ (आ० ५०) ॥ २० ॥

गन्धर्वाविष्टमाह—हृष्टेत्यादि । पुलिन तोयोज्जित तटं, अन्तरं मध्य, विशोषो वा ।
स्वाचारोऽनिन्दिताचार । प्रियेत्यादि प्रियाणि परि सर्वतो गीतगन्धमाल्यानि यस्य स
तथा । नृत्त्यन्वित्यादि चारु (यथा भवति तथा) नृत्त्यल्पशब्द यथा भवति त्वया
प्रहसतीति योज्यम् ॥ २० ॥

*ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी

गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः ।

तेजस्वी वदति च किं ददासि कस्मै

यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ २१ ॥

यक्षाविष्टमाह—ताम्राक्ष इत्यादि । प्रियेत्यादि प्रिय शोभन, तनु सुदृग्, रक्तं च
वस्त्र धर्तुं शील यस्य स तथा ॥ २१ ॥

प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान्

शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवहः ।

मासेप्सुस्तिलगुडपायसामिकाम-

स्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्ट ॥ २२ ॥

पितृजुष्टमाह—प्रेतानामित्यादि । प्रेताना मृतपितृणा संबन्धमात्रविक्षया न
चतुर्थो । दिशति ददाति । संस्तरेषु पुत्रपत्न्यादिरचितास्तरणेषु । अपसव्यवहो वामो-
त्तरीय । मासेप्सुरित्यादि । एतदभिवानप्रयोजन यस्मिन् यस्येच्छा भवति तस्य तेनैव
वलिर्दातव्य, एमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । तद्भक्त पितृभक्त ॥ २२ ॥

‡यस्तूर्ध्व्यां प्रसरति सर्पवद्विषाच्चित्

सृक्कण्ठ्यौ विलिहति जिह्वया तथैव ।

क्रोधात्तुर्गुणमधुदुग्धपायसेप्सु-

र्जातव्यो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः ॥ २३ ॥

नागाविष्टमाह—यस्त्वित्यादि । प्रसरति सर्पवदिति उरसा गच्छति । सृक्कण्ठ्यौ
ओष्ठप्रान्तौ । सृक्कण्ठीशब्द ईकारान्तोऽप्यस्तीत्युच्येयम् ॥ २३ ॥

‡मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सु-

निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।

* 'ताम्राक्षो रक्तनेत्र । गम्भीरोऽनाकुलितान्त वरण, द्रुतगतिरुत्तालपति, अल्पवाग्-
व्यभाषी, साहिष्णु सहनशील । कस्मै किं ददामीत्यव वदति' (आ० ६०) ॥ २१ ॥

† 'पिण्डानन्नमयान्, शांतात्मा शांतस्वभाव, जलमपि चेत्यर्थ । 'अपसव्यवहस्त' इति पाठे दक्षिणहस्त । पायस
क्षीरसिद्धास्तण्डुला, अमिकामोऽमिलापुष्प, तद्भक्त पितृभक्त, तद्भक्त पितादिभोजन
दत्ते दहण' (आ० ६०) ॥ २२ ॥

‡ 'सर्पग्रहजुष्टमाह—य इत्यादि । उर्ध्वं भूमौ सर्पवद्वरसा गच्छति, सृक्कण्ठ्याओष्ठप्रान्तौ
जिह्वया विलिहति । क्रोधात्तुर्गुणमधु, गुणदमित्येव, भुजङ्गमप्रदेशे जुष्टो हेव'
(आ० ६०) ॥ २३ ॥

§ 'विविधसुराविकारा पैठीमनृत्तव, भृशमतिशयेन लज्जारहित, अतिनिष्ठुरो दयात्
हित, विपुलबन्धोऽत्रादिनाऽपि प्रभूतवत्' (आ० ६०) ॥ २४ ॥

क्रोधात्तुर्विपुलवलो निशाविहारी

शौचद्विह भवति स राक्षसैर्गृहीतः ॥ २४ ॥

राक्षसाविष्टमाह—मांसेत्यादि । निशाविहारी निशायामेव भ्रमणशीलः । राक्षस-
शब्देन ब्रह्मराक्षसादयोऽपि ग्राह्याः । तथा राक्षसानन्तरं विदेहोऽपि पठति,—“देववि-
प्रयुद्धेपी वेदवेदाङ्गनिन्दकः । आत्मपीडाकरो हासी ब्रह्मराक्षससेवितः”—इति ॥२४॥

* उद्धस्तः कृशपरुषोऽऽचिरप्रलापी

दुर्गन्धो भृशमशुचित्तयाऽतिलोलः ।

बह्वशी विजनवनान्तरोपसेवी

व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचनुष्टः ॥ २५ ॥

पिशाचाविष्टमाह—उद्धस्त इत्यादि । उद्धस्त ऊर्ध्वबाहुः; उद्धस्त इति पाठान्तरं
न्याय्यं, विदेहेऽपि दिग्म्बरपाठात्; उद्धस्तो नमः । परुषो रुक्षः । लोलः सर्वोस्मिन्नभे
दाने च सतृष्णः । लोलरिति पाठान्तरे स एवार्थः । व्याचेष्टमिति विरुद्धव्याचेष्टन् ॥२५॥

स्थूलाक्षो द्रुतमदनः स फेनलेही

निद्रालुः पतति च कम्पते च यो हि ।

यश्चाद्रिहिरदनगादिविच्युतः स्यात्

सोऽसाध्यो भवति तथा प्रयोदशान्दे ॥ २६ ॥

त्रिविधं हि हिंसाक्रोधापूजार्थं प्रहा गृह्णति । यदुक्तम्,—“अशुचिं भिन्नमयां दं क्षतं
वा यदि वाऽक्षतम् । हिंस्रुहिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमयापि च” (सु. उ. तं. अ. ६०)—
इति । तत्र हिंसार्थं गृहीतोऽसाध्यो भवति, तस्य श्लोकार्थद्वयेन लक्षणमाह—स्थूलाक्ष
इत्यादि । स्थूलाक्षो विद्वत्तनेन इति जेजुष्टः, द्रुतमदनेन द्रुतगतिः, अत एव त्वरित-

* ‘कृशो निर्मांसः, विरुद्धलापी विरुद्धमार्पी, ‘अचिरप्रलापी’ इति पाठान्तरम् । दुर्गन्धः ;
‘अतिलोलः’ इत्यत्र अतिचपल इत्यन्वये; ‘अनिद्रोः’ इति पाठान्तरे मग्नलोत्तुप इत्यर्थः ।
बह्वशी प्रचुरश्लोका । विजन निर्जनस्थान, हिमाशुं शीतानु, तयोः सेवी, रात्रेः सेवी
रात्रिनिचातीलभः । ‘विजनवनान्तरोपसेवी’ इति पाठान्तरम् । व्याचेष्टन् त्रिविधं चेष्टन् ;
‘व्याचेष्ट’ इति पाठान्तरे विरुद्धचेष्ट यथा भवति तथा भ्रमति’ (आ० ६०) ॥ २५ ॥

† त्रिविधं हि हिंसाक्रोधापूजार्थं प्रहा गृह्णति । यदुक्तं “अशुचिं भिन्नमयां दं क्षतं वा
यदि वाऽक्षतम् । हिंस्रुहिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमयापि च”—इति । असाध्यः—भिन्नमयां दं
क्षुण्णित्तुदितकर्मणोऽन्यत्र कर्मणि प्रवृत्त, अमर्यादाभ्यां हिंसादिप्रवृत्तत्वात् । क्षतं मयन,
मामशोणितप्रितत्वात् । अशुचमपि शौचादिरहितम् । अत्र विहारशब्देन रात्रिभिधीयते ।
सत्कारः पूजा । द्रुत हिंसार्थं गृहीतोऽसाध्यो भवति । तस्य लक्षणमाह—स्थूलाक्ष इत्यादि ।
यश्चाद्रिहिरदनगादिविच्युतः । यश्चेत्यर्थः पतितः स्यात् शीतोष्णसाध्यः । अद्रिः पर्वतः,
दिरतो गवः, आदिप्रहारात्प्रामादादयो गृह्णन्ते । श्लेष्मन्त्यः पतितः स्यादित्यर्थः’
(आ० ६०) ॥ २६ ॥

१ ‘राधुषान्तरं’ इति क. । २ अथ ‘विजनवनान्तरोपसेवी’ इति पाठानि-
प्रादेन ॥

गतिरिति जेजटेन पठितम् । मधेत्यादि ।—पर्वतादिपठितं सन् यो पृथ्वते सोऽप्य-
साध्य, नगो वृक्षः । सर्व एवोन्मादी प्रयोदशोऽब्दे देवतागृहीतोऽप्यसाध्य । विन्दे-
ऽविक्रमप्यसाध्यलक्षणं पठ्यते,—“मिदूप्रवृत्त क्षतज सासाक्ष सुतनासिक । हृक्षजिह्व
पूतिगर्भो हतवागतिदुर्बल ”—इत्यादि ॥ २६ ॥

* देवमहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि ।

गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ॥ २७ ॥

पिथ्याः कृष्णक्षये हिंस्र्युः पञ्चम्यामपि चौरगाः ।

रक्षांसि रात्रौ पैशाचाश्चतुर्दश्यां विशन्ति हि ॥ २८ ॥

देवादीनां ग्रहणकालमाह—देवमहा इत्यादि । पौर्णमास्यां पूर्णिमायाम् । कृष्ण-
क्षयेऽमावास्यायाम् । प्रायोग्रहणादन्यत्रापि । तिथ्यभिधानप्रयोजनं लक्षणार्थं तर्तित्थै
बलिदानार्थं च ॥ २७ ॥ २८ ॥

दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।

स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहं च देहधृक् ।

विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणः ॥ २९ ॥

ननु, यदि ग्रहाविशानां पुषामुन्मादं स्यात्, तदा विशन्तो ग्रहा कुतो न लक्ष्यन्ते ?
इत्यत्र आह—दर्पणादीनित्यादि । अस्मदादिदर्शनायोग्यत्वात् दृश्यन्त इत्यर्थः ।
आदिशब्देन प्रकारवाचिना जलतैलादीनां ग्रहणम् । छाया प्रतिकृति, शीतोष्णमिति
कर्तृपद, प्राणिन इति कर्मपदम् । स्वमणिमिति सूर्यकान्तम् । देहधृगात्मा, मन
इति जेजट । अनेकदृष्टान्तप्रयोजनं जेजटलिखितं तच्चानुपयुक्तत्वेन विस्तरभयाच्च
न लिखितम् । देवशब्देन चान् देवस्यानुचरा देवसधर्माणो गृह्यन्ते, देवानां मनुष्य-
शरीरेणाशुचिना सबन्धाभावात् । यदाह सुश्रुत, “न ते मनुष्यै सह सविशन्ति न
ते मनुष्यान् कश्चिदाविशन्ति । ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतविद्याविषया
दपेता (सु. उ त अ ६०)—” इति ॥ २९ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृताया मधुकोशव्याख्यायामुन्मादनिदानं समाप्तम् ॥ २० ॥

* ‘विशन्ति अनुप्रवेशं कुर्वन्ति । असुराः अमुरग्रहाः । सन्ध्ययोरपीत्यपिशब्दं पादपूर्णे,
अन्वेऽपिशब्दात् पौर्णमास्यामपि गृह्णन्तीति वणयन्ति । प्रायशोऽष्टम्यामिति प्रायःशब्दा-
त्सन्ध्ययोरपि गन्धर्वा विशन्तीति लभ्यते । पिथ्याः पितृग्रहाः । पञ्चम्यामपीत्यपिशब्दात्कृ-
ष्णक्षयेऽपि । उरगा नागग्रहाः । तिथ्यभिधानप्रयोजनं तेषां तिथौ बलिदानार्थं, तथा
नोक्तं—“ग्रहा गृह्यन्ति ये तेषु तेषु विशेषतः । दिनेषु बलिहोमादीन् प्रयुञ्जीत
चिकित्सक ”—इति (आ० ६०) ॥ २७ ॥ २८ ॥

। ‘ननु भूतैः शरीरेऽनुप्रवेशं क्रियते न तु शरीरिणि, तत्कथं शरीरेण इत्यभिधानं न
विरुध्यते ? उच्यते—शरीरिशब्देनात्र शरीरमभिप्रेत, स्थानिनि स्थानोपचारात्, यथा-
मन्त्रा क्रोशन्तीति । यथा छायाशीतोष्णादयो दर्पणप्राणिप्रभृतीन् विशन्तो न दृश्यन्ते
तद्वद्वदा इत्यर्थः’ (आ० ६०) ॥ २९ ॥ ३० ॥

*प्रविश्याशु शरीरं हि पीडां कुर्वन्ति दुःसहाम् ॥ ३० ॥

(तपांसि तीव्राणि तथैव दानं व्रतानि धर्मो नियमश्च सत्यम् ।
गुणस्तथाऽष्टावपि तेषु नित्या व्यस्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावम् ३१
न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति न वा मनुष्यान्कचिदाविशन्ति ।
ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतविद्याविषयादपोह्याः ॥३२॥
तेषां ग्रहाणां परिचारका ये कोटीसहस्रायुतपद्मसंख्याः ।

• असृग्वसामांसभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च तथाऽऽविशन्ति ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने उन्मादनिदानं समाप्तम् ॥ २० ॥

अथापसारनिदानम् ।

†(चिन्ताशोकादिभिर्दोषाः क्रुद्धा हृत्स्रोतसि स्थिताः ।

कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपसारं प्रकुर्वते ॥ १ ॥)

तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकद्वयस्मृतेः ।

अपसार इति क्षेयो गदो घोरश्चतुर्विधः ॥ १ ॥

* "श्रदानीं ग्रहाणां तीव्रतपादियमाद्रियुक्ता प्रभाववत्ता मुश्रुतोक्तेन श्लोकनयेण दर्शयितु-
माह—तपासीत्यादि । तपस्त्वपनलक्षणमुपवासादि, व्रतानि शास्त्रोदितविधिना भोजनादि-
नियमनानि, कर्म कायवाच्यनसा मुचरितम् । गुणास्त्रयाष्टविति श्रुतिमा १, महिमा
२, लविमा ३, प्राकाम्यं ४, प्राकाश्यं ५, ईशित्व ६, वशित्व ७, कामावसायित्व
८, चेति । अन्ये तु—“आवेशश्चेतसो ज्ञानमर्थानां शब्दनक्रिया । दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः
कान्तिरिष्टतश्चाप्यदर्शनम्” इत्यष्टविधमैश्वर्यमाहुः । तेषु ग्रहेष्वेते गुणा नित्याः, न कादा-
चित्काः, व्यस्ता द्वित्रिचत्वार इत्यादि, समस्ताः सर्वे; यो यस्य प्रभाव इति यथाप्रभावः
तत्र व्यस्ता गुणा असुरादिग्रहाणां, सनस्ता देवग्रहाणाम् । अथ ते नियमादियुक्ताश्चेत्क-
थमशुचिं देहमाविशन्ति, न कथञ्चन, अत एवाह—नेत्यादि । ते देवादयो मनुष्यैः सह
न विशन्ति नैरीमवन्तीत्यर्थः । न वा मनुष्यान् मानुषदेहान् । कचिदप्यनुप्रविशन्तीत्यर्थः ।
ये पुनर्वैद्या 'आविशन्ति' इति मोहादहानात्प्रवदन्ति, ते वैद्या भूतविद्याविषयात्तज्ज्ञाना-
दपोह्या अपसारणीयारत्याज्या इत्यर्थः । के तर्हि गृह्णन्तीत्याह—तेषां देवादीनां परिचारका-
प्रेष्याः, कर्मकरा इत्यर्थः । कोट्यः शतलक्षप्रमाणाः, अयुतं दशसहस्रं, एतेन कोटिज्ञ
शतलक्षप्रमाणयुगितं यत् सहस्रं तादृशैर्दशभिः सहस्रैरप्रायुतं बोद्धव्यं; तेषां पद्म, पद्म
चतुर्दशविन्दुकं, तदेव संख्या तेषां ते तथा । सुभीमा अत्यर्थं भवानकाः । निशाविहारा
रात्रौ भ्रमणशीलाः' (जा० द०) ॥ ३०-३३ ॥

† 'संरम्भाभावो जलदो प्रवेशादिभिः । मुश्रुतादपसारस्य निदानं लिख्यते—“मिथ्या-
दियोगीन्द्रियाभंकर्मेणामभितेवनात् । विरुद्धमदिनाहारविहाररुषिर्तेर्मतेः ॥ वेगनि-
ग्रहशीलानामदिताशुचिभोभिनाम् । रजस्तमोभिभूतानां गच्छता च रजस्तलाम् ॥
तथा कामभयोद्रेगत्रोपशोकादिभिर्मृशम् । चेतस्यमिदृते पुंसामपसारोऽभिजायते”-
इति । अस्वार्थः—मिथ्यादियोगयुक्तानामिन्द्रियार्थानां कर्मणां चाभिनेवनादिति

मनोदुष्टिसाधर्म्यात् समानचिकित्सत्वाद्नुमादानन्तरमपस्मारारम्भः । तस्य निवृत्ति-
सुश्रुतेन कृता,—"स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपस्वत्परिवर्जनम् । अपस्मार इति श्लोकस्ततोऽर्थ-
व्याधिरन्तकृत (सु उ. तं अ. ६१)"-इति । स्मृतिश्च ज्ञानोपलक्षणं, तेनानुभवानु-
मोऽपि बोध्यः । तस्य सामान्यलक्षणमाह—तम प्रवेश इत्यादि । तम प्रवेशोऽन्धकार-
प्रवेश इव ज्ञानाभाव इत्यर्थः । सरन्मोनेत्रविकृति, हस्तपादादिकोपणादिकं च ॥ १ ॥

* हृत्कम्पः शून्यता खेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ।

निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथ ॥ २ ॥

पूर्वरूपमाह—हृत्कम्प इत्यादि । शून्यता हृदयस्यैव । ध्यानं जिज्ञासनम् । अत्र
मूर्च्छा मनोमोहः, प्रमूढता इन्द्रियमोहः ॥ २ ॥

† कम्पते प्रदशेहन्तान् फेनोद्दामी श्वसित्यपि ।

परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ ३ ॥

वातिकलक्षणमाह—कम्पते इत्यादि । श्वसिति खरश्वासो भवति । रूपाणीति
प्राणिनः, 'नीलो मामनुधावति'-इति सुश्रुतवचनात्, एव पैत्तिके 'पीतो मामनु-
धावति'-इति, एव श्लैष्मिके 'श्वेतो मामनुधावति'-इति ॥ ३ ॥

हेयम् । तत्रेन्द्रियाणां श्रवणरसश्चक्षुर्दशनरसनन्नाणानामर्था विषया दृग्दरस्पर्शरूपग-
न्धा, तेषां मिथ्यादिसेवनात् । तत्र परुषेष्टविनाशादिश्रवण मिथ्यायोगः, पदहादीनामति-
शान्द्रश्रवणनतियोगः, सर्वशोऽश्रवणमयोगः, अग्निघातभूताशुचिसंस्पर्शो मिथ्यायोगः,
अतिमात्रशीतोष्णादीनां स्पृश्यानां खानाम्भ्यद्गादीनां चापिसेवनमतियोगः, तथा सर्वशोऽ-
सेवनमयोगः तथाऽस्तिनेपसामतिदर्शनमतियोगः सर्वशोऽनवलोकेनमयोगः, सृक्ष्मादि-
दर्शन मिथ्यायोगः, रक्षानामत्यादानमतियोगः, अनादानमयोगः, तथाऽयोग्यत्सानामदान
मिथ्यायोगः, तथा पूष्याघ्राण मिथ्यायोगः, अतिनीष्णादिगन्धाप्राणमतियोगः, सर्वशोऽघ्रा-
णमयोगः, तथा कायिककर्मणो व्यायामादेर्निषिद्धकालादिषु सेवन मिथ्यायोगः, अतिसेव-
नमतियोगः, सर्वशोऽसेवनमयोगः, तथा वाचिककर्मणः परुषानृतादिवचन मिथ्यायोगः,
अतिवचनानादिकक्षातियोगः, सर्वशो मौनमयोगः, तथा मानसकर्मणः शोकादिचिन्तन
मिथ्यायोगः, अतिमात्रचिन्तनादिकमतियोगः, सर्वशोऽचितनमयोगः । मलिनाहार पूति-
दिग्दामेध्यपर्शुपिताहारः, विदारोऽपि मलिनो दृष्टादृष्टार्थं स्मृतियु विशातव्य इति । वाग्मदा-
त्सप्राक्षिलिरुचये—'अन्मादवत्प्रकुपितैश्चित्तदेहगर्भैर्मले । इते सत्त्वे हृदि न्यसे संज्ञाशक्तिषु
शेषु च ॥ समोषिश्चन्मूढमतिर्भक्ता कुर्वते क्रिया । दन्तान् खादन्वमन् फेन हस्तो
पादौ च विशिषन् ॥ पश्यन्नसन्ति रूपाणि परुषान् पतति क्षिती । विरिक्षाक्षिभ्रुवो
दोषवेगेऽग्नीवे प्रतुष्यते ॥ कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते'-इति । तम प्रवेशादिल-
क्षणो घोरोऽपस्मारारयो गदो हेयः । स चतुर्विध इति बलापिच्छात्फास्तत्रिपातात् ।
चतुर्विध इति विधानं इन्द्रजप्रतिषेधार्थं, इन्द्रजाभावस्तु व्याधिस्वभावात्' (आ० ८०) ॥१॥

* 'तस्मिन्नपसारे भविष्यति हृत्कम्पादीनि पूर्वरूपाणि भवन्ति' (आ० ८०) ॥ २ ॥

† 'भतिलात् दन्तान् दशति, तथा फेनमुद्गमनि, परुषारुणकृष्णानि रूपाणि पश्येत्'
(आ० ८०) ॥ ३ ॥

* पीतफेनाङ्गवक्राक्षः पीतासृग्भ्रूपदर्शकः ।

सत्पण्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शा च पैत्तिकः ॥ ४ ॥

पैत्तिकलक्षणमाह—पीतेत्यादि । पीतासृग्भ्रूपदर्शक इति पीतलोहितवर्णसमस्तव-
स्तुदर्शा । सत्पण्णोष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शा चेत्येवमित्येति सत्पण्णोष्ण, सत्पण्णोष्णश्चासावनलव्याप्त-
लोकदर्शा चेति समाप्त ॥ ४ ॥

† शुक्लफेनाङ्गवक्राक्षः शीतदृष्टाङ्गजो गुरुः ।

पश्येच्छुद्धानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ५ ॥

श्लैष्मिकलक्षणमाह—शुक्लेत्यादि । दृष्टाङ्गजो दृष्टरोमा । चिरादित्यनेन वातपित्त-
योरपिरेण वेगमोक्ष इति सूचयति ॥ ५ ॥

‡ सर्वैरेतैः समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः ।

अपसारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः ॥ ६ ॥

प्रस्फुरन्तं सुबहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवम् ।

नेत्राभ्यां च विकुर्वाणमपसारो विनाशयेत् ॥ ७ ॥

साक्षिपातिकलक्षणमाह—सर्वैरेत्यादि । स चेति स साक्षिपातिक । क्षीणस्यैकदो-
षनोऽप्यसाध्य । एवमनवश्च बोध्य । प्रस्फुरन्तं प्रकम्पन्तम् । नेत्राभ्यां च । विकुर्वा-
णमिति नेत्राभ्यां विवृतिमासादयन्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

§ पश्चाद्वा द्वादशाह्याद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।

अपसाराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदथान्तरम् ॥ ८ ॥

देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ धीजानि कानिचित् ।

शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयाः ॥ ९ ॥

इति धीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽपसारनिदानं समाप्तम् ॥ २१ ॥

* 'पैत्तिकं पित्तापसारयुक्तं पुरपं पीतफेनाङ्गवक्राक्षो भवति' (आ० ८०) ॥ ४ ॥

† 'श्लैष्मिको नरः शुक्लफेनाङ्गवक्राक्षो भवति । शीतदृष्टाङ्गज इति शीतं शीतान्नं ।
कुष्णपीतशुद्धदर्शनं वानादीनां प्रभावः, न तु पेशाद्यादिकं रूपमभिहितम्' (आ० ८०) ॥ ५ ॥

‡ 'एतैः सर्वैस्त्रिभिः समस्तैश्च लिङ्गैस्त्रिदोषजनं साक्षिपातिको ज्ञेयः 'बहुशोऽपसरन्तं तु'
इति पाठान्तरं, बहुशो बहुन्वारानपसरन्तमपसारवेगवत्, क्षीणं पुरुषमिति शेषः ।
इत्यभूत् पुरुषमपसारवेगाद्युपद्रवसहितमपसारो विनाशयेदिति सबन्धः' (आ० ८०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

§ 'वातादिनिन्तापसारवेगदिननियमलक्षणमाह—पश्चादित्यादि । मला वातादयः-
वुपिता सन्तोऽपसाराय पश्चादथवा द्वादशाहान्मासाद्वा वेगं कुर्वन्ति । अयमभिसंधिः ।
अथ दृष्टान्नाभिप्रायः—यथा वर्षत्यपि देवे भूमौ धीजानि कानिचिद्धीनानि शरदेव प्रतिरोहन्ति,
तथा सर्वरोगवीर्यानां वातादीनां कदाचिद् व्यस्यचिदपसारादिभ्याभिधिशेषस्य निदान-
नादिसगमेऽपि द्रव्यादिसमुदायेनैव समुद्भवो भवतीत्यर्थः । अथै त्वन्वया व्याख्यान-
यन्नि—ननु, संख्यादिक्रमेणोपयोगो दोषाणां तदा पुनः कथमल्पेनैव कालेन तद्विकारोऽत्र म-
स्यादित्यत्राह—देवेऽवर्षतीत्यादि । अवर्षत्यपि देवे यथा शरत्काले भूमौ स्तिमितत्वा-
स्त्वानिचिद्धीनानि प्ररोहन्त्येव, तथाऽल्पेनापि कालेन शरीरस्यां दोषाः किञ्चिदुपचित्ता
विकारं जनयन्तीति' (आ० ८०) ॥ ८ ॥ ९ ॥

अपस्मारप्रसोपकालमाह—पक्षादित्यादि । पक्षान् पैंतिक, द्वादशाहाद्वातिक, मासाच्छैम्निक । द्वादशाहानन्तरं पक्षे वक्ष्ये तत्पूर्वं पक्षाभिधानं, तेनातोऽधिक-
कालेनापि वेगं करोतीत्याहुः । किञ्चिदयान्तरमिति उक्तकालेभ्योऽर्वांगपि दोषतारत-
म्यारिति । ननु, वेगं कृत्वाऽपसारारम्भको दोषोऽस्त्येव तत् कुत सर्वदा वेग न
कुरुते? द्वादशाहादिष्वेव पुरुत इत्याह—देये वर्षतीत्यादि । अयमभिसन्धि—तेजोवनी-
पवनपय सनाथ विद्यमानमपि चीन कालविशेष एवाद्भुतं जनयति, कालविशेषस्य
सहकारित्वात्, तथा गतस्याप्यपसारस्य पुनरुद्भव संभवति । शरदीति तत्कालोचित-
भीजाभिप्रायेण, तेन धानिचिद्भीजानि वर्षास्यपि भवन्तीति । अथ च न्यायधानुधिक-
ज्वरादिष्वपि बोध्य ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृताया मधुकोशव्याख्यायामपस्मारनिदानं समाप्तम् ॥ २१ ॥

अथ वातव्याधिनिदानम् ।

- * रूक्षशीताल्पलघ्वघ्नव्यथायातिप्रजागरेः ।
विषमादुपचाराच्च दोषास्त्क्लृप्तवणादपि ॥ १ ॥
- एतन्नग्नप्रनात्यध्वव्यायामादिविचेष्टिते ।
धातूनां संक्षयाच्चिन्ताशोकरोगातिकर्षणात् ॥ २ ॥
- वेगसंधारणादामादमिघातादभोजनात् ।
मर्माद्याघातजोष्ठाश्वशीघ्रयानापतंसनात् ॥ ३ ॥
- देहे स्रोतासि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो यली ।
फरोति विधिधान् व्याधीन् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ॥ ४ ॥

अपसारवद्वातविकाराणामप्याक्षेपकादीनां वेगकर्तृत्वादपसारानन्तरं, वातव्याप्या-
रम्भ । ननु, वातव्याधिरिति कोऽर्थः ? किं वात एव व्याधिर्वातव्याधि, उत वातेन
जनितो व्याधिर्वातव्याधि ? भाषे सन्ध्येष्वपि प्रसङ्ग, द्वितीये ज्वरारिषु । उच्यते,
व्याधिपदसामानाधिकरण्याद्विश्रुतो दुःखकारी वातो वातव्याधिः । उक्तं हि मुद्युते,—

* 'सुप्तने दोषाणां वात एव प्रधान । उक्तं च—'विच पशु कुरु पशु पश्वी
नन्थानव । शत्रुना यत्र तीयते तत्र सर्वत्रि मेपवत्"—इति । अतो वातव्याध्यभिधा-
नम् । तस्य संप्राप्तिपूर्वकं निदानमाह—रूपेत्वारि । अत्र स्रोतं, लघ्वन्न पुरातनं श्लेष्मादि,
श्वभावो मधुनं, प्रजागरो रात्रिवागर्त्तम् । विषमादुपचारादिति अप्राक्ते श्रियाकाले
त्रिपाकम् । दोषास्त्क्लृप्तावणादपि वमनविरेकाभ्यां दोषम्यादिरैकाद्भुपिरसत्त्वात् ।
अभिधाने लघुगारिति । अभोजनदुपशासत् । मर्माद्याघातमर्माभिपत्तम् । एते
कार्त्तौ कुरितो वगी वायु रीत्यानि रोक्तंति पूरयित्वा सर्वाङ्गैकाङ्गान् व्यर्षान् करोति,
(भा० ६०) ॥ १-४ ॥

१ 'प्रवय' इति क ।
१४ भा० नि०

“पक्काशयस्थोऽश्रकूजं शृङ्गाटोषौ करोति च” (सु. नि. स्था. अ. १)-इति । वात-
जनितोऽसाधारणव्याधिर्वातव्याधिरिति विशेषणीयं, तेनोभयत्राप्रसङ्गः । यत्रोक्तं,—
“कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः । युर्यादाक्षेपकम्” इत्यादि; तत्रारम्भको
वायुरेव, पित्तकफौ त्वनुबन्धाविति न विरोधः स्यात् । चरके हि द्विविधा व्याधय
उक्ताः सामान्यजा नानात्मजाश्चेति, तत्र सामान्यजा ये वातादिभिः समस्तैर्व्यस्तैर्वा
जन्यन्ते, यथा—ज्वरादयः, नानात्मजा ये नियतैकदोषजन्याः, यथा—आक्षेपकादयो
ये वातेनैव जन्यन्ते, न स्वतन्त्रेण पित्तेन कफेन वा; तथौषधोपादयः पित्तेनैव,
न वातेन कफेन च; तथा तृष्यादयः कफेनैव, न वातेन, न पित्तेन; एवं व्यवस्थिते
वातव्याधिबत् पित्तकफव्याधी कस्मात्तौ ? उच्यते,—वायोरतिबलत्वेनाशुकारिरेव
च गरीयस्त्यात्तद्विकाराणां दुःसाध्यत्वादाश्वेवालयकरत्वाद्द्विशिष्टचिकित्सात्वाद्वातव्या-
ध्यभिधानं, नतु कफपित्तव्याध्यभिधानम् । अत एव चरकसुश्रुतादिष्वपि वातरोगाध्याय
एव निर्दिष्टो, नतु पित्तकफरोगाध्यायः । चन्द्रिकाकारस्त्वाह,—पित्तकफयो रूपरसादि-
योगाद्बुध्यविशेषयोगाद्वा हरिद्राचूर्णसंयोगवदत्यन्तविसदृशा रसादिमन्तो विकाराः पृथ-
ङ्नामानो जायन्ते, वायोस्तु रूपरसाद्यभावाद्बुध्यनिरपेक्षा आक्षेपकादयो वातादनति-
भिन्नरूपा नानात्मजाः, तेन वातविकाराः पृथगुच्यन्ते, नतु पित्तकफविकारा इति ।
एतच्च बहुलकरप्रमृतयो नानुमन्यते, चरकविरोधात् । चरके हि पित्तकफयोरपि
नानात्मजा उक्ताः, यथा,—“अशीतिर्वातविकाराः, चत्वारिंशत् पित्तविकाराः, विंशतिः
श्लेष्मविकाराः” (च. सू. स्था. अ. २०)-इति । सुश्रुतेन तु शल्याध्यायिना
पित्तकफनानात्मजा न दर्शिताः, पराधिकारेषु न विस्तरौक्तिरित्यभिप्रायेणेति । लङ्घन-
मुत्पत्तनं, उपवासस्थानशनशब्देन वमनादेश्च दोषस्रवणशब्देन वक्ष्यमाणत्वात् । षड्वनं
याहुभ्यां जलप्रतरणम् । आमादिति आमरसात्, तस्य कारणत्वं मार्गवरणद्वारेण नतु
स्वरूपेण; आयासादिति पाठान्तरमयुक्तं, तस्य व्यायामशब्देनोक्तत्वात् । मर्माबाधा-
न्मर्माभिधातात् । अपतंसनं, गजादिभ्यः शीघ्रयानेन पतनं, उच्छ्वासावरोधो वा;
घातुकर्षणमिति खरनादः ॥ १-४ ॥

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ।

आत्मरूपं तु यद्यकमपायो लघुता पुनः ॥ ५ ॥

पूर्वरूपादिकमाह—अव्यक्तमित्यादि । अव्यक्तमिति वक्ष्यमाणानां घातविकाराणां
रूपनेवाव्यक्तं पूर्वरूपं, नतु ज्वरादिवद्विशिष्टमन्यत् । आत्मरूपमित्यादि तदेव व्यक्तमा-
त्मरूपं दोषादिमेदेन सम्यक् प्रकाशितं स्वलक्षणमित्यर्थः । अपाय इति वायोश्चलत्वेन
स्तम्भसंकोचकम्पादीनां कदाचिदभावात्, यदुक्तं,—“गते वेगे भवेत्, स्वास्थ्यं सर्वेष्व-
क्षेपकादिषु”-इति । लघुतेति शरीरस्य, वायुना सर्वधातुशोषणात् । अथवा अपायो
लघुता इति सर्ववातविकाराणामपायोऽभावः, किं तदित्याह—लघुतेति ।—घात-
लिङ्गानां लघुताऽलल्पत्वेनावस्थानं, नतु नि.शेषनिवृत्तिः; यथा—चहिरायामनिवृत्तावपि
न रुक्षत्वादिनिवृत्तिरित्याहुः ॥ ५ ॥

१ ‘सामान्यजा इति वातादिभिः प्रत्येकं मिलितैश्च ये जन्यन्ते, नानात्मजा इति
ये वातादिभिर्दोषान्तरासंश्लेषैर्जन्यन्ते’ चक्रः ।

*संकोचः पर्वणां स्तम्भो भङ्गोऽस्त्रां पर्वणामपि ।
 रोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः ॥ ६ ॥
 चाङ्गपाङ्गुल्यकुञ्जतयं शोथोऽङ्गानामनिद्रता ।
 गर्भशुक्ररजोनाशः स्पन्दनं गात्रसुप्तता ॥ ७ ॥
 शिरोनासाक्षिजशृणां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम् ।
 मेदस्तोदोऽतिराक्षेपो मुहुश्चायास एव च ॥ ८ ॥

करोति विविधान् व्याधीनिति यदुक्तं तद्याकरोति—संकोच इत्यादि । स्तम्भः पर्वणामेव । पाङ्गुल्यं पङ्कता । शोथोऽङ्गानामिति बाहुमुख्यादीनाम् । अनिद्रतेत्यनेना-
 ल्पनिद्रतेत्याहुः । गर्भशुक्ररजोनाश इति गर्भशय्याया घाताधिष्ठितत्वेन गर्भाग्रहण-
 मिति जेज्जटः; गर्भादिभित्तिरप्यत्र द्रष्टव्या । स्पन्दनं कम्पनम् । हुण्डनं शिरःप्रमृती-
 नामन्तःप्रवेशो वक्रतवं वा, घातूनामनेकार्थत्वात् । अन्ये त्वाहुः,—शिरोहुण्डनं
 शेशभूमिस्फुटनं शङ्खललाटमेदश्च, नासाहुण्डनं घ्राणनाशः, अक्षिहुण्डनमक्षिव्युदासः
 जयुहुण्डनं वक्षतपरोषः श्रीवाहुण्डनं श्रीवास्तम्भः । मेद इति शोष्ठदन्तश्रोण्यादी-
 नाम् । तोदः शूलम् । अर्तिः पीडा, सा च पादपार्श्वश्रोत्राक्षिवक्षामिति जेज्जटः ।
 आक्षेपश्च आक्षेपकादिषु यद्यमाणः । आयासः थनः ॥ ६-८ ॥

एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ।
 हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत् ॥ ९ ॥

हेत्वित्यादि । हेतुविशेष आवरणादिः, यथा—श्लेष्माशृतो मन्दास्तम्भकारी;
 स्थानविशेषः कोष्ठादिः,—यथा—पक्वाशयस्थोऽश्रुकृजमित्यादि ॥ ९ ॥

तत्र कोष्ठाधिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ।
 ग्रन्थद्रोगगुल्मादोः पार्श्वशूलं च मायते ॥ १० ॥
 सर्वाङ्गकुपिते घाते गात्रस्फुटणमञ्जनम् ।
 येदनाग्निः परीताश्च स्फुटन्तीचास्य सन्धयः ॥ ११ ॥

एतदेव विवृणोति (कोष्ठाधितयातलक्षणमाह)—तत्रेत्यादि । कोष्ठग्रन्थेनावि-
 शेषान् सर्वे आमाशयादयो गृह्यन्ते, आमाशयादिगं तु पृथक्पि वक्ष्यति । निग्रहो-
 ऽग्रगतिः । मूत्रः कोष्ठावहृणसन्धिः ॥ १० ॥ ११ ॥

* संकोचः पर्वणां, अस्त्रां भङ्गः स्फुटनं, तथा पर्वणां पाण्यादीनां ग्रहः स्तम्भ इव ।
 चाङ्गयं यजत्रा, तोदः शूलं पीडाभेदः' (भा० ६०) ॥ ६-८ ॥

† 'स्थानविशेषमाह—तत्रेत्यादि । तत्र तेषु स्थानेषु मध्ये कोष्ठाधिते वाटे दुष्टे एषी मूत्र-
 वर्चसोर्निग्रहस्थानं आमाशयो रोगा मयन्ति । कोष्ठग्रन्थेनात्र आमाशयादयोः सर्वे गृह्यन्ते ।
 यदुक्तम्—'स्थानान्यामापिपद्यानां मूत्रस्य स्फुरितस्य च । इदुत्पुङ्कः पुष्पुतश्च कोष्ठ इत्य-
 भिधीयते'—इति । सर्वाङ्गकुपितेऽङ्गानां—सर्वाङ्गिण्यादि । मञ्जनं महवर्णोद्वेगः ।
 सन्धयो वेदनया परीता युगाः 'स्फुटन्ती' (भा० ६०) ॥ १० ॥ ११ ॥

* ग्रहो विण्मूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्कराः ।

जङ्घोरुत्रिकपात्पृष्ठरोगशोषौ गुदे स्थिते ॥ १२ ॥

रूक् पाश्वोदरहृन्नाभेस्तृष्णोद्गारविसूचिकाः ।

कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशयस्थिते ॥ १३ ॥

गुदस्थितवातलक्षणमाह—ग्रह इत्यादि । अश्मा अश्मरी । रोगो रुजा । गुद इत्युत्-
रगुदे पक्काशय इत्यर्थः, ननु गुदमात्रे; तथा सत्यश्मरी कर्तृत्वानुपपत्तेः ॥ १२ ॥ १३ ॥

पिक्काशयस्योऽन्नकृजं शूलाटोषौ करोति च ।

कृच्छ्रमूत्रपुरीपत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ॥ १४ ॥

श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्याद्दृष्टसमीरणः ।

पक्काशयस्यवातलक्षणमाह—पक्काशयस्य इत्यादि । ननु पक्काशयस्य इति पुनरुक्तिः,
गुदे स्थित इत्यनेनैवोक्तत्वात् । उच्यते, गुदे स्थित इति दृढबलस्य लक्षणं पक्काशयस्य
इति सुश्रुतस्य; उभयलिङ्गोपन्यासस्तु सकललिङ्गप्रदर्शनाभिमित्यविरोधः ॥ १४ ॥

त्त्वमृशा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते ।

आतन्यते सरागा च पर्वरूक् त्यग्गतेऽनिले ॥ १५ ॥

त्वग्गतवातलक्षणमाह—त्वगित्यादि । आतन्यते विस्वार्यत एव । त्वग्गत इति
उपधातुहपां त्वचं प्राप्ते; चन्द्रिकाकारस्तु त्वक्शब्देन रसमाह, तेन रसगत इत्यर्थः ।
हृदयस्थस्य च रसस्यामाशयसामीप्यादामाशयगतवातलक्षणेनैव तदधिगते रसगत-
स्यानभिधानमिति कार्तिकः ॥ १५ ॥

रुजस्तीव्राः ससन्तापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः ।

गात्रे चारुपि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ॥ १६ ॥

असृग्गतवातलक्षणमाह—रुज इत्यादि । अरुपि व्रणाः । भुक्तस्य स्तम्भो भुक्त-
वतो गात्रस्तम्भः, सन्तर्पणेन रक्तस्य वृद्धेः । अन्ये त्वसृग्गतवातलक्षणं न पठन्ति,
वातरक्तेन सहाभेदात्; तन्न, अत्र दुष्टो वायु रक्तेनावृतः कुप्यति, वातरक्ते तु स्वका-
रणादुभावपि हस्त्यादिगमनकुपितौ विशिष्टसंप्राप्त्या हस्तपादगतावेव वातरक्ताख्यं
विकारं जनयत इति ॥ १६ ॥

* 'पक्काशयकुपितमाह—ग्रह इत्यादि । प्रक्षोऽप्रवृत्तिः, पाचरणम्, पृष्ठरोगाः स्तम्भा-
दयः, रोगो रुजाविशेषः, तथा शोफश्च । आमाशयकुपितमाह—रुगित्यादि । सुगमम्'
(भा० ६०) ॥ १२ ॥ १३ ॥

† 'सुश्रुतोक्तं पक्काशयगतवातलक्षणमाह—पकेत्यादि । अन्नकृजं अग्नेऽप्यक्तशब्दं
करोति । आटोपो रुजापूर्वकक्षोभः । त्रिकः रिक्तजोरुपरि सन्धिः' ।

'श्रोत्रादिगतलक्षणमाह—श्रोत्रादिष्वित्यादि । श्रोत्रादिषु गते श्रोत्रत्वक्चक्षुर्धाराणरसने-
न्द्रियाणां विनाशः स्वस्वविषयमदणेऽशक्तता' (भा० ६०) ॥ १४ ॥—

‡ 'साम्प्रतं धातुकुपितस्य लक्षणम् । तत्र रसकुपितमाह—त्वगित्यादि । त्वक्त्वचा, रीत्या-
दियुक्त्यनुपपत्तेः; त्वक्शब्देनात्र रसोऽभिप्रेतः, उदाहारत्वात् । पर्वरूक् सर्वत्वग्भ्यया'
(भा० ६०) ॥ १५ ॥

§ 'रक्तकुपितमाह—रुज इत्यादि । वैवर्ण्यं निच्छायता, गात्रे शरीरे' (भा० ६०) ॥ १६ ॥

*गुर्धंङ्गं तु घतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं यथा ।

सरुक् श्रमितमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले ॥ १७ ॥

मेदोऽस्थिपर्वणां सन्धिशूलं मांसबलक्षयः ।

अस्यमः संतता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ १८ ॥

मांसमेदोगतवातलक्षणमाह—गुर्वित्यादि । श्रमितं श्रान्तं निःसहमित्यर्थः । मांस-
मेदोगतवायोरेकलिङ्गत्वं, अदूरान्तरेण प्रत्यासत्तेराश्रयामेदात् । एवं मज्जास्थिकुपि-
तेऽपि वाच्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

क्षिप्रं मुञ्चति वधाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।

विकृति अनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥ १९ ॥

शुक्रस्थवातलक्षणमाह—क्षिप्रमित्यादि । गर्भमिति दुष्टशुक्रारब्धत्वाद्गर्भस्य । विकृ-
तिमिति गर्भस्य शुक्रस्य च ॥ १९ ॥

कुर्यात्सिरामतः शूलं सिराकुञ्चनपूरणम् ।

स बाह्याभ्यन्तरायामं खल्लीं कौञ्च्यमथापि वा ॥ २० ॥

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्यात्स्त्रायुगतोऽनिलः ।

सिरागतवातलक्षणमाह—पुर्यादित्यादि । आकुञ्चनं संकोचः । पूरणं स्थूलत्वं,
यदुक्तमन्यत्र,—“सुतास्तन्व्यो बृहत्सो वा सिरा वाते सिरागते”—इति । खल्ली
वक्ष्यमाणम् ॥ २० ॥—

हन्ति सन्धिगतः सन्धीन् शूलाटोपौ करोति च ॥ २१ ॥

सन्धिगतवातलक्षणमाह—हन्तीत्यादि । हन्ति सन्धिगतः सन्धीनिति सन्धि-
विश्लेषं स्वम्मादिकं वा करोति ॥ २१ ॥

* ‘अनिले मांसमेदोगते सलङ्ग शरीर, गुरु भारिक, स्तम्भ निश्चलं, दण्डमुष्टिभ्यां
दत्तनिव सरुक् पीडाशुक्, मुञ्चते चात्र विशेष उक्तः—“कर्कशात्सोदबहुलान् अन्धीन्मांस-
समाहितः । वायुमेदोगतः कुर्याद्गन्धीन्मन्दरजोऽम्रणान्”—इति । तथा मज्जास्थिकुपितस्यापि
वातस्य विशेष उक्तः—“अस्थिशेष च भेद च कुर्याच्छूल च तस्मिन्तः । तथा मज्जगते रुक्
च न कदाचित्प्रशाम्यति”—इति । भेद इत्यादि । सुगमम्’ (आ० ८०) ॥ १७ ॥ १८ ॥

† ‘अनिलः शुक्रस्थः कुपितः सन् शुक्र क्षिप्र शीघ्र मुञ्चति वधाति च, तथा गर्भमसि
क्षिप्र मुञ्चति वधाति च’ (आ० ८०) ॥ १९ ॥

‡ ‘सिरागतो वायुः शूलं सिराऽऽकुञ्चनपूरणं च, तथा बाह्याभ्यन्तरमायामं तथा खल्लीं
वक्ष्यमाणाम् कौञ्च्यं च कुर्यात् । स्त्रायुगतोऽनिलः सर्वाङ्गरोगानेकाङ्गरोगाश्च कुर्यात् ।
मुञ्चतेनाशुक्—“स्त्रायुगताः स्तम्भकन्धी शूलमाशेषणं तथा”—इति । वाग्भटेनोक्तं—“तथा
स्त्रायुगताः कुर्याद्गन्धीन्मांसवामकुञ्चनान्”—इति’ (आ० ८०) ॥ २० ॥—

§ सन्धिगतो वायुः सन्धीन् हन्ति, तथा शूलशोषैः करोति, सन्धिचित्ति शेषः
पुत्रेनाकुञ्चनप्रसारणयोरभाव उक्तः’ (आ० ८०) ॥ २१ ॥

* (प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान पच च ।
 स्यान्स्या माहताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणम् ॥)
 प्राणे पित्तावृते छर्दिर्दाहश्चैवोपजायते ।
 दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैरस्यं च कफावृते ॥ २२ ॥
 उदाने पित्तयुक्ते तु दाहो मूर्च्छा भ्रमः क्लमः ।
 अस्वेदहर्षो मन्दोऽग्निः शीतता च कफावृते ॥ २३ ॥
 स्वेददाहौष्ण्यमूर्च्छाः स्युः समाने पित्तसंवृते ।
 कफेन सक्ते विष्मूत्रे गात्रहर्षश्च जायते ॥ २४ ॥
 अपाने पित्तयुक्ते तु दाहौष्ण्यं रक्तमूत्रता ।
 अधःकाये गुरुत्वं च शीतता च कफावृते ॥ २५ ॥
 व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः ।
 स्तम्भनो दण्डकश्चापि शूलशोथौ कफावृते ॥ २६ ॥

* [अत्र पञ्चविधस्य दामोर्नामान्याह-प्राणेत्यादि । स्यान्स्या इति स्यान्स्यादेशनात्र साम्य-
 मुच्यते । यापयन्ति धारयन्ति] सदनमहग्लानिः । कुनोऽनावासः श्रमः, हर्षो रोमहर्षः,
 'शीतलाग्मी' इति पाठान्तरम् । कफेन संयुते समाने विष्मूत्रयोः सङ्गः, "कफाधिकं च
 विष्मूत्रं रोमहर्षः कफावृते" इति पाठान्तरम् । कफाधिकं श्लेष्मण्डुलं विद्यमानमिति ।
 अपान इति सुगमम् । व्यान इति । वाग्मदोकं द्वाविंशतिविधं वायोरानरणं लिख्यते-
 'वायोरानरणं चातो वङ्गोदं प्रवक्ष्यते । लिङ्गं पित्तावृते दाहवृत्त्या शूलं भ्रमः ॥
 कटूष्णैश्चान्दुर्बलैर्विदाहः शीतकामिता । शैल्यगौरवशालानि कट्टालुपशयोऽधिकम् ॥
 लहनायासस्त्वक्षोष्णकामिता च कफावृते । रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वन्मासान्तरयोर्भृशम् ॥
 भवेत्सरागः शयशुर्जायन्ते मण्डलानि च । प्राप्तेन कटिनः शोफो विवर्णः पिच्छिकास्तथा ॥
 हर्षः पिपीलिकाना च संचार इव जायते । चक्षुः शिथो मृदुः शीतः शोफो गात्रेष्व-
 रोचकः ॥ आश्वयान इति श्लेषः स क्लृप्ते मेदसाऽऽवृते । रसशंभरस्यावृतेऽप्युष्णं पीडनं
 चाभिनन्दति ॥ श्लेष्मण्डुलं तु यथेऽप्यथं गङ्गं वीदति शून्यते । मन्त्रावृते विनमनं जृम्भणं परि-
 वेदनम् ॥ शूलं च पीड्यमानेन पाणिभ्यां लभते मुखम् । शुक्रावृतेऽतिवेगो वा नवा
 निष्फलाऽपि वा ॥ मुक्ते कुक्षौ रुजा जीर्णे शाम्यत्स्रावृतेऽनिले । मूत्रावृत्तिरुष्णानं
 रक्षी भूषावृते मवेव ॥ विटावृते विवर्णोऽधः स्वस्थाने परिरुन्तति । व्रजस्यानु जरां
 संहो मुक्ते चानघते नरः ॥ शङ्खतीक्षितमन्त्रेण दुःखं शुष्कं चिरात्सजेव । सर्वथात्वावृते
 वापी शोणीवंङ्गणवृत्तवृत् ॥ विणेभो भास्तोऽल्लसं द्रव्यं पीडयतेऽपि च । अग्नौ मूर्च्छा
 रुजा दाहः पित्तेन प्राण आवृते ॥ विदग्धेऽने च वमनमुदानेऽपि भ्रमादयः । दाहोऽन्त-
 र्ज्वाभ्रंदाद्यः, दाहो व्यानेन सर्वंगः ॥ इमोऽहचैष्टासंगुथ ससत्तापः सवेदनः । समान
 कम्पोपहृतिरिष्टेदोऽरतिः सवृद्ध ॥ दाहश्च साद्रूपानि तु मले शरिद्रवर्णता । रजोऽग्नि-
 शब्दिस्त्रापथ शोनिमेहनशयुषु ॥ श्लेष्मण्य त्वावृते प्राणे सादस्त्रन्द्राश्चिचिचिभिः । शीतनश-
 वश्रुतानिःशस्तोच्छ्वाससंभवाः ॥ उदाने गुरगात्रत्वमरुधिर्वाक्श्लरमदः । बलवर्षप्रगाद्यथ,
 व्याने दर्शित्वाग्रहाः ॥ गुरुताऽऽरेऽपु सर्वेषु र्वाहितं च गती भ्रमश्च । समानेऽतिहिमाह-
 स्वयस्वेदो मन्दबहिता ॥ अपाने सकृपं मूत्रशकृतः सात्प्रवर्तनम् । इति द्वाविंशतिविधं

पित्तकफाश्रुतानां प्राणादीनामर्धाधश्लोकेन लिङ्गान्याह—प्राण इत्यादि । गात्रहर्षो रोमाद्यः । दण्डको दण्डवत् स्रग्भः । परस्परं च प्राणादीनामावरणानि विशतिर्भवन्ति । यदुकं चरके,—“मास्तानां हि पद्यानामन्योन्यावरणं शृणु” (च. वि. स्था. अ. २८)—इत्यादि । एषां च लक्षणं चरक एव द्रष्टव्यम् । विदेहे चैक एव वायुः स्थानकर्ममेदात् पश्चेत्याहुः, संसाग्द्वयत्वेनैकाश्रये जलवत्पृथगवस्थानानुपपत्तेः । ईशानोऽप्याह,—यथैको देवदत्तः स्थानमेदात् गृहस्थो वानप्रस्थः कर्ममेदात् कुम्भकारो मालाकार इत्युच्यते, तथा वायुरपीति ॥ २२-२६ ॥

*यदा तु घमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मासतः ।

तदाऽऽक्षिपत्यानु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः ॥ २७ ॥

मुहुर्मुहुश्चाक्षेपणादाक्षेपक इति स्मृतः ।

आक्षेपकस्य सामान्यलक्षणमाह—यदा त्वित्यादि । सर्वा इति ऊर्धाधस्त्रियग्माः । आक्षिपति देहं हस्तास्त्वपुहपस्त्रेव गात्रं चालयति । मुहुश्चर इति हेतुगर्भविशेषणम् । ‘बहिश्चर’ इति पाठान्तरे कौट्टाहः साक्षागतधरणाक्षेपकं करोतीत्यर्थः । चन्द्रिकाकारस्तवेतज्जानुमन्यते, स्थानगम्भीर्यादाक्षेपकस्य तदारम्भकवायोर्बहिश्चरत्वायुक्तत्वात् ॥ २७ ॥—

† कृद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ २८ ॥

पीडयन् हृदयं गत्या शिरः शङ्खौ च पीडयन् ।

धनुर्वक्षमयेद्गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तदा ॥ २९ ॥

सं कृच्छ्रादुच्छ्रसेद्यापि स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः ।

कपोत इव कूजेद्य निःसंज्ञः सोऽपतन्नकः ॥ ३० ॥

दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति ।

इदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ॥ ३१ ॥

वायुना दारुणं प्रादुरेके तदपतानकम् ।

वायोरावरणं विदुः ॥ प्राणादयस्त्रयाऽन्योन्यावृण्वन्ति यथाक्रमम् । सर्वेऽपि विशतिरिष विदादावरणं च तत् ॥ निःश्वासोच्छ्वाससंरोधः प्रतिदयायः शिरोमहः । ह्रोगो मुखशेषश्च प्राणेनोदान आवृते ॥ उदानेनावृते प्राणे बर्गो जीवलसंज्ञयः । दिशाऽनवा च विभजेतम-
र्वमावरणं निषक्तु—इति (भा० ६०) ॥ २२-२६ ॥

* ‘मुहुर्मुहुर्देहमाक्षिपति हस्तास्त्वपुहपस्त्रेव गात्रं चालयति । मुहुश्चर इति हेतुगर्भविशेषणं; वारंवारं संचरणशीलः, आक्षेपणात् चालनात्’ (भा० ६०) ॥ २७ ॥—

† ‘स्थानात् पक्षाशपात् । ऊर्ध्वं शिरसि उद्दिश्य । पीडयन् रुचन् । हृदयं तत्रः शिरः शङ्खौ च पीडयेत् । आक्षिपेच्चालयेत् । मोहयेदिन्द्रियाणि । कण्ठेनोच्छ्वासं मुञ्चति । निमीलक्ये निमीलित्वाद्यः स्तब्धाक्षो वा भवतीत्यर्थः । कपोत इव कूजेद्य, निःसंज्ञः संज्ञारहितः, सोऽपतन्नकः, दृष्टिं रूपमहणयोग्यां, संस्तब्धाच्छाप, संज्ञां दानविषयिणीं वृद्धिं, विनाशय । वायुना मुक्ते इदि वृत्तं लभते । वृते मूर्च्छते । तमेवापतन्नमेके त्वपतानकमाहुः । तन्मान्तोऽपवन्नकलक्षणं पठितम् । तद्यथा—‘कृद्धः स्वैः कोपनैर्वायुरपानो नाभिसंशयः । संदूष्य हृदयसं च मनो व्याकुलयेत्ततः ॥ पीडयन् हृदयं प्राप्य शिरः शङ्खौ च पीडयेत् ।

अस्यैवावस्थाविशेषावपतन्त्रकापतानकावाह—कुद्ध इत्यारभ्य एके तदपतानकमित्य-
न्तेन । सैः कोपनैरित्यनेन रुक्षादिदुपितः सतत्रो नत्वावरणदुपित इतीशानः । निमी-
लिताक्षः स्तब्धाक्षो वा भवतीत्यर्थः । आक्षेपकधतुर्विधो भवति, दण्डापतानकोऽभ्यन्त-
रायामो बहिरायामोऽभिघातजश्चेति । दृढबलेन यद्यप्याक्षेपकात् पूर्वमन्तरायामबहि-
रायामौ पठितौ, तथाऽप्याक्षेपकविशेषावेतौ मन्तव्यौ, सुश्रुतदर्शनात् ॥२८-३१॥—

* कफान्वितो भृशं घायुस्ताम्येव यदि तिष्ठति ॥ ३२ ॥

दण्डवत्स्तम्भयेद्देहं स तु दण्डापतानकः ।

एषां लक्षणमाह—कफान्वित इत्यादि । भृशं कफान्वित इत्यनेन पित्तमपि न
दार्यत इत्याहुः । चरके त्वस्यात्ताप्यत्वं केवलावतजत्वेन द्रष्टव्यम् । यदाह,—“पापि-
पादशिरःपृष्ठशोणीः स्तम्भाति मारुतः । दण्डवत् स्तब्धगान्तस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः”
(च. वि. स्था. अ. २८)—इति । तास्त्विति सर्वधमनीषु ॥ ३२ ॥—

† घनुस्तुल्यं नमेधस्तु स घनुःस्तम्भसंज्ञकः ॥ ३३ ॥

अन्तरायामबहिरायामोः साधारणं रूपमाह—घनुस्तुल्यमित्यादि ॥ ३३ ॥

‡ अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्दक्षोगलसंधितः ।

स्नायुप्रतानमनिलो यदाऽऽक्षिपति वेगवान् ॥ ३४ ॥

विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्मग्नपार्श्वः कफं धमन् ।

अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवम् ॥ ३५ ॥

तदाऽस्याभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ।

वाह्यस्नायुप्रतानस्यो वाद्यायामं करोति च ॥ ३६ ॥

तमसाध्यं बुधाः प्राहुर्वैक्षःकटयूरुमञ्जनम् ।

विशेषलक्षणमाह—अङ्गुलीत्यादि । वधो बाहुद्वयान्तरम् । हृदयं तदभ्यन्तरं
अङ्गुलम् । स्नायुप्रतानं लतावदनेकप्ररोहं स्नायुजालं; स्नायुरित्युपलक्षणं, तेन तिराकण्ड-
रयोरपि ग्रहणम् । यदुक्तं तन्त्रान्तरे,—“महाहेतुर्वली वायुः तिराः सस्नायुकण्डराः ।

आक्षिप्य चाखिलं देहं मोहयेच्च पुनः पुनः ॥ स कृच्छ्रादुच्छ्रयेचापि स्वेदशैल्युतो बहिः ।
स निद्रां लभते नीर प्राप्य चाशु प्रनुष्यते ॥ त्रसते कम्पते भूयो निःसंज्ञः सोऽपवन्नकः ।
प्रलापो वक्त्रकडुता भ्रमो मूर्च्छाऽरविस्वप्ना ॥ तसिन्धिकाविते स्वेदः पीतामः शीत-
कामिता । शिरोरुगौरवं ग्लानिः शीतद्रिद मन्दवेदनः । कफान्विते च सदनं शैल्यं च
हृदयग्रहः ॥ वागोल्लसनेऽङ्गस्फुरणं शिरोमन्याकटिव्यथा । धैर्यादिविभ्रतो दैन्यं त्रिषयेष्वन-
वस्यतिः” (भा० ६०) ॥ २८-३१ ॥

* ‘तास्त्विति सर्वधमनीषु’ (भा० ६०) ॥ ३२ ॥—

† ‘स्तम्भः सानान्यः घनुःस्तम्भोऽस्यैव मेदः । घनुस्तुल्यमिति घनुस्तुल्यं क्रोडेन
नम्रस्तिष्ठति, दण्डापतानकस्तु शुष्ककाष्ठदण्डवत्’ (भा० ६०) ॥ ३३ ॥

‡ ‘बली वायुः कुपितो गुल्फै चरणघटिके, अन्तःस्नायुप्रतानं घनुरिव नामयेत् । हनुः
कण्ठकपोलसन्धिः । बहिरायामलक्षणमाह—बाधेत्यादि । पूर्ववद्वाह्यस्नायुप्रतानं घनुर्वदानमेत् ।
वाद्यायामं पृष्ठे नवं वधुःकटयूरुमञ्जनात् । तमसाध्यमाहुः’ (भा० ६०) ॥ ३४-३६ ॥—

मन्यापृष्ठाधितावाद्याः संशोष्यायामयेद्वहिः"—इत्यादि । अभ्यन्तरायामं क्रोडे नतं, बाह्यायामं पृष्ठे नतम् । अन्तरायामबहिरायामाभ्यां तन्त्रान्तरोक्तबुञ्जस्यावरोधः । यदुक्तं,—“हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं कमशः सशक् । कुञ्जो वायुर्यदा कुर्यात्तदा तं बुञ्जमादिशेत्”—इति ॥ ३४-३६ ॥—

*कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेय च केवलः ॥ ३७ ॥

कुर्यादाक्षेपकं त्वन्यं चतुर्थमभिघातजम् ।

उक्तानामाक्षेपकप्रकाराणां कफपित्तानुबन्धमाह—कफपित्तान्वित इत्यादि । एतच्च दण्डापतानकलक्षणमेव जेजटेन व्याख्यातम् । पित्तकफानुबन्धश्चात्र शैल्यशोषयुक्तवानीत्यादिनोकलक्षण एव बोध्यः । चतुर्थमभिघातजमिति दण्डापतानकादित्रितयापेक्षया चतुर्थत्वं, अभिघातजं दण्डाद्यभिघातदुपितवातजं, अस्य च लक्षणं—“यदा तु धमनीः सर्वाः” इत्यादिनोक्तसामान्यलक्षणं द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥—

†गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्त्रयाच्च यः ॥ ३८ ॥

अभिघातनिमित्तश्च न सिद्ध्यत्यपतानकः ।

असाध्यत्वमाह—गर्भपातेत्यादि । गदाधरस्त्वाह—कफपित्तान्वित इत्यादिना निमित्तभेदेनाक्षेपकश्चतुर्थेति, तद्यथा—एकः कफान्वितेन वातेन, द्वितीयः पित्तान्वितेन, तृतीयः केवलेन, चतुर्थोऽभिघातेनेति । अत्र पक्षे गर्भपातशोणितातिस्त्रयार्जा केवलवातेन प्राणौ, एतेषां च मुहुर्मुहुराक्षेपणं बोध्यं, आक्षेपकविशेषत्वात् ॥ ३८ ॥—

‡गृहीत्वाऽर्धं तनोर्घायुः सिराः स्नायूर्धिशोष्य च ॥ ३९ ॥

पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिबन्धान्विमोक्षयन् ।

कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्यादुर्कर्मण्यो विचेतनः ॥ ४० ॥

एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षघर्षं विदुः ।

सर्वाङ्गरोगस्तद्वच्च सर्वेकायाधितेऽनिले ॥ ४१ ॥

पक्षघर्षमाह—गृहीत्वेत्यादि । अर्धमिति अर्धमर्यादयाऽर्धनारीश्वरवत् । पक्षं बाहु-कक्षपार्श्वदिभाग, अन्यतरमिति वामं दक्षिणं वा । सन्धिबन्धान् कफसहितस्नायुभिर्वृ-त्तान् मोक्षयमिति गदाधरः; अत एव सिराः स्नायूर्धिशोष्येत्युक्तम् । अर्धकाय इत्यु-

* 'केवलः स्वतंत्रः' (भा० ६०) ॥ ३७ ॥—

† 'असाध्यमाह—गर्भेत्यादि । अत्रापतानकेत्युपलक्षणं, तेन चतुष्टयमपि गृह्यते' (भा० ६०) ॥ ३८ ॥

‡ 'वायुस्तनोः शरीरस्यार्धं गृहीत्वा, सिराः स्नायूर्धिशोष्य शोषयित्वा, अन्यतरं पक्षं हन्ति निरोहं करोति । पक्षमिति शरीरार्धं । किं कुर्वन् ? संधीनां मन्यान् सन्धिबन्धान् विमोक्षयन्निष्ठे गदाधरः । तस्य तथाविधस्य पुंसः, कृत्स्नो निःशेष अर्धकायोऽकर्मण्यो विचेतनः स्यात् । केचिदाचार्यास्तं व्यापिमेकाङ्गरोगं विदुः, अन्ये पक्षघर्षं विदुः । सर्व-कायाधिते समस्तदेहगतं वाते तदसर्वाङ्गरोगमित्याहुः' (भा० ६०) ॥ ३९-४१ ॥

केऽपि कृत्स्नग्रहणं युगपत् सर्वाधार्तव्याप्त्यर्थम् । अकर्मण्य ईपचेष्टाशमः । विचेतनोऽल्प-
चेतनः, ईयत्स्पर्शादिज्ञानवानित्यर्थः । तद्वचेत्यनेन तिराः स्नायुर्विशोष्य चेत्यादिसंभ्राप्ति
लक्षणं चातिदिशति ॥ ३९—४१ ॥

*दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्विते ।

शैत्यशोथगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफान्विते ॥ ४२ ॥

शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।

साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकम् ॥ ४३ ॥

तस्यैव साध्यासाध्यज्ञानार्थमाह—दाहेत्यादि । एतच्च लक्षणमन्यत्रापि वातरोगे
द्रष्टव्यं, अत एव सामान्येन वायाविति कृतवान् । शुद्धः केवलः । अन्येनेति कफेन
पित्तेन वा । क्षयहेतुकमिति धातुक्षयवृत्तितिशुद्धवातजमिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

†उच्चैर्व्याहृतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि वा ।

हसतो जृम्भतो वाऽपि भाराद्विपमशायिनः ॥ ४४ ॥

शिरोनासौष्ठुचिबुकललाटेक्षणसन्धिगः ।

अर्दयत्यनिलो वक्रमर्दितं जनपत्यतः ।

वक्रीभवति वक्रार्थं ग्रीवा चाप्यपवर्तते ॥ ४५ ॥

शिरश्चलति वाक्सहो नेत्रादीनां च वैकृतम् ।

ग्रीवाचिबुकदन्तानां तस्मिन्पार्श्वे च वेदना ॥ ४६ ॥

(यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलम् ।

वायुरुर्ध्वं त्वचि स्वापस्तोदो मन्याहनुग्रहः ॥)

तमर्दितमिति ग्राहुर्व्याधिं व्याधिविचक्षणाः ।

अर्दितमाह—उच्चैरित्यादि । अर्दयति पीडयति । अपवर्तते वक्रीभवति । चलति
कम्पते । वाक्सहोऽनिर्गमो वचनस्य । आदिशब्देन भ्रूगण्डादीनां ग्रहणम् । वैकृतं
वेदनास्फुरणवक्रत्वादिकम् । ग्रीवेत्यादि, यस्मिन् पार्श्वेऽर्दितं तस्मिन् ग्रीवादीनां वेदनेति
योज्यम् । तन्त्रान्तरे तु मुखार्धवच्छरीरार्धव्यापकोऽप्यर्दितः पठितः । यदाह दृढबलः,—
“अर्थे तस्मिन् मुखार्धे वा केवले स्यात्तदर्दितम्” (च. चि. स्था. अ. २८)—इति ।
ननु, यथेवं तदाऽर्दितार्धाङ्गवातयोः को भेदः? उच्यते, वेगित्येनार्दिते कदाचि-
द्देदना भवति, अर्धाङ्गवाते तु सर्वदैवेति भेदः; अथवा यथोक्तः सर्वलिङ्गोऽर्दितस्तद्वि-
परीतस्वर्धाङ्गवात इत्याहुः । सुश्रुतेन तु मुखमात्र एवार्दितः पठितः, अर्धशरीर-
स्यार्धाङ्गवातेन लब्धत्वात् । स एवात्र माधवेन लिखितः ॥ ४४—४६—

* ‘पश्चाद्वातस्य साध्यासाध्यात्वं दर्शयन्नाह—शुद्धेत्यादि । कृच्छ्रसाध्यं कष्टसाध्यं’
(भा० ६०) ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

† ‘अर्दितस्य निदानपूर्वकं लक्षणमाह—उच्चैरित्यादि । उच्चैर्मांसणं, कठिनानि पूगफलादीनि
खादतः, विपगाच्छयनात् ग्रीवादिवैपरीत्यशयनात्, ग्रीवां व्याप्य अपवर्तते वक्रीभवति,
आदिशब्देन गण्डनासादीनां ग्रहणं, चिबुकं मुण्डकुहरस्याधोभागः’ (भा० ६०) ॥ ४४—४६ ॥

* क्षीणस्यानिमिपाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः ॥ ४७ ॥

न सिध्यत्यदितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ।

तस्यासाध्यलक्षणमाह—क्षीणस्येत्यादि । अनिमिपाक्षस्य निमेषासमर्थचक्षुषः । प्रसक्ताव्यक्तभाषिण इति प्रसक्तं प्रकर्षेण सक्रमप्रवृत्तं, अव्यक्तं प्रपीडितवर्णपदं भाषितुं शीलं यस्य स तथा । अन्ये तु प्रसक्तं निरन्तरमाहुः; तत्र, चरके “दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ता काले सज्जति चास्य वाक्” (च. वि. स्था. अ. २८)—इति वचनात् । त्रिवर्षमिति अतीतवर्षत्रयं, अथवा प्रयाणां मुखनासाचक्षुषां वर्षः क्षवर्णं यत्र तत्तथेत्याहुः ॥ ४७ ॥—

गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्व्याक्षेपकादिषु ॥ ४८ ॥

आक्षेपकादीनामर्दितान्तानां वेगित्वमाह—गत इत्यादि । स्वास्थ्यं पीडालापवं, भारापगमे सुखित्वव्यपदेशवत् ॥ ४८ ॥

‡ जिह्वानिलेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः ।

फुपितो हनुमूलस्यः संसयित्वाऽनिलो हनुम् ॥ ४९ ॥

करोति विवृतासत्वमथवा संवृतास्यताम् ।

हनुग्रहः स तेन स्यात्कृच्छ्राद्यवर्णभाषणम् ॥ ५० ॥

हनुग्रहमाह—जिह्वेत्यादि । हनुमूलस्यः कपोलमूलस्यः । हनुं संसयित्वाऽपः कृत्वा । विवृतासत्वमास्यविरुतिं, संवृतास्यतामास्यसंवृतिं; सा च वायोरनियतकारित्वात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

‡ दिवास्वप्नासमस्यानविवृतोर्ध्वनिरीक्षणैः ।

मन्यास्तम्भं प्रकुर्वते स पच श्लेष्मणाऽऽवृत्तः ॥ ५१ ॥

मन्यास्तम्भमाह—दिवास्वप्नेत्यादि । स एवेति वातः ॥ ५१ ॥

वाग्वाहिनीसिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।

जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ ५२ ॥

जिह्वास्तम्भमाह—वागित्यादि । वाग्वाहिनीसिरासंस्थ इति वाग्वाहिनी यत्र सिरा तत्र संस्थ इति योज्यं, समस्तपक्षे “पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु—” इत्यनेन पुंवद्भावप्राप्तेः । अन्नपानवाक्येष्वनीशतेति अन्नपानाभ्यवहारवचनेष्वसामर्थ्यम् ॥ ५२ ॥

* ‘प्रसक्तेति प्रकर्षेण सक्रम एवमप्रवृत्त कृच्छ्रात्वादिवर्णोच्चारणस्थानेषु वेपनस्य कम्पनशीलस्य’ (भा० ६०) ॥ ४७ ॥—

† ‘जिह्वानिलेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः, शुष्कानां चणकादीनां भक्षणात्, अनिपातनराजनात् । विवृतासत्व प्रसारितपरदनत्व, संवृतासत्व संकुचितवृत्तजान् । अत्र संवृतिर्विशृतिर्वा वायोरनियतकारित्वात् । स पच वातः फुपित इत्यर्थः । तेन कृच्छ्राद्यवर्ण भाषणं च स्यात्’ (भा० ६०) ॥ ४९ ॥ ५० ॥

‡ ‘भासनमुपवेशः, स्नानमूर्ध्वमवन, विवृतोर्ध्वनिरीक्षणं चक्रमार्गवलोचनम् । स एवेति वातो दिवास्वप्नादिभिः कुपितः सन्, श्लेष्मणाऽऽवृत्तो मन्यास्तम्भं प्रकुर्वते, मन्यास्तम्भ वेद्यिदपानकपूर्वरूपं मन्दन्ते’ (भा० ६०) ॥ ५१ ॥

रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्धधराः सिराः ।

रुक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात्सिराग्रहः ॥ ५३ ॥

सिराग्रहमाह—रक्तमिलादि । मूर्धधरा इति प्रौढागताः, तासां रुक्षत्वं वेदनावत्त्वं कृष्णत्वं च कुर्यात् । सोऽसाध्य इति स्वरूपेणैव, काकणकुष्ठवत् । शिरोग्रह इति पाठान्तरे शिरोधारकसिराडुष्या शिरोवेदनाकारित्वात् 'शिरोग्रह' इति व्यपदेशः, लक्षणं तु तदेव ॥ ५३ ॥

*स्फिकपूर्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात् ।

गृध्रसी स्तम्भरक्तोद्देश्यं ह्यति स्पन्दते मुहुः ॥ ५४ ॥

घाताद्घातकफात्तन्द्रागौरवारोचकान्विता ।

†[वातजायां भवेत्तोदो देहस्यापि प्रचक्रता ।

जानुकट्यूरसंधीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम् ॥ ५५ ॥

चातलेप्पोद्भवायां तु निमित्तं घट्टिमादं वम् ।

तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेपस्तथैव च ॥ ५६ ॥]

गृध्रसीमाह—स्फिकपूर्वादि । स्फिकः पूर्वा प्रथमतो प्राह्या स्तम्भरक्तोद्देश्यस्याः सा स्फिकपूर्वा; ईशानस्तु पूर्वा प्रथमा गृध्रसी घातादिति योजयति, एषा च व्याख्या स्फिकशब्दस्य नपुंसकत्वेन 'पूर्वा स्फिककटीपृष्ठ'—इत्यादिपाठेन घोषपद्यते नान्यथा । 'स्फिकपूर्व' इति पाठान्तरं जानुजङ्घापदमिलनेन योज्यम् । क्रमादिति न युगपत् । घातादिति छेदः । घातकफारब्धा गृध्रसी, शोकघातलक्षणयुक्ताऽपि तन्द्रा-गौरवादियुष्ठा भवतीति गृध्रसीद्वयमुक्तम् ॥ ५४ ॥ ५६ ॥

‡तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा घातुपृष्ठतः ॥ ५७ ॥

घाहोः कर्मक्षयकरी विश्वाची चेति सोच्यते ।

विश्वाचीमाह—तलमिलादि । तलं हस्तसोपरिभागः, तलस्योऽत्रोपरिचचनः, यथा—भूतलमिति गयदासः । सेनायमर्थः—घाहोः पृष्ठं घातुपृष्ठं, तत आरभ्य हस्त-तलं लक्ष्मीशूलाङ्गुलीनां याः कण्डरास्ताः संदूष्य घाहोः कर्मक्षयकरी या सा विश्वाची; घाहोः कर्म ग्रहणाकुशनादि, द्वित्वं चात्र संभवपरं, तेनैकवाहावपि भवति पाठरचयत् । विश्वाची चेति चकारेण गृध्रसीविश्वाच्योः सङ्गीसंज्ञं दर्शयति, तयोरपि करगूलाव-मोटनकारित्वान्; यदुक्तं ह्यगते,—“विश्वाची गृध्रसी घोषा सङ्गी तीमरुजान्विता”— इति गयदासः । चकल्याद् चरके—‘सङ्गी तु पादजहोकरुकरगूलावमोहनी’ (च. वि. स्या. अ. २८)—दलनेन विश्वाच्याः शृण्वेव सङ्गी पटिता, शुधुत्वेन तु सङ्गी न

* 'गृध्रसी स्तम्भरक्तोद्देश्यः क्रमात् कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं गृध्रसी, एषा मुहुः स्पन्दते, सा वातजा वेदा, कर्षंभ्या गृध्रसी, स्फिकपूर्वा । गृध्रसी रक्षितीति लोके (भा० ६०) ॥ ५४ ॥

† 'गृध्रस्याः पुनरपि विशेषतश्चान्नाह—वातजायान्वितादि । शुगमम्' (भा० ६०) ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

‡ 'कण्डरा महासायुः' (भा० ६०) ॥ ५७ ॥

पाददाहमाह—पादयोरीत्यादि । विशेषतश्चक्रमत इत्यनेन स्थितस्य मन्दो दाह इति दर्शयति । वैष्णवादिरेमवाद्वातरणादस्य मेदः ॥ ६२ ॥

हृष्येते धरणौ यस्य भ्रूतां चापि सुप्तकौ ॥ ६३ ॥

पादहर्षं स विज्ञेयः कफयातप्रकोपतः ।

पादहर्षमाह—हृष्येते इत्यादि । हृष्येते हर्षयुक्तौ भवत, हर्षश्च रोनाद्यप्रायोऽन्तर्-
नीतो शिगिषिगिवद्दनाविशेष इत्याहु, शिगिषिगि तु न विरानुबन्धिनी केवल-
यातजेति मेदः ॥ ६३ ॥

*अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसगन्धनम् ॥ ६४ ॥

असेत्यादि । असेत्यादिना श्लोकाधेनासशोष केवलवातन उच्यते । असबन्ध-
कारकं श्लेष्मा असबन्धनं, एतदनन्तरं 'असशोष जनयेत्' इति शेष इति
कार्तिकः ॥ ६४ ॥

†सिराश्चाकुञ्च्य तत्रस्थो जनयेद्वयाहुकम् ।

अवयाहुकमाह—सिराश्लेष्मादिना । तत्रस्थोऽसदेशस्थ, सिरा आकुञ्च्यावयाहुक
जनयेत् । अथ वातकफन । अन्ये तु मिलित्वाऽनवाहुकलक्षणमाहुः, तत्र, यत्
सुश्रुतेनोक्तम्,—“असशोषाववाहुकयोर्वहुमध्ये सिराव्यधः” (सु शा म्या अ ८)
—इति । एतदनन्तरं सुश्रुतेन बाधिर्यं पठितं,—‘यदा शब्दबह वायुः’ (सु नि स्था.
अ १)—इत्यादिना, माधवेन तु प्रकरणानुरोध मन्व्यमानेन कर्णरोग एव तत्
पठितं, किंतु सुश्रुतेन वातव्याधौ बाधिर्यं पठित्वाऽपि बाधिर्यकणश्लेष्मै शालान्येऽपि
पठिती, पुनश्चमिति चेत्, न, सप्राप्तिभेदमित्यत्वात्, वातव्याधौ शब्दबहमित्यनेन
कर्णशङ्कुत्ववच्छिन्नभेदेऽपि उक्तं, शालान्ये च शब्दबहो सिरा इत्युक्तम् । माध-
वेन तु कर्णरोगे शब्दाधवणत्वाविशपादेतदेव तत्र पठितमित्यविरोधः ॥—

‡आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दयाहिनीः ॥ ६५ ॥

नरान्करोत्यक्रियकान्मूकमिन्मिनगद्गदान् ।

मूकादीन्मीनाह—आवृत्तेत्यादि । अक्रियकान् अवचनक्रियकान्, ननयमभावे
इषदर्थे च । आद्यो मूकोऽवचन, द्वितीयो मिन्मिन सानुनामिकसवचन, तृतीयो
गद्गदो लुप्तपदव्यङ्गनाभिधायी । एषा च समानकारणाभिधानेऽपि दुष्टरुकर्यादिभिरह-
श्वशाद्वा मेदः इत्युक्तम् ॥ ६५ ॥—

§अधो या वेदना याति चर्षामूत्राशयोत्थिता ॥ ६६ ॥

मिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूनी नाम नामतः ।

* 'अधोवेनासशोषरक्षणमाह—असेत्यादि । असशब्देनाससमीपोपलक्षितदेशोऽ-
सदेश । अतो बाहुशिरः, तत्र स्थितो व्यवस्थित । असबन्धनमिति असबन्धनकारक
श्लेष्मा असबन्धनं, तत्रासवचन श्लेष्मा शोषयित्वा' (आ० ६०) ॥ ६४ ॥

† अथ च कफवातत्र । 'अत्रासशोषनववाहुकमिति रोगद्वयमुक्तवान्' (आ० ६०) ॥—

‡ 'मूकादीन् जिहागतन् वातरोग्गुलीनाह—आवृत्तेत्यादि । वायु सकफ ऊपित
सन्, शब्दवादिनाधमनीरावृत्तावरुध्य, नरानक्रियकान् करोति' (आ० ६०) ॥ ६५ ॥

§ 'या वेदना शूलमव इति गुदोपस्थं याति, नामत सा तूनी नाम, मिन्दतीव
गुदोपस्थमिति मेदः कुवतीव गुदोपस्थसेत्थ' (आ० ६०) ॥ ६६ ॥

तूनीमाह—अथ इत्यादि । अथ इति शुदोपस्थम् । वेदना शूलम् । वचोमूत्राश-
योत्थिता पक्काशयमूत्राशयोत्थिता, पक्काशयमूनपुटयोर्व्यस्यसमस्तयोर्जाता । उपस्थं
स्त्रीपुंशयोर्गुणम् । नामतः प्रसिद्धितः ॥ ६६ ॥—

* शुदोपस्थोत्थिता या तु प्रतिलोमं प्रधाविता ॥ ६७ ॥

वेगैः पक्काशयं याति प्रतितूनीति सोच्यते ।

प्रतितूनीमाह—शुदेत्यादि । प्रतिलोममित्यूष्यम् । वेगैर्वातकृतोद्गमैः । सेलनेन
मिन्दतीषेत्यतिदिशते ॥ ६७ ॥

† साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम् ॥ ६८ ॥

आध्मानमिति तं विद्याद्वोरं वातनिरोधजम् ।

विमुक्तपार्श्वे हृदयं तदेवामाशयोत्थितम् ॥ ६९ ॥

प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलम् ।

आध्मानमाह—साटोपमित्यादि । साटोपमिति आटोपश्चलचलनमिति गयदासः,
गुहगुडाशब्द इति कार्तिकः । आध्मातं वातपूर्णचर्मपुटकस्थानीयम् । उदरमिति पक्का-
शयः, प्रत्याध्मानस्यामाशयसंभवत्वात् । घोरमिति कष्टप्रदम् । आमाशयसमुत्थत्वेन
प्रत्यासत्या पार्श्वे हृदयमोरपि वेदनाशङ्कानिरासार्थमाह—विमुक्तेत्यादि । तदेवसेलनेन
साटोपादित्वमतिदिशति । कफव्याकुलितानिलं कफाहतवातम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥—

‡ नाभेरधस्तात्संजातः संचारी यदि घाऽचलः ॥ ७० ॥

अष्टीलावद्धनो ग्रन्थिरूपधैमायत उन्नतः ।

याताष्टीलां विजानीयाद्बहिर्मागावरोधिनीम् ॥ ७१ ॥

पतामेव रजोपेतां वातविण्मूत्ररोधिनीम् ।

प्रत्यष्टीलामिति धदेज्जठरे तिर्यगुत्थिताम् ॥ ७२ ॥

अष्टीलामाह—नाभेरित्यादि । अष्टीला उत्तरापथे वर्तुलः पायाणविशेष इति जेज-
टमतानुवादी कार्तिकः, कर्मकाराणां वर्तुला दीर्घा लौहभाण्टीति गयदासः । ऊर्ध्व-
मायस उपरिरीर्यः । उन्नतसिर्यगुन्नतः । वातवृत्ता अष्टीला वाताष्टीलेति सरूपपरं,
स्यावृत्त्यभावात् । बहिर्मागावरोधिनी वातमूत्रपुरीषावरोधिनीम् । एतामित्यादि शैब
जठरे तिर्यगुत्थिता तिर्यगायता प्रत्यष्टीलेति भेदः । वातविण्मूत्ररोधिनीमिति विशेष-
णपरम् ॥ ७० ॥—७२ ॥

* 'शुदोपस्थोत्थिता शैब वेदना प्रतिलोमं प्रधाविता सती वेगैर्वातकृतोद्गमैर्मुदुर्मुदुः
समाशयोपस्थोत्थिताः पक्काशयं याति, सा प्रतितूनीत्युच्यते' (भा० ६०) ॥ ६७ ॥

† 'आटोपादिरुग्णपुच्छमुदरमाध्मातं जानीयात् ; साटोपमिति आटोपश्चलत्वेन तेन सर
वर्तत इति साटोपमिति गयदासः । प्रत्याध्मानमाह—विमुक्तेत्यादि । विमुक्तं पार्श्वे हृदय
वेन तत्पथा' (भा० ६०) ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

‡ 'अष्टीलावत् अष्टीलावत् प्रथि वाताष्टीलां विजानीयात् । पतं संस्थापयवत्,
(भा० ६०) ॥ ७०—७२ ॥

*मासतेऽनुगुणे वस्तौ मूत्रं सम्पक् प्रवर्तते ।

विकारा विविधाश्चात्र प्रतिलोमे भवन्ति च ॥ ७३ ॥

अग्नीलाव्यतिरिक्तामपि वातविकृतिं मूत्रोधिनीमाह—मासत इत्यादि । अनुगुणेऽ-
नुलोमे, प्रतिलोमे मासत इति संबन्धः । विकारा अश्मरीमूत्रकृच्छ्रादयः ॥ ७३ ॥

†सर्वाङ्गकम्पः शिरसो वायुर्येषधुसंश्लक्षः ।

वेपथुवातविकारमाह—सर्वेत्यादि । शिरसः कम्प इति संबन्धः, शिर इत्यवयवो-
पलक्षणं, तेन हस्तादेरपि कम्पो वेपथुरित्यर्थः ॥—

‡खल्ली तु पादजह्वोरकरमूलावमोटनी ॥ ७४ ॥

(§अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मासतेन वा । .

करोत्युद्गारबाहुल्यमूर्ध्ववातः स उच्यते ॥ ७५ ॥)

खलीत्यादि । खली तिरावमोटन इति लोके । “अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मासतेन
च । करोत्युद्गारबाहुल्यमूर्ध्ववातं प्रचक्षते” इत्यप्राधिकं केचित् पठन्ति ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

§स्थाननामानुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान्विनिर्दिशेत् ।

सर्वेष्वेतेषु संसर्गे पित्तादेरुपलक्षयेत् ॥ ७६ ॥

हनुस्तम्भादिताक्षेपपक्षाघातापतानकाः ।

. फालेन महता वाता यत्नात्सिध्यन्ति च नवा ॥ ७७ ॥

नरान् बलवतस्त्येतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ।

अनुकवातरोगसंप्रहार्यमाह—स्थानेत्यादि । स्थानानुरूपैर्लिङ्गैर्यथा—कुक्षिशूत्रं, नगमेद
इत्यादि । नामानुरूपैर्लिङ्गैर्यथा—शूलमियुक्ते धीलनिरातवद्वेदनाविशेष एवोच्यते, तथा
भेदतोदादिभिरपि पीडाविशेष एव गम्यते । वाता इति वातविकाराः, कार्यकारणयोरभे-
दोपचारात्, वातादिति पाठे तु वाताये हनुस्तम्भादय इति योज्यम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥—

¶ विसर्पदाहृषसङ्गमूर्च्छादच्यशिमादंयैः ॥ ७८ ॥

क्षीणमांसबलं वाता भ्रन्ति पक्षधधादयः ।

शूनं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाध्माननिपीडितम् ।

यत्नातिमन्तं च नरं घातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ ७९ ॥

* 'अनुगुणेऽनुलोमे मासत इत्यर्थः' (भा० ६०) ॥ ७३ ॥

† 'सर्वाङ्गकम्पवातमाह—सर्वाङ्गित्यादि । सर्वाङ्गस्य शिरसश्च कम्प इति संबन्धः'
(भा० ६०) ॥—

‡ 'खलीमाह—खलीत्यादि । मोटनीति परिषद्वनखीत्या' (भा० ६०) ॥ ७४ ॥

§ 'ऊर्ध्ववातमाह—अध इति' (भा० ६०) ॥ ७५ ॥

§ 'पित्तादेरिति पित्तश्लेष्मरसिरेः संसर्गं शिरोषं सप्रियातं च लघुदेत् । उत्तरोत्तानां
कृच्छ्राप्यापवमाह—इतित्यादि । पक्षधेकः कृधिम्युष्यत इत्यर्थः । परं कः शिमर्ति ?
यैस्तस्मिन् भवति । तथा भिद्वद्रथान् उपद्रव्यदितान्' (भा० ६०) ॥ ७६ ॥ ७७ ॥—

¶ 'यत्नो मुखप्रतिषेधकान्नाशयतिः । क्षीणं मांसबलं यस्तु स तथा । भग्नं ममान्निः ।
यत्नातिमन्तमसिच पीडयान्ति' (भा० ६०) ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

१ पक्षध 'नरास्तु हन्तानेताम्' इति पाठाभिप्रायेण ।

वातोपद्रवानाह—विसर्पेत्यादि । वाता इति वातलिकाराः, कार्यकारणयोरनेदो-
पचारात् । वातादिवि पाठे तु वातात् पक्षवधादय इति योज्यम् । श्लमित्यादि श्लं
सशोचम् । सुप्तत्वं च स्पर्शानभिज्ञत्वगिन्द्रियम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

अव्याहृतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतिस्थितः ।

वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवेद्द्वीतरोगः समाः शतम् ॥ ८० ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने वातव्याधिनिदानं समाप्तम् ॥२२॥

इदानीं पञ्चविधस्यापि प्रवृत्तिस्थस्य वायोल्लङ्घनं कार्यं चाह—अव्याहृतेत्यादि ।
यस्येति पुरुषस्य, अव्याहृतगतिरनवच्छिन्नमार्गः, स्थानस्थः स्वाश्रयव्यवस्थितः, प्रकृति-
स्थितोऽक्षीणधाप्रवृद्धः, एतद्विशेषणनयं हेतुहेतुमद्भावेन योज्यम् । वीतरोगो नीरोगः
ऋषपित्तदुष्टेरपि प्रेरकवातेनान्तरीयकत्वात् । अधिकं समाः शतमिति पञ्च दिनाधिकं
सर्विशं वर्षशतम् । यदाह वराह आयुर्निरूपणे,—“समाः षष्टिर्द्विधा मनुजकरिणां पञ्च
च निशा.”—इत्यादि ॥ ८० ॥

इति धीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां वातव्याधिनिदानं समाप्तम् ॥२२॥

अथ वातरक्तनिदानम् ।

* लवणाग्निलकटुशरद्विग्धोष्णाजीर्णमोजनैः ।

द्विभ्रशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ १ ॥

कुलत्थमापनिष्पायशाकादिपल्लेशुभिः ।

दध्यारनालसौवीरशुक्तकसुरासवैः ॥ २ ॥

विरुद्धाप्यशनक्रोधदिवोस्वप्नमजागरैः ।

प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।

स्थूलाणां सुखिनां चापि कुप्यते वातशोणितम् ॥ ३ ॥

वातव्याधिविशेषत्वात्तदनन्तरं वातरक्तमाह । ननु, सुश्रुते वातरोगाप्याय एव वात-
रक्तं पठितं तत् कुतोऽत्र संप्रदे पृथक् पाठः ? उच्यते, यद्यपि वातरोगस्य निदान-
बैशिष्ट्याद्विशिष्टशेषदूप्यख्यापनार्थं इत्यादिदेश एव संप्राप्तिकथनार्थं क्रियाविशेष-
रथापनार्थं च पृथक्करणम् । अत एव चरकेऽपि वातव्याध्यनन्तरं पृथक्वातरक्ता-
धिकारः । ननु, राजसीमा सर्षतापा इत्यादिना रक्तगतस्य वातस्य लक्षणं वातव्याधा-
वेवोक्तं, ततश्च वातरक्ताभिधानं पुनरुक्तं स्यात् ; नैवं, वातरक्तं हि कुटेन वातेन कुटेन

* तस्य निदानमाह—लवणेत्यादि । लवणादिभिर्भोजनैः, तथा द्विभ्रशुष्काम्बुजादिभिः,
तथा कुलाकादिभिः, तथा दध्यादिभिः, तथा विरुद्धादिभिः, तथा मायशः सुकुमाराणां
पुर्जा, तथा मिथ्याहारविहारिणां स्थूलाणां सुखिनां च वातरक्तं प्रकुप्यते । द्विभ्र इति,
अम्बुजा मरुत्सादयः, आरनालादयः काञ्जिकमेराः, सुरा निष्कृता, भागवो मधु, विरुद्धं
क्षीरमत्स्यादि, अप्यशनं मुक्तोपरिभोजनं, रपूषा मेदसिनिः, सुखिनश्च सम्पद्महाप-
दिविधाः (भा० ६०) ॥ १-३ ॥

रक्तेन च विशिष्टसंप्राप्तिकं विकारान्तरमेव । उक्तं हि चरके,—“वायुः प्रवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि । क्रुद्धः संदृपयेद्रक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम्” (च. वि. स्था. अ. २९)—इति । रक्तगतवाते तु वात एव दुष्टो रक्तमदुष्टमेव गच्छतीति मेदः । लवणाम्लेत्यादि, क्लिन्नशुष्कशब्दी भासेन संबध्यते । पिप्प्याकस्तिलकल्कः । निष्पावः शिम्बि., फल्लं मांसम् । प्रायश इत्यादि, सुकुमारा मृदुदेहावयवाः, तेषामल्पचेष्टत्वात् लवणादिमी रक्तं कटुतिक्तप्रजागरादिभिश्च वातः कुप्यतीतीशानः ॥ १-३ ॥

* हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्वतश्च विदाह्यन्नं स विदाहोऽशनस्य ।

कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तच्च स्रस्तं दुष्टं पादयोश्चीयते तु ।

तत्संपृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्रायल्यादुच्यते चातरक्तम् ॥ ४ ॥

संप्राप्तिमाह—हस्त्यश्वेत्यादि । हस्त्यादिगमनं वातरुद्धौ विशेषेण रक्तस्य द्रवस्याभोगमनेऽपि हेतुः, विदाह्यन्नं च शोणितवृद्धौ । हस्त्यादिगमनं विशेषेण, पादेनापि गमनं हेतुरेव । तद्रक्तम् । संपृक्तं वायुना दूषितेन स्वहेतुवृद्धेन । तत्प्रायल्यादिति द्वयोर्दुष्टत्वेऽपि वातस्य प्रायल्याहोपत्वेन प्राधान्याद्वातरक्तव्यपदेशः, ननु रक्तवात इति ॥ ४ ॥

† खेदोऽत्यर्थं न वा काण्यं स्पर्शागतं क्षतेऽतिरक्तम् ।

सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः ॥ ५ ॥

जानुजङ्घोरुकर्थसदस्तपादाङ्गसन्धिषु ।

निस्तोदः स्फुरणं मेदो गुरुत्वं सुतिरेव च ॥ ६ ॥

कण्डूः सन्धिषु रुग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत् ।

वैषण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम् ॥ ७ ॥

पूर्वरूपमाह—खेदेत्यादि । खेदोऽत्यर्थं नवेति घर्मागमनमत्यर्थं भवति सर्वेया वा न भवति, एतच्च व्याधिमहिम्ना कुप्यत् । क्षतेऽतिरक्तिरिति यदि कारणान्तरात् क्षतं स्यात्तदाऽतिशयं रग्ना स्यात्, तद्देशस्य दुष्टत्वात् ॥ ५-७ ॥

‡ शीतेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणमञ्जनम् ।

शीथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावतामृद्धिदानयः ॥ ८ ॥

घमन्यहुलिसन्धीनां संकोचोऽह्रप्रदोऽतिरक्तम् ।

शीतद्वेषानुपशयी स्तम्भयेपथुसुसयः ॥ ९ ॥

* ‘विदाहि विरूढकादिकम् । अश्वो भुक्तवः, शूलशरीरगतरक्तमाशु विदहति, हस्त्यादिगमनं तथा विषमपादेनापि गमनं हेतुः । तद्रक्तिरिति दुष्टं विचमित्यर्थः । दूषितेनासृजाऽऽत्मिति दूषितेन रक्तेन मिथ, तथा दुष्टः कृष्णा दूषितेन रक्तेनासृजे मिथः’ (भा० ६०) ॥ ४ ॥

† ‘काण्यं नहानाम् । सदनमहानाम् । विक्रामाद्रुमांशो ज्ञान्पारिषु, निस्तोदः पीडा-विशेषः, सुतिरक्षयः, वैषण्यं निष्ठापता, घातपूर्वरूपं वातरक्तम्’ (भा० ६०) ॥ ५-७ ॥

‡ ‘तत्र जानुजङ्घादिस्थानेषु शूलदिकं रौक्ष्यं, तथा शीथस्य रौक्ष्यादिकं शृद्धिदानयश्च विशेषाः, घमन्वादीनां संकोचः । शीतद्वेषः, अनुपशयः शीथेन रोगवृद्धिः । रक्तधिक-

रक्ते दोषोऽतिरुक्तोदस्ताम्रधिमिचिमायते ।
 क्षिग्धरुशैः शमं नैति कण्डूहेदसमन्यतः ॥ १० ॥
 पिच्छे विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मद्स्वप्ना ।
 स्पृशांसहस्यं यम्रागः शोथः पाफो भृशोष्मता ॥ ११ ॥
 कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिक्षिग्धत्वशीतताः ।
 कण्डूर्मन्दा च रुद्रन्ध्रं सर्वलिङ्गं च संकरात् ॥ १२ ॥

वातरक्तस्य दोषान्तरसंयोगेण लक्षणमाह—वातेऽधिक इत्यादि । वृद्धिदानय इति वातरक्तलक्षणानाम् । रक्त इत्यादि । रक्त इत्यत्र 'अधिक' इत्यनुवर्तनीयं, एवं वक्ष्यमाणपित्तादियु । एतच्चारम्भकरषादन्यद्रक्तान्तरं बोध्यं, रक्तमपि रक्तान्तरदूषकं भवति । यदुक्तं दुष्टरक्तलक्षणं,—“पित्तवद्वेषेनातिवृण्यं च (सु. सू. स्या. ध. १४)—”इति । शमं नैति दान्ति न याति । कफ इत्यादि । इन्द्रसर्वलिङ्गं च संकरादिति संकरात् द्विदोषप्रतिदोषमेवज्ञान् इन्द्रलिङ्गं सर्वलिङ्गं च क्रमाद्वातरक्तं भवति ॥ ८-१२ ॥

* पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ।
 आसोर्विषमिय कृद्धं तद्देहमुपसर्पति ॥ १३ ॥

पादयोर्भ्रतमप्रतिश्रियमाणं देशान्तरं व्याप्नोति, पादबद्धस्तयोरपि भवतीति दर्शयत्माह—पादयोरित्यादि । आसोर्विषमित्यनेन मन्दविषयितां दर्शितवान् ; एतद्वातरक्तं चरत्वेण द्विषिधमुक्तम् । यदाह—“उत्तानमय गम्भीरं द्विषिधं वातशोणितम् । त्वष्ट्यांसाभयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराधयम्” (च. वि. स्या. ध. २९)—इति । सुधुत्वेन तु पुष्टयदुत्पत्तौ उत्तानस्रोतरकालं गम्भीरत्वमुक्तमिति मतमेव एव ॥ १३ ॥

आजानु स्फुटितं यद्य प्रभिन्नं प्रधृतं च यत् ।
 उपद्रुषेद्य यज्जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः ॥ १४ ॥
 वातरक्तमसाध्यं श्याघ्राप्यं संयत्सरोरिधनम् ।
 असमारोचकभ्यासमांसकोपशिरोमदा । ॥ १५ ॥
 संमूर्च्छामदकफूतृष्णाज्यरमोहप्रयेपकाः ।
 द्विषापापुल्पधीसर्पपाकतोदममहामाः ॥ १६ ॥
 अङ्गुलीयप्रतास्फोटदाहमर्मप्रहासुंदाः ।
 पतंरुपद्रुषैर्ज्व मोहेनैकेन याऽपि यत् ॥ १७ ॥

लक्षणमाह—रक्त इत्यादि । कण्डूहेदो शमं न याति, हेदो रक्तम् । पिच्छे विषमह-
 तिष इत्यादि । भृशोष्मता संजापाधिकम् । कफाधिकार-कफ इत्यादि । कफादि-
 धैमित्यमार्द्रा, मन्दा म्भारणा, रू रीसा । इन्द्रसंक्रियानिदोषाह-इन्द्र-
 नित्यादि (भा० ६०) ॥ ८-१२ ॥

* 'कदाचिदिति अन्विष्टिकमायम् । दस्तयोरपि मूलमात्मा' (भा० ६०) ॥ १३ ॥

† 'प्रलय सावपुण्यम् । उपद्रुषेदिति प्राणमांसक्षयादिभिः, पादसंज्ञा-असमेतादि ।
 मांसशोषो म'णनम् । मूर्च्छांशो मूर्च्छा । अन्तरकह पीडापुण्यम् । स्वेह इन्द्रसंक्र-

अरुत्स्रोपद्रयं याप्यं साध्यं स्यात्त्रिरुपद्रयम् ।
एकदोषानुगं साध्यं नयं याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ १८ ॥

इति श्रीमाषवकरविरचिते माषवनिदाने पाठानुनिदानं समाप्तम् ॥ १३ ॥

अष्टाभ्यादिद्विमाह—आमानिहारी । आत्रानु जगुरदंतं गतपराभ्यम् ।
तथा सुदितारिष्टं सुदितं दग्धवद्, प्रमाणं पिष्टीर्णावद्, उच्यतेविरहारी शारि-
राम्येन वक्ष्यमाणानामस्त्रादीनां प्रदहन् । याप्यं संशयरोपिपत्तनिजनेन संशयता-
दर्वाद् साध्यं, यदि सुदितवगादयो न भवेदुरिण्यादुः । अग्नेश्चरि । पण्डुवं
पण्डुता । मोहेनयेनेति वचनाद् पूर्वोक्तं समसंभूतविरभिधेति स्यादपटीति
॥ १४-१८ ॥

इति श्रीभिन्नपरसितहृतायां मधुसूदनकरुणायां वदरसुनिदानं समाप्तम् ॥ १३ ॥

अथोरुस्तम्भनिदानम् ।

*शीतोष्णद्रवसंशुष्यगुरुजिर्घ्निवेपिनीः ।
जीर्णाजीर्णं तथाऽऽयाससंशोभस्यप्रजागरैः ॥ १ ॥
सत्रेष्ममेदःपयनः साममल्पसंगंचितम् ।
अग्निभूयेतरं क्षीपमुरु धेप्रतिपद्यते ॥ २ ॥
मङ्गल्यस्थिर्ना प्रपूर्वास्तः श्रेष्ठ्याणां लिमितेन च ।
तदा साप्नाति तमोःक सगर्भा र्हाणाययेननी ॥ ३ ॥
परर्षःपापिय गुरु स्यातामतिभृशान्धयी ।
भयानाङ्गनं स्त्रीमित्यतन्द्राष्टयंरुचिर्ज्वरः ॥ ४ ॥
संयुतां पादसदनहृत्पण्डोरुत्पण्डुतिभिः ।
नभूकस्तःगमित्याहुवास्त्यवागमथापरे ॥ ५ ॥

संश्लेष्ममेद पवन इति संश्लेष्ममेदश्चासी पवनश्चेति संश्लेष्ममेद पवन इति विप्रह ।
इतर दोष पित्तम् । अस्यां सप्रसौ वातस्य प्राधान्यमुक्तं, अत एव सुश्रुतेन महावात-
व्याधावयं रोग पठित । चरके तु कफस्य प्राधान्यमुक्तम् । यदाह,—“ऊरु श्लेष्मा
समेदस्को वातपित्तेऽभिभूय तु” (च चि स्या अ २७)—इत्यादि । तत्र चरके
आवरकस्य श्लेष्मण प्राक्चिकित्सात्वेन प्राधान्यं, आरम्भकत्वेन तु सुश्रुते पवनस्येति
न विरोध । परकीयाविद्येखनेनात्क्षेपणगमनादिष्वप्रभुत्वं दर्शयति । ध्यानदि-
भिर्ज्वरान्तैरुपलक्षित ‘पुरण’ इति शेष ॥ १-५ ॥

*प्रामूर्षं तस्य निद्राऽतिध्यानं स्तिमितता जररः ।

रोमहृषोऽरुचिदछर्दिर्जडोयोः सदनं तथा ॥ ६ ॥

वातशङ्किभिरहानात्तस्य स्यात्क्षेहनात्पुनः ।

पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥ ७ ॥

जहोऽग्लानिरत्यर्थं शश्वच्चादाहवेदने ।

पादं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥ ८ ॥

संस्थाने पीडने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः ।

अन्यस्येव हि संभग्रावूरु पादौ च मन्यते ॥ ९ ॥

यिदा दाहार्तितोदातो वेपनः पुरणो भवेत् ।

ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात्साधयेदन्यथा नयम् ॥ १० ॥

इति धीमाधवकारविरचिते माधवनिदाने ऊरुस्तम्भनिदान समाप्तम् ॥ २४ ॥

अनुपशयमाह—वातेत्यादि । वातशङ्किभिरिति सुप्तिमुक्तोचकम्पादिवातरोगसदृश-
लिङ्गदर्शनात्तच्छङ्किभि । अज्ञानादनिश्चयात्, मोहादितीशान । तत्रोपशयानुपशयज्ञानार्थं
क्षेहनं, यदुक्त चरके,—“गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयाभ्या परीक्षेत” (च चि.
स्या अ ४)—इति, तत्र क्षेहनादनुपशयो भवतीत्याह—पादयोरित्यादि । उद्धर-
णमूर्ध्वचालनम् । आदाहयेदने इति आह् ईपदधे, अन्ये त्वीपदर्थ एव नयमाहुः,
उद्धृतदाहस्यासाध्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । ‘आनाहवेप(द)ने’ इति पाठान्तरमयुक्तं,
चरकटीकाकारै सर्वैरव्याख्यातत्वात् । व्याधिस्वभावादय चोदस्तम्भ एक एव त्रिदो-
षारब्ध, नतु वातादिभेदादनेकविध । उक्तं हि चरके व्याधिसंख्याया,—
‘एक एवोदस्तम्भ’ (च. सु स्या अ १९)—इति । संभग्राविति संभग्राविव
संभग्रा ॥ ४-१० ॥

इति धीविजयरक्षितकृतानां मधुकोशव्याख्यायागूहस्तम्भनिदान समाप्तम् ॥ २४ ॥

* ‘अज्ञानात् वातरोगीऽयमिति भ्रमात्, क्षेहनादभ्यङ्गादे’ (भा० द०) ॥ ६ ॥ ९ ॥

† ‘असाध्यत्वाद्—यदेत्यादि । अन्यथेति पूर्वोत्तरपदभेदे उचितं चोत्पन्नमाहमेव’
(भा० द०) ॥ १० ॥

*एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।

सर्वदेहचरः शोथः स रुच्छ्रः सान्निपातिकः ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने आमवातनिदानं समाप्तम् ॥ २५ ॥

तस्य साध्यत्वादिकमाह—एकेत्यादि ॥ १२ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामामवातनिदानं समाप्तम् ॥ २५ ॥

अथ शूलपरिणामशूलान्नद्रवशूलनिदानम् ।

दोषैः पृथक् समस्तामद्बन्धैः शूलोऽष्टधा भवेत् ।

सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पचनः प्रभुः ॥ १ ॥

आमवातेऽपि शूलं भवतीत्यतस्तदनन्तरं शूलनिदानम् । ज्वरादिवच्छूलस्यापि प्रागुत्पत्तिरस्ति । तदाह द्वारीतः,—“अनदनाशाय हरत्रिशूलं सुमोच योपान्मकर-
ध्वजश्च । तमापतन्तं सद्दसा निरीक्ष्य भयादंतो विष्णुतनुं प्रविष्टः ॥ स विष्णुहुद्धार-
निमोहितात्मा पपात भूमौ प्रथितः स शूलः । स पचभूतानुगत शरीरं प्रदूषयत्यस्य
हि पूर्वग्रष्टिः”—इति । एतेन शूल(लि) संभवत्वादस्य शूलमिति संज्ञा, शूलनिघातवद्वेद-
नाजनकत्वाच्च । तदाह शृदसुश्रुतः,—“शङ्करफोटनवत्तस्य यस्मातीना हि वेदना ।
शूलासकस्य भवति तस्माच्छूलमिहोच्यते” (सु. उः तं अ. ४२)—इति । कफ-
पित्तादिशूलेष्ववदयंभावी वायुरित्याह—सर्वेष्वित्यादि । प्रभुः कर्ता ॥ १ ॥

व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् ।

कलायमुद्गाढकिकोरद्रूपादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् ॥ २ ॥

कपायतिक्कातिविरुद्धजाघविरुद्धवल्लूरकद्रुष्कशाकात् ।

विद्रुष्कमूत्रानिलवेगरोघाच्छोकोपवासादतिहास्यभाष्यात् ॥ ३ ॥

वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पाभ्वंपृष्टत्रिकयस्तिदेशे ।

जीर्णं प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् ॥ ४ ॥

मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपी विद्वातसंस्तम्भनतोद्भेदैः ।

संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः ज्विग्धोष्णमोज्यैश्च शमं प्रयाति ॥ ५ ॥

* ‘साध्यामाघवत्कमाह—एकदोषानुग इत्यादि । मुगमम्’ (भा० ६०) ॥ १२ ॥

† ‘व्यादानो मलयुद्धादि, यान सुरगरादि, मैथुन स्त्रीमेवा, प्रजागरं राशौ, एषान्ति-
योगारः, कलायस्त्रिपुटः, असर्धंरूपद्रवमेवा, कप्यशन मुक्त्योपरि भोजन, अभिघातो
घोटादिभिः, कषायवित्तरससेवा, द्रुष्कशाक प्रतिदम् । शोथे बन्धुवियोगार, उपवासा-
ऽभोजन, अतिशामोच्छ्वासासः, अतिभाष्यं बन्धुप्रत्यनं, एतैः कार्त्तुंघ्ये वायुः शूलं
कुर्वाय । स्थानसंश्रयमाह—इत् हृदयं, पाथं, पृष्ठं, त्रिक रिक्तुच्छ्रितसंविर्वायोः स्थान-

वातिकमाह—व्यायामेत्यादि । शीतजलातिपानाच्छीतजलस्य प्रभूतपानात्
आडकी तुवरी, कोरदूप कोद्रव, विशुद्धजालमङ्कुरितधान्यकृतमज्ज, विरुद्ध क्षीर-
मत्स्यादिक, बहुरं शुष्कभासम् । यद्यपि सर्वैरेव वातकोपनैर्वातशूलं स्यात्तथाऽपि
व्यायामादिपाठेनेतद्दर्शयति,—व्यायामादयो यथा वातहेतवस्तथा शूलहेतवोऽपीति,
दोषव्याधिहेतव इत्यर्थः । एव पित्तशूलादिषु द्रष्टव्यम् । जीर्णं इत्याहारे । घनागमे
वर्षासु, मेघोदये च । मुहुर्मुहुश्चपशमप्रकोपौ वायोश्चलत्वेन ॥ २-५ ॥

* क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलस्थयूपैः ।
कद्मलसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः ॥ ६ ॥
ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम् ।
तृणमोहदाहार्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेदमूर्च्छाभ्रमचोपयुक्तम् ॥ ७ ॥
मध्यन्दिने कुप्यति चार्धरात्रे विदाहकाले जलदास्ये च ।
शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुखादुशीतैरपि भोजनैश्च ॥ ८ ॥

पैतिकमाह—क्षारेत्यादि । क्षारो यवक्षारादि मुष्कादिकृतक्षारद्रव्यं च,
शीक्ष्णोष्ण मरिचराजिकादि, विदाहि वशाकरीरादि, तैल तिलविकृति, निष्पाव-
शिम्वि, पिण्याको नि जेह सर्मपादिकल्क, कुल्लययूपोऽत्र कुल्लथाजपानोपलक्षण ।
सौवीरं सन्धानविशेषः । रविप्रतापो रौद्रः । ग्राम्यातियोगो मैथुनातिसेवा । विदा-
हीति पूर्वं पठित्वाऽपि अशनैर्विदग्धैरित्यनेनाविदाहिवस्तुनोऽपि दोषवशेन विदाहित्व
दर्शितम् । यदाह मुथुत,—स्रोतस्यश्वबहे पित्तममौ वा यस्य विप्रति । विदाहि
भुक्तमन्यद्वा तस्याभ्रम विदल्यते” (सु सू स्था अ ४६)—इति । विदाहकाल
इत्याहारस्य । जलदास्ये चरति ॥ ६-८ ॥

त्वात्, वस्त्रिर्मुत्राशय । प्रदोषे सव्यासमये, शीते शीतकाले, पतेष्वधिक प्रकोप प्रयाति ।
मुहुर्मुहुर्वात्वार प्रकोपोपशमौ भवत । विद्वातसंलग्नमनतोदमेदैरिति पुरीषादीना यदा
सन्मस्तदा प्रकोप, यदा च तेषा प्रवृत्तिस्तदोपशम, मेघोऽभिघात इव, प्लवुपलङ्घ-
णम् । यदा तोदमेदी वशा प्रकोप । उपशयमाह—सस्वेदनादिभिः शम शान्तिं प्रयाति
लिम्पोष्णभोजनैश्च’ (भा० ६०) ॥ ५ ॥

* ‘कटु कटुकर, अम्लश्च, सौवीर काजिक, सुराविकार शालिषट्कपिष्टे कृत् मय
शुत तस्या विकार, पुनर्नैवाशालिपिष्टे कृत्वा श्वेतसुरा, विनीतकत्वकृशालितण्डुलपिष्टेसु
चैनीतिनी शुरेत्यादि । क्रोध कोप, अनलो वद्विसेवा, आयास अमवारि कर्म्म, ररि-
प्रतापोऽतिपर्म । पमि कारणैर्दृष्ट पित्त शूल जनयेत् । सुदृष्ट्या, मोहो नष्टचित्तता,
दाह प्रतिद्ध । नाभ्यां पित्तशूलस्य स्थानत्वात् । स्वेदादव प्रन्निद्धा, चोप्यत
इव वेदनाविशेष, एतैर्भुक्तम् । मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे च कोपं याति । विदाहकाल आहार-
रस पाकावस्थिक, ‘निदाहकाले’ इति पाठान्तरत्वात् । शीते शीतरीये. सुखादुशीतै-
र्भुक्तातिभोजनैश्च शान्तिं गच्छति’ (भा० ६०) ॥ ६-८ ॥

*आनूपवारिजकिलाटपयोविकारे-

मांसेक्षुपिष्टकशरातिलशङ्कुलीभिः ।

अन्यैर्बलासजनकेरपि हेतुभिश्च

श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् ॥ ९ ॥

दृह्यासफाससदनाद्यचिसंप्रसेकै-

रामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः ।

भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रं

सूर्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च ॥ १० ॥

श्लेष्मिकमाह—आनूपेलादि । आनूपवारिजं मासादिक, किलाटं तक्रकृ
चिका, कशरा तिलतण्डुलमापयवान् । सूर्योदये प्रातः । कुसुमागमे पतते ॥ ९-१० ॥

सर्वेषु दोषेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्भिषक् सर्वमयं हि शूलम् ।

सुकष्टमेन विषवज्जकल्पं विघर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ११ ॥

आटोपहृह्यासवमीगुरुत्वस्तैमित्यकानाहकफप्रसेकैः ।

कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति ॥ १२ ॥

आमशूलमाह—आटोपेलादि । कफस्य लिङ्गेन कफशूलोपलिङ्गेन ॥ ११ ॥ १२ ॥

इयस्ती हृत्पार्श्वपृष्ठेषु स शूलः कफघातिकः ।

कुक्षी हृत्प्राग्भिमध्येषु स शूलः कफपैत्तिकः ॥ १३ ॥

दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो घातपैत्तिकः ।

घातपैत्तिकघरकोकघातपैत्तिकशूलस्थाने दृश्यं । एवं साक्षिप्रातिघोऽपि
उच्छ्वोपप्रयस्थाने । यदुक्तं—“घातात्मकं बस्तिगतं यदग्निं, पित्तात्मकं चापि

*आनूपमांसं जलप्रदेशचारिणां मांसं, वारिजं मत्स्यदीनां जलचरानां मांसं, किलाटं
सकृद्विका, अन्ये सद्यः प्रयुक्तमदिशीर्शरश्चमाद्यु, पयोविकार, शयसद्व्यादि । मांसं
प्रायमांसं, हृत्पृष्ठे हि हृत्पृष्ठे, शिष्टमिति नियम, एते श्लेष्मजनकैः श्लेष्मा प्रकोपं
प्राप्य शूलं कुरुते । उपद्रवानाह—दृह्यासेलादि । दृह्यासं उपरिधत्तवमनारभिक, मरु-
गावभज्ज, संप्रमेको छात्रासाव । आमाशये रुजं कुरुते इति बोध्यम् । स्तिमितकोष्ठे
बद्धकोष्ठता, एतेषु कालेषु शिशिरेण कुन्वति* (आ० ६०) ॥ ९ ॥ १० ॥

† ‘साक्षिप्रातिकमाह—सर्वेतित्यादि । त्रिदोषानां निश्चितैश्चैत्रिदोषजनं व्यापित्वा ।
सकृदमसाप्यम् । विषवज्जुल्यं मारणात्मकत्वात्’ (आ० ६०) ॥ ११ ॥

‡ ‘आटोपो गुह्यगुह्यत्वात्, मरु, गुह्यत्वं, श्लेष्मत्वं, घरे आह ऊर्ध्वोर्ध्व-
निरोध, कफप्रसेकं कफसाव । कफस्य लिङ्गेनेति श्लेष्मिकशूलोत्पत्तिरिति बोध्यम् ।
गर्हाप्यम्’ (आ० ६०) ॥ १२ ॥

§ ‘घातकफजस्य स्थानसंभ्रमवर्तनोपद्रवाह—व्यापित्वादि । बद्धो मूत्राण्डे, संधे-
द्वे । कफपैत्तिकमाह—कुक्षीपित्तिदि । कुक्ष्युत्तरे । घातपैत्तिकमाह—घातेलादि । दाह-
सद्य इत्यादि, घोरो दाहः’ (आ० ६०) ॥ १३ ॥ १४ ॥

वदन्ति नाभ्याम् । हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसनिविष्ट, सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात्"—
इति ॥ १३ ॥—

एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ॥ १४ ॥
सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ।

* साध्यत्वादिलक्षणमाह—एकेत्यादि । भूर्युपद्रव इति । उपद्रवास्तु वेदनादयः ।
यदुक्तं,—“वेदना च तृषा मूर्च्छा ह्यानाहो गौरवारुची । वास थासथ हिवा च
शूलस्योपद्रवा स्यता ”—इति ॥ १४ ॥—

* स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः संनिहितस्तदा ॥ १५ ॥
कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्धर्षी ।
भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ॥ १६ ॥
तस्य लक्षणमप्येतत्समासेनाभिधीयते ।

परिणामशूलमाह—स्वैरित्यादि । अस्य च त्रिदोषजस्यापि नियतपरिणामका-
लसम्भवात्वेन पित्तोत्पन्नत्व इष्टव्यम् । यदुक्तमन्यत्र,—“बलास प्रच्युत स्थानात्पि-
त्तेन सह मूर्च्छत । वायुमादाय कुशले शूल जीर्यति भोजने ॥ कुक्षौ जठरपार्श्वेषु
नाभौ बलां स्तनान्तरे । पृष्ठमूलप्रदेशेषु सर्वेष्वेतेषु वा पुनः ॥ भुक्तमात्रेऽथवा
वान्ते जीर्णेषु च प्रशाम्यति । यष्टिकमीहिशालीनामोदनेन विद्धर्षते ॥ तत्परिणामज
शूलं दुर्विधेय महागदम् । तमाहू रसबाहानां स्रोतसा दुष्टिहेतुकम् ॥ केचिदन्नद्रव
प्राहुरन्ये तरपक्तिदोषत । पक्तिशूल वदन्त्येके केचिदन्नविदाहजम्”—इति । भुक्ते
जीर्यत्याहारे पच्यमाने ॥ १५ ॥ १६ ॥—

† आध्मानाटोपधिष्णुम्रचिवन्धारतिवेषनैः ॥ १७ ॥
स्निग्धोष्णोपशमप्रायं चातिकं तद्वदेद्भिषक् ।
तृष्णादाहारतिस्वेदं कङ्कम्ललवणोत्तरम् ॥ १८ ॥
शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्बुधः ।
छर्दिहृत्प्राससंमोहं स्वल्पसुदीर्घसन्तति ॥ १९ ॥
कटुतिकोपशान्तं च तद्य श्रेयं कफात्मकम् ।
संघृष्टलक्षणं धुञ्जा द्विदोषं परिकल्पयेत् ॥ २० ॥
त्रिदोषजमसाध्यं तु क्षीणमांसवलानलम् ।

* 'स्वै' कारणैः कुपितो बलवान् वात सन्निहितो निकटो घरोभे कफपित्ते
समावृत्य स्यात्प तिष्ठेत्तदा शूलकारी भवेत् । तस्य सामान्यलक्षणमाह—भुक्त
इति' (भा० ८०) ॥ १५ ॥ १६ ॥

† 'शालिकमाह—आध्मानेत्यादि । आध्मान ध्मातमिव वातेनोदरपूरणम् । आयेपो
गुदगुदाशब्दवत्, विष्णुश्वोरप्रवृत्ति, अस्ति. सुरामास, वेपन कम् । स्निग्धैरुष्णैश्च
शान्तिं मनेत् । पैत्तिकमाह—तृष्णेत्यादि । आहारे पच्यमाने । शैम्भिकमाह—छर्दितादि ।
स्वल्पा सुगन्धिन्, कटुतिके रतेरुपशमनेति । त्रिदोषजसात्रिपातिकमाह—संघृष्टनिष्ठादि ।
क्षीणं मांसं बलमनलो बद्धिर्वच तत् क्षीणमांसवलानलम्' (भा० ८०) ॥ १७-१८ ॥

तस्य वातादिभेदेन लक्षणान्याह—आम्भानेत्यादि । तृष्णादाहारतिस्वेदा यत्र सन्ति तत्तृष्णादाहारतिस्वेदम् । कट्वम्ललवणोत्तरं कट्वम्ललवणैर्घृद्धम् । शीतशमप्रायं शीतलोपशम(य)बहुलम् । छर्दिहृद्भाससंमोहलिङ्गानि यस्मिन् सन्ति तच्छर्दिहृद्भाससंमोहम् । दीर्घसन्ततीति चिरानुबन्धि ॥ १७-२० ॥—

*जीर्णं जीर्यत्यजीर्णं वा यच्छूलमुपजायते ॥ २१ ॥

पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन च ।

न शमं याति नियमात्सोऽन्नद्रव उदाहृतः ॥ २२ ॥

(अन्नद्रवाख्यशूलेषु न तावत्स्वास्थ्यमश्नुते ।

वान्तमात्रे जरत्पित्तं शूलमाशु व्यपोहति ॥ १ ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शूलपरिणामशूलाश्रद्धय-

शूलनिदानं समाप्तम् ॥ २६ ॥

त्रिदोषविकृतिविशेषमन्नद्रवाख्यं शूलमाह—जीर्णं इत्यादि । जीर्णं 'आहारे' इति शेषः, एवं जीर्यत्यजीर्णं वेत्यत्र; सर्वदेत्यर्थः । न शमं याति नोपशेत इत्यर्थः; न त्वसाध्यं, चिकित्साविधानादिति ॥ २१-२२ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शूलनिदानं समाप्तम् ॥ २६ ॥

अथोदावर्तानाहनिदानम् ।

वातविण्मूत्रजृम्भास्रक्षयोद्गारवमीन्द्रियाः ।

धृष्टणोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्तसंभवः ॥ १ ॥

उदावर्तेऽपि शूलं भवतीति शूलानन्तरमुदावर्तमाह—वातेत्यादि । असमशु, इन्द्रियसञ्चयेनात्र शूलं, शुत्रं शुभुश्रा । शूला वेगविधारणेन । एते वातादयस्त्रयोदश नियमार्थाः, तेनान्येषां क्रोधादीनां वेगविधारणं न तदेतुः, स्वारप्यद्देवुत्वात् । यदाह चरकः,—“लोमशोकमयक्रोधमानपेगान् विधारयेत्” (च. सु. स्था. अ. ७)-इत्यादि । सर्वोदावर्तेषु च वायुरेव कारणम् । यदाह सुश्रुतः,—“सर्वेष्वेतेषु विधिदुदावर्तेषु शूरन्नद्यः । वायोः क्रिया विधातव्या समार्गप्रतिपत्तये” (सु. उ. सं. अ. ५५)-इत्यादि । उद्भूतेन वेगविधारणेनाश्रुतस्य वायोर्वैतनमित्युदावर्तनिर्दिष्टः; शून्ये तु वायोरुर्ध्वमावर्तो गननमित्युदावर्तमाहुः; तत्र, अशुभ्रपापादेरव्यापकत्वात्; उद्विगो गच्छन्तीति न्यायेन वा समाधेयम् ॥ १ ॥

* 'जीर्णं पथ्यमाने, पथ्येऽपि भुक्ते न शान्ति गच्छति । भावेण विशेषपरिहृति-स्वारसाध्यम्' (भा० ६०) ॥ २१ ॥ २२ ॥

† 'एतेषां शूला वेगविधारणेन । अह चक्रुर्महं, शुत्रदिच्छ्रा' (भा० ६०) ॥ १ ॥

*वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गो ध्मानं ह्रमो रजा ।

जठरे वातजाध्वान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ २ ॥

आटोपशूलौ परिकर्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्वघातः ।

पुरीषमासादधया निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥ ३ ॥

वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्ररुच्छ्रं शिरोरजा ।

विनामो पङ्कणानाहः स्याद्विह्नं मूत्रनिग्रहे ॥ ४ ॥

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जुम्भोपघातात्पचनात्मकाः स्युः ।

तथाऽक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीवाः सह कर्णरोगैः ॥ ५ ॥

आनन्दजं वाऽप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि ।

शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीवाः सह पीनसेन ॥ ६ ॥

मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितार्धोवमेदकौ ।

इन्द्रियाणां च दौर्बल्यं क्षययोः स्याद्विघारणात् ॥ ७ ॥

कण्ठास्यपूर्णत्वमतीथ तोदः कूजश्च वायोऽथवाऽप्रवृत्तिः ।

उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति घोरा विकाराः पवनप्रसृताः ॥ ८ ॥

कण्डूकोटाद्यचिव्यङ्गशोथपाण्ड्वामयज्वराः ।

कुष्ठपीसपेहृष्टासादच्छर्दिनिग्रहजा गदाः ॥ ९ ॥

मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोथो रजा मूत्रविनिग्रहश्च ।

शुक्राद्मरी तत्क्षयणं भवेच्च ते ते विकारा विहते च शुक्रे ॥ १० ॥

तन्द्राङ्गमर्दोवसृचिः धमश्च क्षुधाभिघातात्कुराता च हृष्टेः ।

कण्ठास्यशोषः श्रयणावरोधस्तृष्णाविघाताद्गुदये व्यथा च ॥ ११ ॥

धान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवाऽपि गुरुमः ।

जुम्भाऽङ्गमर्दोऽक्षिशिरोतिजाद्यं निद्राभिघातादथवाऽपि तन्द्रा ॥

*अपानवातस्य धारणात्, आध्मान ध्मातलिनोदरे, सङ्गोऽप्रवृत्तिः, ह्रमोऽनायासकमः, रजा वदरे, पुरीषावरोधजमाह—आटोपेत्तादि । पुरीषवेगे धारिते सत्ताटोपः सरह् गुहगुहाशब्दः । शूलमिति पश्चाद्ये, परिकर्तिका कर्णनवरयया, सङ्गः पुरीषस्याप्रवृत्तिः, ऊर्ध्वात् उद्गारशब्दस्य, अथवा मुष्ठात्पुरीषनिर्गमनमूर्ध्वघातादेव । मूत्रनिग्रहजमाह—बलीत्यादि । मूत्रनिग्रहे मूत्रविधारणे सति, बली मूत्राशये, मेहने मेद्रे, व्यथा, मूत्ररुच्छ्र-मत्स्यमत्स्य वद्रेण मूत्रप्रवर्धनं, पङ्कणयोस्तृष्णयोः, आनाहः पूर्णत्वम् । जुम्भापात्रजमाह—मन्देत्यादि । शूल, मन्यादण्ठयोः स्तम्भ, शिरोरोगाः पवनजाः, तथाऽक्षिनासादीर्णानां पवनबा रोगाः स्युः, तीवा दाहणाः, तथा कर्णरोगाः स्युर्जुम्भाविधारणात् । अमूत्रा-वर्धमाह—आनन्दजनित्यादि । नेत्रोदकमानन्दजनितं शोकरं वा द्विषमपि सौचनजलं, शिरोगुरुत्वादयो रोगाः पीनसेन सह तीवा जायन्ते । शिरोदावर्धमाह—मन्देत्यादि । क्षुधयोऽपिऽप्रायाः, इन्द्रियाणां अक्षययोः सङ्गो दौर्बल्यं मयननयननासानामयार्थं निर्वपयग्रहणम् । उद्गारोदावर्धमाह—अण्डेत्यादि । उद्गारे विधारेते सति कण्ठमुत्तयोः पूर्णत्वमाशारेण, अतीव शोथे दृष्यमानाशये वाऽऽप्यथा, उद्गारोदावर्धमाह—कोथे

उक्त्वा ताद्गुदावर्तानां क्रमेण लक्षणमाह—वातेत्यादि । अन्ये इति तोदश्लादयः । मेहनं शेषः । पिनाम धानाहपीडया (बन्धनवत्पीडया) नतगानत्वम् । बह्वणयोरा-
नाहो यन्धनवत्पीडा । नेत्रोदकमधु, प्राप्तमागतममुञ्चतो 'नरस्य' इति शेषः । च-
कारात्तन्त्रान्तरोक्तप्रतिश्रयाद्द्वेगोहारुचिप्रसृतीनां प्रहणम् । अर्धावभेदोऽर्धन्तिर श्लम् ।
कूभोऽव्यक्तभाषणमिति कार्तिकः । वायोरप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधः । घोरा विकाराः
पवनजा हिक्कादयः । मूत्राशये बस्ती, 'मूत्रायन' इति पाठे स एवार्थः । वैशब्दः
पादपूरणे । तत्क्षणं शुक्रस्य स्पन्दनम् । अतिजाघ्रं गौरवम् । "शिरोमनाक्षिगौरवं"-
इति तन्त्रान्तरे पाठः ॥ २-१२ ॥

* वायुः कोष्ठानुगो रुक्षैः कपायकट्टितिकैः ।
भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्तं करोति हि ॥ १३ ॥
वातमूत्रपुरीपासृक्कफभेदोवहानि वै ।
स्रोतांस्युदावर्तयति पुरीषं चातिवर्तयेत् ॥ १४ ॥
ततो हृद्वस्तिशूलातो हृत्तासारतिपीडितः ।
वातमूत्रपुरीपाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ १५ ॥
श्वासकासप्रतिश्रयाभदाहमोहत्पाज्वरान् ।
चर्मिहिकाशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ।
बहूनन्यांश्च लभते विकारान् वातकोपजान् ॥ १६ ॥

वरदीदृष्टससानः, व्यङ्ग मुसलान्छन, शोभादयः प्रतिष्ठाः । शुक्रोदावर्तमाह—मूत्राशय
इत्यादि । मैथुनवृत्तौ शुक्रविधारणात् । मूत्राशये बस्ती, अन्ये 'मूत्रायने' इति पठन्ति,
तत्र मूत्रमार्गे शुद्रमुष्कयोश्च श्वयसुः, तेष्वेव पीडा । मूत्रनिग्रहो मूत्रापातः, शुक्रादमरी-
रोगः, ते विकारा इति वातकुण्डल्यादयः । शुद्रोदावर्तलक्षणमाह—तन्द्रेत्यादि । तन्द्रा
निद्राभेदः, अन्नभेदोऽन्नमग्नः, अमः कर्मेन्द्रियाणामक्षामर्ष्य, दृष्टेः कृशता मान्द्य, चकारात्
कार्श्यशैर्बल्यादयस्तन्त्रान्तरोक्ता प्राणाः । शुद्रोदावर्तलक्षणमाह—कण्ठेत्यादि । श्रवणावरोधः
शब्दस्वाग्रहणमदुष्टेपिहित इव । श्वासोदावर्तलक्षणमाह—श्रान्तस्येत्यादि । श्रान्तस्य
धावनादिना चित्रस्य, निःश्वासविनिग्रहेण द्वेगोदयो भवन्ति । द्वेगो हृदयविकारः,
मोहो मूर्च्छा, शुष्मस्यापि संभवः । निद्रोदावर्तमाह—तन्मेत्यादि । अह्नोः शिरसि च
जाघ्र गौरवम् । अन्ये 'जृम्भाऽङ्गमदौऽक्षिशिरोभिज्ञाव्यन्' इति पठन्ति । तत्र शिरसदि-
गौरवम् (आ० ६०) ॥ २-२२ ॥

* 'कोष्ठानुगः कोष्ठस्येन समस्तमुदरमध्यमुच्यते, रुद्धादिभिक्षणकरावमाषादिभिः,
तथा कपायादिनी रसैः कुपितः । तस्य संप्राप्तिमाह—वातेत्यादि । ततः सैः कारणैः
कुपितो वायुर्वातमूत्रादीनां स्रोतांस्युदावर्तयत्यूर्ध्वमावृणोति पुरीषं चातिवर्तयेत् ।
हृद्वस्तिशूलैस्तथा हृत्तासादिभिः पीडितः कृच्छ्रेण कठेन वातमूत्रपुरीपाणि लभते, वैष-
प्रपत्ताध्वाभोटीलथः । श्वासादीनन्यांश्च वातप्ररोपजान् गदान् लभते । मनोविभ्रमः
म्याणौ पुरुषज्ञानमित्यादि, श्रवणविभ्रमो विपरीतश्रवणम्' (आ० ६०) ॥ १३-१६ ॥

वेगनिरोधज्ञानुदावर्तानभिधाय रूक्षादिकुपितयातत्रमाह—वायुरित्यादि । उदा-
वर्तयत्याहोति । अतिवर्तयेच्छोषयेत् । कृच्छ्रेण लभत इति वष्टेन प्रवर्त-
यति । अत्र केचित् सुश्रुतोकमसाध्नलक्षणं पठन्ति,—“तृष्णादितं परिक्लिष्ट क्षीणं
शूलैरुपद्रुतम् । शकृद्वमन्तं मतिमानुदावर्तितमुत्सृजेत्” (सु. उ. तं अ. ५५)—
इति ॥ १३-१६ ॥

*आमं शकृद्वा निश्चितं क्रमेण भूयो विवर्द्धं विगुणानिलेन ।
प्रवर्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति ॥ १७ ॥
तस्मिन् भवन्त्यामसमुद्भवे तु तृष्णाप्रतिदयायशिरोविदाहाः ।
आमाशये शूलमथो गुदत्वं हस्तम्भ उद्गारविघातनं च ॥ १८ ॥
स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे शूलोऽथ मूर्च्छां शकृतश्च छर्दिः ।
शोधश्च पकाशयजे भवन्ति तथाऽलसोक्तानि च लक्षणानि ॥ १९ ॥
इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने उदावर्तानाहनिदानं समाप्तम् ।

इदानीं विगुणानिलज्ज्वेन समानचिकित्स्वत्वेनानाहमाह—आममित्यादि । नेति
पूर्वेण संबध्यते । छर्दिरित्येक एव छकारश्चन्दोऽनुरोधात् । स्तम्भशब्दः कट्यादेः
स्त्वपतावाची, मूत्रपुरीषयोश्चाप्रवृत्तिवाची । अलसोक्तानीति आध्मानवात-
निरोधादीनि ॥ १७-१९ ॥

इति धीविजयरक्षितकृताया मधुकोशव्याख्यायामुदावर्तानाहनिदानं समाप्तम् ॥

अथ गुल्मनिदानम् ।

दुष्टा घातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः ।

कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ।

तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वेहृन्नाभिवत्तयः ॥ १ ॥

* 'प्रवर्तमानं नेति पूर्वेण संबध्यते, तेनाप्रवर्तमानमित्यर्थः । यथास्वं च मार्गमित्यर्थः ।
एवमामं निश्चितं विगुणानिलेन विवर्द्धं सन्त स्वमार्गे न प्रवर्तमाने शकृद्वैवंभूतमानाह-
मिकासुदाहरन्तीति विष्णवर्षः । आमजमानाहमाह—तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन्नाद्ये
आमसमुद्भवे तृष्णा संनिवृत्ताना, गुदत्वमागाशय एव, उद्गारविघातनमुद्गारामृत्तिः,
क्षेपं गुणमम् । शकृत्संचयत्रमाह—स्तम्भ इति । शूलोऽत्र कट्यादिष्वेव । पकाशयजे
पकाशयोश्च आनाह इति व्याख्यानयन्ति, ते च पकाशयोश्च आनाहः पुरीषाद्भवीती-
च्छन्ति, तथाऽपि च पूर्वोक्त एव परिक्लितोऽर्थः' (भा० द०) ॥ १७-१९ ॥

† 'गुल्मस्य संघातिमाह—दुष्टा इत्यादि । दुष्टाः स्वकारणैर्मिथ्याहाराप्यसनादिभिः,
मिथ्याविद्यैर्बलकदिग्गारिः । तेषां स्थानान्याह—तस्मिन्नादि' (भा० द०) ॥ १ ॥

गुल्मेऽप्यानाहो भवतीत्यानाहानन्तरं गुल्ममाह—दुष्टा इत्यादि । पञ्चधेति वातपित्तरुफसशिपातरक्तजाः । द्वन्द्वजास्तु प्रकृतिसमसमवेतत्वात् पृथग्गण्यन्ते, अशौरो-
यवत् । कोष्ठान्तरामाशयादिमध्ये, ग्रन्थिहृदिपिणं गुडकाकारम् । तस्येत्यादि । एतदेव
विश्रुणोति—पार्श्वेत्यादि । पार्श्वे द्वे गणनीये, अन्यथा पञ्चत्वानुपपत्तिः, अत एव
'पार्श्वे' इति द्विवचनान्तमेव क्वचित् पठ्यते ॥ १ ॥

* हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः संचारी यदि वाऽचलः ।

वृत्तध्यापचयवान् स गुल्म इति कीर्तितः ॥ २ ॥

सामान्यगुल्मरूपमाह—हृदित्यादि । नाभिश्चन्द्रेण वस्त्रिवोन्ध्वः, सामीप्यात्; यथा
गङ्गायां घोष इत्याहुः; वस्त्रेरपि गुल्माश्रयत्वेनोक्तत्वात् । अत एव 'हृदस्त्वोरन्तरे' इति
पाठान्तरम् । अन्ये त्वाहुः—वस्त्रौ विद्रधिरेव स्त्रान्तु गुल्म इति । तत्र, वस्त्रेरपि
गुल्मस्थानत्वात्; तथा च चरके—'पञ्चस्थानानि गुल्मस्य पार्श्वहृन्नाभिवस्त्रयः' इति ।
एतत् पञ्चस्थानकथनं दोषजाभिप्रायेण, रक्तजस्य तु गर्भाशयः स्थानं, अथवा पार्श्वस्थि-
तत्वाद्गर्भाशयस्य पार्श्वग्रहणेनैव ग्रहणम् । वृत्तो वर्तुलः । चयापचयवानिति कदाचि-
दुपचीयते, कदाचिदपचीयते; एतच्च सामान्योक्तमपि वातिके व्यवतिष्ठते, तद्ग्रहणे
तदभिधानादिति जेज्जटः; गदाधरस्तु सामान्यलक्षणमाह, सर्वगुल्मानां वातमूलत्वात् ।
'चयोपचयवान्' इति पाठान्तरे दोषस्य चयेनोपचयवानिति वृद्धिमानित्यर्थः । गुल्म-
इति क्त्वादिपिहितसंस्थानविशेषादौ गुल्मव्यपदेशो लोके, तत्सादृश्यात् संचितपरिपि-
ण्डितदोषेऽपि गुल्मसंज्ञेत्याहुः, वाप्यचन्द्रस्त्वाह—संपिण्डितदोषो गुडकेन मीयत इति
निरुक्तिः ॥ २ ॥

† स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ।

पुरुषाणां, तथा स्त्रीणां श्लेयो रक्तेन चापरः ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तं पञ्चविधत्वं विश्रुणोति—स इत्यादि । व्यस्तैरित्यनेनेकजो द्वन्द्वजोऽपि
प्राह्यः । पञ्चधा गुल्म इत्यनेन विरोध इति चेत् । न, नहि तत्रावधारणं कृतं, पञ्च-
धैवेति । अत एव सूत्रस्थाने चरकेण "पञ्च गुल्मा" (च. सू. स्था. अ.) इत्यभि-
धायानि "संसृष्टलिङ्गानपराध गुल्मास्त्रीनादिशेदोपधकल्पनार्थम्" (च. वि. स्था. अ.
५)—इत्युक्तं, समानचिकित्सत्वेन तत्रान्तर्भावात् । रक्तेन चापर इति स्त्रीणामेव ।
वक्ष्यति हि,—"स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मः" (च. वि. स्था. अ. ५)—इति ।
रक्तं चात्रार्तव न धातुरूपं, धातुरूपरक्तजस्तु गुल्मो यद्यप्यन्योऽस्ति तथाऽपि नैतत्सं-
प्राप्तिको भवतीति पृथगुपदिश्यते । पृथग्ज्ञानानभिधानं तु पित्तगुल्मसमाननिदानचि-
कित्सत्वेन तत्रान्तर्भावात्, सुधुते रक्तातीसारवत् । विशेषलक्षणं च यदाह चरकः,—
"तृष्णाज्वरपरीदाहशूलखेदाग्निमार्दवैः । गुल्मिनामहर्षौ चापि रक्तमेवावसेवयेत्—"

* 'दृक् हृदयं, वस्त्रिमूत्राशयः । संचारी चलनशीलः, अथवाऽचलः स्थिरः'
(आ० ६०) ॥ २ ॥

† 'तस्य संस्थामाह—स इत्यादि । स गुल्मो व्यस्तैर्वातपित्तश्लेष्मभिः, उच्छ्रितैः
प्रकृपितैस्त्रिभिरपि जायते पुरुषाणाम्' (आ० ६०) ॥ ३ ॥

(च. वि. स्था. अ. ५) इति । घातुरूपरक्तजः क्षीणां पुंसां च भवतीति भ्रार-
हृदिचन्द्रः । तथाच क्षारपाणिः,—“क्षीणामार्तवजो गुल्मो न पुंसामुपजायते ।
अन्यस्त्वसृग्भवो गुल्मः क्षीणां पुंसां च जायते”—इति । वाप्यचन्द्रस्त्वाह,—
वातादिदोषजस्यैवापचाराद्रके दुष्टे रक्तजव्यपदेशः, यथा चरके कफपित्तमेहानाम-
तिकर्षणाद्दुत्तरकालं वातसंसर्गं सति वातमेहत्वमुक्तम् । यदुक्तं,—“या वातमेहान्
प्रति पूर्वमुक्ता वातोरवणानां विहिता क्रिया सा । वायुर्हि मेहेष्वतिकर्षितेषु
कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता—(च. वि. स्था. अ. ६)” इति । क्षार-
पाणेरप्येवमेवाभिप्रायः । यदि तु पृथक् स्यात्तदा तमपि नवमं लिङ्गस्थानादिभिरभि-
धास्यत्, न चोक्तः । जेजदगयदासाभ्यां तु हरिचन्द्रमतमेवानुमतमिति । सर्वगुल्मेषु
वातकारणत्वं ज्ञेयम् । यदुक्तं चरके,—“गुरिमनामनिशशान्तिरुपायैः सर्वशो विधिव-
दाचरितव्या । मारुते ह्यवजितेऽन्यमुदीर्गं दोषमल्पमपि कर्म निहन्त्यात्—”(च. वि.
स्था. अ. ५) इति; सुश्रुतेऽप्युक्तं,—“कुपितानिलमूलत्वात्संचितत्वात्मलस्य च । तुल्य-
त्वाद्वा विसालत्वाद्गुल्म इत्यभिधीयते”—(सु. उ. तं अ. ४२) इति । न चैतावता
नानात्मजत्वप्रसङ्गः, वातस्यानुबन्धरूपत्वात्, एवरे पित्तवत् । ननु वाताव्यभिचारा-
द्विदोषजत्रिदोषजो वा गुल्मः स्यात् केवलं कफजः पित्तजो येति, ततश्च पद्मचेति
विरोधः । नैतत्, अनुबन्धरूपेण वातजव्यपदेशो, नत्वनुबन्धरूपेणेति ॥ ३ ॥

* उद्गारयाद्गुल्यपुरीषवन्धस्तृप्त्यक्षमत्वाद्ब्रविकूजनानि ।

आटोप आभ्रानमपक्वशक्तिरासन्नगुल्मस्य ध्वन्ति चिद्धम् ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह—उद्गारेत्यादि । पुरीषवन्धो विह्वन्धः । तृप्तिरनन्नामिलापः । सुश्रु-
तेऽपि हि ‘द्विपोऽधे’—(सु. उ. तं. अ. ४२) इति पठितम् । अक्षमत्वमसामर्थ्यम् ।
आटोपोऽत्र दजापूर्वकः शोभः, तनतनं वा; ननु गुडगुडाशब्दः, तस्याभ्रकूजनेनैव
गृहीतत्वात्; भाष्याभ्रानं, तस्योपात्तत्वात् । अपक्वशक्तिर्मन्दामिता; ‘अपक्वशक्तिः’
इति पाठे स एवार्थः ॥ ४ ॥

† अरुचिः कृच्छ्रविष्णुत्रवातताऽत्रविकूजनम् ।

आनाहृद्धोर्ध्ववातस्य सर्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥ ५ ॥

गुल्मसाधारणरूपमाह—अरुचिरित्यादि ॥ ५ ॥

‡ रुक्षाश्रपानं विषमासिमाशं विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ।

शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥ ६ ॥

यः स्वानसंस्थानरुजां विकल्पं विद्वात्सङ्गं मलवक्रशोषम् ।

इयाधारुणत्वं शिशिरज्वरं च हृत्कुक्षिपाश्र्वीसशिरोरुजं च ॥ ७ ॥

* ‘उद्गारकृच्छ्रा, हृत्कुक्षिपाश्र्वीसशिरोरुजं च हृत्कुक्षिपाश्र्वीसशिरोरुजं च । अरुचिः कृच्छ्रविष्णुत्रवातताऽत्रविकूजनम् । अक्षमत्वमसामर्थ्यम् । आभ्रानमुपान्तयोराभ्रानमिव, अपक्वशक्तिर्मन्दामित्वादादादा-
त्साराकः’ (भा० ६०) ॥ ४ ॥

† ‘कृच्छ्रविष्णुत्रवातता कठेन विष्णुत्रवातप्रवर्तनम् । अरुचिः कृच्छ्रं शुद्धगुणशब्दः,
आनाहृद्धोर्ध्ववातनिरोधः, ऊर्ध्ववातसमुद्गारकृच्छ्रम्’ (भा० ६०) ॥ ५ ॥

‡ ‘वातगुल्मस्य हेतुपूर्वकं लक्षणमाह—रुद्धोत्यादि । विषमं यद्दु स्तोत्रमकारुण्येवम्, परं

१ ‘तद्य नोक्तम्’ इति पा० ।

करोति जीर्णं त्यधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।

घातात्सगुल्मो नच तत्र रुक्षं कषायतिकं कटु चोपशेते ॥ ८ ॥

वातिकमाह—रुक्षेत्त्वादि । विपमातिमात्रमिलक्षपानविशेषणम् । विचेष्टनं विरुद्धचेष्टा बलवद्विग्रहादि । अतिमलक्षयो विरेकादिना । निरन्नता निराहारता । विक्वत्पशब्दः स्थानादिभिः प्रत्येकं योज्यः । स्थानविकल्पो यथा—कदाचित्त्राभौ, कदाचित्पार्श्वयोः, कदाचिद्वस्त्रावित्थादिस्थानान्तरगमनम् । संस्थानविकल्पो यथा—कदाचिदल्पः, कदाचिन्महान्, शृतो, शीघ्रो वेति । रजाविकल्पो यथा—कदाचिदल्पा, कदाचिन्महती, तोदरूपा, भेदरूपा, अनेकरूपा वेति । नच तत्रोपशेते न सुखयति ॥ ६-८ ॥

* कटुमूलतीक्ष्णोष्णविदाहिरुक्षक्रोधातिमघातकहुताशसेवा ।

आमाभिघातो रुधिरं च दुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥ ९ ॥

ज्वरः पिपासा चदनाङ्गरागः शूलं महजीर्यति भोजने च ।

खेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥ १० ॥

पैत्तिकमाह—कट्वित्थादि । आमाभिघात इति विदग्धाजीर्णजनितदुष्टरसेनाभिभवः; अन्ये तु 'आमाभिघातो' इति पठन्ति, तन्नाम उक्तरूपः, अभिघातो लघुवादे रक्तद्रूपको ज्ञेयः । जीर्यतीति सप्तम्यन्तम् । व्रणवत् स्पर्शासह इति योज्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥

शीतं गुरु क्षिग्धमचेष्टनं च संपूरणं प्रखपनं दिवा च ।

गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य सर्वेस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य ॥ ११ ॥

स्तेमित्यशीतज्वरगात्रसादृहृष्टासकासारुचिगौरवाणि ।

शैल्यं रगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥ १२ ॥

शैम्भिकमाह—शीतमित्थादि । संपूरणं वृत्तिभोजनम् । सर्वं इति घातजाद्युक्तः । निचयात्मकस्य सन्निपातजस्य । कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य ॥ ११ ॥ १२ ॥

जलपानमपि, अतिमात्रं मात्राधिकं, एवं जलस्यापि । य इत्यादि । विद्ववात्सर्वं विद्ववात्-प्रवृत्तिः, कण्ठवक्रयोः शोषः, श्याबाहृणत्वं शरीरस्य, शीतज्वरः, हृक्कुल्यादीनां पीडा, जंसो भुजयोरुपरिमाणः । जीर्णं आहारे प्रकुप्यति, मुक्ते च शान्तिं गच्छति, स वातिको गुल्मः । रुक्ष आहारः कषायतिककटुका रसाः, तत्र तस्मिन्वातगुल्मे नोपशेते न सुखयति, वातकारणत्वाद् (आ० ६०) ॥ ६-८ ॥

* 'विदाहि वंशकरीरादि, अतिशब्दो मघादिषु योज्यः । एते पैत्तिकगुल्मस्य हेतवः । तस्य लक्षणमाह—ज्वर इत्यादि । ज्वरः प्रातिघ्नः, पिपासा प्राणमिच्छा, चदनाङ्गरागो मुखे शरीरे चारुणता, आहारे जीर्यति पच्यमाने महच्छूलं भवति, एतत्पिपसुगुल्म-रूपम्' (आ० ६०) ॥ ९ ॥ १० ॥

* † 'शीतादिभिर्द्रव्यैः, अचेष्टनमव्यायामः । संपूरणमित्थाहारादिना कोष्ठस्य वृत्तिरिव, एतत् सर्वं कफगुल्मस्य हेतुः । एतस्यैव शोकप्रादेन सान्निपातिकस्य हेतुमाह—सर्वं इति । निचयात्मकस्य सान्निपातिकस्य गुल्मस्य वातजाद्युक्तहेतुः कारणं, तथा सर्वदोषोक्तलक्षणानि च भवन्ति । पुनः शैम्भिकस्यैव लक्षणमाह—स्तेमित्यं निश्चलत्वं, शीतज्वरादयः सुषोष्याः, शैल्यं शीतगात्रता' (आ० ६०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

*निमित्तरूपाण्युपलभ्य गुल्मे द्विदोषजे दोषबलावलं च ।

व्यामिथलिहानपरांश्च गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥ १३ ॥

यात्मकेषु त्रिध्वेकजहेतुलक्षणातिदेशार्थमाह—निमित्तेत्यादि । निमित्तानि च रूपाणि चेति द्वन्द्व । दोषबलावल चेलनेन समद्विदोषद्वन्द्वजनयेणैकोल्वणाद्विदो-
पजोऽपि प्राह्य इति दर्शयति, अन्यथा बहुत्वापत्ते । औषधकल्पनार्थमित्त्विकदोषजा-
भिहितचिकित्सामेलकेन साधिकित्सेदिस्ये ॥ १३ ॥

महाहृजं दाहपरीतमश्मवदनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।

मन शरीराश्लिबलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ १४ ॥

* सान्निपातिकमाह—महाहृजमित्यादि । अश्मवदनोन्नत पापाणवत् कठिनमुन्नत च ।
मन इत्यादि मनोऽपहारिणं मनोवैकल्पकारिण, शरीरापहारिणं वृशत्ववैषम्यकर,
आश्रयपहारिणमभिवैषम्यकरं, बलापहारिणमसामर्थ्यकरम् । ननु, असाध्यमिति विरुद्ध,
“सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषजो विधिर्हित”-(सु उ. तं अ. ४२) इति सुश्रुत-
वचनात् । नैव, अयं च विकृतिविषमसमवेतोऽसाध्य, प्रकृतिसमसमवेतस्तु साध्य
इत्याहु । ननु, सोऽप्यसाध्य, यदाह सुश्रुत, “सर्वात्मके सर्वैरुपोपपत्तिभ्य चाप्यसाध्यं
प्रवदन्ति तज्ज्ञा” (सु उ त अ. ४२)-इति । उच्यते, त चापीत्यपिशब्दा-
दविरोत्थित साध्यो विश्वामित्रसवादादिति गयदास ॥ १४ ॥

नवप्रसूताऽहितभोजना या या चामगर्भे विस्त्रजेदतौ वा ।

वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ।

पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणं चाप्यपरं निबोध ॥ १५ ॥

यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात्सशूलः समगर्भलिङ्गः ।

स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः १६

रक्तगुल्ममाह—नवेत्यादि । आमगर्भे विस्त्रजेदिति नवममासादर्वाक् प्रसूते ऋता-
वार्तवप्रवृत्तिकाले, अहितभोजनेति सवन्ध । एतच्चोपलक्षणार्थं, तेनाहाराचारादिक

* ‘लिङ्गानि लक्षणानि, द्विदोषजे गुल्मे दोषाणां बलावल ज्ञात्वा व्यामिथलिहान्
निलितलिहान् परास्त्रीन् गुल्मानौषधवरूपनार्थमादिशेत्’ (भा० ६०) ॥ १३ ॥

† ‘त्रिदोषजस्यासाध्यत्वमाह—महाहृजमित्यादि । महाहृजं शीघ्रवीडाकर, दाहपरीतदेह
संतापेन व्याप्तसिलदेहं, शीघ्रिणं विदाहकर, दारुणं मारणात्मकं, एतदश्रुणं विकृति-
विषमसमवेतस्य’ (भा० ६०) ॥ १४ ॥

‡ ‘स्त्रीणां रक्तजगुरमस्य संप्रसूतिमाह—नवेत्यादि । या स्त्री नवप्रसूता सत्यहितभोजना
भवति, जनावार्तवप्रवृत्तिकालेऽहितभोजनेति सवन्ध । तस्य लक्षणमाह—पैत्तस्येत्यादि ।
पैत्तिकगुल्मस्यास्यैवापरं विशेषणं, तदेव स्पन्दयति—चिरात् पिण्डीभूत इव स्पन्दते हस्तपा-
दादिभिरित्यर्थं । शूल पीडयुक्तं स स्त्रीभव एव रक्तजो गुल्मो दशमे मासे व्यतीते
सति चिकित्स्यः स्यात् । रौधिर इत्यनेन विशेषणेनार्थवायुका कुमारीमतिवृद्धां च निषेध
यति, अनुज्ञातशीणरजस्कत्वात्तयो’ (भा० ६०) ॥ १५ ॥ १६ ॥

ज्ञेयम् । यदाह चरकः—“ऋतावनाहारतया भयैव विरुक्षणैर्वैगविधारणैश्च । संस्रम्भ-
नोत्तेरानयोनिदोषैर्गुल्मः क्षियं रक्तभवोऽभ्युपैति” (च. चि. स्था. अ. ५)—इति ।
पैतस्य पैतिकगुल्मस्य । विशेषणं पैतिकगुल्माद्विशेषलक्षणम् । पिण्डितः समुदितः ।
एवकारोऽत्रावधारणे । एतदेव स्फुटयति—नाग्नैर्नाभयवैधिरात् स्पन्दत इति संबन्धः ।
समगर्भलिङ्ग इति आर्तवादर्शनमुत्सवणस्तनमुखकृष्णत्वदोहदादिगर्भलक्षणयुक्तः,
एतच्च व्याधिप्रमावात् ; यथा—क्षयार्शयोः स्त्रीरिरेसाकृष्णत्वद्विज्ञादयः । अन्ये तु सम-
गर्भलिङ्गोऽविवृतगर्भलिङ्ग इत्याहुः । उक्तविशेषणैरेव स्त्रीभवत्वे लब्धे स्त्रीग्रहणेन
कुमारीमतिवृद्धां च निषेधयति, अनुद्भूतक्षीणरजस्कत्वात्तयोः । व्यतीतेऽतिमान्ते ।
गर्भसमानलिङ्गत्वेन संशयः—गर्भो वा, रक्तगुल्मो वा, इति; तच्छब्दानिरासार्थं दशमे
मासे व्यतीते इत्युक्तं ; नवमदशमयोः प्रसवकालत्वादित्येके । तत्र, ‘यः स्पन्दते
पिण्डित एव नाङ्गैः’ इत्यादिनैव विशेषदर्शनेन संशयस्य निवर्तितत्वात् । गर्भो हि
निरन्तरं प्रत्यङ्गैर्निःशूलं स्पन्दते, गुल्मस्त्वेतद्विपरीतेन । किञ्च नवमे दशमे प्रसूत
इत्युत्सर्गः, ननु नियमः, तदधिककालेऽपि प्रसवदर्शनात्, आगमाच्च । उक्तं हि
चरके,—“तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं पुष्टो यदा वर्षगणैरपि स्यात्” (च. स्था. स्था.
अ. २)—इति; तस्मात्तदं दशममासव्यतिक्रमे चिकित्साविधानस्य प्रयोजनं, किंतु
व्याधिमहिम्ना तावतैव कालेन तस्य चिकित्सया सुखोच्छेदनमिति । यथा ज्वरे पुराण
एव क्षीरपानविरचने । उक्तं हि तन्त्रान्तरे—“रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य
लक्षणम्”—इति । पुराणता चास्य दशममासव्यतिक्रमेणैव भवति । जेजटेनाप्युक्तं,—
यद्यर्वाप्रक्रमेदनं क्रियते तदा गर्भशय्यां क्षिणोति, तद्गीनत्वादरक्तस्य; एकादशमासे तु
परिपिण्डितगुल्मे श्लेहादिनोपस्कृतदेहाया न गर्भशय्याया विहितमादधाति रक्तमेदन-
मिति ॥ १५ ॥ १६ ॥

*संचितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।

कृतमूलः सिरानद्धो यदा कूर्मं श्योत्थितः ॥ १७ ॥

दौर्बल्यारुचिहृष्टासकासच्छर्धरतिज्वरैः ।

त्पणातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते स न सिध्यति ॥ १८ ॥

गृहीत्वा सज्वरं श्वासच्छर्धतीसारपीडितम् ।

हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्पति गुल्मिनम् ॥ १९ ॥

श्वासः शूलं पिपासाऽन्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढता ।

जायते दुर्बलत्वं च गुल्मिनो मरणाय वै ॥ २० ॥

इति श्रीमाधवकरापरिचिते माधवनिदाने गुल्मनिदान समाप्तम् ॥ २८ ॥

* ‘संचित इत्यनुपक्रान्तत्वाधिरकालानुबन्धित्वात्, क्रमशः क्रमेण, संचितो शुद्धि
गतो, गुल्मो यदा कूर्मवदुन्नतः स्यात्, दौर्बल्यादिभिरपद्रवैर्बुद्धो भवति, तदा न
सिध्यतीत्यर्थः । पुनरसाध्यलक्षणमाह—गृहीत्वेत्यादि । गुल्मिनं गुल्मयुक्तं रोगिणं, कर्पति
मारपतीत्यर्थः । सज्वरश्चासं ज्वरश्चासाभ्यामुपद्रुतम् । पुनश्चासाध्यलक्षणमाह—शाने-

१ एतच्च—‘सञ्जरश्चासं’ इति पाठानिप्रायेण ।

चिरजसावस्थायामसाध्यत्वमाह—संचित इत्यादि । महावास्तुपरिग्रहः सकलोदर-
व्यापी । हृतंमूत्रो धात्वन्तरावगाही । सिरानद्धः सिराजालवान् । हृदयादौ
गृहीत्वा शोथो गुल्मिनं कर्षति, 'भरणाय' इति शेषः । प्रन्थिगूढता प्रन्थिरूपस्य
गुल्मस्याकसादिलयनमिति । ननु च, अन्तर्विद्रधिगुल्मयोः को भेदः, समानस्थान-
संगतत्वात् । उच्यते, विद्रधिः पच्यते गुल्मो न पच्यते, निराश्रयत्वात् । यदाह
सुश्रुतः,—“न निबन्धोऽस्ति गुल्मस्य विद्रधिः सनिबन्धनः । गुल्मस्तिष्ठति दोषे स्वे
विद्रधिर्मांसशोषिते ॥ विद्रधिः पच्यते तस्माद्गुल्मः क्वापि न पच्यते” (सु. नि.
स्था. अ. ९)—इति । ननु, गुल्मोऽपि पच्यत एव । यदाह चरकः,—“विदाहशूल-
संशोभस्वप्ननाशारतिज्वरैः । विदह्यमानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाहयेत्” (च. चि. स्था.
अ. ५) इति । उच्यते—गुल्मो न पच्यते निराश्रयत्वात्; यदा तु कारणवशादाश्रयं
मांसदिकमासादयति, वातोपशमनार्थं कृतस्वेदादिभिर्चा रक्तदुष्टिर्भवति तदा पच्यमानो
विदाहनिमित्तकं विद्रधित्वमाप्नोति । उक्तं हि,—“स वै शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधील-
भिवीयते” (च. सू. स्था. अ. १७)—इति । न । हि यस्मात् विकाराद्यदुत्पद्यते
विकारान्तरं तद् च एव भवतीति; माभूत् शीघ्रवोदरं, अमर्यैव शर्करा, इत्यादि
शाघ्रोक्तविरोधवित्तरः । तस्माद्विद्रधिः पच्यते, गुल्मो न पच्यत इति सिद्धान्तो
निरपवादः । ये त्वन्तर्विद्रधिं न पठन्ति तेषामयमभिप्रायः,—गुल्मे पक्वे विद्रधौ च
पाटनशोधनरोपणादेः, अपक्वे च विरेकलेपविम्लापनादेधिक्रितिसत्तस्य प्रायो विशेषा-
भावादलं पृथग्विकारस्वीकारेणेति ॥ १७-२० ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां गुल्मनिदानं समाप्तम् ॥ २८ ॥

अथ हृद्रोगनिदानम् ।

* अत्युष्णगुर्धन्प्रकायतिकथमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गः ।

संचिन्तनैर्बैगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥ १ ॥

गुल्मस्य हृदयं स्थानमुक्तं, अतो हृदयसंकीर्तनाद्द्रोहारम्भः । प्रसङ्गः सातलेन
सेवा, अत्युष्णादयो यथायोन्यं वातादीनां क्रिमेद्य निदानमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

त्यादि । आसादय उपद्रवा गुल्मिनो मरणाय भवन्ति' (भा० ६०) ॥ १७-२० ॥

* 'गुल्मस्य हृदयं स्थानमुक्तमतो गुल्मानन्तरं हृद्रोगारम्भः । तस्य हेतुमाह—अती-
त्युष्णादिभिरतिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । उष्णादयोऽपिसेविता वातनादीनां हृदा-
मयानां क्रिमिजस्य च हेतवो भवन्ति, अतो यनुःकर्षणादिः, अभिघातो हृदये, संचिन्तनं
नृपतेभयादिकं; स च पञ्चप्रकारः—वातादिभिरस्यः, सन्निपातेन, क्रिमिभिश्च'
(भा० ६०) ॥ १ ॥

*दूपयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः ।

हृदि वाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥ २ ॥

तस्य संप्राप्तिं सामान्यलक्षणं चाह—दूपयित्वा रसमिति रसस्य हृदयाधयत्वात् । विगुणाः कुपिताः । हृद्रोगमिति वाच्ये यद्वाघाग्रहणं, तद्दोषमेवेन वाघावैचित्र्यज्ञापनार्थं; वाघाशब्देन चान्न नानाविधा पीडेति ज्ञेयतः, भङ्गवत् पीडेति गयदासः । हृद्रोगमिति 'वा शोक्कष्यन्रोगेषु—' इति रोगे 'परे हृदयस्य हृद्वाघः, अथवा हृदो रोगो हृद्रोगः ॥ २ ॥

आयम्यते भारतजे हृदयं नुद्यते तथा । -

निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोश्यते पाट्यतेऽपि च ॥ ३ ॥

वातिकहृद्रोगलक्षणमाह—आयम्यत इत्यादि । आयम्यते आकृष्यत इव । नुद्यते सूच्येव । निर्मथ्यते दण्डनेव । दीर्यते द्विधेव क्रियते । स्फोश्यते आरयेव । पाट्यते कुठारेणैव ॥ ३ ॥

†तृणोष्मादाहचोपाः स्युः पैक्तिके हृदयक्लमः ।

धूमायनं च मूर्च्छा च स्येदः शोषो मुखस्य च ॥ ४ ॥

पैक्तिकमाह—तृणोष्मादि । ऊष्मा किञ्चिदाहः । हृदयक्लमो हृदयाकुलत्वं, ग्लानिरिति यावत् ॥ ४ ॥

‡गौरवं कफसंघ्रावोऽरुचिः स्तम्भोऽग्निमार्दवम् ।

माधुर्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥ ५ ॥

श्लैष्मिकमाह—गौरवमित्यादि । बलासावतते कुपितकफव्याप्ते, "दोषा दुष्टा दूपयितारो भवन्ति"—इत्यागमात् ॥ ५ ॥

§विद्यात्रिदोषं त्वपि सर्वलिङ्गं तीव्रार्तिदोषं किमिजं सकण्डूमम् ।

उत्क्लेदः घ्रीयनं तोदः शूलं हृत्तासकस्तमः ।

अरुचिः श्यायनेत्रत्वं शोथश्च किमिजे भवेत् ॥ ६ ॥

* 'विगुणाः कुपिता दोषा रसं दूपयित्वा हृदयं गताः, हृदि रोगो हृद्रोग इति निश्चिः' (आ० द०) ॥ २ ॥

† 'ऊष्मा प्रादेशिको दाहः, हृदि किञ्चिदाह इत्यर्थः । दाहः सावोक्षिकः; चोपश्लेष्यत इव, धूमायनं धूमोद्गिरणमिव, श्लैष्मिः त्रिचिहुर्गन्धः सट्टित इव, मुखस्यैव शोषश्च' (आ० द०) ॥ ४ ॥

‡ 'गौरवं हृदयस्य; स्तम्भो मठता, मार्दवं जलशुतमिव, माधुर्यं मुखे' (आ० द०) ॥ ५ ॥

§ 'त्रिदोषजक्लमिजयोर्मितितमेव लक्षणमाह—विद्यादित्यादि । विद्यात्रिदोषमित्यादि इह-इत्येकलक्षणं, उत्क्लेद इत्यादिकमेकपक्षं मुञ्चतोक्तः; तीव्रार्तिदोषमिति मिश्रतन्त्रीयत्वात्पीन-रक्त्य न वाच्यम् । त्रिदोषजे सर्वदोषाणां निदानं भवन्ति । क्लमयो जायन्तेऽसिञ्चिति विनिज इति निश्चिः । तोदो व्यथाविशेषः; उत्क्लेदोऽपकदोषाणां स्वाशोदवाच्युतिः,

१ पतञ्ज-‘श्लैष्मिः शोषो मुखस्य च’ इति पाठाभिप्रायेण ।

साग्निपातिकमाह—विद्यादित्यादि । सर्वलिङ्गमित्यनेन प्रकृतिसमसमवायारब्धत्व-
मुक्तं, तेन चिकित्साऽप्यस्य प्रत्येकं वातादिजस्य या सा मिलितैव कार्या । अपचारा-
च्चेह प्रन्थिस्तपयते तत किमिसभव । उक्तं हि चरकेण,—“त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो
दुरात्मा निषेवते । तिलशीरगुडादीनि प्रन्थिस्तस्योपजायते ॥ मर्मैकदेशे सङ्केद
रसश्चास्योपगच्छति । सङ्केदात् किमयश्चास्य भवन्त्युपहतारमन” (च सू. स्था
अ १७)—इति । तस्यैवेद लक्षणमाह,—तीव्रार्तितोद क्रिमिज सकण्डूमिति । उक्तेद
इत्यादिना तमोन्त त्रिदोषजहृद्रोगलक्षणं, तत्र तोदशब्दे वातात्, उक्तेदहृत्तासौ
कफात्, तम पित्तात्, धीवम कफपित्तात्, अरुचिरित्यादिना किमिजस्यति जेज्वट ।
गयदासस्त्वाह—इयावनेनत्वपर्यन्तेन त्रिदोषजलक्षणमिति । स्यादेतत्, त्रिदोषजपद
न तावदत्र सुश्रुतेन पठितं, अत सर्वमेवोक्तेदादि शोथान्त किमिजलक्षणं
मविष्यति । नैव, विद्यात्रिदोष त्वपि सर्वलिङ्ग तीव्रार्तितोद किमिज सकण्डूम”
(च चि. स्था. अ २६)—इति इडबलस्य वाक्यात् । उक्तेद इत्यादिस्त्वेक एव
श्लोक सुश्रुतेन पठितः, ननु पृथक् सग्निपातलक्षणं, तत्रत्रिदोषजस्यानभिधाने सुश्रुते
न्यूनत्व स्यात् । त्रिदोषादमरीचत्तस्यासभव एवेति चेत् नैव, तत्रान्तरेषु पठित-
त्वात् । तथाच हारीत,—“सर्वाणि रूपाणि च सग्निपाताविरोहितं चापि वदन्त्य-
साध्यम्”—इति । चरकेऽप्युक्तं,—“हेतुलक्षणससर्गादुच्यते साग्निपातिक” (च सू.
स्था अ १७)—इति, तथा,—“त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते” (च
सू. स्था अ १७)—इत्यादि । कण्ठरवेण तु त्रिदोषजपद यत्र पठितं सुश्रुतेन, तत्
किमिजस्यापि त्रिदोषजत्वख्यापनार्थमित्याचक्षते । ननु, दोषजावान्तरावस्थाविशेष
त्वात् किमिजोऽपि दोषज एव, तत् कथं हृदामय पञ्चविध इति ? नैव, रोगजस्यापि
रोगस्य पृथक्त्वदर्शनात् । यदुक्तं,—‘निदानार्थकर’—इत्यादि । त्रिदोषजस्त्वनुष्णोऽपि
प्रकृतिसमवायत्वाद्बोध्यः ॥ ६ ॥

ऋमः सादो भ्रमः शोथो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ।

किमिजे क्रिमिजातीना श्लैष्मिकाणा च ये मताः ॥ ७ ॥

इति धीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने हृद्रोगनिदान समाप्तम् ॥ २९ ॥

सर्वेषामुपद्रवानाह—ऋम इत्यादि । श्लैष्मिकाणां ये उपद्रवास्ते किमिजहृद्रोगेऽपि
स्युः । ते च हृत्तास्यस्यवणाविपाकादयः ॥ ७ ॥

इति धीविजयरक्षितकृताया मधुकोशव्याख्याया हृद्रोगनिदान समाप्तम् ॥ २९ ॥

हृत्तास्ये हृदयादीपदम्बुनिर्गमं, तमोऽचकारमविष्टत्वेन; इतत्रिदोषलक्षणम् । अरुचीत्या
दिना क्रिमिजस्येति । पतत्सुगमम् (जा० द०) ॥ ६ ॥

अथ मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

* व्यायामतीक्ष्णौपधरूक्षमद्यप्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।

आनूपमांसाध्यशनादजीर्णात्स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाऽप्यौ ॥१॥

पृथक्पलाः स्वैः कुपिता निदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेस्य वस्तौ ।

मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥ २ ॥

सप्तोत्तरे मर्मशते त्रीणि मर्माणि शिरोहृदयवस्त्रयः प्रधानानि । तत्र हृदयगत-
विकारानभिधाय वस्त्रिगतविकारानाह—व्यायामेत्यादि । मूत्रकृच्छ्राणीति मूत्रस्य
कृच्छ्रेण महता दुःखेन प्रवृत्तिः । अथाविति दोषैः पृथक् त्रीणि, सन्निपातैर्नैकं, शस्य-
जपुरीपत्रशुकजादमरीजानीलेकैकानि । ननु, शर्कराजं मूत्रकृच्छ्रं मुधुतेन पठितं;
तथात्र संप्रहेऽपि पठितं, 'अदमरी शर्करा चैव तुल्यसंभवलक्षणे'—इत्यादिना
तत् कथमर्थः ? नव प्राप्तवन्ति । उच्यते, शर्करा अदमरीमेद एव । यदाह दृढबलः,—
“एषाऽदमरी मारुतभिन्नमूर्तिः साच्छर्करा मूत्रपथात् शरन्ती” (च. वि. स्था.
अ. २६)-इति । अतोऽदमरीजेनैव शर्कराजप्रदहणमिति मन्यमानो दृढबलेऽप्य-
विलपठत् ॥ १ ॥ २ ॥

स्त्रीमार्तिदग्धङ्गणवस्त्रिमेदे स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह चातात् ।

पीतं सरक्तं सद्यजं सदाहं कृच्छ्रं मुहुर्मूत्रयतीह पिच्छात् ॥ ३ ॥

यस्तेः सलिङ्गस्य गुह्यत्वशोयो मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाताद्गच्छन्ति तत्कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् ॥३॥

मूत्रचाहिषु शस्येन क्षतेष्वभिहतेषु वा ।

मूत्रकृच्छ्रे तदाघाताज्जायते भृशदारुणम् ॥ ५ ॥

द्विधा जातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ।

प्रायश्चित्ताघाताद्वायुधिगुणतां गतः ॥ ६ ॥

शक्यतस्तु प्रायश्चित्तं जायते कुरुते च ।

आध्मानं घातशूलं च मूत्रकृच्छ्रं करोति च ।

अदमरीहेतु तत्पूर्वं मूत्रकृच्छ्रमुदाहरेत् ॥ ७ ॥

* 'सप्तोत्तरे मर्मशते त्रीणि मर्माणि शिरोहृदयवस्त्रयः प्रधानानि, हृदयस्य प्रपानमर्म-
स्थाप्याग् द्रोणानभिधाय वस्त्रेण मर्मरवाद्द्रोणान्तर इतिव्यापित्वान्मूत्रकृच्छ्ररुग्मः ।
तस्य देहमाह—व्यायामेत्यादि । तीक्ष्णोवर्षं रात्रिकादिशुक्लं, मद्यप्रसङ्गोऽतिगचसेवा ।
नृत्पेत्यादि पृष्ठयानात्, अथादिपृष्ठयानात् अन्ये—नित्यद्रुतपृष्ठयानादिति पठन्ति । नित्यं
शीघ्रं तुरगादिगमनात् । आनूपाः सजलप्रदेशचारिणो मस्त्यादयः, अद्यशनं मुक्तसोपरि
भोजनम् । तस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—पृथगिति । पृथक् भिन्नाः, अथ सर्वैः स्वै-
रुभिः उपितास्तस्यो वस्तो मूत्राद्ये कोपं प्राप्य यदा मूत्रमार्गं मेदं परिपीडयन्ति, तदा
नरः कथेन मूत्रयतीत्यर्थः' (आ० द०) ॥ १ ॥ २ ॥

† 'नीया मारुतात्मिका, बहूषे ऊरुपणमेदुणागमन्तरालसंधौ, स्वल्पं स्वोक्तं, मुहुर्वारं-
वारं, चातात् कृच्छ्रम् । वैदिकमाह—पीतमित्यादि । इह पिच्छात् कृच्छ्रे पीतादिति मूत्रं

१ पतय—'नृत्यद्रुतपृष्ठयानात्' इति पाठाभिप्रायेण ।

शुके दोषैरुपहते मूत्रमार्गं विधाविते ।

सशुक्रं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्धस्तिमेहनशूलवान् ॥ ८ ॥

मूत्रकृच्छ्रस्य वातजादिभेदेन लक्षणान्याह—तीव्रित्वादि । सल्लिङ्गस्य समेद्धस्य । सपिच्छ पिच्छलम् । कृच्छ्रतम कष्टसाध्यम् । कृच्छ्र मूत्रकृच्छ्रम् । मूत्रवाहिस्विति मूत्रवहस्तोत सु । अश्मरीहेतु तत्पूर्वमिति अश्मरीहेत्विति लक्ष्यपद, तत्पूर्वमिति लक्षणपद, तत्पूर्वमश्मरीपूर्वकम् ॥ ३-८ ॥

*अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसंभवलक्षणे ।

विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्तयतो मम ॥ ९ ॥

पच्यमानाऽश्मरी पित्ताच्छोष्यमाणा च वायुना ।

विमुक्तकफसन्धाना क्षरन्ती शर्करा मता ॥ १० ॥

हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षावग्निश्च दुर्बलः ।

तथा भवति मूर्च्छा च मूत्रकृच्छ्रं च दारुणम् ॥ ११ ॥

मूत्रवेगनिरस्ताभिः प्रशमं याति वेदना ।

यावदस्याः पुनरन्ति गुडिना स्रोतसो मुखम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधववरविरचिते माधवनिदाने मूत्रकृच्छ्रनिदान समाप्तम् ॥ ३० ॥

मूत्रकृच्छ्रहेतुत्वेनोक्तयोरश्मरीशर्करयोः समानतामवांतरभेदचाह—अश्मरीत्यादि अश्मरी शर्करा चैवेत्यनन्तरं 'एते' इत्यध्याहार्यं तुल्यसंभवलक्षणे इत्यनेन द्विवचना-
मुद्भूयति, 'वर' इति शेष । पीत सरक्त चेति वर्णद्वयं न्यूनाधिकपित्तप्रकोपात् । श्लेष्मिकमाह—बलेरित्यादि ; बले सल्लिङ्गस्य मेहनशुक्तस्य बलेगुरुत्वशोथी भवत । विदोषजमाह—सर्वोणीत्यादि । सर्वाणि स्रवदोषल्लिङ्गानि, तद् कृच्छ्रं विदोषजं कृच्छ्रतम कष्टसाध्यम् । शल्यजमाह—गूत्रेत्यादि । मूत्रवहस्तोत सु शल्येन क्षत्रेषु सस्त्वथवाऽभिह तेषु पीडितेषु तदाधाताद्भृशं दारुणं, तीव्रं मारणात्मकम् । पुरीषजमाह—शकृत इत्यादि । पुरीषस्य प्रतीयातादवरोधाद्दिगुणीभूतो दूषितो वायुराध्मान वातशूल मूत्र-
नाश च कुषाद, ततो मूत्रकृच्छ्रं जायते । अश्मरीजमाह—अश्मरीहेतु मूत्रकृच्छ्रमिति तस्य कृच्छ्रस्याश्मर्वैव कारणम् । शुक्रजमाह—शुक्र इत्यादि । स्रवणव्यथायुक्तं 'पुरष' इति शेष' (आ० ६०) ॥ ३-८ ॥

* 'अश्मरी च शर्करा चैते उभे तुल्यसंभवलक्षणे तुल्यं संभव उपपत्तिलक्षणं च ययोस्ते तथा, समाननिदानल्लिङ्ग इत्यर्थे । कीर्तयतो मम शर्कराया विशेषणं शृणु । पित्तेन पच्यते, वायुना शोष्यते, एतेन पाचनादिशोषणाच्च पित्तगतौ संधान रूपस्य कफस्य शोषणत्वेन शर्कराया हेतुत्वेनोक्ती, पित्तेन पाचिता, वायुना शोषिता, श्लेष्मणा संधिताऽश्मरी, ताभ्यां विमुक्तसंधाना शर्करारूपा क्षरन्ती सती शर्करा मता, क्षरन्तीति बलिता । एतावता हेतुलक्षणत्वेनैक एव रोगः, संधानामावभावात् क्रिया-
भेदः, अतो मूत्रकृच्छ्रे द्वे अपि कारणे । तस्योपद्रवानाह—हृदित्यादि' (आ० ६०) ॥ ९-१२ ॥

न्वेन सवन्धनीयं, यथा—“तयोर्जगृह्णतु पादान् राजा राज्ञी च मागधी”—इत्यादिवत् । तुल्य समव उत्पत्तिकारणं लक्षणं च ययोस्ते तथा, ‘तुल्ये संभवलक्षणै’ इति पाठान्तरे तुल्ये सदशे, कैरित्यत उक्तं—सभवलक्षणैरिति, ‘तुल्या समवलक्षणै’ इति पाठान्तरे स एवार्थः । विशेषणं विशेष । तमेव विवृणोति—पच्यमानेत्यादि । कफ-सघान कफेनावयवसंश्लेष, कफ एव वा सघान कफसघान, सघीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या । तेन पित्तपाकवातशोषी सघानविमोक्षहेतुत्वेनोक्तौ । क्षरन्तीति वक्षित । चरके हि,—“स्याच्छर्करा मूत्रपथात् क्षरन्ती” (च. चि. स्था. अ. २६)—इत्येवं पठितम् । कुक्षौ शूलमिति सवन्ध । तथा शर्करयेति ॥ ९-१२ ॥

इति श्रीविचररक्षितकृतायां मधुकौशल्याख्याया मूत्रकृच्छ्रनिदानं समाप्तम् ॥ ३० ॥

अथ मूत्राघातनिदानम् ।

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश ।

प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्घातकुण्डलिकादयः ॥ १ ॥

मूत्रविकारसाधर्म्यान्मूत्राघातानाह—जायन्त इत्यादि । मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयो-
धाय विशेष, मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रत्वमतिशयित, ईषद्विबन्ध, मूत्राघाते तु विबन्धो
बलवान्, कृच्छ्रत्वमल्पमिति । मूत्रविघाताद्यैर्मूत्रवेगविधारणादिभिः, आयुषाब्देन
पुरीषशुक्रवेगविघातादीना रुशाशनादीना च प्रहणम् । वातकुण्डलिकादयस्त्रयोदशेति
सवन्ध ॥ १ ॥

*रौक्ष्याद्देगविघाताद्वा वायुर्वस्तौ सवेदनः ।

मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ॥ २ ॥

मूत्रमल्पमथवा सरुजं संप्रवर्तते ।

वातकुण्डलिकां तां तु वार्धिं विद्यात्सुदारणम् ॥ ३ ॥

वातकुण्डलिकामाह—रौक्ष्यादित्यादि । आविश्येत्यावृत्त्य, ‘आविष्य’ इति पाठान्तरे
स एवार्थः । चरति गच्छति । विगुण कुपित । कुण्डलीकृत इति बाल्यावद्वस्तावेव
त्रमस्तिष्ठतीति ॥ २ ॥ ३ ॥

†आध्मापयन्वस्तिगुदं रुद्धा वायुश्चलोन्नताम् ।

कुर्यात्तीव्रार्तिमष्टीलां मूत्रविष्णमार्गरोधिनीम् ॥ ४ ॥

* ‘तेषां मध्ये वातकुण्डलिकालक्षणमाह—रौक्ष्येत्यादि । रौक्ष्यादिभिर्वेगविघातादिभिश्च
विगुणो दुष्ट, कुण्डलीकृतो वायु, वस्तौ मूत्राशये, चरति प्रधावति, आषद्वत्वाद्वालाव-
न्नमस्तिष्ठतीत्यर्थः । आविश्य आवृत्त्य मूत्रमिति । तस्मान्मूत्रमल्पमल्प सव्यथ प्रवर्तते,
त वार्धिं वातकुण्डलिकामाह । सुदारणं मारणात्मकत्वात्’ (आ० द०) ॥ २ ॥ ३ ॥

† ‘आध्मापयन् पुरयन् वस्तिगुदं, तथा वस्तिगुदमेव रुद्धा वायुर्घटीलां कुर्यात्
अष्टीला उत्तरापथे नदीषु पापानविण्डी । चलोन्नता चला चलनशीला, उन्नतामूर्ध्व-
स्थिताम् । तीव्रार्तिमतिव्यथाम् । मूत्रमार्गो मेदू, विष्णमार्गं पायु, तपो रोधिनीम्’
(आ० द०) ॥ ४ ॥

अग्नीलामाह—आप्पापयन्नित्यादि । रुद्धेति बस्तिगुदमेव । अग्नीलातुल्यत्वाद्ग्रीला,
सा च वातव्याधायुक्ता ॥ ४ ॥

*वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।

निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेयंस्तिगतोऽनिलः ॥ ५ ॥

मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिकुक्षिनिपीडितः ।

वातवस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥ ६ ॥

वातवस्तिमाह—वेगमित्यादि । वस्तिकुक्षिनिपीडित इति वस्ती कुक्षी च निपी-
डितः संपिण्डितो वायुरिति संबन्ध, 'वस्तिकुक्षी निपीडयन्' इति पाठान्तरे
वस्तिगुदयो रुजाकर इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।

मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ७ ॥

मूत्रातीतमाह—चिरमित्यादि । त्वरया न प्रवर्तते इति मूत्रमित्यर्थः । मेहमानस्य
मूत्रं त्यजतः । 'बहमानस्य' इति पाठान्तरे सुगमम् ॥ ७ ॥

मूत्रस्य वेगेऽभिद्वते तदुदावर्तहेतुकः ।

अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद्भ्रूशम् ॥ ८ ॥

नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनम् ।

तन्मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधनम् ॥ ९ ॥

मूत्रजठरमाह—मूत्रस्य वेग इत्यादि । तदुदावर्तहेतुक इति मूत्रवेगधारणजनितो-
दावर्तनिमित्तः । अधोवस्तिनिरोधनमिति वस्तेरधोभागे विबन्धकारकम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

बस्ती वाऽप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः ।

मूत्रं प्रवृत्तं सञ्जेत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥ १० ॥

स्त्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरजं वाऽथ नीयजम् ।

विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥ ११ ॥

मूत्रोत्सङ्गमाह—यस्यावित्यादि । नाले मेद्रे मणौ मेद्रेषु । प्रवृत्तं सञ्जेतेति ससर्कं
सञ्जं प्रवर्तते । सरक्तं वा प्रवाहत इति प्रवाहणकुपितवायुना बस्त्यादिमेदजनितरक्त-
युक्तं मूत्रं प्रवर्तते ॥ १० ॥ ११ ॥

* 'अकुशलो मूत्रे, तस्य पुरुषस्य बस्तेयुगं निरुणद्धि बस्तिगतो वायुः, तेन वायुना
मूत्रसङ्गं विधात् । 'वस्तिकुक्षी निपीडयन्' इति पाठे तत्र वस्तिकुक्षी चरन्' (भा० ६०)
॥ ५ ॥ ६ ॥

† 'चिरं चिरकालं मूत्रं धारयतः पुंसस्त्वरया वेगेन न प्रवर्तते, मेहमानस्य प्रवर्तते
चेत्तदा मन्दं मनैः' (भा० ६०) ॥ ७ ॥

‡ 'अपानोऽपानसंज्ञये वातः कुपितोऽतिशयेनोदरं पूरयति । तस्यो नाभेरधस्तादाध्मा-
वेदनमाध्मानं कुर्यात्' (भा० ६०) ॥ ८ ॥ ९ ॥

§ 'बस्ती मूत्राशये, मूत्रं सञ्जेते न प्रवर्तते सरक्तं वा प्रवर्तते, प्रवाहत इति; शनैर्नन्दं,
अल्पमल्पं स्त्रोक्तं सम्बन्धं वा वनातरितं वा प्रवर्तते मूत्रमिति संबन्धः' (भा० ६०) ॥ १० ॥ ११ ॥

*रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमासृती ।

मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ १२ ॥

तदाह्वयमिति मूत्रक्षयारुख्यं, कारणे कावोंपचारात् ॥ १२ ॥

†अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।

अश्मरीतुल्यरुग्प्रन्थिमूत्रप्रन्थिः स उच्यते ॥ १३ ॥

मूत्रप्रन्थिमाह—अन्तरित्यादि । अन्तर्वस्तिमुखे वस्तिमुखस्याभ्यन्तरे । प्रन्थिर्गुड-
काकार । ननु, स्थानवेदनाकारणानामभिन्नत्वादश्मर्या सह वो भेद उच्यते,
अश्मर्या पित्तादिक सहन्यते, अत्र तु रक्तमेव । उक्तं हि तन्त्रान्तरे,—“रक्त वातक-
पाहुष्टं वस्तिद्वारे सुदाहणम् । प्रन्थि कुर्यात् स वृच्छेण सजेन्मूत्र तदासृतम् ॥
अश्मरीसमश्लु त रक्तप्रन्थि प्रवक्षते”—इति । विशेषज्ञानं तु कुत इति चेत् १
अश्मरीपूर्वैरुक्तस्य मूत्रे वस्तिगन्धत्वादेर्भावाभावाभ्याम् ॥ १३ ॥

‡मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुकमुद्धतम् ।

स्थानाच्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ॥ १४ ॥

भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुकं तदुच्यते ।

मूत्रशुकमाह—मूत्रितस्येत्यादि । मूत्रितस्य मूत्रवेगितस्य । स्थानाच्युतं स्वस्थाना-
च्छु शुकम् ॥ १४ ॥—

§व्यायामाघातपेः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिलान्वितम् ॥ १५ ॥

वस्तिं भेदं गुदं चैव प्रदहेत्स्त्राघयेदधः ।

मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा ॥ १६ ॥

कृच्छ्रात्पुनः पुनर्जन्तोरुष्णघातं भुवन्ति तम् ।

उष्णघातमाह—व्यायामेत्यादि ।—व्यायामाद्दिरोधिसौम्यघातुक्षयात्तेजोऽपि पित्त
वृद्धि । अनिलान्वितमनिलसयुतम् । ‘अनिलासृत’ इति पाठान्तरं सुगमम् । सरक्तं
शोषजोहितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥—

§पित्तं कफो ह्यावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चैव ॥ १७ ॥

कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं श्वेतं रक्तं घनं सृजेत् ।

सदाहं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेत्तु तत् ॥ १८ ॥

शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ।

* क्लान्तदेहस्य श्रान्तशरीरस्य, वस्तिस्थौ मूत्राशयस्थौ, पित्तमासृती मूत्रनाशं कुर्वती
व्यायादाहयुक्तम्’ (भा० ६०) ॥ १२ ॥

† ‘स्थिरोऽल्पः, अल्पो लघुरामलकाकारः । अथवा अल्पं सहाय्यं भवेत्, अश्मरी तु
सचयेन । अन्यच्च—अश्मरी पित्तेन पच्यते, वायुना शोष्यते, कफेन वच्यते, अत्र तु
रक्तमेवैवैशमर्या सह भेद’ (भा० ६०) ॥ १३ ॥

‡ ‘मूत्रयतो मूत्रं कुवतं पुरुषस्य प्राक् प्रथमं प्रवर्तते, अथवा पश्चात् ; भस्मिलितोदक
सदृशम्’ (भा० ६०) ॥ १४ ॥

§ ‘वस्तिं प्राप्य वस्त्रादिकं प्रदहन् मूत्रमधः स्रावयेत् । कीदृशं ? हारिद्रं, अथवा
सरक्तमीषद्रक्तं, अथवा केवलं रक्तमेव’ (भा० ६०) ॥ १५ ॥ १६ ॥

§ ‘वर्तितं संहन्येते स्तानीकियेते, पित्तेन पीतरक्तं, कफेन श्वेतं घनं, त्रिदोषेण
समस्तवर्णम्’ (भा० ६०) ॥ १७ ॥ १८ ॥

मूत्रसादमाह—पित्तमित्यादि । संहन्येते स्त्वानीक्रियेते । शुष्कमख्यं, तन्मूत्रं पित्तेन रोचनानं, कफेन शङ्खचूर्णमं, समस्तवर्णमुक्तसकलवर्णं सन्निपातात् ॥ १७ ॥ १८ ॥—

*रुक्षदुर्बलयोर्वातेनोदावृत्तं शङ्खघटा ॥ १९ ॥

मूत्रस्रोतोऽनुपचेत विद्वसंसृष्टं तदा नरः ।

विद्वन्धं मूत्रयेत्कुच्छाद्विद्विघातं विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

विद्विघातमाह—रुक्षेत्यादि । अनुपचेत प्राप्नुयात् । विद्वन्धमित्यत्र वाशब्दो दृश्यः ॥ १९ ॥ २० ॥

†द्रुताध्वलङ्घनायासैरभिघातात्प्रपीडनात् ।

स्वस्थानाद्बस्तिरुद्धतः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥ २१ ॥

शूलस्पन्दनदाहार्तो विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि ।

पीडितस्तु सृजेद्वारां संस्तम्भोद्वेष्टनार्तिमान् ॥ २२ ॥

वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् ।

पवनप्रयत्नं प्रायो दुर्निवारमयुद्धिभिः ।

बस्तिकुण्डलमाह—द्रुतेत्यादि । लङ्घनमुत्पतनम् । उद्धतः स्वस्थानादूर्ध्वं गतः । गर्भवदिति गर्भिण्या उदरान्तर्गतापत्यवत् ; एतेन वस्तिपुटस्य पार्श्वगमनं दर्शितम् । पीडित इति नाभेरपः । उद्वेष्टनार्तिरुद्वेष्टनरूपाऽऽर्तिः । शस्त्रविषोपमं शस्त्रविषसदृशमिति विभिन्नार्थसूचनार्थं प्रसिदानुभवोपदर्शनार्थम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

तस्मिन्पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविचर्षता ॥ २३ ॥

श्लेष्मणा गौरवं शोथः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम् ।

वातस्यैव दोषान्तरानुबन्धिनो लक्षणमाह—तस्मिन्नित्यादि । श्लेष्मणा अन्विते तस्मिन्निति बोद्धव्यम् ॥ २३ ॥—

‡श्लेष्मरुद्धविलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ॥ २४ ॥

अविघ्नान्तविलः साध्यो न तु यः कुण्डलीकृतः ।

तस्यैव साध्यत्वासाध्यत्वमाह—श्लेष्मरुद्धविल इत्यादि । विलं वस्तिमुखशुश्रिरम् । पित्तोदीर्णं उपचितपित्तः, स एवाविघ्नान्तविलोऽनाश्रुतविलः । कफेन कुण्डलीकृतोऽसाध्य इति बोध्यम् । अकुण्डलीकृतस्तु साध्यत्वेनोक्तः ॥ २४ ॥

* 'द्रुयोस्तयोर्वातेनाधोश्रुत मूत्राशयात्स्रोतास्त्रनुपचेत आप्नुयात्, तदा विद्वसंसृष्ट पुरीषमिथ विद्वन्धं मूत्रं कुच्छान्मूत्रयेत् । 'उदावर्त' इति पाठान्तर, तत्रापि स एवादे.' (आ० ६०) ॥ १९ ॥ २० ॥

† 'द्रुताध्वलङ्घन द्रुतेनाध्वगमन, लङ्घनमुत्पतनं वा, अभिघाताहगुदादिभिः प्रपीडनाद्वा निष्पीडनात्, एतेर्द्रुतमित्यथा संस्तम्भादियुक्तः, उद्वेष्टनरूपाऽर्तिरुद्वेष्टनरूपपीडादियुक्तम् । शूलोपम शीघ्रेण मारणात्मक, विषोपममिति कालान्तरेण । निषमत्र गरः प्रायेण वातवहुलम्' (आ० ६०) ॥ २१ ॥ २२ ॥

‡ 'अविघ्नान्तविलः कफेनारुद्धमुखः, घनकफेन कुण्डलीकृतो न भवति स साध्यः, कुण्डलीकृतत्वसाध्यः' (आ० ६०) ॥ २४ ॥

* स्याद्दस्तौ कुण्डलीभूते तृणमोहः श्वास एव च ॥ २५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मूत्राघातनिदानं समाप्तम् ।

कुण्डलीभूतस्यैव लिङ्गमाह—स्यादित्यादि । एतौ विद्विधातवस्तिकुण्डली सुश्रुतेन न पठितौ, तेन हि मूत्रोदकसादमेव द्विधा पठित्वा द्वादश मूत्राघाता इत्युक्तं, सर्वानभिधानं तु पराधिकारत्वेनेति मन्तव्यम् ॥ २५ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मूत्राघातनिदानं समाप्तम् ।

अथाश्मरीनिदानम् ।

वातपित्तकफैस्त्रिभुवतुर्था शुक्रजाऽपरा ।

प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्मर्यः स्युर्यमोपमाः ॥ १ ॥

विशोपयेद्वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।

यदा तदाऽश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥ २ ॥

नैकदोषाश्रयाः सर्वाः,

मूत्ररोधित्वसापर्म्यादश्मरीमाह—वातेत्यादि । श्लेष्माश्रया इति श्लेष्मसमवायिकारणाः, शुक्रजा विना; तत्र शुक्रस्यैव समवायिकारणत्वात् । तथा च दृढबलः,—“विशोपयेद्वस्तिगतं सशुक्रम्” (च. वि. स्था. अ. २६)—इत्यादि, एतच्च सामान्योक्तमपि विशेषेण संबध्यते । यथा—हृद्दृग्पादिसूत्रे ‘दीर्घात्’ इति विशेषणं कथाभ्यां संबध्यते, नतु हला । अत एवात्र प्रायोप्रहणं कृतवान् । अन्ये तु शुक्राश्मर्यामपि कफकारणत्वमिच्छन्त्येव, विरोधाभावात् । प्रायःशब्दश्चात्र विशेषार्थः । यमोपमा इति असति चिकित्सितेऽवश्यमेव मारकत्वात् । पित्तेष्विवेति वातशोपितेषु । नैकदोषाश्रया इति त्रिदोषजाः, उद्गतदोषेण व्यपदेशः ॥ १ ॥ २ ॥

अथासां पूर्वलक्षणम् ।

वस्त्याभ्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ॥ ३ ॥

मूत्रे वस्तसगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रे ज्वरोऽरुचिः ।

* श्लेष्मणा रज्ज्विलो वस्तिः कुण्डलाकारत्वेन तिष्ठति । “वातकुण्डलिकाऽधीला वातवस्तिस्तथैव च । मूत्रातीतः सन्नठरो मूत्रोत्सङ्गः क्षयस्तथा ॥ मूत्रमन्धिर्मूत्रशुक्रमुष्णवातवस्तिस्तथैव च । मूत्रसादो विद्विधातो वस्तिकुण्डालिका तथा ॥” एते मूत्राघातास्त्रयोदश शेषाः (आ० द०) ॥ २५ ॥

† ‘तस्याः संप्राप्तिमाह—विशोपयेदित्यादि । पवनो वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं कफं वा शोषमुपनयेचदा तदाऽश्मरी भवति, क्रमेण रजैर्वर्धमाना यथा गोः पित्तेषु रोचना भवति’ (आ० द०) ॥ १ ॥ २ ॥

‡ ‘वस्त्याभ्मानमित्यादि ।—वस्त्याभ्मानं वस्तिरापूरः, तदासन्नदेशेषु वस्तिशिरोमुष्मेन्द्रिषु, परितः समन्तात्, अतिरुगतिवेदना । मूत्रे वस्तसगन्धत्वं वृद्धमवस्तसमानगन्धत्वं, यथा मूत्रकृच्छ्रे ज्वरोऽरुचिश्च भवति’ (आ० द०) ॥ ३ ॥

पूर्वरूपमाह—अथेत्यादि । वस्तुसगन्धत्वं वस्तुसमानगन्धत्वम् ॥ ३ ॥

*सामान्यलिङ्गं रुद्धाभिसेवनीषस्तिमूर्धसु ॥ ४ ॥

विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तथा मार्गं निरोधिते ।

तद्यथायात्सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम् ॥ ५ ॥

तत्संक्षोभात्क्षते सास्त्रमायासाद्यातिरुग्मवेत् ।

तासां सामान्यलक्षणमाह—सामान्येत्यादि । रुक् शूलं, वस्तिमूर्धा नामेरधोदेशः । विशीर्णधारं सविच्छेदधारम् । तथा अश्वर्या । मार्गं मूत्रवाहि द्योतः । तद्यथाया-
द्वायुना कदाचिदश्वरीकृतमार्गरोधव्यपगमात् । मेहेत् मूत्रयेत् । अच्छमनाविलम् । गोमेदकोपममिति गोमेदको लोहितमणिस्तद्वर्णम् । तत्संक्षोभात्त्रिरुद्धमार्गमूत्रेण पीड-
नादश्वरीसंघट्टनाद्वा क्षते जाते मूत्रवहादौ, सास्त्रं सरकं मूत्रं प्रवर्तते । आयासात्
प्रवाहणादिजनितकृमात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

†तत्र वाताद्भृशं चातौ दन्तान् खादति वेपते ॥ ६ ॥

गृह्णाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं कणन् ।

सानिलं मुञ्चति शकृन्मुहुर्महति विन्दुशः ॥ ७ ॥

श्यावारुणाऽश्वरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव ।

वातजामाह—तत्रेत्यादि । कणन् आर्तनादं सानिलं कुर्वन् । सशब्दं, मूत्रप्रवृत्त्यर्थं
कृतातिक्रान्त्यात् । मेहति विन्दुश इति विन्दुं विन्दुं मूत्रयति, “बहुल्पर्याच्छस्
कारकादन्यतरस्याम्”—इति अत्रार्थे शस्प्रत्ययः । श्यावेत्यादि ।—अश्वर्या आकार-
कथनं; एतच्चाकृष्टानां प्रलससंवादेन शास्त्रप्रामाण्यव्यापनार्थमित्याहुः, चाकृष्टासं
दोषोचितचिकित्सायैमित्यन्वे ॥ ६ ॥ ७ ॥

‡पित्तेन दह्यते यस्तिः पच्यमान इद्योश्मवान् ॥ ८ ॥

भङ्गातकास्थिसंस्थाना रक्तपीताऽसिताऽश्वरी ।

पित्तजामाह—पित्तेनेत्यादि । पच्यमानः क्षारेणैव । ऊष्मवान् उष्णस्पर्शः ।
असिता कृष्णा ॥ ८ ॥

* ‘मार्गनिरोधने मूत्रवाहिस्रोतस आवरणे सति वसिन् रुद्धे सति । गोमेदकोपममिति
गोमेदक आलोहितपीतमणिस्तद्वर्णम् । आयासात् प्रवाहणादिकजनितत्वात्, प्रवाहण
कण्ठवलेन शब्दकरणं, मूत्रस्याजनन निकुम्भनमिति लोके’ (आ० ६०) ॥ ४ ॥ ५ ॥

† ‘शुश्रुमलथैमार्तः पुमान् दन्तौर्दन्तान् खादति कटकवयवे, वेपते कम्पते, मेहनं
लिङ्गं, गृह्णाति मग्न्याति, अनिशं कणन् क्रन्दन् नाभिदेशं पीडयति । शकृत्पुरीषं, सानिलं
सशब्द मुञ्चति, मुहुर्वारवारं, श्यावारुणा किञ्चिच्छयामा किञ्चिद्रक्ता, कण्टकैरन्वितेव’
(आ० ६०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

‡ ‘पित्तेन याऽश्वरी तथा वस्तिमूर्धकोशो दह्यते; भङ्गातकास्थिसंस्थाना भङ्गातकमज्जा-
कारा’ (आ० ६०) ॥ ८ ॥

१ ‘मार्गं निरोधिते’ इत्यत्र ‘मार्गनिरोधने’ इति पाठाभिप्रायेण । २ ‘गृह्णाति’
इत्यत्र ‘गृह्णाति’ इति पाठाभिप्रायेण ।

चन्द्रोदयप्रणयपीवरदुग्धसिन्धुपूरभ्रमं वहति यद्गुणकीर्तितुच्छः ॥
 तेन व्यपायि गुदणा विजयेन शिष्यप्रेम्णाऽऽमरीहगवधेभुकोपमन्धः ॥ १ ॥
 श्रीकण्ठदत्तमिपजा गुदमसिलेशादारभ्यते प्रमृति संप्रति मेहुरोगात् ॥
 सूक्ष्मविन्म्व मधुनीकरसुदिरन्वीष्टीकाकृतः कतिपयस्य तदीयशेषः ॥ २ ॥

अमरीरोगानन्तरं वस्तिविकृतिसाम्यात्प्रमेहनिदानमुच्यते—आस्रासुखमित्यादि ।
 आस्रा उपविष्टस्य चेशोपरमः, तेन कृतं सुखमास्रासुखं, एवं स्वप्रसुखमिति
 द्रष्टव्यम् । तेनासनादिदोषादास्रासुखं स्वप्रदुःखं वा न प्रमेहहेतुः । गुडवैकृतमिति
 गुडविकाराः शकंरादयस्तथा गुडकृताश्च मस्याः । प्रमेहहेतुः कफकृच सर्वमित्यनु-
 क्कहेतुसंप्रहार्यमुक्तम् । एष साधारणो हेतुः प्रमेहस्य; विशेषहेतुस्तु चरके निदान-
 स्थाने,—“हायनकोद्दालक”—इत्यादिना कफजस्य, ‘उष्णाम्ललवण’—इत्यादिना पित्त-
 जस्य, ‘कटुतिक्तकषाय’ (च. नि. स्था. अ. ४)—इत्यादिना वातजस्याभिहितः ।
 एतेन सामान्यहेतुसहितो विशिष्टहेतुः कफजादिप्रमेहस्य । किञ्च कफजनिदानमध्ये-
 तदास्रासुखादि बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

*मेदश्च मांसं च शरीरजं च क्लेदं कफो वस्तिगतः प्रदूष्य ।

करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ २ ॥

रसन्न इति रसाः, रसशब्देनाहार उच्यते, कार्ये कारणोपचारात् । कानि ग्राम्भोद-
 कानि ? मांसानि, तत्र ग्राम्भोदशरीरजमेदःपुच्छप्रसृतपयः, औदक्यं मत्स्यकूर्मादयः,
 जलानूपा जलसंनिधिचारिणो हसचक्रवाकादयः, एषा मांसानि; पयासि क्षीराणि, अत्रापि
 बहुवचनं दक्षिणम् । पानं नवाभिष्टजलपानम् । पतत्सर्वं प्रमेहहेतुः । कफकृच सर्वमिति
 आहारोपचारादिकं कफकारि (आ० २०) ॥ १ ॥

* शरीरजं क्लेदं वस्तिगतं वस्तिगतं प्रदूष्य श्लेष्मिकान् मेहान् करोति । यदुक्तं—“भूत्वा-
 घाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च । मूत्रदोषाश्च ये चापि वस्तौ ते संभवन्ति हि”—इति ।
 म्मुदीर्णत्वेन पित्तं तानेव मेदोमांसशरीरक्लेदान् वस्तिगतान् प्रदूष्य पित्तिकान् मेहान्
 करोति । पित्तप्रमेहसमाप्तिमुक्त्वा वातप्रमेहसंप्राप्तिमाह—क्षीणेधित्यादि । अनिलो दोषेषु
 क्षीणेषु वस्तौ धानूनवह्य मेहान् वातजान् कुरुते । मेहानिति बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया
 बहुत्वात् । क्रमेण कफपित्तवान्जानां साध्यासाध्यत्वमाह—साध्या इत्यादि । दोषदूष्याणां
 समक्रियत्वादिति, अत्र दोषः श्लेष्मा, दूष्याणि रसमांसमेदोमज्जाशुक्रलसीक्रीवासि; दोषस्य
 श्लेष्मणः, एषा दूष्यवर्णाणां च कटुतिक्तकषयादिभिः समैव क्रिया, अत्र एव कफनाः
 प्रमेहाः दद्य साध्याः प्रमेहं विनाऽन्येषां रोगाणामनुत्पन्नत्वमेव साध्यत्वहेतुः । दोष-
 दूष्याणां विषमक्रियत्वादिति; अत्र दोषः पित्तं, दूष्याणि रसमांसदीनि; शीतमधुरादिका
 क्रिया पित्तहृत्वी, सा रसमांसमेदोजनवित्री; एतेन विषमक्रियत्वात् पट् पित्तजा वाप्याः ।
 महात्पत्वाद्विनाशकारित्वात् (आ० २०) ॥ २-३ ॥

क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून्
 संदूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च ।
 साध्याः कफोत्था दश, पित्तजा. पद्
 याप्या, न साध्य. पवनाच्चतुष्कः ॥ ३ ॥
 समक्रियत्वाद्धिपमक्रियत्वा-
 न्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥

कफपित्तवातजमेहाना क्रमेण सप्राप्तिमाह—मेद इत्यादिना । अत्र कफजा एव मेहा भूयस्त्वेन साध्यत्वेन चादावुच्यन्ते । तानेवेति मेदोमासशरीरजहे-दान् । उष्णैरिति उष्णवीर्यस्पर्शैर्द्रव्यै । क्षीणेषु दोषेष्विति प्रवृद्धत्वेनैव क्षीणेषु, न तु समानापेक्षया क्षीणेषु, अनेन वृद्धे कफे पित्ते वा यो वायुर्लक्षणादिना क्रमेण वृद्धो भवति, स नेहासाध्यमेहचतुष्टयप्रकरणे विवक्षित इति सूच्यते । तत्र हि चिकि-त्साविधानात् साध्यत्वमस्ति । यदुक्तं,—“या वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता वातोत्व-णाना विहिता क्रिया सा । वायुर्हि धातुष्वतिकर्षितेषु दूष्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता” (च चि स्था अ ६)—इति । दोषेष्विति कफपित्तेषु, द्वयोश्च बहुवचनं व्यत्ययपेक्षया बहुत्वात् । अवकृष्येति बस्तिमुप गीत्वा । धातूनिहि वसामर्चां चोल्-सीकाख्यात् । समक्रियत्वादिति कफस्य दोषस्य दूष्यस्य च मेद प्रवृत्ते समानत्वात् कटुतिक्तादिक्रियाया । अत्र व्याधिमहिम्ना तुल्यदूष्यता साध्यताया हेतु । तेन “न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोष प्रकृतिर्भवेत्” (च सू स्था अ १०) इति चरकव-चन कटुसाध्यतार्थं नोद्भावनीयम् । यदुक्तं,—“ज्वरे तुल्यतुंदोषत्व प्रमेहे तुल्यदू-ष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्व सुखसाध्यस्य लक्षणम्”—इति । विषमक्रियत्वादिति पित्तस्य प्रमेहप्रधानदूष्यस्य च मेद प्रवृत्तेष्वान्योन्यविपरीतक्रियत्वात्, पित्तहरं हि मधुरादि मेदस्करं, मेदोहरं च कटुकादि पित्तकरमिति क्रियावैषम्य, अत्र व्याधिस-भावो हेतु, तेनान्येषु व्याधिषु परस्परविरुद्धदोषदूष्यसंसर्गेषु मयप्रत्यनीक मेपजविधि-रनिरोधीति । महात्ययत्वादिति मज्जादिगम्भीरधात्वपकर्षकत्वेन बहुव्यापिकरत्वात्, आशुकारित्वादितिज्ञान । चकाराद्विषमक्रियत्व च वातजाना समुचीयते ॥ २ ॥ ३ ॥

*कफः सपित्तः पवनश्च दोषा, मेदोऽन्नशुक्राम्बुवसालसीकाः ।

मज्जा रसौजः पिशितं च दूष्याः, प्रमेहिणो विंशतिरेव मेहा. ॥४॥

सर्वमेहानां दोषदूष्यसंग्रहमाह—कफ इत्यादिना । वसा मासजैः, सर्वदेहभेद इत्यन्ते । लसीकोदकविशेष । यथाह चरक,—“यत्तु मासात्पश्चात्तरे उदक तल्लसीका-

* ‘सर्वमेहानामय दोषदूष्यसंग्रह’—प्रयो दोषा, अन्न रक्त, अम्बु शरीरजैः, “तेजोभूत परं एतन् स रक्तस उच्यते । लसीका नाम लभते समपिषत्त्वगाधित” — इति । सप्ताहरेऽपि दूष्यसंग्रह उक्तं—“वसा मांसं शरीरस्य हेदं शुक सद्योगितम् । मेदो मज्जा लसीकाश्च प्रमेहे दूष्यसंग्रह” — इति (भा० ८०) ॥ ४ ॥

शब्दं लभते” (च. शा. स्था. अ. ७)-इति । रसोज इति रसश्च ओजश्च इति द्वन्द्वः । ओजश्चात्रार्थाञ्जलिपरिमितं श्लेष्मरूपम्, यदुक्तं,—“श्लेष्मलस्यौजसोऽर्थाञ्जलिपरिमाणम्” (च. शा. स्था. अ. ७)-इति, नत्वष्टविन्द्वात्मकं, तस्य भ्रंशेन मरणाभिधानात् । ननु, रस एवौजो रसौज इति कुतो न कल्प्यते ? रसोऽप्योज शब्देनोच्यते, यदुक्तं,—“तस्मिन् काले पचत्यभिर्यदञ्जं कोष्ठमागतम् । मलीभवति तत् प्रायः कल्प्यते किञ्चिदोजते” (च. चि. स्था. अ. ८)-इति; ओजसे इति रसायैत्यर्थः । नैवं, ओजसो हि मधुमेहे दूष्यत्वेनोक्तत्वात्, ओज शब्दोपादानवैकल्याच्च । यद्यप्यत्र बहूनि मेद प्रसृतीनि दूष्यत्वेनोच्यन्ते, तथाऽपि पूर्वं मेदोमासशरीरजङ्घेदाना सर्वमेहेष्ववश्यम्भाविदूष्यत्वेन पृथगभिधानम् । मज्जादयस्तु मेहविशेषे दूष्या । तथाया—लसीकावसामज्जासि वातिके, न पित्तिने, न श्लैष्मिके । इशान पुनराह,—रसरकशुक्राणि सर्वमेहेषु कदाचिदुच्यन्ते न त्ववश्यमिति । किञ्च सर्वमेहानामेव दोषत्रयजन्यत्वं सकलदूष्याश्रयित्वं च ‘कफः सपित्त’-इत्यादिनोपदर्शयते । मेदोमासादीनि त्वलन्तदूष्योपदर्शनार्थं पृथगुक्तानि । यतश्चरकेऽपि नियन्त शिरसीयाध्याये सकलमेहवाचकमधुमेहकथने दोषत्रयप्रसोऽभिहितं । तथाहि,—“समाहृतस्य, पित्तस्य कफस्य च सुदुसुद्धु । दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्याप्यते पुनः” (च. सू. स्था. अ. १७)-इति । तथा सुश्रुतोऽप्याह,—“वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा मेहान् जनयति” (सु. नि. स्था. अ. ६)-इत्यादि । कफादीनां द्रुल्वणादिससर्गस्यानन्त्येन सर्वमेहवस्याविशेषेण मधुमेहेन च सख्याधिक्यप्रसङ्गनिरासायावधारणार्थमाह—विशतिरेव मेहा इति ॥ ४ ॥

* दन्तादीनां मलात्त्यत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयोः ।

दाहश्चिकणता देहे तद् स्वाद्वास्यं च जायते ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमाह—दन्तादीनामित्यादि । आदिशब्देन नयनतालुककर्णादीनां ग्रहणम् । यदुक्तं सुश्रुते,—“तालुगलजिह्वादन्तेषु मलोत्पत्तिः” (सु. नि. स्था. अ. ६)-इति । अत्र च मलभूयस्त्वं मेदोदोषात् । चिकणता देहे मेदः कफदुष्टे । अत्र चकारात् सुश्रुतोक्तशेजटिलीमाधनस्त्रातिवृद्धौ बोधे । एतच्च व्याधिविशेषनियतमेव, येनान्यत्र विद्यमानाऽपि कफमेदोदुष्टिर्नैवं कर्तुं क्षमा ॥ ५ ॥

† सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूनता ।

दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ६ ॥

मूत्रवर्णादिमेदेन मेदो मेहेषु कल्प्यते ।

सामान्यलक्षणमाह—सामान्यमित्यादि । प्रभूतेत्यादि प्रभूतमूनत्वं दूष्यद्रवधानुसंबन्धात्, आविर्त्वं दोषदूष्यससर्गात् । ननु, कथं कफेन दह, पित्तेन पडित्वा-

* ‘दृष्टपादयोः संताप, स्वाद्वास्यं मधुरासत्ता’ (आ० ६०) ॥ ५ ॥

† ‘दोषा वातादयः, दूष्या मेदोमज्जादिका, मूत्रवर्णादिमेदः दृश कारणानां ममानानां मेदः कल्पनीयः, यथा मृत्पात्राणां मृदादिकारणवत्तापस्यामेदेऽपि कुम्भकारादिसधोगाद-टस्यात्यादिप्रपञ्चमेदः’ (आ० ६०) ॥ ६ ॥

दिव्यवस्था ? यतः कारणभेदात् कार्यभेद इत्याशङ्क्याह,—दोषदृष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषत इति । तेषां दोषदृष्याणामुत्कर्षापकर्षकृतात् संयोगभेदाद्भेदो भेदेषु भवति । यथा—पद्यानां वर्णानां श्वेतकृष्णपीतलोहितश्यावानां संयोगभेदादनेकपिङ्गलपाटलादिभेदाः । सुश्रुतेऽप्युक्तं—“यथा पद्यानां वर्णानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण कपिलादिनानावर्णोत्पत्तिरेवं दोषादिसंसर्गान्नेहानां नानात्वम्” (सु. नि. स्था. अ. ६)—इति । संयोगभेदप्रतीतिः कृत इत्यत आह—मूत्रेत्यादि । मूत्रवर्णादिभेदं रज्ज्वा कारणानां समानानां भेदः कल्पनीयः, यथा—शुदादिकारणकलापस्याभेदेऽपि कुम्भकारादिसंयोगभेदाद्दुग्धनादिप्रपञ्चभेदः । ननु, उदधनादी कुम्भकारादिप्रपञ्चभेदात् संयोगभेदः, अत्र तु कः संयोगभेदहेतुः ? उच्यते, ततोदाहारादिकमदृष्टं च भवतीत्यदोषः ॥ ६ ॥—

*अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ॥ ७ ॥

मेहत्युदकमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छिलम् ।

इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेद्भुमेहतः ॥ ८ ॥

सान्द्रीभवेत् पर्युपितं सान्द्रमेहेन मेहति ।

सुरामेही सुरानुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ॥ ९ ॥

संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ।

शुक्रामं शुक्रमिथं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ १० ॥

मूर्त्ताणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ।

शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ॥ ११ ॥

शनैः शनैः शनैर्मही मन्दं मन्दं प्रमेहति ।

लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ १२ ॥

अत्र कफस्य श्वेतशीतमूर्तेपिच्छिलाच्छन्निगधगुरमधुरसान्द्रप्रसादमन्देषु गुणेषु मध्ये कुत्रचित् किञ्चिद्गुणप्रकर्षाद्दुदकमेहादयो दश दृश्यन्त इत्याह—अच्छमित्यादि । सान्द्रप्रसादस्त्वेक एव गुणो गणनीयः, सान्द्रमेहव्यपदेशस्त्वेकदेशेन

* ‘आपिलं घनम् । पर्युपितं रात्रौ पात्रे स्थापितम् । पिष्टमेहमाह—संहृष्टेत्यादि । सङ्कुटादिङ्गालेपनपिष्टवत् । संहृष्टरोमा रोमाञ्जितशरीरः । पिष्टमित्यनेन श्वेतत्वं, श्वेष्मणः श्वेतत्वात् । सिकता बालुका । मरुशब्देन श्वेष्मैवोच्यते, मधुरत्वान्मूत्रं मन्देन वेगेन शनैः प्रमेहति । एव दश श्वेष्मणः । एते दोषदृष्यसंयोगगुणादिउत्पत्तिसंख्यां लभन्ते । उक्तं च सप्तमन्त्रे—“शीताच्छशीतिरुदकप्रमेहः स्वादिशुबाली मधुराच्छशीतात् । पिशोत्कटः स्वच्छगुणात्सुरारूपो मूत्रेण शुक्रः सिकताप्रमेहः ॥ मन्देन मूत्रेण शनैः प्रमेहो गुरोर्विदग्धाहवणप्रमेहः । पिष्टप्रमेहः सङ्कुक्रभागात्समस्तसान्द्रेण तु सान्द्रमेहः ॥ श्लिष्येन शुक्लेण च शुक्रनेहः स्वात्केनमेहो गुरशुद्धयोगात् । श्लेष्मिरेषैः कफरोगजातेर्गुणां प्रमेहा दश संभवन्ति । औत्कट्यगोऽयं व्यपदेश एषु संसर्गभावे गुणरौपदृष्यात् । पिशात्रीश्वेतद्राम्बुसारमाञ्जिष्टगोमितीः । सपिमेह मरुत्सुर्वापुक्तश्च लभनेन हि ॥ मेदेषुचो बसायुजो बसामेहवरश्च सः । क्षीरमेहे रीक्ष्यगुणादिष्टम्नो हस्तिमेहः”—इति (भा० २०) ॥ ७-१२ ॥

भविष्यतीति । एतैश्च श्वेतादिभिर्गुणैर्व्यसैः समसैश्च योगाद्दश मेहा न तु यथा-
क्रमं, “येन गुणेनैकेनानेकेन वा भूयस्तरमुपपद्यते तत्समाख्यं गौणं नामविशेषं
प्राप्नोति” (च. नि. स्था. अ. ४)—इति चरकवचनात् । नच यथा दशभिर्गु-
णैर्दश मेहान् करोति तथा संसर्गविकल्पान्तररेणापरानपि कुतो न करोतीत्याशङ्क-
नीयं, भावस्वभावस्वापर्यनुयोज्यत्वात्, अदृष्टकल्पनायाधानर्हत्वात् । तत्र श्वेताच्छ-
शीतैर्गुणैरुदकमेहः; मधुरशीताभ्यामिशुमेहः; सान्द्रपिच्छलाभ्यां सान्द्रमेहः;
अच्छेन पित्तानुरागिणा सुरामेहः; शुक्लेन पिष्टमेहः, अत्र पिष्टवदित्यालेपनपिष्टवत्;
श्वेतस्निग्धाभ्यां शुक्रमेहः; अत्र शुक्राभिमिति सर्वमेव मूत्रं शुक्रतुल्यं, शुक्रमिश्रं वेति
शुक्राभशुक्रमिश्रं; वास्तवशुक्रमिश्रत्वे तु कफजस्याप्यसाध्यत्वं स्यादिति, वाप्यचन्द्रस्तु
शुक्रस्य मूत्रेण गुणकृतं सादृश्यं, शुक्रमिश्रं वेति च शुक्रगुणानां संयुक्तमवायान्मूत्रे
दर्शनमित्याह; सान्द्रमूर्त्ताभ्यां चिकतामेहः, अत्र मूर्त्तानिति मूर्त्तान् कठिनान्,
अणून् अल्पान्; मलानिति बहुवचनं दोषाणामवयवबहुत्वात्, जालाख्यायामेकस्मिन्
बहुवचनमिति वाप्यचन्द्रः; मलोऽत्र प्रकरणात् कफः; गुरुमधुरशीतैः शीतमेहः;
मन्दमूर्त्ताभ्यां शनैर्मेहः; पिच्छलेन लालामेहः । चरके सुरामेहस्थाने सान्द्रप्रसा-
दमेहः पठितः, तथा पिष्टमेहः शुद्धमेहशब्देन, तेनैव शीतमेहलालामेहौ पठितौ,
पित्तजश्च कालमेहः; सुश्रुतस्तु चरकोक्तीतमेहलालामेहयोः स्थाने फेनमेहलवण-
मेहां, कालमेहस्थाने चाम्लमेहं पठितवान् । सामञ्जस्यं चात्र नास्त्येव, परस्परल-
क्षणसंवादाभावात्, स्मृतिद्वैष्यवत् सर्वं प्रमाणम् ॥ ७-१२ ॥

* गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ।

नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मसीनिभम् ॥ १३ ॥

हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासंनिभं दह्वत् ।

विस्त्रं माञ्जिष्टमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् ॥ १४ ॥

विस्त्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।

पित्तानु पङ्क्तिः पित्तगुणैः क्षारनीलकालपीतलोहितविसैर्यथाक्रमं क्षारमे-
हादयः पद्, तान् गन्धवर्णरसस्पर्शैरित्यादिना दर्शयति—गन्धेत्यादि । नीलाभमिति
चासपक्षप्रभं, चासः ‘स्रग्चूड’ इति लोके ख्यातः, क्वचित् ‘टाकूचना चासः’ इति
गुदाधरः, तत्पक्षश्च क्षिग्धनीलो भवति । दहदिति मूत्रविशेषणम् । दहन्निति पाटा-
न्तरे दाहमनुभवन् पुरुषः ॥ १३ ॥ १४ ॥—

‘वसाभेही वसाभिश्रं वसाभं मूत्रधोःसुद्धः ॥’ १५ ॥

* ‘गन्धादिभिः क्षारतोयवत् क्षारमेहेन । विस्त्रं विस्त्रगन्धि । पवं पद् पित्तिकाः । सर्वत्र
मूत्रमिति योज्यम्’ (आ० ६०) ॥ १३ ॥ १४ ॥

† ‘वसा मास्रमेहः, वसाभिश्रं वसाभिलितं, वसाभं वसातुल्यं, सुदुर्भूयवेत् । मज्जमे-
हमाह—मज्जाभमित्यादि । सुश्रुतेऽयं सर्पिर्महनाम्ना पठितः, श्रेयं पूर्ववद्याख्येयम् ।
हस्तिमेहमाह—हस्तीत्यादि । अत्रसमनवर्तं, वेगविवर्जितं वेगरहितं, सलवीकं लसीकया
सह, विबद्धं पिण्डाभूतमेव’ (आ० ६०) ॥ १५-१७ ॥

मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।
 कपायं मधुर रुक्षं क्षौद्रमेहं च देह्रुधः ॥ १६ ॥
 हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वैगविवर्जितम् ।
 सलसीकं विवद्धं च हस्तिमेही प्रमेहति ॥ १७ ॥

घातेन यथाक्रम वसामज्जा नोल्सीकाभिर्यथाक्रम वसामेहाद्य, तानाह—
 चचेत्यादि । अस वसामेह सुश्रुते सर्पिर्महनाम्ना, क्षौद्रमेहधरके मधुमेहनाम्ना
 पठित ॥ १५-१७ ॥—

*अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्रा कासः सपीनसः ।
 उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ १८ ॥
 वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
 दाहस्तृष्णाऽम्लिका मूर्च्छा विद्भेदः पित्तजन्मनाम् ॥ १९ ॥
 घातजानामुदायतः कम्पहृद्गहलोलता ।
 शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ २० ॥

इदानीं कफादिमेहानां कृच्छ्रसाध्यत्वमसाध्यत्व च ज्ञापयितुं मेदेनोपद्रवानाह—
 अविपाकोऽरुचिरित्यादि । कफजे कास आर्द्र, घातजे शुष्क । तोद संसर्गिघात-
 जन्य, मेहानां निदोषजन्यत्वात् । मुष्कावदरण पाकेन । अम्लिका अम्ब्लोद्धार ।
 लोलता सर्वरसमक्षणेच्छा, इय तु प्रभावाद्वातुलयाद्वा भवति, यथा घातग्रहण्या
 'टद्धि सर्वरसाना' इत्युक्तम् ॥ १८-२० ॥

यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रसृतमेव च ।
 पिडकापीडितं गाढः प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ २१ ॥

असाध्यतामाह—यथोक्तोपद्रवाविष्टमित्यादि । उर्कैरविपाकादिभिरन्यैश्च सुश्रुताद्यु
 कैरुपद्रवै, तद्यथा—कफजे आलस्यास्योपदेह्रुशैथिल्यकफप्रसेकमक्षिकोपसर्पणादिक,
 पित्तने पाण्डुरोगादिकम् । अतिप्रसृतमिति अतिशय घातुमुन्नस्तावयुक्तम् । पिडका
 पीडितमिति शराविकादिपिडकापीडितम् । गाढ कालप्रकर्षात् । यद्यपि पिडका
 अप्युपद्रवत्वेनाभिमता, यदुक्त चरके,—“उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणा तृष्णातीसारज्वर-
 दाहदौर्बल्यारोचकाविपाका पूतिमासपिडकालशीविद्रव्यादयः” (च नि स्था अ.
 ४)—इति, तथाऽपि पिडकानां पृथगुत्पादसूचनार्थं पृथक्करणम् । उक्त च चरके,—
 “विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः” (च सू स्था अ १७)—इति । अन्य-
 दप्यसाध्यलक्षण बोद्धव्यम् । यदाह चरक—“सपूर्वरूपा कफपित्तमेहा क्रमेण ये
 घातवृताश्च मेहा । साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्या साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदु-
 ष्टम्” (च चि स्था अ ६)—इति । अस्वार्थं,—ये कफजा साध्यास्ते सपूर्वरूपा
 सन्तोऽसाध्या, पित्तकृतास्तु याप्या ये ते सपूर्वरूपा एवासाध्या । सर्वरोगाणामेव
 यद्यपि पूर्वरूपास्तु साध्यत्वमुक्तं, तथाप्यत्रासकलपूर्वरूपान्वयेऽसाध्यत्व, अन्यत्र

* 'सपीनस प्रतिश्याययुक्तं, नक्षिमूत्राशयं, मेहन मेदं, विद्भेदो निद्रपुरीषता ।
 शूल वस्तिमेहनयोरेव, कासोऽत्र शुष्क' (भा० २०) ॥ १८-२० ॥

तु सकलपूर्वरूपान्वये सतीति विशेष । क्रमेणेति स्वनिदानक्रमेण । तेन निजहृत्वादि-
कृता ये वातजाक्षत्वारो मेहास्ते पूर्वरूपरहिता अपि नहि साध्या, ये तु पथा-
द्धात्वपकर्षणाद्वातानुबन्धेन वातजास्ते साध्या याप्या वा । अत एवोक्तः—“या वातमे-
हान् प्रति पूर्वमुक्ता वातोत्पणाना विहिता क्रिया सा” (च वि स्था. अ ६)—
इत्यादि ॥ २१ ॥

जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा

न साध्य उक्तः स हि वीजदोषात् ।

ये चापि केचित्कुलजा विकारा

भवन्ति तास्तान् प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥ २२ ॥

असाध्यताया प्रकारान्तरमाह—जात इत्यादि । श्लेष्ममेदसोरतिदुष्टा मूत्रमेद-
श्लेष्मणामतिमाधुर्यान्मधुमेहिना जातो य प्रमेही स चाप्यसाध्यो भवतीति । वीज-
दोषादिति प्रमेहारम्भकदोषदुष्टवीजजातप्रमेहित्वात् । मधुमेहशब्देन चात्र मेह-
मात्रमुच्यते, यदि तु वातिक उपेक्षितो वा मेहो मधुमेह उच्यते, तदा चेतत्
प्रमेहयुक्तमातृपितृजनितप्रमेहिणो नासाध्यत्वमुक्तं स्यात्, किंच मधुमेहिना जनि-
तस्य मधुमेहित्वमेव कारणानुरूपतया युक्तं, ततश्च मधुमेही मधुमेहिना (वा) जातो
न साध्य इति वक्तुमुचितं, तस्यासाध्यत्वमपि न वक्तव्यं, मधुमेहस्यासाध्यत्वादेव ।
अन्यत्रापि मधुमेहशब्देन मेहमात्रमुक्तम् । यथा,—“गुल्मी च मधुमेही च रात्र
यक्ष्मी च यो नर । अचिकित्सा भवन्त्येते बलमासपरिक्षयात्” (च इं. स्था.
अ ९)—इति । यदि ह्यत्र मधुमेहोऽभीष्टं स्यात्तदा बलमासपरिक्षयादिति न कृतं
स्यात्, तस्य स्वरूपत एवासाध्यत्वात् । यथा नियन्त शिरसीयाध्याये—“उपेक्षयाऽस्य
जायन्ते पिडका माधुमेहिका ” (च सू स्था अ १७)—इत्यादिना या मधुमेहसव-
न्धिक्त्वेनोक्तास्वा एव “प्रमेहिणा या पिडका मयोक्ता ” (च वि स्था अ ६)—
इत्यन्तेन च चिकित्सास्थाने प्रमेहिमात्रसवन्धितयाऽनूय चिकित्साया संयोजिता ।
तस्मान्नाविनीं मधुमेहतामाश्रित्य सर्वे एव नेहा मधुमेहशब्दवाच्या । उक्तं हि
वाग्भटे,—“मधुर यत्र मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति । सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च
तनोरत ” (वा नि स्था अ १०)—इति । गदाधरेण तु पिडकासवन्धेनैव
मधुमेहत्वमुक्तं, यतश्चरके कियन्त शिरसीयाध्याये (च सू स्था अ १७) मधु-
मेहमभिधाय पिडका उक्ता इति । तत्र मनोहर, तत्र मधुमेहशब्देन प्रमेहमात्राभि-
धानात् । यदि तु मधुमेह एवाभीष्टं स्यात्, तदा ‘उपेक्षयाऽस्य जायन्ते’—इत्यु-
पेक्षणाभिधानमनुपपन्नं स्यात्, पिडकानां च मधुमेहभवानां चिकित्सोपदेशो
व्ययं स्यादिति । कुलजमेहस्यासाध्यताप्रसङ्गेनापरेषामपि कुलजानामसाध्यत्व-
माह—ये चापीत्यादि । केचिदिति कुष्ठादयः । कुलजा इति पितृपितामहादिसं-
भूता । एतेन प्रमेहिपितृपितामहमातामहस्यापि प्रमेहमसाध्यं दर्शयति । ननु,
यस्य पितामहः प्रमेही तस्य पिताऽपि प्रमेही, प्रमेहिजातत्वात्, तथाच सति ‘जात

प्रमेही मधुमेहिनो वा न साध्य उक्तं स हि बीजदोषात्—इत्यनेनैव गतार्थम् ।
नैवं न हि प्रमेहिना जात इत्येतावता उत्पन्नमात्र एव प्रमेही भवति, किं तर्हि
कालवशेन दुष्टेरभिव्यक्त्या; यथा-दुष्टिजातस्य पुष्टं; एतेन यदाऽनतिदुष्टधीनेन
प्रमेहिजातेन पित्रा जन्यते पुरुषः प्रमेही सोऽप्यसाध्य इति । कुलजा इत्यनेनैव
मेहस्याप्यसाध्यतायां लब्धतायां पुनस्तद्वचनं प्रमेहाणां प्रायेण सन्तानानुबन्धिव-
प्रदर्शनार्थम् । उक्तं च,—‘प्रमेहोऽनुपजिनाम्’ (च. सू. स्था. अ. २५)—
इति ॥ २२ ॥

*सर्वं एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।

मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥ २३ ॥

मधुमेहे मधुसमं जायते स किल द्विधा ।

क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायी दोषावृत्तपथेऽथवा ॥ २४ ॥

आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ।

क्षणात्क्षीणः क्षणात्पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ॥ २५ ॥

मधुरं यद्य मेहेषु प्रायो मध्यिव मेहति ।

सर्वेऽपि मधुमेहास्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥ २६ ॥

उपेक्षया हि पित्तकफजानामपि मधुमेहत्वं प्रदर्शयितुमाह—सर्वं एवेत्यादि ।
धातुक्षयावरणाभ्यां वृषितवातेन मधुमेहसंभवमाह—मधुमेह इत्यादि । मधुस-
ममिति ‘मूत्रं’ इति शेषः । स इति मधुमेहः । सावरणलिङ्गमाह—आवृत इत्यादि ।
आवृत इति आवृतवातवृत्तः । दोषलिङ्गानीति येन पित्तादिना आवृतत्वस्य वातस्य
च लिङ्गानि प्रदर्शयति । अनिमित्तमकस्मात् । क्षीणः क्षणात् क्षणात्पूर्ण इति
आवरणेन पुनः पूर्णो भवन् कृच्छ्रसाध्यो भवति । तथाच चरकः,—“यमावृतस्य
पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः । दर्शयत्यावृत्तिं गत्वा क्षयमाप्याप्यते पुनः” (च. सू-
स्था. अ. १०)—इति । धातुक्षयवृषितवातजस्य तु केवलवातजमेव लिङ्गम् । गदा-
धरस्त्याह,—मधुमेहः सावरणवायुनैव क्रियते । यदाह चरकः,—“तैरावृतगतिर्वा-
युरीज आदाय गच्छति । यदा वसति तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्तते” (च. सू-
स्था. अ. १०)—इति । केवलवातजेषु तु कषयादिवमनायतियोगारिष्टेषु धातु-
क्षयजेषु वायोसावरणं नास्तीति भेदः । मधुमेहश्चन्द्रप्रवृत्तौ निमित्तमाह—मधुरं यद्य
मेहेष्वित्यादि ॥ २३-२६ ॥

* ‘सर्वं एव प्रमेहा अप्रतिकारिणः प्रतिवारमधुर्वतः पुनः कालेन मधुमेहावमायान्ति,
तरादसाध्या भवन्ति । स च द्विधा भवति, एते धातुक्षयाद् कुण्डलायी, धातुक्षय-
कुण्डितवातजस्य तु मधुमेहास्य केवलवातजमेहश्च; वदुक्त—“इत्यं चरीरं निष्पीत्य मेहेम-
ध्यवसायुनः । अथः प्रक्रमते वातुक्षेनासाध्यास्तु वातया.”—इति; अररन्तु शेषेता-
वृत्तपथे, येन पित्तादिना दोषेणवृत्तस्य भवती तस्य निम्नं वृष्ट्यां दर्शयति । तनोः चरीरस्य
माधुर्यात्; अतः सर्वं एव प्रमेहा मधुमेहात्वात् समन्ते’ (भा० ६०) ॥ २३-२६ ॥

*शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी ।

मसूरिका सर्पपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २७ ॥

विद्रधिश्चेति पिडकाः प्रमेहोपेक्षया दश ।

सन्धिर्मर्मसु जायन्ते मांसलेपु च धामसु ॥ २८ ॥

प्रमेहोपेक्षया पिडकासंभव दर्शयितुमाह—शराविकेत्यादि । इह दशपिडकाः विनताया- पाठो भोजविद्वद्, भोजे हि नव पिडका, तथाभा,—“शराविका सर्पपिका कूर्मिका जालिनी तथा । पुलत्यिकाऽलजी पुत्री विदारी विद्रधी तथा ॥ नवैताः पिडका ज्ञेया”-इत्यादि । पुलत्यिका भोजे मसूरिका ज्ञेया, किंतु भोज एव विनता न्यूनैति वक्तुं सुकरं, सुश्रुते चरके च विनताया दर्शनात् । चरके तु सप्त पिडका । तथा,—“शराविका कच्छपिका जालिनी सर्पपी तथा । अलजी विनताख्या च विद्रधी चेति सप्तमी” (च. सू. स्था. अ. १७)-इति । तत्र प्रायोभावात् सप्तानामभिधानम् । यत्स्वेनैव कियन्त शिरसीये “तथाऽन्याः पिडकाः सन्ति” इत्यादिनाऽधिकपिडकासंभव सूचित । प्रमेहोपेक्षयेत्सन्धिर्मर्मसु प्रमेहमात्रेण च पिडकासंभव दर्शयति । अत एव “विना प्रमेहमप्येता” (च. सू. स्था. अ. १७)-इत्यत्र प्रमेहमात्रग्रहणं कृतम् । धामस्विति स्थानेषु ॥ २७ ॥ २८ ॥

†अन्तोद्धता तु तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ।

गौरसर्पपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्पपी ॥ २९ ॥

सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ।

जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥ ३० ॥

अवगाढरजाङ्ग्रेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा ।

महती पिडका नीला विनता नाम सा स्मृता ॥ ३१ ॥

महत्सुल्पाचिता ज्ञेया पिडका चापि पुत्रिणी ।

मसूराकृतिसंस्थाना विज्ञेया तु मसूरिका ॥ ३२ ॥

रक्ता सिता स्फोटचिता दारुणा त्वलजी भवेत् ।

विदारीकन्दवहृत्सा कठिना च विदारिका ॥ ३३ ॥

विद्रघेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा ।

सर्वासामाकृतिमाह—अन्तोद्धतेत्यादि । तद्रूपेति शरावरूपा । अत्पाचिता अल्पपिडकान्तराचिता । विद्रघेर्लक्षणैर्युक्तेत्यभिधानेन विद्रघेरस्या भेदो बोध्यः ॥ २९-३३ ॥—

* ‘प्रमेहोपेक्षयाऽप्रतिक्रियमाणेषु कालप्रकषादिलक्षणे । सन्धिर्मर्मसु संस्थाधितेषु मर्मसु, अन्ये सर्षो मर्मसु चेति व्याख्यानयन्ति’ (आ० ६०) ॥ २७ ॥ २८ ॥

† ‘अन्ते उन्नता मध्ये निम्ना, तद्रूपा शरावरूपा । कच्छपिकामाह—सदाहेत्यादि । दाहशुक्ता कूर्माऽऽकारा । जालिनीमाह—जालिनीत्यादि । अतिशयदाहयुक्ता मांसजालैर्भ्यावृत्तेव, अस्या लक्ष्णं तद्वान्तरे—“परस्परामिसवन्भातिपिडका चैवदेशजा । पिचोत्कटा दाहवती शूशरजालिनी मता”-इति । विनतामाह—अवगाढेत्यादि । अवगाढरजाङ्ग्रेदा अन्तर्निद्रघेदनाङ्ग्रेदा पृष्ठे वा जठरे वा जायते । महती स्थूला, नीला नीलवर्णा । विशारिका पिडका विदारीकन्दवहृत्सा परिवर्तुला, कठिना अश्मवत्’ (आ० ६०) ॥ २९-३३ ॥

*ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेपरमेतास्तु तन्मयाः ॥ ३४ ॥

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।

तावद्येता न लक्षन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ ३५ ॥

पिडकानामारम्भकारणमाह—ये यन्मया इत्यादि । तन्मया इति निर्देश क्वचि-
दपवादविषयेऽप्युक्तगौडभिनविशत इति शेष पाधित्वा टाया साधनीय । तद्विषयं
मत्वा कैश्चित् 'तत्तृता' इति पाठान्तरं श्रुतम् । अयमत्र पिण्डार्थं—यो यद्विषो-
त्सवो मेदसहोषोरभेदेव पिडका भवन्ति । ननु, जाडिन्या तीव्रदाह पठिन, स
च पित्तकृत, भोजेऽपि जाडिनी पित्तकृतेव पठिता,—यथा,—“परस्परामिसवन्धा
पिडका चैकदेशजा । पित्तोत्कटा दाहवती घृष्टाङ्गु जाडिनी मता” —इति । तत्कथं
जाडिन्यां पित्तजत्वनियमाये यन्मयेत्यादिप्रत्ययसंगतिः ? नैव, प्रचुरपिडकानां
तन्मयत्वेन बाहुल्येनाभिधानं, यथा—छत्रिणो गच्छन्तीति गदाधर, किंवा
न्यमदिना जाडिनी पित्तप्रधाना भवति, श्लेष्मवातजमेहमप्येन श्लेष्मवातप्रधाना च
तेन दोषप्रयप्रधानत्वात् सर्वदा सा भवति । अन्यस्त्वाह,—तीव्रदाहत्व पित्तोत्कटत्व
च पैशित्तमेहनायां जाडिन्यामवगन्तव्यं, अन्यमेहजा त्वन्मदोषोत्कटा निर्दाहा च ।
अत एव चरके जाडिनी कफोत्थना निर्दाहा एव पठिता । तद्यथा,—“शरविका
कच्छपिका जाडिनी चेति दुःसहा । जायन्ते सा ह्यतिबला प्रभूतश्लेष्ममेदसाम् ॥
स्वप्ना विराजात्बती श्लिष्पसावा महाधया । दानासिद्धोदबहुना सूक्ष्मच्छिद्रा च
जाडिनी” (च सू स्या अ १७)—इति । न चातिप्रसक्ति, उक्त हि चरके
समर्थते, अस्मिन् समाधौ ये यन्मया इत्यादि न व्याहृत्यते । चरकभोजवचनयो-
द्यापिरोषार्थं यन्नान्तरं गृह्यम् । कार्तिकस्रवाह,—पाककाळे पित्तोत्कटव, “तन्मादि
सर्वांश्च परिपाककाये पचन्ति घोषांशय एव दोषा ” (सु ह. स्या अ १७)—
इति क्वनाह, एतन्मु सर्वत्रापिरोषासादियते ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

। गुदे हृदि शिरस्यसे पृष्ठे मर्मसु चोत्थिताः ।

सोपद्रवा दुर्बलाग्ने पिडकाः परियज्येत् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने प्रमेहप्रमेहपिडकानिदाने

समाप्तम् ॥ ३३ ॥

असाम्यपिडकात्रयमहाह—गुद इत्यादि । सोपद्रवा इति उपद्रवाद्य तूद्रकाणादयः ।
नद्याह चरक —“तूद्रकासमापद्येसोवमोहद्विषामद्वयव । विषयंममवरोषा-
पिडकानामुदरावा ” (च सू स्या अ १७)—इति । पिडकास्तु प्रायेण च चय

* ये महाहमया इति शरविकाशेषा महाजानका पिडकात्तन्मयात्परोषवद वाशय्या ।
श्लेष्मस्तु क्लमता, पिण्डस्तु पिण्डा, कश्चिस्तु क्लमता । कश्चिन्महत्त्वं विनापि
कश्चिदुदमेदस उरवस मादये, एतन्मया कश्चिदे, कश्चिन्महत्त्वंमते कश्चिदि
हने न भवति (भा० ६०) ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

† अतो कश्चिन्ते, मर्मसु हृदिशिरसु, मेरुच्छिद्रेष्वेभ्योऽपिनाशे वाग्मर - शरि-
द्वयो रक्त वा महेहमूत्रादियम् । सो मूत्रदेव सं मई एतन्मं तु सं शिडु -
इति (भा० ६०) ॥ ३४ ॥

एव, दोषद्व्याणामघ प्रसरणात्, “रसायनीना च दौर्बल्यान्नोर्ध्वमुतिष्ठन्ति प्रमेहिणा दोषा”—(सु. चि. स्था अ १२) इति वचनाच्च । केचिदाहु-
 स्त्राणा प्रमेहो न भवतीति । तथाच तन्त्रान्तरे,—“रज प्रसेकान्तरीणा मासि मासि
 विद्युष्यति । सर्वं शरीर दोषाश्च न प्रमेहन्त्यत क्षिय” —इति । किंतु स्त्रीषु प्रमे-
 हदर्शनात्, एतद्वेनुबलादन्यरोगासम्भवत्वाच्चैतत् प्रायोवादमाधिस्योक्तम् । मेहनिर्-
 त्तिलक्षण च मुश्रुते पठितम् । तथाच,—“प्रमेहिणो यदा नूनमनाविलमपिच्छिलम् ।
 विशद विककटुकं तदाऽऽरोग्यं प्रचक्षते” (सु. चि. स्था अ १२)—इति ॥ ३६ ॥
 इति श्रीकण्ठदत्तज्ञताया मधुकोशव्याख्याया प्रमेहप्रमेहपिडकानिदान समाप्तम् ॥३३॥

अथ मेदोरोगनिदानम् ।

*अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेविनः ।
 मधुरोऽग्ररसः प्रायः स्नेहान्मेदः प्रवर्धयेत् ॥ १ ॥
 मेदसाऽऽवृतमार्गत्वात् पुष्यन्त्यन्ये न धातवः ।
 मेदस्तु चीयते तस्मादशकः सर्वकर्मसु ॥ २ ॥
 क्षुद्रश्वासतृषामोहस्वप्नक्रथनसादनैः ।
 युक्तः क्षुत्स्वेददौर्गन्ध्यैरल्पप्राणोऽल्पमैधुनः ॥ ३ ॥
 मेदस्तु सधेभूतानामुदरेऽस्थिषु स्थितम् ।
 अत पयोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥ ४ ॥
 मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
 चरन् सन्धुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥
 तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारमभिकाङ्क्षति ।
 विभारंश्चायुते घोरान् कांश्चित् कालव्यतिक्रमात् ॥ ६ ॥
 पताषुपद्रवफरो विशेषादग्निमाहती ।
 पतां तु दहतः स्पूलं घनदायो वनं यथा ॥ ७ ॥
 मेदस्यतीव्र संघृष्टे सहसैवानिलादयः ।
 विभारान् दारुणान् घृत्वा नाशयन्त्याशु जीयितम् ॥ ८ ॥

विशेषतः”-इति । यद्यपि मन्दाग्नित्वमलिनाशत्वयोः प्रत्येकमपि दोषप्रयजनकत्वमस्ति तथाऽप्यत्रोभयहेतुजनकत्वेन दोषदुष्टिप्रकर्षः ख्याप्यते, अत एव दुष्टिप्रकर्षख्यापनार्थं मलसंचयादिलत्र संपूर्वं हृतवान् ॥ १ ॥

* रुद्धा स्वेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि संचिताः ।

प्राणाश्रयपानान् संदुष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ २ ॥

संप्राप्तिमाह—रुद्धेत्यादि । स्वेदाम्बुवाहीनीति स्वेदवहान्वन्म्युवहानि च । अन्-
जोध भेदः, “उदकवहानां स्रोतसा तालु मूलं क्लोम च; स्वेदवहानां स्रोतसां भेदो
मूलं, क्लोमवृषाश्च” (च. वि. स्था. अ. ५)-इत्यनेनोक्तो ज्ञेयः । स्रोतस्रोतघनान्
बहिरेव न पुनरन्तः । यदुक्तं चरके,—“स्वेदसु वाग्नेषु स्रोतसु प्रतिहतगतिस्त्रियग-
वतिष्ठमानस एवोदकमाप्याययति”-(च. वि. स्था. अ. १३) इति । अत एवो-
दरपूर्णताऽशरसेन । प्राणाश्रयिणि पुनरग्निदूषणानिघानेन मन्दस्याप्यग्नेः पुनर्दोषवृत्तं
सुतरां मान्य बोधयति । दोषसंचयनतेनापि वायुना प्राणापानयोर्दूषणं न विरुद्धं, यतो
वायुना वाय्वन्तरदुष्टिः क्रियत एव । सुधुते तु पूर्वरूपमस्योक्तं, तथाया,—“तत्पूर्वरूपं
यत्कवनेकाह्लावलीविनाशो जठरे हि राज्यः । जीर्णापरिज्ञानविदाह्वलो बसो रजः
पादगतश्च शोथः” (सु. नि. स्था. अ. ७)-इति ॥ २ ॥

† आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दोषैर्बल्यं दुर्बलाग्निता ।

शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ॥ ३ ॥

दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च ग्रीह्यज्ज्वलतोदकैः ॥ ४ ॥

संभवन्त्युदराण्यथै तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ।

उदराणां सामान्यरूपमाह—आध्मानमित्यादि । दुर्बलाग्निवैति मन्दोऽग्निर्दूषयत्यत्र
हेतुत्वयाऽप्यग्नेरतिशयशैर्बल्यं लिङ्गत्वेन ज्ञेयम् । उदराण्यथविष्टिं यद्वाह्यात्पुदरस्य
ग्रीह्योदरेण सार्धं समानविक्रिस्रतया तयोत्पत्तिविधिदृष्टद्वन्द्वेदरात् क्रमेण भूतदकोदर-
स्यापि समानलिङ्गविक्रिस्रतत्वेनाभिभूतत्वाद्दृष्टवैतोदराणि भवन्ति । ग्रीह्योदराणी च
यद्यपि चत्वारि दोषजानि, तथाऽपि हेतुलिङ्गविक्रिस्राभेदात् पृथक्त्वानि ॥३॥४॥—

‡ नत्र वातोदरे शोथः पाणिपाशमिक्षुक्षिणु ॥ ५ ॥

कुक्षिपाशोदरकटीपृष्ठयक् पयभेदनम् ।

* शोषाः स्वेदाम्बुवाहीनि स्रोतानि रुद्धा प्राणाश्रयपानान् संदुष्योदरसुत्पादयन्ति ।
मान्वादि मान्ने वायुरग्निश्च, भवानो वायुः, यत्रान्; इत्येन वायुनाऽऽदृष्टसान्द्रतायेर्दुष्टिः
क्रियत एव’ (भा० ६०) ॥ २ ॥

† ‘उदरं सदनः । वातपुरीषयोः सङ्ग इति अत्रदुष्टिः । तेषां संख्यामाह—पृथगित्यादि ।
वातपृष्ठयक्, त्रिमिरेकः, रुद्धा बदेन उदरेनेदरेण वैकेकः, पयभेदावेतोदराणि’
(भा० ६०) ॥ ३ ॥ ४ ॥—

‡ ‘दृष्टपादद्विषु श्वयमुः, दुष्ट्यादिषु च पीला, उदरस्य शान्तरक्षिणपाये दुष्टिः, पय-
भेदनं शनिपुष्टनं, भयो नामरेषः पयभेदे पुष्टता, मज्जमहः पुरीषस्तानदुष्टिः ।

शुष्ककासोऽङ्गमर्दोऽधोगुरुता मलसंग्रहः ॥ ६ ॥

श्याचारुणत्वगादित्वमकस्माद्द्विहासवत् ।

सतोदमेदमुदरं तनुकृष्णसिराततम् ॥ ७ ॥

आध्मातद्वतिवच्छब्दमाहृतं प्रकरोति च ।

वायुश्चात्र सरकृशब्दो विचरेत्सर्वतो गतिः ॥ ८ ॥

वातोदरलक्षणमाह—तत्रेत्यादि । अकस्माद्द्विहासवदिति अनियतद्विहासयुक्त-
मुदरम् । आध्मातद्वतिवदिति वातपूर्णचर्मपुटवदिति ॥ ५—८ ॥

*पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्त्वद् कटुकास्यता ।

अमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादाबुदरं हरित् ॥ ९ ॥

पीतताम्रसिरानदं सखेदं सोष्म दह्यते ।

धूमायते मृदुस्पर्शे क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १० ॥

पित्तिक्रमाह—पित्तेत्यादि । दह्यत इति उदरमात्रं दह्यते । दाहस्तु सकलदेहस्यैव
षोडश्व्यः । धूमायते धूम इवोर्ध्वमेति । क्षिप्रपाकमिति क्षिप्रपाकाजलोदरतां याती-
त्यर्थः । प्रदूयते व्यथते ॥ ९ ॥ १० ॥

†श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापः श्वयथुगौरवम् ।

निद्रोःकेशोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥ ११ ॥

उदरं स्तिमितं क्षिप्रं शुक्लराजीततं महत् ।

चिराभिवृद्धं कठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥ १२ ॥

स्त्रियोऽन्नपानं नखलोममूत्रविडारतैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।

यस्यै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुद्वीविपसेवनाद्वा ॥ १३ ॥

तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ।

तच्छीतघाते भृशदुर्दिने च विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥ १४ ॥

स चानुरो मुह्यति हि प्रसक्तं पाण्डुः कृशः शुप्यति तृष्णया च ।

दृष्योदरं कीर्तितमेतदेव,

स्वगादिषु श्यावारुणत्व, आदिशब्देन नखनेत्रग्रहणम् । अकस्माद्द्विहासवदिति द्वितिक्षर्म-
खली, इस्माद्वतवातपूर्णवृतिवच्छब्दं करोति, उदरमिति शेषः । सर्वतो गतिः सर्वकोष्ठगतो
वायुः सरकृशब्दो भावति* (भा० ८०) ॥ ५—८ ॥

* 'वित्कास्यता तिकमुखत्वं, 'कटुकास्यता' इति पाठान्तरम् । अमोऽत्र शब्दादौ पीत-
ज्ञानमिति, हरिष्य शकवर्णनम्' (भा० ८०) ॥ ९ ॥ १० ॥

† 'अङ्गसदनमङ्गसादः । स्वापोऽज्ञानानामेव, अन्ये आसीनप्रचलापितम् । गौरवमज्ञानाम् ।
निद्रा निद्राकाडुल्यम् । घट्टेशो दृष्टासः । स्तिमितं निश्चलम् । शुक्लतिरानदम् । चिरौ-
भिषुद्विरिति विरपाकमित्यर्थः । गुरु गौरवयुक्तम् । स्थिरं शुद्धशुद्धाद्यम्परदितम्' (भा० ८०)

*स्त्रियो नखरोमादिभिर्युक्तं यस्ये अन्नपानं प्रयच्छन्ति, असाधुवृत्ताः तौभाग्यमिच्छन्त्यः

१ अयमेवमेव पाठमूरीकरोति । २ एतच्च—'चिराभिवृद्धिः कठिनम्' इतिपाठाभि-
प्रायेण ।

सन्निपातोदरमाह—स्त्रिय इत्यादि । स्त्रीग्रहणमविवेकिन्तंनिहितजनोपलक्षणम् । गर्द संयोगजं विषम् । दुष्टमस्यु सगरप्रामितृणपर्णादिकोययुतं, विषमेवाभ्याद्युपहतं मन्द-
प्रभावं वा दूषीविषमुच्यते । यदुक्तं,—“जीर्णं विषमोपधिभिर्हतं वा दानामिवातातप-
शोपितं वा । स्वभावतो वा गुणविग्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति” (सु. क. स्या. अ. २)—इति । तेनाशु रक्तमिति विषस्यामेयत्वेन रक्तदुष्टिः । वृषिताद्य दोषा इति स्वभावाहोपग्रयप्रकोपकं विषं भवति । तच्छीतवातादिषु कुप्यतीति । दूष्योदरं कीर्तितमेतदेवेति एतदेव सन्निपातोदरं दूष्योदरं कीर्तितं, न पुनरधिकमित्यर्थः । रक्तं दूष्यं दूषयित्वा भवतीति दूष्योदरं; किंवा परस्परं दूषयन्तीति दोषा एव दूष्यास्तैः कृतमुदरमिति ॥ ११—१४ ॥—

*श्रीहोदरं कीर्तयतो निबोध ॥ १५ ॥

विदाहामिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च ।

श्रीहामिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ श्रीहोतयमेतज्जठरं चदन्ति ॥ १६ ॥

तद्धामपाश्वं परिवृद्धिमेति विज्ञेयतः सीदति चातुरोऽथ ।

मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपहतः क्षीणवलोऽतिपाण्डुः ।

सव्यान्यपाश्वं यकृतिं प्रवृद्धे श्रेयं यदृहाल्युदरं तदेव ॥ १७ ॥

श्रीहोदरमाह—श्रीहेत्यादि । अद्यकफधेलस्यदुष्टयैव तत्सुल्यकारणतया पित्तदुष्टि-
रप्युच्यते, विदाहिना रक्तं पित्तं च दूष्यते; अत एव पश्चाद्दृश्यति,—“कफपित्तलिङ्गे-
रुपहतः”—इति । अत्र पित्तस्य लिङ्गं मन्दज्वरः, कफस्य लिङ्गं मन्दाग्निमित्ति
गदाधरः । श्रीहोदर एव यदृहाल्युदरस्यावरोधं दर्शयन्माह—सव्यान्यपाश्वं इत्यादि ।
सव्यान्यपाश्वं दक्षिणपाश्वं । तदेवेति तादृशमेव, श्रीहोदरसममेव न मिलक्षणमित्यर्थः ।
यदृहालयति दोषैर्भेदयतीति यदृहाल्युदरम् ॥ १५—१७ ॥

उदाचतैरजानाद्दौर्माहसुद्धदनज्वरैः ।

गौरवारचिकाटिन्यैरिच्छात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ १८ ॥

तत्र दोषसंबन्धमाह—उदाचतैर्यादि । उदाचतैरजानादैर्वातैः, मोहसुद्धदनज्वरैः
पित्तं, गौरवारचिकाटिन्यैः कफं जानीयात् ॥ १८ ॥

करांकारैर्विचारविमुखाः, आर्तैर्दं रजः । अत्रको वा दन्ते गर्द संयोगजं विषम् । दूषीविषं
विषनेन शक्यं।दाद्युपहतं यदप्रप्रभावं, विषीकम्य वा विष्मृतं, तदूषीविषमुच्यते; दुष्टमसु-
दूषीविषयोः संवनादा । तेनाशु रक्तं दुष्टं भवति । वृषोर्दं मृग कश्चरि । जठरमित्युदर-
विचारम् । तच्छीतवातादिषु कुप्यति शेषं गच्छति, दूषीविषस्य तस्यैव कोपात् । दृष्टे
संज्यते । मूर्च्छति विषयोगात् । प्रसक्तं मिलनम् (भा० ६०) ॥ ११ ॥ १४ ॥

* ‘अनिष्यन्तीति दोषपात्रमकरोत्प्रां द्वेदप्रतिबन्धनम् । अगुहकधेति अगुहकधेव
दुल्यकारणतया पित्तदुष्टिः’ (भा० ६०) ॥ १५—१७ ॥

† ‘अत्र श्रीहोदरस्यदृहाल्युदरयोः शक्यंयुनमधिगान् मलान् वातादीन् कपेयोदाचतै-
रिभिर्विज्ञेयिष्यत्’ (भा० ६०) ॥ १८ ॥

१ “दुष्टमि” इत्यत्र “मूर्च्छति” इति वाटाभिप्रायेण ।

*यस्यान्मत्रैरुपलेपिभिर्वा वालाश्मभिर्वा पिहितं यथावत् ।

संचीयते तस्य मलः सक्षोपः शनैः शनैः संकरवच्च नाड्याम् ॥१९॥

निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ।

हृन्नामिमध्ये परिवृद्धिमेति तस्योदर यद्गुदं चदन्ति ॥ २० ॥

यद्गुदमाह—यस्यान्मत्रैरित्यादि । उपलेपिभि पिच्छिलैरथै शाकशालुकादिभि । पिहितं विबद्धम् । यथावदिति यथार्हम् । मल पुरीषम् । सक्षोप इति दोषप्रयसहित । नाड्यामित्यन्त्रनाड्याम् । संकरवदिति समार्जनीक्षिप्यमाणतृणाद्यवकरो यथा चीयते क्रमेण तथेत्यर्थं । यद्गुदमिति गुदोपर्यन्त्रस्य यद्गुदं यद्गुदम् । यदुक्त चरके,—“पदमवालैः सहाजेन भुर्कैर्बद्धायने गुदे” (च चि स्या अ १३) —इति । पुरीषायतनस्य रुद्धत्वात् हृन्नामिमध्येऽन्नपाकस्थाने वृद्धिः, गुदमात्रनिरोधे तु मलदोषैर्गुदादूर्ध्वमेवोदरवृद्धिः स्यात् ॥ १९ ॥ २० ॥

†शल्यं तथाऽक्षोपहितं यदन्नं भुक्तं भिनस्यागतमन्यथा वा ।

तस्मात्प्लुतोऽन्नात्सलिलप्रकाशः स्रावः स्रवेद्वै शुद्धतस्तु भूयः २१

नामेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुच्यते दाल्यति चातिमात्रम् ।

एतत्परिध्यामुदरं प्रदिष्टं,

शतोदरमाह—शल्यमित्यादि । शत्य कण्टकशर्करादि । अक्षोपहितमन्नयुक्तम् । भुक्तमागतमिति अर्थत पाकाशयात्, विलोमेनागतमन्नं भिनत्ति, ऋज्यागतं हि शल्यमपि नाश्रमेदकम् । अन्यथा वेति जम्भणात्यशानाभ्यामन्त्रं भिद्यते । यदुक्त चरके,—“शर्करातृणलोष्टस्थिकण्टकैरक्षयुतैः । भिद्येतान्नं यदा भुर्कैर्जम्भयाऽल्यघनेन वा” (च चि स्या अ १३)—इति । प्लुत इति गलित । स्राव स्रवेद्वै शुद्धतस्तु भूय इति बहु यथा भवति तथाऽन्नात् प्लुत, दोषजेषु पुनरुपप्रेह्न्यायेनाल्प एव स्रावो भूय पुनःपुनर्गुदतश्च स्रवेत् । तुशब्दव्याप्यं, भूय शब्दोऽप्रावर्तनीयः; तेनोक्ता व्याख्या साध्वी भवति । ननु, भिक्षाश्चातिर्यगत्र स्रावनिर्गमः, तत्कथं ‘स्राव स्रवेद्वै शुद्धतस्तु भूय’ इत्युपपद्यते ? नैव, सच्छिद्राश्रमाग्रेण बहिर्गतस्यातिरुद्धस्य पुनरागमनादुपप्रेह्न्यायाद्वा शुद्धतः स्राव उपपन्न एव । चरकेऽप्युक्तं,—“पूर्यन् शुद्धमन्नं च जनय युदरं तृणाम्” (च चि. स्या अ १३)—इति । स्रावेण द्रवस्य निप्रगत्वाश्रामेरधो जठरं वृद्धिमेति, एतच्छिद्रोदरं जलोदरमिति मण्यत इति गदापर । यत्तद्वरकेणोक्तं,—“तदधो नामे प्रायोऽभिनिवर्तमानं जलोदरं स्यात्” (च चि. स्या अ १३) इति । तदन्ये नानुमन्यन्ते, यतश्छिद्रोदरं क्षीप्रं जलोदरतां यातीत्यभिप्रायेण चरकेणोक्तं, अन्यथा दकोदरं प्रपद्ये स्यात् ॥ २१ ॥—

‡दकोदरं कीर्तयतो नियोध ॥ २२ ॥

यः क्षेदपीतोऽप्यनुयासितो वा यान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।

* ‘तस्य गुदे पुरीषं निरुध्यते कृच्छ्राद्यात्ममलं निरेति नि सरति’ (भा० ६०)

॥ १९ ॥ २० ॥

† ‘नितुषते श्लेन दाल्यत इव । एतद् परिध्यामुदरमन्ये टिद्रोदरमाह’ (भा० ६०) ॥ २१ ॥

‡ ‘तस्य तद्वहनि शोदाति दृम्भन्तीति स्वरुमण्यसमर्थाणि भवन्ति । एतदुररं विग्ने

पिवेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दृष्यन्ति हि तद्वहानि ॥ २३ ॥
 ओहोपलितेष्वथवाऽपि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।

स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनामि समाततं पूर्णमिवाभ्युना च ।

यथा दृतिः श्लुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् २४

उत्पत्तिविशिष्टं दकोदरमाह—यः स्नेहपीत इत्यादि । स्नेहपीत इति कर्तारः कः, तेन ब्रह्म पीतवानित्यर्थः । दृष्यन्तीति स्वकर्मणु दुष्टानि भवन्ति । तद्वहानि उदकवहानि । तेष्विति उदकनहन्नेतःशु । पूर्ववदिति यथा पूर्वमुक्तम् । अजरस उपस्नेहन्यायेन बहिर्नि स्र्योदरं जनयतीत्यर्थं इति जेज्जटः । गदाधरस्त्रवाह—श्रुताश्रोदरे यथा अधोनामेहदराभिर्गृद्धिर्गुदस्त्रावथ तथा जलोदरेऽपि भवतीति । ननु, सर्वेषामेवोपस्नेहन्यायेन बहिर्नि स्रुताजरसमूलत्वात् कथमनुदकत्वम् ? नैवं, तेषु हि प्रथमतो नातिमन्दत्वादमेरजरसस्याल्पत्वाच्चानुदकत्वं, अल्पत्वेन तद्यपदेशात्; अत्र तु प्रागेव भूरिजलोत्पत्तिरिति विशेषः । समाततं वेदनया विस्तार्यमाणमिवोदरं भवति । यथा दृतिः श्लुभ्यतीति दृतिरिव जलपूर्णा श्लुभ्यतीति, अन्तर्जलचलमिव धरो । शब्दायते गुडगुडायते ॥ २३—२४ ॥

*जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।

चलिनस्तदजातान्शु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥ २५ ॥

पक्षाद्बद्धगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं तथा ।

प्रायो भयत्यभावाय छिद्रान्त्रं चोदरं नृणाम् ॥ २६ ॥

उदररोगस्य साध्यत्वादिलक्षणमाह—जन्मनैवेत्यादि । जन्मनैवोदरमिति उत्पत्तिमात्रेणैव । अजातोदकस्रोदरस्य लक्षणं चरकेऽवगन्तव्यं, तद्यथा,—“अशोषभरुणामासं सशब्दं नात्रिभारिकम् । सदा गुडगुडायन्तं त्रिराजालगवाक्षितम् ॥ नाभिं विष्टभ्य पाथी तु वेगं कृत्वा प्रणदयति । इद्रक्षुणकटीनाभिगुदग्लेकश्लिन्नः ॥ कर्कशं श्रुजतो वातं नात्रिमन्द्रे च पावके । लालया पिरसे चास्ये मूत्रेऽन्ये संहते विधि ॥ अजातोदकमित्येतेयुक्तं मिश्राय लक्षणैः”—(च. वि. स्या. अ. १३) इति । अत्र कर्कशमिति वेगवन्तम् । जातोदकलक्षणं च चरके यथा,—“कृशेरतिमात्रं वृद्धिः त्रिरान्तर्धानगमनं उदकान्तद्वितिसमानशोभस्पर्शनं च भवति”—(च. वि. स्या. अ. १३) इति । पक्षादित्यादि बद्धगुदमुदरं पक्षादूर्ध्वं विनाशाय भवतीति । जातोदकं पक्षान् । प्रायो-ग्रहणेन कदाचित् पक्षादूर्ध्वमपि न विनाशाय, तथा शल्यशास्त्राभिमततया चिकित्सया कदाचिन्जातोदकं छिद्रान्त्रं बद्धगुदं च विष्यतीति दर्शयति । जातोदकं छिद्रान्त्रं च विनाशाय पक्षादूर्ध्वमिति संबन्ध इति केचित् ॥ २५ ॥ २६ ॥

भवति, तथा महत्, तथा परिश्रुतनामि उच्छ्रितनामि, उनाततं वेदनया रिच्छीर्नि-
 बोदरं भवति' (भा० ६०) ॥ २३ ॥ २४ ॥

* 'उत्पत्तिमात्रेणैव कृच्छ्राद्यं तदुदरं बलिनः पुरवस्य अजातान्शु अजाशेरकं स्रु-
 दकत्वः साध्यं कृच्छ्रादिति' (भा० ६०) ॥ २५ ॥ २६ ॥

*शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ।
बलशोणितमांसान्निपरिक्षीणं च वर्जयेत् ॥ २७ ॥
पार्श्वभङ्गाच्चविद्वेषशोथातीसारपीडितम् ।
विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत् ॥ २८ ॥

इति धीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने उदरनिदानं समाप्तम् ॥ ३५ ॥

साध्यतयाऽभिहितानामप्यवस्थाविशेषेणासाध्यतामाह—शूनाक्षमित्यादि १—“उदरिणं” इति शेषः । कुटिलोपस्थमिति वक्रमेहनम् । उपक्लिन्नतनुत्वचमिति उपक्लिन्ना तन्वी त्वक् यस्य तम् । अग्निपरिक्षीणमिति अग्निक्षयश्च यद्यप्युदरे पूर्वमेव भवति, तथाऽप्यत्र विशेषेणामिश्रयो लक्षणान्तरयुक्तधासाध्यतालिङ्गं संभवतीति शेषम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचितार्या मधुकोशव्याख्यायामुदरनिदानं समाप्तम् ॥ ३५ ॥

अथ शोधनिदानम् ।

रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःसिराः ।
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वद्भांससंश्रयम् ॥ १ ॥
उत्सेधं संहृतं शोथं तमाहुर्निचयादतः ।
सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदाद्यथात्मकम् ॥ २ ॥
दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विपादपि ।

उदरे शोथस्योपद्रवत्वेनोक्तवात्तदनन्तरं शोधनिदानम् । तस्य संग्राप्तिमाह—रक्तपित्तकफानित्यादि । रक्तपित्तकफान् स्वहेतुभिः स्वातन्त्र्येण दुष्टान् कृषिवान्, दुष्टः सहेतुप्रपित्तो वायुर्बहिःसिरा वाक्शा अगम्भीराः सिरा नीत्वा गमयित्वा, तै रक्तपित्तकफै रुद्धगतिरावृत्तमार्गो वायुस्तप्तेषुमुच्छ्रायं कुर्यादिति योजना । बहिःसिराशब्देनात्रागम्भीरतयोजनानां स्रोतसामपि ग्रहणम् । त्वद्भांससंश्रयमित्यनेन प्रणशोधाद्रेर दर्शयति, अटसु मणवास्तुपु प्रणशोथस्य संभवात् । यदुक्तं मुधुत्वेन,—“त्वद्भांससिरास्त्राण्वस्थिसन्धिकोष्ठमर्माणौल्यथै मणवास्तुनि भवन्ति”—(सु. सू. स्था. अ. २२) इति । संहृतं संहृतात्मकम् । प्रवः संहृतात्मकमित्यत आह—निचयादत इति । अतोऽन्मात् पूर्वोक्ताद् रुद्धगतिशोथप्रपद्यमुदाभात् ; एतेन रक्तसहितत्रिदोषजन्यत्वमसौक्तं भवति । सर्वमित्यादि ।—सर्वमिति पूर्वेण संबध्यते, सर्वमुत्सेधं शोथमाहुर्नित्यर्थः । हेतुविशेषै-

* ‘अत्रोदरेनेति शेषः । अयं पार्श्वे । विरिक्तमपि पूर्वमाणोदरमित्यर्थः’ (भा० २०)

॥ २७ ॥ २८ ॥

† ‘पृथग्दो मणस्य वारान्वधो, शोथस्य त्वव्याति, रति मेरः; ‘सर्वहेतुनिशेषैः’ इति पादान्तरे सर्वेषां शोथानां हेतुनिशेषैरित्यर्थः । दोषैरेति पृथक् विनिर्दोषैर्यः, निनिर्दोषैर्यः, अभिघातेनेकः, विषेण येकः’ (भा० २०) ॥ १ ॥ २ ॥

रिति दोषत्रयाभिघातप्रसूतिभिः कारणभेदैर्यो रूपभेदस्त्वन्मात् सर्वं नवात्मकमाहुरिति पूर्वन्वियया सवन्ध । 'सर्वहेतुविशेषे' इति पाठान्तरे सर्वेषां हेतुविशेषैरित्यर्थः । द्वयैरिति द्वन्द्वं, सर्वत्रिभिः ॥ १ ॥ २ ॥—

*तत्पूर्वरूपं दधुः सिरायामोऽङ्गगौरवम् ॥ ३ ॥

पूर्वरूपमाह—तदित्यादि । दधुःशुष्कताय । सिरायाम् सिराप्रसरणवत् पीडा ॥३॥

शुद्ध्यामयाभुक्कृशाबलानां क्षौराम्लतीक्ष्णोष्णगुरुरूपसेवा ।

दध्याममृच्छाकत्रिरोषिदुष्टगरोपसृष्टाघ्ननिषेवणं च ॥ ४ ॥

अशांस्यचेष्टा न च देहशुद्धिर्ममोपघातो विपमा प्रसूतिः ।

मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणां च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥ ५ ॥

पूर्वरूपानन्तर कामचाराभिदानमाह—शुद्ध्यामयेत्यादि । शुद्धिर्मनविरेचनादि, धामया ज्वरादय, अमुक्कमभोजन विगुण च भोजन, ते कृशानामबलानां च क्षारादिसेवा निजस्य श्वयथोहेतु । दध्यादय स्वतन्त्रा एव हेतव, धाममपक्व, दुष्ट दोषननक मन्दकनवोदकादि, गरं सयोगज विपम् । अचेष्टा निष्क्रियत्वम् । न च देहशुद्धिरिति शोधनाहेऽपि दोषे देहाशुद्धि । ममोपघात इह दोषवृत्त एव ज्ञेय, वाश्रहेतुजस्तु ममोपघात आगन्तुशोयहेतुरेव । विपमा प्रसूतिरामगर्भपतनादिषु । मिथ्योपचारोऽसम्बद्धकरणमसम्बन्धुपचार । प्रतिकर्मणा घमनादीनाम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमूष्माऽथ सिरातनुत्वम् ।

सलोमहर्षश्च विचर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥ ६ ॥

सामान्यलिङ्गमाह—सेत्यादि । सगौरवमिति धनवस्थितत्वविशेषण, तथा सोत्सेधमिति च ॥ ६ ॥

चलस्तनुत्यक् पदयोऽरुणोऽसितः

सुपुसिहर्षातिर्युतोऽनिमित्ततः ।

प्रशाम्यति श्रोत्रमति प्रपीडितो

दिवायली च श्वयथुः समीरणान् ॥ ७ ॥

वातशोषलिङ्गमाह—चल इत्यादि । तनुवत् अवहलवत् । असितं कृष्ण । सुपुसि स्वर्णाज्ञता, हर्षो मितिस्त्रिष्वदेदना, दिवा रोमहर्ष । अनिमित्ततः प्रशाम्यतीति वायोधलरूपेण कृशाधिभिमित्त विनाऽपि लीनो भवति, निमित्तत इति पाठे श्लेहोष्णमर्दनादेर्निमित्ततः प्रशाम्यति उपशम प्राप्नोतीति, उपशमार्थमेतदुच्यम् । श्रोत्रमति प्रपीडित इति प्रपीडित सघ्नन्तरक्षमतीत्यर्थः । दिवायलीति दिवा बलवान्, नावबली । श्लेहोष्णमर्दनाद्यैश्च प्रशाम्येत्, स च वातिक, "यथाप्यदलवर्णांशु शोयो नक्त प्रनश्यति"—(च स स्या. अ १८) इति चरकवचनान् ॥ ७ ॥

* 'दधुःशुष्कताय' इति शब्दात्, यदुक्तं परके—'दधुःशुष्कताय' इति शब्दात् कृष्णा प्रकृतं' (भा० ८०) ॥ ३ ॥

† 'कृष्णं शोषयति शिराहृत्वा तासां रक्तप्रवाहानाम्' (भा० ८०) ॥ ३ ॥

‡ 'यत् स्थानम् स्थानान्तराणि, यत्र कर्तव्यं, अत्रो रक्तवर्णः' (भा० ८०) ॥ ३ ॥

१ धं रं सिरातनुत्वम् ।

*मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान्
 ज्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः ।
 य उप्यत्ते स्पष्टरुगक्षिरागरुत्
 स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥ ८ ॥

पैतिकमाह—मृदुरित्यादि । उप्यत इति दहते ॥ ८ ॥

†गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः
 प्रसेकनिद्रावमिवह्निमान्घृत् ।
 स घृच्छृजन्मप्रशमो निपीडितो
 न चोन्नमेद्रान्विली कफात्मकः ॥ ९ ॥

कफजमाह—गुदरित्यादि । अरोचकान्वित इति अरोचकव्याधिमहचारी । घृच्छृ-
 जन्मप्रशम इति चिरोत्पत्तिविनाश । रान्विलीति राशौ स्रोतोऽबरोभजेन देहक्रेदेना-
 चेष्टया च कफस्य वृद्धत्वात्तज्ज शोथो बलवान् भवति, दिवा तु स्फुटस्रोतसि शरीरे
 सचेष्टे च न कफो बली भवति, किं तर्हि वायु, तेन तज्ज शोथो दिवाबली
 भवति ॥ ९ ॥

‡निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्रयधुः स्याद्विदोवजः ।

सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षणः ॥ १० ॥

व्यामिधौषधविधानार्थं क्वपि क्वपि प्रकृतिसमसमवेता अपि शिष्यहितैषितया
 द्वन्द्वसन्निपाता अतिदेशेन पठ्यन्ते, ये तु विकृतिविषमसमवेतान् कण्ठरवेण
 पठति, अतोऽतिदेशेन द्वन्द्वत्रयसन्निपातानाह—निदानाकृतिसंसर्गादित्यादि । व्यामि-
 थलक्षण इति मित्रितवातादिशयलिङ्ग । अनेनैव सर्वाकृतिरित्यसार्थं सिद्धे तदभिधानं
 वातादिप्रत्येक कृत्स्नत्रिजनिपमार्थम् ॥ १० ॥

§अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः ।

हिमानिलोदध्यनिलैर्महातकपिकच्छुजैः ॥ ११ ॥

रसैः शुकैश्च संस्पर्शाच्छ्रयधुः स्याद्विसर्पवान् ।

भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ १२ ॥

अभिघातज श्रयधुमाह—अभिघातेनेत्यादि । अभिघातेन न शोथ स शस्त्रादि-
 मिर्भवति । हिमानिलोदध्यनिलैरिति हिमानिलैरुदध्यनिलैश्च, उदधि समुद्रः ।
 महातकपिकच्छुजै रसै शुकैरिति महातकरसै कपिकच्छु शुकैश्च । कपिकच्छुः ।
 शुकशिम्बी ॥ ११ ॥ १२ ॥

* 'मृदुरसरी, गन्धगुरु, अरुणो रागकृत्, अतिशयदाहपाकवान्' (भा० द०) ॥ ८ ॥

† 'स्थिर' अचल, प्रसेके लाज्ज्वाव' ॥ ९ ॥

‡ दिशेषोर्निदानलक्षणसंसर्गे दिशेषत्रा षेदा । सन्निपातात् सर्वाकृति, व्यामि-
 थलधुनो मित्रितवातादिशयलिङ्ग' (भा० द०) ॥ १० ॥

§ 'हिमानिल शीतवायु, उदध्यनिलः समुद्रवात, पठेषां रसवायु, प्रसरणशील,
 भृशोष्मा अतिशयसर्पावृष्ट, पित्तमयशुलभुज' (भा० द०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

*विपजः सविपप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।
 दंष्ट्रादन्तनखाघातादविपप्राणिनामपि ॥ १३ ॥
 विष्णुमूत्रशुक्रोपहतमलवद्वल्लसंकरात् ।
 विपवृक्षानिलस्पर्शाद्ररयोगावचूर्णनात् ॥ १४ ॥
 मृदुध्वलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहस्तजाकरः ।

विपजमाह—विपज इत्यादि । सविपप्राणिनः सर्पादयस्तेषां परिसर्पणं भ्रमणं तस्मात्, सविपप्राणिनां मूत्रणाच्च । दंष्ट्रादन्तेति दंष्ट्रा कुटिला 'दाढ' इति ख्याता; तद्विपरीतथ दन्तो गोबलोवर्दन्यायात् । विष्णुमूत्रशुक्रोपहतमलवद्वल्लसंकरादिति सविपप्राणिनां विष्णुमूत्राद्युपहतं मलवच्च वल्लं यत्तस्य संस्पर्शात् । अवलम्बी अधोगमनशीलः । शीघ्रः शीघ्रोत्पत्तिः । अयं चागन्तुरपि विशिष्टलिङ्गचिकित्सोपयोगात् धृयक् पठितः ॥ १३ ॥ १४ ॥—

दोषाः श्वयथुमूर्ध्वं हि कुर्धन्त्यामाशयस्थिताः ॥ १५ ॥
 पक्काशयस्या मध्ये तु घर्चःस्थानगतास्त्वधः ।
 वृत्तदेहमनुप्राप्ताः फुर्युः सर्वसरं तथा ॥ १६ ॥

यत्रस्था दोषा यत्र देशे शोषं कुर्वन्ति समाह—दोषा इत्यादि । ऊर्ध्वमिति उरः-प्रमृत्यूर्ध्वदेहे । मध्य इति उरःपक्काशयमध्ये । अध इति पक्काशयादधः । सर्वसरं सर्वशरीरसरणशीलम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

इयो मध्यदेशे श्वयथुः स कष्टः सर्वगश्च यः ।
 अर्धाङ्गे रिष्टमूतः स्याच्चक्षोर्ध्वं परिसर्पति ॥ १७ ॥
 श्वासः पिपासा छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च ।
 यस्य चात्रे रुचिर्नास्ति श्वयथुं तं विवर्जयेत् ॥ १८ ॥
 अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।
 पुरुषं हन्ति नारीं च मुखजो गुण्णजो द्वयम् ।
 नयोऽनुपद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ १९ ॥

विवर्जयेत्तु ह्युदराधितं च तथा गले मर्मणि स्थितं च ।
 स्थूलः खरश्चापि भयेद्विषज्यो यथापि बालस्यधिरायलानां ॥ २० ॥
 इति धीमाधपकरिखिते माधवनिदाने शोधनिदानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

* 'सविपप्राणिनः सविषा दे अन्तव. उदरपरीक्षणादयः, तेषां उरीरोपरि सर्वेन मूत्रां च ह्यमपि श्वयोर्हेतुः; अन्ये दद्विदन्तनरोपि पठन्ति तत्र दद्विष्टे व्यामादयः । नाराः प्रगिह्याः । सविपप्राणिनां मनुष्यादीनामप्यनिपायः शोषहेतुः । विष्णुमूत्रेत्यादि सविपप्राणिनां विष्णुमूत्राद्युपहतमलवद्वल्लस संस्पर्शात्; अन्ये 'मन्वदन्तु' इति पठन्ति, तत्र सविपप्राणिनां विष्णुमूत्रशुक्रोपहतमलवद्वल्लस संस्पर्शादित्यर्थः । सविषा दे वृषाद्येषां कोऽग्निः, तस्य श्वयोर्दधि । गरः कृषिमविषं तस्मात्पूर्वनात्, तस्य उगीररशादित्यर्थः । मृदुः मृदुरसोः, श्वमः स्नानान्तरागोः' (भा० ६०) ॥ १३ ॥ १४ ॥

† 'वर्धःस्थानं पुरीषाद्यप.' (भा० ६०) ॥ १५ ॥ १६ ॥

‡ पारमशुभितः पुरुषं हन्ति, नारीं तु मुखजो हन्ति, गुण्णजो बहिर्गमयः, ह्यमिति

अतःपरं कृच्छ्रादिभेदमाह—यो मध्यदेश इत्यादि । मध्यदेशस्य कटत्वं तद्देशग-
शोधप्रभावात् । सर्वेज इति सर्वदेशगामी । सर्वेज इति पाठान्तरे सर्वेजः साभिपा-
तिकः । रिष्टभूत इति रिष्टतुल्यः, भूतशब्द उपमाने; यथा—मातृभूतः पितृभूत इति ।
व्याधेरैवात्र रिष्टभूतत्वं तस्य च निमित्तकृतत्वाद्भूतशब्द उपात्त इति कार्तिकः ।
अन्ये तु भूतशब्दं स्वरूपवचनमाहुः । यश्चोर्षं परिसर्पतीति पुरपविपयकमेतत् ;
चकारात् द्वियरधोपरिजो योऽधो याति स गृह्यते, तथा गुण्यजो यः छवेगः । यचनं
हि—“यस्य पादाभिनिर्वृत्तः शोथः सर्वाङ्गो भवेत् । पुष्पं हन्ति, नारी च मुखजो,
गुण्यजो द्वयम्”—(च. सु. स्था. अ. १८) इति । अनन्योपद्रवकृत इति अन्यस्य उपद्रवा
अन्योपद्रवास्त्रिपरिीता अनन्योपद्रवाः, एतेनायमर्थः—शोथस्यैव ये उपद्रवास्तैः कृतः ।
ते च—“श्वस्रः पिपासा दीर्घतयं ज्वरश्छर्दिरोचकः । हिक्कातीसारकासाश्च शोथिनं
क्षयन्ति हि”—(सु. चि. स्था. अ. २३) इति सुश्रुतोक्ताः । चरकेऽप्युक्तं,—“छर्दि-
स्तृष्णाऽरुचिःश्वासो ज्वरोऽतीसार एव च । सप्तसोऽर्थं सदीर्घत्वः शोथोपद्रवसंप्रह.”—
(च. चि. स्था. अ. १८) इति । अथवा अन्यमुपद्रवं करोतीति अन्योपद्रवकृ-
त्त्रिदानं, नान्योपद्रववृद्धनन्योपद्रवकृत्, ततः स्वनिदानात्, ‘जातः’ इति शेषः ;
तेन शोधजनकनिदानादेवोत्पन्न इत्यर्थः । पाण्डुरोगादौ तु यः शोथः पादसमु-
त्थितः सोऽन्योपद्रवकृतो निदानान्तराजातः, साध्य एव । ‘आननोपद्रवगत’ इति
पाठान्तरेऽयमर्थः—पादयोःस्थितः पूर्वं पश्चादाननमुपद्रवेण प्रसारेणोपद्रवत्वेन वा
गतः । तथाच तन्मान्तरे,—“पादग्रहस्तः श्वययुर्गणां यः प्रामुयान्मुषम् । स्त्रीणा वना-
दधो याति यस्त्रिजश्च न सिध्यति”—इति । क्षारपाणिनाऽप्युक्तम्,—“ऊर्षेणामी नरं
पद्ममधोगामी मुक्तात् द्वियम् । उभयं यस्त्रिसंजातः शोथो हन्ति न सक्षय.”—इति ।
गुण्यज इति यस्त्रिजातः । द्वयमिति नरं नारी च । असाध्यः पुरेरित इति ‘अर्थाङ्गे
रिष्टभूत’ इत्यादिना ॥ १७-२० ॥

इति धीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शोधनिदानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

अथो वृद्धिनिदानम् ।

* वृद्धोऽनूर्ध्वगतिर्वायुः शोधशूलकरश्चरन् ।

मुष्की घट्टणतः प्राप्य फलकोपाभिवाहिनीः ॥ १ ॥

प्रपीड्य घमनीकुंङ्कं करोति फलकोपयोः ।

दोषाद्यमेदोमूत्राग्नेः स वृद्धिः सप्तधा गद्दः ॥ २ ॥

मूत्राग्नेजायप्यनिलाद्येतुमेदस्तु केवलम् ।

नर नारी च, साध्यासाध्यलक्षणमाह—नर इत्यादि । नरो नरोत्थानः, उपद्रवरहितः,
उपद्रवाः पूर्वोक्ताः आसारयः, ठेकुः स साध्यः’ (भा० ६०) ॥ १७-२० ॥

* ‘वृद्धेः संस्थानमाह—वोपेत्यादि । दोषत्रयैस्त्वयः, रकेनेकः, मेदसा धिकः, घृतेनेकः,
एवं सप्त’ (भा० ६०) ॥ १ ॥ २ ॥

दोषत्वसामान्याच्छोधानन्तरं वृद्धिरभिधीयते । वृद्धेः संप्राप्तिमाह—कुट्टोऽनूर्ध्वंग-
तिर्वायुरित्यादि । अनूर्ध्वंगतिरधोगतिर्वायुर्मुष्कौ प्राप्य चरन् गच्छन्, बह्वणतो मेदु-
जैहासन्धेः सक्वाशात्; फलकोषाभिवाहिनीरिति फलं च कोपथ फलकोषी, अथवा
फलयोः कोषी, तद्वा धमनीथ प्रपीथ्य संदूष्य, वृद्धिं करोति । फलकोषयोरिति द्विव-
चनमुपलक्षणं, तेनैककोषेऽपि दृश्यमाना वृद्धिः संगता । स वृद्धिरिति “किञ्चै च
संज्ञायाम्”-इत्यनेन किञन्तो वृद्धिराब्दः पुंलिङ्गः, किञन्तस्तु स्त्रीलिङ्गः, वृद्धिः वुरण्टोऽ-
भिधीयते । संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लब्धायां सप्तधेति वचनं न्यूनाधिकसंख्या-
निरासार्थं, तेन द्वन्द्वजादिवृद्धेरभिज्ञाया निरासः, असंभवस्तु तस्या व्याधिसमाभावात्;
मूत्रात्रवृद्धोर्वातवृद्धन्तर्भावात् न्यूनसंख्यानिरासार्थमनयोर्वातजत्वेऽपि निमित्तचिकि-
त्साभेदात् पृथगभिधानं, निमित्तभेदनिबन्धन एव व्याधिभेदः । यदुक्तं;—“दोषदूष्य-
संसर्गादायतनविशेषात्निमित्ततर्थायां व्याधीनां भेदः” (सु. सू. स्या. अ० २४)-
इति । अत आह—मूत्रात्रजावप्यनिलाद्देतुभेदस्तु केवलमिति ॥ १ ॥ २ ॥—

*वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो घातादहेतुर्युक् ॥ ३ ॥

पक्वोदुग्धरसंकाशः पित्ताह्राहोष्मपाकयान् ।

कफाच्छीतो गुग्गुः क्षिग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्पयुक् ॥ ४ ॥

कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः ।

कफयन्भेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥ ५ ॥

मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।

अम्मोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुद्धदुः ॥ ६ ॥

मूत्रकृच्छ्रमधः स्याद्य चालयन् फलकोषयोः ।

घातजातीनां मूत्रजान्तानां वृद्धीनां क्रमेण लक्षणान्याह—वातेत्यारि । अहेतुदृतिमिति
अनिमित्ततो दाहारिर्युक् । रणजे ‘वृष्णस्फोटावृत इति’ पित्तजवृद्धिर्नादधिकं; येन
हेतुवृद्धिर्निश्चिन्नाभेदादकजवृद्धिः पृथग्गण्यते । भेदोने तालफलोपम इति पञ्चतालफ-
लमिव नीलवर्णः । मूत्रजे मूत्रकृच्छ्रमिति मूत्रकृच्छ्रभेदेना । चालयन् फलकोष-
योरिति फलकोषयोश्चालयन् वधो भवति तन्मतो गच्छन् गोऽपः स्यात् । चालयमिति
न्यायिष्ठो निष् ॥ १-६ ॥—

* ‘दृष्टिभनेसतिः, अनिमित्ततो भेदतोऽारिभ्यः । पक्वोदुग्धरसंकाशः पक्वोदुग्धरस्यस्य,
तथा दाहारीर्युक्तः । कफादूर्ध्वः शीतः शीतगणः, तथा गुग्गुः क्षिग्धः कण्डूमान्
कठिनोऽल्पयुक्, अरररह मन्भेदनः । रक्तजो वृद्धिः कृष्णस्फोटेभ्यः पित्तवृद्धिर्निश्च
पक्वोदुग्धरसंकाशारिभिर्युगे भवेत् । कफादूर्ध्ववृद्धिर्गच्छतः । मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजो
भवति, गच्छतः पुंसो जलपूर्णेवृद्धिभ्यश्च क्षोभं याति वृद्धी भवेति, सरुद्ध तावपः, वृद्धः
सुदुर्लभः । ‘वर्धयं फलकोषयोः’ इति वाटे कफकोषयोरपस्तारसं कृत्वा स्यात्
(भा० २०) ॥ १-६ ॥—

*वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ॥ ७ ॥

धारणेरणभाराध्वविपमाङ्गप्रवर्तनैः ।

क्षोभणैः क्षोभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्नाद्यययं यदा ॥ ८ ॥

पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ।

कुर्याद्बहुणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ॥ ९ ॥

उपेक्षमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुकृस्तम्भवती स वायुः ।

प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥ १० ॥

अत्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ।

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने वृद्धिनिदानं समाप्तम् ॥ ३७ ॥

अत्रवृद्धिमाह—वातकोपिभिरित्यादि । धारणं वेगस्योपस्थितस्य, ईरणमप्राप्तस्य । क्षोभणै क्षुभितोऽन्यैरिति बलवद्विग्रहपनुराकर्षणादिभि । क्षुद्रान्नाद्ययवमिति बृह-
दप्रभ्युदासार्थम् । विगुणीकृत्येति सञ्चयीकृत्य । द्विगुणीकृत्येति पाठान्तरे सकोचेन
द्विगुणीकृत्य । स्वनिवेशात् स्वस्थानात् । तदा बहुणसन्धिस्थ सन् बहुणसन्धी
ग्रन्थिरूपमसाध्य श्वयथु करोति, तत्र ग्रन्थिरूपेण स्थित्वा कालान्तरेण फलरोपं
गच्छतीति । तां मुष्कवृद्धिमाध्मानरुकृस्तम्भवतीमुपेक्षमाणस्य अचिकित्सत पुरपस्य ।
अत्र भोज ; “अत्र द्विगुणमादाय जन्तोर्नयति बहुणम् । बहुणात्तद्वजायुक्तं फलरोपं
प्रपद्यते”—इति । प्रध्मापयमिति उच्छूनयन् । असाध्योऽयमिति कथं? यतोऽस्य
चिकित्साऽभिहिता; नैवं, अप्राप्तफलकोपायामयं चिकित्साविधि, प्राप्तफलकोपा
वसाप्या, याप्याया वा तस्यां चिकित्साविधि । यदुक्त भोजे,—“याप्यां ताम्प्रजा
विदुः”—इति । अत्रनिदानं तु तन्त्रान्तरे पठ्यते । तद्यथा,—“अत्यभिष्यन्दिद्युवैप्रसेव-
नाद्विचयं गतः । करोति ग्रन्थिवच्छोय दोषो बहुणसन्धिषु ॥ ज्वरशूलाङ्गसादाद्यं तं
प्रममिति निर्दिशेत्”—इति ॥ ७ ॥ १० ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां वृद्धिनिदानं समाप्तम् ॥ ३७ ॥ ६

* वातकोपिभिराहारैः कृत्यात्ककरापादीभिराहोर्विषया वाततोयावगाहनैः वात-
धारणभारादिभिरन्यैश्च क्षोभणैः क्षोभितः कुपितः पवनो वायुर्वरा यस्मिन् काले क्षुद्राणा-
वदन स्वनिवेशात् स्वस्थानात्, शिगुणीकृत्याऽधो नयेदिति पिण्डार्थः । अदे दिगुनी-
कृत्येति पठन्ति । विपमाङ्गप्रवर्तनैर्विपमत्वेन शरीरमेतन्ने, पवनो बहुणसन्धिसः
सन्, स च श्वयथुः करेण पीडितः सञ्चर प्रयाति, मुक्तः सत्राध्मारयन् पुरपन्
पुनरायाति । आशेषात् संशोभात्, वातसंचयार मुष्कपोत्त्रवृद्धिर्भवति' (भा०
५०) ॥ ७-१० ॥

अथ गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुदनिदानम् ।

निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले ।

महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥ १ ॥

शृद्धियुक्तमुष्कसमानलिङ्गत्वात्तदनन्तरं गलगण्डनिदानम् । तस्य सामान्यलिङ्ग-
माह—निबद्धः श्वयथुरित्यादि । नियदोऽनुबन्धवान् । मुष्कवदण्डवत् । भोजेऽप्युक्तं,—
“महान्तं शोथमलं वा हनुमन्यागलाश्रयम् । लम्बन्तं मुष्कवद्गुह्यं गलगण्डं विनिर्दि-
शेत्—” इति ॥ १ ॥

*वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो मन्थे च संश्लित्य तथैव मेदः ।

कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः खलिकैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥ २ ॥

तस्य संप्राप्तिमाह—वात इत्यादि । वातकफमेदांसि पृथक् गलगण्डकारणानि,
तेन त्रय एव गलगण्डाः, पैत्तिकस्तु न भवत्येव, व्याधिस्वभावात् ; चातुर्थकज्वरवत् ।
चातुर्थके हि वचनं,—“चातुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः । जह्वाभ्यां श्लेष्मिकः
पूर्वं शिरस्त्रोऽनिलसंभवः—(च. चि. स्या. अ. ३) इति । क्रमश इत्यनेन शनैरेव
वर्धनं दर्शयति । खलिकैः समन्वितमिति ‘निबद्धः श्वयथुः’ इत्यादिनोक्तगलगण्डलिङ्ग-
रन्वितम् ॥ २ ॥

†तोदान्वितः कृष्णसिरावतद्भः श्यावोऽरुणो वा पचनात्मकस्तु ।

पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्धवपाको यदृच्छया पाकमियात्कदाचित् ॥ ३ ॥

वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोपः ।

चातजमाह—तोदान्वित इत्यादि । चिरवृद्धिरिति विकारप्रभावात् चातजोऽपि
चिरेण वर्धते । यदृच्छया पाकमियादिति कारणाप्रतिनियमेन कदाचित् पाकं चाति,
कारणाप्रतिनियमश्च बाह्योऽभिप्रेतः, आभ्यन्तरं तु पाककारणं पित्तं रक्तं च नियत-
मेव । कदाचिरिति न सर्वकालम् । “यदृच्छया चैव भवेत् कदाचित्—” इति पाठा-
न्तरे ‘पाक’ इति शेषः ॥ ३ ॥

‡स्थिरः सयर्णो गुरुप्रकण्डः शीतो महान्श्चापि कफात्मकस्तु ॥ ४ ॥

चिरामिधुर्द्धि भजते चिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ।

श्लेष्मजमाह—स्थिर इत्यादि । सयर्ण इति प्रकृतिगमवर्णः ॥ ४ ॥ ५ ॥

† ‘मन्थे उभे कण्ठसन्धी । स्वनिर्द्देशकफमेदोत्पन्नीः समन्वितमिति’ (भा० ६०) ॥ २ ॥

† ‘शोथः पीताविशेषः, कृष्णवित्तवृद्धः, पारुष्ययुक्तः रपञ्जनककण्डः’ (भा० ६०)

॥ ३ ॥—

‡ ‘स्थिते निबद्धः, महान् रपूः । मन्दरुज इत्यादि कदाचिपदा प्ररुष्यते तदा
मन्दरुज एव प्रपच्यते, पाकवर्धके पीदा न भवतीत्यर्थः । प्रनेप इति श्लेष्मणा पित्त इव’

(भा० ६०) ॥ ४ ॥ ५ ॥

*स्निग्धो गुरुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदोभवः कण्डुयुतोऽल्परुक् च ।

प्रलम्ब्यतेऽलायुधदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ॥ ६ ॥

स्निग्धास्थता तस्य भवेषु जन्तोर्गलेऽनुशब्दं कुरुते च नित्यम् ।

मेदोजमाह—स्निग्ध इत्यादि । देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्त इति देहक्षये क्षय, देहदृष्टौ च शब्दे शारील्यर्थः । गलेऽनुशब्दमिति अनुनादं करोति । “गले तु शब्दम्”—इति पाठान्तरं सुगमम् ॥ ६ ॥—

कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्त्तम् ॥ ७ ॥

क्षीणं च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरं चापि विवर्जयेद्ये च ।

असाध्यतामाह—कृच्छ्राच्छ्वसन्तमित्यादि । कृच्छ्राच्छ्वसन्तं तु खेन श्वात्तविमोक्ष-कारिणम् । भिन्नस्वरं स्वरभेदवन्तम् ॥ ७ ॥—

कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः फक्षांसमन्यागलवह्वणेषु ॥ ८ ॥

मेदकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्रण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः ।

स्थानतुल्यतया गण्डमालामिहैवाह,—कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैरित्यादि । कर्कन्धु-शृगालकोलि, कोल धृद्वद्वदरम् । मेदकफाभ्यामिति मेदो दृष्य, कफो दोषोऽत्रार-म्भकः, मेदकफौ प्राधान्येनोक्तौ, तेन घातपित्तसर्वन्धोऽप्यत्र द्रष्टव्यं । यदाह भोज,— “घातपित्तकफा वृक्षा मेदस्थापि समाचितम् । जह्यो कण्डरा प्राप्य नरस्याण्डसदृशान् बहून् ॥ कुर्वन्ति प्रथितास्तेभ्यः पुनः प्रुपितोऽनिल । तान् दोषानूर्ध्वगो वक्ष कक्ष-मन्यागलाधित ॥ नानाप्रकारान् कुरुते ग्रन्थीन् सा लपची स्मृता । तां तु मालाकृतिं वियात्कण्ठहृदनुसन्धिषु ॥ गण्डमाला विजानीयादपचीतुल्यलक्षणाम्”—इति । स्याद्र-ण्डमालेति मालातुल्यगण्डयोगाद्रण्डमाला । गलमात्र एव गण्डमाला चरके पठिता । यथा,—“मेदकफाच्छोणितसर्वयो यो गलस्य मध्ये गलगण्ड एक । स्याद्रण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः”—(च वि. स्था. अ. १२) इति ॥ ८ ॥—

इति ग्रन्थयः केचिदघातपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ॥९॥

कालानुबन्धं चिरमादघाति सैवापचीति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूलकासज्वरच्छर्दिद्युतास्त्वसाध्याः ॥

* ‘अलायुधसुन्वीफलवत्, अल्पमूलस्तनुमूल । ‘गलेन शब्दम्’ इति पाठान्तरं सुग-मम् (आ० ६०) ॥ ६ ॥

† ‘मृदुसर्वगात्रं शिथिलसवगात्र, अतीक्रान्तवस्तरम्’ (आ० ६०) ॥ ७ ॥—

‡ ‘कर्कन्धुर्लघुवदर, असी शङ्कुमूले, मन्या शिरोध, बह्वण लघनोऽसन्धि । ‘व्यामि-यदोषसंज्ञाया कृच्छ्रसाध्या प्रकीर्तिता ॥ तासा वातोत्तरा रुक्षा वातवेदनयाऽन्विता । क्षिप्रपाकसमुत्थाना दाहयुक्ता च पैथिरी ॥ गूढपाका च कठिना कफात् स्निग्धाऽल्परुक्ता । मेदोभवा सैध्मिकी च विशेषादतिमार्दवा ॥ अपची कण्ठमन्यासु कक्षवह्वणसन्धिषु । ता तु मालाकृतिप्रमा कण्ठहृदनुसन्धिषु” ॥ कण्ठमालां विजानीयादपचीतुल्य-लक्षणाम्”—इति (आ० ६०) ॥ ८ ॥—

§ ‘अघातपाका लम्बपाका, साध्या द्युता इति पूर्वग्रन्थेन संबन्ध, ‘स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये’, इत्यादिना’ (आ० ६०) ॥ ९-१० ॥

गण्डमालातुल्यतयाऽपचीमाह—ते ग्रन्थय इत्यादि । ते इति गण्डमालारम्मक दोषदूष्यकृता ये ग्रन्थयस्त एवेत्यर्थ । कालानुबन्ध चिरमिति चिरकालानुबन्धम् । सैवापचीति तादृशी भमालारूपा अपची भण्यते । सैवापचीति इतिशब्देनाभिहितत्वात् प्रवदन्तीति क्रियायोगेऽपि न द्वितीया । अपचीनिरुक्तिशपरापरोपचीयमानतया । अत एव “चयप्रकर्षादपची वदन्ति”—(सू. नि स्या अ ११) इति श्रुतम् । चयप्रकर्षश्चापरापरभवनेनैव, साधुव च नैरुक्तेन विधिना । यदुक्तम्—“वर्णाग्नो वणविपर्ययश्च द्वी चापरां वर्णविकारनाशौ । घातोस्त्रदर्शातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविध निरुक्तम्”—इति । अत एवोक्त-नश्यन्ति भवन्ति चान्य इति । साध्या स्मृता इति छेद । पीनसादिभिरुपद्रवैरसाध्या । अयं तु प्र-विधरके गण्ड मालायामस्ति, सप्रहकारेण तु गण्डमात्र्या सह तुल्यत्वाद्दपच्या अपच्यामेव पठित ॥ ९ ॥ १० ॥

* वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टाः संदूष्य मेदश्च तथा सिराश्च ।

वृत्तोन्नत विप्रधित च शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥ ११ ॥

अनन्तरमपचीगण्डकतुल्यतया ग्रन्थिमाह—वातादय इत्यादि । वातपित्तकफा प्रलेक दुष्टा, दुष्टिश्चात्र वृद्धिरेव न क्षय, क्षीणानां विकारकरणाशमत्वात् । यथेव तर्हि कथं वातादिश्ये मन्दचष्टादय उच्यते, तत्क्षये विरोधिदोषकोपात्, यथा—मधु-रक्षिणादिभिर्वाते क्षीणे तत्समानत्वाच्चेष्मा प्रकुप्यति । वचन हि,—“वृद्धिश्चापि विरोधिनाम्”—इति । सदूष्य मेदश्च मांसमसृक् सिराश्चैवनेन मेदोज कफसव न्धायो भवति तथा सिराजोऽपि वायुना सिरादुष्ट्या यो जन्यते स उच्यते । एव पञ्च ग्रन्थय । तथेति सदूष्य । मांसमसृगिति अत्रासृज क्रमोद्भवेन पाठोऽप्राधान्य-प्रतिपादनार्थं, विसर्पे तु शोणितमेव प्रधानम् । अत एव क्वचित् चकारमप्राधान्य सूचक निवेद्य ‘असृक् च’ इति पाठ । चरके तु ग्रन्थिप्रधितकफ एव ग्रन्थि-सर्पशब्देनोक्त । वृत्तोन्नतमिति वृत्त वर्तुल, उन्नतमुच्छ्रनम् । विप्रधित कटिन, कर्कश वा, विप्रधितत्वादेव ग्रन्थिरिति सज्ञा ॥ ११ ॥

† आयम्यते वृश्चति नुचते च प्रत्यस्यते मध्यति मिचते च ।

वृष्णो मृदुवस्तिरिचाततश्च भिन्नं स्रवेशानिलजोऽस्रमच्छम् ॥ १२ ॥

अनिग्रन्थिमाह—आयम्यते इत्यादि । आयम्यते आश्रुप्य दीर्घाक्रियते । वृश्चतीति छिनत्तीव, अत्र दिवादेराकृतिगणत्वात् स्यन्प्रलय । प्रलयस्यते क्षिप्यते, मय्यति आलोढयतीव, अत्रापि पूर्ववद् वमापानम् । मिचते विदीर्यत इव । अस्र सावम् ॥ १२ ॥

* ‘मांसमसृक् संदूष्य शोकं कुर्वन्तीति संवध । एतेन क्रमो ग्रन्थय उच्यते, संदूष्य मेदश्च तथा सिराश्चैवनेन मेदोज सिराश्चैव द्वी, विप्रधितं निगिष्टय मधित’ आ० ६०) ॥ ११ ॥

† ‘नुपते स्रेशेव’ (आ० ६०) ॥ १२ ॥

*दन्दह्यते धूप्यति वृक्षयते च पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।

रक्तः सपीतोऽप्यथवाऽपि पिच्छाद्भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥

पित्तप्रन्थिमाह—दन्दह्यते इत्यादि । दन्दह्यते अत्यर्थं दह्यते अग्निनेव ।

पापच्यते मृश पच्यत इव क्षारेण, किंवा संकथ्यत इव । प्रज्वलतीव ज्वलन्
मस्रीभवतीव ॥ १३ ॥

†शीतोऽविवर्णोऽरुपरजोऽतिकण्डुः पापाणवत् सहननोपपन्नः ।

चितामिवृद्धश्च कफप्रकोपाद्भिन्नः स्रवेच्छुक्लुष्कणं च पूयम् ॥ १४ ॥

कफप्रन्थिमाह—शीत इत्यादि । अविवर्णं प्रकृतिवर्णं, ईपद्विवर्णं इति कथितम् ।

पापाणवत् सहननोपपन्न इति पापाणवत् कठिन इत्यर्थं, किंवा पापाणवद्भवति ।
सहननोपपन्न इति सधातान्वितो महानित्यर्थं ॥ १४ ॥

शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिः क्षिग्धो महान् कण्डुयुतोऽरुजश्च ।

मेद-कृतो गच्छति चात्र भिक्षे पिण्याकसर्पि-प्रतिमं तु मेदः ॥ १५ ॥

भेदोजप्रन्थिमाह—शरीरेत्यादि । शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिरिति शरीरवृद्धिक्षयाभ्या

यथाक्रमं वृद्धिहानी यस्य स तथा । भेदोजेष्वेव शुक्तिर्धातुस्वभावात् चिरस्थायि-

त्वाद्वा । गच्छति चात्र भिक्षे पिण्याकसर्पि प्रतिमं तु मेद इति भिक्षे सति पिण्याकस्ति-

लकल्क, सर्पिरत्र इत्यान, तत्सदृशं मेदं स्रवति । भोजेन तु भेदोऽप्रन्थे सप्राप्ति

पठ्यते । यथा,—‘भेदोवायुर्यदा मांसं निक्षिपेदथवा त्वचि । तत्र भेदोभवो प्रन्थि-

श्यावो भवति पाण्डुर ॥ कृशं कृशो महान् स्थूले प्रन्थिर्भिन्नश्च पीडितः । तिलकल्क-

निमं स्रावो घृतवच्चास्य जायते’—इति ॥ १५ ॥

‡व्यायामजातैरवलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुस्तु सिराप्रतानम् ।

संकुच्य संपीड्य विशोष्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् १६

ग्रन्थि सिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात् सरुजश्चलश्च ।

स चारुजश्चाप्यचलो महाश्च मर्मोत्थितश्चापि विघर्जनीयः ॥ १७ ॥

सिराजग्रन्थे सप्राप्तिमाह—व्यायामजातैरित्यादि । संकुच्येत्यन्तर्भावितोऽत्र

प्यर्थं, तेन संकोच्येत्यर्थं । सपिण्ड्येति सहतीकृत्य । उन्नतमाशु वृत्तमिति अस्य

सामान्यलक्षणेनैव सिद्धे पुनस्तदुक्तिरतिशयार्थम् । स च सिराजो ग्रन्थिर्यदि सरुजश्च-

लश्च स्यात्तदा कृच्छ्रसाध्यः । स चारुजश्चापीत्यादिना न साध्यः । स चेति चकारेणा-

* ‘धूप्यति धूमायत इव, चूर्ण्यते शृङ्गेणैव, वणेन रक्तोऽपवा पीत, मित्रं सन्

अनीपातिशयेन बुद्धं रक्तं स्रवति’ (आ० द०) ॥ १३ ॥

† ‘पापाणवत् संघातान्वितो महानित्यर्थः । मित्रं सन् शुक्लं घनं पूयं स्रवेत्’

(आ० द०) ॥ १४ ॥

‡ ‘तैस्तैरिति बलवद्विग्रहादिभिः सिराप्रतानं सिराभ्यो निर्गतं सङ्गमसिराजालम् । उन्न-

तमुच्चं, वृत्तं वर्तुलम्’ (आ० द०) ॥ १६-१७ ॥

१ ‘वृक्षयते’ इत्यत्र ‘चूप्यते’ इति पाठाभिप्रायेण ।

२ पठत—‘मित्रं स्रवेदुष्णमतीव चास्रम्’ इति पाठाभिप्रायेण ।

*मुष्टिप्रहारादिभिरदितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं जनयेद्धि शौथम् ॥ २२ ॥

अवेदनं क्षिग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्रचाल्यम् ।

प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ॥ २३ ॥

मांसार्वुदं त्वेतदसाध्यमुक्तं,

मांसजन्यसंप्राप्तिमाह—मुष्टिप्रहारादिभिरित्यादि । अश्मोपमं पापाणवत्कठिनम् । अप्रचाल्यं स्थिरम् । यद्यपि रक्तमांसार्वुदयो रक्तमांसयोर्हेतुत्वेनोक्तित्वाऽपि रक्तजे पित्तं, मांसजे वायुरारम्भकः, एवमपि तान्यां घृतदुग्धन्यायेन व्यपदेशः । मांसपरायणस्य मांसाशनशीलस्य । तस्य चातिमात्रं मांसवृद्धिः, “मांसं मांसेन वर्धते” इत्यभिधानात् ॥ २२ ॥ २३ ॥—

साध्येष्वपीमानि तु वर्जयेच्च ।

†संप्रसृतं मर्मणि यच्च जातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यम् ॥ २४ ॥

साध्येष्वप्यसाध्यप्रकारानाह—साध्येष्वपीत्यादि । संप्रसृतं स्रावयुक्तं, स्रावधा-
त्रापादित्वेऽपि त्वगवदरणान्मनागवगन्तव्यः । स्रोतःसु नासादिषु । अचाल्यं
स्थिरम् ॥ २४ ॥

यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदध्यर्बुदमर्बुदज्ञैः ।

यद्द्वन्द्वजातं युगपत् क्रमाद्वा द्विरर्बुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥ २५ ॥

अध्यर्बुदमाह—यज्जायत इत्यादिना । अधिकमर्बुदमध्यर्बुदं, एतद्विरर्बुदमेव ।
यद्द्वन्द्वजातं युगपत् क्रमाद्देति द्वन्द्वजातं युगेन जातं, युगपदेकदा क्रमेण वा, तद्विर-
र्बुदं न साध्यम् । तथाच भोजः—“अर्बुदे त्वर्बुदं जातं द्वन्द्वजं चानुजं च यत् । द्विर-
र्बुदमिति ज्ञेयं तच्चासाध्यं विनिर्दिशेत्”—इति ॥ २५ ॥

न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान्मेदोबहुत्वाच्च विशेषतस्तु ।

दोषस्थिरत्वाद्गन्धनाच्च तेषां सर्वार्बुदान्येव निसर्गतस्तु ॥ २६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने गलगण्डगण्डमालापञ्ची-

ग्रन्थर्बुदनिदानं समाप्तम् ॥ ३८ ॥

अर्बुदानां पाकभावे हेतुमाह—न पाकमायान्तीत्यादि । सर्वार्बुदानि पित्तरक्त-
जान्यपि न पाकमायान्ति, कुत इत्यत आह—कफाधिकत्वान्मेदोबहुत्वाच्च । ननु,
अपच्यामपि विशेषतः कफमेदसी अधिके, अथ च तस्याः पाकोऽस्त्येव, इत्यत
आह—दोषस्थिरत्वादिति ।—अपच्यं कालान्तरेण हि रक्तपित्तमधिकं पाकमारभते,
तत्रेह दोषस्थिरत्वात् सदा सदशदोषत्वाद्गन्धितत्वाच्च न पाकारम्भकम् । अन्ये तु
दोषस्थिरत्वादिति दोषोच्छ्वायरूपशोषकाठिन्यादित्याहुः; तदप्रयोजनकं, अन्यत्र दोषो-
च्छ्वायरूपशोषकाठिन्येऽपि पाकदर्शनात् । अथ कुतोऽत्रोक्तहेतुसंप्रदित्याह—निसर्गत-

* ‘मुष्टिप्रहारादिभिरदितेऽङ्गप्रदेशे, अनन्यवर्णं, अपाकं पाकरदितम्’ (आ० ६०)
॥ २२ ॥ २३ ॥

† ‘स्रोतस्य निरादिषु’ (आ० ६०) ॥ २४ ॥

स्तिवति ।-निसर्गतो व्याधिस्रभावात् । भोजेऽप्युक्तं,—“न पच्यते स्थिरत्वाच्च प्राये-
तत्त्वात् स्वभावतः”—इति ॥ २६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचितायां मधुकोशव्याख्यायां गलगण्डगण्डमालापची-
ग्रन्थवृद्धनिदानं समाप्तम् ॥ ३८ ॥

अथ श्लोपदनिदानम् ।

“यः सज्वरो बहूणजो भृशार्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण ।
तच्छ्लोपदं स्यात् करकर्णेनेत्रशिशौष्ठनासास्त्रपि केचिदाहुः ॥ १ ॥
घातजं कृष्णरुक्षं च स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।
अनिमित्तरुजं तस्य बहुशो प्वर एव च ॥ २ ॥
यित्तजं पीतसंकाशं दाहज्वरयुतं मृदु ।
श्लैष्मिकं स्निग्धवर्णं च श्वेतं पाण्डु गुरु स्थिरम् ॥ ३ ॥

उत्प्रेषसाधर्म्यादवुदेन सह कफसंघन्याव्यभिचारसाम्याच्चाथ श्लोपदनिदानम् ।
तस्य सप्राप्तिमाह—य इत्यादि बहुणावस्थानमेवास्य पूर्वरूपम् । क्रमेणेति शनै-
शनैः । तच्छ्लोपदं स्यादित्यनेन निरुपाधिरेवेयं सङ्गतिं दर्शयति, अन्ये त्रिलावत् पदं
श्लोपदमिति वदन्ति, नैरुत्पयेन च विधिना साधु वम् । करकर्णादिगतश्लोपदाना
यथोक्तसप्राप्त्यभावात् केचिदाहुरिति परमतेनोक्तिः ॥ १-३ ॥

घिल्लीकमिव संजातं कण्ठकैरुपचीयते ।

अब्दात्मकं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः ॥ ४ ॥

एवामसाध्यतामाह—बल्मीकमिवेत्यादि । सजातं प्रवृद्धं सत् वन्नीकबद्धुद्विख-
राकारं ग्रन्थिभिरुपचितं यद्भवति तदसाध्यम् । अन्ये तु पुनरसुं ग्रन्थि कफजलन-
गत्वेन वर्णयन्ति; तत्र मनो धिनोति, मुश्रुते बल्मीकवजातस्यासाध्यत्वेनाभिधानात् ।
तद्यथा,—“तत्र सवत्सरातीतमतिमहद्बल्मीकमिव सजातं संप्रद्युतमेति वर्जनीयानि
भवन्ति” (सु. नि. स्था. अ. १२)—इति । अब्दात्मकमित्यादि ।—अब्दात्मकं
सवत्सरातीतं, अब्दमेकमिति पाठे तु ‘अतिक्रान्तं’ इति शेष । महदिति अत्यन्त-
मुच्छ्रान्तम् । वर्जनीयं विशेषत इति प्रत्याख्येयम् ॥ ४ ॥

श्रीण्यप्येतानि जानीयाच्छ्लोपदानि कफोच्छ्रयात् ।

गुरुत्वं च महत्त्वं च यस्माद्भास्ति कफं विना ॥ ५ ॥

* ‘बहुणामूरुनेदुसधि., बहुगन्ध. श्वयमुर्वशातिसहितश्च चरण गच्छतीत्यर्थः,
सकारणेनैव पीदा । बहुशो बारबार ज्वट. —पीतसंकाश पीठावनासं, मृदु मृदुस्पर्शम् ।
स्निग्धवर्णो यस्य, चिह्नमित्यर्थः । पाण्डु पीतभेदम्’ (भा० ६०) ॥ १-३ ॥

† ‘सर्वात्मक विशेषतम् । अन्ये अब्दात्मकमिति पठन्ति, तत्रानिश्चिन्तव्यमित्यर्थः’
(भा० ६०) ॥ ४ ॥

‡ ‘श्रीणि वातवादीनि, यतो गुरुत्वं च क्लेशणा विना न स्यात्,’ अतः श्लोपदं
बद्धाधिकम् (भा० ६०) ॥ ५ ॥

श्लीपदेषु कफस्याव्यभिचारेण प्राधान्यमाह—त्रीण्यप्येतानीत्यादि । ननु, यद्यव्यभिचारी सर्वत्र कफः कथं तर्ह्येकदोषजत्वव्यपदेशः, सर्वस्य द्विदोषजत्वप्रसङ्गात् ? उच्यते, अनुबन्धोऽत्र कफः, न त्वनुबन्धः, एतेनात्र न द्विदोषजप्रसङ्ग इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

*पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वेषु च शीतलाः ।

ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥ ६ ॥

श्लीपदसम्बन्धहेतु देशमाह—पुराणोदकेत्यादि । अनूपदेशे हि सलिल पतितं बहुदक निम्नतया न शोषमुपयाति, जाङ्गले त्वाग्नेयोन्नतभूभागत्वान्न पुराणोदकभूयिष्ठता । त्विमितस्थानूपस्य मन्दातपत्वेनोष्णतां वपि शीततेत्यत उक्त—सर्वेषु च शीतला इति । करकर्णादिगतश्लीपदसदेहे कोपद्वारेण ज्वरेण च श्लीपदावधारण करणीयम् ॥ ६ ॥

†यच्छ्लेष्मलाहारविहारजातं पुंसः प्रकृत्याऽपि कफात्मकस्य ।

सास्त्रावमत्युन्नतसर्वलिङ्गं सकण्डुर श्लेष्मयुतं विषज्यम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने श्लीपदनिदान समाप्तम् ॥ ३९ ॥

अपरमसाध्यलक्षणमाह—यदित्यादि । अत्युन्नतसर्वलिङ्गमिति चेत् दोषेणारब्धं श्लीपद तस्यात्युन्नतानि अतिवृद्धानि सर्वाणि लिङ्गानि यत्र तत्तथा । सकण्डुरमिति अत्यन्तकण्डुमत् । श्लेष्मयुतमिति श्लेष्मानुगम् ॥ ७ ॥

इति धीकण्डदतविरचिताया मधुकोशव्याख्याया श्लोपदनिदान समाप्तम् ॥ ३९ ॥

अथ विद्रधिनिदानम् ।

†त्वग्रक्तमांसमेदांसि संदूष्यास्थिसमाश्रिताः ।

दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम् ॥ १ ॥

महामूलं रुजावन्तं घृत्तं चाऽप्यथवाऽऽयतम् ।

स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः पङ्क्तिश्च सः ॥ २ ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ।

पण्णामपि हि तेषां तु लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ३ ॥

* 'पुराणोदकभूयिष्ठा इति अनूपदेशे सलिल पतितं बहुदक निम्नभूभागतया न शोषमुपयाति, असोऽनूपदेशस्य पुराणोदकभूयिष्ठता, जाङ्गले त्वाग्नेयोन्नतभूभागतया सलिल पतितं न लिङ्गति, स्थितमपि रूक्षोष्णशुष्कदेशस्य शोषमुपयाति, इति जाङ्गलदेशस्य न पुराणोदकभूयिष्ठता । सर्वेष्वपि जन्तुषु शीतला ये देशा इति हिमवत्प्रदेशा' (आ० द०) ॥ ६ ॥

† 'श्लेष्मलाहारो मधुरादि, विहारो दिवास्वप्नादि, कफप्रकृतिकस्य । सास्त्रावमात्रव्युत्तम् । अत्युन्नतसर्वलिङ्गं चेत् दोषेणारब्धं श्लीपद, तस्यात्युन्नतान्यतिप्रवृद्धानि, सर्वाणि त्रिदोषलिङ्गानि च यत्र तत्र' (आ० द०) ॥ ७ ॥

‡ 'स षट्प्रकार - त्रिभिर्दोषैस्त्रय, सन्निपातेनैक, क्षतेनैक, असृजाऽप्येक इति षट् । पण्णामपि लक्षणं कथ्यते' (आ० द०) ॥ १-३ ॥

शोथत्वसामान्याद्विद्रधिनिदानम् । तस्य सप्राप्तिमाह—त्वप्रक्ष्मासनेदासीलादि । घोरमित्यनेभ्योऽपि शोथसमुत्पानेभ्यो ग्रन्थ्यादिभ्य आशुकारित्वाहारणम् । उच्छ्रिता नृशमिति अत्यं वृद्धा । अस्थिसमाधिता इत्यनेन स्थानसश्रयोऽमिहित । उच्छ्रिता मृशमित्यनेन प्रकोप आविष्कृत , एतेनैवान्तरीयकतया चयप्रसरावप्याक्षिप्तौ मन्तव्या । महामूलमस्यादिसमाश्रयणाद्गम्भीरमूलम् । रुजावन्तमिति उत्तरतावेव रुजाप्रकपेवन्त, अतिशयने मतुप् । वृत्तमित्यादि ।—वृत्त वर्तुलम् । आयत दीर्घम् । वृत्तायताभ्या श्रय्यादिविलक्षणता । विद्रधिरिति ख्यात इति इतिशब्देन निरुपाधिसंकेतमात्रा विद्रधिसङ्घेति दर्शयति । चरके तु विदाहप्रकर्षाद्विद्रधिसङ्घा । यदुक्त,—“स वै शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधीलाभिधीयते” (च र् स्या अ १७)— इति ॥ १-३ ॥

कृष्णोऽरुणो वा विपमो भृशमत्यर्थवेदनः ।

चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसंभवः ॥ ४ ॥

वातिकमाह—कृष्ण इत्यादि । विपमो नृशमिति कदाचिदल्प कदाचिमहान् । चित्रोत्थानप्रपाक इति चित्री नानाविधौ वायोर्विपनक्रियत्वादुद्रमप्रपाकौ यस्य स तथा ॥ ४ ॥

*पक्वोदुम्बरसंकाशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।

क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसंभवः ॥ ५ ॥

पैतिकमाह—पक्वेत्यादि । ज्वरदाहाद्युत्थानकाल एव, पाककाले तु प्रकपवन्तौ ताविति विशेष ॥ ५ ॥

शिरावसदृशः पाण्डुः शीतः क्षिग्धोऽल्पवेदनः ।

चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः कफसंभवः ॥ ६ ॥

कफमाह—शरावेल्यादि । शरावसदृश इति महत्त्वसूचनपरम् ॥ ६ ॥

तनुपीतसिताश्चैषामास्त्रावाः कमशः स्मृताः ।

पाकानन्तरं समूताद्यावत्क्षिमाह—तनुपीतसिताश्चैषामित्यादि । कमश इति यथाक्रम, तेन वातेन तनु, पित्तेन पीत, कफेन सित, तनुस्त्रावे वातानुरूपो वर्णः स्ये ॥—

नानावर्णरुजास्त्रावो घाटालो विपमो महान् ॥ ७ ॥

विपमं पच्यते चापि विद्रधिः साश्रिपातिकः ।

शश्रिपातिकमाह—नातेत्यादि । नानावर्णरुजास्त्राव इति नानावर्णः प्रलेखन-भिसचप्यते, नाना बहुविधा वर्णः कृष्णपीतः सुवर्णः, रतास्रोददाहकम्पादिका, तनुपीतसिता आस्तावाद्य यस्य स तथा । अन्यत्र शोथ पाककाले नानारुजा, अत्र तु सवदा । घाटाल इति घाटा अस्त्रास्त्रि स घाटाल इति मत्वर्षयो लघु, अतुच्छ-

* ‘पक्वोदुम्बरसदृश, श्यावः श्यामव’, क्षिप्रोत्थानप्रपाकौ यस्य स तथा’ (भा० २०) ॥ ५ ॥

† ‘चिरोत्थानप्रपाकौ यस्य स तथा’ (भा० २०) ॥ ६ ॥

‡ यत्र ‘क्षिप्रोत्थानप्रपाक’ इति पठमित्रः ५ ।

ताम्रत्वेन घाटाल इव । विपमोऽसाध्यत्वात् । विपमं पच्यत इति चिराचिरगम्भीरो-
त्तानोर्ध्वानूर्ध्वमेदेन विपमं यथा भवति तथा पच्यत इति विपमसमम् । ननु,
विपमपाकित्वं वातिके विद्रघातुक्तं, तथाऽनुपकान्ते च शोथे, यथा,—“योऽभ्युत्थि-
सोऽप्यो यदि वा महान् स्वात् क्रिया विना पाकमुवैति शोथ । विशालमूलो विपमो
विद्रघ्न स कृच्छ्रतां यात्यवगाढदोष” (सु सू स्था. अ. १७)—इति, अत-
सशये क्य भियो भेदप्रतीतिः ? उच्यते, वातिकेऽप्रतीकारेणैव विपमपाकित्वं,
इह पुन प्रतीकारेऽपि वैषम्यं, वातिके तु पाकमाप्रवैषम्यं, न तु गाम्भीर्यादिना,
अतो वातिक- साध्य ॥ ७ ॥—

* तैस्त्रैर्भावैरभिहतैश्चते घाऽपथ्यकारिणः ॥ ८ ॥

क्षतोष्मा वायुविस्तृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ।

ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ॥ ९ ॥

आगन्तुर्विद्रधिर्होप पित्तविद्रधिलक्षणः ।

अभिघातजस्यागन्तो सप्राप्तिमाह—तैस्त्रैरित्यादि । तैस्त्रैरिति काष्ठलोष्टपाया-
णादिभिः, अभिहत इति अमुतरक्तस्य मथितपिधितादेरुपलक्षणं, क्षत इति सुत-
रक्तस्य लिङ्गभिधादे, द्वयोरभिहतयोरपथ्यकारिण इति विशेषणम् । क्षतोष्मेति क्षत-
शब्दस्य हिंसामानपरिमहात् क्षताभिहतयोरप्युष्मा क्षतोष्मशब्देनोच्यते । वायुवि-
स्तृत इति क्षते रक्तक्षयादभिहतैऽभिघातादेव वातकोप, कुपितेन वातेन हेतु-
भूतेन विस्तृत प्रसृतो वायुविस्तृत । ययम्यथ वातपित्तरक्तजस्तयाऽपि प्रागभिघात-
सम्भवत्वेनागन्तु, वातपित्तरक्तजाना जनकत्वेनैव विलक्षणाऽस्य सप्राप्ति । पित्तवि-
द्रधिलक्षण इति अत्रोक्तज्वरादिव्यतिरिचसस्थानवर्णवेदनादिपित्तविद्रधिलिङ्गयुक्त
इत्यर्थं ॥ ८ ॥ ९ ॥—

* कृष्णस्फोटोत्पन्नः श्यावस्तीक्ष्णदाहश्चजाकरः ॥ १० ॥

पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ।

रक्तजमाह—कृष्णेत्यादि । पित्तविद्रधिलिङ्गातिदेशेन लब्धावपि दाहश्चरुं तीन-
ताविशेषार्थमुपौ । श्याव इति पित्तविद्रधिलिङ्गातिदेशेन प्रसक्तस्य पक्वोदुम्बरसं-
काशस्यापवादः । भोजप्रभृतयस्तु धातुरक्तज विद्रधि परित्यज्य मङ्गलसज्ञयाऽऽर्तव-
लक्षणरक्तज पठन्ति । तेषां मते आर्तवजेन सह पङ्क्तिप्रथय, सुश्रुते तु धातुरक्त-
जोऽपि तथा मङ्गलरक्तजोऽपि विद्रधि सामान्येन रक्तज एवेति पङ्क्तिप्रथय इति
बौद्धव्यम् ॥ १० ॥—

* 'वातेन विस्तारित, क्षतेन रक्तक्षयात्, रक्तं पित्तं चैरयेत् कोपयेत्' (आ० ८०)
॥ ८ ॥ ९ ॥

† 'कृष्णः कृष्णवर्णः, स्फोटोत्पन्नः पिडकायुक्त, श्यावः श्यामवर्णः, अन्ये 'कृष्णस्फोटो-
त्पन्नः' इति पठन्ति, तत्र कृष्णे स्फोटोत्पन्नः' (आ० ८०) ॥ १० ॥

*पृथक् संभूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् ॥ ११ ॥
 बल्मीकवत् समुद्रमन्तः कुपन्ति विद्रधिम् ।
 गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ बह्वणयोस्तथा ॥ १२ ॥
 वृक्षयोः श्लेष्मि यकृति हृदि वा क्लोस्त्रि वाऽप्यथ ।
 तेषामुक्तानि लिङ्गानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ १३ ॥
 अधिष्ठानविशेषण लिङ्गं शृणु विशेषतः ।
 गुदे वातनिरोधश्च वस्ती कृच्छ्राल्पमूत्रता ॥ १४ ॥
 नाभ्यां हिक्का तथाऽऽटोपः कुक्षौ मादतकोपनम् ।
 कटीपृष्ठप्रद्वस्तीत्रो बह्वणोत्ये तु विद्रधी ॥ १५ ॥
 वृक्षयोः पार्श्वसंकोचः श्लेष्मिपुच्छासावरोधनम् ।
 सर्वाङ्गप्रद्वस्तीत्रो हृदि कासश्च जायते ॥
 श्वासो यकृति हिक्का च क्लोस्त्रि पेपीयते पयः ॥ १६ ॥

अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषं साध्यतामसाध्यता च प्रतिपादयितुमाभ्यन्तरविद्रधिमाह—पृथगित्यादि । इयमधिकविधानार्थमुक्ताऽपि संप्राप्तिर्विद्रधेः पुनरुच्यते । आभ्यन्तरस्य रफजस्य तथाऽऽगन्तोश्च विद्रधेर्दोषेण व्यपदेशादियमेव तन्नापि संप्राप्तिर्हेति कथित् । बाह्यागन्तुवदाभ्यन्तरागन्तुसंप्राप्तिरित्यर्थः । क्षतजस्याभ्यन्तराभावाच्च निर्दिष्टं क्षतज इति तु जेजटः । गुल्मरूपिणमिति गुल्मवत् सहतम् । एतदाभ्यन्तरविद्रधीनां सामान्यरूपं, विशेषलक्षणं तु बाह्यविद्रधिलक्षणैरेव ज्ञेयम् । वल्मीकवत् समुद्रदं समन्तादुन्नतः, एतदपि पच्यमानावस्थाया सर्वेषां समानम् । वस्तिमुख इति वस्तिमुख एव, विद्रध्यापारभूतमांसादिष्वभवात्; न वस्ती, तस्य

* 'दोषा वातादयः, पृथग् भिन्नाः, संभूय मिलित्वा वा, अन्तर्मध्ये, गुल्मरूपिण गुल्मवत्सहत, बल्मीकवत्समुन्नत, बल्मीक भूमौ कृमिविशेषैः कृत, तद्रत्समन्तादुन्नतम् । स्थानसंश्रयमाह—गुद इत्यादि । वस्तिमुख इति वस्तिमुखाश्रितमांसादां; न च वस्ती, तनुत्वात् । कुक्षौ पार्श्वोरपोभागे, बह्वणयोरुत्तरेद्वयोः । इको मासपिण्डद्वयं, एवो वामपार्श्वे स्थितः, द्वितीयो दक्षिणपार्श्वे स्थितः, श्लेष्मि उदरस्य वामपार्श्वे स्थितः, वृक्ष कालखण्ड दक्षिणपार्श्वस्य, हृदय कमलमुबुलाकारमपोमुख, श्लेष्मि कालखण्डाधस्तात् स्थित दक्षिणपार्श्वस्य तिलक प्रसिद्धम् । तेषामभ्यन्तराणां विद्रधीनां लिङ्गानि बाह्यविद्रधिलक्षणैरुक्तानि । प्रत्येकं स्थानसंश्रयत्वेन रूपमाह—गुद इत्यादि । गुदे जाते विद्रधी वातनिरोधो भवति, तथा वस्ती कृच्छ्रमूत्रताऽल्पमूत्रता च । नाभ्यां हिक्का, तथा आटोपो रुजापूर्वकः क्षीनः । बह्वणोत्ये विद्रधी तीव्रः कटीपृष्ठप्रद्वो भवति । वृक्षयोरित्यादि । पार्श्वसंकोचः पार्श्वोत्पाटनमिव, श्लेष्मि उच्छ्वासावरोधनं भवति । तथा हृदयेति हृदयोत्ये विद्रधी सर्वाङ्गप्रद्वद्वय उपद्रवा भवन्तीत्यर्थः । वीत्रो दु सहः, सर्वेषामङ्गानां प्रकर्षेण ग्रहणमिव सर्वाङ्गप्रद्वहः प्रलङ्घन्यथा, सर्वाधिष्ठानत्वाद् हृदयस्य, यकृति जाते विद्रधी श्वासस्तथा हिक्का च भवति' (आ० द०) ॥ ११—१६ ॥

तनुत्वात् । आटोपो रुजापूर्वकक्षोभः । भारुतकोपनमिति मार्गावरोधाद्वायोः कोपः ।
वृक्षयोरिति वृक्षमग्रमांसम् । सर्वाङ्गप्रग्रहः प्रत्यङ्गव्यथा, सर्वसिराधिष्ठानत्वाद्बृहदयस्य ।
ह्योमीति ह्योम वृक्षाद्धूर्ध्वं पिपासास्थानम् । पेपीयते पय इति पुनः पुनर्जलं पातुमि-
च्छतीत्यर्थः ॥ ११-१६ ॥

नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्त्यूर्ध्वमितरे त्वघः ।

स्त्रावनिर्गममार्गमाह—नाभेरित्यादि । उपरिजा वृक्षलीहादिजाः । यान्ति स्त्रवन्ति ।
नाभिजस्तूभयमार्गस्त्रावी, ऊर्ध्वाध.स्त्रावश्च तथागतित्वाद्वातस्य । यदाह हारीतः,—
“ऊर्ध्वं प्रभिन्नेषु मुखान्नराणां अवर्ततेऽसृक्सहितोऽपि पूयः । अधःप्रभिन्नेषु च पायुमा-
र्गात्, दाभ्यां प्रवृत्तिस्त्वह नाभिजेषु”—इति । इतर इति नाभिवस्त्रिवह्णजाः ॥—

*अधःस्रुतेषु जीवेषु स्रुतेपूर्ध्वं न जीवति ॥ १७ ॥

हृन्नाभिवस्त्रिवर्ज्या ये तेषु भिन्नेषु बाह्यतः ।

जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन ॥ १८ ॥

साध्या विद्रधयः पञ्च विवर्ज्यः सान्निपातिकः ।

आमपक्वविद्रधत्वं तेषां शोथवदादिशेत् ॥ १९ ॥

आध्मातं बद्धनिष्यन्दं छदिं हिक्कातुपान्वितम् ।

रुजाश्याससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ २० ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने विद्रधिनिदानं समाप्तम् ॥ ४० ॥

साध्यत्वादिकमाह—अध इत्यादि । अधःस्रुतेष्विति स्वयमेव यदा नाभ्या-
दिजा भिन्ना अधः स्त्रवन्ति तदा जीवति । स्रुतेपूर्ध्वं न जीवतीति ऊर्ध्वं पूयस्या-
सम्यङ्निर्गमात् जीवनम् । हृन्नाभिवस्त्रिवर्ज्या इति छिदह्योमादिजाः । भिन्नेषु बाह्यत
इति वैश्यापारेण भिन्नेषु; अन्ये मर्माद्याशयजेषु स्वयमेव भिन्नेष्विति व्याचक्षते,
अन्तर्भिन्नेष्वप्यध स्त्राविषु जीवनोक्ते । नेतरेष्विति हृन्नाभिवस्त्रिजेषु भिन्नेषु तेषां
मर्गत्वात् बाह्या आभ्यन्तरा वा वर्ज्याः । कदाचनेति पाके अपाके वा । तथाच
भोजः—“असाध्यो मर्मजो ज्ञेयः पक्वोऽपक्वश्च विद्रधिः । सन्निपातोत्थितोऽप्येवं पक्व
एव तु बस्त्रिजः ॥ त्वरजो नाभेरधो यश्च साध्यो मर्मसमीपजः । अपक्वैव पक्वश्च
साध्यो नोपरिनाभिजः”—इति । अत्र मर्मजशब्देन हृदयनाभिजातुच्येते । बद्ध-
निष्यन्दमिति बद्धमूत्रम् । एतद्वस्त्रिजे प्रायः ॥ १७-२० ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां विद्रधिनिदानं समाप्तम् ॥ ४० ॥

* (साध्यासाध्यत्वमाह—अध इत्यादि । कातिकपैत्रिकशैष्णिकागस्तुरकजा इति, अर्ध
बाह्येषु विषयः, त्रिदोषजनकसाध्यः । तेषां विद्रधीनामभ्यन्तरेष्वसाध्यत्वमाह—आध्मात-
मित्यादि । अत्र केचिच्चान्तरेण स्तनविद्रधिलक्षणं पठन्ति, तद्यथा—“एवमेव स्तनसिरा
विकृताः प्राप्य शोषिताम् । सदानां गर्भिणीनां च संमरेऽदृष्टयुर्वनः ॥ स्तने सदुग्धे
चात्तास्रवाद्यविद्रधिलक्षणः । नाडीनां सूक्ष्मरन्ध्रत्वात्त कन्यानां न जायते” इति
(भा० ६०) ॥ १७-२० ॥

अथ त्रणशोथनिदानम् ।

*एकदेशोत्थितः शोथो त्रणानां पूर्वलक्षणम् ।

पद्भिधः स्यात् पृथक् सवैरकागन्तुनिमित्तजः ॥ १ ॥

शोथाः पडेते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोथलक्षणैः ।

विशेषः कथ्यते चैषां पक्वापक्वादिनिश्चये ॥ २ ॥

प्रायेण विकिरसासाधर्म्यात् भावित्रणत्वसंबन्धतुल्यत्वाच्च त्रणशोथनिदानमाह—
एकदेशोत्थित इत्यादि । पद्भिध इति संख्याकथनं द्वन्द्वजनियेधारणम् । प्रागुक्तैरिति
आमपक्वपणीयोक्तैः, तत्र हि “वातश्चयधुररुणः कृष्णो वा पक्षो गृहुरनवस्थितः”
(सु. सू. अ. १७)—इत्यादिना पद्मशोथलक्षणान्युक्तानि । विशेषः कथ्यते चैषामिति
तत्रानुक्तो विशेषः कथ्यत इत्यर्थः । पक्वापक्वादिनिश्चय इति अत्रादिशब्देन पच्य-
मानस्य परिग्रहः ॥ १ ॥ २ ॥

विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्थश्चाचिराचिरम् ।

कफजः पित्तवच्छोथो रकागन्तुसमुद्भवः ॥ ३ ॥

वातादिभेदेन विशेषलक्षणमाह—विषममित्यादि । पित्तवदिति पित्तशोथवदचिरं
पच्यते ॥ ३ ॥

मन्दोष्मताऽल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता ।

मन्दवेदनता चैतच्छोथानामामलक्षणम् ॥ ४ ॥

दृश्यते दहनेनेव क्षारेणेव च पच्यते ।

पिपीलिकागणेनेव दृश्यते छिद्यते तथा ॥ ५ ॥

भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताड्यते ।

पीड्यते पाणिनेवान्तः सूचीभिरिव तुद्यते ॥ ६ ॥

सोपाचोपो विवर्णः स्याद्बहुल्येवावघट्यते ।

आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्धवत् ॥ ७ ॥

न गच्छेदाततः शोथो भवेदाभ्यातयस्तिवत् ।

ज्वरस्तृष्णाऽरुचिश्चैव पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥

* एकदेशे जातः शोथः, पतद्वर्णपूर्वरूपं; स च पद्भिधः—त्रिमिर्दोषैस्त्रयः, सन्निपाते-
नेकः, रक्तेनेकः, अन्य आगन्तुकोऽभिपातजः, एवं पद् । तेषां लक्षणनिर्देशं दर्शयन्माह—
प्रागुक्तैरिति; । शोथनिदानोक्तैश्च, ‘रसस्तनुत्वक्परुषारुणादिकैः’ इत्यादि (भा०
६८) ॥ १ ॥ २ ॥

† विषमं शययोरैकदेशे अर्धे वा, पित्तोत्थोऽचिरं शीघ्रं, कफजश्चिरं चिरकालं पच्यते’
(भा० ६०) ॥ ३ ॥

‡ ‘आमशोथलक्षणमाह—मन्देत्यादि । मन्दोष्मता हृष्यदुष्णता, त्वक्सवर्णता, त्वक्सवर्णता,
एव वर्णः’ ॥ ४ ॥

§ ‘अग्निना दह्यत इव, क्षारेण पच्यत इव, पिपीलिकाभिर्दृश्यत इव, भिद्यत इव
दण्डेन ताड्यत इव, भ्रान्तमर्ष्ये, इस्तेन पीड्यत इव, सूचीभिर्विध्यत इव । एषा
एकदेशिको दाहः, ताभ्यां सह वर्तते यः स तथा । निवर्णो म्लानः, बहुल्ये

पच्यमानलक्षणमाह—दह्यत इत्यादि । पच्यमानशोथे पित्तलिङ्गान्येव भूयसा भवन्ति, विदाहस्य पित्तप्रकोपजत्वात्, विदाहश्चान्न दोषादीनामेव । तेन ज्वरतृष्णाश्च्युत्थादयोऽत्र पित्तलिङ्गानि । छिद्यत इति द्विधा क्रियत इव । भिद्यत इति विदार्यते । सोपाचोष इति उपा दाह, चोष पार्श्वस्थामिसतापवद्यथा, ताभ्या सह वर्तते य स तथा ॥ ५—८ ॥

*वेदनोपशमः शोथोऽलोहितोऽल्पो न चोन्नतः ।

प्रादुर्भावो बलीनां च तोदः कण्डूमुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥

उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनं त्वचाम् ।

वस्ताविवाम्बुसंचारः स्याच्छोथेऽहुलिपीडिते ॥ १० ॥

पूयस्य पीडयत्येकमन्तमन्ते च पीडिते ।

भक्ताकाह्वा भवेच्चैतच्छोथानां पक्कलक्षणम् ॥ ११ ॥

पक्कलक्षणमाह—वेदनोपशम इत्यादि । दाहादिवेदनोपशान्ति, विदाहोपशमेन पित्तस्याबलत्वात् । तोदः कण्डूश्चात्र वातकफलिङ्गम् । प्रादुर्भावो बलीनामिति नास-
शैथिल्याद्बलीसम्भव । उपद्रवाणां प्रशम इति पित्तकोपजनिता उपाचोषतृष्णाश्च्युत्था
दयो रोगा एव उपद्रवास्तेषां प्रशम । निम्नता स्वरूपत, अहुलिपीडनाद्वा । स्फुटन
त्वचामिति किञ्चित्त्वगवदरणम् । वस्ताविवेत्यादि ।—वस्तिधर्मपुटक, पूयसेत्यत्र
'संचार' इति शेष । अयमर्थ —वस्तौ यथाऽम्बुसंचारस्तथा शोथेऽहुलिपीडिते सति
पूयस्य संचार । पीडयत्येकमन्तमन्ते च पीडित इति एकमन्त देश, अन्ते अवयवे
पीडिते पीडयत्यवगाहते, 'पूय' इति शेष ॥ ९-११ ॥

†नतंऽनिलाद्बुद्धं विना च पित्तं पाकं कफं चापि विना न पूयः ।

तस्माद्धि सर्वान् परिपाककाले पचन्ति शोथास्त्रय एव दोषाः ॥१२॥

इवावपश्यते चाच्यते । आसने तथा शयने तथा स्थाने ऊर्ध्वभवने वृश्चिकविद
कच्छन्ति न गच्छेत् । आध्मातवस्तिवदासुपूर्णवस्ताख्यमूत्रकोशवत्, श्वशुराततो
भवति, त्वङ्सकोचरहित इत्यर्थ । ज्वरतृष्णादयश्चोपद्रवा भवन्ति पच्यमानत्रणशोफे'
(आ० ६०) ॥ ५-८ ॥

* 'अलोहित पाण्डु धूसरो वा, यदुक्तं सुश्रुते—' पाण्डुताऽल्पशोभता' इति । मक्ताका-
ह्नेते वेदनापगमादेव' (आ० ६०) ॥ ९-११ ॥

† 'अनिलाद्रातादृते रुद न भवति, पित्तं विना पाकं न भवति, कफं विना पूयो न
भवति, तस्माद्धेतो सर्वे शोफा परिपाककाले विमिरेव दोषे पाकं गच्छन्ति ।
प्रकोपप्रसरस्थानसंश्रयकालावधिना अभि समन्ततो भावेनाभ्युदित कुपित पित्त, पित्तमत्र
दोषो ज्ञेय, शोणित दूष्य, तु—शब्दोऽत्र पुनरर्थे, वातकफौ वशे कृत्वा आत्मसाद कृत्वा,
पाकक्रियाया पित्तस्य प्राधान्यात् । पूवमते कफात् पूय, अत्र तु शोणितादिमिरिति
तात्पर्यार्थे' (आ० ६०) ॥ १२ ॥

एकदोषारब्धेऽपि शोथे पाककाले सर्वदोषसम्बन्धमाह—नर्तेऽनिलाद्गुगुलादि । रुमुजा तोदादिरूपा । सुश्रुते,—“त्रिभिरेतै शोणितचतुर्थैश्च शरीरमिदं धार्यते” (सु सू स्था अ २१) इति द्वितीयदर्शने शोणितप्राधान्याख्यापकमात्रिसोक्तम्,—“कालान्तरेणाभ्युदितं तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य । पचत्यत शोणितमेव पाको मतं परेषां विदुषां द्वितीय” (सु सू स्था अ १७)—इति । अत्र दर्शने पित्तं विदाहकुपितं शोणितं दूष्यं कर्मभूतं पचति, वातकफौ वशे कृत्वा क्रोडीकृत्य, हीनार्थो वा वशेशब्दः, वातकफौ हीनौ कृत्वेल्यर्थः, शोणितं कर्तृभूतं वा, तेन पचत्यनुकूलत्वाद्विवक्षितं, पूर्वदर्शने कफात् पूयं, अत्र दर्शने शोणितात् पूयं इति विशेषः । गम्भीरपाके शोथे सकलामपच्यमानलक्षणानुदयादज्ञायमाने लक्षणान्तरमुक्तं सुश्रुतेन । तद्यथा,—“कफजेषु खलु शोथेषु गम्भीरगतित्वादिभिर्घातजेषु वा वेद्युचिदसमस्तं पक्वलक्षणं दृष्ट्वा पक्वमपक्वमिति भिषज्जोहमुपैति, यत्र हि त्वक्सवर्णता शीतशोथताऽऽन्यरजताऽऽश्मवद्धनता च, न तत्र मोहमुपेयात्” (सु सू स्था अ १७)—इति । अस्यार्थः—तदा रागदाहादिवेदनासमुदयानन्तरं त्वक्सवर्णताशीनि भवन्ति तदा न मोहमज्ञानतामुपेयात् पक्वमेवेति निश्चिनुयात् । गदाधरेण तु त्वक्सवर्णताशीनि सशयहेतुं युक्तानि, यतस्तेन “गम्भीरपाकित्वाद्यन्तं पाको बहिः पुनस्त्वक्सावर्ण्यं, गम्भीरपाकित्वादेव बहिः शीतता, कफारब्धत्वात् मन्दरजताऽऽश्मवच्च घनता”—इत्यभिधाय “शेषं पक्वलक्षणं जानीयात्”—इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

* कक्षं समासाद्य यथैव बद्धिर्वाग्नीरितं संदहति प्रसह्य ।

तथैव पूयो ह्यविनि सृतो हि मांसं सिराः क्षायु च सादतीह १३

अविनि सृतस्य पूयस्य दोषमाह—कक्षमित्यादि । कक्षं समासाद्येति कक्षं तृणादिगहनम् ॥ १३ ॥

† आमं विदह्यमानं च सम्यक् पक्वं च यो भिषक् ।

जानीयात् स भवेद्वैद्यं शेषास्तस्करवृत्तयः ॥ १४ ॥

यदिच्छनस्याममज्ञानाद्यो वा पक्वमुपेक्षते ।

श्वपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ १५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने व्रणशोधनिदानं समाप्तम् ॥ ४१ ॥

श्वपचाविव चण्डालाविव, मन्तव्यौ ज्ञातव्यौ । शेषास्तस्करवृत्तय इति लोभमात्रप्रयुक्तत्वात्तरकर इव शेषा ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचिताया मधुकोशव्याख्याया व्रणशोधनिदानं समाप्तम् ॥ ४१ ॥

* ‘कक्षं तृणादीनां समूहं, क्षायुभूला सिरा (१), वाग्नीरितो वायुभिरितं (आ० ६०) ॥ १३ ॥

† ‘आममपक्वं, विदह्यमानं, पच्यमानं सम्यक् पक्वं च, यो भिषक् जानीयात्, स वैद्यो भवेदायुर्वेदवित् स्यात् शेषा अन्ये आमादिज्ञानवर्जिता लोभमात्रप्रयुक्तत्वात्तरकरा एव । अपक्वपक्वयोस्तेदनाच्छेदनेन वैषदोषमाह—य इत्यादि । श्वपचाश्चण्डाल, स हि सवभक्षित्वात् श्वानमपि पचति’ (आ० ६०) ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथ शारीरव्रणनिदानम् ।

*द्विधा व्रणः स विज्ञेयः शारीरान्गुभेदतः ।
 दोषैराद्यस्तयोरन्यः शस्त्रादिक्षतसंभवः ॥ १ ॥
 स्तम्भः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्त्रावो महारुजः ।
 तुघते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसंभवः ॥ २ ॥
 कृष्णामोहज्वरक्लेदाहदुष्ट्यवदारणैः ।
 व्रणं पित्तकृतं विधाद्बन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः ॥ ३ ॥
 बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः ।
 पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपावी कफव्रणः ॥ ४ ॥
 रक्तो रक्तस्रुती रक्तात्

शोथानामनुपकान्तानां व्रणभावापत्तेर्ननिदानमाह—द्विधेत्यादि । ‘व्रणं यात्रवि-
 चूर्णने’—इत्यस्माद्वातोर्त्रणस्य साधुत्वमुक्तम् । व्रणनिरुक्तिश्च मुश्रुतेन कृता । यथा,—
 “गृणोति यस्माद्भेदोऽपि व्रणवास्तु न नश्यति । आवेहधारणाजन्तोर्त्रणस्तस्मान्निरुच्यते”
 (सु सू स्या अ २१)—इति । अन्य इत्यागन्तु । आगन्तुव्रणे यद्यपि दोषस्त-
 र्काल तदात्वे न सचयकोषप्रसरणशाली विकारकरणसमर्थं कल्पयितुं शक्यते,
 तथाऽपि सत्रराज क्षतोष्मनिर्वापणाय मधुसर्पिःप्रयोगात् शीतक्रियाविधानाच्च नि-
 व्रणविलक्षणचिकित्सायै व्यपदिश्यते ॥ १-४ ॥—

†द्वित्रिजः स्यात्तदन्वयैः ।

रक्तस्यैकस्मिन् दोषे द्वन्द्वे च प्रसरमाह—द्वित्रिज स्यात्तदन्वयैरिति । रक्ता-
 न्वयैरेकैकदोषैर्द्वन्द्वैश्च, रक्तान्वितैरेकैकदोषैर्द्विजो व्रण, रक्तान्वितैर्द्वन्द्वत्रयैस्त्रिज,
 एव दोषत्रयेऽपि रक्तसंबन्ध ऊहनीय, एव पञ्चदशधा प्रसरो दोषाणामुपयुहीतो
 भवति । अथवाऽयमर्थ—तदन्वयैर्दोषद्वन्द्वत्रयान्वयै, तेन दोषद्वयान्वयेन द्विजो
 द्वन्द्वजो व्रण, दोषत्रयान्वयेन त्रिज सन्निपातज ॥—

* ‘शारीरान्गुभेदतो व्रणो द्विधा ज्ञेयः, तयोर्द्वयोर्मध्ये अथ शरीरं स च दोषैः
 पवनकफपित्तशोणितसन्निपातं स्यात्, अन्य इत्यागन्तु शस्त्रादिक्षतसंभवो भवति । वाति-
 कमाह—स्तम्भ इत्यादि । स्तम्भोऽचल, तुघते शूलेनेव श्याव श्याववर्णः । पैत्तिक
 माह—तृष्णेत्यादि । पूतिकैर्दुर्गन्धैः पित्तकृतं जानीयात् । क्लेदं स्रावता, दाहदुष्टिं दाहवान्,
 अवदारणं त्वक्कुरस्रोत्तनं, पूतिकैर्दुर्गन्धैः । कफजमाह—बहिल्यादि । बहुपिच्छं भूय पिच्छिलं,
 स्तिमितो निश्चलं, अल्पसंक्लेदं इत्यदाहं’ (भा० द०) ॥ १-४ ॥—

† ‘रक्तवर्णो भवति, रक्तस्रावो वा । द्वित्रिजं स्यात्तदन्वयैरिति पृथग्दोषै रक्तानुगे-
 द्वन्द्वैश्च, तेन पृथग्दोषै रक्तस्यैर्द्विजं, द्वन्द्वैश्च, रक्तस्यैस्त्रिजं, एव त्रिदोषनेऽपि रक्त-
 संबन्धीय । तद्यथा—वातजं, पित्तजं, श्लेष्मजं, सधातजं, रक्तजं, वातपित्तजं, वात-
 श्लेष्मजं, पित्तश्लेष्मजं, एवमथै, शोणितसंबन्धत्वं सप्त, वातशोणितसंबन्धाच्चञ्जं, पित्त-
 शोणितजं, श्लेष्मशोणितजं, वातपित्तशोणितजं, वातश्लेष्मशोणितजं, पित्तश्लेष्मशोणितजं,
 सन्निपातशोणितजं इति, एव दोषाणां भेदेन पञ्चदशधा प्रसर उक्तं’ (भा० द०) ॥—

*त्वष्ट्रांसजः मुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ॥ ५ ॥

धीमतोऽभिनवः काले मुखे साध्यः सुखं व्रणः ।

गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ॥ ६ ॥

सर्वोर्वहीनो विशेषस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ।

साध्यत्वादिक्रमाद्—त्वगित्यादि । मुखे देश इति मर्मरहिते देहावयवे । अनुपद्रव इति ज्वरतृष्णाद्युपद्रवरहितः । धीमत इति हिताहितज्ञस्य । काले मुखे इति हेमन्ते विशिरे च । अन्यतमैरिति उक्तानां गुणानां मध्ये एकतमैर्गुणैः ॥ ५ ॥ ६ ॥—

पूतिः पूयातिदुष्टासृक्कृत्वाव्युत्सही चिरस्थितिः ॥ ७ ॥

दुष्टो व्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्ययः ।

दुष्टमणलिङ्गमाद्—पूतिरित्यादि । पूयातिदुष्टासृक्साविति पूमयुक्तमविदुष्टं रक्तं सततं स्रवतीत्यर्थः । उत्सही कीटवान् । चिरस्थितिरित्यनेन बहुलदोषसंबन्धं दर्शयति । तथाचोक्तम्, “अनात्मवतानमैर्धोपक्रान्ता व्रणाः प्रदूष्यन्ति, पृद्धत्वाद्दोषाणाम्” (सु. सू. स्थ. अ. २२)—इति । दुष्टमण इत्यत्र ‘परिभावित’ इति शेषः । अतिगन्धादिरिति आदिशब्देन पर्णसाववेदनादितयो गृहीताः, अतिशब्देन च विशिष्यन्ते । शुद्धलिङ्गविपर्यय इति वक्ष्यमाणशुद्धलिङ्गविपरीतः पूतित्वादियोगादेव । ‘पूतिपूयातिदुष्टासृक्सावी’—इति कश्चित् पाठे पूतिसब्दः पूवदुष्टासृक्शेषोप-
णम् ॥ ७ ॥

जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः क्षिगधोऽल्पवेदनः ॥ ८ ॥

सुव्यवस्यो निरासावः शुद्धो व्रण इति स्मृतः ।

शुद्धमणलक्षणमाद्—जिह्वेत्यादि । जिह्वातलाभ इति जिह्वातल्वदाभा प्रभा यस्य च तथा, तलशब्दः स्रष्टपवचनः । जिह्वातलाभशब्दश्चात्र मृदुश्लक्ष्णक्षिगधशब्दैः प्रत्येक-
मभिसंबन्धते; तेन जिह्वातलाभो मृदुः श्लक्ष्णः क्षिगधेत्याहुः । सुव्यवस्य इति उत्सन्नो-
त्सन्नित्वरहितः । निरासाव इति दोषकृतसावरहितः । चक्रे तु पञ्चते,—“नाति-
रक्तो नातिपाण्डुर्नातिसावो न चातिरक्तः । न चोत्सन्नो न चोत्सङ्गीशुद्धो रोप्यः परं
व्रणः” (च. वि. स्था. अ. २५)—इति, तद्दर्शनादत्र निरासावत्वं दोषकृतसावहीनत्वं,
विगतनेदनत्वं च वातापुष्कवेदनारहितत्वम् । व्रणसावकृतनेदनायुक्तत्वं पुनरस्येव,
अत एव कृत्वादिने अरुक्मित्युक्तम् ॥ ८ ॥—

* धीमतोऽभिनवः । व्रणस्य कष्टसाध्यत्वमाद्—गुणैरित्यादि । प्रायुक्तानां गुणानां मध्ये अन्यतमैर्गुणैर्हीनो रहितः, त्वष्ट्रांसजादीनामित्यर्थः । स व्रणः कष्टसाध्यः । असा-
ध्यमाद्—सर्वैरित्यादि । सर्वैस्त्वगमात्रादिकैर्गुणै रहितः, निरपेकमोऽनुपक्रान्तः’ (आ०
द०) ॥ ५ ॥ ६ ॥

† ‘सुव्यवस्य इति उोननाकृतिः, तेनोत्सन्नोत्सन्नित्वरहितः, किंतु सम रत्वं’
(आ० द०) ॥ ८ ॥—

१ “भूर्युपद्रवः” इत्यत्र “निरुपक्रमः” इति पाठान्तिप्रायेण । “सर्वोर्वहीनोऽसाध्यस्तु
सर्वोपद्रवत्वान्वितः” इत्यपि पाठान्तरम् ।

*कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ ९ ॥

स्थिराश्च पिडकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ।

स्वभाणलक्षणमाह—कपोतेत्यादि । कपोतवर्णप्रतिमा इति पाण्डुधूसरा स्थिरा
अदरणा । 'चिपिटिकावर्णा' इति पाठान्तरे चिपिटिका मासचेली, तद्वर्णा ॥ ९ ॥—

रूढवर्तमानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम् ॥ १० ॥

त्वक्कसवर्णं समतलं सम्यग्रुद्धं विनिर्दिशेत् ।

सम्यग्रुद्धलक्षणमाह—रूढवर्तमानमित्यादि । रूढवर्तमानमिति वर्त्म व्रणमाया व्रण-
वास्तु रूढो यस्य तम् । अन्त पूषाभावादशूनमरुजं च । त्वक्कसवर्णं त्वक्का समानवणम् ।
समतलमिति सम तलेन जिह्वातलेन करतलेन वा, अग्रन्थिमित्यनेनोपर्युच्छूनताया
निषेध, समतलेन त्वक्कोनिन्नताया निषेध ॥ १० ॥—

कुष्ठिनां विप्लुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ॥ ११ ॥

व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः ।

वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गं च यः स्रवेत् ॥ १२ ॥

आगन्तुजो व्रणः सिद्ध्येद्येहोपसंभवः ।

व्याधिविशेषेण व्रणस्य कृच्छ्रसाध्यत्वमाह—कुष्ठिनामित्यादि कुष्ठे विशेषेणान्त-
दोषदूषितरक्तादिद्रव्यत्वेन सर्वदा दुष्टिरधिकेति कृच्छ्रसाध्यत्वम् । विप्लुष्टानामिति
दूषीविपार्तानाम् । शोषे मधुमेहे च घातुक्षयात्, व्रणे च रक्तसावादाहारसयमना-
दधिका दुष्टि । वसा मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गं च यः स्रवेदिति मज्जा अस्थिलेह,
मस्तुलुङ्गं घृतिका । न सिद्ध्येहोपसंभव इति दोषैरतिदूषिताना वसादीनां सावस्य बहु-
व्यापत्तिकरत्वात् ॥ ११ ॥ १२ ॥—

मद्यागुर्वाज्यसुमनःपद्मचन्दनचम्पकैः ॥ १३ ॥

सगन्धा दिव्यगन्धाश्च सुसूर्पूणां व्रणाः स्मृताः ।

रिष्टरूपा गन्धविकृतिमाह—मद्यागुर्वाज्येत्यादि । सुमना जाती, सगन्धा समान-
गन्धा, दिव्यगन्धा अपरिक्लिप्ताद्भुतपारिजातादिगन्धा ॥ १३ ॥—

* 'यस्य व्रणस्यान्ता प्रान्ता क्लेदेन वर्जिता । स्थिरा अचला कठिना इत्यर्थे ।
'चिपिटिकावन्त' इति पाठे चिपिटिका मासचेली चर्मवलीति यावत्, 'करोचर्दी' इति
लोके, ता विवन्ते येषां ते चिपिटिकावन्त' (आ० ६०) ॥ ९ ॥—

† 'अशूनं श्वयधुरहितं, अरुजं पीडारहितं,' (आ० ६०) ॥ १० ॥—

‡ 'वसा मासलेह, मस्तुलुङ्गो मस्तकाभ्यन्तरलेह, वसादीनां सावादागन्तुने व्रणे
कृच्छ्रसाध्यत्व, किन्तु दोषने व्रणोऽसाध्यत्व,' (आ० ६०) ॥ ११ ॥ १२ ॥—

§ 'मद्यं प्रसिद्धं, अगुरु गन्धद्रव्यं, आज्यं घृतं, पयः कमलं, मद्यादिभिः समान-
गन्धा' (आ० ६०) ॥ १३ ॥—

*ये च मर्मस्वसंभूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ॥ १४ ॥
 दहन्ते चान्तरत्यर्थं वहिः शीताश्च ये व्रणाः ।
 दहन्ते वहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ॥ १५ ॥
 प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः ।
 प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा येषां च मर्मसु ॥ १६ ॥
 क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः ।
 वर्जयेदपि तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥ १७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शारीरव्रणनिदानं समाप्तम् ॥ ४२ ॥

ये च मर्मस्वसंभूता इति मर्मसु न जाता अपि नृशवेदनाः, मर्मजातत्वेन हि नृशवेदनावत्त्वं युक्तम् । प्राणमांसक्षय इति प्राणक्षयेण शक्तिक्षयः, मांसक्षयेण चोपच-
 यक्षयः । अनुक्तमप्यशेषं रिष्टं संगृह्णन्नाह—क्रियाभिरित्यादि ॥ १४-१७ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शारीरव्रणनिदानं समाप्तम् ॥ ४२ ॥

अथ सद्योव्रणनिदानम् ।

नानाधारमुखैः शल्लैर्नानास्थाननिपातितैः ।
 भवन्ति नानावृत्तयो व्रणास्तांस्तान्निबोध मे ॥ १ ॥
 छिन्नं मिश्रं तथा विद्धं क्षतं पिच्छितमेव च ।
 घृष्टमाहुस्तथा पष्टं तेषां वक्ष्यामि दृक्षणम् ॥ २ ॥

शारीरव्रणमभिधायागन्धुव्रणमाह—नानाधारमुखैरित्यादि । नाना धारा मुखानि
 च येषां तानि तथा । स्थानविशेषोऽपि शल्लनिपाततुल्यत्वेनावृत्तिविशेषे हेतुरित्यत
 उक्तं—नानास्थाननिपातितैरिति ॥ १ ॥ २ ॥

‡तिर्यक् छिन्न ऋजुर्वाऽपि यो व्रणस्त्वायतो भवेत् ।
 गात्रस्य पातनं तच्च छिन्नमित्यभिधीयते ॥ ३ ॥

छिन्नलक्षणमाह—तिर्यगित्यादि । तिर्यगिति तिर्यग्व्यवस्थितः । छिन्नरुदेदसंपन्नः ।
 ऋजुरवक्रः । गात्रस्य पातनमिति गात्रावयवस्य तदेकदेशरूपस्य वा गात्रस्य पातनम् ॥ ३ ॥

* 'ये वहिःशीतलाः, अन्तर्मध्ये अत्यर्थं दहन्ते । मर्मसु पायुनामिहृदयादिषु । पुनश्चा-
 साध्वरवमाह—क्रियाभिरित्यादि पादचतुष्टयान्विताभिः' (आ० ६०) ॥ १४-१७ ॥

† 'नानाधारामुखैः शल्लैः, नानास्थाननिपातितैः, एभिर्नानाकृतयो व्रणा भवन्ति, मे
 मत्सकाशात्तान् व्रणान् निबोध जानीहि । तथाद्विध्यमाह—छिन्नमित्यादि । एवं छिन्नादि-
 मेदेनागन्तवः पट्टिषा भवन्ति' (आ० ६०) ॥ १ ॥ २ ॥

‡ 'यो व्रणस्तिर्यक्छिन्नोऽथवा ऋजुश्छिन्नः सत्रायतो भवेत्, 'तिरश्चीनः' इति पाठान्तरे
 स एवार्थः, ऋजुरवक्रः, अनयोर्दयोरप्यायत इति विशेषणम् । दृष्टान्तु व्याचष्टे—
 शलादिप्रहारेण गात्रस्य हस्तादेः पातनं, चकारादपातनं च' (आ० ६०) ॥ ३ ॥

*शक्तिदन्तेपुखङ्गाप्रविपाणैराशयो हतः ।

यत्किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥ ४ ॥

भिन्नलक्षणमाह—शक्तीत्यादि । विपाण दन्त शृङ्गं च । एतद्विन्नलक्षणं पारिभाषिक, तेन व्यथ एवाशयदेशे भेद उच्यते, आशयदेशरहिते तु व्यथ । यत्किञ्चिदित्यादि । यस्य मुत्ररुधिरादेर्य आशयो भिन्न स तत् प्रस्रवेत्, तेन बल्लिभिन्नो मूत्र, रुधिराशयो रुधिरमिति ॥ ४ ॥

स्थानान्यामाग्निपकानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।

हृदुण्डुकः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥

तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ।

मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ॥ ६ ॥

मूर्च्छा श्वासस्तृपाऽऽध्मानमभक्तच्छन्द एव च ।

विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदास्रावोऽक्षिरक्तता ॥ ७ ॥

लोहगन्धत्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च ।

हृच्छूलं पार्श्वयोश्चापि विशेषं चात्र मे शृणु ॥ ८ ॥

आमाशयस्य रुधिरे रुधिरं छद्दयत्यपि ।

आध्मानमतिमात्रं च शूलं च भृशदारुणम् ॥ ९ ॥

पक्वाशयगते चापि रुजा गौरवमेव च ।

अध.काये विशेषेण शीतता च भवेदिह ॥ १० ॥

यत्र भूयस्वामाशयाना स्थाने भेदव्यपदेशत्वमाह—स्थानानीत्यादि । आमस्य स्थानमामाशय, अग्ने पच्यमानाशय, मलस्य पक्वाशय, मूत्रस्य बल्लि, रुधिरस्य यकृतलीहानौ, हृत् हृदय, उण्डुक इक्षुरसपाकमलवद्य शोणितमलत्वञ्ज उण्डुक, स चाश्वदेशे व्यक्थस्थित पुरीषाधानमिति, फुफ्फुस इति हृदयस्य वामपार्श्वे (रक्ताधार) 'फुफ्फुस' इति ख्यात । मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छतीति वस्त्रादौ भिन्ने मेहनगुदाश्च रक्तं नि सरति, आमाशयादिभेदे तु मुखघ्राणाभ्यां रक्तनिर्गम । स्वेदास्राव इति स्वेदस्यात्यन्तस्रति । पार्श्वयोश्चापीति शूलमिति सवन्ध । मे इत्यव्यय

* 'शक्तीत्यादिभिराशयो हतः सन् यत्किञ्चित् प्रस्रवेत्, तद्विन्नलक्षणमुच्यते । कुतो मूत्र, यत्किञ्चित् प्रस्रवेदिति किमपि निर्देष्टव्यमित्यर्थः, उदर भेदः, पुरीषादाय पुरीषः' (आ० द०) ॥ ४ ॥

† 'स्थानशब्द आमाग्निभिः प्रथेकं संबध्यते, आमादीनां स्थानानि कोष्ठ इत्यभिधीयते । ज्वरमूर्च्छादय उपश्रवा भवति, विण्मूत्रवातानां सङ्गोऽप्रवृत्तिः, मुखस्य लोहगन्धता, हृत्पार्श्वयोः शूलमिति सवन्धः । अतिमात्रमाध्मान आध्मातबल्लिरिवोदरपूर्णाता, दारुणमारणात्मकम् । पक्वाशयस्यैतस्य रक्तस्य लक्षणमाह—पक्वेत्यादि । रुजा शूलम् । गौरवमिति नाभेरधो बोद्धव्यम्' (आ० द०) ॥ ५-१० ॥

भक्त इत्यर्थः । आमाशयस्य इत्यादि आप्मानं रक्षावतत्त्वाद्वायोः । रुजा शूलम् ।
गौरव रक्षावहुत्वात् । अथ काये विशेषेण शीततेति व्याधिप्रभावात् ॥ ५-१० ॥

*सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयं विना ।

उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्वमिति निर्दिशेत् ॥ ११ ॥

विद्वलक्षणमाह—सूक्ष्मास्यशल्येत्यादि । आशयं विनेति उच्चात्माशयं विना ।
उत्तुण्डितमनिर्मतशल्योपलक्षणं, तेनानुत्तुण्डितमुत्तुण्डितं च विद्वं गृह्यते, निर्गतेन च
निर्गतमुखं विद्वं सर्वथा निर्यतं च गृह्यते, तेन तन्प्राप्तरे “विद्वमुत्तुण्डितमनुत्तुण्डित
मिश्रं निर्भिन्नम्”—इति यच्चतुष्प्रकारमभिहितं तत् सर्वं संगृहीतम् ॥ ११ ॥

नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोलक्षणान्वितम् ।

विषमं व्रणमङ्गे यत्तत् क्षतं त्वभिधीयते ॥ १२ ॥

सतमाह—नातिच्छिन्नमित्यादि । नातिच्छिन्नमिति नावगाढच्छेदम् । नातिभिन्न-
मिति नातिविकीर्णाशयम् । उभयोलक्षणान्वितमिति खोकच्छेदस्तोकावदरणयोगाद्बुभय-
लक्षणयुक्तम् । विषमं व्रणमङ्गे यदिति अङ्गवैषम्यकरं व्रणं यत्तत् क्षतम् ॥ १२ ॥

प्रहारपीडनाभ्यां तु यदङ्गं पृथुतां गतम् ।

सास्य तत् पिच्चितं विद्यान्मजरकपरिभुतम् ॥ १३ ॥

पिचितलक्षणमाह—प्रहारेत्यादिना । प्रहारो सुद्रादिना, पीडनं कषायादिना ।
पृथुतामिति चिपितताम् । मजरकपरिभुतमित्यनेन व्रणभावाद् मजरचागमं दर्शयति ।
तेन यत् व्रणं पिच्चितं, तद्गमस्य तथा सद्योत्रणस्य च चिचित्त्वाविषयम् ॥ १३ ॥

घर्षणाद्भिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् ।

उपास्त्रान्वितं तच्च घृष्टमित्यभिधीयते ॥ १४ ॥

घृष्टलक्षणमाह—घर्षणादित्यादि । घर्षणात् कर्कशवस्त्रादिना । विगतत्वचमिति पाठं
स्वप्त्वा विगतत्वचेति पाठः साधु, विगतत्वचोपलक्षितमङ्गम् । उपा ऊप्यनिर्गमव-
द्यथा ॥ १४ ॥

उद्यायं सशोथं पिडकाचितं च मुहुर्मुहुः शोणितवाहिनं च ।

मृद्द्रुतं शुद्द्रुतल्यमांसं व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति ॥ १५ ॥

त्वचोऽतीत्य सिरादीनि भित्त्वा वा परिहृत्य वा ।

कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्याद्दुकानुपद्रवान् ॥ १६ ॥

* ‘आशयं विना सूक्ष्मास्येन शल्येन यदङ्गमभिहतमुत्तुण्डितमुत्तुण्डितमिति त्वभ्यां त्तसोपदृष्टमुख
वा, निर्गतं निर्गतशल्यं, तेनानुत्तुण्डितं च विद्वं गृह्यते’ (आ० ६०) ॥ ११ ॥

† ‘उभयोरिति छिन्नभिन्नमोरित्यर्थः’ (आ० ६०) ॥ १२ ॥

‡ ‘पीडनं करादिना, पृथुतां विपुलतां, सास्यं अस्त्रिखण्डान्वितम्’ (आ० ६०) ॥ १३ ॥

§ ‘यदङ्गं घर्षणात् कर्कशात् कर्कशवस्त्रादिना अभिघाताद्वा विगतत्वचं भवति, अन्ने
‘विगतत्वचा’ इति पाठं पठन्ति, विगतत्वचा लक्षितमङ्गम्’ (आ० ६०) ॥ १४ ॥

§ ‘उद्यायं उपाववर्णम् । मुहुर्मुहुः शोणितत्त्वावयुक्तं, मृद्द्रुतं कोमलं, उद्द्रुतं सुम्भ्या-

कोष्ठमेदमाह—त्वच इत्यादि । त्वच इति सप्त त्वच । सिरावीनीति मासप्राग्-
स्थिसन्धीनि । परिहृत्य वेति परिहारपक्षेऽपि कोष्ठमेदस्य सगतत्वात्, सिराव्यधलिङ्गं
चात्रैव “सुरेन्द्रगोपप्रतिमं”—इत्यादिना व्यक्तीमविध्यति । उक्तानिति प्रनष्टशाल्यविज्ञान-
नीये । तत्र श्लोक,—“कोष्ठगते त्वाटोपानाहौ मूनपुरीपाहारदर्शनं च व्रणमुत्पाद्भवति”
(सु सू स्था अ २६)—इति ॥ १५ ॥ १६ ॥

* वन्नान्तर्लोहितं पाण्डुशीतपादकराननम् ।

शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानन्दं च विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

असाध्यकोष्ठमेदलिङ्गमाह—तत्रेत्यादि । तत्र कोष्ठे । अन्तर्लोहितमिति अभ्य-
न्तरस्थितरक्तं, अत्रि स्रतरक्तमिति भावत् । आनन्दमित्यानाहवन्तम् ॥ १७ ॥

† भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च ।

स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्ध्ववातस्तीव्रा रुजो यातकृताश्च तास्ताः ॥ १८ ॥

मांसोदकामं रुधिरं च गच्छेत् सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव ।

दशार्धसंख्येष्वथ विक्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥ १९ ॥

मांससिरास्राग्स्थिसन्धिभर्मसु पञ्चसु क्षतेषु सामान्यलिङ्गमाह—भ्रम इत्यादि ।
विचेष्टनं विरुद्धचेष्टनं करचरणादिक्षेपादिकम् । ग्लानिर्बलक्षयः । स्रस्ताङ्गता अङ्गस-
न्धिविस्रसवद्यथा । मूर्च्छनमिन्द्रियमोहः । इन्द्रियार्थोपरम इन्द्रियाणां स्वविषयेषु
रूपादिषु उपरमो ग्रहणाशक्तिः । दशार्धसंख्येषु पञ्चसु ॥ १८ ॥ १९ ॥

‡ सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं स्रष्टेत्क्षतजश्च चायुः ।

करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान् सिरासु विद्वास्वथ वा
क्षतासु ॥ २० ॥

कौञ्च्यं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजश्च ।

सिराद्रणो रोहति यस्य चापि तं चायुर्विद्धं पुरुषं व्यवसेत् ॥ २१ ॥

शोषामिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च बलक्षयः सर्वैत एव शोथः ।

क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात् सर्वकर्मोपरमश्च लिङ्गम् ॥ २२ ॥

घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्ववस्थासु च नैति शान्तिम् ।

भिषग्भिषग्द्विदितार्थसूत्रस्तमस्थिविद्धं पुरुषं व्यवसेत् ॥ २३ ॥

कारावक्षितं बुद्धेन सदृशं भासं यस्य त, सरुजं पीडायुक्तम् । कोष्ठमेदमाह—त्वच इत्यादि ।
परिहृत्य वेति संलज्य वा' (आ० ६०) ॥ १५ १६ ॥

* 'पाण्डूनि शीतानि पादकराननानि यस्य त, तथा आनन्द आनादयुक्तम्'
(आ० ६०) ॥ १७ ॥

† 'भ्रमश्चाकूढस्यैव, पतनं भूमी, प्रमोहं मनोमोहं, शरीरशैथिल्यं वा, प्रमोहस्तु
मनोमोहं, ऊर्ध्ववात इति उद्गात्वाद्बुद्धय, यातकृता रुजस्तास्य दण्डापदानकाक्षेपवाद्या'
(आ० ६०) ॥ १८ ॥ १९ ॥

‡ 'इन्द्रगोपो वार्धिनः कीट, तत्क्षयनं तस्य रुधिरस्य क्षयज्जातो वायुः, यस्य
वीर्यादिचिह्नं भवति, तं पुरुषं चायुर्विद्धं व्यवसेत् जानीयात् । तच्च अन्तर्द्विरायानञ्ज

सिरादयो मर्मरूपा अमर्मरूपाश्च सन्ति, तत्र पूर्वं मर्मरहितानां सिरादीनां विद्व-
लिङ्गमाह—सुरेन्द्रगोपेल्यादि । यथोजानिति शोणितवर्णनीयोक्तम् । तथा चोक्तं,—
“तदतिप्रवृत्तं शिरोऽभितापमान्व्यसाक्षेपादौध करोति” (सु. सू. स्था. अ. १४)—
इति । विद्यासु बाणादिना । क्षतासु खड्गादिना । कौञ्च्यं कुञ्जता । तुमुला गहनाः ।
सन्धिष्वचलाचलेष्विति ध्वचलेषु, निधेयेषु, चलेषु चेश्यावत्सु, सन्धयश्चलाचलभेदेन
द्विविधाः । तथाच सुश्रुतः,—“शाखासु हन्वोः कर्त्यां च चेश्यावन्तश्च सन्धयः ।
शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञातव्याः स्थिरा बुधैः” (सु. शा. स्था. अ. ५)—इति
॥ २०—२३ ॥

मर्मरहितानां सिरादीनां विद्वलक्षणमभिधाय सिरादिमर्मविद्वलिङ्गमविदेश्यमाह—
*यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वमिवाडितेषु ।

यथास्वमेतानीत्यादि । विभावयेचेति चकारो निजक्रमे; तेन एतानि लिङ्गानि तथा
सामान्यलिङ्गानि च जानीयादित्यर्थः ॥—

पाण्डुर्विवर्णः स्पृशितं न वेत्ति यो मांसमर्मण्यभिपीडितः स्यात् २४

अनुकमांसमर्मणो विद्वस्य लिङ्गमाह—पाण्डुर्विवर्णं इत्यादि । ननु, सिरादिविद्व-
लिङ्गवत् मांसविद्वलिङ्गमपि पूर्वं कुतो नोपदिष्टं ? उच्यते, केवलमांसविद्वत्सावहुभ्या-
पत्करत्वात् पूर्वमनुपादानम् ॥ २४ ॥

†विसर्पः पक्षघातश्च सिरात्तन्मोऽपतानकः ।

मोहोन्माद्व्रणरुजो ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥ २५ ॥

कासश्छर्दिंरतीसारो ह्रिका श्वासः सबेषुधुः ।

पोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥ २६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने सद्योत्रनिदानं समाप्तम् ॥ ४३ ॥

सर्वव्रणानामुपद्रवानाह—विसर्प इत्यादि ॥ २५ ॥ २६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तहतायां मधुकौशल्याख्यायां सद्योत्रनिदानं समाप्तम् ॥ ४३ ॥

द्विधा, अथवाबादसारोऽवयवानां स्वकर्मण्यसामर्थ्यं, क्रियासशक्ति; सर्वशरीरस्त्रोक्षी-
णापशेषमकारणकुञ्चनक्रियाणामशक्तिः । अन्ये तु वात्रविचक्रवजनिता पक्षव व्याकुली-
भूतवेदनास्तुमुला उच्यन्ते इति वदन्ति । अचलाचलेषु सन्धिषु क्षतेषु ससु शोफाश्लेष्वा-
दिलिङ्गं स्यादिति । कर्मोपरामः कर्मोपरतिः । अस्तिविद्वमाह—श्रोत्र इत्यादि । उमस्ति-
भिद्वं जानीयात्, सर्वास्ववस्यासु व्रणनाशनादिकासु, मिदितापैस्त्रोऽधिपतशत्वतत्रः'
(भा० ६०) ॥ २०—२३ ॥

* 'तेनैतानि मर्मविद्वसिरादिलिङ्गानि तथा सामान्यलिङ्गानि अममलापादीनि च'
(भा० ६०) ॥—

† 'त्रवरुजो व्रणपीडाः, वैषयुः कल्पः' (भा० ६०) ॥ २५ ॥ २६ ॥

अथ भग्ननिदानम् ।

*भग्नं समासाद्विविधं हुताश काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ ।
उत्पिष्टविच्छिष्टविद्यतितं च तिर्यग्गतं क्षिप्तमधश्च पट्ट च ॥ १ ॥

आगन्तुसामान्याद्भग्ननिदानम् । द्विविधं हि भग्नं सत्रणमत्रणं च, तत्र सत्रणमभिधा-
यात्रणमाह—भग्नं समासादित्यादि । हुताश इति अग्निवेशसबोधनं, चरके हुताश-
शब्देनाभिवेशोऽभिधीयते, एकदेशेनापि समुदायप्रतीतेः । काण्डे च सन्धौ चेति
सन्धिविच्छिन्नमेकं, द्वितीयं काण्डभग्नं, काण्डमस्थिकाण्डः, काण्डेन च नलककपाल-
चलयतरुणरुचकानां ग्रह, तत्र भग्नं काण्डेभग्नं, द्वयोरस्यो सन्धानं सन्धि, तद्वि-
शेष सन्धिमुक्तम् । तत्र सन्धाविति सन्धौ मुक्तं 'लिङ्गमभिधीयते' इति शेष । ननु
कथं सन्धिमुक्तं भग्नमुच्यते ? अरुधां हि भग्नो युक्त । उच्यते, अस्थिविश्लेषोऽत्र
भग्नोऽभिप्रेत, स च काण्डभग्नं सन्धिमुक्ते चास्तीति न दोष ॥ १ ॥

†प्रसारणाकुञ्चनवर्तनोप्रा रूक् स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम् ।

सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्गं

सन्धिभग्नस्य सामान्यलिङ्गमाह—प्रसारणेत्यादि । प्रसारणाकुञ्चनवर्तनोप्रा रूगिति
प्रसारणादिषु उप्रा रूक् । वर्तनं निष्क्रियतयाऽवस्थानम् ॥—

‡उत्पिष्टसन्धेः श्वयथुः समन्तात् ॥ २ ॥

विशेषतो रात्रिभवा रुजा च विश्लिष्टजे तौ च रुजा च नित्यम् ।

विद्यतिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्यग्गते तीव्ररुजो भवन्ति ॥ ३ ॥

क्षितेऽति शूलं विषमत्वमरुद्रोः क्षिते त्वधो रूग्विद्यतश्च सन्धेः ।

उत्पिष्टादिलिङ्गमाह—उत्पिष्टसन्धेरित्यादि । उत्पिष्टं ह्यभ्यामस्थिभ्या सन्धौ घर्ष-
णम् । श्वयथु समन्तादिति उभयभागे शोथ, उभयत सन्ध्वस्त्रोर्घर्षितत्वात् ।
विशेषतो रात्रिभवा रुजा चेति अभिघातकुपित एव रात्रौ शैलेनात्यन्तं बृद्धो वायुः
रुजा करोति । अत्र चूर्णितत्वेन मार्गावरणाद्वातरोप इत्यर्थः । विश्लिष्टज इति
विश्लिष्टजाते सन्धिमुक्ते, विश्लिष्ट मनाक् सन्धिविश्लेष शिथिलतामात्रं, विश्लिष्टमिति
भावे क । तौ चेति विश्लिष्टे रात्रिरुजासमन्ताच्छोथौ, समन्ताच्छोथोऽप्यत्राल्यो

* 'त आगन्तुत्रण समासाद्विविधमाहुः, कथमित्याह—काण्डे भग्न तथा सन्धौ चेति;
सन्धिमुक्तस्य षाड्विधमाह—उत्पिष्टेत्यादि । तत्र सन्धाविति तत्र तयोः काण्डभग्नसन्धि-
भग्नयोर्नैध्वे, उत्पिष्टादिभेदेन षोढा भवति' (आ० द०) ॥ १ ॥

† 'प्रसारणादिषु उप्रा रूक् व्यथा, एतत्सामान्यलिङ्गम्' (आ० द०) ॥—

‡ पार्श्वरुजश्चेति चकारात् सन्धिसंश्लेषयोरस्यस्त्रोर्घर्षावर्तनेन पार्श्वोपगमनादिव्या-
हतेति दृष्टान् । शूल विषममिति कदाचिद्वीन कदाचिद्विद्वद्भम्' (आ० द०) ॥ २ ॥ ३ ॥

१ 'षोढा' इति पा० । २ 'विषमा रूगस्यो' इति पा० । ३ 'रात्रिचूर्णितत्वेन' इति क० ।

२२ मा० नि०

दोषः, सन्धेरनभि (ति) पातात् । सन्धिविक्रियया अस्त्रोरपघटत्वात्सन्धनिर्गतत्वं, “अ-
तिष्ठमय विच्छिष्टं सन्धि वैद्यो न घटयेत्”—(मु. चि. स्था. अ. २) इति वचनात् ;
सन्धिविक्रियया वा । रजा च नित्यमिति सर्वदा रजा घटवती भवतीत्युन्निष्ठादि-
शेषः । विवर्तिते इति ‘सन्धौ’ इति शेषः, विवर्तिते विपरीतं वर्तिते, विवर्तनं सन्धौ
द्वयोरस्त्रोर्विच्छिष्टविभ्रमणनानर्जवता । पार्श्वरजश्च तीना इति आभ्यन्तरसन्धिस्थानयोः
पार्श्वसन्ध्यास्त्रोः पार्श्वगमनत्वात्तीनाः पार्श्वरजः । तिर्यग्गत इति तिर्यक्क्षिप्ते । अत्र
श्लोकं सन्ध्यास्थि सन्धिस्थानं त्यक्त्वा तिर्यग्याति । क्षिप्तेऽतीति अतिक्षिप्ते; ‘ऊर्ध्व’
इति शेषः । अत्र श्लेषास्थिविक्रियया उभयास्थिविक्रियया वा द्वयोरपघटोः परस्पर-
तिर्यग्गमनं दूरगमनं वा; विच्छिष्टे तु मनाक् शिथिलतामात्रं; अघःक्षिप्ते तु किञ्चिदयो-
गमनमिति विशेषः । ‘विषमाद्य सन्धोः’ इति पाठे तु ‘रज-’ इति शेषः । क्षिप्ते
त्वयोदविषयश्च सन्धेरिति अघःक्षिप्ते रज् रजा सन्धेर्विषयश्च निषट्टनम् । ‘विरुद्ध-
चेष्टा विषयस्य’ इति पाठान्तरे विषयितस्य सन्धेरित्यर्थः । अत्र अघोऽस्थिगमनम् ।
अघः क्षिप्तवदूर्ध्वं क्षिप्तस्याप्यभिधाने प्राप्ते, अनुकिरतिक्षिप्तेऽवरोधात् ॥ २ ॥ ३ ॥—

* काण्डे त्वतः कर्कटकाभ्यकर्णयिचूर्णितं पिञ्चितमस्थिछल्लिका ॥४॥

काण्डेषु भ्रमं घृतिपातितं च मज्जागतं च स्फुटितं च घक्रम् ।

छिन्नं द्विधा द्वादशधाऽपि काण्डे सस्ताङ्गता शोथरजातिवृद्धिः ५

संपीड्यमाने भवतीह शब्दः स्पर्शासहं स्पन्दनतोदशूलाः ।

सर्वास्त्वस्यासु न शर्मलाभो भ्रमस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ॥ ६ ॥

अतःपरं काण्डेभ्रममभिधीयते—काण्डे त्वत इत्यादि । काण्डे इत्यत्र भ्रममिति
शेषः । अत इति अतः परम् । कर्कटकेति उभयोः पार्श्वयोर्निपीडनेनाहतावनतं, अत एव
मध्ये प्रन्यिरिवोजत, कर्कटतुल्यत्वात् कर्कटकम् । अथकर्णेति अथकर्णवत् विपुला-
स्थिनिर्णमादथकर्णम् । विचूर्णितमिति छुण्णमस्थि, तच्च सन्दस्पर्शान्यामवगन्तव्यम् ।
पिञ्चितमिति यन्निर्तं बहुशोथम् । अस्थिछल्लिकेति छल्लं वल्कलं तदत्रास्तीत्यस्थिछल्लिका,
अत्र मत्वर्थोऽप्येकत्वं । अत्र तु आ न भवति, वृद्धेरनित्यत्वात् । एषा पार्श्वगतस्त्रोका-
स्थिविच्छेदाद्भवति । ‘अस्थिछल्लितम्’ इति वा पाठः, छल्लमस्य संजातमिति छल्लितम् ।
काण्डेषु भ्रममिलनेन काण्डभ्रममभिधीयते, प्रसारणे कम्पमानं काण्डभ्रमम् । यद्यपि
काण्डभ्रमं सर्वमेव कर्कटादि, तथाऽपि विशिष्टे काण्डभ्रमे काण्डभ्रमसंज्ञेयं बोद्धव्या ।
यथा—जाह्नलशब्दो जह्वालाद्यष्टविधमांसवर्गं सामान्ये, विशेषे पुनरेणादावेव च वर्तते
अतिपातितमिति अस्थि निःशेषतदिच्छन्नमतिपातितम् । मज्जागतमिति अस्थ्यवयवो-
ऽस्थिमध्यमनुप्रविद्य मज्जानं निःसारयतीति मज्जागतम् । स्फुटितं स्त्रोकं बहुधा विशीर्णं

* ‘छिन्नं द्विवेति कश्चिदेकत्रपार्श्वत्प्रनपरत्य निदीर्णमित्याह, सामान्येन काण्डभ्रम-
रभुग्माह—सस्ताङ्गतेत्यादि । काण्डेभ्रमस्यैतच्छिन्नं सस्ताङ्गता शोथरजयोरेतिवृद्धिः ;
संपीड्यमाने दस्तादिना वृद्धिते सति शब्दः, स्पर्शासहश्च, तथा स्पन्दनतोदशूला
भवन्ति । सर्वासु घापनासनादिक्रमस्वस्यासु शर्मलाभो न भवति’ (आ० ६०) ॥ ४-६ ॥

शुक्रपूर्णमिव वेदनावत् । वक्रमिति अविमुक्तस्थि कुञ्जीभूतं वक्रम् । वक्रताऽपि भ्रमत्व हेयम् । छिन्न द्विधेति एकमणुविदीर्णं, बहुविदीर्णमन्यत्, एक विदीर्णं सलम अपरं विदीर्णं द्विधाभूत, अन्यस्तु विपुलकविदरणमित्याह, सुश्रुते एतत् पादितसङ्गम् । काण्डेभ्रमस्य द्वादशविधत्व नियमयति—काण्ड इति । अत्र भ्रममिति शेष । अपिशब्दोऽत्र भिन्नकम्, स चावधारणार्थं, तेन छिन्नमित्यत्र संबध्यते । छिन्नमेव द्विधा, न कर्कटादि ॥ ४-६ ॥

* भ्रमं तु काण्डे बहुधा प्रयाति समासतो नामभिरेव तुल्यम् ॥ ७ ॥

काण्डेभ्रमस्य द्वादशप्रकारादप्यधिकत्वमाह—भ्रममित्यादि । समासतो नामभिरेव तुल्यमिति सक्षेपतो नामानुरूपमेतदवगन्तव्यमित्यर्थं ॥ ७ ॥

† अल्पाशिनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च ।

उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भ्रमं कृच्छ्रं सिध्यति ॥ ८ ॥

कष्टसाध्यतामाह—अल्पेत्यादि । वातात्मकस्येति वातप्रकृते । उपद्रवैरिति उपद्रवा ज्वराम्भानमूत्रपुरीषसङ्गादय ॥ ८ ॥

भिन्नं कपालं कट्यां तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतम् ।

जघन प्रतिपिष्टं च वर्जयेद्धि विचक्षणः ॥ ९ ॥

असंश्लिष्टकपालं च ललाटे चूर्णितं च यत् ।

भ्रम स्तनान्तरे पृष्ठे शङ्के मूर्ध्नि च वर्जयेत् ॥ १० ॥

असाध्यतामाह—भिन्न कपालमित्यादि । भ्रममिति वाच्ये भिन्नमिति यत् कृत तत् कपालानां प्रायशो मेदात् । अत एवोक्त,—“कपालानि विभज्यन्ते” (सु शा स्था अ ५) इति । ननु, कथमत्र कपालसंज्ञाया अभावात् कथमुच्यते भिन्न कपाल कथामिति । तदुक्तं सुश्रुते,—‘जानुनितम्बासगण्डतालुसङ्घवह्णशिरसु कपालानि’ (सु शा स्था अ ५)—इति, उच्यते, नितम्बग्रहणेन तत्र कटीग्रहणाददोष, अथवा सर्वे कपालसंज्ञितमस्थिभिन्न, तथा वक्ष्या चास्थिभिन्न वर्जयेत् । असंश्लिष्टकपाल चेति तु नियमार्थं, तेन ललाटे कपालस्यासंश्लिष्टस्यासाध्यत्व, नान्यथा भिन्नस्येति । भिन्न कपालमिति काण्डभ्रममेतत् । सन्धिमुक्तमिति नानाविधमपि सन्धिमुक्तं कट्यां न सिध्यतीति । च्युतमिति अध क्षिप्त, अन्यस्तु विश्लिष्टमाह, अथवा कट्या सन्धिमुक्तं च्युतलक्षणं न सवम् । जघन प्रतिपिष्टं चेति जघनस्थाने पिष्टमुत्पिष्टमेतत्तथा च्युतमिति च । सन्धिमुक्तं पुनर्विशेषार्थमुक्तं, विशेषाभिधानादन्वस्य कटीसन्धिमुक्तस्य कदाचित् साध्यता सूच्यते, अत एव चिकित्सिते “तत् स्थानस्थिते सन्धौ” (सु चि स्था अ ३)—इति वक्ष्यति । असंश्लिष्टकपालं च ललाटे चूर्णितं च यदिति यथा अविद्यमानसंश्लेषं यत् कपालं, तथा ललाटे चूर्णितं च यत् विघटितसन्धि तदसाध्यम् । भ्रममिति सामान्येन सन्धिमुक्तं काण्डभ्रमं गृह्यते । अन्ये तु भ्रममित्यनेन काण्डभ्रमविशेष ‘प्रसारणे कम्पमान’ इत्यनेनोक्त

* ‘दस्येदृशासि भ्रम तस्यैव नामेलर्धे’ (अ० २०) ॥ ७ ॥

† ‘अल्पाशिन आहाररहितस्य, अनात्मवतोऽपस्थाशिन’ (अ० २०) ॥ ८ ॥

वदन्ति । उक्तं च भालुकिना—“शङ्खे मूर्ध्नि स्वान्तरे वा काण्डेभ्रमं मरणाय”—
इति । स्वान्तरे उरसि, मूर्ध्नि चूडास्थाने ॥ ९ ॥ १० ॥

सम्यक् सन्धितमप्यस्थि दुर्निक्षेपनिबन्धनात् ।

संशोभाद्वाऽपि यद्गच्छेद्विक्रियां तच्च वर्जयेत् ॥ ११ ॥

सर्वेषामनवधानतोऽसाध्यत्वमाह—सम्यगित्यादि । सन्धितं संयमितम् । दुर्निक्षेप-
निबन्धनादिति दुःस्थापनात्तया दुष्टबन्धनात् । संशोभाद्देति अभिघातमपादिसं-
शोभात् । अयमर्थः—सम्यक् संयमितमपि दुःस्थापनात्, सुन्यस्वमपि दुष्टबन्धनात्,
सुन्यस्तं सुबद्धमपि संशोभाद्विकृतमसाध्यम् ॥ ११ ॥

*तरुणास्थीनि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि च ।

कपालानि विमज्जन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥ १२ ॥

इति श्रीभाषवकरविरचिते भाषवनिदाने भ्रमनिदानं समाप्तम् ॥ ४४ ॥

अस्थिविशेषे भ्रमविशेषमाह—तरुणास्थीनीत्यादि । नम्यन्ते वक्रीभवन्ति, तेनात्र
वक्रलक्षणं भ्रमम् । प्राणकर्णाक्षिपुटेषु तरुणं कोमलमस्थि । भिद्यन्ते नलकानि चेति
अस्थ्यन्तरानुप्रवेशाद्भिद्यन्ते, अतिपातितलक्षणेन च भ्रमेन नलकानि युज्यन्ते; अन्ये
तु द्वादशविधमपि भ्रममत्रेच्छन्ति । कपालानि विमज्जन्त इति कपालेषु विदरण-
लक्षणो भ्रमः । ‘भिद्यन्ते’ इति पाठान्तरं, अर्थस्तु स एव । रुचकानि दन्ताः,
तेषु स्फुटितलक्षणो भ्रमः । अस्थीनि पञ्चविधानि तरुणनलककपालबलयरुचकमेदात् ।
रुचकानि चेति चकाराद्वलयान्यपि स्फुटितानि भवन्तीति । एतत् सुश्रुते स्फुटितं
भ्रमम् ॥ १२ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां नष्टुकोद्यव्याख्यायां भ्रमनिदानं समाप्तम् ॥ ४४ ॥

अथ नाडीत्रणनिदानम् ।

†यः शोथमाममतिपक्वमुपेक्षतेऽज्ञो

यो वा मर्णं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।

अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य

स्थानानि पूर्वघिहितानि ततः स पूयः ॥ १ ॥

भ्रमस्यापि त्रणसोपेक्षया नाडी भवति, अतोऽनन्तरं नाडीमाह—यः शोथसि-
ल्यादि । उपेक्षत इति पीडनशोषनादिकं न करोति । प्रचुरपूयमित्यनेन गम्भीरपा-
कित्वमुक्तम् । असाधुवृत्तोऽहिताहारचारः । स्थानानि पूर्वघिहितानीति त्रणात्सव-
विज्ञानीयोक्तानि त्वद्भांसविराद्भायुसन्ध्यस्थिकोष्ठमर्माणि ॥ १ ॥

* ‘प्राणकर्णाक्षिपुटेषु तरुणास्थीनि कोमलास्थीनि’ (आ० ६०) ॥ १२ ॥

† ‘शोथपक्वं शोकाभामित्युपेक्षते’ अथवा—यः पुरुषः प्रचुरपूयं त्रणमुपेक्षत इति
संबन्धः । स पूयस्वस्य पूर्वोक्तानि स्थानानि विदार्यान्तः प्रविशति’ (आ० ६०) ॥ १ ॥

* तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु
नाडीय यद्गति तेन मता तु नाडी ।

तस्येति पूर्यस्य । नाडीवेति अन्तःशुषिरलतादिनाडीषत् ।

दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशब्ध
संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ॥ २ ॥

तासां कालान्तरसंभवेन दोषानुबन्धेन संख्यामाह—दोषैस्त्रिभिरित्यादि । दोषैः
पृथक् तिस्रः । एकशब्ध संमूर्च्छितैरिति प्रत्येकं वृद्ध्या मिथीभूतैस्त्रिभिश्चतुर्थी; कार्ति-
कस्तु सन्निपतितैरित्यप्याहार्य एकशब्ध सन्निपतितैरन्या । संमूर्च्छितैः संश्लिष्टैरपरा-
स्तिस्रः । अत एवोक्तं मुमुक्षुते,—“दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन तिस्रो गतीर्भ्यतिकरप्रभ-
वास्तु विद्यात्” (सु. वि. स्या. अ. ५)—इति । व्यतिकरप्रभवा द्वन्द्वप्रभवा;
अपिचकारी सार्येकावित्याहुः । न चोक्तपद्यसंख्याहानिः, अस्मिन् पक्षेऽतिदेशेनोक्त-
योर्द्वन्द्वसन्निपातयोः सर्वत्रागणनात् । शल्यनिमित्ततोऽन्येति आगन्तुरपरेत्यर्थः ।
इति पद्य नाट्यः ॥ २ ॥

† तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशूला
फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ।

वातजामाह—तत्रेत्यादि । अधिकं स्रवति क्षपासिति शैले वातवृद्धे रात्रावधिकं
स्रवणम् ॥—

‡ पित्तात्तृपाज्वरकरी परिदाहयुक्ता
पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ॥ ३ ॥

पित्तजामाह—पित्तादित्यादि । अधिकमुष्णमहःसु चेति दिवा औष्ण्येन पित्त-
नोपात् ॥ ३ ॥

§ श्लेया कफाद्बहुघनार्जुनपिच्छिलास्त्रा
स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनीप्रवृद्धा ।

कफजामाह—श्लेयेत्यादि । बहुघनार्जुनपिच्छिलास्येति । अत्रार्जुनः श्वेतः, घनः
सान्द्रः, आस्रशब्द आस्रावशब्दैकदेशपाठः, पदेऽपि पदैकदेशप्रयोगात् । यथा
“जे प्रोष्ठपदानाम्”—इत्यत्र जे इत्यनेनैव जात इत्युच्यते । पिच्छिलास्तुरिति
पाठेऽन्यथैवार्थः । आस्रशब्दः संपदादिषु पाठात् क्लिप्तः; तुमभावस्त्वागमानि-
स्यत्वात् ॥—

* ‘पृथस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते, इष्यते चेति चशब्दो नाडीनिरुक्तिपञ्चान्तरसमु-
च्चये, ताभेव नाडीनिरुक्तिमाह—नाडीत्यादि । येन हेतुना नाडीव प्रणालीव यद्गति, तेन
हेतुना नाडी मतेत्यर्थः । अन्तःशुषिरनाला नाडी’ (भा० द०)—

† ‘परुषं कर्कशं यद्दं मुखं यस्याः सा तथा’ (भा० द०)—

‡ ‘परिदाहः समन्तादाहः’ (भा० द०) ॥ ३ ॥

§ ‘बहुरधिकः, घनः सान्द्रः, अर्जुनः श्वेतः, पिच्छिल आस्र आस्रावो यस्यां सा
तथा । रजनीप्रवृद्धेति शैलेन श्लेष्मणः प्रवोपात्’ (भा० द०)—

* बहुवर्णरजास्त्राया पिडका गोस्तनोपमा ।

शम्बूकावर्तवन्नाडी शम्बूकावर्तको मतः ॥ ६ ॥

सजिपातत्र शम्बूकावर्तमाह—बहुवर्णरजास्त्रावेत्यादि । प्रत्येकदोषत्रयभगन्दरपठितत्रयवेदना सावक्ष । शम्बूकावर्तवत्पूगनद्या शम्बूकावर्तवदावर्तन वेदना दोषगतिविशेषाद्भवतीति शम्बूकावर्त । तथाच भोज,—“नवीना परिपूर्णाया शम्बूकावर्तवद्या यथा । समुत्तिष्ठन्ति वेगेन तोयवेगसमीरिता”- इति ॥ ६ ॥

क्षताद्गतिः पायुगता त्रिवर्धते

ह्युपेक्षणात् स्युः किमयो विदार्यं ते ।

प्रकुर्वते मार्गमनेकधा मुखै-

र्धणैस्तदुन्मार्गि भगन्दर वदेत् ॥ ७ ॥

उन्मार्गिभगन्दरमागन्तुमाह—क्षताद्गतिसिद्ध्यादि । क्षतादिति कण्ठकादिघातात् । विदार्यं त इति ते किमयो विदार्यं मार्गं प्रकुर्वत इति योजना । अनेकधा मुखैरनेकमुपै । अत्रोन्मार्गेण किमिकृतविमार्गेण पुरीषादिगमनादुन्मार्गसंज्ञा ज्ञेया । तत्रान्तरे त्वशोभगन्दर पठित । तथाच,—“कफपित्ते तु पूर्वोत्थे दुर्गामात्रित्युच्यते । अशोभले तत शोथ कण्ठदाहार्तिमान् भवेत् ॥ स शीघ्रं पक्वभिक्षोऽस्य क्लेदयन् मूलमर्शस । स्रवत्यज्ञस गतिभिरयमशोभगन्दर”-इति । अयमन्यतमस्मिन् शतशेनकादीना दोषलक्षणदर्शनादन्तर्भाव्य ॥ ७ ॥

घोरा- साधयितुं दुःखाः सर्वे एव भगन्दरः ।

तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थ- क्षतजश्च विशेषतः ॥ ८ ॥

प्रतीकारप्रयत्नायाह—घोरा इत्यादि । दुःखा इति दुःखप्रदा । क्षतजश्च विशेषत इति क्षतत्रोऽपि विशेषमनेकत्रणयोग किमिसंभवादिक च वीक्ष्यासाध्यं, अत एव चिकित्सितेऽद्याप्यता प्रतिज्ञाय क्रिया वक्ष्यति । विशेषत इति व्यञ्जोपे पञ्चमी विशेषतोऽतिशयादसाध्य इत्यर्थं, साधनायै क्रियाविधिरिति । कश्चित् ‘क्षतजश्च भगन्दर’-इति पाठ । क्षतजो विशेषत साधयितुं घोरोऽसाध्य एव, सावरूपविशेषस्य युक्तत्वादिति गदाघर ॥ ८ ॥

यातमूत्रपुरीषाणि किमयः शुक्रमेव च ।

भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तन्मातुरम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने भगन्दरनिदान समाप्तम् ॥ ४६ ॥

अवस्थायामसाध्यतामाह—वातमूत्रपुरीषाणीत्यादि । भगन्दरात्स्रवन्त इत्यत्र

‘अमी विशेषा’ इति शेष ॥ ९ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृताया मधुकोशव्याख्याया भगन्दरनिदान समाप्तम् ॥ ४६ ॥

* ‘शम्बूकावर्तवत् लघुशङ्खवदावत्’ (आ० २०) ॥ ६ ॥

† ‘अमी वाताया विशेषा भगन्दरात्स्रवन्तन्मातुर विनाशयन्ति’ (आ० २०) ॥ ९ ॥

अथोपदशनिदानम् ।

*हस्ताभिघातात्प्रदन्तपाताद्घावनाद्रत्यतिसेवनाद्वा ।

योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्वे पञ्चोपदशा विविधापचारैः ॥ १ ॥

स्थानप्रत्यासत्तेरुपदशनिदानमाह—हस्तेत्यादि । नखदन्तपातादिति बलवदनुरोगो-
दयात्प्रदन्तच्छेदस्थानत्वेनानुक्तेऽपि मेहने नखदन्तपातः, यदुक्तं कामशास्त्रे,—
“शास्त्रस्य विषयत्वावधानम्नन्दरसा नरा । प्रवृत्ते रतिचक्रे तु न शास्त्रं नापि च
क्रमः” (का सू चां भ अ. २)—इति । कलहादिवशाद्वा मेहने नखदन्तपातः ।
अधावनादप्रक्षालनात् । रत्यतिसेवनादिति व्यवायस्यास्य तसेवनात् । योनिप्रदोषादिति
दीर्घकर्कशरोमादियोगाद्योनिदुष्टे । शिश्वे मेहने । विविधापचारैरिति अशुद्धसलिल
प्रक्षालनब्रह्मचारिणीगमनादिभिः । उपदशसंज्ञा च दशनोषाधिगमन्तरेणापि कृता
बोद्धव्या । यद्यप्यभिघातशक्ते मेहने उपदश आगन्तुं पठं समाव्यते, तथाऽपि तस्य
दोषलिङ्गव्युक्तत्वात् दोषज एवान्तर्भावः ॥ १ ॥

†सतोद्मेदैः स्फुरणैः सकृष्णैः स्फोटैर्व्यवस्येत् पवनोपदशम् ।

पीतेर्धङ्कुदयुतैः सदाहैः पिप्पेन

पैतिरुमाह—पीतेरित्यादि । स्फोटैरित्यनुसजनीयम् । एवमुत्तरत्रापि ॥—

‡रक्तात् पिशितावभासैः ॥ २ ॥

स्फोटैः सकृष्णै रुधिरं स्रजन्तं रक्तात्मकं पित्तसमानलिङ्गम् ।

सकण्डुरैः शोथयुतैर्महद्भिः शुक्लेर्धनैः स्रावयुतैः कफेन ॥ ३ ॥

रक्तजमाह—रक्तादित्यादि । रक्तात् पिशितावभासरिति मांसवत्तार्धं स्फोटै
रक्ताच्छोणितादुपदश व्यवस्येत् । ‘रक्तै’ इति पाठान्तरे रक्तं शोणितै ॥ २ ॥ ३ ॥

नानाविधस्रावयुतैः पपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदशम् ।

सन्निपातजमाह—नानाविधेत्यादि । नानाविधस्रावयुतैः पपन्नमिति प्रत्येकदोषोक्त-
त्वाववेदनायुक्तम् । त्रिमलोपदशमिति त्रिदोषोपदशम् ॥—

§विशीर्णमांसं क्रिमिभिः प्रजग्धं मुष्काद्यशेषं परिवर्जयेच्च ॥ ४ ॥

* ‘नखदन्तपातादिति बलवदनुरागोदयात्प्रबलवामरागवशात् कामिनां मेहने दन्तनख-
पानो भवति, योनिप्रदोषात् अल्पमहाद्दारदीर्घक केशरोमसकीर्णदेशस्वादियोनितोषात्, रोग-
प्रभृतेषां योनिदुष्टे । विविधापचारैरिति क्षारोष्णमलिनान्मम प्रक्षालनब्रह्मचारिणीगमना-
दिभिः । पञ्चोपदशा इति वायेन, पिप्पेन, शोणितेन, कफेन, सन्निपातेन—एव पञ्च’
(आ० ६०) ॥ १ ॥

† ‘मेदो द्विधा क्रियत इव । व्यवस्येत् जानीयात् । पित्तजमाह—पीतेरित्यादि । पीते
रक्तैर्वेति विकल्पः, पिप्पेन बहुकुदयुतैराद्रतावकुले, स्फोटैरिति शेष’ (आ० ६०)

‡ ‘कफजमाह—सकण्डुरैः कण्डुयुतैः, महद्भिः महत्परिप्रदे, धनैर्विडैः, स्फोटैरिति
शेष’ (आ० ६०) ॥ २ ॥ ३ ॥

§ ‘विशीर्णमांसं शटितमांसं, क्रिमिभिः प्रजग्धं भक्षितं’ ॥ ४ ॥

असाध्यतामाह—विशीर्णत्वादि । मुष्कावशेषमिति विशीर्णसमस्तमेहनमासत्वेना-
वशिष्टफलभोपमानम् ॥ ४ ॥

*संजातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः ।
कालेन शोथक्रिमिदाहपाकैर्घृशीर्णशिशो म्रियते स तेन ॥ ५ ॥

उपक्रमे चित्त्वाकरणाद्यमाह—सजातेत्यादि । विषये प्रसक्त इति अतिव्यवा-
यत , कालेन चिरकालेन ॥ ५ ॥

अङ्कुरैरिव संघातैरुपयुं परि संस्थितैः ।

क्रमेण जायते वर्तिताम्रचूडशिखोपमा ॥ ६ ॥

कोपस्याभ्यन्तरे सन्धौ सर्वसन्धिगतोऽपि वा ।

(सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या निदोषजा ।)

लिङ्गयतिरभिख्याता लिङ्गार्थे इति चापरे ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने उपदशनिदान समाप्तम् ॥ ४७ ॥

एकस्थानत्वेनात्र लिङ्गार्थ आह—अङ्कुरैरित्यादि । अङ्कुरैरङ्कुरसदृशैरीपदीर्षं,
सघातैर्मांसप्रतानं, 'सजातै' इति शब्दे 'मात्रे' इति शेष । ताम्रचूडशिखोपमेति
ताम्रचूड इकुट, तच्चूडावृत्या । सन्धाविति भेदरन्प्रसन्धौ, सर्वसन्धिगतेत्यनेन
सर्वसन्धेरुक्तत्वात् । एषा निदोषजा, अत एव 'सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या
निदोषजा'—इति क्वचित् पाठ । मृश्वते क्वचित् स्त्रीणामप्युपदश पठ्यते । यथा,
'मेदूषधौ प्रणा केचित् केचित् सर्वाध्यासत्वा । कुलत्वाकृतय केचित् केचित्
पद्मदलोपमा ॥ रनादाहातिमहुल्या कृष्णास्त्रोदसमन्विता । शीघ्र केचिद्विसर्पन्ति
शानं केचित्तपाऽपरे । स्त्रीणा पुसा च जायन्ते उपदंशा मुदादणा'—इति । किंतु
समानतन्त्रेष्वदर्शनादेतदनाप्यमाहु ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृताया मधुकोशव्याख्यायामुपदशनिदानं समाप्तम् ॥ ४७ ॥

अथ शूकदोषनिदानम् ।

†अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः ।

व्याधयस्तस्य जायन्ते दस चाष्टौ च शूकजाः ॥ १ ॥

समानस्थानत्वाच्चूकदोषनिदानमाह—अरुमादित्यादि । शूको जलशून्य , स तु
विषजन्तुर्जलमलोद्भव सशूक , तथा शूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरो वात्स्यायनाद्युक्तो
योग शूक उच्यते, तस्य दोषो वैश्वतमसम्यकरणत्, ततो वा दोषो वातादि,
तत्कतो वा विकार, "दोषा अपि व्याख्यासा लभ्यन्ते"—इत्यागमात्, अत एव

* 'यो मूढो विषयप्रसक्तो व्यवपादितत्पर, स तेनोपदशेन कालेन काकान्तरेण
म्रियते, शोषादिभिरुध्रवे प्रशीणशिशो गलितमेहन' (आ० ६०) ॥ ५ ॥

† 'तन्मुख्यत्वाल्लिङ्गवृद्धावन्वेऽपि योगा यज्ञा कथ्यन्ते, शूकस्य दोषो विकार,
यज्ञस्य कारणात्वादथ शूकजा इति शूकदोषना व्यापय' (आ० ६०) ॥ १ ॥

शूक्रदोषविवरणे शूक्रदोषनिमित्ता व्याधय एव बोद्धव्या । एवं च यदत्र 'कुम्भिका रक्तपित्तोत्था' इत्यादिकारणान्तरोपवर्णनं तत् शूक्ररुतरक्तपित्तादिरूपं ज्ञेयम् । अन्ये त्वादिशब्दलोपात् शूक्रादिदोषनिदानमाहुः । आदिशब्देन दुष्टयोनिगूढान्तर्लक्ष्यदुर्भगा-
गमनादि शृङ्खते, तत्र मनोहरं, 'वृद्धिं योऽभिवाञ्छति' इत्यनेन विशेषणेन दुष्टयोऽन्या-
देरयोग्यस्य ग्रहीतुमनर्हत्वात् । अन्ये तु दुष्टयोऽन्यादीन्पुपदंशहेतुत्वेनोक्तत्वाच्चातुम-
न्यन्ते, तदनैकान्तिकं, एकजातीयहेतूनामनेकरोगकरणदर्शनात् । अक्रमादित्यनुधि-
तवृद्धिक्रमात्, अनुचिता च वृद्धिभूरिविकारकरजलशूक्रयोगानामवधारणात्, जलशू-
क्रयोगानां धातुस्त्रायादीनां विस्तरः । यथा,—अज्ञातकास्त्रिजलशूक्रमथाब्जपत्रमन्तार्विदह्य
मतिमात्रं सह सैन्धवेन । एतद्विरुद्धवृद्धीफलतोयपिष्टमालेपनं महिपविद्धिमलीकृते-
ऽङ्गे ॥ स्थूलमहत्तरतुरङ्गमनुल्यमाशु शेफ करोलभिमतं न हि सशयोऽस्ति"—इत्यादि ।
यच्च जलशूकरहितमधुगन्धादितैलं तदुचितमेव लिङ्गवर्धनम् । यदुक्तं,—'अधुगन्धाव-
रीवृष्टमासीसिंहीफलाश्वितम् । चतुर्युगेन दुग्धेन तिलतैल विपाचयेत् ॥ स्तनलिङ्गक-
र्णपालिवर्धनं म्रक्षणादिदम्"—इति । यदाधरस्त्वाह लिङ्गवृद्धिरेव कामपरायणनिन्दि-
तपुररूपं क्रियमाणा अक्रमः । दस चाष्टौ चेल्यष्टदश, सख्येयनिर्देशादेव लब्धयार्थां
सख्यायां पुनस्तदुक्तिं समूहपिडकादौ द्वित्वशङ्कानिरासार्थम् ॥ १ ॥

* गौरसर्पपसंस्थाना शूक्रदुर्भुमहेतुका ।

पिडका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्पपिका तु सा ॥ २ ॥

सर्पपिकामाह—गौरेत्यादि । शूक्रदुर्भुमहेतुकेति दुर्भुमशूक्रहेतुकेत्यर्थः । पिडकादिषु
उभयवचनमिति (१) परनिपातः । दुर्भुमो दुरवचारितः । 'शूक्रदुर्भुमहेतुका' इति
पाठान्तरं शूक्रनिमित्ता दुष्टयोनिनिमित्ता चेत्यर्थः ॥ २ ॥

† कठिना विषमैर्भुमैर्वायुनाऽष्टीलिका भवेत् ।

अष्टीलिकामाह—कठिनेत्यादि । विषमैर्भुमैरिति वक्ष्यमाणशूकैरिलनेन संबध्यते ।
विषमैरिलप्रशस्ते । अष्टीलिका लोहकारस्य भाण्डीविशेषः, तत्तुल्यत्वाद्शीलिका ॥—

‡ शूकैर्यत् पूरितं शश्वद्भ्रूयितं नाम तत् रफात् ॥ ३ ॥

भ्रूयितमाह—शूकैरित्यादि । शूकैर्यत् पूरितं शश्वद्भ्रूयितमिति शूकैः सर्वदा पूरितं
लिङ्गं यत् प्रन्थिलं तत् भ्रूयितमित्यर्थः, प्रन्थितुल्यत्वात् प्रथितसज्ञा ॥ ३ ॥

§ कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्त्रिनिभाऽशुभा ।

* 'गौरसर्पपदुत्था' (आ० ८०) ॥ २ ॥

† 'भुमैवकै' (आ० ८०) ॥—

‡ 'प्रथितत्वाद् भ्रूयितसंज्ञा । शश्वदिति अहरह । शूक्रपूरणं शेषसि, प्रथेनैकदिनान्त-
रपूरणं प्रशस्तमिच्छन्ति कामतथाचार्याः । त्रिलपूरणाद्भ्रूयितनाम्नो रोगस्थोत्पत्तिः'
(आ० ८०) ॥ ३ ॥

§ 'कुम्भिका कुम्भिकावायुः, तथा जाम्बवास्त्रिरुपा जम्बूफलास्त्रिसदृशी, सा च
रक्तपित्तनिता' (आ० ८०)

कुम्भिकामाह—कुम्भिकेत्यादि । कुम्भी कुम्भीडुलता, तस्या फल कुम्भी, तद्वि-
तस्य लुप्, इवे प्रतिवृत्तौ इति कन्, कुम्भीफलवत् कुम्भिका । अशुमेति शुभं शूक-
तद्विरोधे नम्, कृष्णेत्यर्थ । 'आशुजा' इति पाठान्तरम् ॥—

*तुल्यजां त्वलजीं विद्याद्यध्याप्रोक्तं विचक्षणः ॥ ४ ॥

अलजीमाह—तुल्यजामित्यादि । तुल्यजामिति प्रमेहपिडका अलजीं तत्तुल्यस-
मवा, सा च रक्ताऽसिता स्फोटयिता । तुल्यत्वमेव विद्योति—यथाप्रोक्तमिति,
अलजी यथा प्रोक्ता यादृशलक्षणा तथेयमपीत्यर्थ । एषा च कारणविक्रिसामेदान्
प्रमेहं विना लिङ्ग एव समवाच ततः पृथग्भूता ज्ञेया ॥ ४ ॥

मृदितं पीडितं यच्च संरब्धं वातकोपतः ।

मृदितमाह—मृदितमित्यादि । पीडितमिति अधिकृतत्वात् शूकपातानन्तरं पीडि-
तमिति ज्ञेय, पीडितं 'लिङ्ग' इति शेष, संरब्धं सशोथम् ॥—

पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढपिडका भवेत् ॥ ५ ॥

संमूढपिडकामाह—पाणिभ्यामित्यादि । पाणिभ्यां भृशसंमूढे इत्यधिकारात्
पातितशूके लिङ्ग पाणिभ्यां भृशसंमूढे पिबितावन्ते, अत्रापि 'वातकोपात्' इत्यनु-
वर्तते ॥ ५ ॥

दीर्घा बह्वपश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ।

स्तोऽधिमन्यः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत् ॥ ६ ॥

अधिमन्यमाह—दीर्घा इत्यादि । कफासृग्भ्यामिति शूकपातकृताभ्याम् । एवम-
न्यत्रापि सामान्येन शूकदोषाभिहिते शूकपातोऽनुकोऽपि ज्ञेय । वेदनारोमहर्षकृदिति
वेदनया रोमहर्षं करोति ॥ ६ ॥

पिडका पिडकाव्यासा पित्तशोणितसंभवा ।

पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिका तु सा ॥ ७ ॥

पुष्करिकामाह—पिडकेत्यादि ॥ ७ ॥

स्पर्शहानिं तु जनयेच्छोणितं शूकदूपितम् ।

स्पर्शहानिमाह—स्पर्शहानिं त्वित्यादि ॥—

* 'विचक्षणोऽलनीपिडिका विद्यात् । किंभूता ? तुल्यजामिति । इयमपि दुष्टशूकान-
चारणान्वेया' (आ० ६०) ॥ ४ ॥

† 'दीर्घां विलोणां, बह्वो बहुला' (आ० ६०) ॥ ६ ॥

‡ 'या पिडकेव पिडकामिश्रिता व्यासा । पद्मकर्णिकसंस्थानेति कमलशोथतुल्या,
पुष्करिकेति सदा पित्तशोणितादिज्ञेया' (आ० ६०) ॥ ७ ॥

§ 'स्पर्शहानिनामान व्याधिविशेष, शूकदूपित शूकेन दुष्टि नीत रक्त जनयेत्'
(आ० ६०) ॥—

*मुद्रमापोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा तु या ॥ ८ ॥

व्याधिरेपोत्तमा नाम शूकाजीर्णनिमित्तजा ।

उत्तमामाह—मुद्रमापेत्यादिना । एपोत्तमा व्याधि शूकाजीर्णनिमित्तजा भवति, शूकाजीर्णं पुन पुनर्दुर्बचारितशूकविकृतिरूपमेव । व्याधिरेपोत्तमो नामेति पाठान्तरे एपोत्तम इति निर्देश पूर्वत्रासिद्धविधेरनिलत्वात् साधु ॥ ८ ॥

†छिद्रेणुमुखैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः ॥ ९ ॥

घातशोणितजो व्याधिः स श्लेयः शतपोनकः ।

शतपोनकमाह—छिद्रेणुमुखैरेत्यादिना । छिद्रेणिति दुर्बचारितशूकदोषजनितघात-शोणितं चितमुपचितम्, अत एव विकृतिमायां लेखनोपदेश । शतपोनकशाल-निका, तत्तुल्यत्वात् शतपोनक ॥ ९ ॥—

‡घातपित्तकृतो श्लेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत् ॥ १० ॥

त्वक्पाकमाह—घातपित्तकृत इत्यादि । शूकदोषेषु क्वचित् कस्यचिदोपस्याभि-धान शूकविशेषादाहाराचारनेदाश्च समर्थनीयम् ॥ १० ॥

§कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकामिनिर्णीडितम् ।

यस्य वास्तुरुजश्चोप्रा श्लेयं तच्छोणितार्बुदम् ॥ ११ ॥

शोणितार्बुदमाह—कृष्णै स्फोटैरेत्यादिना । पिडकामिरिति स्वरपामिनिर्णीडितं लिङ्गमिति बोद्धव्यम् । यस्य वास्तुरुज इति वास्तु त्रणाधिष्ठान, सत्र रुज, अगाधो-च्छिन्नमासशोथत्वात् । 'वस्तिरुजश्चोप्रा' इति पाठान्तरम् । अर्बुदं दुर्बचारितशूक-शोणितकृतम् ॥ ११ ॥

¶मांसदोषेण जानीयादर्बुदं मांससंभवम् ।

मांसार्बुदमाह—मांसदोषेणेत्यादि । मांसदोषेणेत्येति शूकपातानन्तरं प्रहारादिना कृतेन मांसदोषेण ॥—

‡शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ॥ १२ ॥

विधात्तं मासपाकं तु सर्वदोषकृतं भिषक् ।

मासपाकमाह—शीर्यन्ते यस्येत्यादि । शीर्यन्ते गलन्ति, सर्वाश्च वेदना इति घातपित्तकफजा ॥ १२ ॥—

* 'एष उत्तमो नाम व्याधि शूकाजीर्णनिमित्तजो भवति, शूकाजीर्णं पुन पुनर्दु-र्बचारितशूकविकृतिरूपमेव, तदेव निमित्त, ततो जायत इति । 'व्याधिरेपोत्तम' इति निर्देश पूर्वत्रासिद्धविधेरनिलत्वात्साधु' (भा० ६०) ॥ ८ ॥

† 'यस्य लिङ्गं छिद्रे सूक्ष्ममुखे समन्तत सर्वतश्चित व्याप्त, स व्याधि शतपोनजो श्लेय' (भा० ६०) ॥ ९ ॥

‡ 'घातपित्तकृत त्वक्पाकनामा व्याधिर्श्लेय । स च ज्वरदाहो करोति । अयं च दुर्बचारितशूकदूषितघातपित्तन इत्यर्थे' (भा० ६०) ॥ १० ॥

§ 'अत्रापि शोणित हेतु, मांसार्बुदसत्ता' (भा० ६०) ॥—

विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमिति निर्दिशेत् ॥ १३ ॥

विद्रधिमाह—विद्रधिमिलादि । सन्निपातेन यथोक्तमिति 'नानावर्णरुजासाव.' इत्यादिना सन्निपातजविद्रधिलक्षणं विद्रधिमिह जानीयादित्यर्थं ॥ १३ ॥

कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविपाणि वा ।
पातितानि पचन्त्याशु मेढूं निरवशेषतः ॥ १४ ॥
कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः ।
सन्निपातसमुत्थांस्तु तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥ १५ ॥

तिलकालकमाह—कृष्णानीत्यादि । चित्राणीति नानावर्णानि । सविपाणीति शूकानां सविपत्वेऽपि विशेषार्थमुक्तम् । कालानीति कृष्णानि, कृष्णतिलतुल्यत्वात्तिलकालकसज्ञा । शीर्यन्ते गलन्ति ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्र मांसार्तुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।

विद्रधिश्च न सिद्ध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥ १६ ॥

इति धीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शूकदोषनिदानं समाप्तम् ॥ ४८ ॥

शूकदोषेष्वसाध्यानाह—तत्र मांसार्तुदमित्यादि । यथेति चकारोऽयं भिन्नक्रम, च न सिद्ध्यतीत्यनन्तरं द्रष्टव्य, तेन साध्यताऽप्येषामचिरत्वादिना भवति, अत एव प्रत्याख्याय चित्रित्साविधानमुपपन्नमिति गदाधर । दुर्ज्ञानात् साध्ये एवासाध्यतातो-
पादसपूर्णावस्थायामसाध्येऽपि क्रियासिद्धेश्च मा निवर्तता भिपगिति प्रत्याख्याय
चित्रित्सा कारणिकतया आचार्य उपदिशतीति मन्तव्यम् ॥ १६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तहताया मधुसौश्रव्याख्याया शूकदोषनिदानं समाप्तम् ॥ ४८ ॥

अथ कुष्ठनिदानम् ।

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्त्रिग्धगुरुणि च ।

भजतामागतां छर्दि वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥ १ ॥

व्यायाममतिसन्तापमतिभुक्त्वा निषेविणाम् ।

घर्मेश्रमभयार्तानां हुतं शीताभ्युसेविनाम् ॥ २ ॥

* 'यस्य पुंस. शूकानि कृष्णानि, अथवा चित्राणि, अथवा सविपाणि, तानि सहलाशु शीत निरवशेषत समय मेढू पचन्ति, तथा कालानीति कृष्णानि परिण-
विलपन्त्वानी भूत्वा, शीर्यन्ते गलन्ति, तान् सन्निपातजान् तिलकालकान् विद्यात्'
(आ० द०) ॥ १४ ॥ १५ ॥

† 'तत्र तेषु शूकदोषेषु मध्ये यन्मांसार्तुदं, तथा विद्रधि, तथा ये च निर्यालकाः
स्यु, एते न सिद्ध्यन्ति' (आ० द०) ॥ १६ ॥

‡ 'एतदान्तरजा घृणा कुष्ठानि जगन्त इति सवन्ध, प्रतिघ्नतां प्रतिघात कुर्व-
ताम् । अनीर्णमनस्त्रिपक्वन्न, दशैवर्मापचारिणामिति पञ्चवर्माणि वमनविरेकादीनि,

अजीर्णाध्यशिनां चैव पञ्चकर्मापचारिणाम् ।
 नवाक्षदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिपेविणाम् ॥ ३ ॥
 मापमूलकपिष्टाभ्रतिलक्षीरगुडाशिनाम् ।
 व्यवार्यं चाप्यजीर्णैऽन्ने निद्रां च भजतां दिवा ॥ ४ ॥
 विप्रान् गुरुन् धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ।
 वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ॥ ५ ॥
 दूपयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ।
 अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव च ॥ ६ ॥

अष्टादशसंख्यारूपेण तुल्यत्वात् कुष्ठनिदानमुच्यते । विशेषेण कुष्ठजनकं निदान-
 माह—विरोधीनीत्यादि । विरोधीनि “न मत्स्यान् पयसाऽभ्यवहरैत्” (च. सू-
 स्था. अ. २६) इत्यादिनोक्तानि । भजतामिति पूर्वेण संबध्यते । आगतामिति उप-
 स्थितवेगाम् । वेगांध्यान्यानिनि मूत्रपुरीषादिवेगान् । व्यायाममतिस्नन्तापमतिभुक्त्वेति
 भुक्त्वा व्यायाममतियुज्य सन्तापमतियुज्य निपेविणामिति एतयोरेव सेवनशीलानां,
 निपेविणामित्यनेन सह प्रथमतः संबन्धे कृयोगलक्षणा पठी स्यात्, ततश्च व्यायाम-
 स्यातिस्नन्तापस्यातिनिपेविणामिति प्रयोगः प्रसज्येत । ‘शीतोष्णलङ्घनाहारान् कर्म
 भुक्त्वा निपेविणां’ इति पाठान्तरे शीतोष्णादीनां यदा येन क्रमेण सेव्यत्वमुक्तं, तद्वै-
 परीत्येन तान् सेव्यमानानां; शीतोष्णलङ्घनाहारानित्यनन्तरं प्रतीति द्रष्टव्यं, तेन शीतो-
 ष्णादीन् प्रति यः क्रमस्तं भुक्त्वा एतेषामेव निपेविणाम् । धर्मधर्मभयार्तानामिति धर्मा-
 दिभिरार्तत्वे सति इतमविधम्य शीताम्बुसेविनाम् । धर्म आतप । अजीर्णाध्यशिना-
 मिति अजीर्णमाममन्नं, अपक्वमिति यावत्, तद्भुजानानां, अध्यशिनामाहारै एवापरिणते
 भुजानानाम् अशिनामिति अजीर्णाधिश्चब्दाभ्यां सह संबध्यते । पञ्चकर्मापचारिणामिति
 पञ्चकर्मणि क्रियमाणेऽपचारिणाम् । नवाक्षदधिमत्स्यानीति अतिशब्दो नवाक्षादिभिः
 सर्वैः संबध्यते । व्यवार्यं चाप्यजीर्ण इति विदग्धदिरूपे अजीर्णं । धर्षयतामिति
 अभिभवताम् । पापं कर्म च कुर्वतामित्यनेनैव विप्रादिधर्षणे लब्धे पुनस्तद्वचनं विशे-
 षार्थम् । दोषद्रव्यसंग्रहमाह—वातादय इत्यादिना । वातादीना त्रित्वे प्रतीतेऽपि त्रय
 इति वचनं सर्वकुष्ठेषु मिलितानामेव त्रयाणां दुष्टिप्रदर्शनार्थम् । द्रव्यसंग्रह इति द्रव्य-
 मारम्भकं कारणमुच्यते, यथा,—“रसनाशौ रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितित्वा”-(च.
 सू. स्था. अ. १)-इति । अर्थलब्धमपि सप्तकमिति पदं सर्वत्र सप्तकनिधमार्थं
 पुनरुक्तम् । ननु, विसर्पाणां समुत्पादे एतावत्सेव सामग्री, यदुक्तं,—“रक्तं लसीका
 स्वङ्गांसं दध्यं दोषास्त्रयो मलाः । विसर्पाणां समुत्पत्तौ विहेयाः सप्त धातवः”-(च.
 चि. स्था. अ. २१) इति । इति लसीकया च तत्रोदकमुच्यते, तत् किनिबन्धनः दुष्टवि-
 सर्पयोर्भेदः ? उच्यते, कुष्ठं चिरकियै. स्थिरैरप्रबलरक्तपित्तैर्दोषैर्जन्यते, विसर्पस्त्वचिर-
 विसर्पणशीलैः प्रबलरक्तपित्तैः ; कुष्ठे गुरुप्रघर्षणपरद्रव्यापहारादथो निमित्तं न विसर्पे ।

तेषामपचारिणा व्यापस्वयोगिनाम् । व्यवार्यं मैथुन, दिवा च निद्रा भजताम्
 (भा० २०) ॥ १-६ ॥

अन्ये त्वाहुः—विसर्पा वातादिभिरेकशोऽपि भवन्ति, यदुक्तं,—“पृथक् त्रयस्त्रिभिर्धैको विसर्पा द्वन्द्वजास्यः” (च. वि. स्था. अ. २१)—इति, कुष्ठं तु त्रिदोषजमेवेति । किं त्वेतत्समाधानं त्रिदोषत्वेऽपि विसर्पाणामेकदोषजकुष्ठवदेकदोषजत्वकीर्तनं सङ्गतमिति न मनोहरम् । अतः कुष्ठानीति अत इत्यस्मात् दोषद्वयसमुदायात् । सप्त चैकादशैव चेति विच्छेदपाठेन सप्तानां महाकुष्ठत्वमेकादशानां क्षुद्रत्वमिति बोधयति ॥१-६ ॥

*कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ।

सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ॥ ७ ॥

कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽप्युत्पन्नदोषेण सप्तप्रकारतामाह—कुष्ठानीत्यादि । दोषैः पृथक् त्रयः, द्वन्द्वैस्तयः, समागतैः सन्निपातैरेक इति सप्तत्वम् । व्यपदेशोऽधिकत्वत इति यथा—वातेन कुष्ठं कापालमित्यादि ॥ ७ ॥

† अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः ।

दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिर्भ्रमः ॥ ८ ॥

त्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।

रुढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽतिकोपनम् ॥ ९ ॥

रोमहर्षोऽसृजः काष्ण्यं कुष्ठलक्षणमप्रजम् ।

पूर्वरूपमाह—अतिश्लक्ष्णेत्यादिना । अतिश्लक्ष्णोऽतिमृष्टः । खरो हृद्यः (खरः कर्कशः), अतिश्लक्ष्णो वा खरो वा स्पर्शः । खेदास्वेदो खेदवहस्रोतोऽधरोधानवरो-घृहृत्ता । स्वापः स्पर्शाज्ञानम् । कोठोन्नतिः बरटीदृष्टसंकाशः शोथः कोठः, तस्योन्नतिः । शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिश्च त्रणानामेव । निमित्तेऽल्पेऽतिकोपनमिति धन्यधाऽपि दुष्टशो-नितत्वाङ्गणानां देहगतानामल्पेऽपि हेतोर्कोपः । कुष्ठलक्षणमप्रजमिति कुष्ठानां पूर्वरूप-मित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

‡ कृष्णारुणकपालामं यद्रूक्षं परुषं तनु ॥ १० ॥

कापालं तोदयद्दुलं तत्कुष्ठं विपमं स्मृतम् ।

रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ॥ ११ ॥

* 'कुष्ठानि सप्तधा सप्तप्रकाराणि, कथमित्याह—पृथग्दोषैः वातेन, पित्तेन, क्लृप्त्तना, त्राणि, तथा तैरेव दोषैर्द्वन्द्वैर्वातपित्ताभ्यां, वातकफाभ्यां, कफपित्ताभ्यां, त्राणि, तथा तैरेव दोषैः समागतैः सन्निपातितैरेक, इति सप्तत्वम् । नन्वेव सत्येकदोषज त्रिदोषज कुष्ठं तत्सर्वं त्रिदोषज स्यादित्याह—सर्वेष्वित्यादि । सर्वेष्वपि कुष्ठेषु त्रिदोषजेषु सत्सधिकत्वतोऽधिक-त्वाव्यपदेशो निर्देशः कार्यः, सन्निपातस्य समनिवमत्वात्' (आ० २०) ॥ ७ ॥

† 'विवर्णता वैषण्यं, दाहः सर्वाङ्गीणः, कण्डूस्त्वचि, भ्रमोऽज्ञायासवः । अल्पेऽपि कोषे त्रणानाम् (आ० २०) ॥ ८ ॥ ९ ॥—

। ये खुदितवत्याः कृष्णारुणकपालं, अन्ये कृष्णारुणकपालं शर्वरावर्णमाहुः । तोदाज्यं, रुग्दाहरागकण्डूभिर्युक्तं, उदुम्बरपत्रामासं पत्रोदुम्ब-

“अम.” इति पाठाभिप्रायेण ।

उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् ।
 श्वेतं रक्तं स्थिरं स्थानं सिग्धमुत्सन्नमण्डलम् ॥ १२ ॥
 कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ।
 कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ॥ १३ ॥
 यद्दृष्यजिह्वसंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ।
 सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ॥ १४ ॥
 सोत्सेधं च सरागं च पुण्डरीकं तदुच्यते ।
 श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ॥ १५ ॥
 प्रायश्चोरसि तत् सिग्धमलावुकुमुपोपमम् ।
 यत्काकणन्तिकावर्णं सपाकं तीव्रवेदनम् ॥ १६ ॥
 त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नेव सिध्यति ।

सप्तमहाकुष्ठानां लक्षणमाह—कृष्णारणकपालाभमित्यादि । कृष्णारणकपालाभं कृष्णारणकपालवर्णं, कपाल खर्परशकलम् । परस्पर खरस्पर्शम् । तनु तनुत्वक्, विपर्म दुधिकित्स्वम् । रोमपिचरमिति रोमभि पिचरं कपिलरोममित्यर्थं । स्थिरं कठिनम् । स्थानमाद्रं सञ्जल वा । उत्सन्नमण्डलमुद्रतमण्डलम् । कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यम् । अन्योन्य-संयुक्तमिति अपरापरमिलितम् । ऋष्यजिह्वासंस्थानमिति ऋष्यो नीलाग्ने हरिण, तस्य जिह्वाकारम् । पुण्डरीकदलोपममिति पुण्डरीक रक्तपद्म तत्पत्रोपमं, तेन सश्वेतं रक्तपर्यन्तम् । सरागमिति सलोहित, मध्ये श्वेतलोहितमित्यर्थं । श्वेत ताम्रमिति श्वेतलोहितारमकम् । प्रायश्चोरसीत्युरसि तद्वाहुत्येन भवति, कफप्रधानत्वात् । प्रायोश्च-हणादन्यत्रापि भवति । यत् काकणन्तिकावर्णमिति काकणन्तिका गुग्गा, गुग्गासवर्ण-त्येन च मध्ये कृष्णमन्ते रक्त अधवा मध्ये रक्तमन्ते कृष्णम् । कुष्ठत्वेनेव त्रिदोषल-क्षणत्वे सिद्धे त्रिदोषलिङ्गमिति पुनरप्यत्र त्रिदोषत्रयलिङ्गत्वोपदर्शनार्थम् । इति सप्त-महाकुष्ठानि । महत्त्व त्रिपा शीघ्रमुत्तरोत्तरधात्ववगाहनबहुदोषजलक्रियाभूयस्त्व-योगात् ॥ १०-१६ ॥—

रवर्णम् । मण्डलकुष्ठमाह—एवविध कुष्ठ मण्डल मण्डलसंज्ञोच्यते, श्वेत रक्त तदाभासं, स्थानं साद्र सदल वा, अन्योपसंज्ञकमिति, परस्परमन्तितम् । कृच्छ्रजिह्वमाह—कर्कश-मित्यादि ; कर्कश खरस्पर्शम् । ऋष्यो नीलाग्ने हरिण इति, अये ऋष्य 'रीछ' इत्याहु, तज्जिह्वाकारम् । पुण्डरीक श्वेतकमल, सोत्सेधमुन्नतम् । सरागमिति प्राग्नेऽपिकरागप्रति-पादन, सरागमित्यत्र 'सदाहम्' इति कश्चित्पाठ । तनु अयन, यद्दृष्टं सदाहर्षूर्णं मुञ्चतीति । तथा सपाक, तथा तीव्रवेदन, तथा त्रिदोषलिङ्गं, तत् काकणारण्य कुष्ठ नेव सिध्यति' (आ० ६०) ॥ १०-१६ ॥

१ अयमेवमेव पाठमूरीकरोति । २ 'यद्दृष्यजिह्वसंस्थानमृष्यजिह्वम्' इति पाठाऽभिप्रा-येणम् ।

*अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ॥ १७ ॥

तदेककुष्ठं, चर्माख्यं बहलं हस्तिचर्मवत् ।

श्यावं किणखरस्पर्शं परपं किटिमं स्मृतम् ॥ १८ ॥

वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ।

कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ॥ १९ ॥

सकण्डूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ।

रक्तं सद्गलं कण्डूमत् सस्फोटं यद्गलत्यपि ।

तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ २० ॥

सूक्ष्मा बह्वयः पिडकाः स्नाववलयः

पामेत्युक्ताः कण्डूमल्यः सदाहाः ।

सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता

ज्ञेया पाण्योः कच्छुदुग्धा स्फिकोश्च ॥ २१ ॥

स्फोटाः श्यावाद्यणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ।

रक्तं श्यावं सदाहार्तिं शतारः स्याद्बहुवणम् ॥ २२ ॥

सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका ।

अतः परमेकादशक्षुद्रकुष्ठान्युच्यन्ते—अस्वेदनमित्यादि । महावास्तु महास्थानम् । मत्स्यशकलोपममिति मत्स्यस्य त्वकसदृशम् । चर्माख्यं चर्मकुष्ठम् । बहलमपत्तलम् । किणखरस्पर्शमिति किणो व्रणस्थानम् । परपं हृक्षम् । वैपादिकमिति विपादिकायाः स्वार्थेऽण् । गण्डैरिति स्फोटैः । दद्रुमण्डलमिति मण्डलरूपतयोत्पादाद्दद्रुमण्डलमिति कीर्तनम् । ननु, कथमस्य चरके क्षुद्रत्वेनाभिधानं, सुश्रुते महाकुष्ठे दद्रोरुक्तत्वात् ; तथा सिष्म चरके महाकुष्ठे, सुश्रुते क्षुद्रकुष्ठे दर्शितम् । उच्यते,—असिता दद्रुवगा-टमूला सुश्रुते महाकुष्ठं, असितेतरदद्रुधरकेऽनवगाटमूला क्षुद्रकुष्ठं, सुश्रुते असितेतरदद्रुा विसर्पकुष्ठेऽन्तर्भावः, विसर्पणयोगात् ; तथाऽवगाटं सिष्म चरके महाकुष्ठं, सिष्मपु-ष्पिका तु त्वह्नात्रगता सुश्रुते क्षुद्रकुष्ठं, असितदद्रौ असितसिष्मनोऽवरोध इति गदा-

*तदेककुष्ठं नाम, अस्वेदनं स्वेदरहितम् । श्यावं श्याववर्णम् । पाणिपादयोः स्फुटनं विदार-
णं, वैपादिकं कुष्ठम् । अलसकुष्ठमाह—कण्डूमद्भिरित्यादि । चितं युक्तं, अलसकार्यं कुष्ठम् ।
दद्रुमण्डलमाह—सकण्डूरागाः कण्डूरागसंयुक्ताः पिडका यत्र तत्र सकण्डूरागपिडकं, तथा
उद्गतमुत्सन्नं प्रविभं मण्डलं यत्र, तद्दद्रुनाम कुष्ठम् । चर्मदलमाह—रक्तमित्यादि । दलयति
विदारयति, अस्पर्शसहं च बन्धादिरपशेनाक्षयं, तच्चर्मदलनाम । पाण्यमाह—सूक्ष्मा इत्यादि ।
प्रविभाः पिडकाः पामा इत्युक्ता वैधैरित्यर्थः । बह्वयः प्रभूताः, स्नाववलयः स्नावयुक्ताः,
कण्डूमल्यः कण्डूयुक्ताः । कच्छुमाह—सैवैत्यादि । सैव पाया पाण्योः इत्यर्थः, स्फिकोः कटि-
श्रीपयोश्च कच्छुः कथ्यते । तीव्रदाहैस्तीव्रसंतापैः, स्फोटैरित्यर्थः । विचर्चिकामाह—सकण्डू-
रित्यादि । सकण्डूः पिडका भवेत् । श्यावा वर्णतः, बहुस्रावा भूरिप्रस्रावा' (भा० ६०)

धरः । जेजुटस्वाह—चरकोकं विधौष सुश्रुते दद्रुशब्दाभिहितं, नामभेदः केवलं परं न वस्तुभेदः, सन्ति ह्यर्थान्तराणि समानशब्दाभिहितानीत्यविरोधः । कित्वियमसाध्वी व्याख्या, लक्षणत्रैलक्षण्यात्; किंच चरकसुश्रुतयोः कुष्ठं प्रति बहुप्रकारो विरोधः, तथाहि—सुश्रुतोक्तमरणं न चरके पठ्यते, यण्डलं चरकोकं न सुश्रुते, क्षुद्रकुष्ठे चरकोकचर्माख्यालसकशतारुप्रभृतीनि न सुश्रुते, सुश्रुतोक्तक्षुद्रकुष्ठारकसादयश्च न चरके, तस्मादयं समाधिदत्तम्—कुष्ठानामसख्येयत्वमिति केचित् चरके केचित् सुश्रुते कुष्ठप्रकारा उच्यन्ते । उक्तं हि चरके,—“कुष्ठं सप्तविधं, अष्टादशविधं, असह्येयं वा” (च. नि. स्था. अ. ५)—इति । यद्गल्लपीति गलति विधीयते । शताशरिति बहुत्रणयोगान्वितं नाम । “सकण्डू पिडका श्यावा बहुश्यावा विचर्चिके”ति अत्र कफकार्यं कण्डू, बहुश्यावत्वं पित्तात्, श्यावत्वं वातात्, एवं सर्वत्र दोषत्रयलिङ्गमूत्रम् । ननु, एककुष्ठमारभ्य विचर्चिकार्यन्तेन द्वादशक्षुद्रकुष्ठानि भवन्ति, तत्कथमेकादश इति? उच्यते, विचर्चिकेव पादयोर्भवन्ती विदारणयोगाद्विपादिका भवति, तेन न सख्यातिरेकः । तथा च भोज,—“दोषा प्रहृत्य त्वद्भास पाणिपादसमाधिता । पिडका जनयन्त्याशु दाहकण्डूसमन्विताम् ॥ दास्यते त्वक् खरा ह्या पाण्योक्त्या विचर्चिका । पादे विपादिका श्लेया स्थानान्यत्वाद्विचर्चिका”—इति यदाधरः । अन्ये त्वाहुः—सैव स्फोटैस्तीन्द्राद्द्वैरित्यभिधानेन पामैव तीन्द्राद्द्वैरुत्फोटयुक्ता कच्छूर्ने ततो भिजेति ॥ १७-२२ ॥—

“खरं श्यावारुणं रुक्षं वातकुष्ठं सवेदनम् ॥ २३ ॥

पित्तात्प्रकथितं दाहरागन्नावान्वितं मत्तम् ।

कफात्क्लेदि घनं क्षिग्धं सकण्डूशैत्यगौरवम् ॥ २४ ॥

द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सात्रिपातिकम् ।

दोषत्रयनियतं कुष्ठलिङ्गमाह—खरं श्यावारुणमित्यादि । श्यावारुणमिति श्यावं वा अरुणं वा भवति । चरके कुष्ठमधिकृत्य दोषविशेषकुष्ठजनकहेतूनां परस्परं श्लाघ्यज्ञापनव्यभुक्तं, यथा—“कुष्ठविशेषैर्दोषा दोषविशेषैः पुनश्च कुष्ठानि । ज्ञायन्ते ते हेतु हेतुः स्वाश्च प्रमाशयति” (च. वि. स्था. अ. ७) इति ॥ २३ ॥ २४ ॥—

स्त्वक्स्थे वैवर्ण्यमद्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यं च जायते ॥ २५ ॥

त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्तनम् ।

कण्डूर्विषयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते ॥ २६ ॥

बाहुल्यं वक्रशोपश्च फार्कद्वयं पिडकोद्गमः ।

तोदः स्फोटः स्थिरत्वं च कुष्ठे मांससमाधिते ॥ २७ ॥

* ‘सवेदन वेदनायुक्त, पनद्रातकुष्ठ जानीयात् । पित्ताच्च प्रवर्धित शक्तिमिव । हेदि त्रिप्रतायुक्त, पन निविष्टम् । द्वन्द्वे कुष्ठे द्विशेषैक, सात्रिपातिके त्रिदोषलिङ्गम्’ (आ० २०) ॥ २३ ॥ २४ ॥

† ‘वैवर्ण्यमज्ञानां विवर्णता । बाहुल्य स्थूलमण्डलता, स्फोटत्वच. स्फुटन, स्थिरत्वमच-स्त्वम् । मतिशयो गमनाशक्तिः, क्षतप्रसरणम् । नासाया भङ्गोद्वरण, अधिरागो नेत्रली-

त्वग्दुष्टितुल्यत्वादनं किलासमाह—कुष्ठैकसम्भवमित्यादि । कुष्ठेन सह एक समानं विरुद्धान्नपापकर्मादि सम्बन्धो निदान यस्य तत्तथा, कुष्ठेन सह समानचिकित्सितत्वं च बोद्धव्यं, “कुर्यान्नासौ कुष्ठोक्त विधानम्” इति वचनात् । चरके त्वस्य हेतुविशेषोऽपि पठ्यते, यथा,—“वचास्यतथ्यानि कृतप्रभावो निन्दा गुरुणा गुरुधर्षणं च । पापक्रिया पूर्वकृतं च कर्म हेतु किलासस्य विरोधि चाक्षम्” (च चि स्था अ. ७)—इति । किलासमेव मासभेद समाश्रयणयोगत्वादर्हणं ध्विनं च भण्यते, त्वग्गतमेव किलास, तस्य लक्षण निर्दिष्टमपरिहावीति । सावो हि रक्तादिदुष्टा भवति, तेनास्य त्वग्गतत्वेन सावाभावः । उक्तं च,—“त्वग्गतं च यदसावि तत् किलास प्रकीर्तितम्”—इति । त्रिधातूद्भवसश्रयमिति त्रिधातुस्त्रयो दोषास्तथा रक्तमासमेदासि सश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्तथा, अथवा त्रिधातु रक्तमासमेदासि उद्भवाय सश्रयो यस्य तत्तथा, दोषास्तु सर्वसाधारणत्वाल्लभ्यन्त एव । ननु, यदि धातुनयाश्रित किलास, तत्कथं “यदा त्वचमतिक्रम्य तदातूनवगाहते । हित्वा किलाससज्ञा च कुष्ठसज्ञा लभेतदा”—इति विश्वामित्रवचन किलाससज्ञाप्रतिज्ञेयकं न विरुध्यते ? तथा “त्वग्गतमेव किलास” (सु नि. स्था अ ५)—इति सुश्रुतेऽवधारण विरुद्ध ? उच्यते, विश्वामित्रवचनस्य तावदयमर्थं प्रत्येतव्यं—यदोक्तरक्तादिगतसमस्तकुष्ठलक्षणजनकतया धातुनवगाहते तदा न तत् किलास, किं ताहं कुष्ठजनकहेलन्तरवृद्धितदोषोपप्लवात् धातुन दृश्येत, तथा हेतुलक्ष्यलक्षणमरुणादिदुष्टं तत्, अन्यदितररक्तादिगतसुष्ठुल्लिङ्गव्यतिरेकमुत्पाद-समकालभाविरेकताम्रादिवणतामानकारक रक्तादिगतदोषजन्य किलासमेव, अन्यथा रक्तादिगतकिलासलक्षणेन चरकोक्तेन विरोधः स्यात् । स यदाह—“दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्र माससमाश्रिते । श्वेतं मेद स्थिते ध्विनं गुरु तच्चोत्तरोत्तरम् (च. चि. अ. ७)”—इति । चरके हि किलासस्यैव धातुनयसम्बन्धकृतवर्णनं दारुणादिसंज्ञान्तरमात्रं कृतं, सुश्रुतेऽपि त्वग्गतमेवत्वेनेन रक्तादिदुष्ट्या विशिष्टरक्तादिगतमहाकुष्ठल्लिङ्गरहितत्वं, तथा छुद्रकुष्ठवद्युगपदकल्पीवालज्जाससद्रूपकल्लविरहं रुपाप्यते, अथवा एवकारोऽयो गन्धवच्छेदे, यथा—नीलं सरोजं भवत्सेवेति । उक्तप्रकारेण धातुनयमानगतत्वेनैकदोषजन्यत्वेन चास्य कुष्टाद्भेदः, ‘ध्विनसज्ञा लभेतदा’ इति जेजटपाठे तु ध्विनसज्ञामानव्यवहार किलासस्य, न पुनरयमभेदः कश्चिदिति । भालकिना तु धातुभेदेन किलासस्य सज्ञान्तरं दक्षित,—“वारुणं तत्तु विज्ञेय मासधातुसमाश्रयम् । मेदं धितं भवेच्चिद्वर्णं दारुणं रक्त-सश्रयम्”—इति । तथा चरकेऽपि,—“दारुणं वारुणं ध्विनं किलासं नामभिल्लिभिः” (च चि स्था अ. ७)—इति । तेनेहापि तथा बोद्धव्यम् । क्रमाद्रक्तमासमेदं सु चादिशेद्वर्णैर्नैवेदगुणमयमिति ईदृशमेव वर्णैर्नारुणं ताम्रं श्वेतं च किलासं रक्तमासमेदं सु

स्तथा रक्तमासमेदासि सश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्तथा । वातादिना धातुसश्रयभेदेन वर्णभेद-माह—वातादिल्लादि । वातात् ध्विनं रूधं रपर्शनं, अरुणं रक्तं वर्णत । पिच्छादिल्लादि । पिच्छात् ध्विनं वनलपत्रवत् पद्मदलमिव ताम्रं वर्णनं भवेत् । तथा सदाह दाहयुक्तम् । रोम-निधत्सि रोमपाति । कणादिति कणात् ध्विनं श्वेतं शुद्धं, घनं साद्रं तथा गुरुं अग्नेनातु-भूमते, तथा सह कण्डू वचन इति सवण्डु, कण्डुयुक्तम् (आ० द०) ॥ ३७ ॥ ३९ ॥

यथाक्रमेणादिशेत् । उभयमिति व्रणजं दोषजं च तच्छ्वित्रं भवति, तथाच भोज —
 “श्वित्रं तु द्विविधं विद्यादोषजं व्रणजं तथा । तत्र मिथ्योपचारादि व्रणस्य व्रणजं
 स्पृष्टम् ॥ दोषजं च द्विधा प्रोक्तमात्मज परजं तथा । परसंस्कारसंस्पर्शाद्यत्तत् परज-
 मुच्यते । तदात्मजं विजानीयाद्यदेहेष्वनिलादिजम्”-इति । रक्षादिघातुत्रयगतस्य च
 क्लिासस्य दूष्यप्रभावाद्यस्य कस्यापि दोषस्य संबन्धनियता एवारुणादयो वर्णाधोद्व्या,
 यदि तु तत्र दोषनियतो वर्णं कल्पयते तदा वर्णातिदेशो व्यर्थं स्यात्, वाताद्रुक्षा-
 णमित्यादिनैव सिद्धत्वात् । यथैव दोषेणात्र वर्णाभिधानं विकलं ? निर्विषयत्वात्, नैवं,
 त्वज्जात्रगते क्लिासे दोषवर्णस्य चरितार्थत्वात् । इन्त तर्हि कथं रक्षादिगतत्वमस्य
 निश्चेतव्यं ? त्वरगते स्वभावेनारुणादिवर्णस्य सद्भावेन सन्निदग्धत्वात् । उच्यते, क्रमे-
 णारुणादिवर्णोत्पादाद्रुक्षादिगतत्वं निश्चेतव्यं, उत्पत्तिमाने त्वरुणादियोगात्स्वरगतत्व-
 मिति ॥ ३७-३९ ॥

*अशुक्लरोमाऽबहुलमसंश्लिष्टमथो नवम् ।

अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं चर्ष्यमतोऽन्यथा ॥ ४० ॥

गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम्

वर्जनीयं विशेषेण क्लिासं सिद्धिमिच्छता ॥ ४१ ॥

तस्य साध्यत्वमसाध्यत्व चाह—अशुक्लेत्यादि । अशुक्लरोम कृष्णरोम, अबहुल तनु,
 असंश्लिष्टं परस्परमसंयुक्तम् । अनग्निदग्धजं अग्निदग्धजं यत्न भवति, एतत् साध्यम् ।
 अतोऽन्यथा अतोऽन्यथोक्तसर्वप्रकारमसाध्यं, चरकेऽप्येवविधस्यासाध्यत्वमुक्तम् ।
 यथा,—“यच्छुक्लरोम बहुलं यत् सलमं परस्परम् । यच्च वर्षेणोपेतं तच्छ्वित्रं नैव
 सिध्यति” (च. चि स्या अ ७)-इति । गुह्यपाणितलौष्ठेष्विति तलमत्र पादतलं
 कुष्ठुते “अन्ते जात” इति सामान्येन निर्देशात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

प्रसङ्गाद्वात्रसंस्पर्शाग्निःश्वासात् सहभोजनात् ।

एकशय्यासनाच्चैव वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥ ४२ ॥

कुष्ठं उचरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।

औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नराक्षरम् ॥ ४३ ॥

इति धीमाधवऋषिरचिते माधवनिदाने कुष्ठनिदानं समाप्तम् ॥ ४९ ॥

कुष्ठस्य ससर्गजप्रसङ्गेन सर्वानेव ससर्गजान् रोगानाह—प्रसङ्गादित्यादि । प्रसङ्गो
 मैतुनं, अथवा प्रसङ्गं सातत्य, तेन कृतात् गात्रसंस्पर्शादि । औपसर्गिकरोगा इति
 औपसर्गिका पादरोगादयो भूतोपसर्गजाश्च । संक्रामन्ति आविशन्ति । रोगसंक्रान्तिश्च
 कुष्ठिप्रभृतिपापिजनससर्गेषु पादरुक्तान्तेर्षिकारप्रभावाद्वा कौडव्या ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 इति श्रीकण्ठदत्तकृताया मधुकोशव्याख्याया कुष्ठनिदानं समाप्तम् ॥ ४९ ॥

* अशुक्लरोम यावत् रोमाणि शुक्लानि भवन्ति, असाध्यनाह—गुह्येषादि । एषु
 स्थानेष्वन्यत्रापि स्थाव्यम् । गुह्यं लिङ्गम् (भा० ६०) ॥ ४० ॥ ४१ ॥

१ ‘यत्परस्परतोऽभिधं बहु यद्रुक्लरोमवत्’ इति वर्तमानचरकप्रतिषु पाठः ।
 २ ‘औपसर्गिकरोगा, शीतलिकादयः’ इति उल्लेखः ।

अथ शीतपित्तोदरकोठनिदानम् ।

शीतमादनसंस्पर्शात्प्रदुष्टौ कफमारुतो ।

पित्तेन सह संभूय बहिरन्तर्विसर्पतः ॥ १ ॥

स्वदुष्टिदोषप्रयत्नत्वसामान्यात् दुष्टानन्तर शीतपित्तोदरनिदानम् । तस्य दोषप्रयत्नत्वमाह—शीतमादनसंस्पर्शादित्यादि । पित्तेन सह संभूयेति स्वहेतूपपित्तेन पित्तेन संभूय मिलित्वा । बहिरन्तरिति बहिस्त्वचि, अन्त शोणितार्दा, विसर्पत प्रसरत ॥ १ ॥

पिपासारचिह्नस्यदेहसादाङ्गगोरवम् ।

रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

पूर्वरूपमाह—पिपासेत्यादि । रक्तलोचनता प्रमादात् । पूर्वरूपस्य लक्षणमिति पूर्वरूपस्य स्वरूपमिलयं, न तु लक्षणमत्र लिख, पिपासादिभ्यतिरेकस्य पूर्वरूपस्याभावात् ॥ २ ॥

* वरटीदृष्टसंस्थानः शोथः संजायते बहिः ।

सकण्डूस्तोदबहुलशर्दिज्वरविदाहवान् ॥ ३ ॥

उदरमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।

वाताधिकं शीतपित्तमुदरस्तु कफाधिकः ॥ ४ ॥

उदरलक्षणमाह—वरटीत्यादि । सकण्डूस्तोदबहुलशर्दिज्वरविदाहवानिति अत्र कण्डू कफात्, तोदो वातात्, शर्दिज्वरविदाहा पित्तादिति दोषप्रयत्नम् । अनयो शीतपित्तोदरयो समानसंस्थानत्वेऽपि वाताधिकं शीतपित्तं, कफाधिकं उदरं ॥ ३ ॥ ४ ॥

सोत्सङ्गैश्च सरागैश्च कण्डूमङ्गिश्च मण्डलैः ।

शैशिर कफजो व्याधिरुदरं इति कीर्तितः ॥ ५ ॥

उदरस्य घर्मान्तरमाह—सोत्सङ्गैरेत्यादि । उत्सङ्गैर्मन्थनिर्गैः, शैशिर इति शिशिर रसमव ॥ ५ ॥

† असम्यग्धमनोदीर्णपित्तश्लेष्माश्निग्रहैः ।

मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।

उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते ॥ ६ ॥

इति धीमाधववरविरचिते माधवनिदाने शीतपित्तोदरकोठनिदान समाप्तम् ।

* 'वरटी कीटविषेय, तदृष्टसङ्गाकार, बहिः शरीरे शोथो जायते' (भा० २०) ॥ ३ ॥ ४ ॥

† 'उदरानि प्रेरितानि पित्तश्लेष्माश्नानि, तेषां निग्रहं शरीरे मण्डलानि वस्तुवन्-लान्मन्थितकण्डूनि च शैशिरयुक्तानि बहूनि च जायन्ते' (भा० २०) ॥ ६ ॥

त्वरदुष्टिमाभ्यादत्रैव कोठोऽभिधीयते—असम्यक्त्वमनेत्यादि । असम्यक्त्वं वमन-
स्वायोगमिध्यायोगादिना, तयोदीर्णानां पित्तश्लेष्माद्यानां निग्रहो वेगविधारण, तैर्मण्ड-
लानि जायन्ते, स कोठः, अथवाऽयमर्थः,—असम्यक्त्वमनोदीर्णीं पित्तश्लेष्माणां, तथाऽन्न-
निग्रह उपस्थितवेगस्यान्नस्य निग्रहदृष्टिनिग्रह इति यावत्, तैर्हेतुभिर्भवन्ति । वमनस्य
चासम्यक्त्वमयोगमिध्यायोगाभ्या हेयं, अतियोगस्य तु पित्तश्लेष्मकोठाकरत्वात् । एतेन
हेतुलक्षणभेदाद्भिन्नः कोठ उद्दात् । कोठो निरनुबन्धः । तथा चोक्तं,—“क्षणिकोत्पा-
दविनाशः कोठ इति निययते तज्ज्ञे”-इति । धानुबन्ध उत्कोजोऽभिधीयते । सानु-
बन्धता च पुन पुनर्भवनेन ॥ ६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्याया शीतपित्तोदरकोठनिदानं समाप्तम् ॥५०॥

अथाम्लपित्तनिदानम् ।

स्विरुद्धदुष्टाम्लविदाहपित्तप्रकोपिपानाक्षभुजरे विदग्धम् ।

पित्तं स्वहेतूपचितं पुरा यत्तदम्लपित्तं प्रवदन्ति सन्तः ॥ १ ॥

कोठहेतौ पित्तश्लेष्मोद्धेत्वात् पित्तश्लेष्ममिलितरूपस्याम्लपित्तस्य निदानम् । निदान-
पूर्वकमम्लपित्तस्य स्वरूपमाह—विरुद्धेत्यादि । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि, दुष्टं व्यापन्नमन्नं,
विदाहस्थाने विदग्धेति पाठान्तरे विदग्धं भोजितं, पित्तप्रकोपिपानाक्षभुज इति
पित्तप्रकोपिपानं तक्रमुरादि, अन्नमाशुधान्यमापादि, पित्तप्रकोपिपानाक्षग्रहणेनैवाम्ल-
विदाहिनो ग्रहणे सिद्धे तदभिधानं विशेषार्थं, 'पित्तप्रकोपणाक्षभुज' इति पाठान्तरे
आदिशब्दात् कफादिप्रकोपणमभं गृह्यते । एवंविधपानाक्षमुपभुजानस्य विदग्धं कुपितं,
स्वहेतूपचितं पुरा यदिति वर्षासु जलोपधिगतविदाहादिभि स्वहेतुभिरुपचितं सचय-
मापन्नम् । यदुक्तं,—“वर्षास्वम्लविपाकित्वादत्रिरोपधिमिस्तथा” (च. वि. स्था. अ.
३)-इति । विदाहायम्लगुणोदिकं पित्तमम्लपित्तम् ॥ १ ॥

अविपाकङ्गमोत्केशतिकाम्लोद्गारगौरवैः ।

हृत्कण्ठदाहारुचिभिश्चाम्लपित्तं वदेद्भिपक्व ॥ २ ॥

तस्य लिङ्गमाह—अविपाकेत्यादि । अविपाक इत्याहारापाकः, क्लमोऽनायासजः
थम । अम्लपित्ते पित्तं प्रधानं, वातकफावप्यत्रानुगौ गौरवोद्गारकम्पादिना ज्ञेयौ ॥२॥

*तृहदाहमूर्च्छाभ्रममोहकारि प्रयास्यधो वा विविधप्रकारम् ।

हृत्सासकोठानलसादहर्षस्वेदाङ्गपीतत्वकरं कदाचित् ॥ ३ ॥

तस्य कदाचिदधऊर्ध्वगमनभेदाद्दि(दि)विपस्याधोगतिं तावदाह—तृहदाहेत्यादि ।
मूर्च्छां सर्वथा ज्ञानशून्यत्वं, मोहो विपरीतज्ञानम् । प्रयास्यधो वैद्यत्र वाशब्दो भाव्यु-
र्ध्वगमनापेक्षया । विविधप्रकारमिति हरितीतकण्ठरफादिबहुवर्णत्वदुर्गन्धित्वयोगा-
ज्ञानाविधम् । कदाचिदिति न सर्वकालम् ॥ ३ ॥

* 'अथोविविधप्रकारं कदाचित्प्रयाति, तथा तृहदाहादिकारि, तथा हृत्सासदिकर'
(भा० ६०) ॥ ३ ॥

*वान्तं हरितीतकनीलकृष्णमारकरकाभमतीव चाम्लम् ।
 मांसोदकाभं त्वतिपिच्छित्त्वाच्छं श्लेष्मानुजातं विविधं रसेन ॥४॥
 भुक्ते विदग्धे त्वथवाऽप्यभुक्ते करोति तिकाम्लवर्षिं कदाचित् ।
 उद्गारमेयंविधमेव कण्ठहृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजं च ॥ ५ ॥
 फरचरणदाहमौष्यं महतीमर्षिं ज्वरं च कफपित्तम् ।
 जनयति कण्ठमण्डलपिडकाशतनिचितगात्ररोगचयम् ॥ ६ ॥
 कर्ष्यगतिमाह—यान्तमित्यादि । नील शिग्रहृष्णं, कृष्णं मर्दनापनवद्गुणकृष्णं,

शारकमीपशोहितं, रक्तमन्तलोहितम् । मांसोदकाभमिति मांसधावनतोयामं कृष्ण-
 लोहितमित्यर्थं । विविधं रसेनेति रसेन लवणकटुतिक्कारुयेन नानारूपम् । करोति
 तिकाम्लवर्षिमिति तिक्तस्य अम्लस्य वा वर्षिं करोति । उद्गारमेयविधमेवेति अत्र
 करोतीति सबध्यते, एवंविधमिति अम्लतिक्तम् । कण्ठहृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजं चेति
 अत्रापि करोतीति सबध्यते । कण्ठमण्डलपिडकाशतनिचितगात्ररोगचयमिति कण्ठ-
 दिनितितगात्रं च रोगचयं चेति द्वन्द्वं, तेन कण्ठादिगितितगात्र रोगचयं च करो-
 तीत्यर्थं, रोगचयोऽविपाकोत्प्लेशादि ॥ ४-६ ॥

†रोगोऽयमम्लपित्ताख्यो यज्ञात् संसाध्यते नवः ।

चिरोत्थितो भवेद्याप्यः कृच्छ्रसाध्यः स कस्यचित् ॥ ७ ॥

साध्यत्वादिहमाह—रोग इत्यादि । कृच्छ्रसाध्यः स कस्यचिदिति हिताहाराचार-
 शीलिन कस्यचिच्चिरोत्थितोऽपि कृच्छ्रसाध्यः ॥ ७ ॥

‡सानिलं सानिलकफं सकफं तच्च लक्षयेत् ।

द्वोपलिङ्गेन मतिमान् भिषङ्गोद्वपरं हि तत् ॥ ८ ॥

कम्पप्रलापमूर्च्छां चिमिचिमिगात्रावसादशूलानि ।

तमसो दर्शनविभ्रमविमोहहर्षाण्यनिलकोपात् ॥ ९ ॥

कफनिष्ठीवनगौरवजडतारुचिशीतसादवमिलेपाः ।

दहनयलसादकण्डूनिद्राश्चिह्नं कफानुगते ॥ १० ॥

उभयभिदमेव चिह्नं मारुतकफसंभवे भवत्यम्भे ।

(तिकाम्लकटुकोद्गारहृत्कुक्षिमण्डदाहकृत् ॥ ११ ॥)

त्रयो मूर्च्छांरुचिश्छर्दिंरालस्यं च शिरोरुजा ।

प्रसेको मुपमाधुर्यं श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽम्लपित्तनिदान समाप्तम् ॥ ५१ ॥

* 'हरितशाकपत्राम, नील चापपत्राम, कृष्णमजनाम, रक्तमन्तलोदिन, अच्छ
 निमैलम् । भुक्ते आहारे विदग्धे अथवा कदाचिदभुक्तेऽपि सति तिकाम्लवर्षिं करोतीति
 सबध्यते । अम्लपित्ते कफपित्तवर्षामान्यमाह—करेत्यादि । कफपित्तं फरचरणदाहादिकं
 जनयति' (भा० ६०) ॥ ४-६ ॥

† अयमम्लपित्ताख्यो रोगो नवः सन् यज्ञात्संसाध्यते, चिरोत्थितो याप्यो भवेत्
 (भा० ६०) ॥ ७ ॥

‡ 'तिकाम्लपित्तं सानिलं सवातं, सानिलकफं सवातकफं लक्षयेत् । दोषलिङ्गेन वातपित्त-

तत्रैव केवलानिलकफानिलकफमात्राणां संसर्गमाह—सानिलमित्यादि । भिषक्-
मोहकरमिति तस्योर्ध्वांश प्रवर्तमानत्वेन छर्द्यतीसाराभ्या सञ्ज्ञाशब्देदस्य दुर्ज्ञेयत्वा-
द्वैद्यमोहकरत्वम् । सादवमिलेषा इत्यत्र सादोऽङ्गसाद, लेप श्लेष्मलिप्तास्यता । दहन
बलसादेति सादशब्दो दहनबलाभ्या संबध्यते ॥ ८-१२ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृताया मधुकौशल्याख्यायामम्लपित्तनिदान समाप्तम् ॥ ५१ ॥

अथ विसर्पनिदानम् ।

* लवणाग्निकद्रूपणादिसंसेवादोषकोपतः ।

विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १ ॥

पृथक् प्रपञ्चिभिश्चैको विसर्पा द्वन्द्वजास्त्रयः ।

वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ॥ २ ॥

चत्वार एते वीसर्पा चक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः ।

आग्नेयो घातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याप्य* कफघातजः ॥ ३ ॥

यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसंभवः ।

अम्लपित्तसंभवच्छर्द्वैर्गविधारणाद्रक्तदुष्टौ सत्त्वां विसर्पोत्पत्तेहेतुसाम्यात्तदनन्तरं
विसर्पनिदानम् । छर्द्विवेगविपातस्य रक्तदूषकत्वे चरकवचनं यथा,—“छर्द्विवेगप्रती-
घातात् काले चानवसेवनात् । शरत्कालप्रभावाच्च शोणितं सप्रदुष्यति”—(च सू
स्था अ २४) इति । तस्य निदानपूर्विकां सख्यां निरुक्तिं चाह—लवणाग्निकेत्यादि ।
'विसर्पो न ह्यसद्यो रक्तपित्तं लक्ष्यते'—इति वचनान् लवणाग्निकेत्यादिक विशेषण
रक्तपित्तनिदानमुक्तम् । संसेवया सततसेवया दोषकोप संसेवादोषकोपस्ततः । अत्र,
आदिग्रहणाचरकोक्तानां हरितशाकशिण्डाकीप्रमृतीनां ग्रहणम् । सप्तमेति उल्लेखेण
कैकदोषजास्त्रय, सान्निपातज एक, त्रयो द्वन्द्वजा, इति सप्तप्रकारत्वमुक्तम् । सर्वत
परिसर्पणादिति सर्वत परिसर्पणात् परिसर्प, विविध सर्पणाद्विसर्प । यदुक्तं चरके,—
“विविध सर्पति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः । परिसर्पोऽथवा नाम्ना सर्वत परि-
सर्पणात्”—(च वि स्था अ २१) इति ॥ १-३ ॥

† रक्तं लसीका त्वद्व्यांसं दृश्यं दोषास्त्रयो मलाः ॥ ४ ॥

विसर्पानां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त घातयः ।

नक्तद्विद्वेतेत्यर्थः । इत्यत्र श्लेष्मकोहका श्लेष्मश्लेष्मिन्वत्त्वम् । सानिलमित्यादि सङ्घण-
माह—कम्पेत्यादि । घातयुतेऽम्ले कम्पादयस्तथा तपोदग्नादयो भवन्ति । कफानुगतस्य ल
क्षणमाह—वफेत्यादि । कफानुगतोऽम्ले कफनिष्ठीवनादिलिङ्गं स्वाय' (आ० ६०) ॥ ८-१२ ॥

* 'लवणादिभिर्विसर्पो रोगो भवति, स सप्तधा ज्ञेयः । संख्यासंज्ञासिमाह—पृथक्पृथ-
क्लिभिर्भ्रंशो विसर्पा द्वन्द्वजास्त्रय इत्यादि । मुगमम्' (आ० ६०) ॥ १-३ ॥

† 'लसीका जल, रक्तशब्देनात्र रक्तस्य सप्तधातुषु कृत्स्नत्वात् । वातश्च विसर्पमाह—तत्रे-

२ "विभ्रमर्षणमोहाश्च वातयुते" इति पाठाभिप्रायेण ।

तत्र वातात् स वीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥ ५ ॥
 शोथस्फुरणनिस्तोदमेदायासार्तिहर्षवान् ।
 पित्ताद्भुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥ ६ ॥
 कफात् कण्डूयुतः क्षिग्धः कफज्वरसमानरुक् ।
 सन्निपातसमुत्थश्च सर्वलिङ्गसमन्वितः ॥ ७ ॥

सर्वेषामेव रक्तादिदूष्यचतुष्टयदोषत्रयजन्यत्वमाह — रफमित्यादि । विसर्पस्य समा-
 नसामप्रोक्तत्वेऽपि कुष्ठान्नेदः कुष्ठान्घ्याये एव निरूपितः । दोषान्बन्धेनैव वातादिग्रहणे
 सिद्धे मला इति यत् कृतं, तदल्यर्थदुष्ट्या शरीरमलिनीकरणत्वं दोषाणां प्रतिपादयि-
 तुम् । सन्निपातजेऽसाध्यत्वमपि “सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति” (सु. नि.
 स्था. अ. १०)-इति वचनात् । तेन विकृतिविषमसमवेतत्वमस्य । चरके त्वन्तर्ज-
 बहिर्जमेदेन विसर्पः पठितः । यदाह,—“मर्मोपघातात् संमोहादयनानां विषटनात् ।
 तुष्णात्रियोगाद्देगानां विषमं च प्रवर्तनात् ॥ विद्याद्विसर्पमन्तर्जमाशु चाग्निबल-
 क्षयात् । अतो विपर्ययाद्वाह्यमन्यं विद्यात् श्लक्ष्णैः” (च. वि. स्था. अ. २१)-
 इति ॥ ४-७ ॥

* वातपित्ताज्वरच्छर्दिर्मूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः ।
 ग्रन्थिमेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः ॥ ८ ॥
 करोति सर्वमङ्गं च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ।
 यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत् स सः ॥ ९ ॥
 शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाऽऽशु च चीयते ।
 अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्याद्भुतं स च ॥ १० ॥
 मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतियलस्ततः ।
 व्यथतेऽङ्गं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीरयेत् ॥ ११ ॥
 हिकां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ।
 क्वचिच्छर्मरतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ॥ १२ ॥
 चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहप्रमोहवान् ।
 दुष्प्रवोधोऽश्रुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ॥ १३ ॥

त्यादि । वातज्वरसमव्यथ इति ‘विषयुर्विषमो वेगः’ इत्यादिकः । निस्तोदः शूलेन तुषत
 इव, मेदो विशीर्षत इव, अतिः पीडा, व्यायामो विस्तारवान्, हर्षो रोमहर्षः । पित्तिकमाह-
 पित्तादित्यादि । भुतगतिः शीघ्रगतिः । पित्तज्वरलिङ्गं इति “वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारः” इत्या-
 दिकः । अतिलोहितोऽतिरक्तः । कफजमाह—कफादित्यादि । कफज्वरसमानरुगिति “स्तेनिलं
 स्तिनित्रो वेगः” इत्यादिकः । सान्निपातिकमाह—सन्निपातेत्यादि । सर्वदोषलक्षणैर्भुक्तं
 इत्यर्थः (आ० द०) ॥ ४-७ ॥

* ‘वातपित्तज्वरस्यैः । ज्वरादिभिरुपद्रवैर्युतः । नीलः चापपक्षिवद्वा रक्तो वा स
 देशो भवति । अग्निदग्ध इवेति आशु शीघ्रगतिदग्ध इव स्फोटैरुपचीयते शुद्धिं नीयते, हुतं

आग्नेयविसर्पमाह,—वातपित्तादित्यादि । शीताङ्गारावकीर्णवदिति ज्वलदङ्गारेणैव व्याप्तमत्र मन्यते । शान्ताङ्गारासित इति निर्वाणाङ्गारवत् कृष्णवर्णं स देशो भवति । नीलो रक्तो वेति स देश क्षिग्धनीलो रक्तो वा भवति । अग्निदग्ध इवेति अग्निदग्धदेश इव । शीप्रगतत्वादिति शीप्रकारित्वात् । मर्मानुसारी हृदयाद्यनुसारी । व्यपत्तेऽङ्गमित्यत्रान्तर्भावितो प्यर्थः, तेन व्यथयतीत्यर्थः । निद्रा चेत्त्र हरेदिति सबध्यते । शर्म सुखम् । दुष्प्रबोधोऽध्रुते निद्रामिति निद्रा मरणरूपां प्राप्नोति ॥ ८-१३ ॥

*कफेन रुद्धं पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ।

रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्त्सिरास्त्रायुमांसगम् ॥ १४ ॥

दूपयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ।

प्रन्थीनां कुरुते मालां सरकां तीव्ररुग्ध्वराम् ॥ १५ ॥

श्वासकासातिसारास्यशोषहिक्रावभिन्नमैः ।

मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युताम् ॥ १६ ॥

इत्ययं प्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ।

प्रन्थिविसर्पमाह—कफेन रुद्ध इत्यादि । कफेनेति सहेतुकुपितेन, पवन सहेतुकुपित, तेन कफमारुतजावमस्योपपन्न भवति । भित्त्वा तं बहुधा कफमिति कफं विस्वार्य । रक्त वेति दूषयित्वेत्वेनेन वक्ष्यमाणेन सबध्यते । दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनामिति वृत्त वर्तुल, स्थूलमुच्छ्रान्त, खरं कठिन, एवरूपाणा प्रन्थीना मालां करोति, अथ च प्रन्थिविसर्पं सुश्रुतेऽपचीसज्ञया पठ्यते ॥ १४-१६ ॥—

†कफपित्ताज्ज्वरः स्तम्भो निद्रा तन्द्रा शिरोरुजा ॥ १७ ॥

अङ्गावसादविक्षेपां प्रलेपारोचकघ्नमाः ।

मूर्च्छाग्निहानिर्मंदोऽस्त्रां पिपासेन्द्रियगौरवम् ॥ १८ ॥

आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां स च सर्पति ।

प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् ॥ १९ ॥

पिङ्गकैरघकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ।

क्षिग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोथवान् गुरुः ॥ २० ॥

गम्भीरपाक प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ।

शीप्र, स विसर्प । अतीव बलवान् वागो निद्रा तन्द्रा च हरेत्राशयेत्, श्वास हिका च ईरयेत् प्रकोपयेत् । ईदृशीमवस्था गतो ना पुरुष, क्वचिच्छर्मं ह्यस्य न प्राप्नोति, नेषु भूमिशय्यामनादिषु, स्वत आत्मनैव, द्विष्ट पीडित, चेष्टमानो विद्वतां चेष्टां कुर्यात्, दु खप्रबोधो मनोदेहशमोर्ज्ज्वां निद्रा मरणरूपा, अध्रुते प्राप्नोति' (भा० ८०) ॥८-१३॥

*'कफं भित्त्वा विदार्य, वृद्धरक्तस्य मनुष्यस्य । त्वक्त्सिरास्त्रायुमांसगमिति रक्तविशेषणम् । अणु सूक्ष्म, स्थूलमसूक्ष्मम्' (भा० ८०) ॥ १४-१६ ॥—

† 'अङ्गावसादोऽङ्गखेदः, विक्षेपोऽङ्गानामितक्षेतक्ष प्रेरणम् । इन्द्रियगौरवमिति चक्षुरा-

१ "तत " इत्यत्र "स्वत " इति पाठानिप्रायेण । २ "मनोदेहशमोर्ज्ज्ज्वाम्"

इति पाठानिप्रायेण ।

पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पष्टस्त्रायुसिरागणः ॥ २१ ॥

शघगन्धी च वीसर्पः कर्दमाख्यमुदान्ति तम् ।

कर्दमविसर्पमाह,—कफपित्तादित्यादि । स्वप्न इति गात्रस्य स्वप्नता, आमोप-
वेशनमामस्य वचंसस्त्वजनम् । स च सर्पति प्रायेणामाशयं गृह्णन्कदेशमिति कफ-
पित्तयोरामाशयस्थत्वात् प्रायेणामाशये भवन्नेन्द्रेष्वपि भवतीत्यर्थः । पिडकैरिति
पिडकाभिः । मन्दिन इति मलदिग्धः । गम्भीरपाक इत्यन्तःपाकः, प्राज्योष्मा प्रचु-
रोष्मा । स्पष्टस्त्रायुसिरागण इति पृथिमांसगलेन स्नाय्वादीनां स्पष्टता । कर्दमाख्यमु-
दान्ति तमिति तं कर्दमसारूप्यात् कर्दमाख्यमिच्छन्ति ॥ १७-२१ ॥—

*वाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ २२ ॥

वीसर्पं माकृतः कुर्यात्कुलत्थसदृशैश्चितम् ।

स्फोटैः शोथज्वररुजादाहाद्यं श्याषशोणितम् ॥ २३ ॥

ज्वरातिसारौ घमथुस्त्वङ्ग्रांसदरणं क्लमः ।

अरोचकाविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः ॥ २४ ॥

क्षतविसर्पमाह—वाह्यहेतोरित्यादि । अयं च पित्तजे विसर्पेऽन्तर्भावनीयः, तेन
न सख्याधिक्यम् । तथाच भोजः,—“शस्त्रप्रहारैस्त्वैस्तु व्याडं दन्तनक्षैरपि । क्षते
वाऽप्यथवा भग्ने बहुदोषस्य देहितः । रक्तं पित्तं च कुपितं व्रणमाशु प्रपद्यते ।
सुरतस्त्रे समेते तु व्रणशोथं सुदाहणम् । आचितं तनुविस्फोटैः कृष्णैः पीतकसन्निभैः ।
पित्तवीसर्पवङ्गिष्ठं तस्य शेषं विनिर्दिशेत्”—इति ॥ २२-२४ ॥

†सिध्यन्ति घातकफपित्तकृता विसर्पाः

सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति ।

पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः

कृच्छ्राश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्वे एव ॥ २५ ॥

इति धीमाधवकरविरचिते भाषवनिदाने विसर्पनिदानं समाप्तम् ॥ ५२ ॥

साध्यत्वादिकमाह—सिध्यन्तीत्यादि । पित्तात्मकोऽञ्जनवपुरिति अत्यन्तमुद्रिक्तपि-
त्तोऽञ्जनसमवर्णतनुः, अमिविसर्पाख्यो न साध्य इति व्याख्यानयन्ति । कृच्छ्राश्च मर्म-

दीनां गौरवम् । लेपः स्रोतसां शुषिराणां क्षिप्ता धेष्मादिना । न चातिपीडाकरः । पिड-
कैः पिडकाभिरवर्णीणो व्याप्तः, किंमूर्तः (आतेपीतलोहितपाण्डुरः । अस्तिनः कृष्णः,
मेघकामोऽञ्जनाभः, स्फुटस्त्रायुसिरागण इति पृथिमासापगमेन आत्वादीनां स्फुटता,
श्यावलोहितं वर्णेन (भा० ६०) ॥ १७-२२ ॥

* ‘विसर्पोपद्रवानाह—ज्वरेत्यादि । मांसदरणं मांसविरागणम् । शेषं सुगमम्’
(भा० ६०) ॥ २२-२४ ॥

† ‘एकैकदोषजनितारूप्यः साध्याः, निशेषवः क्षतजश्चासाध्यः’ (भा० ६०) ॥ २५ ॥

१ “व्याल” इति पाठान्तरम् । २ “स्फुट” इत्यत्र “स्फुट” इति पा० ।

स्विति असाध्यत्वेन कृच्छ्रत्व बोद्धव्यम् । यदाह । भोज ,—“वर्ज्यसु क्षतजस्तोषा सञ्चि-
यातास्तु यो भवेत् । भिषजा जानता स्याज्या सर्व एव तु मर्मजा ”—इति ॥ २५ ॥

इति श्रीऋग्दत्तकृत्यायां मधुकोशव्याख्यायां विस्फोटनिदान समाप्तम् ॥ ५० ॥

अथ विस्फोटनिदानम् ।

*कृद्धम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च ।

तद्वर्तुदोषेण विपर्ययेण कुप्यन्ति दोषाः पचनादयस्तु ॥ १ ॥

त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसास्यीनि प्रदूष्य च ।

घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरान् ॥ २ ॥

प्रायेण दोषदूष्यचिरित्सासाम्याद्विस्फोटनिदानमाह—कट्टित्वादि । अजीर्णाध्यशा-
नातपैश्चेति अजीर्णाशनमपक्वद्रव्यस्याशन, अम्यशनमजीर्ण भोजन, अथवा अजीर्ण
स्वरूपतो हेतुरध्यशन च । ऋतुदोषेणेति शीतोष्णादीनामतियोगेन । विपर्ययेणेति
ऋतुविपर्ययथ ऋतुसमावसान्यथाभाव । एभिर्हेतुभिर्न्यासभाव प्रत्येक दोषत्रयप्र
योपो बोद्धव्य । ज्वरपुर सरानित्यनेन ज्वरस्य पूर्वरूपतां दर्शयति ॥ १ ॥ २ ॥

†अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः ।

कचित् सर्वत्र चा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः ॥ ३ ॥

शिरोरुकुशूलभूयिष्ठं ज्वरस्तृद् पर्वमेदनम् ।

सकृष्णवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥ ४ ॥

ज्वरदाहयजाक्ष्रावपाकवृष्णाभिरन्वितम् ।

पीतलोहितवर्णं च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥ ५ ॥

छर्धरोचक्रजाल्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुताः ।

अवेदनश्चिरारपाकी स विस्फोटः कफात्मकः ॥ ६ ॥

वातपित्तवृत्तो यस्तु शुचते तीव्रवेदनाम् ।

कण्डूस्तेमित्यगुह्यभिर्जानीयात्कफघातिकम् ॥ ७ ॥

कण्डूदाहो ज्वरदृच्छिरेतस्तु कफपैत्तिजः ।

विस्फोटस्वरूपमाह—अग्निदग्धनिभा इत्यादि । रक्तपित्तजा इति सर्वत्रैव
विस्फोटे रक्तपित्तबोध्यभिचारित्व, यथा शूटे वातस्य, वातानुबन्धोऽप्यत्र बोद्धव्य ।
यदाह भोज ,—“यदा रक्तं च पित्तं च वातेनागुगतं स्वचि । अग्निदग्धनिगान्
स्फोटान् पुरुह सर्वदेहगार ॥ सज्वरान् सपरीशदान् विद्याद्विस्फोटकान्तु तान्”—
इति ॥ ३-७ ॥—

* ‘विस्फोटकसंभ्रामिमाह—स्वचनित्वादि’ (भा० ६०) ॥ १ ॥ २ ॥

† ‘माश्रा इति ज्वरलोषां पूर्वरूपानेन शेष । कचिदिति कचिच्छरीरदेहे । सज्व
शरीरस्य हेदरूपं, पर्वमेदं सन्धिपुटजनम्’ (भा० ६०) ॥ ३-७ ॥

*मध्ये निम्नोन्नतोऽन्ते च कठिनोऽल्पप्रपाकवान् ॥ ८ ॥

दाहरागत्पामोहच्छर्दिमूर्च्छारुजाज्वराः ।

प्रलापो वैपथुस्तन्द्रा सोऽसाध्यः स्याद्विदोपजः ॥ ९ ॥

साक्षिपातिरुलक्षणमाह—मध्य इत्यादि । मध्ये निम्नोन्नतोऽन्ते चेति मध्ये निम्नो-
ऽन्ते चोन्नत इत्यर्थः । निम्नोन्नत इति प्रयोगोऽसिद्धस्यानित्यत्वेन । एवं संपूर्णलक्षणो
यत्रिदोपजः सोऽसाध्यः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रक्ता रक्तसमुत्थाना गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ।

वेदितव्यास्तु रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना ॥ १० ॥

न ते सिद्धिं समायान्ति सिद्धैर्योगशतैरपि ।

एकदोपोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोपजः ॥

सर्वदोपोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ ११ ॥

इति धीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने विस्फोटनिदानं समाप्तम् ॥ ५३ ॥

रक्तजलक्षणमाह—रक्ता इत्यादि । रक्तसमुत्थाना इति लक्ष्यपदं, वेदितव्यास्तु
रक्तेनेति लक्षणपदं, यथा अस्मरीहेतु तत्पूर्वमिति; अयमर्थः—रक्तसमुत्थानाश्च
विस्फोटा भवन्ति ते च कथं विज्ञेया इत्यत उक्तं वेदितव्यास्तु रक्तेनेति; अथवा
रक्तसमुत्थाना इति रक्तं समुत्थापयन्तीति निरुच्य रक्तच्छर्दनमभिमतगाचार्यस्व,
वेदितव्यास्तु रक्तेनेति पदस्य कारणद्योतकस्याव्यवस्थानात् । घोरोऽत्यन्तदुःखदः ।
भूर्युपद्रव इति अत्र विसर्पोक एवोपद्रवो ज्ञेयः ॥ १० ॥ ११ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तहतायां मधुकोशव्याख्यायां विस्फोटनिदानं समाप्तम् ॥ ५३ ॥

अथ मसूरिकानिदानम् ।

कङ्कम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः ।

दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः ॥ १ ॥

कूरप्रहेक्षणाद्यापि देशे दोषाः समुद्धताः ।

जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः ॥ २ ॥

मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसूरिकाः ।

तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिभ्रमः ॥ ३ ॥

त्वचि शोथः सर्ववर्ण्यो नेत्ररागश्च जायते ।

विस्फोटप्रभेदत्वात् प्रायेण तुल्यनिदानत्वाच्च मसूरिकानिदानम् । तस्या निदान-
पूर्विकां संप्राप्तिमाह—कङ्कम्लेत्यादि । विरुद्धाध्यशनाशनैरिति विरुद्धैरक्षैरध्यशनैश्च,

* 'अल्पप्रपाकत इति अल्पपाकवानित्यर्थः । मोह इन्द्रियाणाम्' (भा० द०) ॥८॥१५

† 'रक्ता रक्तवर्णाः, रक्तसमुत्थाना इति रक्तसमुत्थानाश्च विस्फोटा भवन्तीत्यर्थः । ते
च निचहेतुभिः दुष्टिभिरु रक्तेन वेदितव्याः' (भा० द०) ॥ १० ॥ ११ ॥

१ अयमेवाहशमेव पाठ मनुने ।

‘विरुद्धाध्यशनेन तु’ इति पाठो वा । दुष्टनिष्पावशाकाद्यैरिति दुष्टं व्यापन्नमलं, निष्पावः
 शिम्बिबीजं, आद्यशब्दान्मध्यालुकादिग्रहणम् । प्रदुष्टपवनोदकैरिति विषकुसुमादिसंस्पर्-
 शान् प्रदुष्टः पवनस्तयोदकं च तैः । क्रूरप्रहेक्षणाचेति शर्नधरादयो देशसोभकराः
 क्रूरप्रहास्तेपामीक्षणात् । दुष्टरक्तेन सङ्गता इत्यनेन रक्तस्य कट्फलादिभिर्हेतुभिर्विशेषेण
 कोपं दर्शयति । अत एवोक्तं तन्त्रान्तरे—“पित्तं क्षोणितसंछटं यदा दूषयति त्वचम् ।
 तदा करोति पिडकाः सर्वगात्रेषु देहिनाम् ॥ मसूरमुद्गमापाणां तुल्याः कोलोफमा
 अपि । मसूरिकास्तु ता ज्ञेयाः पित्तरक्षायिका युधैः”—इति ॥ १-३ ॥—

स्फोटाः श्याधारुणा रुक्षास्तीव्रवेदनयाऽन्विताः ॥ ४ ॥

काठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसंभवाः ।

सन्ध्यस्थिपर्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिः क्लमः ॥ ५ ॥

शोपस्ताल्योष्ठजिह्वानां तृष्णा चारुचिसंयुता ।

वातजामाह—स्फोटा इत्यादि । चिरपाका इति विकारप्रभावात् ॥ ४ ॥ ५ ॥—

रक्ताः पीतसिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः ॥ ६ ॥

भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ।

विद्भेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णाऽरुचिस्तथा ॥ ७ ॥

मुषपाकोऽक्षिरागश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ।

पित्तजामाह—रक्षा इत्यादि । ज्वरस्तीव्रः सुदारुण इति तीव्रक्षण्डवेगः, सुदारुणो
 बहुदुःखेनाविदुःसहः ॥ ६ ॥ ७ ॥

रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥ ८ ॥

कफप्रसेकः स्तैमित्यं शिरोरुग्गात्रगौरवम् ।

हृत्पासः सारुचिर्निद्रा तन्द्रालस्यसमन्विताः ॥ ९ ॥

श्वेताः क्षिग्धा भृशं स्थूलाः कण्ठरा मन्दवेदनाः ।

मसूरिकाः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्तिताः ॥ १० ॥

रक्तजामाह—रक्तजायामित्यादि । एते विकाराः पित्तलक्षणा इति पित्तत्रमसूरील-
 क्षणत्वेन उक्त्वा ‘रक्ताः पीतासिताः स्फोटा’ इत्यादयो ये ये विकारास्ते रक्तजायां
 भवन्ति । अत्र कफजामनुश्लेष पित्तजाया अनन्तरं रक्तजाया उक्तिः पित्तलक्षण-
 स्थातिरिष्टस्याव्यवहितत्वेन सुराग्रहणार्थं, रक्तरससमत्वाद्रक्तमलत्वाद्वा पित्तस्य पित्त-
 जामभिधायिण्याः कपनं, सर्वत्र कृतस्य समर्थनाय ॥ ८-१० ॥

* नीलाश्चिपिटविस्तीर्णां मध्ये निम्ना महायज्ञः ।

चिरपाकाः पूतिस्त्रायाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥ ११ ॥

कण्ठरोधाद्युचित्तम्भप्रलापारतिसंयुताः ।

दुधिकित्स्याः समुद्दिष्टाः पिडकाश्चर्मसंश्लिताः ॥ १२ ॥

* नीलाश्चाक्षुषमदिमाः । मध्ये निम्ना इत्युक्ते प्रान्तोत्तरं वैदम् । प्रभूताः
 प्रभूताः । कण्ठरोधः कण्ठश्लेष्मः, प्रलापोऽप्रसन्नभाषनं, दुधिकित्स्या अजाप्याः, धर्मसंश्लिता
 ‘धामपास’ इति रथाशः’ (भा० ६०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

रात्रिपातिकलक्षणमाह—नीला इत्यादि । चिपिटविस्तीर्णा इति चिपिटश्चिउज्ज इति ख्यातः, तद्वद्विस्तृताः । चर्मसंज्ञिता इति 'चर्मदल' इति ख्याताः ॥ ११ ॥ १२ ॥

* रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः ।

कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्विकाः ॥ १३ ॥

मसूरिकायाः प्रकारं रोमान्तिकामाह—रोमकूपोन्नतिसमा इत्यादि । रागिण्य इति लोहिताः, ज्वरपूर्विका इति ज्वरपूर्वरूपाः ॥ १३ ॥

तृतीयबहुदसंकाशास्त्वग्गतास्तु मसूरिकाः ।

स्वल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोर्यं स्रवन्ति च ॥ १४ ॥

रक्तस्या लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः ।

साध्या नात्यर्थदुष्टाश्च भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च ॥ १५ ॥

मांसस्थाः कठिनाः स्निग्धाश्चिरपाका घनत्वचः ।

गात्रशूलवृषाकण्डूज्वरारतिसमन्विताः ॥ १६ ॥

मेदोजा मण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नताः ।

घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः ॥ १७ ॥

संमोहारतिसंतापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्सरेत् ।

क्षुद्रा गात्रसमा रुक्षाश्चिपिटाः किञ्चिदुन्नताः ॥ १८ ॥

मज्जोत्था भृशसंमोहवेदनारतिसंयुताः ।

छिन्दन्ति मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति हि ॥ १९ ॥

अमरेणेव विद्धानि कुर्वन्त्यस्यीनि सर्वतः ।

पक्वाभाः पिडकाः स्निग्धाः सूक्ष्माश्चात्यर्थवेदनाः ॥ २० ॥

स्तैमित्यारतिसंमोहदाहोन्मादसमन्विताः ।

शुक्रजायां मसूर्यां तु लक्षणानि भवन्ति हि ॥ २१ ॥

निर्विष्टं केवलं चिह्नं दृश्यते न तु जीवितम् ।

दोषमिथास्तु सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः ॥ २२ ॥

त्वग्गता रक्तजाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा ।

श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः ॥ २३ ॥

* 'रोमकूपोच्छ्रयाः' ॥ १३ ॥

† 'अत्यर्थं चेन्न दुष्टा तदा साध्या । अत्रापि स्वल्पदोषानुबन्धत्वेन साध्यत्वम् । मृदुर्वो मृदुस्पर्शाः, घोरज्वरपरीता इति दाहणज्वरो वतः । संमोह इन्द्रियाणाम् । क्षुद्राः तन्म्यः, गात्रसमाः शरीरसम्बन्धाः, चिपिटाः चिपिटाकाराः । मर्मधामानि मर्मस्थानानि हृत्पदादीनि । पक्वाकारा अननुपकाः । अन्ये 'पक्वाभाः' इति पठन्ति, तत्र कर्दमाभाः । र्श्याः मसूणाः । धातुगतानां दोषजानामपि साध्यत्वमाह—त्वग्गता इत्यादि' (भा० द०) ॥ १४-२३ ॥

‡ 'सूक्ष्माः' इत्यत्र "रुक्ष्णाः" इति पा० ।

रसादिसप्तधातुगतमसूरिकालिङ्गमाह— तोययुद्धुदसकाशा इत्यादि । अत्र दुष्टदूष्य-
प्रभावात्तोययुद्धुदसकाशादीनि दोषलक्षणानि च भवन्ति, दोषमन्तरेण दूष्यदुष्टैर-
भावात्, अत एव वक्ष्यति,—‘दोषमिथाश्च सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणे’ इति । त्वक्
शब्देनान रसोऽभिधीयते, धातुगतप्रस्तावात् । त्वग्गता साध्या, अल्पदोषसङ्घा-
द्रक्तजाया अपि साध्यत्वेनाभिधानात् । मासस्था कृच्छ्रसाध्या, अल्पवगाददोषदुष्टे ।
मेदोजाया कश्चिदाभ्यो विनिस्तरैदित्यनेनात्यन्तकृच्छ्रसाध्यत्व बोधयति, अस्थिमध्य-
स्थितत्वान्मग्ध । धुरा इत्यादिना अस्थिमज्जगतयो समानं लिङ्गम् । मज्जोत्था
इत्यत्र मज्जमहणादस्फोऽपि ग्रहण, आधारत्वात्, अत एव वक्ष्यति,—‘भ्रमरेणेव
विद्वानि पुर्षन्त्यस्थीनि सर्वत’—इति । मर्मैषामानीति मर्मस्थानानि । पक्वमा
इत्यादिना शुष्कजाया लिङ्गम् । दृश्यते न तु जीवितमिति गम्भीरधातुगतदोषदुष्टेः
शुष्कजाया असाध्यत्वम् । अस न्यायस्य समानतया अस्थिमज्जगतयोरप्यसाध्यत्वं
बोद्धव्यम् ॥ १४-२३ ॥

*वातजा वातपित्तोत्थाः श्लेष्मवातकृताश्च याः ।

कृच्छ्रसाध्यतमास्तास्ताद्यज्ञादेता उपाचरेत् ॥ २४ ॥

असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ।

प्रवालसदृशाः काश्चित् काश्चिज्जम्बूफलोपमाः ॥ २५ ॥

लोहजालसमाः काश्चिदतसीफलसंनिभाः ।

आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥ २६ ॥

वातजा इत्यादि । वातजादय सन्निपातोत्थान्ता असाध्या । एनासा समूर्च्छन-
विशेषजनितवक्ष्यमाणप्रवालादिवर्णयोगादसाध्यत्व, तेनैतद्गणविरहे वातजायाधिकित्वा
विधिरप्युक्त उपपद्यत इति चेत् । अन्ये तु वातजादय एता स्वल्पत एषामाध्या,
चिरित्तोक्लिप्तु वातजादीना महाख्यनिषेधार्थं, विज्ञान्तरसम्भवार्यं च तासां वक्ष्यामि
लक्षणमित्युच्यमित्याहु । तासामिति असाध्यवातजादीनाम् लोहजालसमा इति जाल
जालकं गुडकमिति यावत्, तद्गतृष्णवर्णा । अतसीफलसनिभा इति उमापत्तर्ण-
तुल्यवर्णा । अनुकवर्णान्तरसप्रहार्यमाह—आसां बहुविधा इत्यादि । दोषभेदत इति
वातपित्तादिदोषविशेषात्, दुष्टविशेषादित्यन्ये ॥ २४-२६ ॥

†कासो द्विषा प्रमेहश्च ज्वरस्तीग्रः मुदाद्यः ।

प्रलापश्चारतिर्भूच्छां सृष्णा दाहोऽतिधूर्जता ॥ २७ ॥

मुद्गेन प्रमथेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा ।

कण्ठे घृष्टुरकं एत्वा भ्यतिल्यत्यर्थवेदनम् ॥ २८ ॥

मसूरियाभिभूतस्य यस्मैतानि भिषग्वरैः ।

लक्षणानि च दृश्यन्ते न दद्याद्भ्र भेषजम् ॥ २९ ॥

सर्वमसूरिकाया आवस्थिक लिङ्गमाह—दास इत्यादि । ज्वरस्तीग्र मुदाद्य इति
अत्र मुदाद्य इति परेण संव्यप्यते, तेन मुदाद्य प्रत्यय । अतिधूर्जता जिह्वा-

* ‘दोषदूष्यसंमूर्च्छां तादृशेष्वन्तरेण लक्षणात्—प्रवालेत्यादि’ (भा० ६०) ॥ २४-२६ ॥

† ‘प्रमेह इत्यादि’ ज्वरस्तीग्र इति तीग्रमेव । मुदास्यो पोर (भा० ६०) ॥ २७-२९ ॥

यनम् । तथा प्राणेन चक्षुपेत्यत्र रजं सवेदिति संबध्यते । श्वसितीति श्वासो भवति ॥ २७-२९ ॥

* मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निःश्वसेत् ।

स भृशं त्यजति प्राणान् तृपातो चायुद्वपितः ॥ ३० ॥

सामान्येनासाध्यत्वमाह—मसूरिकाभिभूतो य इत्यादि । घ्राणेन निःश्वसेदिति मुखव्यतिरेकेण घ्राणेनैव निःश्वसेत्, सर्ववाक्यानामवधारणफलत्वात् ॥ ३० ॥

† मसूरिकान्ते शोधः स्यात् कूर्परे मणिवन्धके ।

तथाऽसफलके चापि दुश्चिकित्श्वः सुदारुणः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मसूरिकानिदानं समाप्तम् ॥ ५४ ॥

मसूरिकाया उपद्रवमाह—मसूरिकान्ते इत्यादि । दुश्चिकित्स इति दुःशब्दोऽयं निषेधे, तेनासाध्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मसूरिकानिदानं समाप्तम् ॥ ५४ ॥

अथ क्षुद्ररोगनिदानम् ।

‡ क्षिग्धाः सवर्णा ग्रथिता नीरुजो मुद्गसंनिभाः ।

कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिकाः ॥ १ ॥

विसर्पादीनामक्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्सितानामभिधानेन क्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्सितानां क्षुद्ररोगाणां पारिशेष्यात् क्षुद्ररोगनिदानम् । ननु, यदि क्षुद्रत्वमेपां हेतुलक्षणचिकित्सा-त्पत्वेन तर्हि अग्निरोहिणीकाशीनां त्रिदोषत्वेन हेत्वादिबाहुल्यात् कथं क्षुद्रत्वं ? नैवं, बाहुल्येन तावत्, छत्रिणो गच्छन्तीतिवत्; किंवा अवान्तरभेदविरहः क्षुद्रत्वं, येनात्र वक्तव्यानामजगल्लिकाशीनां न दोषद्वय्यादिकृतभूरिसंख्यामेदेन त्रणज्वरादिवभि-दंशः, किंतु प्रत्येकं स्तोत्रसंख्ययाऽभिधानं तेषाम् । अन्यदत्त्वाह—क्षुद्रशब्दोऽप्ये रौद्रे च वर्तते, तेन यथायोरयं सर्वत्र व्यवस्था दृश्यते; रौद्रे क्षुद्रशब्दो यथा—“क्षुद्रा मृगा यत्र शान्ताश्चेरुन्धैः समं शृणुः”—इति । क्षुद्राणां बालानां रोगाः क्षुद्ररोगा इति

* 'यः प्रदूषितो मसूरिकाभिः पीडितो नरो भृशं तृपातो भवति, स तथाविधो नरः प्राणांस्त्यजति' (आ० द०) ॥ ३० ॥

† 'मसूरिकान्त इत्यादि । कूर्परे जानुकूर्परे, मणिवन्धने सुट्टिकायां, असफलके पार्श्व-योरपरि' (आ० द०) ॥ ३१ ॥

‡ 'क्षुद्ररोगाणां मसूरिकारम्भकत्वादत्रोऽनन्तर क्षुद्ररोगनिदानारम्भः । क्षुद्रा लघवः, निल-कालकाभिप्रायेण; अग्निरोहिणीवस्मीकप्रमृतीनामभिप्रायेण क्षुद्रास्तीक्ष्णाः, अथवा पूर्वा-चार्यपट्टिता पारिभाषिकीय संज्ञा, क्वाथपाकसंज्ञावत् । सवर्णा शरीरसमवर्णा, ग्रथिताका-रत्वेन व्यवसिन्ता । प्रत्येकं बालानामन्येषामप्यजगल्लिका भवति' (आ० द०) ॥ १ ॥

१ "वां प्रदूषितः" इति पाठाभिप्रायेण ।

वेचित् । एवमप्यजगद्धिकादिपूतनाशीनामेव परिग्रहो न त्वन्येषाम् । संक्षेपेण चतु-
 र्धत्वारंशद्विकारानत्र यकव्यान् क्रमेण दर्शयति—क्षिपेत्यादि । भोजे तु मूषिकाक-
 र्णमुष्कोशफलाशःप्रभृतयोऽधिकविकाराः पठ्यन्ते, ते च मधुते विकारस्यानन्याद-
 नुमता एव । यालनामिति प्रायोभावित्वाद्दुष्कं, तेनावालयानामपि दृश्यमानाः संग-
 ष्टन्ते ॥ १ ॥

यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंधिता ।

पिडका कफवाताभ्यां यवग्रन्थेति सूच्यते ॥ २ ॥

यवग्रन्थामाह—यवाकारेत्यादि । यवाकारेति यवग्रन्थे इत्यादि ॥ २ ॥

*घनतमवक्रां पिडकामुद्रतां परिमण्डलाम् ।

अन्नालजीमल्पपूर्यां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥ ३ ॥

अन्नालजीमाह—यनामित्यादि । अन्नालजी म्नायुगता भोजवचनादवगन्तव्या ।
 यदुष्कं—“क्षेप्मानिलौ धितौ म्नायुं पिडरां परिमण्डलाम् । दुष्टौ जनयतोऽवकामत्प-
 पूयानकण्डुराम् ॥ धामोदुम्बरसंकाशां विद्यादन्नालजी तु ताम्”—इति ॥ ३ ॥

विद्युतास्यां महादाहां पक्षोदुम्बरसंनिभाम् ।

विद्युतामिति तां विद्यात्पित्तोत्थां परिमण्डलाम् ॥ ४ ॥

पित्तनामाह—विद्युतास्यामित्यादि । पित्तनापिडकावादिदृशतमुत्थायां विद्युतासंज्ञा ॥ ४ ॥

†ग्रथिताः पञ्च वा पट्टा दारुणाः कच्छपोपमाः ।

कफानिलाभ्यां पिडका शेषाः कच्छपिका युधैः ॥ ५ ॥

कच्छपिकाश्लेषमाह—ग्रथिता इत्यादि । दारुणाः कठिनाः । मध्योद्यतत्वेन
 पर्यन्तात्पत्वेन च कच्छपिकासंज्ञा ॥ ५ ॥

‡प्रीवांसकक्षाकरपाददेशे सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः ।

ग्रन्थिः स पल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम् ॥ ६ ॥

मुत्तरनेकैः श्रुतितोदयद्विर्धिसर्पयत्सर्पति चोन्नताग्रैः ।

पल्मीकमाहुर्भिपजो विकारं निप्रत्यनीकं चिरजं विदेषात् ॥ ७ ॥

पल्मीकश्लेषमाह—प्रीवांसेत्यादि । पल्मीकवदित्यनेन प्रशुभित्तरत्वेन तसुच्छि-
 तत्वं दूरावगादमूलत्वं च लशप्यते । अत एव चिरित्सायामवगादमूलशोधनार्थम-
 मिशाराभ्यां चित्तिसेदित्युक्तम् ॥ ६-७ ॥

§पञ्चकर्णिकवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् ।

इन्द्रविद्यां तु तां विद्यात्तपित्तोत्थितां मिश्रम् ॥ ८ ॥

इन्द्रविद्यामाह—पञ्चकर्णिकवदित्यादि । पञ्चकर्णिकवन्मध्ये इति पञ्चवराटवत् ॥ ८ ॥

* अन्नालजी वदिरंजरदिना, अन्तमुंभी, शान्काभिरा ए' ॥ ३ ॥

† अस्ते उन्नतत्वेन पर्यन्ते नज्जपेत च कच्छपिकाश्लेषा' (भा० २०) ॥ ५ ॥

‡ निप्रत्यनीकनशाप्यम्' (भा० २०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

§ पञ्चकर्णिकवन्मध्ये विद्यात्तपित्तोत्थिताम्' (भा० २०) ॥ ८ ॥

*मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरकं पिडकाचितम् ।

रजाकरीं गर्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजाम् ॥ ९ ॥

गर्दभिकामाह—मण्डलमित्यादि । गर्दभिका यद्यपि समानतन्त्रे न पठ्यते तथाऽपि सर्वत्र सुधुत्सेऽभिधीयते; अनिगीतपाठेन व्यवस्थितैव ॥ ९ ॥

वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयधुर्दनुस्तन्धिजः ।

स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पापाणगर्दभः ॥ १० ॥

पापाणगर्दभलक्षणमाह—वातेत्यादि । स्थिरः कठिनः, पापाणयत् क्वाठिन्यात् पापाणगर्दभः लोके 'गलवट्ट' इति ख्यातः ॥ १० ॥

कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिडकामुप्रवेदनाम् ।

स्थिरां पनसिकां तां तु विद्याद्वातकफोत्थिताम् ॥ ११ ॥

पनसिकामाह—कर्णश्लेखादि । एषा भोजे 'समन्ततः' इति वचनात् कर्णस्य वहि-
रपि भवतीति केचिद्याचक्षते । यदुक्तं,—“कफवातां प्रवृत्तितौ मांसमाश्लिख कर्णयोः ।
समन्ततः परिस्रव्यां कुतः पिडकां स्थिराम् ॥ विपमां दाहसंयुक्तां विद्यात् पन-
सिकां तु ताम्”—इति । तत्तु न सम्यक्, समन्तत इत्यस्य कर्णाभ्यन्तरे एवोपरश-
त्वान् । हृदये वाग्रन्त्रे दाहकाकारैर्यमिति केचित् । अस्यां वातकफजायां भोजे
दाहपाठो विवृतिविषमसमवायादधिष्ठानभूतरक्तप्रभावाद्दाहवृत्तव्यः ॥ ११ ॥

विसर्पचतसर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।

दाहज्वरकरः पित्तात्स शोथो जालगर्दभः ॥ १२ ॥

जालगर्दभलक्षणमाह—विसर्पवदित्यादि । अपाकरानिति ईषराकान्, पित्तह-
तत्वेन सर्वथा पाकाभावस्यायुक्तत्वादिति चक्रः, किंतु पाकरहित एवायमुपलभ्यते ।
पित्तादित्युद्भूतपित्तात्, तेन भोजोक्तं पित्तोत्पन्नदोषप्रयजन्यत्वमस्यापि कर्णं भवति ।
य यदाह,—“पित्तोत्कटाग्रसो दोषा जनयन्ति त्वगाधिताः । द्वापरं रक्तं तनुं शोथन-
पाकं षडुपेक्षितम् ॥ विसर्पिनं सदाहं च तृष्णाज्वरममन्वितम् । विषर्षमाहुन्तं व्याधि-
नपरे जालगर्दभम्”—इति । जन्तुकर्णव्याह—“पित्ताधिक्यस्य तीव्रदाहो रक्तमाथो
निगमंश्चरकरो जालगर्दभः”—इति । अपनमिवात इति त्यागो विकारः ॥ १२ ॥

पिडकामुत्तमाहृत्वां वृत्तामुप्ररुजाज्वराम् ।

सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरियेष्टिकाम् ॥ १३ ॥

पाहृत्वाभ्यांसकशेषु रुष्णस्फोटं सचेदनाम् ।

पित्तप्रकोपसंभूतां कक्षामित्यभिनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥

इतिरियेष्टिकालक्षणमाह—पित्तकामित्यादि । सर्वात्मिकां सर्वात्मिकां
सर्वशेषनाम् । सर्वात्मिकामित्यनेन सर्वशेषनाम् इति पुनः सर्वात्मिका इति वदने पि-
ष्टिकविषमसमवायात्कक्षस्थितिरित्येव प्रलेकदोषविक्रियुक्ततां क्वापयति ॥ १३ ॥ १४ ॥

* 'इत्थं वृत्तम् । रुष्णप्रमुप्रवृत्तम्' (भा० २०) ॥ ९ ॥

† 'वृत्तमाहृत्वां शिशोर्गाम्' (भा० २०) ॥ १३ ॥ १४ ॥

‡ 'मण्डलमवर्तनीनाम्' इति वादान्तरम् ।

एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसंनिभाम् ।

द्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धमालां प्रवक्षते ॥ १५ ॥

गन्धमालामाह—एकामित्यादि । एकामेतादृशीमिति कशोर्कैककृष्णस्फोटसदृशीम् ॥ १५ ॥

*कक्षभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः ।

अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसंनिभाः ॥ १६ ॥

सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा हन्ति मानवम् ।

तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सर्वदोषजाम् ॥ १७ ॥

अग्निरोहिणीलक्षणमाह—कक्षेत्यादि । सप्ताहाद्वा दशाहाद्वैत्यमिधानमसाध्यत्वख्यापकमनुपपन्नमाहोद्वयम् । उपपन्नात् पुनरियं साध्यैव, अत एवास्याधिकित्साभिधानं चरकेणाप्याग्निरोहिणीं प्रत्यभिहितं,—“ सन्ति ह्येवविधा रोगाः साध्या दाहणसमताः । ये हन्युरनुपपन्ना मिथ्यारभ्जेण वा पुनः” (च. सू. स्या. अ. १८)—इति । तन्त्रान्तरमपि,—“पित्तकोट्टा दोषाः प्रकीर्णाहारसंनिभान् । पक्षभागेषु कुर्वन्ति तीव्रदाहरुजाज्वरान् ॥ मांसावदारणान् स्फोटान् ये हन्युरनुपपन्नात् । पक्षादशाहाद्वर्षांवा सा ज्ञेया वहिरोहिणी” —इति । वातपित्तनकाधिनयाद्यथानमं सप्ताहादिकि-
कल्प. ॥ १६ ॥ १७ ॥

निखमांसमधिष्ठाय वायुः पित्तं च देहिनाम् ।

सुर्वाते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् ॥ १८ ॥

तदेवाल्पतरैर्दोषैः परुषं कुतलं यदेत् ॥ १९ ॥

चिप्पमाह—नखेत्यादि । तं व्याधिं चिप्पमिति चिप्पमहुतिवैष्टकमिति रूपात् ॥ चरके त्वक्षतनामायं विकारः । यदुक्तं,—“रोगोऽधुतधर्मनस्तान्तरे स्यान्मांसाद्यदोषो मृशदाहपाकः” (च. वि. स्या. अ. १२)—इति ॥ १८ ॥ १९ ॥

गम्भीरामत्पसंरम्भां सवर्णामुपरिस्थिताम् ।

पादस्यानुशयीं तां तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ॥ २० ॥

अनुशयीलक्षणमाह—गम्भीरामित्यादि । गम्भीरामित्यन्त पाकेन । अल्पसंरम्भामित्यल्पशोषाम् ॥ २० ॥

* वाताधिरे. सप्ताहात्, विद्याधिरे दशाहात्, कक्षाधिरे. पक्षादिपूजम् (आ० ६०) ॥ १६ ॥ १७ ॥

† अन्वे तु “तमेवाधुतरोगात्प तथोपनखिलित्वे” इत्यधिक प्रथमपीयते । तदेव चिप्पमिति (आ० ६०) ॥ १८ ॥ १९ ॥

‡ “कषादन्तःप्रपाकिनी विद्यादनुशयी निरह” इति केचन पठं पठन्ति । पनीसितां मलके सितामिति व्याख्यते (आ० ६०) ॥ २० ॥

विदारीकन्दयद्वा कक्षमङ्गणसन्धिषु ।

विदारिका भवेद्वा सर्वजा सर्वलक्षणा ॥ २१ ॥

विदारीलक्षणमाह—विदारीलादि । विदारिका भवेद्वा सर्वजा सर्वलक्षणेत्यत्र केचिदसर्वजा, असर्वलक्षणेति उभयत्रापि ननः प्रयोगमिच्छन्ति, तेनासर्वजा इति सर्व-
दोषैः सन्निपतितैर्न भवति, असर्वलक्षणेति सन्निपातलक्षणरहितैस्त्वयः । तेन प्रलोक-
दोषद्वन्द्वजात्वेन पद्धिषा सन्निपातमात्रेण न भवतीति वाक्यार्थः । किंत्वयं पक्षो वय-
न्निमतः स्वादाचार्यस्य, तदा व्यत्ययं 'पद्धिषा व्यक्तदोषजा' इति पदं कृतं स्यात् ।
किं बहुप्रपञ्चत्वेन क्षुद्रत्वासङ्गतिश्च । अपरे 'असर्वजा सर्वलक्षणा' इति पठन्ति;
तदपि न संगतं, सर्वदोषैर्न भवत्यथ सर्वदोषलक्षणा भवति हन्त तर्हि लिङ्गिनमन्त-
रेण लिङ्गप्रादुर्भावप्रसङ्गः । अन्ये तूत्तरपद एव ननः प्रयोगात् 'सर्वजाऽसर्वलक्षणा'
इति वदन्ति; सः यदि सर्वेषां लक्षणानि सर्वलक्षणानि तान्यविद्यमानानि यस्मादिति,
तदा कथं लिङ्गमन्तरेण लिङ्गिनः परोक्षस्य परिच्छेदोदयः । अथ सर्वाणि च तानि
लक्षणान्यविद्यमानानि यस्मादिति, सन्निपातजात्वेऽप्यसंपूर्णलक्षणेत्वर्थः । एतदपि न
सङ्गतं, यद्यप्यपक्षोऽभीष्टः स्यात्तदाऽसर्वलक्षणेति न वक्तव्यमत्र स्यात्, सर्वत्र न्याय-
स्यास्य समागत्वात्; हेत्वन्तु रूपकोपचलेन हि सर्वत्र सर्वाण्यल्लिङ्गसङ्गतिः । सर्वेषु-
लक्षणात्वेन दोषाणां हीनबलत्वं समग्रदानामनारम्भकत्वं वा शक्यमेवासिन्न पक्षे यत्तु,
किंतु तथानिश्चयः; ततश्चोभयत्रापि ननः प्रयोगं विना सर्वजा सर्वलक्षणेति पाठो
युक्तः सर्वजैस्त्रिभिर्वापि सर्वलक्षणेति वचनमिदं वैदिकीयमिव प्रवृत्तिसमसमवाय-
जन्यवातादिलक्षणदर्शनार्थं, तेन विवृतिविषमसमवायजन्याग्नाध्वादिदिलक्षणानि न
भवन्ति । अस्मिन्नपि पाठे सर्वजा सर्वैरेकादिप्रकारैर्पातादिभिर्बन्धते, एवं सर्वलक्ष-
णेति यत्तु पार्यंतं, किंतु क्षुद्ररोगत्वादोषभेदेन गणना न युक्ता । चरके त्वयं कफमा-
हृत्या पठ्यते । यदुक्तं,—“ज्वरान्विता बहुगणकृशसन्धौ वर्तिर्निरतिः कठिना मृता वा ।
विदारिका वा कफनादताभ्याम्” (च. चि. स्था. अ. १)—इति । तेनायाऽप्यपि-
तायुक्तकफनातजात्वेन सर्वजात्वं ज्ञेयम् । यथा—ज्वरयोगेनाल्पवित्तवम् । यदुक्तम्,—
“ऊष्मा पित्तादते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा पिता” (वा. चि. स्था. अ. १)—इति ।
'विदारीमिति तां विधात् सर्वजा सर्वलक्षणा' इति पाठान्तरे न कश्चिद्याख्यान-
प्रसङ्गः ॥ २१ ॥

* प्राप्य मांसतिरास्त्रायुः श्लेष्मा मेदस्तथाऽनिलः ।

ग्रन्थि करोत्यसौ भिक्षो मधुसर्पिर्घृतानिभम् ॥ २२ ॥

अयस्यान्नाद्यमनिलस्तत्र धृद्धिं गतः पुनः ।

मांसं संशोष्य प्रथितां शर्करां जनयेत्ततः ॥ २३ ॥

दुर्गन्धिं ह्यिष्टमत्यर्थं नानादणैः ततः तिराः ।

अयन्ति रक्तं सहसा तं विद्याच्छर्करायुग्दम् ॥ २४ ॥

* 'शर्करा पाषाणशर्करा । सः इति सर्वदोषरहिते, अत्र तद्व्ययं पत्रको'
(भा० ६०) ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

१ 'अस्यापि "देने विरहे नष्टेऽर्था सर्वमूलैः कृताः"—रसाप्रवृत्तौ च पठ्यते ।

शर्करामाह—प्राप्येत्यादि । इयमेव शर्करार्जुदस्य हेतुः । अस्या कफानिलौ दोषौ, मांसजिराम्नाद्युमेदासि दृष्याणि । अनिलस्तत्र गृद्धिं गत इति पूर्वमेव तावद्भूदोऽनिलो धातुक्षयेण वृद्धिमतिक्षयेन गतो मांस विशोष्य काठिन्मात् शर्करातुल्या शर्करा जनयति । अतः शर्करायामुल्लेख्य शर्करार्जुद भवति । दुर्गन्धिः त्रिभक्तमित्यादिना शर्करोत्पन्नं शर्करार्जुदलक्षणं, शर्करार्जुदं च शर्करावस्थेवैलेक एवाय विकारः, तेन न संख्यातिरेकः । नानावर्णमिति घृतमेदोवसावर्णं रक्तम् । तत इति शर्करार्जुदादेव । भोनेऽपि पठ्यते,—“तमेव भिक्षुं दुर्गन्धं घृतनेदोनिभं विरा । सवन्ति स्यामनिश तदा स्याच्छर्करार्जुदम्”—इति । तमेवेति ग्रन्थिम् ॥ २०—२४ ॥

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूपयोः ।

पादयोः कुचते दारीं पाददारीं तमादिशेत् ॥ २५ ॥

पाददारीमाह—परिक्रमणशीलस्येत्यादि । परिक्रमणं पादबिहरणं, दारीं दारणमार्गं, विपादिकाकुष्ठं तु पिडका सविदारणेति मेदः ॥ २५ ॥

* शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।

ग्रन्थिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदरं हि तत् ॥ २६ ॥

कदरमाह—शर्करोन्मथित इत्यादि । कदरं कोलाष्ठीति ख्यातम् । कोलवदित्यस्य स्थाने कीलवदिति पाठान्तरम् । कदरं हृस्वेऽपि भवति । तथाच भोज,—“हृस्वयो पादयोर्धापि गम्भीरानुगत खरम् । मांसरील जनयत दुपितौ कफमारुतौ ॥ सशल्यमिषं तं देशं मन्यते तेन पीडितः । शर्कराकदरं केचिन्मन्यन्ते वातकण्टकम्”—इति । कोलवदिति कदरवत् ॥ २६ ॥

हिंसाद्बुल्यन्तरौ यादौ कण्डूदाहृज्जान्वितौ ।

दुष्टकर्मसंस्पर्शादलसं तं विभाषयेत् ॥ २७ ॥

अलसकलक्षणमाह—क्रिप्रेत्यादि । अथ कफरक्तयो विकारं ‘पाकुया’ इति ख्यातः । अत्र कण्डू कफस्य, दाहरेण रक्तस्य ॥ २७ ॥

रोमकृपानुगं पित्तं चात्तेन सह मूर्च्छितम् ।

प्रच्यावयति रोमणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥ २८ ॥

रुणद्धि रोमकृपांस्तु ततोऽन्येषामसंभवः ।

तदिन्द्रजुतं पालित्यं ह्येति च विभाष्यते ॥ २९ ॥

इन्द्रजुस्य लक्षणमाह—रोमकृपेत्यादि । एतन्निभिर्दोषैः सशोणितैः स्वभावात्पित्तकालम्बापारंभवति । एतय श्लेष्मो न भवतीति विदेहवचनाद्यादयानयन्ति । यदुक्तं,—“अत्यन्तमुकुमारान्यो रणो दुष्टं सवन्ति च । अव्यायामरता यस्यान्माम्नात् पालित्यं”

* पादे शर्करा पर्यपरान्नादयः, नामिह मथिते पीडिते कण्टकादिभिर्वा क्षते कोलवदुत्सन्नो प्रविर्जायते, कदरं नाम’ (अ० ६०) ॥ २६ ॥

† ‘मूर्च्छितं वृद्धिगणं, प्रच्यावयति पणयति । ततोऽन्येषामसंभव इति अन्वेषां रोगान्मादुर्भावः’ (अ० ६०) ॥ २८ ॥ २९ ॥

स्त्रिया -" इति । अध्यायामाद्वातपित्तयोरकोपेन नातिरोमच्युति, रजसायेन च द्योतोऽनरोधाभावास्त्युतानामपि रोम्णा पुनर्विरोह, किंतु स्त्रीष्वपि यन्त्रिदर्शनात् प्रायिकं विदेहवचनम् । चालिलं रुषेति च तस्य पर्यायकचनम् । तथाच भोज, - "तदिन्द्रजलमिलाहृ खर्जी रग्या च केचन"-इति । क्वातिं कस्त्वाह, -"इन्द्रजलमथुनि भवति, चालिल शिरसेव, रग्या च सर्वदेहे"-इति । आगमस्तवन नान्ति ॥२८॥२९॥

“दारुणा कण्डुरा रुक्षा केशभूमिः प्रपाट्यते ।

कफमारतकोपेन विद्याहरणं तु तम् ॥ ३० ॥

दारुणरक्षणमाह—दारुणेत्यादि । दारुणोति कठिना । कफमारतकोपादिति यद्यप्युक्तं तथापि पित्तरक्तानुबन्धोऽप्यत्र दृश्यते । तथाहि विदेहः, -“यद्यत्र पटलाभासं सरजस्क शिरस्त्वचि । पर्यं जायते जन्तोस्तस्य रूप विशेषतः ॥ तोर्दं समन्वितं यातात् स्रक्ण्डुगारव कफात् । सपिपास सदाहार्तराग पित्तास्रज तथा”-इति । अत्र वचने सदाहराग च पित्तात्, सार्तिं तु रक्तात्, अर्तिहिं रक्तजाऽपि भवति । यदुक्तं, -“रक्तं हि व्यम्बता नाति तयेनास्ति न चास्ति रक्”-इति । दारुणं रक्तीति लोके ॥३०॥

‘अरुपि यदुचक्राणि बहुहेदीनि मूर्ध्नि तु ।

कफासृक्मिकोपेन नृणां विद्यादरुपिकाम् ॥ ३१ ॥

अरुपिकामाह—अरुपीत्यादिना । अरुपीति मणा ॥ ३१ ॥

‘श्रोधशोकधमटतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।

पित्तं च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥ ३२ ॥

पलितमाह—शोधेत्यादि । शरीरोष्मेति देहामि । पित्तं चेति पित्तमपि शिरोगतं पलितहेतु । ननु, पित्तमेवामि, तत्र तत्र पित्तस्य पाचकत्वेनाभिधानात्, यदुक्तवान् सुधुत, -“न पाक पित्तादत्ते” (सु सू. स्था अ १७)-इति, तथा-“पित्ते तन्मिन् पाचयोऽमिरिति संज्ञा” (सु सू. स्था. अ. २१)-इति, तथा स एव-“न सत्तु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽमिरदलभ्यते, आमेवे तु पित्ते दहनपचनदारुणादिस्वभिवर्तमानोऽमिषदुपचर क्रियते अन्तरमिरिति, क्षीणे ह्यमिगुणे तरगमानद्रव्योपयोगादतिष्ठे हीर्तर्वियोरयोगादागमाच पर्याय न सत्तु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽमि” (सु सू. स्था. अ २१)-इति, चरकाचार्योऽप्याह, -“दर्शनं पक्षिष्मा च शुभृणा देहमादेवम् । प्रमाप्रमादी मेषा च पित्तकमापिहारजम्” (च सू. स्था अ १८)-इति, पाकस्यान्यमानुषवत्या आमेश्रीकार, द्विय म-देर्मा पित्तकरमरीचादिद्रव्योपयोगादमिर्दि, -

पित्तप्रतिकूलशीतमधुरादिद्रव्योपयोगाच्चोपशम उपलभ्यते, यदि हि पित्ताद्भिन्नोऽभि-
 स्वात्तदा पित्तस्य वृद्धिहासानुविधानमस्यानुपपन्नं स्यात्, न हि तुहिनकरमण्डले हिम-
 भाज्यऽहिमोपलम्भ, अतुहिनमण्डले अहिमभाजि भावति भास्करेऽभिमतो हिमो-
 पलम्भ, यद्यतो भिन्नं तत्ततो भेदेनोपलभ्यते, यथा सागरादजगर, न चैवं पित्ता-
 दमि, तदुत पित्तादमे पृथगुपादानमिति^२ अत्र प्रत्यभिधीयते-न तावदन्तरमि-
 पित्तादभिन्न, भेदसाधकप्रमाणस्य भूय सद्भावात्, तथाचभेदे 'समदोष समाभिध'
 (सू सू स्या अ. १५) इत्यत्र, "समप्रतीर्षा दोषाणां सर्वयामभिसथरौ" इत्यत्र च
 दोषपदलब्धत्वादमे पृथगुपादानमसङ्गत, तीक्ष्ण पित्तेन चेति स्वात्मनि क्रियाविरोधाद-
 सङ्गत, यत्पुन "न खलु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽमि" इत्याद्युक्त तद्भेदमेव साधयति,
 उपचाराभिधानात्, न ह्यभेदे उपचार सम्भवति । यद्यपि पित्तवृद्धिहासानुविधान-
 मभिहित तदप्रयोजकं, भेदेऽपि समानत्वेन तदुपपत्ते । यथा कफशुद्धिहासकरसौम्यामे-
 यद्रव्याभ्यां शुक्लस्य वृद्धिहासी दृशी, न च कफशुक्लयोरेन्दव, किंच घृत पित्तशमनममेव
 क्षीपन, पित्तस्य सचयादी नामोर्द्धि, पेयादिक चामिकरं, न पित्तकृत्; ततश्च
 पित्ताद्विन्मण्डलोऽन्तरमि । स च द्रवतेज समुदायात्मकस्य पित्तस्य तेजोभागो न
 बहिरन्-बद्धस्मात्कारानार, समुदायतश्च समुदायी अथ एव करचरणादिभ्य इव
 शरीरं, अत्यन्तभेदेन चाग्रहण, तस्य नित्यसंश्लेषणशालित्वात् । पित्तस्य तेजोऽंश
 एव पाच(व)क, तदाह भोज, -"दृढमुष्णोचित हेतव् पित्तोष्मा पचतीति
 च । मूर्च्छितो रसवीर्याभ्यां समानवधानसहित"-इत्यारभ्य, "तस्मात् तेजोमय
 पित्त पित्तोष्मा न स पक्तिमान् । स कायामि स कायोष्मा स पक्षा स च
 जीवन"-इति । पित्तरदेशत्वात्तेजति पित्तोपचारमात्रित्य सुश्रुतेनोक्तं, -"न पाक
 पित्तादते"-इति, तथा-"न खलु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽमि"-इति । एव-
 मन्वदप्येतेरभेदसाधक वचन समाधेयम् । ननु, यदि तीक्ष्ण पित्तेनेत्युक्तं,
 तत् पथ पित्तेनैवामे प्रशमनमभिधीयते । यदुक्त चरके, -"कृत्स्नीर्जनिदा-
 द्मन्धाराद्यै पित्तमुष्णम् । आश्रावयदन्त्यनत्र जल तप्तमिवानुत्तम्" (च.
 वि स्या अ १५)-इति । उच्यते, यदा षट्केन दृशोष्णेन पित्तं वृद्धं
 भवति, तदा तेजोभावरूपाया पित्तस्वावस्थाया उल्लङ्घनत्वात्तीक्ष्ण पित्तेनेति सङ्गतं,
 यदाऽऽवशेन म्रिगोष्णेन कफानुगमनभाजा वृद्ध पित्त तदा पित्तस्य द्रवावस्थाया
 उदिक वाभिर्वापणममेरुकरिति । जतुर्गोऽप्युत्त-"दुपितेन वाहुना क्षीपस्वैरामे-
 निर्वापण, पित्तोष्णञ्चर, कपेनाभ्युवत्"-इति । ततश्च सुक्ष्ममे पृथगुपादान-
 मिति । अमिध पित्तगतत्वेन शोधकृतो भवत्येव, शीघ्रेण पित्तदोषात्, शोध्यमाभ्यां
 तु जीनवातेन शरीरोष्मणोऽपि विक्षेपणाच्छिद्योगतत्त्वं, तेनानिलोऽपि स-पते,
 पित्त च साशुदुपात्त, पक्षारेण श्लेष्माऽपि केसुऽऽताकरो रूद्रते । एतेन दोषप्रय-
 सहितशरीरोष्मा पठितहेतुमिति वाक्यार्थं धरभोजार्थेन सह संवापी भवति । यदाह,-
 'तेजोऽनिलाद्यै सह केसभूमि दग्ध्या तु कुर्वात् सतिर्नि नरस्य । किंचित्तु दग्ध्या
 पित्तानि कुर्वात्सतिप्रभव च शिरोऽर्दानम्" (च वि. स्या अ. २)-इति ।
 एषाहात्रपठितव्यापक सङ्गम् । कालजे तु शोषदिप्रदं चरणान्तरोपलक्षणं,

स्त्रियाः—” इति । अव्यायामाद्वातपित्तयोरकोपेन नातिरोमच्युतिः, रज.साधेण च स्रोतोऽवरोधाभावाच्च्युतानामपि रोम्णां पुनर्विरोहः; किंतु स्त्रीष्वपि सलितिदर्शनात् प्रायिकं विदेहवचनम् । खालिलं रुयेति च तस्य पर्यायकथनम् । तथाच भोजः,— “तदिन्द्रलक्ष्मिल्याहुः खर्त्री रुग्णां च केचन”—इति । कार्तिष्ठत्वाद्,—“इन्द्रलक्ष्मं रमधुनि भवति, खालिलं शिरस्त्व, रुग्णां च सर्वदेहे”—इति । आगमस्त्वत्र नास्ति ॥२८॥२९॥

* दारुणा कण्डुरा रुक्षा केशभूमिः प्रपाश्यते ।

कफमारुतकोपेन विद्याद्दारुणकं तु तम् ॥ ३० ॥

दारुणलक्षणमाह—दारुणेत्यादि । दारुणेति कठिना । कफमारुतकोपादिति यद्यप्युक्तं तथापि पित्तरक्तानुबन्धोऽप्यत्र द्रष्टव्यः । तथाहि विदेहः,—“यद्ग्न पटलाभासं सरु-जस्कं शिरस्त्वधि । पदपं जायते जन्तोस्त्वस्य रूपं विशेषतः ॥ तोदैः समन्वितं वातात् सक्ण्डूगौरधं कफात् । सपिपासं सदाहार्तिरागं पित्तासजं तथा”—इति । अत्र वचने सदाहरागं च पित्तात्, सार्तिं तु रक्तात्, अर्तिर्हि रक्तजाऽपि भवति । यदुक्तं,—“रक्तं हि व्यञ्जतां याति तत्रैवास्ति न चास्ति रक्तं”—इति । दारुणं रुक्वीति लोके ॥३०॥

† अरूपि बहुवक्राणि बहुश्लेदीनि मूर्ध्नि तु ।

कफासृक्त्रिमिकोपेन नृणां विद्यादरूपिकाम् ॥ ३१ ॥

अरूपिकामाह—अरूपीत्यादिना । अरूपीति त्रयाः ॥ ३१ ॥

‡ क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।

पित्तं च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥ ३२ ॥

पलितमाह—कोषेत्यादि । शरीरोष्मेति देहाग्निः । पित्तं चेति पित्तमपि शिरोगतं पलितहेतुः । ननु, पित्तमेवाग्निः, तत्र तत्र पित्तस्य पाचकत्वैनाभिधानात्; यदुक्तवान् सुश्रुतः,—“न पाकः पित्तादते” (सु. सू. स्था. अ. १७)—इति, तथा—“पित्ते तस्मिन् पाचकोऽग्निरिति संज्ञा” (सु. सू. स्था. अ. २१)—इति, तथा स एव—“न सल्ल पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निरुपलभ्यते, आग्नेये तु पित्ते दहनपचनदारुणादिष्वभिभवते-मानेऽग्निरुपचारः कियते अन्तरग्निरिति, क्षीणे ह्यग्निगुणे तरस्मानद्रव्योपयोगादतिशब्दे शीतक्रियोपयोगादागमाच्च पद्यामः न सल्ल पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निः” (सु. सू. स्था. अ. २१)—इति; चरकचार्योऽप्याह,—“दर्शनं पक्तिरूपमा च ध्रुतृष्णा देहमार्दवम् । प्रभाप्रसार्दी मेधा च पित्तकर्माधिकारजम्” (च. सू. स्था. अ. १८)—इति; पाकस्या-न्ययानुपपत्त्या चाग्नेरज्ञीकारः; किंच मन्देऽग्नौ पित्तकरमरीचादिद्रव्योपयोगादभेदोद्दिः,

* ‘प्रपाश्यते पुटपुटावते’ (आ० द०) ॥ ३० ॥

† ‘नृणां पुरपाणा कफासृक्त्रिमिकोपेन मूर्ध्नि मस्त्रेः बहुवक्राणि तथा बहुश्लेदानि, अरूपीति त्रया भवन्ति, तामरूपिकां विद्यात्’ (आ० द०) ॥ ३१ ॥

‡ ‘क्रोधादिकृतेन शरीरोष्मणा पित्तेन शिरोगतेन वैश्रुत यव.वृत्तं तु प्राप्तेनेत्यर्थः । अन्ये तु पित्ताद्भोमैदवादिन उमाभ्यां मन्वन्ते वाचनलक्षणं, अन्येऽपि पिभित्तेव दौषः स्यादिति कथयन्ति’ (आ० द०) ॥ ३२ ॥

पित्तप्रतिवृत्तरीतमधुरादिद्रव्योपयोगाच्चोपराम उपलभ्यते; यदि हि पित्ताद्विज्ञोऽग्निः
 स्वात्तदा पित्तस्य दृढिहासानुविधानमस्यानुपपन्नं स्वात्, न हि तुद्दिनकरमण्डले हिम-
 मान्यऽहिमोपलम्भः, अतुद्दिनमण्डले अहिमभाजि भगवति भास्करेऽभिमतो हिमो-
 पलम्भः, यद्यतो भिन्नं तत्ततो भेदेनोपलभ्यते, यथा सागरादजगरः, न चैवं पित्ता-
 दग्निः, तादृतः पित्तादग्नेः पृथगुपादानमिति? अत्र प्रत्यभिधीयते-न तावदन्तरग्निः
 पित्तादग्निः, भेदसाधकप्रमाणस्य भूयः सद्भावात्; तथाहभेदे 'समदोषः समाभिध'
 (सु सू. स्वा. ध. १५) इत्यत्र, "समप्रसोपौ दोषाणां सर्वेषामभिसंधयौ" इत्यत्र च
 दोषपरदलभ्यत्वाद्भेदेः पृथगुपादानमसङ्गतं, तीक्ष्ण-पित्तो न चेति स्वात्मनि क्रियाविरोधाद-
 सङ्गतं; यत्पुनः "न सत्तु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निः" इत्यायुक्तं तद्भेदमेव साधयति,
 उपचाराभिधानात्, न ह्यभेदे उपचारः संभवति । यदप्यग्नेः पित्तदृढिहासानुविधान-
 मभिहितं तदप्रयोजकं, भेदेऽपि समानत्वेन तदुपपत्तेः । यथा कफशुक्रद्विहासकरसौम्यामे-
 वद्रव्याभ्यां शुक्लस्य दृढिहासौ इत्यौ, न च कफशुक्रयोरेतयं; किंच पृतं पित्तशमनमग्नेश्च
 दीपनं, पित्तस्य संचयादौ नामेवृद्धिः, पेयादिकं चामिद्धरं, न पित्तकृत्; ततश्च
 पित्ताद्विलक्षणोऽन्तरग्निः । स च द्रवतेजःसमुदायारमकस्य पित्तस्य तेजोभागो न
 महिलेनलवद्रमाहासारार, समुदायतश्च समुदायी अन्य एव कश्चरणादिभ्य इव
 शरीरं; अत्यन्तभेदेन चामहणं, तस्य नित्यसंश्लेषणशक्तिवात् । पित्तस्य तेजोऽय
 एष पाच(व)कः, तदाह भोजः- "दृढमुष्णोचितं ह्येनत् पित्तोष्मा पचतीति
 चत् । गूर्दिष्ठो रसवीर्याभ्यां गमानप्यानगंहितः"-इत्यारभ्य, "तस्मात् तेजोमयं
 पित्तं पित्तोष्मा यः स पक्तिमान् । स कायामिः स कायोष्मा स पक्ता स च
 जीवनः"-इति । पित्तेकृदेशत्वात्तत्रापि पित्तोपचारात्तत्रापि सुशुतेनेकं,-"न पाकः
 पित्ताहते"-इति, तथा-"न सत्तु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निः"-इति । एव-
 मग्यदप्यग्नेभेदसाधकं वचनं समाधिष्यम् । ननु, यदि तीक्ष्णः पित्तेनेत्युक्तं,
 तत्र कथं पित्तेनेत्यागोः प्रशमनमभिधीयते । यदुक्तं परके,-"कृद्वीर्यविदा-
 द्ग्लशतसैः पित्तमुपवणम् । आदापयदन्त्यनलं जलं सामिधानलम्" (च.
 वि. म्हा. ध. १५)-इति । उच्यते, यदा कृद्वेन रसोष्णेन पित्तं वृद्धं
 भवति, तदा तेजोभागरूपायाः पित्तस्यावस्थाया उच्यते वातोद्भयः पित्तेनेति सङ्गतं;
 यदाऽऽग्नेन श्लिषोष्णेन कफशुक्लमनमाहा वृद्धं पित्तं तदा पित्तस्य द्रवावस्थाया
 उद्विष्टाभिर्बर्णनमोदकमिति । अतुक्तोऽप्युक्तं-"उपिठेन वायुना दीपशेसो-
 निर्वापण, वितेनोष्णकृत्वात्, कृतेनाम्बुवत्"-इति । तत्र च दुष्प्रमाणैः पृथगुपादान-
 मिति । अग्निश्च पित्तगतत्वेन शोषणो मयस्तेन, शोषेन विगरोरात्; शोषकमाभ्यां
 तु जनिवशातेन शरीरोष्णोऽपि विज्ञेयान्तिष्ठोपगज्जन्, तेनाग्निोऽपि स-पते,
 तन्न च साशुशुगलं, यकारेण श्लेष्माऽपि केचन्युत्तरो वृष्टते । एतेन शोषप्रय-
 ग्निशरीरोष्मा पित्तहेतुमिति वाच्यार्थपरशोष्णत्वेन सह संशयी भवति । यदाह,-
 "तेजोऽपिताः सह केचमि दग्वा तु वृष्टं सति नि नरम् । टिचिनु दग्वा
 पित्तानि वृष्टाद्विदग्मर्थं च पित्तोदहाणम्" (च. वि. स्वा. ध. २)-इति ।
 एतदाहान्तरेऽपि तत्रैव संशयम् । वाग्ये तु शोषेदिवृष्टं कश्चान्तरोपवृष्टं,

तेन वयःपरिणामाद्गन्धोष्मा क्षेपत्रययुक्तं कालजपलितहेतु । अन्यथा कालजपलि-
तस्य सप्रहो न स्यात् । किंवा कालजं स्वाभाविकत्वादेव नोच्यते । अन्ये तु पित्तगत-
क्षेत्रीरोष्मा तत् त्रिभुवोरुपादानेनेत्यभिप्रायं शरीरोष्मा पित्तं चेति कर्तृद्वयमाच-
क्षते, तेन नात्रैकस्मिन् विषये समुच्चयः, किं तर्हि विषयभेदात् । वर्तुद्वयं-तत्र शरी-
रोष्मा वैकृतं पलितं करोति, पित्तं च प्राकृतं पित्तप्रवृत्ते पलितं करोति । यदुक्तं,-
“पित्तप्रवृत्तिरकालजवन्नैपलितयुक्तश्च भवति”-इति । एव स्वाभाविकत्रयापलितमपि
पित्तेनैवास्य हेतोः कृतत्वात् । न चोष्मकृतत्वेन पलितस्वादोपजत्वप्रसङ्गः, ऊष्मणः
पित्तधर्मत्वेन पित्तेऽन्तर्भावात् ॥ ३२ ॥

शाल्मलीकण्टकप्रत्याः कफमारुतरक्तजाः ।

युवानपिडका यूनां विधेया मुखदूषिकाः ॥ ३३ ॥

युवानपिडकालक्षणमाह—शाल्मलीत्यादि । युवानपिडका लोके ‘वरण्डका’ उच्यते,
यूनामाननपिडका युवानपिडका, घृपोदरादिलाञ्जकारलोपः ; एषा च यूनामेव, मुख
एव, स्वभावात् ॥ ३३ ॥

कण्टकैराचितं वृत्तं मण्डलं पाण्डुकण्डुरम् ।

पश्चिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ॥ ३४ ॥

पश्चिनीकण्टकमाह—कण्टकैरित्यादि । तदाख्यमिति पश्चिनीकण्टकाख्यम् ॥ ३४ ॥

सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् ।

सहजं लक्ष्मं चैकेपां लक्ष्यो जलुमणिस्तु सः ॥ ३५ ॥

जलुमणिमाह—सममित्यादि । समं मद्युगम् । उत्सन्नमुद्रतम् । अयं ‘जडुल’ इति
लोके प्रसिद्धः । कफरक्तजमिति प्राधान्येनोक्तं, तेन चरकोक्तं त्रिदोषजलमप्यस्योपपन्नं
भवति । यदुक्तं तेन,—“कृष्णं क्लिप्तो जलुमणिर्ह्येवो वातोत्तरंस्त्रिभिः । अरुजं त्वपरै-
रुक्तं लक्ष्मैत्याहुर्भिरगवरा”-इति । सहजं लक्ष्मं चैकेपामिति एकेपामाचार्याणां
मतेन सहजं लक्ष्मं लक्षणं स्त्रीपुंसयोरङ्गमेदेन शुभाशुभफलप्रदं भवति । सहजं शरी-
रेण सह जातं जन्मकालप्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अभेदनं स्थिरं चैव यस्मिन् गात्रे भ्रष्टइयते ।

मापयत्कृष्णमुत्सन्नमनिलान्मपकं तु तत् ॥ ३६ ॥

मपकलिङ्गमाह—अभेदनमित्यादि । स्थिरं कठिनमिति गयदास, अचलमिति
युक्तं, भोजे शृद्धिति पाठान् । मपकमादिशेदिति मापयत्त्वात्, “इवे प्रतिहृत्नी” इति
कन्, नैश्लयेन च विधिना हस्तत्वम् । अत्र चकारेण कफमेदसी समुच्चीयेते । तथाच
भोज,—“वातेरिते त्वचि यदा दूष्येते कफमेदसी । लक्षणं सृष्टुं सवर्णं च सुहृत्तो
मपकं वदेत्”-इति ॥ ३६ ॥

* ‘मुखदूषिका मुखकान्तिहारका.’ (आ० ६०) ॥ ३३ ॥

† ‘पश्चिनीकण्टकसदृशैः कण्टकैराचितं वृत्तादित्युक्तं मण्डलं भवति’ (आ०
॥ ३४ ॥

*कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।

वातपित्तकफोच्छोषात्तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥ ३७ ॥

तिलकालकलक्षणमाह—कृष्णानीत्यादि । “वातपित्तकफोच्छोषात्” इति पाठे वात-
पित्ताभ्यां हेतुभ्यां कफस्योच्छोष शोषण तस्मात् । अन्ये चरक इष्ट्वा ‘वातपित्ताद्यगु-
च्छोषात्’ इति पठन्ति । तथाच चरक—“यस्य पित्तं प्रकुपितं शोणितं प्राप्य शुष्यति ।
तिलका विहवा व्यङ्गा नीलिका वास्य जायते” (च सू स्था अ १८)—इति,
अस्मिन् वचने वातोऽप्यवगन्तव्यं, तेनापि शोषस्य क्रियमाणत्वात् । अन्येऽपि
तन्त्रान्तरं इष्ट्वा ‘वातपित्तकफोत्सेकात्’ इति पठन्ति । उत्सेकादित्युद्रेकात् । तथाहि
तन्त्रान्तरं,—“मास्तं पित्तमादाय कफरक्तसमाधितं । विनोति तिलमात्राणि त्वन्विते
तिलकालका” —इति, किंत्वस्मिन्नपि तन्त्रे कफरक्तसमाधितं इत्यनेन कफरक्तयोरधि-
तवातेन पित्तसहितेनोच्छोषादेव तिलकालके कार्ण्यस्य समवोऽवगम्यते, ततश्च ‘ वा-
तपित्तकफोच्छोषात्’ इति पाठो युज्यते । ‘वातपित्तरसोद्रेकात्’ इति पाठान्तरम् ॥ ३७ ॥

†महद्वा यदि वा चालपं श्यावं वा यदि वाऽस्तितम् ।

नीरुजं मण्डलं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥ ३८ ॥

न्यच्छलिङ्गमाह—महद्वेत्यादि । अस्मिन् कृष्णम् । ‘नीरुजं मण्डलं’ इत्यस्य स्थाने
‘सहजं मण्डलं’ इति केचित् पठन्ति, तेन जन्मकालप्रवृत्तं न्यच्छमिच्छन्ति, अत-
एव न्यच्छस्य पर्याये लाञ्छनमिति तै पठ्यते । यथा,—“न्यच्छं लाञ्छनमुच्यते”—
इति । लाञ्छनं लक्षणम् । अत्र भोजवचनात् पित्तरक्तान्वितो वायुः कारणम् ।
यदाह,—“रक्तपित्तान्वितो वायुस्त्वक्प्रदेशाश्रितो यदा । जनयेन्मण्डलं कृष्णं श्यावं
वा न्यच्छमादिशेत” इति । अत्र श्यावत्वपक्षे मुखेतरदेश एव समवेन बहुलत्वेन
व्यङ्गाद्भेदोऽवगन्तव्यः ॥ ३८ ॥

‡क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।

मुखमागत्य सहसा मण्डलं विवृज्यतः ॥ ३९ ॥

नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत ।

व्यङ्गलिङ्गमाह—क्रोधायासेत्यादि । श्यावमिति शुक्लानुविद्धकृष्णवणम् । अस्य
‘श्यावकं’ इति भेदेता’ इति च लोके ख्यातिः ॥ ३९ ॥—

कृष्णमेवंगुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः ॥ ४० ॥

नीलिकालक्षणमाह—कृष्णमेवगुणमिति । एवगुणमिति नीरुजतनुकमण्डलधर्मं
व्यङ्गोक्तदोषोऽत्रापि बोद्धव्यं, समूर्च्छनविशेषात्तु नीलित्वकारी । कृष्णन्यच्छादितकृ-
ष्णत्वेन भिन्ना नीलिका, व्यङ्गनीलिकयोस्तु व्यक्त एव भेद—श्यावो व्यङ्ग, कृष्णा
नीलिका, भोजे तु नीलिका गात्र एवोक्ता । यदुक्तं,—“मास्तं क्रोधहर्षाभ्यामूर्ध्वगो-

*‘शरीरत्वक्समानि नोऽस्तानीत्यर्थः । अन्ये तु “वातपित्ताद्यगुच्छोषात्” इति पठन्ति ।
तत्र वातपित्ताभ्यां रक्तस्य शोषादित्यर्थः । अत एव तिलकालके कार्ण्यं (आ० ६०) ॥ ३७ ॥

† ‘श्यावं शुक्लानुविद्धं कृष्णवर्णं’ (आ० ६०) ॥ ३८ ॥

‡ ‘मुखच्छाद’ इति लोके’ (आ० ६०) ॥ ३९ ॥—

मुलमाधितः । पित्तेन सह संयुक्तः करोति वदनत्वचि ॥ नीरुजं तनुं र्वावं व्यक्तं तमिति निर्दिशेत् । कुष्णमेवंगुणं गात्रे नीलिवां तां विनिर्दिशेत्—इति ॥ ८० ॥

मर्दनात् पीडनाद्वाऽति तथैवाप्यभिघाततः ।

मेदूचर्मं यदा घायुर्भजते सर्वतश्चरन् ॥ ४१ ॥

तदा घातोपसृष्टत्वाच्चर्मं परिवर्तते ।

मणेरघस्तात् कोशश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते ॥ ४२ ॥

सरुजां घातसंभूतां तां विद्यात् परिवर्तिकाम् ।

सकण्डूः कठिना चापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥ ४३ ॥

मेदूगताभिघातजे रोगग्रये परिवर्तिकामाह—मर्दनादित्यादि । पीडनाद्वाऽती-
त्यतिशब्दो मर्दनपीडनाभ्यां सह संबध्यते । अतियोगादेव ते घातं कोपयत ।
सर्वतश्चरन्निति व्यानः, सर्वतेश्वर' इति पाठे स एवार्थः । परिवर्तत इति सर्वतो
पिवर्तते । कोप इति चर्मकोपः । परिवर्तिकेति घृतघातोः "रोगाख्यायां णुन्
बहुलम्"—इति णुद्ध (घृत-णक्-भाप्) । एवमवपाटिकायां च बोद्धव्यम् ।
अस्या वातजायामपि पित्तानुबन्धाद्वाहपाद्यै भरत', कफसंबन्धस्तु सकण्डूः कठिना
चापीत्यादिनाभिहितः । भोजेऽप्युक्तं,—“मणेरघो मेदूचर्मं व्यानस्तु परिवर्तयेत् ।
सशूलतोददाहायैर्विहेया परिवर्तिका । शैमिकी कठिना शिग्घा कण्डूम-
ल्लत्पवेदना”—इति ॥ ४१-४३ ॥

अल्पीयःसां यदा हर्षाद्बलाद्द्रच्छेत् क्षियं नरः ।

हस्ताभिघातादपि वा चर्मण्युद्धर्तिते यलात् ॥ ४४ ॥

यस्यावपाटयते चर्मं तां विद्यादवपाटिकाम् ।

अवपाटिकामाह—अल्पीयःसामित्यादि । अल्पीय सामिल्यतरं सां योनिमुक्तं
यस्याः सा तथा, कन्या हनानेवा अल्पीय सा भवति । अत्र हेतुन्तरं हस्ताभि-
घातादपि वेति । उद्धर्तित इति ऊर्ध्वं वर्तिते । यस्यावपाटयत इति स्वयमेव
विच्छेयते । एषा च घृण्य दोषप्रदेणानुबध्यते । तथाच भोजः,—“मर्दनादभिघाताद्वा
कन्यायोनिप्रपीडनान् । रक्षयते यदि मेदूचर्मं चर्मं दर्भैरिव क्षतम् ॥ श्लेष्माऽवपाटिका
सा तु घृण्यदोषै समन्विता । घातात् सा परया रुक्षा शूलनिस्त्रोदकारिणी ॥
पित्तात् सदाहा रसाद्वा दाहवृष्णासमन्विता । शैमिकी कठिना शिग्घा कण्डूम-
ल्लत्पवेदना”—इति ॥ ४४ ॥—

*घातोपसृष्टे मेदू चर्मं संशयते सकण्डू ॥ ४५ ॥

मणिश्चर्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ।

निरुद्धप्रकरो तस्मिन् मन्दघारमवेदनम् ॥ ४६ ॥

मूत्रं प्रवर्तते जन्तोर्मणिर्धिमियते न च ।

निरुद्धप्रकरो विद्यात् सरुजं घातसंभवम् ॥ ४७ ॥

• 'वातजुष्टेदे चर्मं संभवत् इति समस अन्ते तत्रैव हीयत इत्यर्थः । चर्मसंकोचा-
न्मूत्रस्रोतो रुणद्धे' (भा० ८०)

१ "सर्वतश्चरन्" इति मुद्रादेः पाठः ।

निरुद्धप्रकाशमाह—वातोपसृष्ट इत्यादि । सध्रयत इति समग्र ध्रयते, अत्रैव नीयत इत्यर्थः । अवपाटिका त्वष्टा चर्मसक्तीचानिरुद्धप्रकाशो भवतीति श्रुवते, सन्निरुद्धगुदवत् स्वतन्त्रोऽपि भवतीति शक्यते वक्तुं, निरुद्धप्रकाश इत्यस्मिन्नर्थे निरुद्धप्रकाश, नैश्चेन च रूपसिद्धिः । मूत्रस्रोत सञ्चितचर्मपीडनेन मणे स्वल्पद्वारत्वान्मूत्रस्रोतो रुणद्धि । अवेदनमित्यस्य स्थाने संवेदनमिति केचित् । अत्र भोज्याभिप्रायेण व्याचक्षते एकदा धिरुद्धे स्रोतसि संवेदनमन्यदा तु प्रकाशे मन्दघारं प्रवर्तते, मणिश्च नावशीर्यते मूत्रेणेति । तथाच भोजन—“भेदान्ते चर्मणि यदा मारुत कुपितो मृताम् । द्वारं रुणद्धि स दाने प्रकाशश्च मुहुर्भवेत् ॥ मूत्र मूत्रयते वृच्छात् प्रकाशस्तु यदा भवेत् । वातोपसृष्टमेद्भस्तु मणिर्न च विशीर्यते । निरुद्ध च प्रकाश च व्याधिं पियात् सुदारुणम्”—इति । सुश्रुते तु निरुद्धप्रकाशत्वात् निरुद्धप्रकाश । मणिर्विधियते न चेति मणिविद्यतो न भवति ॥ ४५-४७ ॥

वेगसंधारणाढ्यायुर्विहतो गुदसंश्रितः ।

निरुणद्धि महास्रोतः सुक्ष्मद्वार करोति च ॥ ४८ ॥

मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति ।

सन्निरुद्धगुद् व्याधिमेतं विद्यात् सुदारुणम् ॥ ४९ ॥

मूत्रमार्गरोधननिरुद्धप्रकाशानन्तरं पुगियमार्गरोधक सन्निरुद्धगुदमाह—वेगसंधारणादित्यादि । तस्येति गुदस्य । ‘महत्स्रोत’ इति पाठे तु महत्स्रोतो गुदसिद्धरं, निरुद्धप्रकाशवदत्रापि चर्मसक्तीचात् सन्निरुद्धगुदम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

शङ्खमूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।

स्त्रिभे वाऽस्त्राप्यमाने वा कण्डू रक्तफोडूवा ॥ ५० ॥

कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्त्रायश्च जायते ।

एकीभूतं मणैर्घोरं तं विद्याद्दहिपूतनम् ॥ ५१ ॥

दहिपूतनमाह—शङ्खमूत्रेत्यादि । अपान इति गुदे, स्त्रिभे स्त्रेदवति, अवाप्यमाने अत्रियमाणक्षालने, स्त्रेदमत्शशदेव शङ्खमैवतीत्यर्थः । एकीभूतमिति अपानमणं सदैकीभूतम् । दहिपूतनं च बालानामेव भवति, भोजने पुनरिदं दुष्टस्त्रन्यपानादपि भवतीति पठितम् । यदुक्तं,—“दुष्टस्त्रन्यस्य पानेन मत्स्याक्षालनेन च कण्डूदादृग्नावद्वि पिटुष्वेव समाचिता ॥ समवन्ति यथाशेषं दारुणा दहिपूतना”—इति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

‘ज्ञानोत्सादनहनिष्य मलो वृषणसंस्थितः’ ।

यदा प्रहिचते स्त्रेदात् कण्डू जनयते तदा ॥ ५२ ॥

कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्त्रायश्च जायते ।

प्राहुर्वृषणकच्छं तां स्त्रेप्सरक्तप्रकोपजाम् ॥ ५३ ॥

दहिपूतनसमानहेतुलिङ्गतया गुदाभयं गुदभयमुत्सृज्यमानन्तरं वृषाकरमाह—

आनोरसादनहीनस्त्रेयादि । एषा च निदानविशेषात् प्रायो वृषणभावित्वाद्दिशिष्ट-
चिन्तितोपयोगित्वाच्च दुष्टोक्तकन्दूतो मेदेन पच्यते ॥ ५० ॥ ५३ ॥

*प्रवाहणातीसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः ।

रुक्षदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥ ५४ ॥

गुदभ्रंशल्लिङ्गमाह—प्रवाहणेत्यादि । प्रवाहणं प्रकषेण पुन्यनम् । 'बाह प्रयत्ने'
इत्यस्य रूपम् । प्रवाहणेनानिवेगोरीरणेन वातबोधः, अतीसारेण तु धातुक्षयात् ;
यदि वा प्रवाहणेनातीसारेण चाधोगतमाकृतत्वेन गुदनिर्गमो रुक्षादिदेहस्य ॥ ५४ ॥

सिदाहो रक्तपर्यन्तस्त्वक्पफाकी तीव्रवेदनः ।

कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्थाच्छूकरदंष्ट्रकः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने धुद्रोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५५ ॥
बराहदंष्ट्रलिङ्गमाह—सदाह इत्यादि । अयं 'बराहदाट' इति लोके प्रसिद्धः ॥ ५५ ॥
इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुसूदाय्याख्यायां धुद्रोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५५ ॥

अथ मुखरोगनिदानम् ।

आनूपपिशितक्षीरदधिमत्स्यातिसेवनात् ।

मुखमध्ये गद्गान् पुयुः कुद्धा दोषाः फफोत्तराः ॥ १ ॥

रोगगणत्वसामान्यान्मुखरोगनिदानमुच्यते-आनूपेत्यादि । मुखरोगाद्य पत्रपटि-
भेद्यन्ति । यदाह भोजः,—"दन्तेष्वष्टावोष्टयोध मूत्रेषु दश पत्र च । नव तालुनि
निहायां पत्र षडदशामया । फण्टे प्रयः सर्वेभ्य एकरष्टिषु परा"—इति ॥ १ ॥

तत्राष्टावोष्टगतानाह—

*फफुदौ परुषौ स्तब्धौ संप्राप्तानिलयेदनौ ।

दाहयेते परिपाटयेते ओष्ठौ मास्यकोपनः ॥ २ ॥

यानिकल्पणमाह—फफुदौत्यादि । दाहयेते इति निदर्शयेते । परिपाटयेते इति
द्विषिदवरीर्णवर्णौ भवत इत्यर्थे ॥ २ ॥

शीयेते पिष्टकाभिध सरजाभिः समन्ततः ।

सदाहपाकपिष्टका पीताभासी च पित्तनः ॥ ३ ॥

पित्तिल्लिङ्गमाह—शीयेते इत्यादि । गद्गान्निदिति पित्तजनद्वजाभ्याभिः ।
यदेव सदाहपाकपिष्टकापिति रिमर्षमुच्यते ? पूषेयैश्च गतार्थं चार् । नैवं, पक्षान्तर-

प्रतीत्यर्थे पुनरुच्यते, अयमर्थ — कदाचित् पित्तरुजान्वितबहुपिडकाचितावोष्ठी कदाचिद्दाहपाकान्वितपिडकाचितौ वा भवत, अन्यस्त्वाह—अनतिभिन्नार्थत्वा-
दव्यञ्जशब्दार्थत्वाच्च दाहपाकातिशयदर्शनार्थं पिडकानुवाद ॥ ३ ॥

सवर्णांमिश्र चीयेते पिडकाभिरवेदनौ ।

भयतस्तु कफादोष्ठी पिच्छलौ शीतलौ गुरु ॥ ४ ॥

रक्तजमाह—सवर्णाभिरित्यादि । सवर्णाभिरिति ओष्ठसमाप्तवर्णाभिः । अवेदनौ
इत्यवेदनी ॥ ४ ॥

सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छेतौ तथैव च ।

सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिडकाचितौ ॥ ५ ॥

सन्निपातिवर्णक्षणमाह—सदृदित्यादि । सदृदिति कदाचिद्विकृतिवशादेव भवति ।
अनेकपिडकाचिताविति वातादिवेदनान्वितबहुपिडका, अनेकवर्णपिडकाचिता-
वित्यन्ये, अनेकाश्च वर्णा वातादीनां दृष्णपीतव्येता, अत्र पक्षे सकृत्कृष्णावित्यादिपि-
डकात्तोऽन्वयः कल्पनीयम् ॥ ५ ॥

खर्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिर्निपीडितौ ।

रक्तोपमृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ६ ॥

रक्तजमाह—खर्जूरेत्यादि । खर्जूरफलवर्णाभिरित्यनेन वर्णमात्रेणैव साधर्म्यं प्रति-
पाद्यते, यदि तु सर्वात्मना साधर्म्यमभीष्टं स्यात्, तदा 'खर्जूरफलतुल्याभिः'
इत्येवोच्येत । रक्तोपमृष्टाविति रक्तदूषितौ ॥ ६ ॥

*गुरु स्थूलौ मांसदुष्टौ मांसपिण्डवदुद्धतौ ।

जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखान् ॥ ७ ॥

मांसजमाह—गुरु स्थूलावित्यादि । जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्तीति किमयोऽप्यत्र
उच्छ्रिता भवन्ति । उभयतो मुखानिति मुखविवरमपेक्ष्योभयभागयोः, सुकृष्णीप्रदेश-
योरिति यावत् । मुखानिति ल्यब्लोपे पथनी । 'उभयतोमुखा' इति पाठान्तरे उभय-
सुकृष्णीभागे मुखमाश्रयो येषां ते तथा । द्विमुखा इत्यन्ये ॥ ७ ॥

सर्पिमण्डप्रतीकाशो मेदसा कण्डुरौ गुरु ।

अच्छं स्फटिकसंकाशामास्ररवं स्रवतो भृशम् ॥ ८ ॥

तयोर्व्रणो न संरोहेन्मृदुत्व च न गच्छति ।

मेदोजमाह—सर्पिमण्डप्रतीकाशावित्यादि । सर्पिमण्डप्रतीकाशाविति सर्पिमण्डो
पृथक्सोपरितन स्रच्छभाग, तत्प्रतीकाशो तत्सदृशो । तयोरिति तादृशयो ॥ ८ ॥—

क्षतजाभौ विदीर्येते पाट्येते चाभिघाततः ॥ ९ ॥

प्रथितौ च तथा स्यातामोष्ठी कण्डुसमन्वितौ ।

अभिघातजमाह—क्षतजामावित्यादिना । अत्र कफरक्तयोरन्यनुबन्धो बोद्धव्यः ।

* 'उभयतोमुखा' इति पाठान्तरे, तत्र द्विमुखा' (भा० ६०) ॥ ७ ॥

† 'विदीर्येते पाट्येते तन्जीकियेते । घातत्र वेद्यं रक्तकारणमुचितं, अत्र तु
कफपुराभिघातात्स्रवते, तयोरेवमेव भेदः । एवमदावोष्ठगता' (भा० ६०) ॥ ९ ॥—

बहुकं भोजे,—“क्षतावभिहतौ वापि रक्षाबोधौ सवेदनौ । भवतः सपरिक्षावौ कफर-
कप्रदूषिनी”-इति । वायुरप्यत्राभिघाताल्लभ्यते, अयं चाभिघातजशोधाद्योकलक्ष-
णकारणभेदेन तथा वातिशैथिल्यप्रकोपादपि कफरकरपहेतुभेदयोगाद्भिद्यते ॥ ९ ॥

दन्तमूलगतान् पचदश व्याकरोति—

*शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात्प्रवर्तते ।

दुर्गन्धीनि सरुष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥ १० ॥

दन्तमांसानि शीर्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।

शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसंभवः ॥ ११ ॥

शीतादमाह—शोणितमित्यादि । दन्तवेष्टेभ्य इति दन्तबन्धनमांसेभ्यः । अकस्मा-
दिति अभिघातादिनिमित्तं विना । ‘शीर्यन्ते’ इत्यस्य स्थाने, ‘पचन्ते’ इति गदाघरः,
व्याचष्टे च—‘खयं’ इति शेषः । पचन्ति च परस्परमित्यन्योन्यं पचन्ति, पाकोष्मद्विप-
तशोणितसंचरणेन ॥ १० ॥ ११ ॥ .

†दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते महान् ।

दन्तपुष्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ १२ ॥

दन्तपुष्पुटकमाह—दन्तयोरित्यादि । अयं च दन्तयोस्त्रिष्वित्यभिधानात् द्वित्रिद-
न्तनियतः, कफरक्तजत्वेऽपि शीपिताद्भिन्नोऽयं, राजालालास्रावामावात् ॥ १२ ॥

स्रवन्ति पूयदधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।

दन्तवेष्टः स विश्लेषो दुष्टशोणितसंभवः ॥ १३ ॥

दन्तवेष्टमाह—स्रवन्तीत्यादि । स्रवन्ति पूयदधिरमित्यत्र ‘दन्तमूलानि’ इति
शेषः । चला दन्ता भवन्ति चेति चकारेण पचन्ति चेति द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

‡श्वयथुर्दन्तमूलेषु राजावान् कफरक्तजः ।

लालास्रावी स विश्लेषः शीपिरो नाम नामतः ॥ १४ ॥

शीपिरल्लिङ्गमाह—श्वयथुरित्यादि । नामत इति प्रसिद्धितः ॥ १४ ॥

§दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तास्तु चाप्यवदीर्यते ।

यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशौपिरसंश्रितः ॥ १५ ॥

महाशौपिरल्लिङ्गमाह—दन्ता इत्यादि । तास्तु चाप्यवदीर्यते इत्यत्र चकारेण दन्ता
भोधौ चाप्यवदीर्यन्ते इति बोद्धव्यम् । समसप्राचार्यं मारकः । यदाह भोजः,—
“सदाहो दन्तमूलेषु शोथः पित्तकफानिलात् । जातः कर्क शपयति क्षीणे सस्मिन्नु

*रक्त प्रवर्तते; दन्तमांसानि दुर्गन्धीनि रंशदन्तिकाणि त्रेदुल्लानि मृदूनि च भवन्ति,
तथा शोथन्ते गलन्ति, स शीतादो नाम व्याधिरिति’ (भा० ६०) ॥ १० ॥ ११ ॥

† ‘दन्तयोस्त्रिषु वा निदशः कफरक्तजो दन्तपुष्पुटकः’ (भा० ६०) ॥ १२ ॥

‡ ‘दन्तमूलेषु श्वयथुः राजावान् कफरक्तजो लालास्रावी स शीपिरो नाम नामतः
प्रसिद्ध इति’ (भा० ६०) ॥ १४ ॥

§ ‘यस्मिन् व्याधी वेष्टेभ्यो दन्ताश्चलन्ति, स सर्वजः सर्वज्ञोऽनः’ (भा० ६०) ॥ १५ ॥

शोणितम् ॥ विट्दन्निशं दन्तान् तान्बोष्टमपि दारयेत् । महाशोणिर इत्येतत्
सप्तारानादिदन्त्यसूत्रं—इति । यस्मिन् शोणिरे एवमपि भवति स महाशोणिर इति
गदाधरः ॥ १५ ॥

*दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् घ्रीघति चाप्यसृक् ।

पित्तासृक्फजो व्याधिर्शयः परिदरो हि सः ॥ १६ ॥

परिदरमाह—दन्तमासानीत्यादि । दन्तमासस्य परिदारणात् परिदरस्य ॥ १६ ॥

विष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च ।

यस्मिन् सोपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥ १७ ॥

उपपुशलक्षणमाह—वेष्टेष्वित्यादि । ताभ्यामिति दाहपाकाभ्याम् । सोपपुश
इति निर्देशोऽसिद्धत्वानित्यत्वादसाधुः, तेन स उपपुश इत्यर्थः ॥ १७ ॥

घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।

चला भवन्ति दन्ताश्च स वैदर्भोऽभिघातजः ॥ १८ ॥

वैदर्भलिङ्गमाह—घृष्टेष्वित्यादि । संरम्भ इति शोथः, वैदर्भापार्श्वी वा ॥ १८ ॥

मास्तेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।

उत्तिवर्धनसंज्ञोऽसौ जाते रक् च प्रशाम्यति ॥ १९ ॥

उत्तिवर्धनलिङ्गमाह—मास्तेनेत्यादि । जाते रक् च प्रशाम्यतीति उत्तिवर्धनेऽधिके
दन्ते प्रभावाद्देवनाया अभावः ॥ १९ ॥

ऽशनेः शनेः प्रक्षुरते धातुर्दन्तसमाधितः ।

करालान्विकटान् दन्तान् करालो न स सिध्यति ॥ २० ॥

करालक्षणमाह—शनेरित्यादि । करालान् विपमान् । करालस्तु मुथुतेऽमु-
षोऽधिकः संग्रहकारेण पठितः, तेन मुथुतोऽप्यदशसंख्याहानिः ॥ २० ॥

हानग्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महायजः ।

लालास्रायी फफकृतो विशेषः सोऽधिमांसकः ।

* 'यस्मिन् मांसानि शीर्यन्ते, घ्रीघति चाप्यसृगिति रोगी लोहित मुखरोगीत्यर्थः । स
श्याधिः परिदरो शयः । कथंभूतः 'पित्तासृक्फजः' (भा० २०) ॥ १६ ॥

† 'वेष्टेषु दन्तमांसानेषु दाहः पाकश्च स्यात् । दन्ताश्चलन्ति (भाष्येना आचा-
रिणाः शोणितं सवन्ति, मन्दरजः, रक्ते सुते सति ते तस्मात्प्रापन्ते, मुत्र पूर्वं च
भवति ।) ताभ्यामित्यत्र 'वेष्ट्य' इति पाठे, वेष्ट्यो दन्तवेष्ट्यः । सोपकुश इति निर्देशोऽसि-
द्धत्वात्साधुः' (भा० १७) ॥ १७ ॥

‡ 'दन्तमांसेषु दन्तमांसेषु दन्तवाष्पादिना घृष्टेषु सप्त महान् संरम्भो जायते,
दन्ताश्च चला भवन्ति, स श्याधिरभिघातजो वैदर्भस्यः' (भा० २०) ॥ १८ ॥

§ 'मास्तेन बापुना तीव्रवेदनेऽपिचो दन्तो जायते, अशो विकारः उत्तिवर्धन-
संज्ञः' (भा० १९) ॥ १९ ॥

॥ 'धातुर्दन्तसमाधितः सन् शनेः शनेः शान्ते करालान्विकटान् दिकटान् कुरते, स
श्याधिः करालो न सिध्यति' (भा० २०) ॥ २० ॥

अधिमांसकमाह—हानव्य इत्यादि । अधिमांसक इति संज्ञायां कन् । हानव्य इति हनुकुदरे । पथिम इत्यवसानजे, अन्तजे इति यावत् ॥—

*दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ॥ २१ ॥

यथ दन्तनाडीराह—दन्तेत्यादि । नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिता इति नाडीनिदाने यथोक्ता वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्तास्तथा दन्तमांसगता अपि नाड्यः । एताश्च नाडीव्रणसमानलक्षणा अपि शालाक्यसिद्धान्तेन संख्यापूर्णाया चिकित्सामेदाय पुनरुक्ताः ॥ २१ ॥

दन्तगतानथौ प्राह—

दीर्घमाणेष्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते ।

दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥ २२ ॥

सदागतिनिमित्तज इति सदागतिर्वायुः, तम्प्राप्तिमिताज्जात इति । सदागतिनिमित्त इति वक्तव्ये सदागतिनिमित्तज इति यत्कृतं तद्दृढवस्तेतुजन्यवातकृतत्वबोधनार्थ-मिति कार्तिकः, केवलवातजत्वह्यापनार्थमित्यन्ये ॥ २२ ॥

‡कृष्णच्छिद्रश्चलः स्यात् ससंरम्भो महारुजः ।

अनिमित्तरुजो घाताद्विज्ञेयः क्रिमिदन्तकः ॥ २३ ॥

क्रिमिदन्तकमाह—कृष्णच्छिद्र इत्यादि । कृष्णच्छिद्र इति दुष्टरफजक्रिमिकृतशोथ-पाकद्वारेण कृष्णच्छिद्र इत्यर्थः । अन्ये 'कृष्णश्चिद्र' इति पठन्ति, चिद्र इति चित्रवान्, अशौआदित्वादच् । स्यातीति दन्तमूलेषु घातो बोद्धव्यः, दन्तानां नीरसत्वेन स्यात्मा-वात् । अनिमित्तरुज इति अवघटनादिनिमित्तं विनेव महारुजत्वेन रुजावानिति कार्तिकः ॥ २३ ॥

‡यत्रं यत्रं भवेद्यस्य दन्तमङ्गल्य जायते ।

फफवातहतो व्याधिः स भजनकसंश्रितः ॥ २४ ॥

भजनकलक्षणमाह—यत्रमित्यादि । यत्रं यत्रमिति दन्तभङ्गकारिणा दोषेण यत्र-स्यापि वक्तव्यम् ॥ २४ ॥

* 'तासां मध्ये त्रिद्विधा नाडी असाध्या' (भा० ६०) ॥ २१ ॥

† 'दन्तेषु दीर्घमाणेष्विव दास्यमाणेष्विव भृश रुजा भवति, स दालनो नाम व्याधिः । असाध्योऽयं व्याधिः' (भा० ६०) ॥ २२ ॥

‡ 'रुजाः कृष्णदन्तकः, छिद्र इति छिद्रवान्, अशौआदित्वादच् । क्रिमिकृतच्छिद्र-स्याच्छिद्रदन्त इत्यर्थः । यत्रं यत्ररुजः । ससंरम्भः सधयधुः । स तथापि यो यत्तदनुनिदन्तयो वेयः' (भा० ६०) ॥ २३ ॥

‡ 'यस्मिन् रोमे दन्तमङ्गल्येण दोषेण यत्रस्यापि यत्रं भवेद्यस्य मरेद्युः । 'यत्रं यत्रं' इत्यत्र 'दीर्घवक्' इति पाठान्तः; स व्याधिर्भजनक इति स्यात् । कथंभूयः ? कथंभूयः । असाध्योऽयं व्याधिः' (भा० ६०) ॥ २४ ॥

*शीतरूक्षप्रवाताम्लरूपशानामसहा द्विजाः ।

पित्तमादतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥ २५ ॥

दन्तहर्षलक्षणमाह—शीतेत्यादि । 'शीतमुष्ण च दशना सहन्ते स्पर्शनं न च । यस्य त दन्तहर्षं तु व्याधिं विधात् समीरणात्'—इति श्लोकान्तरं पठ्यन्ति । तत्र दन्तहर्षस्य वातजत्वेऽप्युष्णासहत्वं व्याधिप्रभावात्, वफरकावृत्तत्वाद्वा बोद्धव्यम् ॥ २५ ॥

मलो दन्तगतो यस्तु पित्तमादतशोपितः ।

शर्करेव खरस्पर्शा सा श्लेया दन्तशर्करा ॥ २६ ॥

दन्तशर्करालक्षणमाह—मल इत्यादि । 'शर्करेव खरस्पर्शा' इत्यस्य स्थाने 'सा दन्तानां गुणहरी' इति क्वचित् पठ्यते, दन्तानां गुणस्य शुक्लत्वदृढत्वादिकस्य हरणशीला ॥ २६ ॥

कपालेष्विद्यं दीर्यतसु दन्तानां सैव शर्करा ।

कपालिकेति विज्ञेया सदा दन्तविनाशिनी ॥ २७ ॥

कपालिकालक्षणमाह—कपालेष्वित्यादि । कपालेष्वित्येति मलसहितदन्तावयवेषु काठिन्यात् कपालतुल्येषु, दन्तमल एव कठिने कपालप्राये दीर्यमापि सैव शर्करा कपालिका । सदेति याल्यादी । अत्रावकाशे हनुमोक्षं सुश्रुते दन्तदेशसामोप्यादन्तपीडनाच्च पठितं, स इह समग्रहकारेण मुख्यदन्तगतत्वाभावाच्च पठितं, पठितस्तु हनुमदसहाया वातव्याधौ भोजवचनात् । यदुक्तं,—“वाताभिपाताज्जन्तोर्हि हनुसन्धिर्विमुच्यते । निरस्तजिह्वं हृन्द्भ्रूणं भापितं तत्र गच्छति ॥ सम्यक् तमनिलव्याधिं हनुमोक्षं विनिदिशेत्”—इति ॥ २७ ॥

युयोऽसृष्टिद्वारेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।

श्यावतां नीलता चापि गतः स श्यावदन्तरुः ॥ २८ ॥

दन्तमासे मलैः सान्नेर्याह्वान्तः श्वयधुर्गुणः ।

सदाहरकृन्नेवेद्भिन्नः पूयाध्वं दन्तविद्रधिः ॥ २९ ॥

* 'यस्य द्विजा दन्ता शीतस्य मक्षस्य प्रवातस्य प्रचण्डवातसाम्लसासदा अक्षमा भवन्ति, स नामतः प्रसिद्धितं वफमारुतकोपेन दन्तहर्षो धेयः । भक्ष्य इत्यत्र "रुक्ष" इति पाठांतरम्' (भा० ६०) ॥ २५ ॥

† 'यो दन्तगतो मल कफमारुतशोपिनो भवति सा दन्तशर्करा । तथा च नागभट्ट—“अभावनामलो दन्ते कफवातेन शोपितः । पूतिगन्धं स्थिरीभूतं शर्करा साऽप्युपेक्षिता”—इति' (भा० ६०) ॥ २६ ॥

‡ 'दन्तविनाशिनी । “दन्तानि दन्तवल्ग्वानि यदा श्मरया सह” इति केचित्पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः' (भा० ६०) ॥ २७ ॥

§ 'श्यावदन्तकमाह—य इत्यादि । यो दन्तोऽसृष्टिवस्त्रिणं पित्तेनाशेषतो दग्धस्तथा श्यावतामथवा नीलतां गतो भवति, स श्यावदन्तको धेयः । श्यावदन्तरु इति संज्ञार्था वच् । असाध्वोऽयं व्यापि' (भा० ६०) ॥ २८ ॥ २९ ॥

* जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।

पित्तेन दह्यत्युपचीयते च दीर्घः सरकैरपि कण्ठकैश्च ।

क्फेन गुर्वा बहुलाचिता च मांसोच्छ्रयैः शात्मलिकण्ठकाभेः ३०

सप्रति जिह्वागतानाह—जिह्वाऽनितेनेत्यादि । स्फुटितेति मनाविवीर्णा । प्रसुप्तेति सुप्तेन, रसस्नानवयोवात् । शाक छदनप्रकाशेति शाकतरुप्रभवत् कण्ठकाचितेत्स्वर्णं, शाको मरुजहम । पित्तिकण्ठकलक्षणे दह्यतीति आत्मनेपदानित्वात् साधु । अर्थं च रोगो जाडीनि ख्यात ॥ ३० ॥

जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः

सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ।

जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो

मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥ ३१ ॥

अलासमाह—जिह्वेत्यादि । प्रगाढ इति प्रकषेण गाढो दारुण इत्यर्थं । तेन 'जिह्वागतेष्वलाससु' इत्यादिनाऽलासस्यासाध्यतोका सूच्यते । कफरक्तमूर्तिरिति कफरक्ताभ्या हेतुभ्या लब्धमूर्ति । कफरक्तं इत्यर्थं । जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र धोदव्य, मृशपाकेन पित्तं, अतस्त्रिदोषजो ज्ञेय, अत एवास्यानुपक्रमेणासाध्यत्व, कफरक्तयोस्तु प्राधान्येनाभिधानम् । 'अधो'त' इति पाठान्तरे जिह्वाया अधो-गत ॥ ३१ ॥

‡ जिह्वाप्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वामुजम्य जातः कफरक्तमूलः ।

लालाकरः कण्डुयुतः सचोपः सा तूपजिह्वा पठिता भिषग्भिः ३२

उपजिह्विकामाह—जिह्वाप्ररूप इत्यादि । सचोप इति चोप साक्षादमिसवन्धेने-वोपताप, चोपश्चात्र रक्तयोनिना पित्तेन ॥ ३२ ॥

तालुगतानाह—

* 'मुनेति मुनेष रसस्नानवयोवात्पित्तनेत्यर्थं, सरकै कण्ठकैर्वासा । अथ च रोगो जाडीनि ख्यात । 'विचारसदाहेतुपचीयते तु दीर्घः' इति पाठान्तरे विचारजिह्वा एवविधेः कण्ठकैर्वाप्यत्रे । कफकण्ठवानाह—कफेनेत्यादि । कफेन दूषिता जिह्वा गुर्वा बहुला रम्या आत्मलिकण्ठकाभेर्मांसोच्छ्रयैर्मांसाक्षुरेक्षिता व्याप्ता भवतीति संबन्धः' (आ० ६०) ३० ॥

† 'यो जिह्वातले श्वयथु, सोऽलासनामा विकार, स तु शोफ प्रवृद्धो जिह्वां स्तम्भयति, जिह्वाभूते वृश पान मानोनि' (आ० ६०) ॥ ३१ ॥

‡ 'उग्रम्य कर्षीकृत्, एतेन जिह्वाया अधो भवतीत्युक्तं, जिह्वाप्ररूपो जिह्वाप्ररूपिभः, कफरक्तमूल कफरक्तदारुणम् । भिषग्भिः सा उपजिह्विका पठिता' (आ० ६०) ॥ ३२ ॥

१ पथिज्ञो विकारो नानुदासिष्वग्नाऽऽत्मनेपदस्याऽनित्यरेऽपि "भाषकरुनेते" इति विश्वामनेपदस्यानित्यत्वेनात्र साधुरससाधुं भाषवमायु वेति मुषीभिरवानुम-पेयम्, कण्ठकैरेत्यादिवादेनायुनादिति परे ।

*श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूले प्रवृद्धो
दीर्घः शोथो घ्मातवस्तिप्रकाशः ।
तृष्णाकासश्वासशूलं वदन्ति
व्याधिं वैद्याः कण्ठशुण्डीति नाम्ना ॥ ३३ ॥

कण्ठशुण्डीमाह—श्लेष्मासृग्भ्यामित्यादि । घ्मातवस्तिप्रकाश इति वायुपूरितचर्म-
पुटतुल्यः ॥ ३३ ॥

शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी
प्रागुकाभ्यां तुण्डिकेरी मता तु ।

तुण्डिकेरीलक्षणमाह—शोथ इत्यादि । प्रागुकाभ्यामिति श्लेष्मासृग्भ्याम् ।
तुण्डिकेरी वनकार्पासीफलं, तत्तुल्यशोथतया तुण्डिकेरी । तोददाहाभ्यामिह वातपित्ता-
शुबन्धो ज्ञेयः ॥—

†मृदुः शोथो लोहितः शोणितोत्थो
श्लेयोऽधुपः सज्वरस्तोदरकृ च ॥ ३४ ॥

अधुपलक्षणमाह—मृदुरित्यादि । शोणितोत्थ इति रक्तसमुत्थः ॥ ३४ ॥

‡कूर्मोन्नतोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा
रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा तु ।

कच्छपलक्षणमाह—कूर्मोन्नत इत्यादि । अवेदन इत्यल्पवेदनः । अशीघ्रजन्मेति
चिरज. ॥—

§पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं
विद्याद्रकादधुदं प्रोकलिङ्गम् ॥ ३५ ॥
दुष्टं मांसं नीरुजं तालुमध्ये
फफाच्छूनं मांससंघातमाहुः ।

तात्वदुदमाह—पद्माकारमित्यादि । पद्माकारमिति पद्मदर्शिकाकारम् । तथाच
भोजः,—“उपयैव भवेन्नदो यथा पद्मस्य कर्णिका । पार्श्वतश्चाद्भ्रुर्दोर्धर्मासा चाप्यवसी-
दति ॥ श्लेष्मरक्तसमुत्थानं तत्तात्वदुदसहितम्”—इति । रक्तजत्वाद्योहितम् । प्रोकलि-
ङ्गमिति पूर्वोक्तपार्श्वदुदतुल्यलिङ्गमित्यर्थः ॥ ३५ ॥—

* श्लेष्मरक्ताभ्यां तालुमूले प्रवृद्धस्तथा दीर्घः प्रकम्बः शोकः कण्ठशुण्डीति गठ-
शुण्डीति नाम्नाऽयं व्याधिः पठितः’ (भा० ६०) ॥ ३३ ॥

† ‘श्लेष्मादिलक्षणः शोथोऽधुपे ज्ञेयः । अधुप इति छन्दोऽधुपेति’ (भा० ६०) ॥ ३४ ॥

‡ ‘कूर्मोन्नतः कूर्मैवदुपगतः, अवेदन इत्यल्पवेदनः, अशीघ्रजन्मेति चिरज. मन्दानुसारी-
त्यर्थः, अरक्तः पाण्डुरः’ (भा० ६०)—

§ ‘तालुमध्ये उक्तलिङ्गं रोगः रकादुद विपादः । मांससंघातमाह—दुष्टमित्यादि । अत्र
वेदितुं “दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजं वा तात्वन्वाख्यम्” इति पठन्ति’ (भा०
६०) ॥ ३५ ॥

“नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात् स्था-
 न्मेदोयुक्तात् पुष्पुटस्तालुदेशे ॥ ३६ ॥
 शोषोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालुः
 श्वासश्चोत्रस्तालुशोषोऽनिलाद्य ।
 पित्तं कुर्यात् पाकमत्यर्थघोरं
 तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति ॥ ३७ ॥

पुष्पुटमाह—नीरुगिलादि । पुष्पुटस्तालुदेशे इति तालुपुष्पुटः । तालुशब्दोऽत्र
 लक्षनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । ‘तालुशोषस्तु पित्तात्’ इति केचित् पठन्ति, पित्तस्यापि शोषक-
 त्वात् । केचित्तु वक्ष्यमाणं ‘पित्तं कुर्यात्’ इति पदमत्रापि संबन्धश्चास्योम इति
 चकार भिन्नक्रमेण योजयित्वा विभक्तिविपरिणामं च कृत्वा पित्तं तालुशोषं कुर्यादिति
 व्याचक्षते । कित्त्वयं भोजेऽपि वातादेव पठितः । चतुर्कं,—“तालुशोषो भवे-
 द्वातात्”—इत्यादि ॥ ३६ ॥ ६७ ॥

गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
 प्रदूष्य मांसं च तथैव शोणितम् ।
 गलोपसंरोधकरैस्तथाऽङ्कुरै-
 निहन्त्यसून् व्याधिरयं हि रोहिणी ॥ ३८ ॥

कण्ठगतास्तु रोहिण्यादयः समदशोच्यन्ते, तत्र पद्मानां रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्ति-
 माह—गलेऽनिल इत्यादि । सर्वरोहिण्य सन्निपातजाः, उत्कर्षाद्वातजादिव्यपदेशाः ।
 अन्ये तु ‘पृथक् समस्वाद्य तथैव शोणितं’ इति पठित्वा मुञ्चते एकशोषजत्वमप्याहुः ।
 भोजेऽप्युक्तं,—“वातपित्तकफा रक्तमेकशः सर्वशोऽपि वा । कण्ठं यदा निपे-
 वन्ते”—इत्यादि । निहन्त्यसुनिलनेन यद्यपि सामान्येनासाध्यत्वमुक्तं तथाऽपि सप्ता-
 ह्वादिना पृथग्दोषप्रयजानामनुपमेणासाध्यत्वं, एवं रक्तजाया अपि, सन्निपातजायास्तु
 जन्मनंवासाध्यत्वम् । तदुक्तं भोजेन,—“तालु शुष्यति कण्ठश्च वातेनायाम्यते यदा ।

*‘स्थायी स्थिरः, कोलमात्रः कोलसमः ‘पुष्पुटः’ इति तालुनि देशे पुष्पुटस्तालुपुष्पुटः,
 तालुशब्दोऽत्र लक्षनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । तालुशोषमाह—शोष इत्यादि । तालुन्यत्यर्थं शोषः,
 तथा तालु दीर्यते, शोषः श्वासो भवति, सोऽनिलोत्यस्तालुशोषो द्वयः । वाग्मतेन तु
 वातपित्ताभ्यां तालुशोषः पठितः । तथादि—“वातपित्तज्वरायानस्तालुशोषस्तदाहवः”—
 इति (भा० २०) ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

† ‘गलेऽनिलो वृद्धः, तथा पित्तकफौ मूर्च्छितौ मिश्रणौ, मांसं प्रदूष्य, तथा शोणितं
 प्रदूष्य, गलोपसंरोधकरैरङ्कुरैरसन्निहन्ति, अयं व्याधिः, रोहिणीसंज्ञो द्वयः । अग्निं पाठे तु
 मन्स्या वातपित्तकफसंनिधिविषयत्वं च न विद्यते । तन्नादये “गलेऽनिलः पित्तकफौ
 च मूर्च्छितौ पृथक्मसत्याश्च तथैव शोणितम् । प्रदूष्य मांसं गलोपिनोऽङ्कुरान्मुञ्चन्ति
 यान् साऽगुरास्तु रोहिणी”—इति पठित्वा मुञ्चते एकशोषजत्वमप्याहुः । पृथगिति विद्यः,
 समस्यादेका, एका शोणितम्, एव एव रोहिण्यः । अगुराः प्राणदयाः (भा०
 २०) ॥ ३८ ॥

कण्ठेऽस्वाभं प्रसज्येत सप्ताहात् स जहास्यमून ॥ उप्यते चूष्यते पित्तात् धूप्यते परित्क्षयते । अङ्गारैरिव जह्यात् स प्राणानाशु चतुर्दिनात्”-इति । “कफादन्त-
र्वहि शोथ श्वास कण्ठश्च बाध्यते । यस्य सोऽसूत् खजेद्रोगी यहाद्रोहिणिपीडित ॥
लक्षणं पित्तरोहिण्या तुल्य शोणितजन्मन । सर्वदोषकृता या तु सर्वलिङ्गसमन्विता ।
असाध्या ता विजानीयाद्रोहिणीं सन्निपातजाम् । एषा सद्यो मारयति तिस्र आया
क्रिया विना”-इति वचिन् । भोजे ‘अन्या सद्यो मारयति’ इति पाठ, तदा रक्तजा-
थामप्यसाध्यत्वमायाति, कित्त्वथ साध्यैव, यदुक्तं,-“लेख्याश्चतस्रो रोहिण्य”
(सु सू अ. २५)-इति । तथा,-“साध्याना रोहिणीना तु हित शोणितमोक्षणम्”
(सु चि स्या अ २२)-इत्यनेन रक्तजाया अपि चिकित्सोक्ता । किञ्च गलगते-
ष्वेवैव रोहिणी सन्निपातजा ‘रोहिणी गले’ इत्यनेनासाध्योक्ता । भोजे तु “तिस्र
आया क्रिया विना” इत्यभिधानं त्रिदोषजत्वेन प्राधान्यमभिप्रेत्य, ररनादेऽपि
सन्निपातजाया एव सद्योमारकत्वमुक्तम् । यदाह,-“सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहाच्छु-
ष्मसमुद्भवा । पश्चाद्वात् पित्तसभूता सप्ताहात् पवनोत्थिता”-इति ॥ ३८ ॥

* जिह्वासमन्ताद्भ्रूशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठविरोधिना ये ।

सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥ ३९ ॥

क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजा तु ।

स्रोतोविरोधिन्मचलोद्भवा च स्थिराङ्कुरा या कफसंभवा सा ॥४०॥

गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या त्रिदोषलिङ्गा त्रितयोत्थिता च ।

स्फोटश्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ४१

वातजादिभेदेन रोहिणीलक्षणमाह-जिह्वेत्यादि । जिह्वासमन्तादिति जिह्वाया
सर्वत इत्यर्थं । वातात्मकोपद्रवगाढयुकेति वातात्मका उपद्रवा कम्पविनामस्तम्भा-
दयस्तरतिशयमनुगतता । त्रिदोषजायामनिवार्यवीर्येति क्रियायाऽपि न निवार्य वीर्यमस्या,
सद्योमारकत्वादित्यर्थं । त्रितयोत्थितेति दोषत्रयोत्थिता । पित्तलिङ्गातिदेशस्याव्यवहि-
तत्वप्रतीत्यर्थं पित्तरोहिण्यनन्तर रक्तजाया वक्तुमुचिताया, शेषेऽभिधानमितररोहि-
ण्यपेक्षया मुखसाध्यत्वख्यापनार्थमिति केचित् ॥ ३९-४१ ॥

कोलास्थिमात्रः कफसंभवो यो अन्तिर्गले कण्ठकशूकभूतः ।

खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥४२॥

कण्ठशालूकलक्षणमाह-कोलेत्यादि । कण्ठकशूकभूत इति कण्ठवत् शूकवच
वेदनाजनक, भूतशब्द उपमानार्थे, किंवा कण्ठकोपलसित शूको जलशूक, स एव
भूतो जात । कठिनगुडकतया शालूकसमत्वेन कण्ठशालूकम् । शालूक जलोत्पल-
कन्दम् ॥ ४२ ॥

* ‘ये मासाङ्कुरा जिह्वासमन्ताद्भवन्ति ते भ्रूशवेदना, तथा कण्ठनिरोधना, सा
वातकृता रोहिणी प्रदिष्टा’ (आ० २०) ॥ ३९-४१ ॥

* जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफालु जिह्वोपरिष्ठादपि रक्तमिश्रात् ।

श्लेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एव विवर्जयेद्गतपाकमेनम् ॥ ४३ ॥

अधिजिह्विकामाह—जिह्वाग्ररूप इत्यादि । जिह्वोपरिष्ठादित्यनेन जिह्वातलजा-
तामुपजिह्वा व्यावर्तयति । अपि रक्तमिश्रादिति न केवलात् कफान्नवति, किन्तु रक्त-
मिश्रादेव कफादित्यर्थः । अपिरवधारणे । आगतपाकत्वेन पित्तमप्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४३ ॥

बलास एवायतमुन्नतं च शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य ।

तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं बलयं वदन्ति ॥ ४४ ॥

बलयमाह—बलास एवेत्यादि । बलास कफ । अन्नगतिमिति अन्नस्य
गतियेन स्रोतसा सोऽन्नगतिरन्नवहमार्गः, अन्नस्य प्रवेशो वा । कफोऽप्ययं
प्रभावादसाध्यः ॥ ४४ ॥

गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धो श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।

मर्मच्छिदं दुस्तरमेनमाहुर्बलाशसंशं निपुणा विकारम् ॥ ४५ ॥

बलाशलिङ्गमाह—गल इत्यादि । मर्मच्छिदमिति प्राणायतनहृदयमर्मच्छि-
दम् ॥ ४५ ॥

वृत्तोन्नतोऽन्तःश्वयथुः सदाहः सकण्डुरोऽपाक्यमृदुर्गुदश्च ।

नामैकवृन्दः परिकीर्तितोऽसौ व्याधिर्वलाशक्षतजप्रसृतः ॥ ४६ ॥

एकवृन्दमाह—वृत्तोन्नत इत्यादि । अन्तःश्वयथुरिति गलस्थान्तमध्ये । सदाह
इति मन्ददाहः, सहस्रान्द इत्यर्थः । अपाक्यमृदुरिति अपाक्यी इत्यपाकी, अमृदु
रीपमृदु, अन्ये 'अपाकमृदु' इति पठन्ति, अपाकश्चासौ मृदुश्चेति अपाकमृदु ।
बलाशक्षतजप्रसृत इति कफरक्तभव इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रञ्जरं वृन्दमुदाहरन्ति ।

तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाऽश्लेयं सतोदं पयनात्मकं तु ॥ ४७ ॥

वृन्दमाह—समुन्नतमित्यादि । वृन्दमेव पयनानुविद्धं सतोदं स्यात् । ननु,
सप्तदश कण्ठगता उष्ण, उष्ण हि,—'सप्तदशामया कण्ठे'—इति, वृन्देन सहा-
ष्टादश स्युः उच्यते, एकवृन्दस्यावस्थानिशेष एव वृन्दः, तुल्यस्थानावृत्तितो न
सख्यातिरेकः, यद्यप्येकवृन्दः कफरक्तजः, वृन्दस्तु पित्तरक्तजः पठितः, तथा
वृन्दस्यैव घटोदत्वेन वातान्नकत्वमुच्यते, तथाऽप्येकवृन्दस्यावस्थानिशेषत्वेन वृन्द-
सङ्गच्छत एव, यथा वानलायाः सङ्घिषहेतुलक्षणस्यापि दृग्गमकस्य सप्तदः, यथा

* 'जिह्वापरिष्ठादित्यत्र 'जिह्वाग्रवधोपरि' इति पाठात्तरं, जिह्वाग्रवधोपरि जिह्वा
मूर्ध्नोपरिष्ठादित्यत्र.' (आ० ६०) ॥ ४३ ॥

† अन्नवहस्रोतोऽन्नप्रवेशो वा निवार्यं, आयतमुन्नतं शोथं करोति, कुपास्य स-
न्निवृत्तौ श्लेयोऽधिजिह्वः बलासस्य गतिं वदन्ति । कफोऽप्ययं न्यानप्रभावात्
समावृत्तसाध्यः' (आ० ६०) ॥ ४४ ॥

‡ 'मर्मस्थं श्लेष्मानिलौ श्वासरुजाश्वानुपपन्नं सक्षिप्तं शोथं कुरुतः, निपुणं वीर्यं
एव विकारं बलाशलिङ्गमाहुः' (आ० ६०) ॥ ४५ ॥

वातमदाख्येन ध्वंसकविक्षेपकयोरख्यन्ताभेदेऽपि स एव स्यान्न पुनस्तेन संप्रहः, भोजेऽप्ययमेकवृन्दज एव पठितः । यदाह,—“श्लेष्मरक्तसमुत्थानभेकवृन्दं विभावयेत् । तुल्यस्थानाकृतिवृन्दो वृन्दजो रक्तपित्तजः”—इति । वृन्दज इत्येकवृन्दजः । गदाधरस्तु कारणभेदाद्धर्मभेदाच्चोत्पन्नत्वेन चैककार्यकारणयोरभेदप्रसङ्गमभिधाय वृन्दशब्दं चन्दोनुरोधादादिलोपादैकवृन्द एव वर्णयति, तथाच सति समुन्नतमित्यादिना पित्तानुबन्धसहितबहुलरक्तकृतैकवृन्दस्य लक्षणमुच्यते, सतोर्द पवनात्मकं चेलनेन च वातानुबन्धैकवृन्दलक्षणमिति व्याख्येयम् । परं तु वृन्दजो वृन्द इति भोजवचनेनासंगतमिदं व्याख्यानम् ॥

*वर्तिर्वना कण्ठनिरोधिनी या चिताऽतिमात्रं पिशितप्ररोहैः ।

अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषाञ्छेया शतघ्नी च शतघ्निरूपा ॥ ४८ ॥

शतघ्नीलक्षणमाह—वर्तिरित्यादि । अनेकरुगिति वातपित्तकफजतोददाहकण्ठादिवेदनान्वितेत्यर्थः । शतघ्निरूपेति अयःकण्ठवाच्छजा महती शिला शतघ्नी तत्तुल्या । प्राणहरीत्यसाध्या । भोजेऽप्युक्तं,—“शङ्खनेव गले विद्धा शतघ्नेषा न सिध्यति”—इति ॥ ४८ ॥

*प्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽतिरुग्णः कफरक्तमूर्तिः ।

संलक्ष्यते सकमिवाशनं च स शस्त्रसाध्यस्तु गलायुसंज्ञः ॥ ४९ ॥

गलायुलक्षणमाह—प्रन्थिरित्यादि । कफरक्तमूर्तिरिति कफरक्तजः । सकमिवेति लम्भिव, अशनं भुक्तम् ॥ ४९ ॥

सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः शोथो रजः सन्ति च यत्र सर्वाः ।

स सर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥ ५० ॥

गलविद्रधिलिङ्गमाह—सर्वमित्यादि । तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्येति प्रायुक्तस्य विद्रधेः सन्निपातजस्य तुल्य इत्यर्थः । स च स्थानप्रभावेण सन्निपातज एव, विकिरसाभेदार्यं च पुनः पठितः ॥ ५० ॥

शोथो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।

कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्यते तु ॥ ५१ ॥

गलौघलक्षणमाह—शोथ इत्यादि । वायुगतेर्निहन्तेति अतिमहत्त्वादुदानवायुगतिरोधक इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।

कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु श्वेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः ॥ ५२ ॥

स्वरघ्नलक्षणमाह—य इत्यादि । ताम्यमान इति मूर्च्छा गच्छन्, अथवा तमः पश्यन् । श्वसिति प्रसक्तमिति निरन्तरं श्वसिति । शुष्कविमुक्तकण्ठ इति शुष्को नीरसो विमुक्तश्वास्वाधीनः कण्ठो यस्य स तथा । अस्वाधीनता च किमपि गित्तुमशक्य-

* भोजेऽप्युक्तम् “वातपित्तकफा दुष्टा मासादुरसमाचिताम् । मध्यकण्ठचया वार्धवनपन्ति क्षुपेक्षिताः ॥ शङ्खनेव गले विद्धा शतघ्नेषा न सिध्यति”—इति (आ० द०) ॥ ४८ ॥

तया थोद्धव्या । अनिलायनेष्विति अनिलमाणेषु कफरुद्धेषु सत्सु, वायुगतक्षोतसोद्ध-
त्वेऽपि घहुवचनं प्रतानबहुत्वात् । श्वसनादिति वातात् ॥ ५२ ॥

*प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।

स मांसतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत् सर्वकृतो विकारः ॥ ५३ ॥

मांसतानलिङ्गमाह—प्रतानवानित्यादि । प्रतानवानिति विस्तारवान् । सुकष्ट इति
महादुःखप्रदायी, न तु वृद्धसाध्य, प्राणप्रणुदिति वचनात्, अथवा पाक्त-
कष्टसाध्य, समस्तगलोपरोधे तु प्राणप्रणुत् । 'स मांसतान कथितोऽवलम्बी'—इत्यस्य
स्थाने 'स मांसतानेति विभक्तिं सज्ञाम्'—इति पाठान्तरे मांसतानेत्यनेतिशब्देन
प्रातिपदिकार्थस्योक्तत्वाद्विभक्त्यभावः । 'विभक्तिं सज्ञाम्' इत्यस्य स्थाने 'निरणदि-
चेष्टाम्'—इति कातिकः । अस्मिन् व्याख्याने स मांसतान इत्यस्यानन्तरं ख्यात इति
दृश्यम् ॥ ५३ ॥

†सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्रमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।

पित्तेन विद्याद्बदने विदारीं पार्श्वं विशेषात् स तु येन शेते ॥ ५४ ॥

विदारीलक्षणमाह—सदाहतोदमित्यादि । बदन इति स्वरूपपरमिदं, अन्तर्गल
इत्यनेनैव बदनशब्दस्य लब्धत्वात् । पार्श्वं विशेषात् स तु येन शेते इति स पुरुषो
येन पार्श्वेन विशेषाद्वाहुल्येन शेते तस्मिन्नेव पार्श्वे विदारी भवतीत्यर्थः । विशेष-
पग्रहणादन्यास्मिन् पार्श्वेऽपि सम्भवोऽस्याः । विदारीसज्ञा च मांसविदारणेन । भोजेऽ-
प्युक्तं,—“पित्तेन जातो बदने विकारः पार्श्वं विशेषात् स तु येन शेते । श्वयुप्रतान-
प्रभवो विशेषाद्वाहप्रपाकप्रचुरो विदारी”-इति ॥ ५४ ॥

स्फोटैः सतोदेवैर्बदनं समन्ताद्यस्याचितं सर्वसरः स वातात् ।

रक्तैः सदाहैस्तनुभिः सपीतैर्यस्याचितं चापि स पित्तकोपात् ।

अवेदनैः कण्डुयुतैः सघर्षैर्यस्याचितं चापि स वै कफेन ॥ ५५ ॥

सर्वसारास्त्वोऽभिधीयन्ते—स्फोटैरित्यादिना । मुखगतोष्ठादिसप्तस्थानव्यापकतया
सर्वसरत्वज्ञेयम् । स्फोटैरिति बदनमिति चोत्तरं सबन्धनीयम् । आचिन
व्याप्तम् । सर्वसारा मुखपाका उच्यन्ते । केचिद्विदेशोक्तजसर्वसरलक्षणं पठन्ति ।
यथा,—“रक्तेन पित्तोदित एव चापि कैश्चित् प्रदिष्टो मुखपाकसज्ञः”-इति । अथ च
पैतिक एवान्तर्भूत इति नेह दर्शित इति ॥ ५५ ॥

‡शोष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रिदोषजाः ।

दन्तमूलेषु वर्ज्यां च त्रिलिङ्गगतिशौपित्तैः ॥ ५६ ॥

* 'अवलम्बी लम्बनशीलः' (आ० ६०) ॥ ५३ ॥

† 'पूतिविशीर्णमांसं दुर्गन्धयुक्तमांसम्' (आ० ६०) ॥ ५४ ॥

‡ 'शोष्ठजाख्य, दन्तमूले क्षौ, दन्तमवेपु श्रय, त्रिङ्गामनेष्वेक, तालुन्यप्येक धव,
स्वरसादयो नव गले, समुदायसरया नवरशैवेति । सह दारिणेति विदार्या सह, छन्दो-
नुरोधादारिणेति निर्देशः, रोहिणी गल इति त्रिदोषजा रोहिणी' (आ० ६०) ॥ ५६-५९ ॥

१ “बलाशक्त विदारिका” इत्यथ “बलाश सह दारिणा” इति पाठभिप्रायेण ।

दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदालनभङ्गनाः ।
जिह्वारोगे बलाशस्तु तालव्येष्वर्बुदं तथा ॥ ५७ ॥
स्वरग्नौ बलयो वृन्दो बलाशश्च विदारिका ।
गलौघो मांसतानश्च शतघ्नो रोहिणी गले ॥ ५८ ॥
असाध्या कीर्तिता ह्येते रोगा नव दशैव तु ।
तेषु चापि क्रियां वैद्य प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ ५९ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मुखरोगनिदान समाप्तम् ॥ ५६ ॥

ओष्ठप्रकोपादिष्वसाध्यानाह—ओष्ठप्रकोपे इत्यादि । त्रिल्लिङ्गगतिशौपिराविति त्रिदोषजनाडी त्रिदोषजश्च महाशौपिरोऽसाध्य । रोहिणी गल इति त्रिदोषजा रोहिणी ॥ ५६-५९ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृताया मधुकोशव्याख्याया मुखरोगनिदान समाप्तम् ॥ ५६ ॥

अथ कर्णरोगनिदानम् ।

*समीरण श्रोत्रगतोऽन्यथाचरन् समन्तत शूलमतीव कर्णयो ।
करोति दोषैश्च यथास्वभावत स कर्णशूल कथितो दुराचर ॥१॥

मुखरोगे जिह्वाश्रयरोगोऽभिहित, जिह्वा चेन्द्रियाधिष्ठान, अत इन्द्रियाधिष्ठान-दृष्टिसाम्यात् कर्णरोगनिदानमुच्यते, कणशष्कुल्यवच्छिन्नमदृष्टोपगृहीत श्रोत्रमुच्यते, तत्र यद्यप्येकदेशगतो रोगस्त्रयाऽप्यवयवेषु समुदायोपचारत *कर्णव्यपदेश । तत्र कर्णशूल कष्टत्वात् प्रागाह—समीरण इत्यादि । अत्रान्यैव सप्राप्त्याऽर्थतो निदानसच याद्याक्षिप्त यतो निदानात् सचय, सचयान् प्रकोप, प्रकोपात् प्रसर, प्रसरात् स्थानसथय, ततो व्यकि, ततो मेइ इति । कर्णशूलस्य च कष्टत्व मूर्च्छाशुपत्रव योगात् । यदाह विदेह,—“मूर्च्छा दाहो ज्वर कासो हृलसो वमयुस्तया । उपद्रवा कर्णशूले भवन्त्यते सरिष्यत”—इति । अन्यथाचरनिति प्रतिलोम चरन् । दोषैरिति कफपित्तरक्तै, रक्तोऽपि रुजाकर्तृत्वात् सामान्येन दोषव्यपदेश । यथास्वभावत इति खनिदानवुपितदोषैर्यथास्वीयल गौरावृतो न तु कोपितैर्वायुना, 'एक प्रवृपितो दोष सर्वावेव प्रकोपयेत्' इति न्यायात् यत स्वतन्त्रवुपिता दोषा सधुर्गभाजो भवन्ति,

* श्रोत्रगत श्रोत्र शष्कुलीपरिच्छिन्नावाश, समीरणो वायु, श्रोत्रगत श्रोत्रप्राप्त, अक्षयचरनिति प्रतिलोम चरन् त्रिमास्य इति वा; चरन् समन्तत कणयोतीव शूल करोतीति संव धनीयम् । रक्तोऽपि रुजादिकतृत्वेन दोषताभ्यादोषव्यपदेश । यथास्वमा शृत इति यथास्वमश्च स्वस्य दोषस्थानतिक्रमेण यथास्वम् । स तथाभिधो रोग कणशूल कथित । किंविशिष्ट ? हेरासरो दुवार, 'दुराचर' इति पाठे इ खेन भाषयते उपचर्दन इति दुराचर' (आ० ६०) ॥ १ ॥

परतन्त्रद्विपितास्त्वनुबन्धरूपा भवन्ति, अथवा यथास्वमिति शूलविशेषण, यथास्वाय-
मित्यर्थ । दुराचर इति दु खेनाचर्यते इति दुराचर ॥ १ ॥

*कर्णस्रोतःस्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वरान् ।

भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते ॥ २ ॥

यदा शब्दबहं वायुः स्रोत आवृत्य तिष्ठति ।

शुद्धः श्लेष्मान्वितो वाऽपि बाधिर्यं तेन जायते ॥ ३ ॥

कर्णनादमाह—कर्णस्रोत स्थित इत्यादि । यदा कर्णस्रोतस्थि विविधप्रकारेणाव-
स्थितो वायुर्भवति तदा तस्य विविधाभिहननादुक्तविविधशब्दध्रुवण, भेरीमृदङ्गशङ्खा-
नामित्युपलक्षण, तेन मृद्गारादिशब्दध्रुवण च भवति । यदुक्त विदेहे,—“शिरोगतो
यदा वायु श्रोत्रयो प्रतिपद्यते । तदा तु विविधान् शब्दान् समीरयति कर्णयो ॥
मृद्गारकौशनाद वा मण्डूककाकयोस्तथा । तन्नीमृदङ्गशब्द वा सामतूर्यस्वन तथा ॥
गीताप्ययनवशात्तां निर्घोष क्ष्वेडन तथा । अपामिव पतन्तीना शकटस्येव गच्छत ॥
श्वसतामिव सर्पाणां सदृश श्रूयते स्वन”—इति ॥ २ ॥ ३ ॥

वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम् ।

करोति कर्णयोः क्ष्वेडं कर्णक्ष्वेडः स उच्यते ॥ ४ ॥

कर्णक्ष्वेडमाह—वायुरित्यादि । क्ष्वेडमेव व्याकरोति—वेणुघोषोपमं स्वनमिति ।
ननु, कर्णनादात् कथमस्य भेदः उच्यते, कर्णनादे केवलानिलजे नानाशब्दान्
शृणोति, अत्र तु वेणुशब्दमेव नियमेन, तथाऽयं पित्तादिसृष्टवातजन्य इति । तत्राह
विदेह,—“मादत कफपित्ताभ्यां सृष्ट शोणितेन च । कर्णक्ष्वेडं सजनयेत् क्ष्वेडन
वेणुघोषवत्”—इति ॥ ४ ॥

†शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो

जले प्रपाकादथवाऽपि विद्रधेः ।

स्रवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिलादितः

स कर्णसंस्त्राघ इति प्रकीर्तितः ॥ ५ ॥

कर्णस्त्रावमाह—शिरोऽभिघातादित्यादि । स्रवेद्धि पूयमित्युपलक्षण, तेन रक्तजले
च स्रवत इति मन्तव्य, शिरोऽभिघातजलमज्जनमात्रेण पूयस्यासम्भवात्, अथवा प्रपा-
कादिति सर्वत्र स्रव्यते, तर्हि न पाकात् पृथक् स्त्राव उक्त सर्वत्र पाकस्यापिशिष्ट
त्वादिति कार्त्तिक । ननु, पाकाद्विद्रधे स्त्रावसम्भवोऽस्तु, विद्रधौ तु वातेतरदोषस्यापि

* ‘प्रणादस्यापीटाकरत्वेऽपि रोगारया, तिलकालकवमनोऽनु स्रवणकत्वात् । शब्दबह
स्रोत कर्णस्रवणुन्नीपरिच्छिन्नमाकाश, तद्रतवातजनितमत्र बाधिर्यं, अपिशब्दात्प्रकपित्ता-
वरणयोरुपग्रह इति’ (आ० ६०) ॥ २ ॥ ३ ॥

† ‘शिरोभिघातात्, अथवा जले निमज्जत, अथवा विद्रधे कर्णविद्रधे प्रपाकाद-
निलादितः अथवा पूय स्रवेत्, स कर्णसंस्त्रावारयो रोग उक्त’ (आ० ६०) ॥ ५ ॥

संभवात् कथमनिलादित इत्युक्तं उच्यते, अत्रिस्रावेणात्रानिलकोपादनित्वात्तत्त्व
मोदव्यम् ॥ ५ ॥

*मादतः कफसंयुक्त कर्णकण्ठं करोति च ।

पित्तोष्मशोषित-श्लेष्मा कुचते कर्णगूथकम् ॥ ६ ॥

स कर्णगूथो द्रवतां गतो यदा विलापितो घ्राणमुखं प्रपद्यते ।

तदा स कर्णप्रतिनाहसंक्षितो भवेद्विकारः शिरसोऽर्धमेदवृत् ॥७॥

कर्णप्रतिनाहमाह—स कर्णगूथो द्रवतामित्यादि । विलापित इति श्लेहस्त्रदाभ्यां
विलीनीकृतं सन् । घ्राणमुखमिति द्वन्द्वस्यादेकबद्धाव, तेन घ्राण च मुख च प्रति-
पद्यत इत्यर्थः । अन्ये 'घ्राणमुखात्' इति पठन्ति, तदा घ्राणमुखाभासात्तथाशात्
प्रतिपद्यते गच्छतीत्यर्थः । अथ कफो विकारः, अथवा कर्णगूथशोषे मादतपित्तव्या
पाराप्रयाणामपि संबन्धोऽस्ति, तेन सन्निपातजोऽय, तथाच विदेह,—“कफाद्वा
मादताद्वाऽपि सन्निपातेन वा पुनः”—इति । शिरसोऽर्धमेदवृत्तिर्थावमेदशि
रोरोगकृत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

यिदा तु मूर्च्छन्त्यधवाऽपि जन्तवः

सृजनत्वपत्यान्यधवाऽपि मक्षिकाः ।

तद्यजनत्याच्छूयणो निरुच्यते

मिषग्भिराद्यैः त्रिमिकर्णको गदः ॥ ८ ॥

त्रिमिकर्णकोमाह—यदेत्यादि । यदा तु मूर्च्छन्ति उच्छिन्ना भवन्ति । जन्तवः किमपि
किमिमूर्च्छन्तं च मांसशोषितकोषे सति हेय, तदन्तरेण त्रिमीणामसंभवात् । अप
स्यानीति डिम्भावान् । तद्यजनत्यादिति त्रिमि-उक्षणत्वात् । धवणो निरुच्यत इति-
त्रिमिकर्णको गद इति आध्याधितयोरभेदोपचाराच्छूयण त्रिमिकर्णको गदो भव्यते ।
धवणशब्द पुल्लिङ्गोऽप्यस्त्रीत्वस्मात्त्रेभिर्दिशात् प्रतीयते । अथ विकारत्रिदोषजो
मन्तव्यः । तथाच त्रिमि,—“श्लेष्मपित्तजलोन्मिधे कोषे शोषितमांसाने । मूर्च्छन्ति
जन्तवस्तत्र दृष्णास्तम्भा विदारणा ॥ भक्षयन्तीव से कर्णं सुर्वन्तो विविधा इज ।
त्रिमिकर्णं तु सं विदारु सन्निपातमशोषजम्”—इति ॥ ८ ॥

इपतङ्गा ज्ञानपचक्ष कर्णस्रोतः प्रविश्य हि ।

शरति ध्याकुलत्थ च भृशं कुचन्ति वेदनाम् ॥ ९ ॥

कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फरफरायते ।

कीटे चरति यद्ग तीया निष्णन्दे मन्दवेदना ॥ १० ॥

* यदा स कर्णगूथो विलापित इति श्लेहस्त्रदाभ्यां विलीनीकृतो द्रवतां सन् ।
(भा० ६०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

† यत्किमपि इति वाच्यम् । मक्षिका मन्मथरथा विकारः । अन्तेऽपि त्रिमि-
देतादिभिः (भा० ६०) ॥ ८ ॥

‡ 'मिलुचते प्राग्भेदेव' (भा० ६०) ॥ ९ ॥ १० ॥

कर्णप्रविष्टपतङ्गकीटादिलिङ्गमाह—पतङ्गा इत्यादि । शतपथ इति कारण्डिकः ।
निष्पन्द इति स्थिरे ॥ ९ ॥ १० ॥

*क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः ।

सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत् प्रतोदधूमायनदाहचोपवान् ॥ ११ ॥

कर्णविद्रधिमाह—क्षताभिघातप्रभवस्त्वित्यादि ।—क्षतप्रभवोऽभिघातप्रभवश्च,
क्षताभिघातप्रभवयोरान्तरागन्तुकत्वादेकत्वं, एवं वातादिजस्यापि दोषजत्वादेकत्वम् । सर-
क्तपीतारुणमस्रमास्रवेदिति अक्षमास्रावं, सरक्तपीतारुणवर्णत्वं चास्रावस्य वातपित्तक-
फसंभवात् ॥ ११ ॥

†कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेदकृद्भवेत् ।

कर्णविद्रधिपाकाद्वा जायते चाम्बुपूरणात् ॥ १२ ॥

कर्णपाकलक्षणमाह—कर्णपाक इत्यादि । कोथविक्लेदकृदिति कोथः पूतिभावः,
विक्लेद भार्दता । ननु, कर्णगूयलक्षणे पित्तेन शोषणमुक्तं, तत्कथमार्दता? नैवं,
एवंविकारजनककर्मसहकारिणा द्रवांशोदिकेन पित्तेनार्दता, तत्र त्वेतद्विपरीतत्वेन
शोथः ॥ १२ ॥

‡पूयं स्रवति पूति वा स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ।

पूतिकर्णलक्षणमाह—पूयमित्यादि । पूतीति क्रियाविशेषणं, वाशब्दोऽत्र समुच्चये,
तेनावेदनत्वं सवेदनत्वं वा घनस्रावित्वं च समुचीयते । घनस्रावणियमात्रं कर्णस्रावा-
दस्य भेदः । तथाचोक्तं सुश्रुते,—“स्रोतःस्थिते श्लेष्मणि पित्ततेजसा विलीयमाने भृश-
संप्रतापिते । अवेदनो वाऽथ सवेदनो वा घनं स्रवेत् पूति च पूतिकर्णः”—इति ।
(सु. उ. तं. अ. २०) पूतिमान् कर्णः पूतिकर्णः ॥—

कर्णशोथार्थुदाशांसि जानीयादुक्तलक्षणैः ॥ १३ ॥

इदानीं संख्यापूरणार्थं कर्णगतशोथार्थुदाशांसामतिदेशेन लक्षणमाह—कर्णशोथे-
त्यादि । कर्णशोथाश्वत्वारो वातपित्तकफरक्तत्वेन; एवमर्शश्चतुर्विधं, सहजसन्निपात-
जाशंसोः सन्निपातागन्तुजशोथयोश्चात्रासंभूतिराधारप्रभवात् । अर्षुदं च सप्तविधं
वातपित्तकफरक्तमांसभेदःसिरानिमित्तमेदात्; सिराजस्य वातजावदस्यत्र पृथग्गणनं
शालाक्यसिद्धान्तसंवादादिति कार्तिकः । यथा सुश्रुत एव कर्णरोगानन्तरं “दोषैस्त्रि-
भिस्तैः पृथगेकशश्च न्रूयात्तथाऽशांसि तथैव शोथान् । शालाक्यसिद्धान्तमवेक्ष्य चापि
सर्वात्मकं सप्तममर्षुदं तु—” (सु. उ. तं. अ. २२) इति नासारोगेऽभिधास्यति,
तथेहापि युज्यते; तेन रक्तजस्य पित्तसमानलिङ्गत्वात् पित्तजेऽन्तर्भावः, तथाऽऽगन्तु-
जस्यापि रक्तपित्तलिङ्गत्वात् पित्तज एवान्तर्भावः, तेन शोथः सन्निपातजोऽग्रागणनीयः,

* ‘धूमायनं धूमोदमनमिव वेदनाविशेषः, चोष आचूष्यत इव वेदनाविशेषः । दोष-
विद्रपेलक्षणं तैरेव ज्ञातव्यम्’ (भा० ६०) ॥ ११ ॥

† ‘कर्णविद्रधिपाकात्, अथवाऽम्बुपूरणात् कर्णपाको जायते’ (भा० ६०) ॥ १२ ॥

‡ ‘यद्यपि शोफादयः प्राङ्निदिष्टाः, तथापि कर्णरोगसंग्रहार्थं साध्यासाध्यनिभागार्थं
च पुनर्निदिष्टाः’ (भा० ६०) ॥ १३ ॥

एव सहजरकजयोर्दोषज एवान्तर्भावत् सन्निपातजमर्शोऽपृथग्गणनीयं, अर्जुद च सन्निपातज सप्तमिति, एषभेभि सहाष्टाविंशति शुश्रुतोका कर्णरोगा भवन्ति ॥१३॥

*नादोऽतिरुक् कर्णमलस्य शोषः स्रावस्तनुध्वाश्रयणं च घातात् ।

शोथः सरागो दरणं विदाहः सपीतपूतिस्रवणं च पित्तात् ॥ १४ ॥

वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोथशुक्लस्निग्धस्रुतिः स्वरपरुजः कफाच्च ।

सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्रावश्च तत्राधिकशोषवर्णः ॥१५॥

इदानीं चरकोक्त कर्णरोगचतुष्टय घातपित्तकफसन्निपातजभेदादाह—नादोऽति-
रुगित्यादि । अश्रवणमिति अश्रुच्छ्रुति । वैश्रुत्यमिति विरुद्धश्रवणम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

†सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टे सहसाऽतिप्रवर्धिते ।

कर्णशोथो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ।

कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स घातात् परिपोटकः ॥ १६ ॥

कर्णावयवत्वात् कर्णपाल्यास्तद्विचारानाह—सौकुमार्यादित्यादि । सौकुमार्यादितो-
श्चिरं वर्धनेन क्षये सहसा च वर्धयितुमारग्ये कर्णे शोथ, परिपोटवान् मनावल-
गवदरणवानित्यर्थ ॥ १६ ॥

गुर्याभरणसंयोगात्ताडनाज्वरणादपि ।

शोथः पाल्यां भवेच्छयावो दाहपाकरुजान्वितः ॥ १७ ॥

रको पर रक्तपित्ताग्न्यामुत्पातः स गदो मतः ।

† उत्पातलक्षणमाह—गुर्वित्यादि । श्यावत्व व्याधिप्रभावात्, पित्तरक्तयो रसाव-
त्पाजनकत्वात्, किंवा वातानुबन्धादत्र श्यावत्वम् ॥ १७ ॥—

‡कर्णं यत्ताडयतः पाल्यां घ्रायुः प्रकुप्यति ॥ १८ ॥

कफं संश्लेष कुरुते शोथं स्तब्धमवेदनम् ।

उन्मथ्यकः सकण्डूको विकारः कफघातजः ॥ १९ ॥

सवर्धमाने दुर्धिरु कण्डूपाकरुजान्वितः ।

शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्धनः ॥ २० ॥

उन्मथ्यकमाह—कण्डूवित्यादि । सन्धत्य घातघ्न, कण्डू कफात्, इति वात-
कफविह्वम् ॥ १८-२० ॥

* 'स्रुति स्राव, स्निग्ध स्राव' (भा० ६०) ॥ १४ ॥ १५ ॥

† 'अत्र इहनाभिमाय—वर्षे चिरोत्सृष्टे बहुकालमुपेक्षिते सहसा स्रुति प्रवर्धिते
सति सौकुमार्यात् पाल्यां शोक सरगित्सारिलक्षणयुक्त स्राव, स वातपरिपोटको
रोग स्राव, चिरोत्सृष्ट्यै सौकुमार्यं देतु' (भा० ६०) ॥ १६ ॥

‡ 'क' बलाद्रुपेण पाल्यां घ्रायु कोपं प्राप्ति, न घ्रायु कुण्ठि सन् कर्णे संश्लेष
सम्भ तवादेरने शोकं कुरुते, स कफघातज उन्मथकस्यो रोग स्राव । स
निरुपण । सकण्डूक बन्धयुक्त, इ उन्मथनमाह—सवर्धमाने इत्यादि । शोथे दुर्धिरु
देवहृगण्डिरमरीकस्य विदे सवर्धमाने सति कण्डूदियुक्त शोथो भवति, पण्डूघात
दोषत्रशोष । इ उन्मथनस्य इ उन्मथनयो नाम रोग' (भा० ६०) ॥ १८-२० ॥

१ एतच्च 'सवर्धमाने' इति पाठान्निवेशः ।

*कफासृक्क्रिमयः कुब्जाः सर्वपाभा विसर्पिणः ।
 कुर्वन्ति पाह्यां पिडका. कण्डूदाहरुजान्त्रिताः ॥ २१ ॥
 कफासृक्क्रिमिसंभूत. स विसर्पघ्नितस्ततः ।
 लिहेत् सशङ्कुलीं पालीं परिन्हेहीति स स्मृतः ॥ २२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने कर्णरोगनिदान समाप्तम् ॥ ५७ ॥

परिलेहिनमाह—कफासृगिलादि । स विसर्पघ्निति स इति पिडकात्मको विकार ,
 'विसर्पान्वित' इति पाठान्तरे विसर्पेणावित । निहेदिति निर्मासी करोति,
 वाच्छादयेद्वा ॥ २१-२२ ॥

इति श्रीऋषदत्तकृताया मधुकोशव्याख्याया कर्णरोगनिदान समाप्तम् ॥ ५७ ॥

अथ नासारोगनिदानम् ।

†धानह्यते यस्य विशुष्यते च प्रङ्घ्रियते धूप्यति चापि नासा ।
 न वेत्ति यो गन्धरसाश्च जन्तुर्जुष्ट व्यवस्येत्तमपीनसैन ।
 तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥ १ ॥

इन्द्रियाधिकरणविकाराधिकारात्नासारोगनिदानम् । तत्रादावपीनसमाह—धान
 ह्यत इत्यादि । धानह्यत इत्यावध्यते, वातशोपितक्फेन । प्रङ्घ्रियते आद्राभवति ।
 धूप्यतीति सन्तापमनुभवति, दिवादेराकृतिगणत्वात् धूप्यतीति रूपम् । गन्धर
 सानिनि गन्धान् सुरभ्यसुरमीन्, धामदत्वेन नासाया, नासारोगरम्भकदोषेण
 रसनाया अपि दुष्टे रसान् मधुरादीन् वेत्ति । तं चानिलश्लेष्मभवमिति वातक
 फजम् । ननु अन्यत्र पित्तक्फनोऽसदृशलिङ्गश्च पठ्यते, तद्यथा,—“मसुलुङ्गोचित
 श्लेष्मा यदा पित्ताद्विदह्यते । तदाऽसृक् पिच्छिल नासा बहुसिंहाणव सवेत् ॥
 सकण्डूदाहपाक च त तु विद्यादपीनसम्”—इति, तत्क्वच न विरोध ? नैव, संप्राप्ति
 विशेषेणास्य तथाभाव इति कार्तिक । तत्रान्तरप्रचयात् पित्तसंबन्धो लिङ्गविशेष
 व्याप्त बोद्धव्य इत्यर्थ । गदाधरस्तु तत्सवादात् 'अनलश्लेष्मभव इति पठित्वा
 श्लेष्मपित्तज एव न्याय्य इत्याह । प्रतिश्यायसमानलिङ्गमिति कफवातजप्रतिश्याय-
 नुल्यलिङ्गम् ॥ १ ॥

दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले समूर्च्छितो यस्य समीरणस्तु ।

निरेति पूतिर्मुसनासिकाभ्यां तं पूतिनस्य प्रवदन्ति रोगम् ॥ २ ॥

पूतिनस्यमाह—दोषैरित्यादि । दोषैरिति पित्तक्फरकै, रक्तस्यापि दोषनुल्य
 रूपत्वाद्दोषत्वम् । विदग्धैरिति पित्तश्लेष्मणो सरक्तयोरुष्मणा विहृदल्वणाम्प्लरस-
 पाकेन पूतिभावमापन्नै । समूर्च्छित इति उन्मूल्य नीत । निरेतीति समीरण एव,

* 'निहेदिति निर्मासी करोति उत्सादयति वा' (भा० द०) ॥ २१ ॥ २२ ॥

† 'तनैकविद्यनासारोगा' (भा० द०) ॥ १ ॥

अन्यस्य कर्तृपदस्याभावात् । तं पूतिनस्यमिति नासिकाभवो नस्य, पूतिर्नस्यो वायुर्यत्र तं पूतिनस्यम् । इहैव विदेह,—“कफपित्तमसृग्निः सञ्चित मूर्ध्नि देहिनाम् । विदग्धमूष्मणा गाड रुजा शृवाऽक्षिशङ्खजाम् ॥ तत प्रसन्दते घ्राणात् सरक पूतिपीतरम् । पूतिनस्य तु तं विपाद् प्राणकण्ठग्वरप्रदम्”—इति ॥ २ ॥

*घ्राणाधितं पित्तमरुंयि कुर्याद्यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाकः ।

तं नासिकापाकमिति व्यचस्यद्विहेद्कोषावधवाऽपि यत्र ॥ ३ ॥

नासापाकमाह—घ्राणाधितमित्यादि । अरूपी ते मृगान् । यस्मिन् विकार इति यस्यां विद्वतां सत्याम् । व्यवसेत् जानीयात् । विहेद अर्धता, कोष पूतिभाव ॥ ३ ॥

दोषैर्विदग्धैरथवाऽपि जन्तोर्लटाटददेशेऽभिहतस्य तैस्तैः ।

नासा स्रवेत् पूयमसृग्नि मेध त पूयरक्तं प्रचदन्ति रोगम् ॥ ४ ॥

दोषागन्तुज पूयरक्तमाह—दोषैरित्यादि । विदग्धैरिति पित्तरक्ताधिकत्वाद्द्विरुक्तं परिणतिं प्राप्तिं, लटाटामिघातन वा पाक प्राप्तिं । तैस्त्वैरिति प्रहारपीडनारिणि ॥ ४ ॥

घ्राणाधिते मर्मणि संग्रहणो यस्यानिलो नासिकया निरेति ।

कफानुजातो यद्दशोऽतिशब्दस्तं रोगमाहुः क्षयधु त्रिधित्वा ॥ ५ ॥

क्षयधुरोषागन्तुभेदाद्विधा भवति, तत्र दोषेण प्रागाह—घ्राणाधित इत्यादि । मर्मणीति श्रृङ्गाटके, 'नस्तकयो' इति पाठान्तरे नासापुटयो, 'तदाधित सर' इति दोष ॥ ५ ॥

तीक्ष्णोपयोगाद्भिजिघ्रतो वा भावान् कट्टनर्कनिरीक्षणाद्वा ।

सूत्रादिभिर्घा तरुणास्थिमर्मण्युद्धाटितेऽन्य क्षयधुानरेति ॥ ६ ॥

आगन्तुजमाह—तीक्ष्णोपयोपरित्यादि ।—तीक्ष्णोपयोगाद्भिजिघ्रतितीक्ष्णद्वयभक्षणात् । भावान् कट्टनिति कट्टनि इत्यादि । अभिजिघ्रतो मुञ्ज जिघ्रन् । अर्कनिरीक्षणाद्वा कफविलयनकरात् । तरुणास्थिमर्मणीति तरुणास्थि नासावशास्थि तदेव मर्म तस्मिन् ऋणाममणीत्वर्थे, अभिघातादिना मर्मव्यथाजनकत्वात्, अपवा तरुणारिश्च मर्मणि च श्रृङ्गाटके, इन्द्रेक्षवद्भाषनिर्देशात् । उद्धाटिते चालिते । अन्य आगन्तुज ॥ ६ ॥

प्रध्वस्यते नासिकया तु यस्य सान्द्रो विदग्धो लघणः कफस्तु ।

प्राकृतचित्तो मूर्ध्नि सूर्यतप्तस्तं अशु रोगमुद्गाहरन्ति ॥ ७ ॥

अशुमाह—प्रध्वस्यते इत्यादि । प्रध्वस्यते मर्लि । विदग्धो लघण इति

* 'अरूपि मृगान्, दसिपिनी यन्निम्बिरे, ईहेत दर्शन गती' (भा० ८०) ॥ १ ॥

† 'उद्धाटितेऽर्धेचारीते, दोषागन्तुरेक एव गणीय' (भा० ८०) ॥ २ ॥

‡ 'पित्ततप्त ही सुधुपराठ' (भा० ८०) ॥ ३ ॥

स्वरूपाख्यान, विदग्धत्वादेव कफस्य लवणलसिद्धे । प्राक्प्रचित इत्यनेन सचय-
पूर्वक कोप दर्शयति, हेतुभूयस्त्वेन चयमन्तरेणापि कोपदर्शनात् । यदुक्तं,—“न
केवल चय प्राप्य दोषा कुप्यन्ति देहिनाम् । अन्यतोऽपि हि कुप्यन्ति हेतुबाहुल्यतो
बलात्”—इति ॥ ७ ॥

* प्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनि.सरेद्धूम इवेह वायुः ।
नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिं तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥
दीप्तमाह—प्राणे मृशमित्यादि । प्रदीप्तेवेति प्रज्वलितेव ॥ ८ ॥

उच्छ्वासमार्गं तु कफः सवातो रुन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेत्तम् ।
प्रतीनाहमाह—उच्छ्वासमार्गमित्यादि ॥—

† प्राणाद्धनः पीतसितस्तनुर्वा दोष स्रवेत् स्रावमुदाहरेत्तम् ॥ ९ ॥
नासास्रावमाह—प्राणादित्यादि । दोष इति कफ ॥ ९ ॥

‡ प्राणाश्रिते स्रोतसि मारुतेन गाढं प्रतप्ते परिशोपिते च ।
कृच्छ्राच्छ्लसेदूर्ध्वमधश्च जन्तुर्यस्मिन् स नासापरिशोप उक्तः ॥ १० ॥
नासाशोपमाह—प्राणाश्रिते स्रोतसीत्यादि । अत्र च वायुकृतस्रोत शोपणेन
तद्वत्श्लेष्मशोपो योद्धव्य, प्रतप्त इत्यनेन पित्तमपि गम्यते, प्रतपनस्य पित्तमन्त-
रेणामभवात् । तथाच कश्चित् पठति,—“प्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन पित्तेन
गाढ परिशोपिते च”—इति । प्रतप्त इत्यस्य स्थाने ‘प्रदीप्ते’ इति पाठान्तरे
स एवार्थः । कृच्छ्राच्छ्लसेदूर्ध्वमधश्च यस्मिन्निति कठेनोच्छ्वासनि श्वासौ करोति
यत्रेत्यर्थः ॥ १० ॥

शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनुः स्वरः ।

क्षामः ग्रीवत्यथामीक्षणमामपीनसलक्षणम् ॥ ११ ॥

आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जति ।

स्वरवर्णविशुद्धिश्च परिपक्वस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

चिकित्साभेदार्थं पीनसस्यामपक्वलक्षणमाह—शिरोगुरुत्वमित्यादि । तनुरघन ।
स्वर क्षाम इति अविस्पष्ट वचनम् । ग्रीवत्यथामीक्षणमिति मुहुर्मुहुर्नासिकया श्लेष्मान्ना
निरस्यतीत्यर्थः । आमरसान्वितेन दोषेण शिरोगुरुत्वादयम् । ‘आमलिङ्गान्वित
श्लेष्मा घन खेषु निमज्जति’ इत्यादि पक्वलक्षणम् । आमलिङ्गैः शिरोगुरुत्वादिभिर-

* ‘विदेहेऽस्य लक्षणम्—‘धूमायते यदा नासा चलत्कृष्यति दीप्यते । निश्चरेत्तम्
उच्छ्वासस्त व्याधिं दीप्तमादिशेत्’—इति’ (भा० ८०) ॥ ८ ॥

† ‘अस्य लक्षण विदेहे—‘स्रोत श्लेष्मा चित् क्लेदित ऊष्मणा । विशेषा
ः सन्दते रात्रौ नासास्राव तु त विदु’—इति’ (भा० ८०) ॥ ९ ॥

‡ ‘विदेहेऽस्य लक्षणम्—‘पित्तवातो यदा प्राणे कफरक्ते विशेषयेत् । तदा स्वादुच्छ्वासे-
नासा तस्य शुष्क विधीयते ॥ मृशशुष्कावचूर्णेन नासाशोष तु त विदु’—इति’
(भा० ८०) ॥ १० ॥

न्वित श्लेष्मा निभज्जति लीनो भवति । अयमर्थं — श्लेष्मा तावलीनो भवति, आमलिङ्गान्यपि लीनानि भवन्ति, तथाच “तनुत्वमामलिङ्गानाम्” इति सुश्रुत । ‘न सज्जति’ इति पाठान्तरे न सक्तो भवति, न तिष्ठतीति यावत् । तदामलिङ्गान्वित श्लेष्केनामलिङ्गेभान्वित । एन स्थान । खेषु नासारन्त्रेषु, ‘स्थित’ इति शेष, व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनम् । स्वरविशुद्धि स्वरमेदाभाव, वर्णविशुद्धि प्रकृतिसवर्णता ॥ ११ ॥ १२ ॥

*संधारणाजीर्णरजोतिभाष्यक्रोधतुर्वैषम्यशिरोभितापैः ।

प्रजागरातिस्वपनाभ्युशीतैरवश्यया मैथुनवाष्पधूमैः ।

संस्थानदोषे शिरसि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत् ॥ १३ ॥

चयं गता मूर्धनि मास्तादयः पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।

प्रकुप्यमाणा विविधैः प्रकोपणैस्ततः प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥

प्रतिश्याय पञ्चविधो भवति, वातपित्तकफसन्निपातरक्तजमेदात्, तस्य निदान द्विविध, एक सद्योजनक तत्र बलवत्त्वेन चयं नापेक्षत एव, अपर चयादिक्रमेण जनक, चयादिक्रमोत्पन्नश्च दोषो गरीयान् सकलशरीरसभावनया बद्धगूलत्वात् । तत्र सद्योजनकनिदानपूर्विका तस्य सप्राप्तिमाह—संधारणेत्यादि ।—संधारण पुरीषादिवेगधारण, रजो धूलि, शिरोभिताप शिरोऽभितप्यते येन स शिरोभितापो धूमादि, रजोधूमादयश्च नासाप्रविष्टा सन्तो हेतव । अतिस्वपनं दिवास्वपनमित्यर्थ । अवश्यया तुपारेण । संस्थानदोषे शिरसीति घनीभूतश्लेष्मणि शिरसि । सुश्रुतेनापि सद्योजनक निदान पठित, तद्यथा,—“नारीप्रसङ्ग शिरसोऽभितापो धूमो रज शीत मतिप्रताप । संधारणं मूत्रपुरीषयोश्च सद्य प्रतिश्यायनिदानमुक्तम्” (सु उ त अ २४)—इति । चयादिक्रमेण जनकमपि दोष दर्शयन्माह—चय गता इत्यादि । चय गता इति सामर्थ्यात् खे खे स्थाने, “संस्थानवृद्धिर्दोषाणा चय इत्यभिधीयते”—इति वचनात् । तथैव शोणितमिति चय गतम् । ननु, यदि संस्थानस्थिता दोषास्तत् कथं मूर्ध्नि प्रतिश्यायसम्भव ? इत्याह—प्रकुप्यमाणा विविधैः प्रकोपणैरिति ।—विविधैरिति बलवद्विप्रवृद्धिवास्तप्रादिभि । प्रकोपविशेषश्च प्रसर । यदुक्त,—“प्रकुपिताना पयुपितकिण्वोदकपिष्टसमवाय इवोदिकाना प्रसरो भवति” (सु सू स्था अ २१)—इति । अत एव, “चयप्रकोपप्रशमा पित्तादीना यथाक्रमम्”—इत्यत्र प्रकोपमात्रमुपात्तम् । एतेन प्रसरेण शिर संप्राप्ता दोषा प्रतिश्यायकरा । अन्ये तु

* ‘भान्तादय इति वातपित्तश्लेष्माण एते तथैव शोणितमपि चय गत, ततो मूर्ध्नि प्रति श्यायकर भवतीति शोध्यम् । अथवा—सर्वशरारचरास्तु वातपित्तश्लेष्माण सरक्ता, सक्त्रेनत्कार्यदर्शनात् । तत इति प्रकोपविशेषात् प्रसरादनन्तरम् । तथा चरक —“भागमूले स्थित श्लेष्मा रुधिर पिचमेव च । मास्ताध्मातशिरस द्यायते माहत प्रति ॥ प्रतिश्यायस्ततो घोरो जायते देहकर्षण ”—इति’ (भा० ८०) ॥ १३ ॥ १४ ॥

१ ‘प्रकोप्यमाणा विविधैः’ इति पाठान्तरम् । अयमेव पाठो उपायान्, अन्तर्भावितत्पर्यकल्पने गौरवात् ।

चय गता मूर्धनीति यथास्थितमेव योजयन्ति, उदानवायोर्ध्वगतित्वाच्छिरस्यपि
सम्भवात्, त्वक्स्तिराधितत्वात् पित्ताद्यजो कफस्य च निसर्गत शिरोवस्थिते शिरसि
चय इति । तत इति प्रकोपविशेषात् प्रसारादनन्तरम् । प्रतिश्याय इति वात प्रल-
भिमुख श्यायो गमन कफादीनां यत्र स प्रतिश्याय । 'शैह' गतौ, इत्यस्य प्रयोग ।
तथाच चरक,—"घ्राणमूले स्थित श्लेष्माक्षयिरे पित्तमेव वा । मासताष्मातशिरस
श्यायते मासत प्रति" (च वि स्था अ. ८) इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

क्षयप्रवृत्ति शिरसोऽतिपूर्णता

स्तम्भोऽङ्गमर्द. परिहृष्टरोमता ।

उपद्रवाध्वाप्यपरे पृथग्विधा

नृणां प्रतिश्यायपुर सरा. स्मृता. ॥ १५ ॥

तस्य पूर्वरूपमाह—भवप्रवृत्तिरित्यादि । उपद्रवाध्वाप्यपरे इति उपद्रवास्तत्कालभा-
विनो रोगा, नतु पारिभाषिका पश्चात्कालभाविन, ते च घ्राणधूमायनमन्यादय ।
यदाह विदेह,—“पूर्वरूपाणि दृश्यन्ते प्रतिश्याये भविष्यति । घ्राणधूमायन मन्थ
क्षयशुक्लाद्यदारणम् ॥ कण्ठध्वसो मुखन्नाव शिरस पूरण तथा”—इति । पुर सरा
इति पूर्वरूपाणि ॥ १५ ॥

*आनद्धा पिहिता नासा तनुन्नायप्रसेकिनी ।

गलताल्लोष्ठशोषश्च निस्तोद्. शङ्खयोस्तथा ॥ १६ ॥

क्षयप्रवृत्तिरत्यर्थं वन्न वैरस्यमेव च ।

भवेत् स्वरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥ १७ ॥

उष्ण. सपीतक स्नायो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके ।

कृशोऽतिपाण्डु संतप्तो भवेदुष्णाभिपीडित ॥ १८ ॥

सधूममग्निं सहसा घमतीव स मानव ।

घ्राणात् कफ कफकृते शीतः पाण्डु स्रवेद्बहु ।

शुक्लावभास शुक्लाक्षो भवेद्दुरुशिरा नर ॥ १९ ॥

कण्ठताल्लोष्ठशिरसा कण्डूभिरभिपीडित. ।

वातादिप्रतिश्यायलिङ्गान्याह—आनद्धेत्यादि । आनद्धा विवद्धा । पिहिता सपि
धानेव । निस्तोद सूचिव्यधनवद्यथा । शङ्खयोरिति भ्रूषुच्छातयो । सपीतक इति
इधत् पीत । पित्तप्रतिश्यायवान् मानव कृशो भवति । आतिपाण्डुर्धूसर । उष्णामि
पीडित इति उष्णगुणेनाभिपीडित इत्यथ ॥ १६-१९ ॥—

* 'आध्माता पुरितेवेति यावत् । तथा गलताल्लोष्ठशोषादयो भवन्ति, निस्तोद शङ्ख-
व्यधनवद्यथा, शैभिकमाह—सधूममित्यादि । शुक्लावभास श्वेतवपु, शून्यं उच्छून
नयन' (आ० द०) ॥ १६-१९ ॥

१ पतञ्ज-‘शुक्लावभास शून्याधु’ इति पाठाभिप्रायेण ।

*भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो यस्याकस्मान्निवर्तते ॥ २० ॥

संपको वाऽप्यपको वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ।

मन्निपातजमाह—भूत्वैत्यादि । भूत्वा भूत्वैति वीप्सया पुन पुन समवं दर्शयति । अन्यतमदोषस्य कालादिनाऽनवधारितेन बलहानेनिति, अकस्मात् प्रवृत्तिरप्यसम्यङ्निवृत्तदोषस्य कालादिना बललाभात् । अत्र यद्यपि दोषनयलिङ्गानि नोक्तानि, तथाऽपि सर्वप्रभवत्वात् प्रत्येतद्व्याप्ति । असाध्यध्यायं दुष्टता गतः सन्, “वृणा दुष्टप्रतिश्यायस्त्वसाध्य सर्वज स्मृत” —इति विदेहवचनात् ॥ २० ॥—

प्रकृियते पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति ॥ २१ ॥

पुनरानह्यते वाऽपि पुनर्विद्वियते तथा ।

निश्वासो वाऽतिदुर्गन्धो नरो गन्धान् न वेत्ति च ॥ २२ ॥

एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात् कृच्छ्रसाधनम् ।

एकदोषस्यापि दुरुपचारादोपद्रव्यानुबन्धेन दुष्टता गतस्य दोषत्रयसंबन्धसाम्येन सन्निपातजानन्तर लिङ्गमाह—प्रकृियते पुनर्नासेत्यादि । आनह्यत इति विबध्यते । विद्वियत इति विगतावरणा भवतीत्यर्थ । क्लेशोपपिधानविवरणानि नैककालं भिन्नदोषजानि बोद्धव्यानि, तेन विरोधो नोद्भावनीय । एवमिति इत्यम्भूतलिङ्गं दुष्टप्रतिश्यायं परस्परविरुद्धोपक्रमदोषसंबन्धात् कृच्छ्रसार्थं जानीयात् । अयं च पश्चानामेवावस्थान्तरतयाऽनन्यत्वात् पृष्ठ । मनु, अवस्थान्तरत्वेऽप्यभिप्यन्दादधिमन्थ इव भिन्नो भविष्यति ? न, तद्बद्धतादिजत्वेनानिर्देशात् ॥ २१ ॥ २२ ॥

रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तज्ञावः प्रवर्तते ॥ २३ ॥

ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरोघातप्रपीडितः ।

दुर्गन्धोच्छ्वासवदनो गन्धानपि न वेत्ति सः ॥ २४ ॥

रक्तजलिङ्गमाह—रक्तज इत्यादि । उरोघातप्रपीडित इति उरोघातस्त्रान्तरपठितलक्षण, तेन प्रकर्षेण पीडित । तथा, —“उर क्षतसुर स्त्रम्भ पूतिकर्णकफोरस । सवास सज्वरो ह्येय उरोघात सपीनस” —इति । अत्र पित्तप्रतिश्यायलिङ्गान्यपि बोद्धव्यानि, दुष्ट्यत्वात् पित्तरक्तयो । तथाच क्वचित् पठ्यते,—“पित्तप्रतिश्यायकृतैर्लिङ्गैश्चापि समन्वित” —इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

सर्वे एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।

दुष्टतां यान्ति कालेन तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥ २५ ॥

मूर्च्छन्ति चात्र किमयः श्वेताः स्निग्धास्तथाऽणवः ।

क्रिमितो यः शिरोरोगस्तुल्य तेनास्य लक्षणम् ॥ २६ ॥

अप्रतिक्रियया कालान्तरेण सर्वे एव दुष्टप्रतिश्याया भवन्ति, ते चासाध्या इत्याह—सर्वे एवेत्यादि । मूर्च्छन्ति चात्र किमय इति अत्रेति एषु, बहुवचनान्तात्रप्रत्यय-

* केचिद् ‘सर्वप्रभव स्मृत’ इत्यस्यापेऽधिक पाठस्य पठन्ति, तच्च—‘लिङ्गानि चैव सर्वेषां पीनसानां च सर्वेण’ इति सर्वेण प्रतिश्याये सर्वेषां वातादिजाना पीनसानां लिङ्गानि भवन्तीति बोध्यम् (आ० ६०) ॥ २० ॥—

विधि, अन्ये तु प्रत्यासन्नत्वाद्रक्तज एव किमिच्छन् वदन्ति । श्वेता इति कफा-
धिकत्वात् प्रतिश्यायस्य सर्वत्र कफजा एव श्वेतक्रिमयो भवन्ति । क्रिमितो य शिरो-
रोगस्तु तेनास्य लक्षणमिति क्रिमिजशिरोरोगेह तुल्य लिङ्ग, तत्र 'निस्रुयते यस्य
शिरोऽतिमात्रम्'-इत्यादिना वक्ष्यमाणम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

धाधिर्यमान्ध्यमग्रत्वं घोरांश्च नयनामयान् ।

शोथामिसादकासांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥ २७ ॥

अत परमपरान् विरारान् प्रवृद्धा प्रतिश्याया कुर्वन्ति, तानाह—धाधिर्यमि-
त्यादि । घोराक्षयनामयानित्यभिधानादेवान्ध्ये लब्धे विशेषेण तत्करत्वप्रतिपादना
र्थमान्ध्यग्रहणम् । अग्रत्वमिति न निम्नतीलग्रस्तस्य भावोऽग्रत्वम् । 'प्रा' गन्धोपादाने,
इत्यस्मात् 'सुपि स्थ' इत्यत्र योगविभागात् कप्रलय ॥ २७ ॥

* अर्बुदं सप्तधा शोथाश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधम् ।

चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं घ्राणेऽपि तद्विदुः ॥ २८ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने नासारोगनिदान समाप्तम् ॥ ५८ ॥

सुधुते नासारोगा एकनिशुद्धा, अत्राप्यपीनसमारभ्य प्रतिश्यायपर्यन्तेन पञ्चदशो-
क्ता, शोथसख्यापूरणायपरान् षोडश नासारोगानाह—अर्बुद सप्तधेत्यादि । एकैकदो-
परत्तमासमेद सभवत्वेन षडर्बुदानि, शालाक्यसिद्धान्तेन सन्निपातजमधिक, एव सप्त ।
तथाच विदेह,—"सर्वलिङ्ग रजायुक्तमर्बुदं विद्धि सर्वजम्"—इति । शोथाश्चत्वारो यात-
पित्तकफमन्निपातजमेदात्, एवमर्शोऽपि चतुर्विध, रक्तपित्त चतुर्विधमपि रक्तपित्तत्व-
सामान्यादेकत्वेन गणनीय, तेन न सख्यातिरेक । अर्बुदादीनां तत्र तत्रोचानामत्रा-
भिधान शालाक्योक्तसख्यापूरणार्थमाश्रयप्रभावेणातिरिक्तलिङ्गादिख्यापनार्थं च ॥ २८ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृताया मधुकोशव्याख्याया नासारोगनिदान समाप्तम् ॥ ५८ ॥

अथ नेत्ररोगनिदानम् ।

उष्णाभितप्तस्य जले प्रवेशाद्वरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।

स्वेदाद्रजोभूमनिषेवणाच्च छर्द्विघाताद्दमनातियोगात् ॥ १ ॥

द्रवात्तथाऽन्नाग्निशि सेविताच्च विण्मूत्रयातत्रमनिग्रहाच्च ।

प्रसक्तसंरोदनकोपशोकाच्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥ २ ॥

तथा क्रतूनां च विपर्ययेण क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ।

वाप्यग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकाराञ्जनयन्ति दोषा ॥ ३ ॥

* 'एवमर्शोऽपि चतुर्विध, सहजरक्तजघोरर्शोर्दोषनेऽन्तर्भाव । घ्राणार्शोर्बुदयोप्रयान्तरे
मेद उक्त, तद्यथा—' शिरोललाटतारुजा गौरव इ सनिद्रता । अर्शसामर्बुदाना च दोषे
शोपाकृति समा ॥ अर्शसि गोस्तनाकाराण्यर्बुदं कोलसमितम्"—इति' (आ० ६०) ॥ २८ ॥

† 'यथा मध्यन्दिनोक्तापान सौरविरणेनाभिभूयते । दूरेक्षणात् दूरावलोकनात्,
सप्तविपर्ययात् रात्रिनागरणादिवास्वप्राच्च, क्लेशाभिघातात् क्लेश दामादिदुःख, तेन
सपन्पात्, सूक्ष्मवस्त्वलोकनात्, एतेर्द्वेभिरनेत्ररोगा जायन्ते' (आ० ६०) ॥ ३ ॥

विधि, अन्ये तु प्रत्यासक्तत्वादकाज एव किमिगूर्च्छनं वदन्ति । श्वेता इति कफा-
धिकत्वात् प्रतिश्यायस्य सर्वत्र कफजा एव श्वेतक्रिमयो भवन्ति । क्रिमितो च शिरो-
रोगस्तस्य तेनास्य लक्षणमिति किमिजशिरोरोगेनेह तुल्यं लिङ्गं, तत्र 'निष्ठुयते यस्त
शिरोऽस्तिमानम्'—इत्यादिना वक्ष्यमाणम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

वाधिर्यमान्पमघ्रत्वं घोरान्धं नयनामयान् ।

शोषान्निसादकासांश्च वृद्धां कुर्वन्ति धीनसाः ॥ २७ ॥

अतः परमपरान् विकारान् प्रवृद्धा प्रतिश्याया कुर्वन्ति, तानाह—वाधिर्यमि-
त्यादि । घोरान्धयनामयानिलम्बिधानादेवान्ध्वे लब्धे विशेषेण तत्कारत्वप्रतिपादना-
र्थमाध्यमद्वयम् । अप्रत्ययमिति न जिघ्रतीत्यप्रत्ययभावोऽप्रत्ययम् । 'घ्रा' गन्धोपादाने,
इत्यस्मात् 'सुभि स्व' इत्यत्र योगविभागात् कर्मत्वम् ॥ २७ ॥

* अर्जुर्दं सप्तधा शोषाश्चत्वारोऽशौक्षतुर्विधम् ।

चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं घ्राणेऽपि तद्विदुः ॥ २८ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने नासारोगनिदान समाप्तम् ॥ ५८ ॥

सुष्ठुते नासारोगा एव निःसदुक्ता, अनाम्नधीनसमारभ्य प्रतिश्यायपर्यन्तैर्न पञ्चदशो-
क्ता, श्वेतसल्लभापूर्णपापरान् पोष्य नासारोगानाह—अर्जुद सप्तषेत्यादि । एकैकदशे
परकमासमेव समवस्येन पञ्चदशानि, शालाक्यसिद्धान्तेन सन्निपातक्रमधिक, एव सप्त ।
तथाच विदेह,—"सर्वलिङ्गं राजासुक्तमर्जुदं विद्धि सर्वजम्"—इति । शोषाघत्वारो घ्रात-
पित्तकफसन्निपातजन्येदात्, एवमशौऽपि चतुर्विध, रक्तपित्तं चतुर्विधमपि रक्तपित्तव-
सामान्यादेकत्वेन गणनीय, तेन न सख्यातिरेकः । अर्जुदाहीना तत्र तत्रोक्तानामत्रा-
भिधानं शालाक्योक्तसल्लभापूर्णार्थमाश्रयप्रभावेणातिरिक्तलिङ्गादिख्यापनार्थं च ॥२८॥
इति श्रीकण्ठरत्नकृताया मधुसोशब्दाख्याया नासारोगनिदान समाप्तम् ॥ ५८ ॥

अथ नेत्ररोगनिदानम् ।

उष्णाभितप्तस्य जले प्रवेशादूरेक्षणात् स्वप्रविपर्ययाच्च ।

श्वेदाद्रक्तोद्धूमनिषेधणाच्च छद्देविघाताहमनातियोगात् ॥ १ ॥

द्रवात्तथाऽन्नाग्निदिशि सेविताश्च विण्मूत्रघातकमनिप्रहाय ।

प्रसक्तसंरोद्धनकोपशोकाच्छिरोऽभिघातादसिमधुपानात् ॥ २ ॥

तथा ऋतूनां च विपर्ययेण हेमामिघातादतिमैथुनाच्च ।

वाष्पप्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकाराजनयन्ति दोषाः ॥ ३ ॥

* 'एवमशौऽपि चतुर्विध, महप्ररक्तज्योत्संशोरीषनेऽन्तर्भावः । माण्यशौर्हुदयोम'भा'तरे
भेद उक्त, तथा—'शिरोऽन्नादनादना गौरव इ सनिदता । अशौऽमर्तुदना च दोषे
शेषादिति एवा ॥ अशौऽति गोस्त्रनाकाराण्यर्जुदं चोक्तमित्यम्"—इति (भा० ६०) ॥२८॥

† 'यथा मध्यन्दिनोक्तापानं सौरकिरणेनाभिभूयते । दूरेऽप्याद्य दूरावभेदनात्,
स्वप्रविपर्ययाच्च रात्रिनामरण्यादिवात्समाच्च, हेमामिघाताच्च हेमं नामादिदुःखं, तेन
सङ्घायाच्च, सूक्ष्मवस्त्ववलीकृताच्च, एनेहेतुभिर्नेत्ररोगा जायन्ते' (भा० ६०) ॥ ३ ॥

इन्द्रियाभिष्टानगतविकारपारिशेष्यान्नेत्ररोगाभिधानम् । एते च नयनरोगा वातपित्तकफरक्तसनिपातागन्तुजा सन्त पद्सप्तति । यदाह शुश्रुत, —“तैस्त्रिभिस्त्रिंशद्दुष्काले कफेनाप्यधिकाल्पयः । रक्तजा पोडश प्रोक्ता सर्वजा पञ्चविंशति । बाह्या पुनर्द्वौ च तथा रोगा पद्सप्तति स्मृता ” (सु उ. तं. अ. १) इति । पद्सप्ततिर्धृते रोगा आश्रयभेदेन सुश्रुतेनैव विभक्ता । यदाह, —“नव सन्ध्याधयास्त्रेषु वर्त्मजा स्वैकविंशति । शुक्लभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजा ॥ सर्वाधया सप्तदश इष्टिजा द्वादशैव तु । द्वौ च बाह्याधयावन्यावनिमित्तनिमित्तजा ॥ पद्सप्ततिर्नेत्ररोगाः समहेण प्रनीर्तिता ” (सु उ तं अ १) इति । नेत्रप्रमाणं च सुश्रुतेनैवोक्तम्, —“विद्याद्ब्यह्वलबाहुल्यं स्वानुष्टोदरसमितम् । घणुल सर्वत सार्धं भिषज्जनयनसुदुदम् ” (सु उ त अ. १)—इति । ब्यह्वलबाहुल्यं विस्तारेण, अन्तः स्वानुष्टोदरसमितं, घणुलं सर्वत सार्धमायामेन । अन्ये ब्यह्वलबाहुल्यमिति यदुक्तं तत्र ब्यह्वलमाननियमं स्वानुष्टोदरसमितमित्यनेनाहुः । अयमर्थः,—खेनाहुष्टोदरेण समितं ब्यह्वलबहुलं, ब्यह्वलं सर्वत सार्धमिति चायामविस्ताराभ्यां श्लोडव्यमिति । ननु, यद्यर्धतृतीयाह्वलायामनेत्रं तर्हि “ब्यह्वलायतं च नयनम्” (सु सू स्या अ ३५)—इत्यातुरोपनमणीयोक्तं विरुध्यते ? नैव, वर्त्ममण्डलं गृहीत्वा गणनयाऽर्धतृतीयाह्वलं, तद्विरहात् ब्यह्वलायनमिति न विरोधः । नयनरोगहेतुमाह—उष्णाभितप्तस्त्रेयादि ।—उष्णेनात्पादिना सन्तप्तदेहस्य जलावगाहनात्, शीतातृतदेहस्योर्ध्वगतेनोष्मणा नयनतेजरोऽभिगवाचक्षुरोगोदयः । खेदाद्रजोधूमनियेषणाच्चेति घर्मरजोधूमनां नयनसंयन्धाना हेतुत्वम् । छर्द्विघाताद्दान्तिवैगविघातात् । यमनातियोगादतिवान्ते । विष्णुज्ज्वातप्रमनिप्रहात् विष्णुज्ज्वाताजां क्रमेण शनैः शनैर्निप्रहाद्देगविधारणात् । प्रसक्तसरोदनशोकोपादिति प्रसक्त निरन्तरं घृतसरोदनादेरित्यर्थः । ऋतुविपर्ययेण एकर्तुपर्याया अन्यर्तौ करणेन । श्लेष्माभिघातात् श्लेष्मकायादिदुःखं, तेनाभिसंबन्धात् । बाष्पनिग्रहाद्बधुवेगधारणात् । गदुक्क, —“आनन्दज वाऽप्यथ शोक्त्वं वा नेत्रोदक प्राप्तममुच्यते हि । शिरोपुस्तं नयनामयाथ भवन्ति तीव्रा सह पीनसेन”—इति । नयनरोगसंप्राप्तिश्च सुश्रुते पठ्यते,—“शिरानुसारिभिर्दोषैर्विषुणैरुर्ध्वमाश्रितैः । जायन्ते नेत्रभागेषु रोगाः परमदारुणा ” (सु उ. तं अ १) इति ॥ १-३ ॥

घातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिप्यन्दधनुर्विघः ।

प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥ ४ ॥

सामान्यपूर्वैकत्वाद्विशेषस्य, तथा सर्वनयनरोगहेतुत्वाच्च, आदौ सर्वनयनगतमभिप्यन्दमाह—घातादित्यादि । पोट इति दुःखं यदेतन् । सर्वनेत्रामयाकर इति सर्वदा नेत्ररोगाणामभिप्यन्दादीनामाकर उत्पत्तिकरत्वादाकर स्थानम् । अत एवाह सुश्रुत —“प्रायेण सर्वे नयनामयास्त्रे भवन्त्यभिप्यन्दनिमित्तगूला ”—(सु. उ. तं अ. १)—इति ॥ ४ ॥

*निस्तोदगस्तम्भनरोमहृयसंघर्षयारुष्यशिरोऽभितापाः ।
विशुष्कभायः शिशिराधुता च घाताभिप्रे नयने भवन्ति ॥ ५ ॥

* 'सङ्घर्षं वातशुष्कता एव कर्करिका' (भा० ६०) ॥ ५ ॥
२० मा० नि०

वातपर्यायलिङ्गमाह—वारंवारमित्यादि । पर्यायेण क्रमेण कदाचिद्भुवि, कदाचि-
होचने, वायुस्त्रीमां रुजां करोतीति वातपर्यायार्थः ॥ १६ ॥

यत् कृणितं दारुणरुक्षवर्त्म संदृश्यते चाविलदर्शनं यत् ।

सुदारुणं यत् प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि ॥ १७ ॥

शुष्काक्षिपाकमाह—यत्कृणितमित्यादि । कृणितमिति निमीलितम् । दारुणं कठिनं
रुक्षं च वातशोषाद्वर्त्म यस्य तदारुणरुक्षवर्त्म । संदृश्यते सदाहं भवति । आविल-
दर्शनमाकुलदर्शनम् । सुदारुणं कृच्छ्रोन्मीलनम् । प्रतिबोधने उन्मेपणे । सुदारुणं
सुकठिनमिति गदाधरः । शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षीति तच्छुष्केणाक्षिपाकेनोपहतम-
क्षीत्यर्थः । अयं रोगः सरक्तवातजन्यः । यदाह करालः,—“कृणितं खरवर्त्माक्षि
कृच्छ्रोन्मीलाविलेक्षणम् । सदाहं साद्यजाद्वाताच्छुष्कपाकान्वितं वदेत्”—इति ॥१७॥

यस्यावटुः कर्णशिरोहनुस्यो मन्यागतो वाऽप्यनिलोऽन्यतो वा ।

कुर्याद्भुजं वै भ्रुवि लोचने च तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥ १८ ॥

अन्यतोवातमाह—यस्येत्यादि । अवटुर्घाटा । मन्ये ग्रीवापार्श्वतिरे । अन्यतो वेति
उक्तप्रदेशादितरत्र पृष्ठे, सप्तम्यर्थं तसिः । अन्यत्र वातस्य कारणस्यावस्थानं, अन्यत्र
लोचने भ्रुवि च रुजां करोतीत्यन्यतोवातः । विदेहेऽप्युक्तम्,—“मन्ययोरन्तरे वायु-
रुत्थितः पृष्ठतोऽपि वा । करोति भेदं निस्तोदं शङ्खे चाक्षोर्ध्रुवोस्तथा । तमाहुरन्यतो-
वातं रोगं दृष्टिविदो जनाः”—इति ॥ १८ ॥

श्यावं लोहितपर्यन्तं सर्वं चाक्षि प्रपच्यते ।

सदाहशोथं साध्मावमम्लाध्युपितमम्लतः ॥ १९ ॥

अम्लाध्युपितमाह—श्यावमित्यादि । श्यावभीपभीलम् । अम्लत इत्यम्लभोजनात् ।
अम्लाध्युपितमिति पित्ताध्युपितं, कारणे कार्योपचारात् ॥ १९ ॥

अवेदना वाऽपि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्राः ।

मुहुर्विरज्यन्ति च याः स तादृग्व्याधिः सिरोत्पात इति प्रदिष्टः ॥२०॥

सिरोत्पातमाह—अवेदना वाऽपीत्यादि । अक्षिराज्य इति अक्षिसिराः । विरज्य-
न्तीति विरक्ता भवन्ति, विशेषरक्ता भवन्तीत्यर्थः । रक्तजोऽयम् ॥ २० ॥

*मोहादिसिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगस्तु सिराप्रहर्यः ।

ताम्राभमस्रं स्रवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुं च ॥ २१ ॥

सिराप्रहर्यमाह—मोहादित्यादि । इति सधेगताः ॥ २१ ॥

†निमग्नरूपं तु भवेद्धि कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै ।

स्त्रायं स्रवेदुष्णमतीव यच्च तत् सव्रणं शुक्ल(क)मुदाहरन्ति ॥ २२ ॥

* ‘ताम्रमरुणम्, अंछ निमग्नम् । प्रगाढमित्यतिरायेन अभिवीक्षितुं शर्तुं न शक्नोती-
त्यर्थः’ (आ० द०) ॥ २१ ॥

† ‘अथ कृष्णगताश्चत्वारः’ (आ० द०) ॥ २२ ॥

१ “एतच्च—‘ताम्राच्छमस्रम्’ इति पाठान्निवायेण ।

सन्धिबलमंशुकृष्णदृष्टिगतेषु मध्ये प्राधान्याद्दृष्टिगतेषु बहुमुचितेषु स्वल्पवक्तव्य-
तया दृष्टिमण्डलप्रत्यासत्त्या कृष्णगतविकाराभिधानम् । तत्र सत्रणशुक्ललक्षणमाह—
निमग्नरूपमित्यादि । रूपग्रहणमाभासनिषेधार्थं, तेन निमग्नरूपमेव । यत् सूच्येवेत्युप-
मानं वर्तुलत्वख्यापनाय सूचीव्यधनवद्देदनादर्शनाय च । स्याव स्रवेदुष्णमिति स्रवेदुष्ण-
मित्येतावतैव लब्धे स्रावे पुन स्रावग्रहण निरन्तरस्राव लक्षयति । अतिशब्दस्तूष्णोम
संबन्धत इति कार्तिक । उष्णस्रावता रक्तात्मकत्वात् । शुद्धस्यात्र चाल्यन्तरुग्बोद्धव्या,
सत्रणत्वात् । यदाहात्रणलक्षणे सुश्रुत, —‘नातिरुग्शुयुक्तम्’ (सु उ त अ ५)—
इति । तत् स्रवणं सक्षत, क्षते तु रजा युक्तैव, नयने तु सुकुमारे विशेषणोदाहरन्ति
विदेहप्रसृतय । विदेहेऽप्युक्त, —‘रक्तराजीनिभ कृष्णे छिन्नाभ यच्च लक्ष्यते । सूच्य-
श्रेणेव तच्छुक्रमुष्णाश्रुस्यान्नि सत्रणम्’—इति ॥ २२ ॥

दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च न चावगाढं न च संस्रवेद्वि ।

अवेदनं वा न च युग्मशुक्लं तत् सिद्धिमायाति कदाचिदेव ॥ २३ ॥

अस्यासाध्यतया निर्दिष्टस्यावस्थावशेन पाक्षिकी सिद्धिमाह—दृष्टे समीप इत्यादि ।
क्षत हि स्वभावत एव सत्रयोद्घातकर, अतो दृष्टिसमीपे न साध्य, उक्तविपर्ययात्तु
दृष्टिसमीपेऽपि सुखसाध्यमत्रणम् । न चावगाढमेकत्वगतम् । विपर्ययात्त्ववगाढमाय-
त्रणं सिध्यति । अत एवात्रणे वक्ष्यति—गम्भीरजातमिति । न च संस्रवेदिति न चात्यर्थं
स्रवेत्, सशब्दस्यातिशयार्थत्वात् । अवेदनं मन्दवेदनं, रक्तस्य कफानुगमात्, वाता-
नुगमादतिवेदनं तु न सिध्यति । युग्मं च क्षतशुक्लं कदाऽपि न सिध्यति ॥ २३ ॥

स्यन्दात्मकं कृष्णगतं सचोपं शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासम् ।

वैहायसान्प्रतनुप्रकाशमथात्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ २४ ॥

इदानीमत्रणशुक्ललक्षणमाह—स्यन्दारमकमित्यादि । स्यन्दात्मकमभिष्यन्दनिमित्त-
क, सर्वेषामक्षिरोणाणामभिष्यन्दनिमित्तत्वेऽपि चास्य नियमप्रतिपादनार्थमभिधा-
नम् । वैहायसान्प्रतनुप्रकाशमिति विहायसि स्थितं वैहायस, ‘तस्य निवास’ इत्यण,
विहायो नभः, आकाशस्थिताभ्रवत् प्रतनुप्रकाशमित्यर्थः । एतेनाच्छत्व प्रतिपाद्यते ।
शुक्लत्वं तु शङ्खेन्दुवृ-
न्दप्रतिमावभासमित्यनेनैव लब्धम् । वैहायसान्प्रग्रहणं सजलाभ्रव्य-
वच्छेदार्थं, तद्वि प्रायः पार्वतं भवतीति कार्तिक । साध्यतमं सुखसाध्यम् । ननु, गम्भी-
रजातमित्यादिना कृच्छ्राभिधानेन ? तद्विपर्ययेण सुखसाध्यत्वावगतिं सेरस्यति, तत्
साध्यतमाभिधानेन ? नैव, असत्यत्र साध्यतमाभिधाने उभयत्रापि कृच्छ्रं वदन्तिः
स्यादतस्तदभिधानम् ॥ २४ ॥

*गम्भीरजातं बहुलं च शुक्लं चिरोत्थितं चापि वदन्ति कृच्छ्रम् ।

विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चल सिरासूक्ष्ममदृष्टिकृच्च ।

द्वित्वगतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितं चापि विवर्जनीयम् ॥ २५ ॥

अत्रणस्यैवावस्थाभेदेन कृच्छ्रवमाह—गम्भीरजातमित्यादि । गम्भीरजातं द्वित्व-

* ‘सिरारक्तमिति सिरा हि चला, अवस्तदाधितं शुद्धमपि चलमेव । सत्रण
द्वित्वगतं चासाध्यमिति शेषम् । लोहितमन्तत इति प्रान्तेषु लोहितं त्रणाकारेण । चिरो-
त्थितं चिरत्वालजम्’ (भा० ६०) ॥ २५ ॥

गतम् । बहुलं प्रतनुनोऽध्राद्धनम् । अत्रणस्यैवावस्थामेदेनासाध्यत्वमाह—विच्छिन्न-
मध्यमित्यादि । विच्छिन्नमध्यं विदीर्णमांसत्वात् सच्छिद्रं, निम्नमिति यावत्; तद्विपर्ययं तु पिशितादृतमुक्ततां सक्षुपतया । चलमित्यनवस्थितम् । सिरासूक्ष्ममिति सिरा-
घृतत्वात् सूक्ष्मं; अन्ये 'सिरासक्तं' इति पठन्ति, व्याचक्षते च—सिरासक्तं यतस्त-
क्षलं, सिराणां चलत्वात्; सिरा हि मत्स्यवत् परिवर्तमाना मुहुर्मुहुश्चलन्ति; अन्ये
'सिराशुक्रं' इति पाठान्तरं व्याचक्षते; सिराभिः शुक्रं, सिराशुक्रं सिराशुक्रत्वहेतुकं; न
हि सिराभवनं शुक्रत्वे हेतुरिति गदाधरः । अदृष्टिकृदिति दर्शनाभावकारि, दृष्टेः
समीपे न भवेदित्यस्य विपर्ययोऽयम् । द्वित्वगतं द्विपटलाभितं, एतदपरलिङ्गसहित-
मसाध्यं, न तु केवलं; द्वित्वगतस्य कृच्छ्रत्वाभिधानात् । लोहितमन्ततश्चेति मध्ये
शुक्रमन्ते लोहितं, व्रणाकारेण ॥ २५ ॥

उष्णाश्रुपातः पिडका च नेत्रे यस्मिन् भवेन्मुद्गनिभं च शुक्रम् ।

तदप्यसाध्यं प्रचदन्ति केचिदन्यच्च यत्तित्तिरिपक्षतुल्यम् ॥ २६ ॥

न केवलमेवंविधं परमसाध्यं कित्वन्यादृशमपीत्यत आह—उष्णाश्रुपात इत्यादि ।
पिडका च नेत्र इत्यन्तं द्वित्वगतशुक्ले । तथाऽऽह विदेहः—“एकत्वगतमेवं स्याद्वि-
त्वगतमिदं भवेत् । चोपोष्णाद्भावदाहास्तु तृष्णा च पिडकोद्गमः”—इति । मुद्गनिभं
च शुक्रमित्याकारेण, एतद्वित्वगतम् । तथाच विदेहः—“अकमुद्गफलाकारं शुक्रं
द्वित्वगतं भवेत्”—इति । द्वित्रित्वगतस्य अत्रणशुक्रस्य कृच्छ्रत्वे एतत् पिडकोद्गममुद्ग-
फलाकारत्वेनैवासाध्यत्वं बोध्यम् । अन्ये पुनः सत्रणशुक्रस्य विशिष्टमध्यमित्यादिक-
मसाध्यलक्षणं वर्णयन्ति । अत्र पक्षे द्वित्वगतमिति केवलमेवासाध्यलक्षणं, एतच्च
चापगाढमित्यस्य विपर्ययः । लोहितमन्ततः उष्णाश्रुपातः पिडका चेत्यादि द्वित्वग-
तशुक्रलक्षणमिति । कित्वियमत्रासन्नतिः—विच्छिन्नमध्यं सच्छिद्रं, तथादि सच्छिद्रत्वं
सत्रणशुक्रसाध्युपगम्यते, तदा निम्नरूपमित्यनेनैव सिद्धत्वात् पुनरुक्तं स्यात्, किंच
सत्रणशुक्रानन्तरमस्य पाठी विफलः स्यात् । अन्ये तु सत्रणमणशुक्रविषयं सामान्य-
मसाध्यलक्षणमेतदाहुः; यथायोग्यतया क्वचिद्विज्ञान्तरयोगेन च व्यवस्थेति च वर्ण-
यन्ति । असाध्यत्वं विदेहादन्येषां मतेनाह—केचिदित्यादि । तित्तिरिपक्षतुल्यमिति
शब्दं, एतच्चानिषेधादनुमतम् ॥ २६ ॥

*श्वेतः समाक्रामति सर्वतो हि दोषेण यस्यासितमण्डलं च ।

तमक्षिपाकात्ययमक्षिरोगं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः ॥ २७ ॥

इदानीमक्षिपाकात्ययमाह—श्वेत इत्यादि । शोषेण यः कृतः श्वेतः स समाक्रामति ।
सर्वात्मकं त्रिदोषजं; अन्ये तु स्यन्दात्मकमिति पठित्वा अभिध्यन्दात्मकमाहुः । तदा
सर्वेषामभिध्यन्दमूलज्ञाद्विज्ञेयार्थमभिधानम् ॥ २७ ॥

अजापुरीपप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलास्रः ।

विगृह्य रुग्णं प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत् ॥ २८ ॥

* 'रुग्णमण्डलं सर्वतः समाक्रामति' (भा० २०) ॥ २७ ॥

† 'अभ्युपैति समन्तादागच्छति । सत्रणशुक्रमणशुक्रमक्षिपाकात्ययः अजकाजातः
एवं रुग्णगाढाश्वरोगाश्चत्वारः । इति कृष्णजाः' (भा० २०) ॥ २८ ॥

अजकाजातमाह—अजापुरीषप्रतिम इत्यादि । अजापुरीषप्रतिमः शुष्काजपुरीष-
पदस्यः सलोहित ईषलोहितः । विगृह्य कृष्णमिति खोच्छ्रयेण कृष्णदेशं महत्त्वा-
द्विच्छिद्य । प्रचय इति प्रकृष्टथय उद्गम इति यावत् । अजकाया भेदोवत् संध्यस्तृ-
तीयलग्नगतत्वेन भेदसः प्रचयो धोद्धव्यः । तथाच विदेहः,—“कृष्णेऽक्षणीयं द्ववेच्छुर्कं
छागनीविदसमप्रभम् । सान्द्रपिच्छिलरक्तसं त्रित्वग्गमजकेति सा”-इति ॥ इति
कृष्णजाः ॥ २८ ॥

* प्रथमे पटले दोषा यस्य दृष्ट्यां व्यवस्थिताः ।

अव्यक्तानि स रूपाणि कदाचिदथ पश्यति ॥ २९ ॥

कृष्णाश्रितत्वादृष्टिमण्डलस्य दृष्टिजा उच्यन्ते । दृष्टिप्रमाणं तु मुश्रुतेनोक्तं,—“मसूर-
दलमात्रां तु पद्यभूतप्रसादजाम्”—(सु. उ. तं. अ. ७)—इति । अत्र मसूरदलमात्रा-
मिति मसूरार्धदलमात्रां, तथाच निमिः,—“पद्यभूतादिमका दृष्टिर्मसूरार्धदलोन्मितिः”—
इति । ननु, एवं तुर्हि विरुध्यते, यदाह स एव पुनः,—“नेत्रावागन्निभागं च कृष्णम-
ण्डलमुच्यते । कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविदो जनाः” (सु. उ. तं. अ. १)—
इति, अत्र कृष्णसप्तमभागत्वेन दृष्टेरुक्तत्वात् । उच्यते, कृष्णसप्तमभागत्वेनापि मसूर-
ार्धदलप्रमाणा दृष्टिरित्येव एवार्थः । ननु, एवमातुरोपक्रमणीयोक्तं ‘अहुलायतं नयनं,
नयनत्रिभागपरिमाणा तारका, नवमस्तारकाशो दृष्टिमण्डलम्’ (सु. सू. स्या. अ.
३५)—इति विरुध्यते । उच्यते, तत्र मण्डलाभिधानेन मण्डलसहिताया दृष्टेरुक्तिः,
अत्र तु मण्डलरहिताया इति; मतभेदाद्वा न विरोधः, तारकानवमांशो दृष्टिरिति
शक्त्यमतं, तारकासप्तमाशो दृष्टिरिति शालाशयसिद्धान्तेन । ननु, एवं तर्हि
‘दृष्टिश्च रोमकृपाथ न वर्धन्ते’ (सु. शा. स्या. अ. ४)—इति शारीरोक्तं विरुध्यते,
यत्. कृष्णसप्तमभागत्वेन दृष्टेरुक्तत्वात् कृष्णवृद्धा तद्बुद्धेः संभवात् । नैवं, अज्ञानतर-
यस्य यद्बुधं वर्धत इत्यभिप्रायेणोक्तं दृष्टिर्न वर्धत इति । दृष्ट्यां च चत्वारि पटलानि ।
रसारकाथयं चाग्रं, द्वितीयं मांससंधयं, तृतीयं मेद संधयं, चतुर्थं कालकास्थिसंस्थि-
तम् । तथा च मुश्रुतः,—“तेजोबलाधितं चाग्रं तेष्वन्यन् पिशिताधितम् । मेदस्तृ-
तीयं पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम् । पद्यमांससमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते” (सु.
उ. तं. अ. १)—इति । अत्र तेजःशब्देन रक्तं, जलशब्देन च रसो व्याख्यातः । तेषु
पटलेषु पाप्मदिभेदेनापिष्ठानविशेषप्रभावाद्दोषाणां त्रिद्विविधोपमाह—प्रथमे पटल-
इत्यादि । प्रथमे पटले सर्वाभ्यन्तरे पटले कालकास्थिसंधये, न तु बाह्ये, तत्र प्रथमं
दोषलिङ्गानुपलब्धे; यदि तु कुष्ठादिवद्बाह्यं प्रथमं प्रदृश्याभ्यन्तरे दोषानुप्रवेशः
स्यारसदा प्रागेव रोगरूपाणोपलभ्येत, न चैवं दृश्यते । तथाच विदेहः,—“दृष्टे-
न्तरमाद्यं तु पटलं समभिद्रुता” इत्यारभ्य “एवैकमनुपपन्ते पक्षायात् पटला-
न्तरम्”—इति । प्रथमे पटल इत्यादिग्रन्थात् पूर्वं केचित् “सिरानिरभिचं प्राप्य विगु-
णोऽभ्यन्तरे मृत्तम्” (सु. उ. तं. अ. १)—इति संघर्षं संप्राप्तिरुक्तं पठन्ति मुश्रुते,
तस्य “सिरानुगारिभिर्दोषैः (सु. उ. तं. अ.)”—इत्यनेनैव गताधर्मिल्लनार्थं टीकाकारै-

* तथाच विदेहः—“यथा दोषाः प्रकृष्टिताः प्राप्य रूपवहे निरे । दृष्टेन्तरमाद्यं
तु पटलं समभिद्रुताः ॥ एवैकमनुपपन्ते पक्षायात्पटलान्तरम्” इति (भा० द०) ॥ २९ ॥

दर्शय्यात् । रूपाणीति रूपवन्ति द्रव्याणि । कदाचिदथ पश्यतीत्यनेनात्राविष्टा-
नविशेषाहोपस्याल्पबलता उक्ता भवति । अव्यकरूपाण्यपि वक्ष्यमाणभ्रमराक्ष-
वर्णादियुक्तानि वातेन, पित्तेनादिलखद्योतादिपीतनीलवर्णानि, कफेन सितवर्णानि,
रक्तेन रक्तवर्णानि, सन्निपातेन चित्रवर्णानि, एवं द्वितीयतृतीयचतुर्थपटलेष्वपि
व्याख्येयम् ॥ २९ ॥

*दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते ।

मक्षिकामशकांश्चापि जालकानि च पश्यति ॥ ३० ॥

मण्डलानि पताकांश्च मरीचीन् कुण्डलानि च ।

परिप्लवांश्च विविधान् वर्षमन्नं तमांसि च ॥ ३१ ॥

दूरस्थानि च रूपाणि मन्यते स समीपतः ।

समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ॥ ३२ ॥

यत्नवानपि चात्यर्थं सूचीपाशं न पश्यति ।

द्वितीयपटलगतस्य लिङ्गमाह—दृष्टिर्भृशं विह्वलतीत्यादि । विह्वलति पुनः पुनरस-
म्यभ्रूपं गृह्णाति, तथाऽविद्यमानान् मक्षिकादीन् पश्यति; अथवा मक्षिकेलादिना
विह्वलत्वमेव व्याक्रियते । जालकानि जालान्येव । मरीचीनिति रश्मीन् । परिप्लवानिति
मण्डकादीनां परि सर्वतः प्लवान् गतीः । विविधानिति ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्गतश्लेष्मादिदोष-
वर्णेन नानाविधान्, अन्ये परिप्लवान् विविधानिति नानावर्णान् जलप्लवानित्याचक्षते ।
गोचरविभ्रमादिति विषयभ्रान्तेः । सूचीपाशं न पश्यतीति सतोऽपि सूक्ष्मस्यानुपल-
म्भः; सूचीपाशं सूचीरन्ध्रं, पाशं वा गुणम् ॥ ३०—३२ ॥—

ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्ताच्चृतीयं पटलं गते ॥ ३३ ॥

महान्त्यपि च रूपाणि छादितानीव चाम्बरैः ।

कर्णनासाक्षिहीनानि विकृतानीव पश्यति ॥ ३४ ॥

यथादोषं च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसी ।

तृतीयपटलगतस्य लिङ्गमाह—ऊर्ध्वं पश्यतीत्यादि । ऊर्ध्वं दर्शनाभिधानादधोदर्श-
नस्य निषेधसिद्धौ तदभिधानं स्वरूपानुवादार्थम् । ननु, पार्श्वयोरीपदर्शनार्थं किमिले-
तन्न भवति ? उच्यते, ऊर्ध्वाधोगतत्वेनैव पार्श्वस्य परिग्रहादिति कार्तिकः । यदेतद्रूपं
पश्यति तत् कीदृशमित्यत आह—महान्त्यपीत्यादि । छादितानीव चाम्बरैरिति आतृ-
तानीव वस्त्रैः । ‘चाम्बरे’ इति पाठान्तरे आकाशे छादितानि केनापि । विकृतानीवेति
छिन्नकरपादादीनि । अत्र रागप्राप्तिमाह—यथादोषं च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसीति,
अस्यार्थः—यथायथं दोषवर्णैररुणपीतसितादिभिर्युज्यते दृष्टिः, रागश्चात्र वर्णमात्र-
पचनः । अत एव वक्ष्यति—‘कफान् सितः शोणितजः सरक्त’ इति । दोषे बलीयसीति
रक्तमांसमेद-सहाये बलवति दोषे, अन्यथा तु तृतीयेऽपि रागो न भवतीति व्यभि-

* द्वितीय पटल मांसरक्षाश्रयम् । तथा मक्षिकादीन्वप्यसन्ति यथादोषवर्णानि
पश्यति, अथवा वर्षं दृष्टिः, अन्नं मेपः, तमोऽन्धकारः, यद्भवान् कृतपत्तोऽपि’
(आ० ६०) ॥ ३०—३२ ॥

न्यार सूच्यत इति गदाधर । ननु, तृतीये कथं रागवर्णन, बाह्यपटलेनाकृते दर्शना-
संभवात् ? न चाश्मरीवर्णाभिधानवदायुर्वेदप्रामाण्याय भविष्यतीति, अश्मर्या उत्तर-
कालमाट्टी तथा प्रतीते, इह तु न तादृक् । उच्यते, तृतीयपटलगतस्य दोषस्य
तथास्वभावाद्बाह्ये रागोपलब्धि, तृतीयपटलादारभ्य रागोदय । यदाह विदेह, —
“यथास्य रज्यते दृष्टिर्दोषेऽपिपटलस्थिते । चतुर्थपटलप्राप्तमण्डलं रज्यते तु तै” —
इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥—

*अध.स्थिते समीपस्थं दूरस्थं चोपरिस्थिते ॥ ३५ ॥

पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थं नैव पश्यति ।

समन्ततः स्थिते दोषे संकुलानीच पश्यति ॥ ३६ ॥

दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्भ्रमं च पश्यति ।

द्विधा स्थिते द्विधा पश्येद्द्विधा चानवस्थिते ॥ ३७ ॥

दोषे दृष्ट्याध्रिते तिर्यक् स एकं मन्यते द्विधा ।

अधुनाप ऊर्ध्वमेव यथाग्रदेश दृष्टौ दोषावस्थाने यथा न पश्यति यादृक्वा पश्यति
तथा दर्शयितुमाह—अध स्थित इत्यादि । समीपस्थ दूरस्थ चेति नैव पश्यतीति
संबन्ध । समन्तत इति सर्वत । संकुलानीवेति अन्यान्यरूपेणैव मिथ्याणि । अनव-
स्थित इति अनियतावस्थान इत्यर्थ ॥ ३५ ३७ ॥

तिमिरारयः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः ॥ ३८ ॥

रणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ।

अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे ॥ ३९ ॥

चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ।

निर्मलानि च तेजांसि स्राजिष्णुन्यथ पश्यति ॥ ४० ॥

चतुर्थपटलगतमाह—तिमिरारय इत्यादि । आन्व्योत्पादकतया तिमिरसाधर्म्या
तिमिरारय, दोषो रोग, “दोषो अपि रोगाख्यां लभन्ते” इत्यागमात्, स एव
रोग सर्वतो दृष्टिरोषालिङ्गनाश उच्यते लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गमिन्द्रिय दर्शन-
शक्ति, तस्मात्तोऽस्मिमिति लिङ्गनाश । लिङ्गनाशमत परं ‘वदन्ति’ इतिशेष । अ-
स्मिन्नपि तमोभूत इति भूतशब्द सादृश्ये, ह्यस्यानुपलम्भादन्धकारसदृशे । नातिरूढे
नातिरूढे, अतश्चन्द्रादित्यादीनि भासन्ति वस्तूनि पश्यति । अन्तरीक्षे चेत्यस्योपादान
भूमिसमोमयत्वात्, तत्र च तमोऽभिभवात्सादृश्यस्य चक्षुषो दर्शनाशके ॥३८-४०॥

इस एव लिङ्गनाशस्तु नीलिका काचसंस्रितः ।

* दृष्टिमण्डलाधोभागस्थिते दोष इत्यर्थ, तथोपरिस्थिते दोषे दूरस्य च नैव पश्यतीति
संबन्ध (भा० ६०) ॥ ३५-३७ ॥

† ‘चतुर्थं कालकाभिहित ; तिमिरसाधर्म्यात्तिमिरारय, अतश्चन्द्रादित्यादीनि भा-
सन्ति तिन्दीभूतानि ज्वलन्तीव पश्यति’ (भा० ६०) ॥ ३८-४० ॥

‡ ‘एकजातीयतया तृतीयचतुर्थपटलगतानां रोगाणां तिमिरकाचनीलकाचसंज्ञा, तत्र
प्राग्नि वहावमेव, न तु दादरात्त्वम् । संख्यातिरकेणैव वदन्तिनाश इति’ (भा० ६०) ॥

तस्यैव लिङ्गनाशस्य सज्ञान्तरमाह—स एव लिङ्गनाशस्त्वित्यादि । यस्तृतीयपटलस्थित काचसञ्ज्ञितो दोष स एवोपेक्षया चतुर्थे पटले पुनर्लिङ्गनाशो नीलिका च । तुशब्द पुनरर्थः । कुत पुनरयमृजुरेव प्रन्यो न लगति—नीलिकाकाचाभ्या पर्यायाभ्या सञ्ज्ञितो नीलिकाकाचसञ्ज्ञित इति, नैव, तन्त्रान्तरे तृतीयपटलस्थिते दोषे काचाभिधानात् । यदाह निमि, —“काच इत्येष विज्ञेयो याप्यत्रिपटलोत्पित्त । चतुर्थपटलप्राप्तो लिङ्गनाश स उच्यते ॥ प्रत्याख्येयश्च कफजो व्याधि साध्यस्तु तद्विदा”—इति । अत्रापि तत्प्रत्ययात्तृतीयपटलस्थस्य काचसज्ञा, चतुर्थपटलप्राप्तस्य प्रत्याख्येयत्व प्रत्येकव्यम् । यत्पुनर्लिङ्गनाशोपादानं तत्सकलपर्यायज्ञानार्थम् । गदाधरस्तु ‘नीलिका-विशेषिता काचसज्ञा नीलिकाकाचसज्ञा’ इत्याह, एतेन तृतीयपटलस्थदोषे काचसज्ञा, चतुर्थे तु सा नीलिकया विशिष्यते इति फलति । एकजातीयतया त्रिचतु पटलयोरपि रोगाणा पटत्वमेव, नतु द्वादशत्व, तेन न सख्यातिरेक । इदमिदानीं चिन्त्यते—तृतीयपटलस्थे दोषे काचसज्ञा तिमिरसज्ञा च, तर्हि कथं न पदसख्याद्धानि ? काचात्तिमिरस्य भिन्नत्वात्, उक्तं च ‘पद् लिङ्गनाशा’ इति, अथ मन्यसे, तिमिरात् काचो न भिद्यते, तस्यावस्थान्तरत्वादिति, न, तद्विपरीतसाधकत्वाद्धेतो, यतोऽभिष्यन्दसिरोत्पाताभ्यामभिमन्थसिराहृषंघोरवस्थान्तरत्वेऽपि भिन्नत्व प्रतीयते । उच्यते—भवत्येव, यदवस्थान्तरत्वेऽपि विशिष्टनामप्राप्तिस्त्वयोरिवास्व प्रयमनामपरिलयागात् स्यात्, न चैव, ‘तिमिराख्य स वै दोष’ इत्यभिधानात्, तथाच ‘तिमिरे रागिणि’—इति वचनात्, तस्मात्सावस्थान्तरे पूर्वेनामपरिलयाग, तत्स्वित्तिमिरात् काचस्यावस्थान्तरत्वेऽप्यनन्यत्वं साधु, यथा—सत्यपि यौवनत्वे यज्ञदत्तस्य न स्वाभिधेयद्धानि, अतो न सख्यातिरेकप्रसंग इति ॥—

*घातेन चापि रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ॥ ४१ ॥

आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः ।

पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिहुणान् ॥ ४२ ॥

नृत्यतश्चैव शिखिनः सर्वे नीलं च पश्यति ।

कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ॥ ४३ ॥

(पश्येदसूक्ष्माण्यत्यर्घं व्यन्नमेधासहस्रम् ।)

सलिलप्लावितानीव परिजाडयानि मानवः ।

पश्येद्रुकेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ॥ ४४ ॥

स स्त्रितान्यपि कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ।

सन्निपातेन चित्राणि विदुनानीव पश्यति ॥ ४५ ॥

यद्गुधा च द्विधा चापि सर्वाण्येव समन्ततः ।

हीनाधिकाङ्गान्यपि तु ज्योतीष्यपि च भूयसा ॥ ४६ ॥

दोषविशेषेण रूपविशेषदर्शनमाह—घातेनेत्यादि । अविशेषेण यदुक्तमेतद्घाते तत् सर्वपटलेषु संवध्यते, नृत्यत्वाद्ययायस्य । व्याविद्धानीव कुटिलानीव । खद्योतो

*‘कफेन रूपमाह—गौराणीत्यादि । येनचामरपुष्पाणि शुभ्रमेघसृष्ट्याणि । भयङ्गमानि रूपाणि । व्यन्ने धैवाग्रसंलुपति अनन्ते शाकारे मेधोव्रति पश्यति’(भा०द०)॥४१-४६॥

ज्वोतिरिङ्गण, शक्रचाप इन्द्रधनु, गुणान् रूपाणि, आदित्यादीना रूपाणीत्यर्थ ।
शिखिनो मयूरान् । सलिलझावितानीव परिजाड्यानीति सलिलघ्वनेनैव स्मितानी-
त्यर्थ । सितानीति धेतानि । ननु रक्तेन कथं सितानीत्युच्यन्ते ? श्लेष्मणा सितरूपस्य
दर्शितत्वात् । नैव, सितान्यपि कृष्णानि पीतानि पश्यतीति व्याख्यानाददोष, स इति
मानव । रक्तेन कृष्णपीतदर्शनं पित्तसधर्मकत्वाद्दकस्य । चित्राणीति भानावर्णानि ।
विद्युतानीवेति विपरीतानि । विपरीतत्वमेव विद्युतोति—बहुभेदादि । अयमर्थ —
सन्निपातेन पूर्वप्रकारेण बहुविधानि द्विविधानि वा सर्वाणि द्रव्याणि पश्यति, सुतीय-
पटले हीनाधिकाहान्यपीति गदाधर ॥४१-४६ ॥

पित्तं कुर्यात् परिम्लायि मूर्च्छितं पित्ततेजसा ।

पीता दिशस्तु खद्योतान् भास्कर चापि पश्यति ॥ ४७ ॥

विकीर्यमाणान् खद्योतैर्धृक्षांस्तेजोभिरेव वा ।

पित्तेनापरं परिम्लायिसंज्ञक तिमिरमाह—पित्तं कुर्यादित्यादि । परिम्लायीति परि-
म्लायि तिमिरं, एतच्च रक्तमूर्च्छितपित्तकृत पीत नील बोद्धव्यम् । यदाह साख्यकि,—
“एवमेव तु विज्ञेया नीला पित्तसमुत्थिता । रक्षा पित्तोत्थिता पीता”—इति ।
अत्र वचने काचा इति विशेष्यत्वेन बोद्धव्यम् । मूर्च्छित पित्ततेजसेति पित्तस्य तेजो
रक्त, प्रसादरूपत्वात्, तेन मिथितम् । अन्ये तु ‘रक्ततेजसा’ इति पठन्ति, रक्तस्य
तेजो बल रक्ततेज, केचित् ‘भक्ततेजसा’ इति पठन्ति, भक्तस्य अन्नस्य तेजसा
प्रसादेन रसेनेत्यर्थ, रक्ततेजसेत्यत्रापि रक्तार्थं तेजो रक्ततेज इति रस एवामिधातु
शक्यते, पित्ततेजसेत्यत्रापि पित्तार्थं तेज पित्ततेज, पित्तशब्देन समानत्वेन तत्र
सादत्वेन च रक्तमिधाय पूर्वं एवार्थं कर्तुं शक्यते । तथाच विदेह,—“पित्त रक्तप्र-
सादेन मूर्च्छयित्वा च मारुतम्”—इत्यारभ्य “एव याप्य स्मृत काचो म्लायीनाश्चा
शरीरिणाम्”—इति । इदं त्वन्यत्र रक्तपित्ताभ्या पठ्यते । यदुक्त,—“विदधाति परि-
म्लायि पित्तं रक्तेन सगतम् । तेन पीता दिश पश्येदुत्थन्तमिव भास्करम्”—इति,
अत्रापि यदि रक्तशब्देन रक्तार्थं यत्तद्रक्तमिति कुसृष्टया रसोऽभिधीयते, तदा पूर्वेण
सह समानार्थमेवैतद्वचनं स्यादिति । परिम्लायिरोगे तिमिरवत् पुंसो रागग्रहणे लिङ्ग-
माह—पीता दिश इत्यादि । विकीर्यमाणानिति आच्छाद्यमानान् । याप्यधाय, तथाहि
साख्यकि —“सुतीय पटलं प्राप्तं तिमिरं रागि जायते । अरागि तिमिरं साध्यमाद्य
पटलमाश्रितम् ॥ कृच्छ्रं द्वितीये रागि स्नातृतीये याप्यमुच्यते”—इति ॥ ४७ ॥

वक्ष्यामि पङ्क्तिं रागैर्लिङ्गनाशमतः परम् ॥ ४८ ॥

वातादिभेदेन षड्विधं तिमिरमभिधाय रागे षड्विधमाह—वक्ष्यामि षड्विधं
रागैरित्यादि । सर्वानुगा तिमिरसंज्ञा विहाय लिङ्गनाशसंज्ञया पीतेन रागप्ररूपं
प्राप्ते ॥ ४८ ॥

* रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टो म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात् ।

कफात् सितः शोणितजः सरक्तः समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥ ४९ ॥

वातादिरागोद्देशमाह—रागोऽरुण इत्यादि । म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तादिति म्लायी पीतनीलो वर्णः । ननु, शेषे परिम्लायि पठितं तत् कथमधुना वातरागानन्तरं तस्योक्तिः ? नैव, रागकाले वायुरप्यत्राशेन व्याप्रियते इति प्रतिपादनार्थमिति कार्तिकः । पैत्तिकरूपद्वयस्यैकत्राभिधानेन लाघव स्यादिति युक्तं, यत्तु प्रागेव न कृतं तदेकविकारशङ्कानिरासार्थम् ॥ ४९ ॥

अरुणं मण्डलं दृष्ट्यां स्थूलकाचारुणप्रभम् ।

उद्देशक्रमेण वातिकरागस्यैव विशिष्टलक्षणमाह—अरुणं मण्डलमित्यादि । अरुणं मण्डलं कीदृशं भवतीत्यत आह—स्थूलकाचारुणप्रभमिति ।—स्थूलकाचस्यैव अरुणा प्रभा यस्य तत्तथा, एतेन बाहुल्यमरुणत्व च प्रतिपाद्यते । काचोऽत्रारुणो विवक्षितः ॥

*परिम्लायिनि रोगे स्यान्म्लायि नीलं च मण्डलम् ॥ ५० ॥

दोषक्षयात् स्वयं तत्र कदाचित् स्यात्तु दर्शनम् ।

परिम्लायिनो विशिष्टलिङ्गमाह—परिम्लायिनीत्यादि । अत्र गदाधरस्तु 'रक्तजं मण्डलं दृष्ट्या स्थूलकाचानलप्रभम्'—इति पठित्वा एतदपि परिम्लायिलक्षणमाह, व्याचष्टे च—बाहुल्येन स्थूलकाचस्यैव वर्णतोऽनलस्यैव प्रभा यस्य तत्तथेति, अनलप्रभत्वेन पीतं मण्डलं भवति, पीतं चेपनीलं बोद्धव्यं, 'म्लायि नीलं च मण्डलम्'—इत्यभिधानात्, तथा 'पित्तान्मण्डलमानीलं कास्याभं पीतमेव च'—इत्युक्तं, आनीलनीपनीलमित्यर्थः । म्लायीति म्लानमिति कार्तिकः । दोषक्षयादिति कर्मक्षयात्, सत्यपि दोषरूपत्वे दर्शनसद्भावात् । ननु, किं तर्हि दोषरूपं तादृशमेवावतिष्ठते उत क्षीणं वा ? तत्र न तावदाद्यं पक्षं, दोषाणां कृतकार्याणां तथात्वे दर्शनस्यासंगतत्वात्, अथ द्वितीयस्तदा दोषस्यैव क्षयादित्यापवितं, रिमिति कर्मक्षयादिति स्वीक्रियते ? नैव, विना दोषप्रतीकारं दर्शनोदयादिकारसमाधादिति कार्तिकः । अन्ये तु कालवशाद्वातादिदोषस्यैव क्षयात् कदाचिद्दर्शनं स्यादित्याहुः, यतः कालादिजमपि विशेषं क्वचिन्नश्येन वेन पठत्येव, दोषघन्देन च कर्मणोऽभिधानमप्रसिद्धं, किं वा दोषक्षये एव कदाचित् कर्मक्षयो हेतुरित्युक्तां, कर्मणश्च कदाचित् क्षयो वैचित्र्यात् । अथात्रैष कुत एव ? उच्यते, अस्यैवविधकर्मजन्यत्वादिति । गदाधरपाठे रक्तजमित्यत्र रक्तमित्युपलक्षणं, तेन रक्तपित्तजम् ॥ ५० ॥—

†अरुणं मण्डलं घाताद्यञ्जलं परुषं तथा ॥ ५१ ॥

पित्तान्मण्डलमानीलं कास्याभं पीतमेव च ।

* 'परिम्लायिनि रिनिरे दोषक्षयात् कदाचित्तत्र दर्शनं भवतीत्याह—दोषक्षयादिति । वात्यादिना यात्रादिदोषस्यैव क्षयात्, अन्ये वासदृशविरिणवाणादिदोषक्षयात्' (भा० ६०) ॥ ५० ॥

† 'वैषामेव मण्डलप्ररागमाह—अरुणमित्यादि । कर्मणा बहुल्येनैव रक्तजमित्युक्ते बहुलं पतम् । कर्मरूपप्रसन्नरुणित्युद्देशं, शृङ्गमाने नेत्रे तन्मण्डलं प्रसारी' (भा० ६०) ॥ ५१-५४ ॥

श्लेष्मणा बहुलं पीतं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ॥ ५२ ॥
 चलत्पद्मपलाशस्यः शुक्लो विन्दुरिवाम्भसः ।
 मृज्यमाने च नयने मण्डलं तद्विसर्पति ॥ ५३ ॥
 प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ।
 दृष्टिरागो भवेच्चित्रो लिङ्गनाशे त्रिदोपजे ।
 यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ ५४ ॥

रागोऽरुणो मारुतज इत्यादिसूत्रं पूर्वोक्त विदूषोति-अरुण मण्डलं वातादित्यादि ।
 पित्तान्मण्डलमानीलमिति आनीलमीपत्रील पीतमेव, तेन रक्तसंबन्धे सति कास्या
 भम् । पीतमेव चेति रससंबन्धे पीतमेव, कास्याभमापाण्डुपीतमित्यर्थः । केचिदत्र
 कफजे पठन्ति, 'सकुचलातपेऽत्यर्थं छायाया विसृृतो भवेत्'-इति । शोणितजे
 प्रवालैत्यादौ प्रवाल स्तनामरुधातं तदाम, पद्मपत्राभं च रक्तपद्ममुष्पदलाभम् ।
 त्रिदोपजे चित्र इत्यत्र यथास्व वातादिवर्णविभेदेन चित्रत्व बोद्धव्यं, यथास्वमित्यस्य
 वक्ष्यमाणस्यात्रापि संबन्धात्, तेनायमर्थ - यथायथ वातादीनां वर्णभेदेन चित्रवर्णा
 भवति, उद्देशोक्तवर्णचित्रत्वे साक्षादेतादृशविवरणाभाव इति विशेषः । यथास्वं
 दोषलिङ्गानीलस्याभिधान न्यायसिद्धस्यैवार्थस्य चोतनार्थम् । दोषलिङ्गानि वातादीना
 क्रमेणाक्षणादिलिङ्गान्मुक्तेषु ज्ञातव्यानि ॥ ५१-५४ ॥

* पद्म लिङ्गनाशाः पडिमे च रोगा दृष्ट्याथयाः पद् च पडेव वाच्याः ।

अत परमुक्तवक्ष्यमाणविकारयो सख्याभिधानार्थमाह—पडित्यादि। पडिलिङ्गनाशा
 इत्युक्तानुवादोऽयं । पडिमे च रोगा इति पित्तविदग्धदृष्ट्यादयो वक्ष्यमाणा । ननु,
 उक्तानुवादो युक्त, वक्ष्यमाणाना पुन विमर्थं सख्योक्तिः ? नैव, पित्तकृपविदग्ध
 दृश्यवस्थान्तराभ्या दिवान्धराग्रन्धाभ्या सख्याधिक्यनिरासार्थं, अत एव पडेवे-
 त्यवधारण कृत, पद् च पडेवेति मिलित्वा द्वादश, अमु च ग्रन्थ केचिदन सम्रहे
 न पठन्त्येव ॥—

पित्तेन दुष्टेन सदा तु दृष्टिः पीता भवेद्यस्य नरस्य किञ्चित् ॥ ५५ ॥

पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत् स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ।

प्राप्ते तृतीय पटलं तु दोषे दिवा न पश्येन्निशि चेशते सः ॥ ५६ ॥

रात्रौ च शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत् ।

पित्तविदग्धदृष्टिलिङ्गमाह—पित्तेनेत्यादि । दृष्टि पीता भवेदिति प्रथमद्वितीययो,
 पटलयोरिति गम्यते, अत परत 'प्राप्ते तृतीय पटलं'-इत्यभिधासति । ननु, यद्येवं
 कथं तिमिरादस्या पार्थक्यं ? उच्यते-तृतीयपटलप्राप्तिमन्तरेण वर्णासङ्गात्वात् । एतच्च

* 'पित्तविदग्धदृष्टिरित्यादिना दिवान्ध, तथा नर इत्यादिना राग्रन्ध, तथा धूमदशा
 दस्वनाच्चन्द्रकुलाध्यगममीरसंज्ञा इति दृष्टिरोगा वक्ष्यमाणा पद्, पूर्वोक्ता पद् लिङ्गनाशा
 दिवान्धादयो वक्ष्यमाणा षड्विकारा, एव दृष्ट्याश्रया रोगा द्वादश वेदा' (भा० ६०) ॥

† 'पित्तविदग्धदृष्टेरवस्थान्तर दिवान्धमाह—प्राप्त इत्यादि । रात्रौ तु शीतानुग्रहा-
 रूपाणि पश्येत्' (भा० ६०) ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

‡ 'अमु ग्रन्थ केचित्सम्रहे पठन्ति' इति पा० ।

सति कर्णं पटलान्तरगतदोषलिङ्गाभावात् प्रखेतव्यम् । अस्मिन्नेव व्यवस्थाने तादृक्-
रारूपो दोषः कथमन्यविकारं करोतीति नाशङ्कनीयं, तज्जनककर्मणो भिन्नत्वेन
सामग्रीभेदात् । अयं दिवान्धः, दिवा न पश्येदिति वचनात् । तानीति रूपाणि ।
दोषे पित्ते ॥ ५५ ॥ ५६ ॥—

* तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि तु मन्यते सः ॥ ५७ ॥
त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो नक्तान्ध्यमापादयति प्रसद्य ।
दिया स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ॥ ५८ ॥

श्लेष्मविदग्धदृष्टिर्लमाह—तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिरित्यादि । एतां च प्रथम-
द्वितीयपटलाभितः श्लेष्मा जनयति; परतः 'त्रिषु' इत्युक्तेः । तानीति रूपाणि ।
त्रिषु स्थितोऽल्प इत्यनेन दिवादर्शनं प्रत्यानुकूल्यं ख्याप्यते, यदि ह्यनल्पदोषः
स्यात्तदा दिवाऽपि दर्शनं न भवेदेव । दोषोऽत्र कफः, तस्यैव प्रकान्तरत्वात्; अयं
नक्तान्धः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

शोकाज्वरायासशिरोमितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूम्रांस्तथा पश्यति सर्षभावात् स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥ ५९ ॥

धूम(स)दर्शीनो लिङ्गमाह—शोकाज्वरायासेत्यादि । शोकादिभिः कारणैः कुपितेन
पित्तेनाभ्याहता उपहता दृष्टिरिति प्रखेतव्यं, अस्व गुथुत्वे रोगसंग्रहे पैतिकगणेऽभि-
धानात् । अयं च रोगो बाह्यपटलस्थेन दोषेण जन्यत इति गदाघरः, तृतीयपटलाभि-
तदोषेणेति कार्तिकः । दिवा धूम्रान् पश्यति, न तु नक्तं; तदा पित्तस्य क्षीणत्वादिति
व्याख्यानयन्ति ॥ ५९ ॥

यो ह्रस्वजाड्यो दिवसेषु कृच्छ्राद्भ्रस्वानि रूपाणि च तेन पश्येत् ।

ह्रस्वजाड्यलक्षणमाह—यो ह्रस्वजाड्य इत्यादि । तेन ह्रस्वजाड्येन ह्रस्वानि रूपाणि
दिवा यः पश्येत् स ह्रस्वजाड्य इति योजना । अत्र दोषो दृष्टिमध्यगतः । यदुक्तं,—
“दृष्टिमध्यगते दोषे गद्गलं च पश्यति”—इति । अयं पैतिकः ॥—

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषामिपत्रा नकुलस्य यद्भृत् ॥ ६० ॥

चिप्राणि रूपाणि दिया स पश्येत् स वै विकारो नकुलान्ध्यसंशः ।

नकुलान्ध्यसंशमाह—विद्योतते यस्येत्यादि । नकुलस्य यद्भृत्तया दृष्टिर्विद्योतते
यणेन प्रतिभासते तथाऽस्येत्यर्थः । अतः सर्वदृष्टिमण्डलगतो रागः सशोषवर्णध-

* 'यः श्लेष्मविदग्धदृष्टिः स तानि रूपाणि शुक्लानि पश्यति, अत्रापि प्रथमद्वितीय-
पटलाभितत्वं बोद्धव्यम् । अवलान्तरं राग्यन्धमाह—त्रिष्वित्यादि । त्रिषु पटलेषु
स्विगोऽल्पदोषो नक्तान्ध्यं जनयति, रात्रौ न पश्यतीत्यर्थः । सूर्यानुगृहीतदृष्टिः कफाल्प-
भावात् स दिवाऽनुपश्यति' (भा० ६०) ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

† 'सधूम्रान्धान् धूमेन सह वर्तन्त इति सधूम्रान्धान्धराधुम्रपश्यति, द्वितीयपटला-
भितेन दोषेणेति कार्तिकः' (भा० ६०) ॥ ५९ ॥

दोषाभिपक्षेत् न दोषशब्दस्याविशेषितत्वाद्भिन्नशब्दस्याभिव्याह्यर्थस्य प्रयोगात् । एतौ हस्तजाड्यनकुलान्धौ चतुःपटलस्थितदोषजन्धौ सुरागौ न साध्यौ । तथाच विदेहः,—
“नक्तमन्धान् चत्वारो ये पुरस्तात् प्रकीर्तिता । तेषामसाध्यो नकुलो हस्तजाड्यस्तथैव च ॥ विशेषेण भवेयातां द्वौ चतुःपटलाधितौ । तौ च संप्राप्तारागत्वाद्साध्यौ परिकीर्तितौ”—इति । एतौ च रात्र्यन्धौ, प्रलेतन्धौ दिवा हस्तचित्ररूपदर्शनाभिधानेन रात्रावदर्शनप्रतीते । विदेहेन तु नक्तान्धत्रित्वेऽपि चत्वार इत्युक्तं, नक्तान्धबाहुल्येन दिवान्धेऽपि तत्प्रयोगात्, छत्रिणो गच्छन्तीतिवत् ॥ ६० ॥—

*दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा संकोचमभ्यन्तरस्तु याति ॥ ६१ ॥

रजावगाढा च तमक्षिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

गम्भीरिकालक्षणमाह—दृष्टिरित्यादि । विरूपा विकृता । श्वसनोपसृष्टा घातोपगता, संकोचमभ्यन्तरस्तु यातीति अन्तःसंकोचमेति निमज्जतीत्यर्थं, ‘सकुच्यतेऽभ्यन्तरतश्च याति’ इति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थं, इयमविशेषोक्तिः । सकलपटलपतवातजन्या असाध्या, सुश्रुते गम्भीरिका तयेति निर्देशात् ॥ ६१ ॥—

†बाह्यौ पुनर्द्वाविह संप्रदिष्टौ निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ॥ ६२ ॥

निमित्ततस्तत्र शिरोऽभिजापाञ्छेयस्त्वभिप्यन्दनिदर्शनः सः ।

सुरर्पिगन्धयेमहोरगाणां संदर्शनेनापि च भास्करस्य ॥ ६३ ॥

हन्व्येत दृष्टिर्मज्जस्य यस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ।

तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ॥ ६४ ॥

तदेव शरीरान् द्वादश दृष्टिगतविकारानभिधाय सन्निमित्तानिमित्तभेदाशयान्तू बाह्यौ नयनविकारौ (लिङ्गनाशौ) दर्शयन्नाह—बाह्यौ पुनर्द्वाविहेत्यादि । संप्रदिष्टौ कथितावौपद्रविकाभ्यामे ‘तथा बाह्यौ पुनर्द्वा’ (सु उ त अ १)—इत्यादिना ।

* ‘अन्तःसकुच्यते इति अन्तःसकुच्यते निमज्जतीत्यर्थं’ (आ० द०) ॥ ६१ ॥

† ‘तत्र तयोर्मध्ये निमित्ततः कथ्यत इत्यर्थं । रैक्ताभिप्यन्दनिदर्शनेति गदापरः । सन्निपाताभिप्यन्दलक्षणेति कार्तिकः । अभिघातजमाह—विदीर्यत इति, विदीर्यते दिवा भवति, सीदति म्लानीभवति, हीयते हीना भवति, अभिघातो लघुटलोद्यादिजः । अनिमित्तजमाह—सुरर्पात्यादि । एतेषां संदर्शनेन हन्व्येत । नयनोपघातमन्तरेण दर्शनेन शक्तिमात्रमुपहतमिति दर्शयन्नाह—तत्राक्षीत्यादि । विस्पष्टः प्रसन्नम् । विमला दोषजनिततिमिररागचनितकाचादिरहिता । ननु, कथमिन्द्रियस्य भौतिकस्यादुष्टस्यापि शक्तिनाशः ? उच्यते,—देवादयोऽष्टौ भौतिकेन्द्रियमदूषयत एव शक्तिसुषुप्तनि । वातिकः, धैतिकः, शैथिलिकः, रक्तजः, सान्निपातिकः, परिम्लासी, एव षड्लिङ्गनाशाः, दिवान्धः, रात्र्यन्धः, धूमदर्शी, हस्तजाड्यः, नकुलान्धः, गम्भीरिका, एवमपरे दृष्टितोगापद्रवः, एव द्वादश । बाह्यावपरी द्वौ सन्निमित्तानिमित्तजौ, एव चतुर्दश दृष्टितोगा’ (आ० द०) ॥ ६२-६४ ॥

१ ‘दोषस्याभिज्ञशब्दविशेषितत्वाद्, अभिशब्दस्य व्याह्यर्थत्वाद्’ क । २ अस्व
“सकुच्यतेऽभ्यन्तरतस्तु याति” इत्येव सुरस्य पाठः । ३ तृतीयान्तःप्रवात्येष्ट पाठः ।

बहिर्भवौ बाह्यौ, आगन्तु इत्यर्थः । तत्र सन्निमित्तं दर्शयन्नाह—निमित्ततत्त्वत्रेत्यादि । शिरोऽभितापादिति शिरो अभि सर्वतस्तप्यते येन विपकुमुभगन्धवाह्विपवनस्पर्शादिना स शिरोऽभितापस्तस्मात्, तेन समस्वशिरसा उपतापान्नयनगतदधिराधिककोपो दृष्टेरपि शक्तेर्व्यापातः । अभिव्यन्दनिदर्शन इति रक्ताभिव्यन्दलिङ्ग इति गदाधरः, सुधुते रोगसंप्रदेहे सर्वजगणे द्वयोरप्येतयोः पाठात्; सन्निपातजाभिव्यन्दलक्षण इति कार्तिकः । अनिमित्तमाह—सुरर्षिगन्धर्वेत्यादि । अनुपलभ्यमानविशिष्टपुरादिदर्शननिमित्तमाहुः । संदर्शनेन सम्यग्दर्शनेन, हन्येत हन्तुं संभाव्येत, न त्ववश्यं हन्येतेत्यभिप्रायः । (दृष्टिरिति दर्शनमुपलब्धिर्धित्यर्थः, न तु दृष्टिमण्डलं, अस्यादृष्टिगतविकारत्वात् । लिङ्गनाशप्रयोगश्चात्र रूपप्रहणाभावसामान्यात् न तु हृत्वा, तस्य चतुर्युपटलस्थितिमिर एव दृष्टत्वात् ।) तैचेदं दर्शनं किमभिव्यन्दवत् सकलगोलकोपघातकं तिमिरत्वाद्दृष्टिमात्रोपघातकं वेति शङ्कानिरासार्थमाह—सत्राक्षीत्यादि । विस्पष्टमिवेति पूर्वावस्थातो विशेषेण प्रसन्नमिव गोलकावच्छिन्नं चक्षुरवभासते । दृष्टिरपि वैदूर्यवर्णा श्यावा दृष्टिः प्रकृतिवर्णेत्यर्थः । विमलेति विगतकाचादिमला । अयं तात्पर्यार्थः—पूर्वावस्थातः शक्तिमात्रमुपहन्यते, यतो देवादयोऽष्टौ ह्यवयवमदूपयन्त एव शक्तिमात्रमुपगन्ति । यदुक्तं चरके,—‘देवादयोऽष्टौ हि महानुभावा न दूपयन्तः पुष्टपस्य देहम् । विशन्त्य-दस्यास्तरसा यथैव छायातपौ दर्पणसूर्यकान्तौ’ (च. चि. स्था. अ. ९)—इति । (एतौ च बाह्यजी दृष्ट्याधानविरूपणीयतया दृष्टिगतावेव, अत एव तदधिकार-निर्दिष्टौ, शारीराभिप्रायेण द्वादशविधलमुक्तं, तेन न संख्यातिरेकैः,) द्वावप्येताव-साध्या ॥ ६२-६४ ॥

(इति दृष्टिगताः ॥)

*प्रस्तार्यमं तनुस्तीर्णं श्यावं रक्तनिभं सिते ।

अथ मण्डलगतनिदानाभिधानपारिशेष्याद् दृष्टिगतानन्तरं शुक्लमण्डलवर्त्मपक्षमण्ड-लगतानां निदानाभिधानावसरप्राप्तौ घर्मादिमण्डलप्रतियोगितया शुक्लमण्डलस्यान्तर्ग-तत्वात् सौकुमार्येणान्तरं कृत्वा च निदानोद्देशारम्भः । तत्र प्रस्तारिशब्दाभिधानस्या-र्मणो लक्षणमाह—प्रस्तारीत्यादि । प्रस्तारीति लक्ष्यं, शेषं लक्षणम् । तनु अवहलम् । स्तीर्णं विततम् । (श्यावमीपक्षीलैम् । रक्तनिभं रक्तवर्णम् । अत्र श्यावरक्तयोर्विरोधात्

* ‘चतुर्दशदृष्टिज्ञानन्तरमदूरत्वेन शुद्धजा उच्यन्ते, तत्र प्रस्तार्यमंलक्षणमाह—प्रस्तारी-त्यादि, विस्तीर्णं प्रस्तारि, प्रसरयुक्तमित्यर्थः । श्यावं सशुद्धं कृष्णं, रक्तनीपलोहितं, सिते शुद्धे, अर्थाश्रयनस्येति पूरणीयम्’ (आ० ६०)

१ ‘तेन शिरोगतरक्तनोपादृष्टिव्यापातः’ इति क. । २ अयं पाठः क. पुस्तके नोप-लभ्यते । ३ ‘नयनोपघातव्यतिरेकेण दृष्टिमात्रस्य हननं दर्शयन्नाह’—इति क. । ४ ‘देवा-दयोऽष्टौ हि शरीरोपघातव्यतिरेकेण शक्तिमात्रमुपगन्ति’ क. । ५ अयं पाठः क. पुस्तके नोपलभ्यते । ६ ‘दृष्टिज्ञानन्तरमदूरत्वेन शुद्धानाह’—इति क. । ७ ‘प्रस्तारीति अन्व-यिदनामजोतनार्थमुक्तम् । श्यावं रक्तनिभमिति ईपत्रीललोहितं; वाशब्दोऽत्र वा द्रष्टव्यः, तेन श्यावं रक्तं वेत्यर्थः । सिते शुद्धे, अर्थाश्रयनस्येति पूरणीयम् । त्रिदोषजमिदम्’ क. ॥

समुच्चयाभावेन विकल्प । अत एवाह निम्नि,—“समन्ताद्विद्यत श्यावो रक्तो वा माससुचय । सन्निपातेन दोषाणा प्रक्षार्यमे तदुच्यते”—इति । गदाधरेणेपनील-
लोहितवणसमुच्चय एव दर्शित । सिते शुक्रभागे) ॥—

सश्वेतं मृदु शुक्लामं शुक्ले तद्वर्धते चिरात् ॥ ६५ ॥

शुक्लामलक्षणमाह—सश्वेतमित्यादि । सश्वेतं किञ्चिच्छ्वेतम् । मृदु कोमल । परतो वर्यमाण मांसमिति पद सिंहावलोकनन्यायेन स्वन्धनीयम् । सशब्दस्याधि-
कस्योपादानं सम्भ्यक् श्वेतत्वप्रतिपादनार्थमिति वार्तिक । शुक्ले शुक्रमण्डले । चिरात्
चिरकालेन तद्वर्धते, कफजत्वात् ॥ ६५ ॥

*पद्माभं मृदु रक्तामं यन्मासं चीयते सिते ।

रक्तामलक्षणमाह—पद्माभमित्यादि । पद्माभमक्षणपद्मपत्रनिभम् । मृदु कोमल,
सिते शुक्रमण्डले । चीयते वृद्धिसुपैति, एतद्रक्तम् ॥—

पृथु मृद्वधिमासामं बहलं च यदृक्षिभम् ॥

अधिमासामलक्षणमाह—पृथ्वित्यादि । पृथु वितल, विस्तीर्णमित्यर्थ । बहलं
स्थूयम् । लोहितत्वेन यदृक्षिभं, श्याववर्णसवधोऽप्यत्र श्लेय, यथाऽऽह सुश्रुत—
“विस्तीर्णं मृदु बहलं यदृक्षिभं श्याव वा तदधिकमासजामं विशात्”—इति । अत्र
श्याव चेति वाशब्दं समुच्चये, तेन श्याव लोहित चेत्यर्थः । एतच्च त्रिदोषेण, सुश्रुते
निदोषजप्रकरणे पठितत्वात् ॥—

स्थिरं प्रस्तारि मासाढं शुष्कं क्षायमं पञ्चमम् ॥ ६६ ॥

क्षायमलक्षणमाह—स्थिरमित्यादि । स्थिरं कठिनम् । मासाढ्य बहुमासम् ।
शुष्कमविस्रावि । इदं च प्रस्तार्यमोद्भवम् । तथा च निम्नि—“प्रस्तारिणोऽमणं क्षाय
निरुणद्धि यदाऽनिल । विना क्षायं विशुष्कं तन्नाप्यमेति प्रकीर्तितम्”—इति । इदं तु
सन्निपातजमपि साध्यम् ॥ ६६ ॥

श्यावा स्युः पिशितनिभाश्च विन्द्वो ये

शुक्तयाभाः सितनियताः स शुक्तिसंज्ञ ।

शुक्तिकालक्षणमाह—श्यावा इत्यादि । श्यावा पाण्डुश्यावा, पिशितनिभा इति
नियमेन भणिता, (तेनै पिशितस्यैव नियमेन भा दीर्घैर्यथा ते तथा, सा च प्रभा
श्यावेति सभमित्याहारेण श्याववर्णैव, नरत्र मासस्योपमानत्वं पिशितनिभाशब्दोऽ
भिधेत्ते वक्ष्यमाणार्जुने रुधिरपमशब्दवत्, मांसात्मकवादेव शुक्तिकाया ।) सित
नियता इति सिते शुक्रमण्डले नियता, शुक्तयाभा जलशुक्तिनिभा, वर्णसाम्यात्, अत

* ‘यन्मासं चीयते इति मांसमुपचयमुपैति’ । (भा० ६०)

† ‘असितसिता असितौश्च सितौश्चमित्यसिताः । अयं पित्तम्’ । (भा० ६०)

एव शुक्तिसंज्ञः, अयं पित्तजः । अत्र वारभटः,—“पित्तं कुर्यात् सिते विन्दुसितदर्या-
नपीतकान् । मलाकादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्लं सदाहरक ॥ रोगोऽयं शुक्तिसंज्ञः
सशक्रेददतृद्ज्वरः” (वा. उ. तं अ. १)—इति ॥—

एको यः शशकधिरोपमश्च विन्दुः

शुक्लस्यो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥ ६७ ॥

अर्जुनलक्षणमाह—एक इत्यादि । एक एव सन् यः शशकधिरवल्लोहितो विन्दुरूपश्च
विकारस्तमर्जुनं वदन्तीत्यर्थः । उक्तं च कल्याणविनिश्चये,—“शकणोपनिभं शुक्लेऽर्जुनं
रक्तप्रकोपतः”—इति । एतेन विन्दुरूपत्वे नियमो नास्तीति ज्ञेयम् । अत एव रवि-
गुप्ते,—“कृष्णभागे सितं विन्दुं शुभ्रं विद्यात् कफात्मकम् । रक्तं च शुक्लभागस्थमर्जुनं
शोणितोद्भवम्”—इति ॥ ६७ ॥

श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्ले पिष्टं समुन्नतम् ।

पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाकादर्शसंनिभम् ॥ ६८ ॥

पिष्टकलक्षणमाह—श्लेष्ममारुतकोपेनेत्यादि । पिष्टमिति लक्षणपदम् । पिष्टवदिति
आलेपनपिष्टतुल्यं श्वेतत्वेन । पुनः पिष्टकमिति लक्ष्यपदम् । समुन्नतमुच्छ्रनम् ।
मलाकादर्शसंनिभमिति धूल्यादिभ्रक्षितदर्पणतुल्यम् । अयं कफजातजः, अतः कफेना-
च्छ्रतया, वातेन किञ्चिच्छयावतया मलाकदर्पणनिभत्वमस्येत्यर्थः ॥ ६८ ॥

जालाभः कठिनसिरो महान् सरक्तः .

संतानः स्मृत इह जालसंज्ञितस्तु ।

सिराजाललक्षणमाह—जालाभ इत्यादि । अनुलोमविलोमसिरानिचयरचितनिर-
न्तरविवरगवाशीमार्यान् जालस्येव आभा आकृतिर्यस्य स तथा । कठिनसिर इत्यनेन
सिराणामेव संतानोऽयं विहार इति दर्शयति । सरक्त इत्यल्लोहितः । संतनोति आच्छा-
दयतीति संतानः, बहुलवचनात् कर्तरे घम् । अत्र विन्दुशब्दोऽनुवर्तनीयः, स
सर्वत्र विदोष्यः । जालसंज्ञित इत्यत्र ‘सिरापूर्व’ इति शेष, तेन सिराजालसंज्ञित
इत्यर्थः । अयं च रक्तजः ॥—

*शुक्लस्थाः सितपिडकाः सिरावृता या-

स्ता म्रूयादसितसमीपजाः सिराजाः ।

सिराजपिडकालक्षणमाह—शुक्लस्था इत्यादि । सितपिडका इति सितवर्णाः
पिडकाः । सिरावृताः सिराव्याप्ताः । असितसमीपजा इति कृष्णभागाभ्यर्णशुक्लजाः ।
सिरापरिवृतत्वासिराजाः, ननु साक्षारिवराजाता इति गदाधरः । अयं च त्रिदोषजः,
त्रिदोषजसाध्यप्रकरणे सुश्रुतेन पठितत्वात् ॥—

* ‘सिराभिरावृताः, शालुसितसिरापरिवृतत्वेन सिराजाः । पिडका इति शेषः’
(भा० २०)

१ ‘मनुष्मेमविशेनसितसिरापरिवृतत्वेन’ क. । २ ‘म्याप्ते’ क. ।

*कांस्याभोऽमृदुरथ वारिबिन्दुकल्पो

विशेषो नयनसिते बलाससंज्ञः ॥ ६९ ॥

बलासप्रथितलक्षणमाह—कास्याभ इत्यादि । कांस्थसेवाभा रीक्षिर्यस्य स लघा सित इत्यर्थं, वारिबिन्दुरिवोद्भूतत्वात् । अमृदु कठिन, कफानिलजत्वात् । तथा च विदेह,—“भारतोत्पीडित श्लेष्मा गुह्यभागे व्यवस्थित । जलबिन्दुरिवोद्भूतो ह्यमृदु कफसम्भव ॥ बलासप्रथित नाम त शोथ वृत्तमादिशेत्”—इति । (‘कोषाम’ इति कश्चिद् पठति, कौषो मासकुञ्जश्च तदाभस्वदाकार, एतावताऽल्यर्थमुच्चद्भनत्व प्रतिपाद्यते, वारिबिन्दुकल्प इति चेपदुच्चद्भनताऽपि, नयनसिते शुक्रभागे इत्यर्थं । बलाससंज्ञ इत्यत्र प्रथितशब्दलोप, तेन बलासप्रथित इति संज्ञा । अत्र सिरोत्पात-सिराहर्षो वाग्भटेन पठितौ । तथा हि,—“रक्षरानीनिभ शुक्रे सन्ध्वतेऽपि सयेदनम् । अशोभाश्रुपदेह च शिरोत्पात संशोणितम् ॥ उपेक्षित सिरोत्पातो राज्ञीत्या एव यर्धयन् । कुर्यात् सास्य सिराहर्षं तेनाक्षयुद्धीक्षणाक्षमम्” (वा उ त अ १०)—इति ॥ ६९ ॥

पक्व शोथ सन्धिजो यः सतोद् अथेत् पूय पूति पूयालसाख्यः ।

अथ मण्डलगतनिदानाभिधानपारिशेष्याद्दत्तमण्डलगतनिदानाभिधाने प्राप्ते कनीनिकासन्ध्यादीनां वर्त्मण्डलाभियोगितयाऽन्तर्गतत्वेनान्तरङ्गत्वात् सन्धिगतनिदानोद्देशारम्भ । ते च सन्धय पद । यदाह मुथुत,—“पद्मवत्सगत सन्धिपद्मगुह्यगतोऽपर । गुह्यगुह्यगतस्त्वन्व्य वृणदृष्टिगतस्त्वया ॥ कनीनिकागतो ज्ञेय पट्टया पाङ्गण स्मृत” (सु उ त. ध १) इति । नासासमीपनेत्रात् कनीनिका, चक्षु पुच्छस्याधो नेत्रान्तोऽप्याङ्ग । तत्र पूयालसलक्षणमाह—पक्व इत्यादि । छिपिज इति कनीनिकासन्धिपत्र । यदाह विदेह,—“शोथेदसमाविष्ट सोदभेदसमापुत्रम् । पूयालस तु त विधात् सधौ कनीनिके र्णाम् —इति । अथ त्रिदोषज, मुथुतेन साध्यत्रिदोषजप्रकरणे पठितत्वात् ॥—

* ‘अयमर्थ—अत्युच्छूनो वा मनागुस्रो वा । गुह्यं यकत्रावादेव लभ्यते । कनीनिकासन्ध्यादीनां वर्त्मण्डलाभियोगितयाऽन्तर्गतत्वेनान्तरङ्गत्वात् सन्धिगतनिदानोद्देशारम्भ । एव मस्यार्थे १ गुह्याम २ र्णामे ३ अपिमांसार्थे ४ खाम्बर्मे ५ पुक्तिका ६ अर्जुन ७ सिद्ध ८ सिताशान् ९ सिराज १० कलासप्रथित ११ इलेकारस्य नयनमया गुह्यभागया रोगे । एवं शुद्धया पवादस ॥ ६९ ॥ इति गुह्यजाः ॥

१ ‘कोषाम’ इति पाठपक्षे कौषो मांसकोष, सन्ध्व, एतेनात्युच्छूनत्वं प्रतिपाद्यते । अयमर्थ—अत्युच्छूनो मनागुस्रो वा, गुह्यं यकत्रावादेव लभ्यते । अर्जे तु पठन्ति—‘संतानो मवति सिताशान् सिद्धे यो विन्दुर्वा स तु निरुणे वजाससंघ’ इति । अत्र संतानो मांसोसोपरुस संज्ञे । २ ‘वर्त्मनिकादीनां पुह्यभागनयान-पदाऽन्तरं सन्धिजनार्थ’—इति च ।

ग्रन्थिर्नाल्पो दृष्टिसन्धावपाकी कण्डूप्रायो नीरुजस्तूपनाह् ॥ ७० ॥

श्लेष्मोपनाहलक्षणमाह—ग्रन्थिरित्यादि । नाल्प इति महान् । अपाक ईपत्पाक , अत एव सुश्रुतेऽल्पस्राव पठिन । दृष्टिसन्धाविति कृष्णदृष्टिमण्डलयो सन्धावित्यर्थ । कण्डूप्राय कफप्राबल्यात् । नीरुजोऽल्परुज इत्यर्थ । तथाच विदेह,—“वायु श्लेष्माणमादाय दृष्टिसन्धौ व्यवस्थित । अरुण कठिन ग्रन्थि जनयेदल्पवेदनम् ॥ श्लेष्मोपनाह त विद्यात्, सावान् वक्ष्याम्यत परम्”—इति । वातश्लेष्मजन्यत्वेऽपि श्लेष्मप्राबल्यात् श्लेष्मोपनाहव्यपदेश । आश्रयप्रभावादरुणत्वमत्र ॥ ७० ॥

*गत्वा सन्धीनश्रुमार्गेण दोषाः कुर्युः स्रावान् लक्षणैः स्वैरुपेतान् । त हि स्रावं नेत्रनाडीति चैके तस्या लिङ्गं कीर्तयिष्ये चतुर्धा ॥ ७१ ॥

चतुर्णां स्रावाणां संप्राप्तिमाह—गत्वा सन्धीनित्यादि । सन्धीनिति बहुवचननिर्देशात्सर्वनेत्रान्तर्गताश्चत्वारः सन्धयो गृह्यन्ते । अश्रुमार्गेणिति अश्रुवाहिन्यौ धमन्यौ अश्रुमार्गं 'द्वे चाश्रुवाहिन्यौ (सु शा स्था अ ९)—इति सुश्रुत , अश्रुवहधमनीभ्यामित्यर्थ । ननु, यद्यश्रुवहधमनीभ्यां गत्वा दोषा स्रावानापादयन्ति, तत्कथं 'सिरानुसारिभिर्दोषैः' इत्याद्युक्ता संप्राप्तिर्न व्याहन्यते, सिराधमन्योरन्यत्वात् । उच्यते—सामान्यनिशेषत्वात् संप्राप्त्यभिधानद्वयस्य, पूर्वा संप्राप्ति सामान्य, इतरा च विशेष इति न विरोध । अथवा "सिराधमनीस्रोतसामविभाग" (सु शा स्था अ ९) इति परकीयमतेन सिराधमन्योरैक्यादविरोध । अस्मिन्नर्थे संप्राप्त्युक्त एवाथा निष्पत्तीक्रियते । नेत्रनाडीति चैक इति वदन्तीति शेष , अनिषेधादानुमतमिदम् । (दोषां सनिपातश्लेष्मरक्षपित्तात्मका । लक्षणदोषलक्षणैः । उपेतान् परीतानिति । गदाधरेण 'लक्षणैः' इत्यस्य स्थाने 'सर्वत इति पठित, दोषा परीतान् स्वलक्षणैरित्यर्थविशेषादधिगन्तव्यम् । चतुर्धेति साभिपातिककफरक्तनपित्तनत्वमेदान्, वातजस्तु स्रावो नास्तेव, व्याधिस्वभावात्, पित्तजगण्डवत्) ॥ ७१ ॥

पाकात् सन्धौ संस्रवेद्यस्तु पूयं पूयास्रावोऽसौ गद् सवेजस्तु ।

चतुर्विधस्रावमध्ये पूयास्रावलक्षणमाह—पाकादित्यादि । सर्वजस्रिदोषज इत्यर्थ । अस्य प्रचाल्येयत्वात्स्रावोऽभिधान, यद्यप्यन्येऽपि स्रावा असाध्यत्वेनोक्तास्तथाऽपि शाप्या बोद्धव्या । 'पाक' इति पाठे पाक ससवेत् पाकवान् शोध सवेदित्यर्थ , उपचारात्, पाकस्य क्रियामात्रत्वात् ॥—

ग्येत्तं सान्द्रं पिच्छिच्छलं च स्रवेत्तु श्लेष्मस्रावोऽसौ विचारो मतस्तु ।

श्लेष्मस्रावलक्षणमाह—श्वेतमित्यादि । सान्द्र घनम् ॥ ७२ ॥

* 'धैनीनामिति कनीनस्रपित्तान्, कनीनस्रपिश्च नासामनु नेशात् । त नेत्र नाडीमित्येवेति मनातरम्' (भा० द०) ॥ ७१ ॥

१ (पञ्चविधमप्यस्य पाठ क पुस्तके नोपलभ्यते । २ "गिच्छलम्" इत्यत्र "गीच्छन्" इति पाठान्तरम् । ३ 'कागीतान्' इति पाठाभिप्रायेण ।

* रक्तस्त्रावः शोणितोत्थो विकारः स्रवेदुष्टं तत्र रक्तं प्रभूतम् ।

रक्तस्त्रावर्लक्षणमाह—रक्तस्त्राव इत्यादि । रक्तकृत स्त्रावो रक्तस्त्राव (रक्तस्त्राव इत्यनेनैव स्रवेदित्यस्य लब्धत्वात्तदुचिर्निरन्तरस्त्रावप्रतिपादनार्थमिति कार्तिक न चैतत् प्रभूतमित्यनेन गतार्थं, अनिरन्तरतयाऽपि प्रभूतस्त्रावसंभवात्) । रक्तस्त्राव इत्यनेनैव रक्तजत्वे सिद्धे शोणितजो विकार इति यदुच्यते तदत्यन्तकुपितरक्तत्वप्रतिपादनार्थम् । कार्तिकस्त्राव—पित्तलिङ्गपरिग्रहार्थं, पित्तेन सह तुल्यत्वाद्भक्तस्य । तथा च वचित् पाठ 'रक्तस्त्राव पित्तलिङ्गैरुपेत' इति ॥—

हरिद्राभं पीतमुष्णं जलाभं पित्तास्त्रावः संस्रवेत् सन्धिमध्यात् ॥

जलस्त्रावपर्यायस्य पित्तस्त्रावस्य लक्षणमाह—हरिद्राभमित्यादि । हरिद्राभं पीतलोहित बोद्धव्यं, परत पीतमित्यस्योक्ते (जलाभमिति जलवत् स्वच्छम् । उष्णमिति सर्वत्रैव संबध्यते । केचित् 'पीत' इत्यस्य स्थाने 'नीलं' इति पठन्ति । यत्तु 'जलाभ' इत्यस्य स्थाने 'जलं वा' इति तदसंगतं, सुश्रुतेनोद्देशावसरे जलस्त्रावनामतयाऽस्योद्देशात्, तद्धि नाम जलवद्वास्त्रावोऽस्येति योगतः समावेशितम् । यदा तु 'जल वा' इति पाठ स्यात्तदा कदाचिजलाभता स्यादिति न सर्वत्र योगव्याप्तिरिति) सन्धिमध्यादित्यविशेषोक्ते सर्वसन्धिमध्यादिति बोद्धव्यम् । ननु, वातजस्त्राव शुतो नोक्तं, वातेन स्त्रावाभावादिति चेत्, नैवं, वातामिष्यन्दे शिशिराश्रुतेत्युक्तेर्वातनोऽपि स्त्रावो दर्शितः । उच्यते, विशिष्टेऽक्षिप्रदेशे केवलवायो स्रावजनकत्वं सन्धिमध्यादित्यभिधानात् । विदेहेऽपि चत्वार एवोक्ता,—“सन्धिपाताद् कफादक्तात् पित्तात् स्त्रावोऽक्षिसन्धिषु”—इति ॥ ७३ ॥

ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना
रक्ताञ्ज्जेया पर्वणी वृत्तशोषा ।
जाता सन्धौ कृष्णशुक्ले-

तदेवमसाध्याना चतुर्णां स्त्रावाणां लक्षणमभिधाय पर्वणीलक्षणमाह—ताम्रेत्यारभ्य कृष्णशुक्ल इत्यन्तेन । इयं रक्ताञ्ज्जेया कफानिलजा च, रक्तजत्वमत्र सुश्रुते दर्शितमाधिक्येन ॥—

अलजी स्या-

त्तस्मिन्नेव स्यापिता पूर्वलिङ्गैः ॥ ७४ ॥

अलजीलक्षणमाह—अलजी स्यादित्यादि । तस्मिन्नेवेति शुक्लकृष्णसन्धौ, पूर्वलिङ्गैः

* रक्तस्त्राव शोणितोत्थ इति ग्रहणं प्रभूतस्त्रावस्यवचनार्थम् । पुनः सैरक्तमुष्णमिति यत्तत्प्रकुपितरक्तत्वप्रतिपादनार्थम् । (जा० ६०)

† ताम्रा अरुणा, तन्वी सङ्गमा, वृत्तशोषा वृत्तलाकारशोषा । (जा० ६०)

१ ( ) यत्तद्विद्यमध्यस्य पाठ कः पुस्तके नोपलभ्यते । २ 'विशिष्टे क्वचिदक्षिप्रदेशे केवलस्य वायोरस्त्रावजनकत्वमनभिधानाद्बोद्धव्यम्' कः । ३ "रक्तस्त्राव शोणितोत्थः सरक्तमुष्ण नात्प संस्रवेन्नानिर्घातम्" इति पाठमिप्रायेण ।

पर्वणीलक्षणैरुपेतैत्यर्थं । ननु, एव सति स्थानलक्षणयोरभेदेनानथोरभेद स्यादिति चेत्, नैव, तनुत्वस्थूलत्वाभ्यां पर्वणिकालज्योर्भेदात् । तथाच विदेह, — 'शुक्लकृष्णान्तसन्धौ तु चीयन्तेऽसृक्कफानिला । पर्वणीपिडका तैस्तु जायते त्वङ्कुरोपमा ॥ ताम्रा सदाहचोपोष्णपीतकाशुसमाकुला । कफपित्ते तु समूच्छर्यं सह रक्तेन मासृत ॥ शुक्लकृष्णान्तसन्धौ तु जनयेद्गोस्त्रनाकृतिम् । पिडकामल्जीं ता तु विद्धि तोदाशुसकुलाम्'— इति । कार्तिकस्त्वभेदानुर्पपत्तिं शङ्कमानं पूर्वलिङ्गैरित्यन्यथा व्याचष्टे—पूर्वोक्ताया प्रमेहपिडकाया अलज्या लिङ्गैरित्यर्थं । इयं त्रिदोषजा असाध्या च ॥ ७४ ॥

* क्रिमिग्रन्थिर्घर्त्मनः पद्मगणश्च कण्डू कुर्युः । क्रिमयः सन्धिजाताः । नानारूपा घर्त्मशुक्लान्तसन्धौ चरन्त्यन्तलोचनं दूषयन्तः ॥ ७५ ॥

क्रिमिग्रन्थिलक्षणमाह—क्रिमिग्रन्थिरित्यादि । (प्रथमं वर्त्मगुरुयो सन्धौ भूत्वा क्रमेण घर्त्मन पद्मगणश्च सन्धिजाता सभावित प्राप्ता क्रिमयो यत्र कण्डू कुर्युः स क्रिमिग्रन्थिः । स चायं क्रिमिग्रन्थिर्घर्त्मशुक्लयो सन्धौ भवति, तथैव भूत्वा अन्तलोचनं नयनस्याभ्यन्तरं चरन्ति भक्षयन्ति, दूषयन्तं सन्त इत्यर्थं । अत्रैव विदेह, — 'वर्त्मगुरुस्य सन्धौ तु ग्रन्थिः पित्तकफात्मकः । ऊष्मणा पच्यते गाढं तत्र मूर्च्छन्ति जन्तवः ॥ सुसूक्ष्मजातचरणा वर्त्मपद्मसमाश्रयाः । ततस्ते पूयसमृष्टा पतन्ति क्रिमयस्तथा ॥ लक्षणैर्विविधैर्युक्ता सन्निपातसमुत्थिता । क्रिमिग्रन्थिः तु तं विद्यादेहिना नेत्रदूषणम्'—इति । कार्तिकस्त्वन्यथा पठित्वा व्याचष्टे—)घर्त्मन पद्मगणश्चापि कण्डू कुर्युरित्यभिधानात् क्रिमिग्रन्थिः पद्मवर्त्मसन्धौ भवतीति गम्यते, कथमन्यथाऽन्यत्रावस्थितैः क्रिमिभिरन्यत्र कण्डूर्जन्यते इति । एतच्च न सम्यक्, वर्त्मगुरुान्तसन्धाविति विरोधप्रसगात् ॥ ७५ ॥

† अभ्यन्तरमुखी ताम्रा याह्यतो घर्त्मनश्च या ।

सोत्सङ्गोत्सङ्गपिडका सर्वजा स्थूलकण्डुरा ॥ ७६ ॥

* 'वर्त्मन पद्मगणश्च कण्डू कुर्युरित्युक्ते क्रिमिग्रन्थिः पद्मवर्त्मसन्धावेव प्रतीयते । तेनायमर्थः—कृमयो वर्त्मन पद्मगणश्च सन्निपाता सन्त कण्डू कुर्यन्ति, तथा वर्त्मगुरुान्तसन्धौ भूत्वाऽन्तर्नयनं दूषयन्तश्चरन्ति । अयं सन्निपातः । एव पूयालस, श्लेष्मोपनाह, सन्निपातश्लेष्मरक्तपित्तनाश्वत्वार स्यात्, पर्वणीका, अलजी, तृणि ग्रन्थिरिति नवसरया मते सन्धिजा ॥ ७५ ॥ इति सन्धिजाताः ॥

† 'सन्निपातान्तरं वर्त्मना उच्यते, तत्र वर्त्मो राक्षिणीमाह—अभ्यन्तरमुखीत्यादि' (भा० २०) ॥ ७६ ॥

१ 'अये तु पूर्वलिङ्गैरित्यनेन प्रमेहपिडकावधितैरलजीलिङ्गैरिति भ्रुवते, सुश्रुते प्रमेहनिदाने रक्षाधितैत्यादिङ्गैः रक्षाधिता याऽलजी तद्ददियमपीत्यर्थं । तेन स्थानसाम्येऽपि भिन्नलक्षणतया पर्वणीतो मिलक्षणत्वम्'—इति व । २ ( ) एतच्छिष्टात्तत्र पाठः कः पुस्तके नोपलभ्यते । ३ 'इति कार्तिकः । तेनायमर्थः—वर्त्मन पद्मगणश्च सन्धौ जातः सन्त कण्डू कुर्यन्ति । तथा वर्त्मगुरुान्तसन्धौ भूत्वाऽन्तर्नयनं दूषयन्तश्चरन्ति । अयं सन्निपातः । यदाह निमि—वर्त्मगुरुसन्धादि क ।

अथ रुग्णगतरोगाभिधानानन्तरं पारिशेष्याद्द्वर्तमानं सन्धावित्तरं वर्तमानं निदेशेन तद्गतरोगनिदानारम्भः । नयनगोलकावरकं निमेषोन्मेषाथयं पटलद्वयं वर्तमानं उच्यते । सुधुते प्रथमोद्विष्टत्वेनोत्सन्नपिडकालक्षणमाह—अभ्यन्तरमुखीत्यादि । वर्तमानं एवाभ्यन्तरे मुखं यस्याः सा तथा । (ननु, कथं बाह्यत इति ? उच्यते, वास्तुत्सेधेन बहिरप्युन्नततया दर्शनाद्बाह्यत्वं, न तु बाह्यमुखत्वेन) । बाह्यत इति सप्तम्यर्थे तसिल्, एवं वर्तमानं इत्यत्रापि । इयं विदेहसवादादधरवर्तमान्तर्जाता बोध्या । ताम्ना ताम्रवर्णा । सोत्सन्ना सा उत्सन्ना उत्सन्निनी, अर्श आदित्यादच् । उत्सन्नपिडकेति उत्सन्ने कोठे बह्वचः पिडका यस्याः सा । (अन्ये तु सोत्सन्ना भोवीकृतपूया । उत्सन्नपिडकेति नामेदम् । तत्रापि कुङ्कुटाण्डरसपूयता चकाराद्भेदव्या) स्थूलकण्डुरेति स्थूला चासौ कण्डुरा चेति कर्मधारयः, कण्डुरा कण्डुमती, दोषाणां कफप्रावह्यात् । चकारेणात्र विदेहोक्तकाठिन्यादि संगृहीतम् । तथाच विदेहः—“वर्तमानोत्सन्नेऽधरे जन्तोः सन्निपातात् प्रजायते । अभ्यन्तरमुखी स्थूला बाह्यतयापि दृश्यते । पिडका पिडकाभिश्च चिताऽन्याभिः समन्तत । उत्सन्नपिडका नाम कठिना मन्दवेदना ॥ सा प्रमिशा सचेत् स्यात् कुङ्कुटाण्डरसोपमम्”—इति । सर्वज्ञेति सन्निपातमवा ॥ ७६ ॥

वर्तमान्ते पिडका धाता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च ।

कुम्भीकावीजप्रतिमाः कुम्भीकाः सन्निपातजाः ॥ ७७ ॥

कुम्भीकालक्षणमाह—वर्तमानं इत्यादि । पिडका इति बहुवचननिर्देशाद्बहुवचनं, भिद्यन्ते विदीर्यन्ते तथा स्रवन्ति च । धाता इति मिसमानाः स्वयमेव पूर्णोदरा भवन्तीति धाता । कुम्भीकावीजप्रतिमा इति कुम्भीका कच्छदेशोद्भवा दाडिमफलाकारफला क्ता, तद्वीजेन प्रतिमा यासां ता इत्यर्थं, अन्ये ‘कुम्भीकधीजसदृशा’ इति पठन्ति, तत्र कुम्भीकः कुम्भाडुलता, तद्वीजमपि दाडिमफलवीजाकारं, तसदृशा पिडका उच्यन्ते । कुम्भीकशब्दात् ‘इवे प्रतिहतौ’ इति कर् । एषा त्रिदोषजा असाध्या च ॥ ७७ ॥

* स्त्राविण्यः कण्डुरा गुर्वो रक्तसर्पसंनिभाः ।

रजावस्यश्च पिडकाः पोथक्य इति कीर्तिताः ॥ ७८ ॥

पोथकीना लक्षणमाह—स्त्राविण्य इत्यादि । स्त्राविण्यो बहुसावा । गुर्व इति गौरवयुता । रजावस्य इति रक्तसंख्यात् कफजा अपि वेदनाविता ॥ ७८ ॥

पिडका या खर स्थूला सूक्ष्माभिरभिसंयुता ।

वर्तमान्या शर्करा नाम स रोगो वर्तमानद्रूपकः ॥ ७९ ॥

वर्तमानशर्करालक्षणमाह—पिडका येषां । यरा सरस्पर्शा । सूक्ष्माभिरभिसंयुतेति सूक्ष्माभिः प्रकरणात्पिडकाभिर्विद्यता । अत्रैव विदेहः—“सुक्ष्मपिडकातीर्णा या स्थूला पिडका खरा । जायते सन्निपातानु वर्तमानशर्करिकेति सा”—इति ॥ ७९ ॥

* ‘कण्डुराः कण्डुयुक्ताः’ (आ० ६०) ॥ ७८ ॥

१ ‘बाह्यत इत्यभिधानात्पुत्रसेधेन बाह्यतोऽप्युपलभ्यते’ क. ।

एर्वाश्वीजप्रतिमाः पिडका मन्दवेदनाः ।

श्लक्ष्णाः सराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्यते ॥ ८० ॥

अशोवर्त्मलक्षणमाह—एर्वाश्वीजेल्यादि । एर्वाश्वः शीघ्रकर्कटी । श्लक्ष्णा अकर्कशा । वर्त्मस्था इत्यविशेषिताभिधानादन्तर्बहिश्च वर्त्मनो भवतीति गम्यते । इयं सन्निपातजा । तथाच निम्निः,—नीरुजा कठिना वर्त्मपक्ष्मान्तर्वाश्रतोऽपि वा । पिडका सन्निपातेन तदर्शोवर्त्म निर्दिशेत्—इति ॥ ८० ॥

दीर्घाङ्कुरः खरः स्तब्धो दाहणोऽभ्यन्तरोद्भवः ।

व्याधिरेपोऽभिविख्यातः शुष्काशो नाम नामतः ॥ ८१ ॥

शुष्काशोलक्षणमाह—दीर्घाङ्कुर इत्यादि । खरः कर्कशः । स्तब्धः कठिनः, शुष्कत्वात् । दाहणः बहुदुःखदत्वात् । अभ्यन्तरोद्भव इति वर्त्मोभ्यन्तरस्थितः । अभिविख्यातः कथितः । नामतः प्रसिद्धितः । सन्निपातजमिदम् । अत्र विदेहः—“वर्त्मोभ्यन्तर्गतं त्वर्शः शुष्कं स्थूलं च दाहणम् । जायते सन्निपातेन तच्च्युष्काशः प्रकीर्तितम्”—इति ॥ ८१ ॥

*दाहतोदयती ताम्रा पिडका वर्त्मसंभवा ।

मृद्वी मन्दरजा सूक्ष्मा श्लेया साऽञ्जननामिका ॥ ८२ ॥

अञ्जननामिकालक्षणमाह—दाहतोदयतीत्यादि । इयं रक्तजा ॥ ८२ ॥

घर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभिः समन्ततः ।

सघर्णाभिः स्थिराभिश्च विद्याद्बहुलवर्त्म तत् ॥ ८३ ॥

बहुलवर्त्मलक्षणमाह—वर्त्मोपचीयत इत्यादि । सघर्णाभिस्त्वक्प्रमानवर्णाभिः । एतत् सन्निपातादेव ॥ ८३ ॥

कण्डूमताऽल्पतोदेन वर्त्मशोधेन यो नरः ।

न स संछादयेदक्षि यत्रासौ वर्त्मबन्धकः ॥ ८४ ॥

वर्त्मबन्धकलक्षणमाह—कण्डूमतेत्यादि । वर्त्मशोधेनोपलक्षितो नरः स चक्षुर्न संछादयेत् सम्यक् छादयितुं न शक्यमित्यर्थः । एष सन्निपातजः ॥ ८४ ॥

मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्मं सममेव च ।

अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्मेति तद्विदुः ॥ ८५ ॥

क्लिष्टवर्त्मलक्षणमाह—मृद्वल्पवेदनमित्यादि ।—रक्तवर्मेऽप्यस्वाल्पवेदनत्वमधिक-
कण्डूपितत्वाद्दण्डस्य । (वर्मेति विदेहदर्शनाद्वर्त्मद्वयं प्राणं, अत एव समं युगप-

* 'या वर्त्मसंभवा पिडका दाहादिलक्षणा भवति साऽञ्जननामिका श्लेया, इयं रक्तजा साध्या च' (भा० ८०) ॥ ८२ ॥

† 'यैम श्लेषकाल रक्तं धीदितं भवति परमरुग्मादनिपमाद्य । एतन्नररक्तम्' (भा० ८०) ॥ ८५ ॥

१ 'न संछादयेदिति सञ्चोपस्थापयथावप्रपन्नं न विदधाति' इति क. । २ 'यद्वर्त्मद्वयं सममेकदा' एष भवति तत्र क्लिष्टवर्मे । पञ्जररक्तम्' क. ।

प्रक्लिन्नवर्त्मलक्षणमाह—अरुजमित्यादि । अरुजमल्परुजम् । बाह्यतः शून्यमिति ग्रहः शोधयुक्तम् । क्लिन्नमल्पमन्तत इति अन्तत उपांते क्लेदवत् । गदाधरसु क्लिन्नमन्तरिति विवृणोति । एतच्च बहुष्येण पित्रारुण्या पठितम् । तथा हि,—“सुशं प्रक्लिन्नवर्ते वर्त्म कण्डूमन्मन्दवेदनम् । विद्यात् प्रक्लिन्नवर्मेति तत् पित्रं सन्निपातजम्”-इति । यद्येवं कथं विदेहेऽक्लिन्नवर्त्म पित्रारुण्या निर्दिश्यते । यथा,—“प्रशालितेऽथवा मृष्टे आनखेत पुनः पुनः । अपरिक्लिन्नवर्मेति तत्पिहमिति निर्दिशेत्”-इति, किंच सुश्रुते प्रक्लिन्नवर्त्म श्लेष्मसंप्रहे पठितं, पित्रं च सन्निपातजगणे; तत्कथं प्रक्लिन्नवर्त्म पित्रमिति संगतं ? उच्यते—अक्लिन्नवर्त्मैव पित्रं, तस्य सन्निपातजत्वात्, न तु प्रक्लिन्नवर्त्म, तस्य कफारमकत्वात्; यदि तु प्रक्लिन्नवर्त्मैव कफोल्बणसन्निपातजं पित्रत्वेनाभ्युपगम्यते, एतत् रूपापनाय च तस्य कफजसर्वगणयोर्निवेशः कृत इति स्वीक्रियते, तदा सन्निपातजगणे पित्तेनाक्लिन्नवर्त्म न परिगृहीतं स्यात्; ततस्त्वदपरिग्रहे पदसप्ततित्वोपसंहारो नेत्ररोगाणां न पठते, पञ्चसप्ततेरभिधानात्, पित्रस्य प्रक्लिन्नवर्त्मस्वरूपत्वेनाप्यवत्त्वात् । ननु, एवं तर्हि कथं ‘विद्यात् प्रक्लिन्नवर्मेति तत् पित्रं सन्निपातजम्’-इति समर्थयितव्यं ? उच्यते, (अस्यायमर्थः प्रत्येतव्यः—यदा तदेव प्रक्लिन्नवर्त्म श्लेष्मात्मकमेव राद्वातपित्ताभ्यां विशेषवाभ्यामुपनिरुध्यते तदा सन्निपातजं सदपरिक्लिन्नवर्त्मार्थान्तरमासादयत् पित्रमित्यभिधीयते, तथा चोभयोरप्यविरोधः, उभाभ्यामेवापरिक्लिन्नवर्त्मन एव पित्रारुण्यत्ववर्णनादिति । अयं च वाग्भटे कफोत्क्रिन्नाख्यतया निरुद्धः,) किंच यदि प्रक्लिन्नवर्त्म पित्रं तत्पृथक्त्वेन चाक्लिन्नवर्त्म अभविष्यत्, तदासौपद्रविके सुश्रुतो दोषात्मकत्वेन साध्यादिभेदेन चाभिधानमकरिष्यत्, न च कृतं, तस्मादक्लिन्नवर्त्मनोऽवस्थान्तरमिति ॥ ८८ ॥

*यस्य धौतान्यधौतानि संवध्यन्ते पुनः पुनः ।

वर्तमान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत् ॥ ८९ ॥

अपरिक्लिन्नवर्त्मनो लक्षणमाह—यस्य धौतानीत्यादि । एतद्वाग्भटे पित्रारुण्यम् । संवध्यन्ते अन्योन्यं लग्नानि भवन्तीत्यर्थः । तदिदं संवद्धत्वं किं पूयसंपर्कादेव, तथा च प्रक्लिन्नत्वमेव स्यात्तदर्थमाह—अपरिपक्वानीति । एतदेव पित्रारुण्यम् । अन्यत्र कश्चिच्च पित्रारुण्यमन्यथा पठितं,—“पित्तश्लेष्मप्ररोपेण वर्त्मन्तः परिपाट्यते । सार्धं निर्लोम तथापि विशिष्टं पित्रलक्षणम्”-इति । एतदनादृतं, टीकाकृद्भिरव्याख्यातत्वात् । वाग्भटेन कुकूणकाचीनामष्टादशानां पित्रारुण्या गृह्यात् । वर्तमान्येति बहुवचनं नेत्रद्वये वर्त्मन्युपपत्त्येन संगच्छते तेन नेत्रद्वयगत एवायं व्यापिरिति कार्तिकः ॥ ८९ ॥

* ‘यस्य वर्त्मनि बहिरन्तर्वापरिपक्वानि तथापि संवध्यन्ते आनखन्ते, तितोपदेदेन संवद्धानि भवन्तीत्यर्थः । पञ्चमपि धौतानि पूयेनावस्थानि भवन्तीति तत्रिंशत्तयाह—अपरिपक्वानीति । धौतान्यधौतानानि कोऽर्थः ? पुनः पुनः प्रशालितानि’ (भा० ८०) ॥ ८९ ॥

१ ‘सत्यायमर्थः प्रत्येतव्यः—तापक्लिन्नवर्त्मनोऽवस्थान्तरमितिप्रवर्तने अथवावशापदा विशेषवाग्भटेचसंश्लेषादस्यैव भवति तदा सन्निपातजं सन्निपातत्वं भवति; ननुतन्वरूपं, एतदस्य तर्हि हेः कफकत्वात्, एतेन प्रक्लिन्नवर्त्मनोऽवस्थान्तरमितिप्रवर्तनं, तत्रित्यत्रा निरिच्छते, अन्यथा बहुष्येण विरोधो दुर्भातः’ इति क. ।

*विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य न मील्यते ।

एतद्वातहतं वर्त्म जानीयादक्षिचिन्तकः ॥ ९० ॥

वातहतवर्त्मलक्षणमाह—विमुक्तसन्धीत्यादि । विमुक्तो विश्लिष्टो वर्त्मशुद्धगतः सन्धिर्ब्रह्मात् तत्तथा, स्थानच्युतसन्धि । निश्चेष्टं निमेषोन्मेषरहितम् । सन्धिविश्लेषादेव तदाश्रयणां निमेषोन्मेषकारिणीनां सिराणामपि विश्लेषेण निमेषोन्मेषरहितत्वमित्यभिप्रायः । अत एवोक्तं न मील्यते न संवृचतीत्यर्थः । 'निमील्यते' इति पाठान्तरं, तत्र निमीलितमेव तिष्ठतीत्यर्थः । इदं युक्तं, दृष्टत्वात् । एतन्न सार्धं, शुश्रुतेऽसाध्यप्रकरणे पठितत्वादिति ॥ ९० ॥

†चर्तमान्तरस्थं त्रिपमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् ।

आचक्षीतावुदमिति सरक्तम(वि)लम्बितम् ॥ ९१ ॥

अवुदलक्षणमाह—चर्तमान्तरस्थमित्यादि ।-चर्तमनोऽभ्यन्तरस्थं, बाह्येऽप्युदलत्वदर्शनाद्विपमम् । ग्रन्थिभूतं ग्रन्थिरूपेण स्थितम् । अवेदनमिति ईषदर्थं नञ्, तेन ग्रन्थिरिवाल्पवेदनमित्यर्थः, वेदना च वातालुबन्धेनैव । सरक्तमिति किञ्चिद्रक्तं, पित्तालुबन्धात् । अविलम्बितं शीघ्रजन्मेत्यर्थः । केचिदन क्रियाविशेषणं ब्रुवते, तेनायमर्थः—अविलम्बितं शीघ्रमाचक्षीतावुदमिति; किं त्वेतन्न सन्नतं, अस्य, व्याख्यानस्य निष्प्रयोजनत्वात् । अन्ये तु 'अविलम्बितं' इति पठन्ति । एतत् घनिपातजम् (अपाफि च, तत्र फँकेन) ॥ ९१ ॥

‡निमेषिणीः सिरा वायुः प्रविष्टः सन्धिसंश्रयाः ।

प्रचालयति चर्तमानि निमेषं नाम तद्विदुः ॥ ९२ ॥

निमेषलक्षणमाह—निमेषिणीरित्यादि । निमेषिणी. निमेषकारिकाः सिराः । सन्धिसंश्रया इति वर्त्मशुद्धगता इत्यर्थः । अयमसाध्यो वातजः । चक्षुष्येण चोन्मेषणीः सिरा इत्युक्तं, यदाह,—'उन्मेषणीः सिरा वायु प्रविश्य चावतिष्ठते । अत्यर्थं चालयेद्दूर्तं निमेषं स न सिध्यति'—इति ॥ ९२ ॥

यः स्थितो चर्तममध्ये तु लोहितो मृदुराहुरः ।

तद्रक्तजं शोणितार्शद्विद्युर्न विद्युर्न प्रवर्धते ॥ ९३ ॥

शोणितार्शलक्षणमाह—यः स्थित इत्यादि । अहुराकारो मांसोच्छ्रयोऽहुरः ।

* 'अक्षिचिन्तक इति शास्त्रवसिष्ठान्तवारी, विमुक्तसन्धि स्वस्थानच्युतसन्धि' (आ० ६०) ॥ ९० ॥

† 'अवुदलक्षणमाह—चर्तमनोरित्यादि । विपमवर्तुलं, अविलम्बितसत्त्वं, शीघ्रजन्मेत्यर्थः । अन्ये 'अविलम्बि च' इति पाठान्तरं पठन्ति । एतत् सतिपातजम् । आचक्षीत कथयेत्' (आ० ६०) ॥ ९१ ॥

‡ 'यवानो वायुः, सिराः प्रविष्टो वर्त्मनि चालयति विदंललयति' (आ० ६०) ९२

१ 'विपम वर्तुल' क. २ अथ पाठः क. पुस्तके नोपलभ्यते । ३ 'यान्मो वोऽभिवर्धते' क. ।

एतदसाध्यं, तथा च विदेहः,—“वायुः शोणितमादाय सिराणां प्रमुखे स्थितः । जनय-
त्यङ्कुरं ताम्रं वर्त्मनि च्छिन्नरोहणम् ॥ तच्छोणितारणोऽसाध्यं स्यादकक्षाव्यथ नीर-
जम्”—इति ॥ ९३ ॥

अपाकी कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्धर्मभवोऽरुजः ।

लंगणो नाम स व्याधिल्लिङ्गतः परिकीर्तितः ॥ ९४ ॥

लगणलक्षणमाह—अपाकीत्यादि । अपाकित्वादिकं श्लेष्मारब्धत्वादेव । तथा च
सात्यकिः,—“वर्त्मोपरिष्ठाद्यो ग्रन्थिः कठिनो न विपच्यते । नीरुजो लगणो नाम
रोगः श्लेष्मसमुद्भवः”—इति ॥ ९४ ॥

*त्रयो दोषा वहिःशोथं कुर्युश्छिद्राणि वर्त्मनोः ।

प्रस्रवन्त्यन्तरुदकं विस्रवद्विस्रवर्त्मं तत् ॥ ९५ ॥

विस्रवर्त्मलक्षणमाह—त्रयो दोषा इत्यादि । वहिःशोथमिति बहिरुच्छ्रनत्वं यथा
भवति तथा वर्त्मनोश्छिद्राणि दोषास्तयः कुर्युरित्यर्थः । तानि छिद्राणि अन्तर्मुखात्वेव,
मदाह—प्रस्रवन्त्यन्तरुदकमिति । छिद्राणीति बहुवचननिर्देशाद्बहुमुक्तानि, अत्रापि
दोषाः कुर्युरिति संबन्धः । अत एव विस्रवन्मृणालवत्, तत्रानेकच्छिद्रयुक्तं भवति
तद्वत् । अत्रैव चन्द्रिकाकारः सुश्रुते पठति—“शूनं यद्वर्त्मं बहुभिः श्लक्ष्णैश्छिद्रैः
समन्वितम् । वर्त्मन्तरे विस्रमिव विस्रवर्त्मं तत् स्मृतम्”—इति । सात्यकिर-
प्याह,—“विस्रस्योपाचितस्येव बहुमांसछिरामुखम् । विस्रवर्त्मंति जानीयाद्बुधकिरस्यं
त्रिदोषजम्”—इति ॥ ९५ ॥

घाताद्या वर्त्मसंकोचं जनयन्ति मला यदा ।

तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः ॥ ९६ ॥

कुञ्चनलक्षणमाह—घाताद्या इत्यादि । मला इत्यस्याभिधानं दुष्टव्यप्रतिपादनार्थं,
यतो मलिनीकरणान्मला इत्युच्यन्ते । कुञ्चनं च कस्यापि तन्त्रस्य माधवकरेण
लिखितं न सांश्रुतं, तेन सुश्रुतोक्तपद्मसप्तसिंहाया न हीयते, एवं वक्ष्यमाणेऽपि
पद्मशाते बोद्धव्यम् ॥ ९६ ॥

प्रचालितानि घातेन पक्ष्माण्यक्षि यिशन्ति हि ।

घृष्यन्त्यक्षि मुहुस्तानि संरम्भं जनयन्ति च ॥ ९७ ॥

* शोथं कुञ्चः, छिद्राण्यपि कुर्युरिति संबध्यते । विस्रवदिति विस्रं मृणाल यथाऽनेक-
च्छिद्रमभ्यन्तरस्थिते जले सति स्रवति, तद्वत् । ‘प्रस्रवति’ इति पाठे तद्विस्रवर्त्मं प्रस्रवतीति
संबध्यते’ (आ० ६०) ॥ ९५ ॥

† ‘यदाह सुष्ठुः—“उत्संगिन्यपि कुम्भीका पोथकी वर्त्मशुकरा । तथाऽशोवर्त्मं शुक्रा-
संस्पर्धेवाभननामिका ॥ बहलं वर्त्मं यद्यापि व्याधिवर्त्मनिबन्धकः । छिद्रकर्दमवर्त्मोऽसौ
शरववर्त्मं तथैव च ॥ अट्टिन्नमपरिच्छिन्नं वर्त्मं वातहतं च यत् । अर्जुनं निमिषध्यापि
शोणितारणं यत्स्मृतम् ॥ नगणं विस्रनामा च पद्मकोपस्तथैव च । परविस्रतिरिजेते
विकारा वर्त्मसंभवाः”—इति (आ० ६०) ॥ ९६ ॥

असिते सितभागे च मूलकोपात् पतन्स्यपि ।

पक्ष्मकोपः स विज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः ॥ ९८ ॥

पक्ष्मकोपलक्षणमाह—प्रचालितानीत्यादि । प्रचालितानि प्रकर्षेण चालितानि, प्रतीपीकृतानीत्यर्थः । पक्ष्माणि वर्त्मरोमाणि वातचालितानि सन्ति नेत्रं प्रविशन्ति अन्तर्मुखानि वर्त्मन इत्यर्थः । तान्यसिते कृष्णमण्डले, सितभागे शुक्लमण्डले वा धक्षि घृष्यन्ति घर्षयन्तीत्यर्थः । अत एव संरम्भं शोथं जनयन्ति । मूलकोपात् पक्ष्मकोपात्, पतन्स्यपीति 'पक्ष्माणि' इति शेषः, अपिशब्दान्न पठन्ति च । त्रिदोष-जशार्थं, प्रचालने वातमात्रकारणत्वमुक्तं; तथा च चन्द्रिकाकारः पाठान्तरं पठति— "पक्ष्माशयगता दोपास्त्रीक्ष्णाप्राणि खराणि च । निर्वर्तयन्ति पक्ष्माणि तैर्घृष्टं चाक्षि दूयते ॥ उद्धृतैरुद्धृतैः शान्तिः पक्ष्मनिधोपजायते"—इति । अत्र पक्ष्माशयो वर्त्म । विदेहोऽप्याह— "यस्य वातसंबन्धेन दोपाः प्रज्वलितास्त्रयः"—इत्यादिनेति । कल्याणविनि-धये उपपक्ष्म पठ्यते,— "पक्ष्मोपरोधो वातेन कोठोऽन्तर्मुखरोगवान् । रोमैरन्तर्मुखैर-न्यैरुपपक्ष्म मलैस्त्रिभिः"—इति । उपपक्ष्मणि यादृशी पूर्वेऽपि तादृश्यपराऽन्तर्मुखी पक्ष्मपङ्क्तिरिति भेदः, अस्य पक्ष्मोपरोधविशेषत्वात् समानचिकित्सत्वाच्च घृष्यगिहान-भिधानम् ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

वर्त्मपक्ष्माशयगतं पित्तं रोमाणि शातयेत् ।

कण्डूं दाहं च कुरुते पक्ष्मशातं तमादिशेत् ॥ ९९ ॥

(नव सन्ध्याश्रयास्तेषु वर्त्मजास्त्वेकविंशतिः ।

शुक्लभागे दशैकश्च अत्वारः कृष्णभागजाः ॥ १ ॥

सर्वाश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैव तु ।

बाह्यजौ द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदारुणौ ॥ २ ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिने माधवनिदाने नेत्ररोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५९ ॥

पक्ष्मशातलक्षणमाह—वर्मैत्यादि । पक्ष्माशयोऽत्र पक्ष्ममूलं, शातयेदुन्मूलेदि-त्यर्थः । अयं च कफवैतिकः, कण्डूदाहवत्त्वात् । अत्र कृच्छ्रोन्मीलनं वाग्मटः पठति— "रोगान् कुर्युश्चलस्त्रत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः तिराः । सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्म-स्वप्नं सवेदनम् ॥ पांशुपूर्णाभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमधु च । विमर्दनात् स्याच्च शमः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम्" (वा. उ. स्या. अ. ८)—इति । अस्य चकारेण संग्रहः । पक्ष्मणां वर्त्माश्रयत्वादयमपि वर्त्मरोग एव । इति वर्त्मगता एकविंश-तिर्व्याधयः समाप्ताः ॥ ९९ ॥ इति वर्त्मगताः ।

इति श्रीकण्ठदत्तहतायां मधुकोशव्याख्यायां नेत्ररोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५९ ॥

अथ शिरोरोगनिदानम् ।

*शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।

सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा ॥

सूर्यावर्तानन्तवातार्धावभेदकशङ्कैः ॥ १ ॥

अर्थे कर्णनासानेत्राणामधिष्ठानत्वेन शिरसो नयनरोगानन्तरं शिरोरोगनिदाना-
रम्भः । शिरोरोगाश्चैकादश, तत्र कारणभेदेन शिरोरोगमेवं दर्शयन्नाह—शिरोरोगा-
स्त्वित्यादि । वातपित्तकफैरित्युक्ते गम्यत एव त्रिभिरिति, तत्कथं तदुक्तिः ?
उच्यते—सर्वेषां शिरोरोगाणां सन्निपातजत्वख्यापनार्थं, वातादिभेदशोरकर्पात्; तदुक्तं
शालानये,—“सर्वे एव शिरोरोगाः सन्निपातसमुत्थिताः । औत्कट्याहोपलिङ्गत्वे कीर्ति-
तास्तद्विदा दश”—इति । त्रिभिः सन्निपातेनेति पदद्वयेन प्रकृतिविकृतिसमवेतसन्निपा-
तद्वयमाहुरन्ये । अत्र पक्षे सन्निपातजत्वादेकत्वगणनया न संख्यातिरेकः; त्रिभिरिति
पदं पृथैकत्वद्योतनार्थमिति गदाधरः । क्षयेणेति अस्त्ववसादीनां क्षयेण; क्षयजोऽयं
धातुक्षयजनितवातकोपेन सहसाकृतवातजन्यत्वेनाचयपूर्वकः, वातजल्लु संचयप्रसोप-
जनित इति भेदः; अत एवानुपशयोऽप्यस्य संखेदनादिना शुक्रक्षयकृदेवोपन्यस्तः ।
शिरोरोगशब्देन शिरोगतशूलरूपा रुजाऽभिधीयते, तेन सूर्यावर्तानन्तवातार्धावभेदक-
शङ्कैरित्यभिधानमुपपद्यते अन्यथा तेषामेव शिरोरोगत्वात्तैः शिरोरोगा जायन्त
इत्यसंगतं स्यात् ॥ १ ॥

†यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् ।

घन्धोपतापैः प्रशमश्च यत्र शिरोऽभितापः स समीरणेन ॥ २ ॥

वातिकशिरोरोगलक्षणमाह—यस्यानिमित्तमित्यादि । अनिमित्तमेतर्कितनिमित्तं,
वायोर्विषमक्रियत्वात्; तेन निमित्तानुपक्षिणा कालादिनेत्यर्थः । निशि चातिमात्रमिति
रात्रौ क्षीतेन वायोराधिक्यान्महती रुजा भवति, क्षीतयोनित्वाद्वायोः । घन्धोपता-
पैरिति घन्धो घन्धनं पलादिभिः, उपतापः श्लेदादिभिः, व्यपत्यपेशया बहुवचनं,
एतेनोपशयो दर्शितः । शिरोऽभितापः शिरोरुजा ॥ २ ॥

* ‘क्षयेणेति अस्त्ववसादीनां क्षयेण क्षयजः; तथैव चेति चकारेण तत्रान्तरोत्तरेऽनन्त-
वात उपलभ्यते’ (भा० ६०) ॥ १ ॥

† ‘अत्र तीव्रा इत्यभिधानात् निजेन मध्या, कफेन मन्दा रुजाः । घन्धप्रशपैरिति
रुध उष्णीपादिना, प्रतापः श्लेदेन’ (भा० ६०) ॥ २ ॥

१ ‘शिरःसंभितान् अथेनादिरोगानभिधायोर्ध्वं जङ्गलपारिवेष्ट्यादाद्यकभूतशिरोरोग-
निदानम्’ क. । २ ‘तरिःमर्थं पुनरभिधानं’ क. । ३ ‘घोतनार्थं’ क. । ४ ‘सुदि-
कृदेवोपन्यस्तः’ क. । ५ ‘अशुचित्निमित्तं’ क. । ६ ‘घन्धोपतापैरित्यपवबहु’वाङ्म-
दुपपन्नम्’ क. । ७ “सूर्यावर्तार्धभेदाभ्यां शङ्ककेन तथैव च” इति पाठान्तरम् ।
अस्यापमेरेष्टः पाठः ।

*यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिरो धूप्यति चाक्षिनासम् ।

शीतेन रात्रौ च भवेच्छमश्च शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ३
पित्तजलक्षणमाह—यस्योष्णमङ्गारचितमित्यादि । अङ्गारचितं यथैवेति ज्वलदङ्गा-
राच्छममिवेत्यर्थः । धूप्यति धूनायते धूमपूर्णमिव भवतीत्यर्थः । धूप्यतीति दिवादेरा-
कृतिगणत्वात् । अक्षि च नासा चेत्यक्षिनासं, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । उपशयं
दर्शयति—शीतेन रात्रौ चेत्यादि ॥ ३ ॥

†शिरो भवेद्यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्ठमथो हिमं च ।

शूनाक्षिकूटं वदनं च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ॥४॥
श्लेष्मजलक्षणमाह—शिरो भवेदित्यादि । कफोपदिग्धमिति कफलितम् । गुरु
गौरवयुतम् । प्रतिष्ठम्व्यं बद्धमिव । हिमं हिमस्पर्शम् । शूनाक्षिकूटमिति वदनविशे-
षणम् । तथा हि चरकः,—‘शिरो मन्ददृजं तेन गुरु स्तिमितभारिकम्’ (च. सू.
स्था. अ. १७)—इति । अत्रापि खेदादिनोपशयो ज्ञेयः ॥ ४ ॥

‡शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ।

सन्निपातिकलक्षणमाह—शिरोऽभिताप इत्यादि । सर्वाणि लिङ्गानि अनन्तरोक्तानि
वातादिलिङ्गानि । (अयं च सन्निपातो विकृतिविषमसमवेतो ज्ञेयः, अन्यथा सर्वेषामेव
शिरोरोगाणां त्रिदोषजत्वात् पृथगभिधानं व्यर्थं स्यात्, अस्य च विकृतिविषमसमवेतत्वं
कारणभेदाज्ज्ञेयं, न तु विरुद्धलक्षणतया; स चायं कारणभेद उत्कटसर्वदोषजत्वादेव
विज्ञेयः । यथा त्रिदोषजे राजयक्ष्मणि खरभेदादिजनकानां वातादीनामुत्कटत्वमिति ।
उक्तं हि चरके,—‘वाताच्छूलं भ्रमः कम्पः पित्ताहाहो मदस्तृषा । कफाद्गुरुत्वं तन्द्रा
च शिरोरोगे त्रिदोषजे’ (च. सू. स्था. अ. १७)—इति ॥—

रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥ ५ ॥

रक्तजलक्षणमाह—रक्तात्मक इत्यादि । पित्तसमानलिङ्ग इति पित्तत्रशिरोरोगतु-
ल्यलक्षणम् । पैत्तिकलिङ्गाधिकमिह स्पर्शासहत्वम् ॥ ५ ॥

§असृग्बसाश्लेष्मसमीरणानां शिरोगतानामिह संक्षयेण ।

क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेत्तुप्रदजोऽतिमात्रम् ।

संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्बिमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ॥ ६ ॥

* ‘नासा धूमावृता भवति । शिर इति पित्त संतापयतीत्यर्थः’ (भा० ६०) ॥ ३ ॥

† ‘भैरवं बद्धमिव’ (भा० ६०) ॥ ४ ॥

‡ ‘सन्निपातत्रमाह—शिर इत्यादि । त्रितयप्रवृत्ते दोषत्रयसंभूते, उक्तवातादिलिङ्गानां
मुदुर्मुहभेदनात्’ (भा० ६०)

§ ‘शिरसोऽभिताप इति शिरोरोगः । संस्वेदनच्छर्दनवीर्यनस्यैः कफस्य क्षयः’ (भा०
६०) ॥ ६ ॥

१ ‘दक्षति’ क. । २ ‘कफलितमिव प्रस्तुतमिति यावत्’ क. । ३ ( ) पतञ्जलिद्वयस्यः
पाठः क पुस्तके नोपलभ्यते । ४ ‘धूमवती च नासा’ इति पाठाभिप्रायेण । ५ ‘प्रबद्धं
च तथा हिमं च’ इति पाठाभिप्रायेण । ६ अयमेव तदिष्टः पाठः ।

क्षयजलक्षणमाह—असृगित्वादि । वसासृजो सर्वदेहस्थितत्वाच्छिरसि स्थिति , श्लेष्मणश्च स्थानमेव शिर , उदानवायोर्ध्वंगतित्वाच्छिरस्यवस्थान, तेषा क्षयेगो-
प्रदजत्वं व्याधिप्रभावात्, यतो वृद्धे वायुप्ररुजा युज्यते न तु क्षीणे, यदुक्तं,—
“वाते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते । कर्मणा प्राकृताद्धानि ” (च. सू. स्या.
अ. १८)—इति । अन्यैः पुनरय पाठ सुध्रुते स्वीकृत , यथा—‘वसावलासक्षयसम-
वानाम्’ इति । युक्तश्चायं पाठः, यातक्षये हि कफवृद्धौ कफज शिरोरोग स्यात्,
“वृद्धिर्वाऽपि विरोधिनाम्” (च. सू. स्या. अ. १८) इति वचनात् । किं चैतस्य
चिकित्सायामुक्तं,—‘पाने नस्ये च सर्पिं स्वाद्वातप्रमथुरै रतम्’—इति । ततश्च
समीरणपाठो न सङ्गत , नै हि क्षीणे वायौ शमनमुक्त, अपि तर्हि वर्धनविधि,
यदुक्तं,—‘क्षीणा वर्धनितव्या ’ (सु. वि. स्या. अ. ३३)—इति । वसा देहब्रह्मस्यो-
पलक्षण, तेन भेदोमज्जशुकमस्तिष्काण्यप्यवरध्यन्ते, तेषा देहब्रह्मत्वात् । पित्तमांसा-
दिक्षयजस्तु चयादिक्रमजक्षयकृतवातशिरोरोग एवावरुष्यते, इति गदाधरः । शिरो-
भिताप शिरोरुजा । सखेदनच्छर्दनधूमनस्यै कफक्षय , नागरादितीव्रधूमेन वसामस्ति-
ष्कादिक्षय , सिरामोक्षादिभिरसृक्क्षय , अत एवैतैः सखेदनादिभि क्षयजस्य वृद्धि ।
अय विदेहेऽपि पठ्यते—“भ्रमति तुद्यते शून्य शिरो विभ्रान्तनेत्रता । मूर्च्छां गान्धा-
सादथ शिरोरोगे क्षयात्मके”—इति । चक्षुष्योऽप्याह,—“स्त्रीप्रसगादभिषातादथवा
देहकर्मणा । क्षिप्र सजायते कृच्छ्र शिरोरोग क्षयात्मक ॥ वातपित्तात्मकं लिङ्गं
व्यामिध्र तत्र लक्षयेत्”—इति ॥ ६ ॥

निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः ।

प्राणाच्च गच्छेत् सलिलं सपूर्यं शिरोभितापः किमिभिः स घोरः

किमिजमाह—निस्तुद्यत इत्यादि । निस्तुद्यते सूचीभिरिव तुद्यते । संभक्ष्यमाण-
मित्यत्र ‘किमिभिः’ इति शेष , प्रकरणात् । स्फुरतीव मनाक् चलतीव । प्राणाचेति
चकारो भिन्नक्रमेण सलिलमित्यत्र संबध्यते, तेन सलिल पूर्य च गच्छेत् तथा
किमयश्च कदाचिद्गच्छन्तीति, तथाच चरक,—“किनीणा दर्शनेन च” (च. सू.
स्या. अ. १७)—इति ॥ ७ ॥

सूर्योदयं या प्रति मन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रूक् समुपति गाढा ।

विवर्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्तते च ।

सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्यापवर्तं तमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥

सूर्योदयलक्षणमाह—सूर्योदयमित्यादि । सूर्योदय प्रति लक्ष्मीकृत्य या दगाक्षिभ्रुवं
समुपैतीति सचन्ध । अक्षिभ्रुवाविति पाठान्तरे प्राण्यङ्गत्वेन प्रासैकवद्भावस्याभाव,
नासिकास्तनयोः रितिबलक्षणव्यभिचारात् । सूर्योदये प्रातर्मन्दं मन्द यथा स्यात्तथा
रुजा समुपैति, अंशुमता च सूर्येण सह गाढा यथा भवति तथा वर्धते । अयमर्थ —
यथा सूर्यो वर्धते तथा वेदना प्रवृद्धा भवति, सूर्यस्यापवृत्तौ सायाहे विनिवर्तते

१ ‘क्षीणा जहति स्व लिङ्गम्’—इति क । २ ‘यत क्षीणे वर्धन कर्तव्य’ क ।
३ ‘रुधिर’ क । ४ ‘प्राणाच्च गच्छेदित्यत्र चकारेण क्रमयश्च गच्छन्तीति द्रष्टव्य’ क ।

शाम्यतीत्यर्थं , गाढा' इत्यत्र 'गूढा' इति पाठान्तरं, तदा सूर्यापगमे गूढा रात्रौ लीनेत्यर्थं । सर्वात्मकमिति सन्निपातजम् । व्याधिस्वभावाच्च कालविशेषनियमः । कष्टतमं कृच्छ्रसाध्यम् । ननु, अथ सुश्रुते वातपित्ताभ्यां पठ्यते, तद्यथा—“आवर्तं संह स तु सूर्यपूवा व्याधिर्नतं पित्तसमीरणभ्याम् । शीतेन शान्तिं लभते कदा चिदुष्णो न जन्तु सुखमाप्नुयाच्च” (सु उ त अ २५)—इति । तत्कथं सर्वजत्व ? उच्यते—सुश्रुते औत्सर्पेण व्यपदेश इति न विरोधः । ननु, एव कथं रात्रौ वायुसमानशुणशीतप्रारुर्भवे वेदनालोनेता, दिवसस्याद्यन्तयोर्भेदरुत्त्व च ? उच्यते—अत्रापि पित्तस्य प्रबलतमत्वात् । यत्तु चिकित्सायां शिरीषमूलपिप्पलीमूलवचावपीडा अभिहितं तथाधिप्रत्यनीकत्वात् । अथ वातपित्तजत्ववर्णनेन विशिष्टकालभवने हेतुर्दक्षिणो भवति । यतो वातपित्तयोः शीतोष्णात्मकत्वात् । पूर्वाह्ने सूर्यदृष्टिक्रमेण स्रोतसा संकोचक्रमादवरुद्धमार्गयोर्वेदनाकरत्वं, पराह्ने निवर्तमाने सूर्ये तु स्रोतसा विवृतत्वात् स्वमार्गव्याघातविरहेण वेदनाया अजनकत्वमिति युक्तं कालविशेषनियमः । तथाचाह निमि,—“सूर्यसोमात्मकौ नित्यं स्वहेतुं पित्तमाहता । कुर्वते वेदना तीव्रा दिनात् पूर्वाह्न एव तु ॥ आदित्यतेजसा युक्ते निवृत्तेऽपि च भास्करे । स्रोतसां विवृतत्वाच्च ततः श्लेष्माधिगच्छति ॥ उद्गतो मातरिक्षा च स्वमार्गं प्रतिपद्यते । तस्मान्मध्यदिनादूर्ध्वं वेदनाऽत्र प्रशाम्यति ’—इति । वातपित्तजत्वमस्याधिकत्वेन व्यपदेश इति न्यायात्, तेन पूर्वेण समं न विरोधः । विदेहे सूर्यावर्तविपर्ययोऽपि पठ्यते,—‘तत्र वातानुगं पित्तं चित्तं शिरसि तिष्ठति । मध्याह्ने तेजसाऽर्कस्य तद्विद्वद्दं शिरोरुजम् ॥ करोति पैत्तिकां भोरा सशाम्यति दिनक्षये । अस्त्रगते प्रमाहीने सूर्ये वायुर्विवर्धते ॥ पित्तं शान्तिमवाप्नोति ततः शाम्यति वेदना । एष पित्तानिलकृतः सूर्यावर्तविपर्ययः—इति । अयमत्र सूर्यावर्त एवान्तर्भावनीयः, चातुर्थिके चातुर्थिकविपर्ययवत् ॥८॥

दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्या सपील्य घाटास्तु रजा सुतीव्राम् ।

कुर्वन्ति योऽक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥९॥

गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्प हनुग्रह लोचनजाश्च रोगान् ।

अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थ शिरसो विकारम् ॥ १० ॥

अनन्तवातलक्षणमाह—दोषा इत्यादि । मन्या प्रीतिरादिप्रय, ता सपील्य घाटास्तु प्रोवापश्चाद्गणेषु दोषास्त्रय एव रजां वेदनां सुतीव्रा कुर्वन्ति, तथा अक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे च स्थितिमारब्धत्व यो विशेषतः करोति, तथा गण्डपार्श्वे कम्प हनुग्रहादिकं च यः करोति, तमनन्तवातमुदाहरन्तीति योज्यम् । गण्डस्य कपोलस्य, पार्श्वे एकदेशे । हनुग्रहो वातव्याधिविशेषः । अमुं च सुश्रुते अन्यतोवातेनैव तुल्यत्वादनन्तवातपरित्यज्य दश शिरोरोगा अभिहिता, एव तन्त्रान्तरेऽपि ‘कीर्तितास्त्रिदा दश’—इत्यभिधानं, माधवकरेण तु त्रिदोषजत्वेन तदधिककम्पहनुग्रहलिङ्गयोगाच्च केवलवातजादन्यतोवातादिलक्षण एवायमिति अनन्तवातोऽधिकं पठितं, नेशे हि भेदवत् कारणभेदाद्विरुद्धपर्याप्त्यासाधं भवतीति ॥ ९ ॥ १० ॥

१ ‘वायुनिवर्धते’ क । २ ‘सुश्रुतेन नेत्ररोगोक्तान्दोषावनेन एव तुल्यत्वरस्य हनमपदेत्वा दश शिरोरोगा अभिहिता ’ क ।

*रूक्षाशनात्यध्यशनप्राग्वातावश्यमैथुनैः ।

वेगसंधारणायसव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥ ११ ॥

केवलः सकफो वाऽर्धे गृहीत्वा शिरसो वली ।

मन्याभ्रशङ्खकर्णाक्षिललाटार्धेऽतिवेदनाम् ॥ १२ ॥

शस्त्रारणिनिभां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्धावमेदकः ।

नयनं वाऽथवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥ १३ ॥

अर्धावमेदलक्षणमाह—रूक्षाशनेत्यादि ।—अध्यशनमजीर्णं भोजनम् । अवद्या-
येति अवद्यायो हिममुच्यते, छन्दोऽनुरोधेन यकारलोपो हस्तत्वं चेति व्याचक्षते ।
कदाचित् स्रष्टेभवातजत्वमिति विकल्पं दर्शयति—केवल इत्यादि । शस्त्रारणिनिभां
शस्त्रच्छेदनिभामरणिनिभां च, अरणिस्त्रयुत्पापनकाष्ठयन्त्रं, तस्य मन्थनवत् पीडा;
किंवा अरणिना करणेनाग्निरेवोच्यते, तेनाग्निनिभां वेदनाम् । सुश्रुते त्वयं त्रिदो-
षजः पठितः । तद्यथा,—“व्यस्योत्तमाङ्गं रुजतेऽर्धमात्रं सतोदमेदभ्रममोहशूलैः ।
पक्षाद्दशाहादथवाऽप्यकस्मात्तमर्धभेदं त्रितयाव्यवसेत्” (सु. उ. तं. अ. २५)—इति ।
अत्र तु केवलोऽनिलः सकफो चैत्यौरुर्ध्यादभिधानं, ‘सोऽर्धभेदः कफानिलात्’
इति विदेहेऽप्येवं बोद्धव्यम् । अयमुपेक्ष्यमाणो नयनादिकं हन्यादित्याह—नयनमि-
त्यादि । अत्रैव विदेहः,—“शिरसोऽन्यतरे पार्श्वे कुपितो मारतो यदा । श्लेष्मणा
रुप्यते जन्तोस्तोदस्फुटनदालनैः ॥ शूलावदारणैर्गाढमर्धं तदवरुध्यते । नयनं
चावधीर्येत सोऽर्धभेदः कफानिलात् ॥ तथा त्र्यहात् स पञ्चाहात् पक्षान्मासाच्च
देहिनाम्”—इति । सुश्रुते ‘पवनात् सपित्तात्’ इति केचित् पठन्ति । तेन वातपित्त-
जत्वमस्य । सात्वकिना ‘वायुः शिरःशङ्खभूनेत्रमवगृह्य’ इत्यादिना वातजत्वमस्य
दर्शितम् । अन्ये तु सन्निपाताधिकारात् सन्निपातजं पठन्ति, तथाच सुश्रुतः—“त्रित-
याव्यवसेत्” (सु. उ. तं. अ. २५) इति । व्याधिस्रभावादचिरानुबन्धकत्वं सान्नि-
पातिवत्येऽपि ॥ ११-१३ ॥

रिक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।

तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १४ ॥

स शिरो विपद्यहेमी निरुध्याशु गलं तथा ।

त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नामतः परम् ।

व्यहाज्जीवति भैषज्यं प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ १५ ॥

इति श्रीभाष्यकरविरचिते भाष्यनिदाने शिरोरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ६० ॥

* ‘अवश्यम्यो निशाजलम्’ (आ० द०) ॥ ११-१३ ॥

† ‘विचेत्सैदि । मूर्च्छिताः प्रवृद्धाः । त्रिरात्रात्परतो जीवितं हन्ति । त्रिरात्रं कुशल-
वैषाधिष्ठिते जीवति । व्यहादिति व्यहं प्राप्य । एव सुश्रुतोक्ता दश शिरोरोगा उक्ताः,
अनन्तवातस्त्वत्राधिकः’ ॥ १४ ॥ १५ ॥

१ ‘अरणिस्त्रयुत्पादमन्यानकाष्ठयन्त्रं, तत्कृतमन्थननिभां वेदनां करोति’ क. ।

२ ‘रक्तपित्त-’ इत्यत्र ‘पित्तरक्त-’ इति पाठाभिप्रायेण ।

शङ्खकलक्षणमाह—रूपपित्तानिला इत्यादि । दुष्प्राथम्यादिमन्तः । मूर्च्छिता
अन्योन्यमेकीभूताः । कफोऽप्यत्र बोद्धव्यः, तथाच सुश्रुतः—“शङ्खाश्रितो वायुरदीर्ग-
वेगः कृतासुतापः कफपित्तरक्तैः” (सु. उ. तं. अ. २५)—इति । ^१ (मारकत्व-
माह—त्रिरात्राजीवितं इन्तीति । कुशलेनोपक्रमे क्रियमाणे त्रिरात्रात् परतो जीवत्ये-
वेत्यत आह—परं श्रद्धाजीवतीति । अत्र अह.संबन्धिनी रात्रिरपलक्ष्यते, तेन
त्रिरात्रात् परं जीवतीत्यर्थः । तत् किमस्य त्रिरात्राभ्यन्तरे साध्यत्वमसाध्यत्वं वेत्यत
आह—भैषज्यमित्यादि । तदनेन त्रिरात्राभ्यन्तरे विकल्पितासाध्यत्वं, त्रिरात्रात्
परमसाध्यत्वं दर्शितम् । तत्रैव विदेहः, ~“चीयते तु तदा पित्तं शङ्खयोरनिलाचि-
तम् । निरुणद्धि ततो मर्म परिपूरितमुल्बणम् ॥ ततः शङ्खौ प्ररुज्येते दग्धेते इव
शङ्खिना । सूचीभिरिव तुयेते निरुल्लेते इवासिना ॥ शङ्खो नाम शिरसि व्याधिरेपः
सुधारणः । तृष्णामूर्च्छाज्वरकरत्रिरात्रात् परमन्तकृत ॥ कुशलेन तूपकान्तत्रिरात्रा-
देव जीवति”—इति) ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शिरोरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ६० ॥

अथासृग्दरनिदानम् ।

विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादितिमैथुनाच्च ।

यानाश्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्विया च ।

तं श्लेष्मपित्तानिलसंनिपातैश्चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति ॥ १ ॥

स्त्रीपुंसां साधारणान् विकारानभिधाय पुं प्रतिनियतस्योपदंसादेरुक्तत्वात् स्त्रीनिय-
तरोगाभिधानम् । तत्र च योनिव्यापतिविशेषेऽप्यर्तवप्रवृत्तिसद्भावात् प्रथमं दुष्टार्तव-
प्रवृत्तिसरूपं प्रदरमाह—विरुद्धेत्यादि । विरुद्धमद्यं, दुष्टमद्यं अथवा विरुद्धं संयोगा-
दिविरुद्धं, मद्यं च स्वरूपतः । अजीर्णादपक्वभोजनात् । अतिकर्षणात् लब्धनायति-
योगेन क्षीणघातुत्वात् । तं श्लेष्मपित्तानिलसंनिपातैरित्यत्र श्लेष्मणोऽप्येऽभिधानं
श्लेष्मैर्जेऽपि वेदनासूचनार्थम् ॥ १

असृग्दरं भवेत् सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् ।

तस्य सामान्यरूपमाह—असृग्दरमित्यादि । सवेदनं सशूलं, असृग् दीर्यते च्यवते
यस्मिन्नित्यसृग्दरं, तन्म्रान्तरमत्र, ~“तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमवृत्तावपि । असृग्दरं
विजानीयात् पुरस्तादुक्कलक्षणम्” (सु. शा. स्था. अ. २)—इति । तदेवेति
आर्तवम् ॥—

*तस्यातिवृत्तौ दीर्घद्वयं भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृपा ।

दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च चातजाः ॥ २ ॥

* 'अतिप्रवृत्तौ अतिप्रवृत्तौ दीर्घद्वयस्य.' (भा० द०) ॥ २ ॥

१ 'विमूर्च्छिता निशेषेण शृङ्गा इत्यर्थः' क. । २ ( ) पत्रविद्यमप्यसः पाठः क-
पुस्तके नोपलभ्यते । ३ 'श्लेष्मिनेऽतिप्रवृत्तौ शिरोधार्यम्' क. । ४ 'तस्यातिवृत्तौ' क. ।

आतंवातिप्रवृत्तौ उपद्रवानाह—तस्याविट्टौ दौर्बल्यमित्यादि । रोगश्च वातजा इति आक्षेपकम्पादयः ॥ ३ ॥

* आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु ।
सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात् ॥ ३ ॥
रूक्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं चातार्तिं वातात् पिशितोदकामम् ।
सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रिदोषात् ॥ ४ ॥
तं चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम्
शश्वत् स्रवन्तीमास्त्रायं तृष्णादाहज्वरान्विताम् ।
क्षीणरक्तां दुर्बलां च तामसाध्यां विनिर्दिशेत् ॥ ५ ॥

श्लेष्मिकादिभेदेन विशेषलक्षणान्याह—आममित्यादि । आममामरसानुविद्धम् । सपिच्छाप्रतिममिति पिच्छा शाल्मल्यादिनिर्घासः, तत्सदृशं पिच्छलमित्यर्थः; सशब्द इत्यर्थः । पुलाकतोयप्रतिमं प्रक्षालितपललतोयसदृशं, अन्ये पुलाकं गवेषुकमाहुः । पित्तार्तियुक्तं दाहचिमिषिमादियुक्तम् । भृशवेगि बहुवेगि । वातार्तिं तोदादिलक्षणम् । पिशितोदकामं मांसप्रक्षालनजलसदृशम् । सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णमिति नानावर्णत्वं त्रिदोषकोपादेव । क्षौद्रवर्णं मनाक्पिलं, सर्पिवर्णं विलीनघृतवत् त्रिविदरणं च, मज्ज-प्रकाशं मज्जा अस्थिश्रेहः तत्समं, कुणपं शकगन्धिः । तच्चाप्यसाध्यमिति चिकित्सा-निवृत्त्यर्थम् ॥ ३-५ ॥

।मासान्निपिच्छदाहार्तिं पञ्चरात्रानुबन्धि च ।
नैवातियहुलात्यल्पमार्तवं शुद्धमादिशेत् ॥ ६ ॥
शशासुकप्रतिमं यद्य यद्वा लाक्षारसोपमम् ।
तदार्तवं प्रशंसन्ति यद्याप्सु न चिरज्यते ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकररिचयिते माधवनिदानेऽष्टादशनिदानं समाप्तम् ॥ ६१ ॥

विशुद्धार्तवलक्षणमाह—मासादित्यादि । निपिच्छदाहार्तीति अपिच्छिलमदाहम-शब्दादिवेदनं, एतेन विष्टतवातादित्रिरहितमित्यर्थः । पञ्चरात्रानुबन्धीति पञ्चरात्रं प्रभूतप्रवृत्त्याऽनुबन्धातीत्यर्थः । अन्यप्रवृत्त्या पञ्चरात्रात् परतोऽप्यनुबन्धाति । तदुक्तं द्वातीते,—‘घोर्बेशदिवसान्युक्तकालः’—इति । विदेहेऽप्युक्तम्,—‘स्त्रीणामनुभवंति घोडा-यासरानि’—इति । शशासुकित्यादिना यन्मद्वयं वातादिप्रवृत्तिभेदात् । यद्याप्सु न

* ‘सपिच्छाप्रतिमं सप-सुतशाल्यादिमण्डुल्य पिच्छमित्यर्थः । पुलाकतोयप्रतिमं गवेषुवाशकदिवत्, अन्ये पुलाकं शुष्कधान्यमाहुः’ (भा० २०) ॥ ३-५ ॥

† ‘यद्याप्सु न चिरज्यते इति यदातव करं टगन सप्तसु ज्ञेषु संतुज्यमानेषु न विवर्णं भवति । अयमर्थः—यद् पीतं सद् बानी न चिरज्यति’ (भा० २०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ ‘शुष्कधान्यमदाहमण्डुल्यसदृशम्’ क. । २ ‘निदोषत्वादाहपित्तादिरहितम्’ क. ।

३ ‘ऽष्टादशनिदानं पञ्चरात्रं, सप्तः परं स्वप्नप्रवृत्त्या तु घोडादिनानि’ क. । -

विरज्यत इति येनार्तवेन रजितं वस्त्रमप्यु प्रक्षालितं सङ्गोहितं न भवति तद्विशुद्धम् ।
तथाच हिरण्णाक्षः,—“सुरेन्द्रगोपसद्दाश क्षिप्रं च मधुगन्धि च । अपिच्छिलमशीर्तं
च यद्दासो न विरजयेत्” इति ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायामख्यदरनिदानं समाप्तम् ॥ ६१ ॥

अथ योनिव्यापन्निदानम् ।

*विंशतिर्व्यापदो योनौ निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ।

मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च ॥ १ ॥

जायन्ते वीजदोषाश्च दैवाश्च शृणु ताः पृथक् ।

एवधिकारानुभूतेः प्रदुष्टार्तवकार्यत्वाच्च योनिव्यापन्निदानमाह—विंशतिरित्यादि ।
रोगसंग्रह इति अष्टोदरीये, चरकोक्तत्वादस्य वाक्यस्य । मिथ्याचारेण असम्यग्गाहारा-
चारेण, चरतेर्गतिभक्षणार्थत्वात् । प्रदुष्टेनार्तवेनेति वातादिदुष्टरजसेत्यर्थः । तेन,
घन्ध्यादिष्वार्तवदुष्टिरपि कारणं भवति । वीजदोषान्मातापिशोरासम्भक्तवीजदोषात् ।
दैवात् प्राणनापर्यकारणात्, दैवस्य सर्वत्र कारणत्वे विद्वेऽत्र विशेषेण कारणत्व-
मुक्तम् ॥ १ ॥—

सा फेनिलमुदावर्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ॥ २ ॥

घन्ध्यां नष्टार्तवां विद्याद्विहृतां नित्यवेदनाम् ।

परिहृतायां भवति प्राग्भयधर्मेण रुग्भृशम् ॥ ३ ॥

यातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तादपीडिता ।

घतसृग्धपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥ ४ ॥

यात्रिंशद्वाह—सा फेनिलमित्यादि । सा योनिः फेनवदार्तवं मुञ्चति । उदावर्तेति
ऊर्ध्वमावर्तं समन्ताद्घर्तनं वायोर्ध्वं सा लयेति, अर्शंभारित्यादच् । विहृतामिति

विद्युता वातवेदनया विद्युत्वात् । निलवेदनामविद्युपितेनैव चातेनेति । परिश्रुताया-
मिति परि सर्वतो वातविकारेण श्रुतत्वात् परिश्रुतासंज्ञा । परिश्रुतायां बाह्याभ्यन्तरया-
तवेदनामिद्युक्तायाम् । 'ग्राम्यधर्मेण रग्मृशम्' इत्यत्र 'ग्राम्यधर्मे रुचिर्मृशम्' इति
पाठान्तरं, सत्र रुचिरभिलाष, ग्राम्यधर्मे मैथुने । वातलेख्यादि योनिविशेषणं, वात-
लया सह पञ्च योनिव्यापद । वातलाया पृथगभिधानं वातलायां विशेषेण वातवेद-
नाप्रादुर्भावार्यम् । एवं पित्तलादिष्वपि बोद्धव्यम् । चतसृष्विति उदावर्तावन्ध्याविद्युता-
परिश्रुतासु ॥ २-४ ॥

सदाहं क्षीयते रक्तं यस्यां सा लोहितक्षया ।

सवातमुद्गिरेद्वीजं चामिनी रजसा युतम् ॥ ५ ॥

प्रस्रंसिनी संसते च क्षोभिता दुष्प्रजायिनी ।

स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंक्षयात् ॥ ६ ॥

अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ।

चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ७ ॥

पैत्तिका आह—सदाहमित्यादि । क्षीयते रक्तमिति अतिप्रवृत्त्या रक्तस्य क्षयः ।
चामिन्युद्गिरेद्वीजमिति शुक्रं शुद्धमपि वमतीत्यर्थं । प्रस्रंसिनी संसते इति स्वस्थाना-
व्यवृत्ते नि सरतीति यावत् । अत एव "क्षीरस्त्रिजां प्रवेशयेत् (सु उ. सं. अ. ३८)"
इति चिकित्सितम् । क्षोभिता विमर्दिता । दुष्प्रजायिनी दुःखप्रसवा । रक्तसंक्षयादार्त-
यस्य वायुना क्षयात् । यद्यपि सर्वस्यैवापत्यस्य नाशस्तथाऽपि पुनस्य प्राधान्यात् पुनर्भूति
व्यपदेशः । पित्तलाया सह पञ्च पित्तजा । दाहपाकेत्याद्युपलक्षणं, तेन नीलपीतासि-
तातेवा च भवतीत्यर्थं । यदुक्तमन्यत्र,—“व्यापद्बवणकट्टम्लक्षाराद्यं पित्तजा भवेत् ।
दाहपाकज्वरोष्णार्तो नीलपीतासितातेवा”-इति । आद्यास्त्रिति रक्तक्षयाचामिनीप्रस्रं-
सिनीपुत्रघ्नीषु ॥ ५-७ ॥

* अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति ।

कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मानुग्भ्यां प्रजायते ॥ ८ ॥

मैथुनेऽचरणा पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते ।

यद्दुःशास्त्रातिचरणा तयोर्वीजं न विन्दति ॥ ९ ॥

श्लेष्मला पिच्छिला योनिः कण्डूप्रस्ताऽतिशीतला ।

चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ १० ॥

पैत्तिका आह—अत्यानन्देत्यादि । ग्राम्यधर्मेण मैथुनेन । कर्णिन्यां कर्णि-
केति कर्णिका मांसकन्दाकारप्रस्थि । मैथुनेऽचरणा पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते इति
अचरणा सम्यग्मैथुनाचरणात् पूर्वं प्रथमं, पुरुषादतिरिच्यते विरमन्ति, तेन वीजं न

* 'यद्दुःशो मैथुनाचरणादतिचरणा, सा च श्लेष्मजनिवत्कण्डूयोगाद्दुःशुभानाचरणादति-
चरणा, वीजं गर्भाद्गुणजननं न लभते । श्लेष्मानुग्भवमाह—चतसृष्वपीत्यादि । अत्या-
नन्दादिग्नियचरणानिचरणम् । एव श्लेष्मानुग्बन्धन्यः पञ्च' (भा० द०) ॥ ८-१० ॥

१ अस्यामे क. पुच्छके 'अवमर्षं—यावत्पुरुषस्य गुणं नाप्नोति तावत्सो विरमति'
इत्यपि नमुपलभ्यते ।

गृह्णाति । अत्राचरणशब्देनोपचारात्तद्वती ह्यी भण्यते । बहुशब्दातिचरणेति बहुशो मैथुनाचरणादतिचरणा, सा च श्लेष्मजनितकण्डूभिर्नाजनेव (?) बहुमैथुनाचरणाद्गीर्जं न धत्ते । अत उक्तं—तयोर्वाजं न विन्दतीति ।—तयोरिति अचरणातिचरणयोः । श्लेष्मलायामतिशीतलेत्युपलक्षणं, तेन वेदनादिकर्मणि हेयम् । तथाच तन्त्रान्तरे,—“कफोऽभिष्यन्दिभिर्दुद्धो योनिं चेद्दूपयेत् क्षियः । स कुर्यात् पिच्छिलां शीतां कण्डूप्रस्तां सवेदनाम्”—इति ॥ ८-१० ॥

*अनार्तघाऽस्तनी पण्डी खरस्पशां च मैथुने ।

अतिकायगृहीतायास्तद्व्यास्त्वण्डली भवेत् ॥ ११ ॥

विवृता च महायोनिः सूचीवक्राऽतिसंवृता ।

सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा ॥ १२ ॥

चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ।

पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥ १३ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने योनिव्यापञ्चिदानं समाप्तम् ॥ ६३ ॥

साक्षिपातिका आह—अनार्तघेयादि । अनार्तघा रज शून्या । अस्तनी ईपस्तनी । अतिकायगृहीताया महाभेदेनेन गृहीतायाः । अण्डली अण्डवशि सृता योनिः । विवृता महायोनिरतिविस्तृता । सूचीवक्राऽतिसंवृता सूचीरन्ध्राऽतिसङ्कटमुखी । सर्वलिङ्गसमुत्थानेति सर्वदोषप्रकोपजां समुत्थानं यत्र सा तथा । अन्ये त्वाहुः—सर्वदोषसमुत्थाना सर्वदोषहेतुजैत्यर्थः । चरकोका अधिका रक्तयोन्यादयः स्रुतौक्तानामदूरान्तरत्वेनावबोद्धव्याः ॥ ११-१३ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तवृतायां मधुकोशव्याख्यायां योनिव्यापञ्चिदानं समाप्तम् ॥ ६२ ॥

अथ योनिकन्दनिदानम् ।

दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्यायामादतिमैथुनात् ।

क्षताश्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा ॥ १ ॥

पूयशोणितसंकाशं निकृचाकृतिसंनिभम् ।

जनयन्ति यदा योनी नाम्ना कन्दः स योनिजः ॥ २ ॥

योन्याश्रयत्वाद्योनिकन्दनिदानमाह—दिवास्वप्नदिव्यादि । नखदन्ताद्यैरिस्त्रिधादि-
शब्दात् कण्टकादिपरिमहः । वाताद्याः कुपिता इति यथानिदानं प्रत्येकं वातादयः

* अण्डलीमाह—अतिकायो बृहन्नेहनपुरुषः, तेन गृहीताया इति अग्रप्रत्भायाः
अण्डली अण्डवशिःसृता योनिः । अतिशयेन सूर्यावस्तंतीर्णमुखी संवृता । चतसृष्वपि,
सर्वलिङ्गालुबन्धमाह—चतसृष्वपि ।—पण्ड्यण्डलीविशुणास्त्रीवक्रासु । विदोषजाः पञ्च
(भा० ८०) ॥ ११-१३ ॥

१ 'इव पुरुषादतिरिच्यते पश्चाद्भवति तेन पीत्रं न गृह्णाति' क. । २ 'अपिदनी'
क. । ३ 'निकृचाकृतिसंनिभ' क. ।

कुपिताः । निकुञ्चाकृतिसंनिभमिति वतुलमित्यर्थः; अस्यानन्तरं गुडकमिति द्रष्टव्यं, तेन नपुंसकलिङ्गता सङ्गता भवति । कन्दः प्रायेण जरञ्चारीयोनिगतो निकुञ्चाकारो रोगः ॥ १ ॥ २ ॥

*रुक्षं विवर्णं स्फुटितं घातिकं तं विनिर्दिशेत् ।

दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकं तु तम् ॥ ३ ॥

नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् ।

सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं विदुः ॥ ४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने योनिकन्दनिदानं समाप्तम् ॥ ६३ ॥

वातजादिभेदेन रूपमाह—रुक्षमित्यादि । नीलपुष्पप्रतीकाशमिति अतसीकुसुमवर्णम् । कफजेऽपि नीलता व्याधिप्रभावादेव; अन्ये तु पैत्तिकलक्षण एव संब्रन्ति, योग्यत्वात् ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति श्रीरुण्डत्तकृतायां मधुसौशय्याख्यायां योनिकन्दनिदानं समाप्तम् ॥ ६३ ॥

अथ मूढगर्भनिदानम् ।

भयामिघातात्तीक्ष्णोष्णपानाशननिषेचनात् ।

गर्भं पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥ १ ॥

योनिस्थानविकारानुदृतेः स्त्रीरोगनिदानारम्भः । तत्र गर्भपातनिदानमाह—भयामिघातादित्यादि । एतच्चोपलक्षणं, तेनान्येऽपि सुश्रुतोक्ता आम्यघर्मयानवाहनपतन-स्त्रालनादधो योद्धव्याः । पततीति संसमाने, तेन क्षावपातयोरपि सशूलं रक्तदर्शनं भवति, एतत्तु पूर्वरूपमिति दर्शयति ॥ १ ॥

आचतुर्धात्ततो मासात्प्रम्रयेद्गर्भविद्रवः ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमपष्ठयोः ॥ २ ॥

एतयोः कालभेदमाह—आचतुर्धादित्यादि । गर्भविद्रव इति अनतिघनावयवत्वेन विशेषेण द्रवरूपतया गर्भविद्रवो भवति; क्षावो नातिघनत्वात्, पातस्तु घनत्वात् । अतु भोजेऽभिहितं—“अतु तीक्ष्णतो साक्षाद्गर्भः इवति शोभितम् । जम्बं संघात-भूतस्तु गर्भः पतति योषिताम्”—इति । संघातभूतः कौमलाङ्गः, पिण्डतावस्थ इत्यर्थः । अत एव सुश्रुते चतुर्थमासेऽप्यदृढत्वात् क्षावः कथितः । स्थिरशरीरस्येति

* 'तद्यतुर्भे मासि संघावरूपतया अनभिव्यक्तदृष्टातया सुश्रुतेन क्षावपदो निश्चितम्' (भा० २०) ॥ २ ॥

१ 'लकुञ्चाकृति वतुलं' 'गुडकं' इति शेषः, तेन 'नपुंसकलिङ्गता भवति' क. । २ 'यो-निस्थानसाम्यादधिकारानुदृतेः' क. । ३ 'संघातभूतस्तु' क. । ४ 'संघातभूतः' क. ।

कठिनशरीरावयवस्य । पथमपष्टयोरिति सप्तमे अनुगुणजनेन जीवदर्शनायोक्तं, विगुणजनेन तु सप्तमादिमाद्येष्वपि गर्भपातः । अन्ये तु पथमपष्टयोरेव पातः, सप्तमादिषु दोषवैगुण्यादिप्रसव इति आचार्यप्रामाण्याव्यवहाराच्च मन्थन्ते ॥ २ ॥

* गर्भोऽभिघातविपमाशनपीडनाद्यैः

पक्वं हुमादिव फलं पतति क्षणेन ।

गर्भस्याकालपाते निदानपूर्वकं दृष्टान्तमाह—गर्भोऽभिघातेत्यादि । पक्वं हुमादिवेति दृष्टान्तेनैव दर्शयति यथा घृततलमं पक्वफलमभिघातेनाकाल एव पतति, तथोक्तहेतु-भिरक्षले गर्भपातः ॥—

मूढः करोति पघनः खलु मूढगर्भं

शूलं च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम् ॥ ३ ॥

उचितप्रसवकाले यथा मूढो गर्भः स्यात्तदाह—मूढः करोतीत्यादि । मूढो व्यामकगतिः, शूलं च योनिजठरादिषु 'करोति' इति शेषः; मूत्रसङ्गमित्यत्र करोतीति सङ्घटते ॥ ३ ॥

भ्रुमोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः

संत्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ।

द्वारं निरुप्य शिरसा जठरेण कश्चिच्च

कश्चिच्छरीरपरिवर्तितकुम्भदेहः ॥ ४ ॥

एकेन कश्चिदपरस्तु भुजघ्रयेन

तिर्यग्गतो भवति कश्चिद्वाङ्गुलोऽन्यः ।

पार्श्व्यापवृत्तगतिरेति तथैव कश्चि-

दित्यष्टधा गतिरियं एवरा चतुर्धा ॥ ५ ॥

विगुणानिलत्वादर्थल्येयत्वेऽपि विशिष्टा अष्टौ गतीराह—भ्रुमोऽनिलेनेत्यादि । भ्रुमो विगुणीकृतः । बहुपैति उचितप्रकारादप्यधिकं दर्शयति । द्वारं निरुप्य

* 'पूर्वसर्वावयवस्तु प्रभवः समुपिने काले' ॥—(भा० ६०)

† 'यथा मूढो गर्भो भवति तदाह—मूढ इत्यादि । मूढो व्यामकगतिः, मूढगर्भं करोति, (भा० ६०) ॥ ३ ॥

‡ 'विगुणानिलयोगादर्शयत्वेऽपि गतिमाह—भ्रुम इत्यादि । भ्रुमो विपरीतीकृतः । तत्र स्ववहाराद्योगानष्टौ प्रकारानाह—द्वारमित्यादि । विगुणेन शिरसा योनिमुपैति विषय एवो भवति, इत्येकः प्रकारः । अपरो ध्मादेन जठरेणोदरेण योनिमुपैत्युपैति विषय एवो भवति, इति द्वितीयः प्रकारः । कश्चिच्च शरीरपरिवर्तनेन विपरीतगतिनेन कुम्भदेहः सत्यो भवति, अनेन धान्य-कुम्भ-इत्येवमर्थः इति प्रहः, अथ हृदयः प्रकारः । कश्चिदेन वाङ्गुलेऽपि चतुर्थः प्रकारः । अपरे वाङ्गुलेनेति पथमः प्रकारः । पथमदथा कश्चिदेकः । गर्भस्य चतुर्धः प्रकारान् पुनराह—अप्यवरास्युपैत्यादि । संश्लेषादिभेदेन अष्टौ वद्वयमा-नास्तु प्रकाराः' (भा० ६०) ॥ ४ ॥ ५ ॥

१ 'अनुगुणजने' क. । २ 'विगुणजने' क. ।

शिरसेत्येकः प्रकारः, शिरसा विपुलेन द्वारं योनिमुखं पिषाय लभो भवतीत्यर्थः ।
जठरेण कथिदिलपरः, जठरेणोदरेण योनिद्वारं पिषाय सक्तो भवतीत्यर्थः । कथित्
शरीरपरिवर्तितकुञ्जदेह इति शरीरपरिवर्तनेन कुञ्जदेहः कथित् सक्तो भवति,
अनेनान्तःकुञ्जपृष्ठकुञ्जयोः परिग्रहः । एकेनेति बाहुना, अयं चतुर्थः । तिर्यग्गत इति
अर्गलायमानः । कथिदबाहुलोऽन्य इति प्रीवामहादधः संलग्नः । पार्थापवृत्तपति-
रिति पार्थभङ्गेन विगुणीकृतः पार्थनत इति यावत् । एतीति स्वस्थानादपैति, तथे-
वेति अवास्तुरः सन् । मुधुतेऽप्यष्टधा गतिरेव पठ्यते । यथा,—“कथिद्वाभ्यां
सन्निभ्यां योनिमुखं प्रपद्यते, कथिदाभुमैकसन्निधरेकेन सक्त्रा, कथिदाभुमस-
न्निधशरीरः रिफादेशेन तिर्यगागतः, कथिदुदरपृष्ठपार्थानामन्यतमेन योनिद्वारं पिषा-
यावतिष्ठते, अन्तःपार्थापवृत्तशिराः कथिदेकेन बाहुना, कथिदाभुमशिरा बाहुद्वयेन,
कथिदाभुममप्यो हस्तपादशिरोभिः, कथिदेकेन सक्त्रा योनिमुखमभिप्रपद्यतेऽपरेण
‘पायुम्’ (सु. नि. स्था. अ. ८)—इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

“संकीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीज-
स्तेपूर्वबाहुचरणैः शिरसा च योनिम् ।
सङ्गी च यो भवति कीलकवत् स कीलो
दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरं स हि कायसङ्गी ।
गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाण्डो
योनौ स्थितः स परिघः परिघेण तुल्यः ॥ ६ ॥

इत्यष्टविधा गतीः प्रदर्श्य चतुःप्रकारेण ये गतिविशेषाः कथितास्तानाह—
संकीलक इत्यादि । सम्यक् कीलकवत् संकीलकः, स्वार्थं कन् । तेनोर्ध्वबाहुचरणशि-
रोभिः कीलकवत्प्रो योन्यां संकीलकः । पृष्ठेन योन्यां तथैतद्विपरीतेन दृश्यैर्हस्त-
पादशिरोभिः प्रतिखुरः, खुरसाधर्म्यात्; खुरशब्देन हस्तपादाद्युच्येते । गच्छेद्भुज-
द्वयशिरा इति भुजद्वयोपहितं शिरो यस्य स तथाभूतः सन् यो गच्छेत् स बीजकः
कायसङ्गी । भोजेऽप्येता गतयः पठ्यन्ते । तथाहि,—“ऊर्ध्वबाहुशिरःपादो रुन्ध्यावो-
निमुखं वृ यः । प्रतिकीलोपमस्थित्वा स च कीलकसंज्ञितः ॥ अधस्तात् पार्थितो
घाऽपि तथैवाकुञ्चितोऽपि वा । यो निःखल्यं मुखं योनेर्ज्ञेयः प्रतिखुरस्तु सः ॥
योनिद्वारात्तु निर्गच्छेद्यथैकः सशिरोभुजः । तमाहुर्बीजकं नाम मूढगर्भचिकित्सकाः ॥
योनिमातृल्य यस्तिष्ठेत् परिघो गोपुरं यथा । तथाऽन्तर्गर्भमायातं विद्यात्
परिघसंज्ञितम्”—इति ॥ ६ ॥

* ‘तेन हस्तपादैर्वह्निर्गतेः प्रतिखुर उच्यते, स प्रतिखुरः कायसङ्गी निरुद्धकायो
भवति । परिघमाह—यो योनिमातृल्य तिष्ठेत्स परिघः । परिघेण तुल्य इति परिघोऽर्ग-
लादण्डः’ (आ० द०) ॥ ६ ॥

१ ‘अनेन सहजकुञ्जत्वग्रहण’ क. । २ ‘प्रीवामहादन्तर्लग्नः’ क. । ३ ‘विगुणीभूतो
रतिद्वारं गच्छति’ क. । ४ ‘भागुरतः कीलकः’ संश्रुत्प्रयोगदृष्टन्दोऽनुरोधात्’ क. ।
५ ‘योनिं प्रति दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः’ क. । ६ ‘भुजद्वयोः पिहितं’ क. । ७ ‘अथः
पार्थितो वाऽपि’ क. । ८ ‘योऽन्यन्तर्गर्भमायातं’ क. ।

अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपां ।

नीलोद्गतसिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥ ७ ॥

असाध्यमूढगर्भगर्भिण्योर्लक्षणमाह—अपविद्धशिरा या तिरत्यादि । अपविद्धशिरा शिरो धारयितुमशक्यैर्यः, अवनतशिरा इति गदाधरः । निरपत्रपा लज्जाशून्या । नीलोद्गतसिरा इति नीलवर्णा वदन्ता कुक्षी भस्याः सा तथा । स चेति गर्भः ॥७॥

*गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्वावपाण्डुता ।

भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शून्यताऽन्तर्मृते शिशौ ॥ ८ ॥

मृतगर्भलक्षणमाह—गर्भास्पन्दनमित्यादि । अस्पन्दनं निश्चलत्वं, जीवतो गर्भ-
स्यावयवचलनं भवति । आवीनां प्रणाशः प्रसववेदनानामभावः, अथवा आवीशब्देन
प्रसवलिङ्गान्युच्यन्ते, तानि च मूत्रकफप्रसेकादीनि, तेषां नाशः । शून्यतेति उच्छ्वन्ता-
अन्तर्गतस्य मूढगर्भस्याध्मापनेन ॥ ८ ॥

मानसागन्तुभिर्मानुरुपतापैः प्रपीडितः ।

गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च निपीडितः ॥ ९ ॥

सप्तान्तर्गतस्य मानसागन्तुदुःखव्याधिभेदेन द्विविधं मरणहेतुमाह—मानसागन्तु-
मिरित्यादि । उपतापैः दुःखैः ॥ ९ ॥

योनिस्संवरणं सङ्घः कुक्षौ मङ्गल एव च ।

हन्युः स्त्रियं मूढगर्भो यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ १० ॥

(घायुः प्रकुपितः कुर्यात् संरुध्य रुधिरं स्रुतम् ।

सूताया हृच्छिरोवस्तिशूलं मङ्गलसंशकम् ॥ १ ॥

इति धीमाध्वकरविरचिते माधवनिदाने मूढगर्भनिदानं समाप्तम् ॥ ६४ ॥

अपरमसाध्यगर्भिणीलक्षणमाह—योनिस्संवरणमित्यादि । योनिस्संवरणं तत्रान्तर-
पटितो रोगः । तथाहि,—“वातलान्यजपानानि प्राण्यधर्मं प्रवापरम् । अलर्भं

* ‘अथ गर्भिणीरुद्यार्थं मृतस्य मूढगर्भस्य परिपीड्याकार्णवार्थं एवमाह—गर्भेलादि ।
शून्यतेति उच्छ्वन्ता मृतस्य गर्भस्याध्मापनेन’ (भा० ६०) ॥ ८ ॥

सेवमानाया गर्भिण्या योनिमार्गगः ॥ मातरिश्वा प्रकुपितो योनिद्वारस्य संवृतिम् ।
 क्रुष्टे रुद्धमार्गत्वात् पुनरन्तर्गतोऽनिलः ॥ निरुणञ्चाशयद्वारं पीडयन् गर्भसंस्थितिम् ।
 निरुद्धवदनोच्छ्वासो गर्भधातु विपद्यते ॥ बद्धां संरुद्धहृदयां नाशयत्याशु गर्भिणीम् ।
 योनिस्वरणं विद्याध्याधिमेनं सुदारुणम् ॥ अन्तकप्रतिमं घोरं नारमेत चिरित्थितम्”
 इति । सङ्गः कुशाविति योनिस्वरणे प्रतिनिवृत्तो वायुर्गर्भाशयं यदा निरुणद्धि
 तदा गर्भं कुशां सक्तो भवति स उच्यते-सङ्गः कुशाविति । मङ्गलो रक्तमारुतजः
 शूलविशेषः । यद्यपि प्रसूतायाः शूलं मङ्गलमुक्तं सुश्रुते,-“प्रजातायाश्चोत्तर-
 काळं तीक्ष्णरविशोषितं रक्तं मङ्गलं करोति” (सु शा. अ. १०)-इति, तथाऽपि
 प्रजातायाधेति चकारेणाप्रजाताया अपि शूलं मङ्गलमिति । यथोक्ताध्याप्युपद्रवा
 इति यथोक्ता ये ये उक्तास्ते पुनराक्षेपकश्चासादयः ॥ १० ॥

इति धीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मूढगर्भनिदानं समाप्तम् ॥ ६४ ॥

अथ सूतिकारोगनिदानम् ।

अङ्गमर्दो ज्वरः कम्पः पिपासा गुरुगात्रता ।

शोथः शूलतिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ १ ॥

कमप्राप्तत्वात् सूतिकारोगनिदानारम्भः-अङ्गमर्द इत्यादि । सूतिकारोगलक्षणमिति
 सूतिकारोग एव लक्षणं, अङ्गमर्दादिव्यतिरिक्तस्य रोगस्यानभिधानात् । एतेऽङ्गमर्दादयः
 प्रायेण सूतिकाया भवन्तः सूतिकारोगत्वेन लक्ष्यन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

*मिथ्योपचारात् संक्षेशाद्विषमाजीर्णभोजनात् ।

सूतिकायाश्च ये रोगा जायन्ते दारुणास्तु ते ॥ २ ॥

ज्वरातीसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः ।

तन्द्रारुचिप्रसेकाद्याः कफवातामयोद्भवाः ॥ ३ ॥

कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाम्रितः ।

ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥ ४ ॥

इति श्रीमाधवकररिचिते माधवनिदाने सूतिकारोगनिदानं समाप्तम् ॥ ६५ ॥

सूतिकारोगनिदानमाह-मिथ्येत्यादि । संक्षेशादिति संक्षिप्यते उल्लिख्यते दोषो-
 ऽनेनेति संक्षेपो दोषजनकमन्त्रम् । विषमाजीर्णभोजानादिति विषमभोजनादजीर्णभो-
 जनाच्च । ज्वरातीसारशोथानामङ्गमर्दादिभ्यः पृथग् पुनरुपादानं रोगाधिक्यं कृच्छ्र-
 उपद्रवत्वं च ख्यापयितुम् । कफवातामयोद्भवा इति तन्द्रारुचिप्रसेकाद्या इत्यस्य
 विशेषणं मन्यन्ते केचित्, अन्ये सर्वस्य ज्वरातिसारादेः । कफवातजे विकारे सति
 येषामुद्भवत्वे कफवातामयोद्भवा ज्वरातीसारादयः कृच्छ्रसाध्या इत्यर्थः । ते सर्वे

* मिथ्योपचारादिभिः सूतिकाया ये रोगा जायन्ते ते सूतिकारोगा इत्युच्यन्ते'
 (आ० ६०) ॥ २-४ ॥

सृष्टिकानांश्चेति ते ज्वरातीसारदयः सर्वे सृष्टिकामवस्त्वेनाश्रयाश्रितयोरमेदोपचारात्
सृष्टिकानांश्चेत्यन्ते; ते चाप्युपद्रवाः ते उपद्रवाश्च भवन्ति उक्तानां रोगाणामन्यतमं
प्रधानीकृत्य ॥ १-४ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां सृष्टिकारोगनिदानं समाप्तम् ॥ ६५ ॥

अथ स्तनरोगनिदानम् ।

सक्षीरौ वाऽप्यदुग्धौ वा प्राप्य दोषः स्तनौ स्त्रियाः ।

प्रदूष्य मांसरुधिरं स्तनरोगाय कल्पते ॥ १ ॥

सृष्टिकारोगाधिकारात् स्तनरोग उच्यन्ते । पारिभाषिकस्तनरोगसंप्राप्तिमाह—
सक्षीरौ वाऽपीत्यादि । सक्षीरौ गर्भकलाः, अदुग्धौ वेति दोहदामोशेन प्रसूतायाः,
स्तनौ प्राप्येति विवृणधमनीमुखेनाविद्म, स्तनरोगशब्देन स्तनकोष इति प्रसिद्धो
रोग उच्यते ॥ १ ॥

पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधि विना ।

लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिः लक्षणैः ॥ २ ॥

इति धीमाधवकरविरचिते भाषवनिदाने स्तनरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ६६ ॥

तेषां घातपित्तकफसञ्जिपातागन्तुजानामतिदेशेन लक्षणमाह—पञ्चानामपीत्यादि ।
एतत् शुभेष्वम् । आगन्तुस्तनरोगोऽभिघातेन शब्देन च । रक्तजस्यासंभवो
व्याधिसंभवात् ॥ २ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां स्तनरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ६६ ॥

अथ स्तन्यदुष्टिनिदानम् ।

(*विशस्तेष्वपि गात्रेषु यथा शुक्रं न दृश्यते ।

सर्षपेहाश्रितावाद्य शुक्रलक्षणमुच्यते ॥ १ ॥

तिदेय चेष्टयुवसेर्दमनात्सरण्यादपि ।

शष्पसंधयणात्स्पशात्संहर्याद्य प्रयतंते ॥ २ ॥

सुप्रसक्तं मतस्तत्र हर्षणे हेतुरुच्यते ।

आहाररसयोनिव्यादेयं स्तन्यमपि स्त्रियाः ॥ ३ ॥

* अदृश्यतां स्तन्यस्य पित्तकोपमानेन प्रवर्तने हेतुं दर्शयन्माह—विशस्तेष्वित्यादि ।
शुक्रलक्षणं स्तन्यमुच्यते इति शेषः । कुत्र रत्नाह—यथा शुक्रं विरुद्धेषु तिष्ठेष्वपि गात्रेषु
न दृश्यते, मलादेशोः । दिवीयं देवुमाह—सर्षपेहाश्रिताविति । शुक्रवत्समस्तपरीत-
मित्याह (भा० ६०) ॥ १ ॥

† 'शुक्रलक्षणेन स्तन्यसाम्यवत्पर्यायं प्रतिपाद्य तेषैव दृष्टान्तेन चरे, प्रवर्तने प्रतिपाद-
यन्माह—इत्यादि । तत्रैव शुक्रं प्रवर्तते इति शरति । संहर्यात् विशिष्टं हारणं शुक्रम् ॥

*तदेवापत्यसंस्पर्शाद्दर्शनात्स्मरणादपि ।

ग्रहणाच्च शरीरस्य शुक्रवत्संप्रवर्तते ।

श्लेहो निरन्तरस्तत्र प्रस्रवे हेतुरुच्यते ॥ ४ ॥

†गुरुभिर्विविधैरन्नैर्दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितम् ।

क्षीरं मातुः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ १ ॥

स्तनाश्रितत्वेन स्तन्यदुष्टिमाह—गुरुभिर्विविधैरित्यादि । गुरुभिरन्नैर्दुष्टभूतैर्दुष्टा दोषास्तैः प्रदूषितम् ॥ १ ॥

कपायं सलिलग्रावि स्तन्यं मारुतदूषितम् ।

षट्कम्ललवणं पीतराजीमत् पित्तसंश्लितम् ॥ २ ॥

कफदुष्टं घनं तोये निमज्जति सपिच्छलम् ।

द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं विद्यात् सर्वलिङ्गं त्रिदोषजम् ॥ ३ ॥

स्तन्यदुष्टिलक्षणमाह—कपायमित्यादि । सलिलग्रावीति सलिले यदुत्प्लववे लाघवात् तत् सलिलग्रावि । एतदुपलक्षणं, तेन तगुत्वाद्यपि बोद्धव्यम् । षट्कम्ललवणमिति कटु तिक्तं, तिक्तेऽपि कटुशब्दप्रवृत्तेरिति वदन्ति । पीतराजीमदिति पीतरैर्यायुक्तं, तत्रापि नीललोहिताश्च राज्ञ्यो ज्ञेयाः । निमज्जति पित्तदुष्टसंश्लितम् । संश्लितमित्यत्र संयुतमिति पाठान्तरम् । तोये निमज्जति गुरुत्वात् । अतिमाधुर्याद्यपि बोध्यम् । प्रस्रवस्य तु साधारणं मधुरपाण्डुत्वम् । अभिघातेनापि स्तन्य दुष्टं संभवत्येव, किंतु तस्य वातिक-स्तन्यलक्षणैरेव संप्रहणं कर्तव्यम् । स्तन्यस्वरूपं च शुभ्रतेनोक्तम् । तद्यथा,—“रसप्र-सादो मधुरः पकाहारनिमित्तजः । कृत्स्नदेहात् स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते” (सु. नि. स्था. अ. १०) इति ॥ २ ॥ ३ ॥

सहर्षं हेतुचतुष्टय निर्दिशन्नाह—इष्टयुवतेरित्यादि । इष्टयुवतिदर्शनादिहेतुचतुष्टयेन यः सहर्षं, स सुप्रसन्न एव मनसि भवतीति मनसोऽपि प्रसन्नस्य कारणत्वं दर्शयन्नाह—सुप्रसन्नेत्यादि । तत्र सहर्षणे हेतुः सुप्रसन्नमीर्ष्यापनभिभूतं मन उच्यते । शुक्लेण सः प्रस्तुतस्य स्तन्यस्य साधर्म्याद्धेतु दर्शयन्नाह—आहारेत्यादि । पूर्वं स्तन्यमपि त्रिधाः प्रवर्तते, शुक्रमाहारसयोनित्वात्प्रवर्तते, स्तन्यमपि तथा, इत्यात्प्रवर्तते’ (आ० ६०) ॥ २ ॥ ३ ॥

* ‘ननु शुक्रमाहारसयोन्यपि संस्पर्शात्कारणात्प्रवर्तते, अत्र च किं कारणमित्याह—तदे-वेत्यादि । अत्रैव स्तन्यं शुक्रवत् संप्रवर्तते, अपत्यसंस्पर्शाद्दिकारणयत्तुष्टयोर्दोषो मूल-कारणमिति तदेव दर्शयन्नाह—श्लेह इत्यादि । प्रस्रवे स्तन्यस्त्वयो; अत्रापि चत्वारो हेतवः परमिष्टयुवतिसानेऽत्रापत्यप्रहणं, मूलहेतुदर्पसाने श्लेहः, प्रसन्नसाने निरन्तरः’ (आ० ६०) ॥ ४ ॥

† ‘प्रदूषितं धात्र्याः क्षीरं कुमारस्य नानारोगाय कल्पते । नानारोगानुत्पादयतीत्यर्थः (आ० ६०) ॥ १ ॥

अदुष्टं चाम्बुनिक्षिप्तमेकीभवति पाण्डुरम् ।

मधुरं चाविचर्णं च प्रसन्नं तत् प्रशस्यते ॥ ४ ॥

इति धीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने स्तन्यदुष्टिनिदानं समाप्तम् ॥ ६७ ॥

अविकृतस्तन्यमाह—अदुष्टमित्यादि । अम्बुनिक्षिप्तमेकीभवति सर्वात्मना जलेन सहैकीभवतीति बोध्यं, वातादिदुष्टस्याप्येकदेशेनेकीभावोपलम्भान् । आविचर्णमिति अविद्यमानवातादिदुष्टवर्णम् । एतत् समशोषप्रकृतिशीरस्य प्रसन्नस्य लक्षणम् । अन्ये त्वविचर्णमित्यत्र नन् ईपदर्थे, तेन यद्वातादिप्रकृतिवर्णानुविद्यमपि पाण्डुरमरु-दुष्टत्वात्तद्गृह्णन्ति । केचित् पाण्डुरस्थाने 'सर्वशः' इति पठन्ति, तदा सर्वात्मना जलेन सहैकीभवतीति व्यञ्जोऽर्थः । अत्र पक्षे आविचर्णमित्यनेनैवादुष्टशुक्लवर्णता हीया । प्रसन्नं प्रकृतिस्थम् ॥ ४ ॥

इति धीकण्ठदत्तवृतायां मधुकोशव्याख्यायां स्तन्यदुष्टिनिदानं समाप्तम् ॥ ६७ ॥

अथ बालरोगनिदानम् ।

*वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिवन् वातगदातुरः ।

क्षामस्वरः कशाङ्गः स्याद्द्विषण्मूत्रमासृतः ॥ १ ॥

स्विन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ।

तृष्णालुलुप्यसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिवन् ॥ २ ॥

कफदुष्टं पिवन् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ।

निद्रान्धितो जडः शून्यक्राक्षश्छर्दनः शिशुः ॥ ३ ॥

द्वन्द्वजे द्वन्द्वजं रूपं सर्वजे सर्वलक्षणम् ।

बालरोगाणां दुष्टस्तन्येन संभवात्तदनन्तरं तानाह—वातदुष्टमित्यादि । वातगदातुर इति बन्धुमाणक्षामस्वरदियुक्तः । तृष्णालुलुप्यसर्वाङ्गः कामलारिति तृष्णावान् । लालालुलुप्यसर्वाङ्गः इति स्तन्यवान्तिकरः ॥ १-३ ॥—

†शिशोस्तीव्रामतीव्रां च रोदनाह्वक्षयेद्भुजम् ॥ ४ ॥

स यं स्पृशेद्भुजं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ।

तत्र विद्याद्भुजं, मूर्ध्नि रुजं चाक्षिनिमीलनात् ॥ ५ ॥

कोष्ठे विबन्धवमधुस्तनदंशाब्जकुजनैः ।

अप्यमरुत्पृष्ठतप्तजठरोद्गमनैरपि ॥ ६ ॥

वस्तौ गुह्ये च विष्णुसंगत्रासदिगीक्षणैः ।

स्रोतांस्यङ्गानि सन्धींश्च पदयेद्यत्र(म्बुदुर्मुहुः ॥ ७ ॥

* 'तथा श्लेष्मरोगयुक्तः, निद्रया पीडितः, जडः अपविडाङ्गः, शून्यक्राक्षः सद्योफु-
सुनयनः' (आ० ६०) ॥ १-३ ॥

† 'अतिरोदनेन किञ्चिदोदनेन च रुजं पीडा विद्यादित्यर्थः । स शिशुर्वं देहदेशं भुज-

शिशोर्वकुमक्षमस्यान्तर्गतवेदनाज्ञानोपायमाह—शिशोरित्यादि । तीव्रां रुजं बहु-
रोदनात्, अतीव्रामल्परोदनाहक्षयेत् ॥ ४-७ ॥

*कुकूणकः क्षीरदोषाच्छिद्रूनामेव घर्त्मनि ।

जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरं च स्रवेन्मुहुः ॥ ८ ॥

शिशुः कुर्यात्तुलाटाक्षिकूटनासावधर्षणम् ।

शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न घर्तमोन्मीलनक्षमः ॥ ९ ॥

बालानामेव दुष्टस्तन्यपानाद्घर्त्मरोगमाह—कुकूणक इत्यादि । कुकूणक 'बोध'
इति ख्यातः । स्रवेन्मुहुरिति पिच्छिद्रघृतियुक्तं भवतीत्यर्थः । न घर्तमोन्मीलनक्षम इति
न घर्तमचालनपटु ॥ ८ ॥ ९ ॥

†मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिवन्नपि ।

फालाग्निसादवमधुतन्द्राकादर्यारुचिभ्रमैः ॥ १० ॥

युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम् ।

रोगं परिभवार्यं च युज्यात्तत्राग्निदीपनम् ॥ ११ ॥

पारिगर्भिकमाह—मातुरित्यादि । पिवन्नपीति अपिशब्दादपिबन्नपि । तमाहुः
पारिगर्भिकमिति पारिगर्भिकोऽहिष्णीति ख्यातः ; तस्यैव परिभवार्य इति नामा-
न्तर, बालं परिभवतीति परिभव, स एव भार्या यस्य तम् । उपसयेनापि
तज्ज्ञानमाह—युज्यादित्यादि ॥ १० ॥ ११ ॥

‡तालुमांसे फफः क्रुद्धः क्रुद्यते तालुरुण्टकम् ।

तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ १२ ॥

तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात् पानं शक्यद्रवम् ।

वृक्षकिकण्ठास्यरुजा श्रीयादुर्धरता घमिः ॥ १३ ॥

मन्थं रूषेत्, यत्र च देहदेशे स्पर्शनाश्रमः स्यात्स्पर्शं न स्रष्टे, तत्र देहदेशे वेदनां
नानीयात्, अक्षिणीमीलनात् नेत्रयोः संवोचनाच्छिरसि पीडा विषाद, जिह्वाच्छरणा-
दिभिर्बालस्य हृदि पीडा विषाद, विवन्पादिमिराप्मानादिभिश्च कोष्ठे रुजं विषाद, यतो
गुप्ते च विण्मूत्रयोः सन्नेन तथा त्रासेन दिगीशणेन च बालस्य रुजं विषाद' (भा०
८०) ॥ ४ ॥ ७ ॥

* 'क्षीरदोषात्कुशूरो नाम रोगः शिशूनामेव घर्त्मनि जायते, न मरुता पुताम् ।
एष च शम्भुः—“कुशूरेषु शिशूरेषु हन्तोऽप्यग्निमिच्छतः” इति । कुशूरेषु कुशूरे
निर्मन्त्रिते नेत्रे यन्माद्रोगादसौ कुशूक, लोके बोधय इत्याख्यातः । तेन कुशूरेण नेत्र
पण्डुयुक्तं जायते । तथा तत्रयत्र स्रवेन्मुहुरिति पिच्छिद्रघृतियुक्तं भवतीत्यर्थः । एषादा-
दिभेदेन कुशूरे' (भा० ८०) ॥ ८ ॥ ९ ॥

† 'कुमारो गर्भिण्या मातुः प्रायो वायोबाहुत्वेन स्रव्यं पिवन् यामादिभिश्च
कोष्ठरुजा युज्यते युक्तो भवति' (भा० ८०) ॥ १० ॥ ११ ॥

‡ 'कण्ठकारारोने तालुरुण्टक, निम्नता गर्वाकारता । तालुपातमाह—तालुपात इत्यादि ।
एषादादिभ्यो रोग, तालुन. पानं संशो यत्र रोमे स तथा' (भा० ८०) ॥ १२ ॥ १३ ॥

तालुकण्ठकमाह—तालुमांस इत्यादि । अस्यैव लक्षणं तालुपात इत्यादि । तालुपात इत्यभ्यन्तरे तालुनोऽधःपातः । कृच्छ्रात् पानमित्यत्र 'स्तन्यस्य' इति शेषः । शकृद्भवं भिन्नपुत्रीपता । श्रीवाधुर्धरता श्रीवाया दुःखेन धारणम् । वनिः स्तन्यस्य वान्तिः ॥ १२ ॥ १३ ॥

विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनो वस्तिशीर्षजः ।
पद्मवर्णो महापद्मनामा दोषत्रयोद्भवः ॥ १४ ॥
शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाद्वा गुदं व्रजेत् ।

महापद्मनामानं विसर्पमाह—विसर्पस्त्रिभुजादि । वस्तिशीर्षज इति वस्तिजः शीर्षजश्च, शीर्ष शिरः । पद्मवर्ण इति लोहितपद्मवर्णः । शङ्खाभ्यां हृदयं यातीति शीर्षजः । पद्मपत्रतुल्यवर्णतां मुखतालुनि बहिर्देशे वेति वदन्ति । हृदयाद्गुदं यातीति वस्तिजः, ऊर्ध्वं हृदयं गत्वा गुदं यातीत्यर्थः । अत्र पद्मवर्णता वस्तिदेशे गुदे च । वाशब्दश्चात्र व्यवस्थितविकल्पवचनः ॥ १४ ॥—

शुद्धरोगे च कथिते त्वजगह्वयहिपूतने ॥ १५ ॥

अन्यौ द्वौ विकारौ बालानां भवतस्त्राकाह—शुद्धेत्यादि । त्रिगुणा स्वर्णेत्यादिनाऽजगह्विका, कण्ठ्यनादित्यादिनाऽहिपूतना ॥ १५ ॥

ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महतां ये पुरेरिताः ।
वालदेहेऽपि ते तद्वद्विज्ञेयाः कुशलैः सदा ॥ १६ ॥

अन्येऽपि विकारा बालानां संभवन्तीत्यतिदेशेन तानाह—ज्वराद्या इत्यादि । पुरेरिता इति पूर्वोक्ताः । ते तद्वदिति ते ज्वरादयस्तादृशा ज्ञेयाः । कुशलैरिति विज्ञैः ॥ १६ ॥

क्षणादुद्विजते बालः क्षणाद्भवति रोदिति ।
नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव वा ॥ १७ ॥
ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेत् कूजति जृम्भते ।
श्रुवौ क्षिपति दन्तौष्ठं फेनं घमति चासकृत् ॥ १८ ॥
धामोऽति निशि जागर्ति शूनाक्षो भिन्नत्रिट्स्वरः ।
मांसशोणितगन्धिश्च न चाश्नाति यथा पुरा ॥ १९ ॥
सामान्यं ग्रहजुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ।

प्रायेण शौचभ्रंशादिना स्कन्दमहादयो नव बालेष्वानेशं कुर्वन्त्यतस्त्रपरिष्ठानाय सामान्यलक्षणमाह—क्षणादुद्विजते बाल इत्यादि । एते ग्रहाः पूजार्थं बालान् हिंसन्ति । यदुक्तं सुश्रुते,—“धात्रीमात्रोः प्राक् प्रविष्टापचाराच्छौचप्रयत्नं मङ्गलान् चारहीनान् । श्वेतान् दृष्टांस्त्रिजितान् कन्दितान् वा पूजाहेतोर्द्विस्युरेते कुमारान्” (सु. उ. तं. अ. २७)—इति । उद्विजत इत्युद्विग्नो भवति; उद्विग्नो विद्वलः, न तु विभेतीत्यर्थः, त्रस्यतीत्यनेन पीनरुच्यैः प्रसंगात् । कूजत्यार्तनादं कथेति । श्रुवौ

क्षिपतीति भ्रूमङ्गं रचयति । दन्तौष्ठमिलत्र क्षिपतीति संबध्यते । क्षिपति खादति, घातूनामनेकार्थत्वात् । भिन्नविदस्वर इति भिन्नविद् भिन्नशब्दत्, भिन्नस्वरः स्वरमेदवान् । मांसशोणितगन्धिरिति विस्मगन्धिः । न चाक्षाति यया पुरेति पूर्ववन्न भक्षयतीत्यर्थः ॥ १७-१९ ॥—

*एकनेत्रस्य गात्रस्य स्रावः स्पन्दनकम्पनम् ॥ २० ॥

ऊर्ध्वं दृष्ट्या निरीक्षेत वक्रास्यो रक्तगन्धिकः ।

दन्तान् खादति वित्रस्तः स्तन्यं नैवाभिनन्दति ॥ २१ ॥

स्कन्दग्रहगृहीतानां रोदनं चाल्पमेव च ।

सामान्यलिङ्गमभिधाय विशेषग्रहलिङ्गमाह—एकनेत्रस्येत्यादि । एकनेत्रस्य वामस्य दक्षिणस्य वा स्रावोऽथुद्युतिः प्रभावात्, गात्रस्य स्रावो घर्मेयुक्तगात्रतेत्यर्थः । स्पन्दनकम्पनमिति स्पन्दनं मनाक् चलनं, कम्पनं महता वेगेन वेपनं; स्पन्दनं कम्पनं या भवतीत्यर्थः । वक्रास्यो वक्रमुखः । रक्तगन्धिक इत्येतत् सामान्यलक्षणलब्धमप्यतिशयार्थमुक्तं; एवमन्यत्रापि सामान्यलक्षणे पुनश्चेक व्याख्येयम् ॥ २०-२१ ॥—

नष्टसंज्ञो वमेत् फेनं संज्ञावानतिरोदिति ।

पृथशोणितगन्धित्वं स्कन्दापसारलक्षणम् ॥ २२ ॥

स्कन्दापसारलक्षणमाह—नष्टेत्यादि । नष्टसंज्ञो मूर्च्छितः सन् फेनं वमति, तथा संज्ञावान् सन्नतिरोदिति ॥ २२ ॥

स्रस्ताह्नो भयचकितो विद्वङ्गन्धिः

सास्त्रायत्रणपरिपीडितः समन्तात् ।

स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकै-

र्विज्ञेयो भयति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥ २३ ॥

शकुनीलक्षणमाह—स्रस्ताह्न इत्यादि । स्रस्ताह्न इति अत्रसंभवव्यथावान् । भयचकित इति भयहेतुर्भयं मयानकमुच्यते, ततश्चकितः, असति भयहेतौ त्रस्ततीत्यर्थः । विद्वङ्गन्धिरिति विद्वङ्गस्यैव गन्धो यस्य स तथा, उपमानाच्चेति समासान्त इत्यल्यः । विद्वङ्गशब्देन जलचरा मांसादाश्च पक्षिणो गृह्यन्ते, विस्मगन्धित्वात् । हिरण्यज्ञेऽप्युक्तं,—“संज्ञावदाहपाकायैधितः स्फोटैर्भयान्वितः । स्रस्ताह्नो विस्मगन्धिः स्त्राच्छकुन्या पीडितः शिशुः”—इति । सास्त्रायत्रणपरिपीडित इति स्फोटैरेव विदीर्णत्रणरूपमापन्नैः परिपीडितः स्फोटैश्च प्रचिततनुरिति नवनवैः स्फोटैर्व्याप्ततनुः । क्षत इत्यभिभूतः ॥ २३ ॥

†मणैः स्फोटैश्चितं गात्रं पद्मगन्धं स्रवेदसूक्ष्म ।

भिन्नवर्चा ज्वरी दाही रेचतीग्रहलक्षणम् ॥ २४ ॥

* ‘स्कन्दोऽत्र स्कन्दनिनोदार्थं रद्रेण यद्ये ग्रहः, न पुनर्भगवान् कातिकेयः’ (आ० ६०) ॥ २० ॥ २१ ॥—

† ‘पद्मगन्धं कर्दमगन्धमसूक्ष्मं स्रवेत् । पुननामलक्षणमाह—अवीसार इत्यादि । निर्वर्णवान्दक्षिणनेत्रान्तस्वावलोकरं, उदिसो न्यमविष्टः । अन्वपूततया प्रकृमाह—उदिसि-

अतीसारो ज्वरस्तृष्णा तिर्यक्प्रेक्षणरोदनम् ।
 नष्टनिद्रस्तथोद्विग्नो प्रस्तः पूतनया शिशुः ॥ २५ ॥
 छर्दिः कासो ज्वरस्तृष्णा वसागन्धोऽतिरोदनम् ।
 स्तन्यद्वेषोऽतिसारश्च अन्धपूतनया भवेत् ॥ २६ ॥
 वेपते कासते क्षीणो नेत्ररोगो विगन्धिता ।
 छर्द्यतीसारयुक्तश्च शीतपूतनया शिशुः ॥ २७ ॥
 प्रसन्नवर्णवदन. सिरामिरभिसंवृत. ।
 मूत्रगन्धी च बद्धाशी मुखमण्डिकया भवेत् ॥ २८ ॥
 छर्दिस्प(स्य)न्दनकण्ठाद्यशोषमूर्च्छाविगन्धिता ।
 ऊर्ध्वे पश्येद्दशेहन्तान् नैगमेयग्रहं चदेत् ॥ २९ ॥
 प्रस्तैर्धाक्षः स्तनद्वेषी मुह्यते चानिशं मुहुः ।
 तं यालमचिराद्दन्ति ग्रह संपूर्णलक्षण ॥ ३० ॥

इति भीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने बालरोगनिदान समाप्तम् ॥ ६८ ॥

रेवतीप्रहलक्षणमाह—प्रणैरित्यादि । प्रणै पुराणै, स्फोटैरविदीर्णैर्नूतनै, चित्तं व्याप्तम् । गान पद्मगन्ध स्रवेदयमिति गात्रमिति कर्तृपद, पद्मगन्ध शटितकर्दमगन्ध, समानविधेरनिलत्वादिप्रलयो न भवति । पूतनालक्षणमाह—अतीसार इत्यादि । अस्त इति गृहीत इत्यर्थं ॥ २४-३० ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृताया मधुकोशव्याख्याया बालरोगनिदान समाप्तम् ॥ ६८ ॥

अथ विषरोगनिदानम् ।

*स्थावर जङ्गमं चैव द्विविधं विषमुच्यते ।

मूलाद्यात्मकमाद्यं स्यात् पर सर्पादिसंभवम् ॥ १ ॥

पारिशेष्याद्विषरोगनिदानमुच्यते—स्थावरमित्यादि । विषादजनकरकाद्विष, तच्च द्विविधं स्थावरं जङ्गमं च । मूलाद्यात्मकमिति आद्यं स्थावरं मूलादिरूप दशविधं, यदुक्तं इत्यादि । वसाया मासकोदस्य गन्धवान्, शीतपूतनाप्रस्तलक्षणमाह—वेपन इत्यादि । शुगमम् । मुखमण्डलिकाप्रस्तलक्षणमाह—प्रसन्नैत्यादि । सिरामिरसंवृत उद्वृत्तसिरा, मूत्रगन्धीति वस्तुमूत्रगन्ध, बद्धाशी बहुमद्यणशील । नैगमेयग्रहलक्षणमाह—छर्दिरित्यादि । स्पन्दम लालाम्बाव, अपवा घर्मांमुत्ताव । साध्यासाध्यलक्षणमाह—प्रस्तैर्धाक्ष इत्यादि (भा० ६०) ॥ २४-३० ॥

* 'मूलाद्यात्मकमिति आद्यं प्रथमं, अदनीयमाद्यमित्यन्ये । स्थावरं मूलादिसरूपं दशविधम् । यदुक्तं मुमुक्षुते—“दशविधानमाद्यं साद्विधीय पोडशाश्रयम्”—इति (भा० ६०) ॥ १ ॥

१ 'समाप्तान्तविधेरनिलत्वादुपमानाचेत्प्रिलयो न भवति' क. ।

सुश्रुते, “मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च । निर्यासो घातवर्धव कन्दश्च दशमः स्मृतः” (सु क. स्या. अ. २) — इति । तत्र ह्रीतकाश्चमारकगुञ्जासुगन्धगर्गरकरघाटविद्युच्छिरानन्ताविजयानील्यष्टौ मूलविपाणि, विषपत्रिकालम्बासुरदाहकरम्भमहाकरम्भाणि पञ्च पत्रविपाणि, कुमुद्वतीरेणुकाकरम्भमहाकरम्भकर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्मरीभगन्धासर्पघातिनन्दनसारपाकानि द्वादश फलविपाणि, वैत्रकादम्बवल्लीजकरम्भमहाकरम्भाणि पञ्च पुष्पविपाणि, अन्नपाचककर्तरीयशैलेयकरम्भनन्दनकरघाटवराटकानि सप्त त्वङ्घ्न्यांससारविपाणि, कुमुदग्रीकृहीजालक्षीरीणि त्रीणि क्षीरविपाणि, फेनादममस हरितालं च द्वे धातुविपे कालकूटवत्सनाभसर्पकपालकर्दमकवैराटकमुस्तकमहाविषप्रपौण्डरीकमूलकहलाहलशृङ्गिर्मर्कटकानि त्रयोदश कन्दविपाणि, एतानि प्राणहराणि, एवं पञ्चपञ्चाशत् स्थावराणि विपाणि भवन्ति । एषां च व्याधपुलिङ्गादिभ्यो व्यक्तिज्ञानं कर्तव्यम् । परं सर्पादिसंभवमिति परं जङ्गमं, तच्च षोडशाभिधानं—दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुकलालार्तवमुखसंदंशपर्दितगुदास्थिपित्तशकृश-वमेदात् । पर्दितं पायुकृतः कुरितसशब्दः, ‘पर्द’ कुरितसत्वे शब्दे, इत्यस्य प्रयोगात् । तत्र दृष्टिनिःश्वासविपा दिव्याः सर्पाः, भौमाः सर्पा दंष्ट्राविपाः, मार्जारमकरव्याघ्रादयो दंष्ट्रानखविपाः, पिच्छितकौण्डिन्यादयो मूत्रपुरीषविपाः, मूषिकाः शुकविपाः, वृश्चिकव-रश्चुच्चिटिज्ञादय आराविपाः, लृता लालार्तवविण्मूत्रशुकमुखसंदंशविपाः, चित्रशीर्ष-कशतदारुकशारिकादयो मुखसन्दंशदंष्ट्रापर्दितगुदपुरीषविपाः, विषहतास्थिमत्स्यास्थि-प्रभृतयोऽस्थिविपाः, शकुलीमत्स्यादयः पित्तविपाः सूक्ष्मतुण्डभ्रमरादयः शकृविपाः, कीटसर्पदेहा गतासवः शवविपाः । एषां च सुश्रुतस्य कल्पस्थाने विस्सरो द्रष्टव्यः ॥१॥

निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहमपाकं लोमहर्षणम् ।

शोथं चैवातिसारं च जङ्गमं कुरुते विषम् ॥ २ ॥

तत्र जङ्गमविषस्य बहुभिष्टानत्वेन प्राधान्यात् सर्ववेगानुगतं सामान्यलिङ्गमाह— निद्रामित्यादि । एतत् सुबोध्यम् ॥ २ ॥

• स्थावरं च ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षं गलग्रहम् ।

फेनच्छर्षसचिश्वासं मूर्च्छां च कुरुते भृशम् ॥ ३ ॥

स्थावरस्य सामान्यलिङ्गमाह—स्थावरं चेत्यादि । फेनच्छर्षिरिति फेनस्य छर्षिः ॥ ३ ॥

* इक्षितश्चो मनुष्याणां चापचेष्टामुखवैकृतः ।

) जानीयाद्विषदातारमेभिलिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥ ४ ॥

* ‘अवनीपतेः परिकर्मिणो विषमवचारयन्तीति तेषां विषदातृणां लक्षणमाह—इक्षितश्च

१) “आरशब्देनात्र वृश्चिकादिलाङ्गुलस्थितः कण्टको भण्यते, तस्य च रथूलशुक्ररूप-त्वात्कृष्णहणेनैव ग्रहणं, अत एव दृष्टिनिःश्वासेत्यादियुक्ते पृथङ्गोदाहृतमारप्रहणम्” इति दृष्टयः ।

न ददात्युत्तरं पृष्ठो विवक्षुर्मोहमेति च ।
 अपार्थं बहु संकीर्णं भापते चापि मूढचत् ॥ ५ ॥
 हसत्यकस्मात् स्फोटयत्यङ्गुलीर्विलिखेन्महीधू ।
 वेपथुश्चास्य भवति व्रस्तधान्योन्यमीक्षते ॥ ६ ॥
 विवर्णवक्रो ध्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिनस्यपि ।
 आलभेतासनं दीनः करेण च शिरोरुहम् ॥ ७ ॥
 वर्तते विपरीतं च विपदाता विचेतनः ।

विपदातृलक्षणमाह—इजितज्ञ इत्यादि । अभिप्रायस्त्वकमीदृशमिजितं तज्ज्ञो वैद्यो
 चाचा क्रियया मुसवैकुल्यादिना च विपदातारं जानीयात् । एभिर्वैद्यमाणलक्षणैः ।
 न ददात्युत्तरं पृष्ठ इति स्वीयासत्कर्मजनितव्यामोहात् । अपार्थमिति नर्थकम् । संकीर्ण-
 नित्यस्फुटम् । हसत्यकस्मादिति अहेतोरपि हसति । भयजवायुजनितपर्वव्यथापनो-
 दनायाङ्गुलीः स्फोटयति । कियान्तरकरणस्त्वनाय मही विलिखति । भीतः सन्
 प्रत्येकं वीक्षते, ध्याम इति दग्धसमवर्णः किञ्चित्पणादिकं, वर्तते विपरीत इति अर्था-
 वारं परिवर्त्य तिष्ठति ॥ ४-७ ॥—

*उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ॥ ८ ॥
 जुम्भणं वेपनं श्वासो मोहः पत्रविषेण तु ।
 मुखशोथः फलविषैर्दाहोऽत्रद्वेष एव च ॥ ९ ॥
 भवेत् पुष्पविषैश्छादिराध्मानं श्वास एव च ।
 त्वक्सारनिर्वासयिषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ॥ १० ॥
 आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंश्रवाः ।
 फेनागमः क्षीरविषैर्विद्वेदो मुग्धमात्रता ॥ ११ ॥
 हृत्पीडनं धातुविषैर्भ्रूच्छां दाहश्च तालुनि ।
 प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत् ॥ १२ ॥

मूलादिविषाणां प्रमादादुपयुक्तानां प्रत्येकं लक्षणमाह—उद्वेष्टनमित्यादि । उद्वेष्टनं
 दण्डविमर्दनवद्यथा । मूलविषैरित्यष्टविधैरपि, एवं पत्रादीनामुक्तानां यावत्संख्याक्का-
 नाभेकं सामान्यलक्षणमवगन्तव्यम् । प्रायेण कालघातीनीति एताश्चि नव मूलादिवि-
 षाणि कालान्तरेण मारकाणि भवन्तीत्यर्थः । कन्दविषं तु त्रयोदशविधमतितीक्ष्णत्वा-
 द्यवायविकाश्यादिगुणयोगात्सदात्वेन मारकम् ॥ ८-१२ ॥

इत्यादि । व्रस्तधान्योन्यमीक्षते इति स्वपापकर्मोपलम्भमवेनान्योन्यमीक्षते । विवर्णवक्रो
 मलिनवस्ववर्ण इति उद्वेष्टनः (भा० २०) ॥ ४-७ ॥

* 'मुखशोथः स्वयुः । पुष्पविषलक्षणमाह—भवेदित्यादि । त्वक्सारित्यादि त्वविषैः
 सारविषैर्निर्वासयिषैः पृथक् विभिः । पारुष्यं खरस्पर्शत्वं मुखशैव, कफसंश्रवः, श्लेष्मा-
 श्रावः । क्षीरविषलक्षणमाह—फेनेत्यादि । मुग्धमम् । धातुविषमाह—हृदित्यादि । धातुविषैः
 हरितालादिकैः (भा० २०) ॥ ८-१२ ॥

*सद्यः क्षतं पच्यते यस्य जन्तोः स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यमीक्षणम् ।
 कृष्णीभूतं क्लिप्तमत्यर्थपूति क्षतान्मांसं शीर्यते चापि यस्य ॥ १३ ॥
 तृष्णा मूर्च्छा ज्वरदाहौ च यस्य दिग्धाहतं तं पुरुषं व्यस्येत् ।
 लिङ्गान्येतान्येव कुर्यादमिर्त्रैर्गणे विषं यस्य दत्तं प्रमादात् ॥ १४ ॥
 सपीतं गृहधूमाभं पुरीषं योऽतिसार्यते ।
 फेनमुद्वमते चापि विपपीतं तमादिशेत् ॥ १५ ॥

विपलितशखहतस्य लिङ्गमाह—सद्य इत्यादि । पच्यते चाप्यमीक्षणमिति सद्यस्ता-
 नत् पच्यते पश्चादपि पुनः पुनः पाकमेति ॥ १३—१५ ॥

वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिलाः ।

यथाक्रमं समाख्याता, घ्नन्तरा द्वन्द्वरूपिणः ॥ १६ ॥

स्थावरमभिधाय जङ्गमेष्वतिदीक्षणत्वेन सर्पविषे चाच्ये तदाश्रयान् सर्पानाह—वात-
 पित्तकफात्मान इत्यादि । भोगी फणी, मण्डली मण्डलवदथाङ्गलाङ्गलादिरूपमण्डलयुक्तः,
 राजिलश्चित्रदीर्घरेखावान्, एते यथाक्रमं वाताद्यात्मानो वातादिप्रकृतयः । व्यतिकर-
 जान् सर्पान् दर्शयति—घ्नन्तरा द्वन्द्वरूपिण इति ।—द्वयोरन्तरं विशेषो येषु ते तथा ।
 यथा—फणिना मण्डलिन्यां गोमसा जाताः, मण्डलिना गोमसेन च फणिन्यां कृष्ण-
 सर्पाः, एवमन्येऽपि जातिसंकरा ऊहाः । व्यन्तरा इति पाठे स एवार्थः, विशब्दस्य
 व्यर्थत्वात्; तथा 'विभवान्महानाकाशः' इत्यत्र व्याख्यातं, विभवादिति द्विभावात्,
 द्विभाक्त्व सर्वमूर्तद्वयैः संयोगः सर्वत्रोपलम्भश्चेति । द्वन्द्वरूपिण इति द्वयोः फणि-
 मण्डलिनोर्वातपित्तप्रकृत्योर्यत् प्रकृतित्वं तन्मिलितप्रकृतित्वमेवामित्यर्थः, वातपित्तप्र-
 कृत्योरथवा द्वयोर्यद्दोषयो रूपं तद्रूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥

दंशो भोगिकृतः कृष्णः सर्ववातविकारकृत् ।

पीतो मण्डलिजः शोथो मृदुः पित्तविकारवान् ॥ १७ ॥

राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः ।

पाण्डुः स्निग्धोऽतिसान्द्रासृक् सर्वश्लेष्मविकारकृत् ॥ १८ ॥

भोगिप्रकृतिकृतदंशेषु वातादीनां लिङ्गमाह—दंशो भोगिकृत इत्यादि । सर्ववात-
 विकारकृदित्यनेनैव कृष्णत्वे सिद्धे तदुक्तिरवश्यंभावित्वख्यापनार्थं, एवमुत्तरत्रापि
 पीताद्यभिधानम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

‡अश्वत्थदेधायतनश्मशानवल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।

याम्ये च दद्याः परिवर्जनीया ऋक्षे सिरामर्मसु ये च दद्याः ॥१९॥

* 'दिग्धाहतं विपलितशखहतम् । शत्रुभिर्गणैर्वाचारितविपलक्षणमाह—लिङ्गान्येतांसादि ।
 इतान्येव पूर्वोक्तानि, अमित्रैः शत्रुभिः, गणे शखत्रणे, प्रमादात् अनवधानात्' (आ०
 ६०) ॥ १३—१५ ॥

† 'द्वन्द्वरूपिण इति द्वयोर्यो भावः; तदन्त इत्यर्थः' (आ० ६०) ॥ १६ ॥

‡ 'याम्ये इत्यत्र "पिच्ये" इति पाठः । पिच्ये मघायां । ये च मर्मसु दद्याः खुत्सेऽपि
 खान्या इति' (आ० ६०) ॥ १९ ॥

विशिष्टदेशादिदृष्टसाक्षात्त्वमाह—अश्वत्थेत्यादि । याम्ये चेति भरण्याम् । ऋद्धे नउत्रे । नर्मस्त्रिंशति वाशुपातिषु । याम्ये चेति चकारेणाद्रक्षेयामघामूलकृत्तिकाणां ग्रहणम् । यदुक्तमन्यत्र—“वैत्यायतनवल्मीकश्मशानेषु चतुष्पये । आद्राक्षेयामघामूलकृत्तिकांरणीषु च । पद्यम्यां सन्ध्ययोर्देशे नर्मस्त्राशुहरेषु च । दष्टः कष्टन बीवन्ति यदि दृष्टादिसंपदः”-इति ॥ १९ ॥

“दर्वीकराणां विषमाशुघाति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ।

दर्वीत्यादि । दर्वीकराणां विषमाशु इन्ति अश्वत्थादौ विशेषेण दर्वीकरणामाशु-मारकं, दर्वीकराः फणिनः । सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्तीति उष्णसंयोगे घृति सर्वाणि विषाणि स्वरूपतो द्वैगुण्यं भजन्ते; ‘सर्वाणि चोष्णानि यथाक्रमेण’ इति पाठान्तरे अयमर्थः—सर्वाणि भोगिमण्डलिराजितविषाणि यथाक्रमेण यथोद्विष्टक्रमेणोक्तान्वश्व-त्थादिप्याशुपातीनि । दर्वीकरविषस्य पृथगुपादानं विशेषार्थम् ॥—

अजीर्णपित्तातपपीडितेषु घालेषु वृक्षेषु बुभुक्षितेषु ॥ २० ॥

क्षीणक्षते मेहिनि कुष्ठयुक्ते रक्षेऽवले गर्भवतीषु चापि ।

एवमपरेष्वप्याशुपातित्वं संभवति, तानाह—अजीर्णेत्यादि । अजीर्णपित्तातप-पीडितेष्विति अजीर्णनि दोषत्रयप्रकोपात्, पित्तातपपीडितयो रीक्ष्यात्, बालवृद्धयो-रसंपूर्णक्षीणघातुत्वेन विषवेगासहत्वात्, बुभुक्षितेष्विति पित्तवृद्धोष्णदेहत्वात्, शीणक्षत इति क्षतक्षीणे बहुलघातदुष्टे, मेहिनि दोषत्रयप्रकोपात्, कुष्ठयुक्ते रक्षादि-दोषात्, रक्षे वातकोपात्, अवले क्लेशसहत्वात्, गर्भवतीषु गर्भेणोत्क्षिप्तदोषत्वात्, एषु विषमाशुपातीति ॥ २० ॥—

शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमेति राज्ञ्यो लतामिश्रं न संभवन्ति ॥२१॥

शीताभिरद्रिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ।

जिह्वं मुखं यस्य च केशशातो नास्तावस्तादश्च सकण्ठभङ्गः ॥२२॥

कृष्णः सरक्तः श्वयधुश्च दंशे हृन्धोः स्थिरत्वं च विचर्जनीयः ।

वर्तिर्धना यस्य निरेति यक्राद्रकं स्रवेदूर्ध्वमघश्च यस्य ॥ २३ ॥

दंष्ट्रानिपाताश्चतुरश्च यस्य तं चापि वैद्यः परिवर्जयेद्य ।

उन्मत्तमत्यर्थमुपहृतं वा हीनस्वरं घाऽप्यथवा विवर्णम् ॥ २४ ॥

सारिप्लमत्यर्थमवेगिनं च ह्यन्त्या नरं कर्म न तत्र कुर्यात् ।

इदानीं सर्वेषां वर्जनीयमाह—शस्त्रक्षत इत्यादि । राज्ञ्यो लतामिश्रेति राज्ञ्यो लेहा नत्तामिस्त्राडनाश्च भवन्ति । तदुक्तमालम्बायने,—‘नैति रक्तं सतापस्य लतापातैर्न राजिकाः । न लोमहर्षं शीताद्रिवर्जयेत् विषादितम्’-इति । जिह्वं बर्कं, स्रव्यमिति कर्तिकः । केशशात इति कर्षणात् केशोरपाठः । कण्ठभङ्गो श्रोत्राया अवधारणम् ।

* ‘सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्तीति उष्णसंयोगे सर्वाणि विषाणि स्वरूपतो द्वैगुण्यं भजन्ते ॥’ (भा० २०)—

१ ‘अजपायनेऽप्युक्तम्’ क. । २ असायनेवेष्टः पाठः ।

हन्वोः स्थिरत्वं हनुद्वयस्य लभ्यत्वम् । वर्तिर्घनेति लालारूपा वर्तिः । रक्तं सवेदूर्ध्व-
मधश्च यस्येति मुखनासागुदादिभ्यः शोणितस्रावः । दंष्ट्रानिपाताक्षतुरश्वेति
चत्वार इति प्राप्ते चतुर इति निर्देश आगमविधेरनित्यत्वात्, यथा “क्षप्रतश्चतुरो
वेदा” इत्यादि । उन्मत्तमल्यर्थमुपद्रुतमिति उन्मत्तमल्यर्थमुन्मादवन्तं, उपद्रुतं
ज्वरातिसारादिभिरल्यर्थमुपद्रुतम् । हीनस्वरं वक्तुमसमर्थम् । विवर्णं कृष्णवर्णम् ।
सारिष्टं नासाभगादियुक्तम् । अवैगिनं गर्भनादिवेगरहितं, विण्मूत्रादिवेगरहितमिति
कार्तिकः ॥ २१—२४ ॥—

जीर्णं विपन्नौषधिभिर्द्वितं वा दावाम्निवातातपशोपितं वा ॥ २५ ॥
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति ।

स्थावरजङ्गमविषमेव जीर्णत्वादिभिर्विशेषैर्दूषीविषसंज्ञां लभते; तदाह—जीर्ण-
मित्यादि । विपन्नौषधिभिरिति अगदादिभिः । दावाम्निवातातपशोपितं वेति दावा-
मिष्यनाभिः । स्वभावतो वा गुणविप्रहीनमिति स्वभावादेव किमपि विषं व्यवयिवि-
काशिप्रभृतिषु दशसु गुणेषु मध्ये एकद्वित्रयादिगुणहीनं यदि भवति तदा दूषीविषता-
मुपैति ॥ २५ ॥—

*वीर्याल्पभावाच्च निपातयेत्तत् कफान्वितं वर्धगणानुबन्धि ॥ २६ ॥

तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो वैगन्ध्यवैरस्ययुतः पिपासी ।

मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्यामिं च विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा ॥ २७ ॥

गुणहीनतामेव कार्येण दर्शयति—वीर्याल्पभावादित्यादि । न निपातयेदिति न
मारयति सद्यश्चिरेण वा । कफान्वितमिति कफान्वितं सत् मन्वीभूर्त्तोष्ण्यादिगुणं
न मारयति । वर्धगणानुबन्धीति अपाकाच्चिरस्थायि । तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्ण
इति तेन दूषीविषेणार्दितो, भिन्नशब्दोऽत्र पुरीषवर्णाभ्यां प्रत्येकमभिसंबध्यते, भिन्न-
वर्णो विवर्णः । वैगन्ध्यवैरस्ययुत इति विरुद्धगन्धमुखवैरस्ययुक्तः । विचेष्टमानो
विरुद्धां चेष्टां कुर्वन्, अरतिमसुखं लभते ॥ २६ ॥ २७ ॥

आमाशयस्थे कफवातरोगी, पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ।

भवेत् समुद्धस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥ २८ ॥

स्थानविशेषेण विशिष्टलिङ्गमाह—आमाशयस्थ इत्यादि । कफावृत्तत्वेन वातकोप
आमाशये, तेन कफवातरोगीत्युक्तम् । अनिलपित्तरोगीति पक्वाशये दुष्टवातसंबन्धेन
प्रत्यासन्नस्याशयस्थस्य पित्तस्य कोपः । भवेत् समुद्धस्तशिरोरुहाङ्ग इति अत्राङ्गशब्दात्
परं रुहशब्दो द्रष्टव्यः, तेनायमर्थः—समुद्धस्तशिरोरुहाङ्गः, शिरोरुहाः केशाः, अङ्ग-
रुहं लोम, तदुचमालम्बायने,—“सीदन्ति केशलोमानि तस्मिन् पक्वाशयं गते”—

* ‘तद्वीर्यस्याल्पत्वात्तेन गररूपेण ये क्षोषा भवन्ति, तान्दर्शयन्नाह—तेनेति । तेन
गररूपेण विषेण पीडितो भिन्नपुरीषवर्णादिकः सात्’ (आ० ६०) ॥ २६ ॥ २७ ॥

१ ‘प्रथमादिवेगरहितं’ क. । २ ‘गररूपेण पीडितः’ क. ।

इत्यादि । विलिनपक्षस्तु यथा विद्वद् इति मुण्डितपक्षशुक्तिरसदशः, एतत् पक्षाशयग-
तस्यैव लिङ्गम् ॥ २८ ॥

स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।
कोपं च शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु, पूर्वं शृणु तस्य रूपम् ॥ २९ ॥

तस्य रसादिधातुगतस्य लिङ्गमाह—स्थितं रसादिवित्यादि । यथोक्तान् करोति
धातुप्रभवान् विकारानिति मुथुते व्याधिषमुद्देशीयाध्यायोक्तान्नाथदावीन् करोतिः
कोपं च शीतानिलदुर्दिनेषु यातीति कफसंबन्धाच्छीतादां काळे कापं याति । पूर्वं
शृणु तस्य स्फुमिति पूर्वस्वप्नं शृण्वत्यर्थः ॥ २९ ॥

निद्राशुक्लत्वं च विजृम्भणं च विश्लेषहर्षायथवाऽङ्गमर्दम् ।

ततः करोत्यङ्गमदाविपाकायरोचकं मण्डलकोठजन्म ॥ ३० ॥

मांसक्षयं पादकरप्रशोथं मूर्च्छां तथा छर्दिमथातिसारम् ।

दूषीविषं श्वासतृषाज्वरांश्च कुर्यात् प्रवृद्धिं जठरस्य चापि ॥ ३१ ॥

तदेवाह—निद्रेत्यादि । विश्लेषहर्षाविति विश्लेषो गात्रस्य सौमित्र्यं, हर्षो रोमहर्षः ।
एतानि वातकफजानि लिङ्गानि । तत इति पूर्वरूपादनन्तरम् । अङ्गमदाविपाकाविति
अङ्गमदः अघे भुक्ते मद्ये हर्षः अङ्गमदः, कार्तिकस्त्वक्षविश्लेषणमङ्गमदमाह, अङ्गमदो
रसाजीर्णमिति यदाधरः; अविपाकोऽन्नस्यापाकः । पादकरप्रशोथमिति पादे करे च
प्रकृष्टं शोथं करोति । 'मूर्च्छां तथा छर्दिमथातिसारं' इत्यस्य स्थाने 'प्रलेपकं छर्दि' इत्यादि
पाठान्तरे प्रलेपकं खेदप्रश्रया पिच्छिलं यानं, ज्वरविशेषं वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

उन्मादमन्यजनयेच्चयाऽन्यदानाहमन्यत्क्षपयेच्च शुक्रम् ।

गाह्वयमन्यजनयेच्च कुष्ठं तांस्तान्घिकारांश्च बहुप्रकारान् ॥ ३२ ॥

तदेव नानाप्रकारं यथाकरोति तत्तदाह—उन्मादमन्यदित्यादि । क्षपयेच्च शुक्रमिति
पाण्ड्यं करोतीत्यर्थः । तास्तानिति विसर्पविसृष्टकोटकादीन् ॥ ३२ ॥

*दूषितं देशकालाद्यदिव्यास्वप्नैरमीक्षणशः ।

यस्यात् संदूषयेद्भातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३३ ॥

साध्यमात्मघतः सद्यो याप्यं संघतसरोत्थितम् ।

दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याहितसेविनः ॥ ३४ ॥

दूषीविषस्य निरुक्तिमाह—दूषितमित्यादि । देशकालाद्यदिव्यास्वप्नैरिति देशः प्रचुरा-
निलक्ष्मीतवृष्टिरभूपादिः, कालः शीतानिलदुर्दिनादिः, अन्नं सुरातिबहुलत्वादि, तैर्दूषितं
कोषितं, अमीक्षणशः पुनःपुनः । धातुदूषकत्वेन दूषीविषम् । संघोर्गजं विषं द्विविधं;

* 'अत्रसोपलक्षुणत्वादावव्यायामजोपादयोऽपि आद्याः; आत्मघतः पक्वक्षिनः ।
क्षीणस्य क्षीणपातोः' (अ० ८०) ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

एकं सविषाविषसंयोगकृतं कृत्रिमसंज्ञं, अपरं निर्विषद्रव्यकृतं गरसंज्ञम् । यदाह वृद्धकारश्यपः,—“संभोगजं च द्विविधं तृतीयं विषमुच्यते । गरः स्यादविषं तत्र सविषं कृत्रिमं मतम्” इति । अत एव रसायने चरकः,—“दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे”—इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदं रजो नानाङ्गजान् मलान् ।
शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिधितान् ॥ ३५ ॥
तैः स्यात् पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते ।
मर्मप्रघमनाध्मानं हस्तयोः शोथलक्षणम् ॥ ३६ ॥
जठरं ग्रहणीदोषो यक्ष्मा शुल्मः क्षयो ज्वरः ।
एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गानि दर्शयेत् ॥ ३७ ॥

तद्वयमपि दर्शयितुमाह—सौभाग्यार्थमित्यादि ।—स्त्रियः सौभाग्यार्थं शत्रुप्रयुक्ता वा सविषजन्तूनां स्वेदं, रजधूर्णं, नानाङ्गजान् नानागरकरान् मलान्, अन्नादी ददाति । तैरिति स्वेदरजःप्रभृतिभिः । गरश्चास्येति अपाकाजठरावस्थितस्वेदादिरेव गरः, अत एव तस्योदरामयः; किंवा वक्ष्यमाणमर्मप्रघमनादिलक्षणो व्याधिर्गरः । मर्मप्रघमनं मर्मव्यथा । शोथलक्षणमिति शोथ एव लक्षणं, जठरमुदरम् । अन्यस्य व्याधेर्लिङ्गानि दर्शयेदिति अन्यस्य विस्फोटादेर्लिङ्गं दर्शयति ॥ ३५-३७ ॥

*यस्माद्गूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदविन्दवः ।

तस्माद्गुतास्तु भाष्यन्ते संब्यया ताश्च षोडश ॥ ३८ ॥

संप्रति लूतानां घोरविषत्वप्रतिपादनार्थमैतिह्यमाह—यस्माद्गूनं तृणमित्यादि । इति किल श्रुतिः,—“विश्वामित्रो नरपतिः कामधेनोर्बलात्कारपरिग्रहेण मुनिसत्तमं वशिष्ठं कोपयांचकार, कुपितेन तेनान्तर्ज्वलदविरलकोपानलज्वलितं कुकुलयुगलमिव बहल-पाटलं लोचनद्वयं बहता भगवान् रविरवलोकितः । ततस्त्वस्य धुकुटिभयङ्करललाट-तटप्रस्यन्दी स्वेदविन्दुकरः प्रचण्डतरः प्रलासन्नलूनतृणे धेन्वर्धे संमृते निपतितो लूताऽभूत्”—इति । तास्तु षोडश । यदाह सुश्रुतः,—“त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतका तथा । लालामूत्रविषा रक्ता कठिना चाष्टमी स्मृता । सौवर्णिका लाजवर्णा जालिन्येकपदी तथा । कृष्णाऽमिवक्ता काण्डा च मालायुष्ण्यष्टमी मता” (सु. क. स्था. अ. ८)—इति ॥ ३८ ॥

* “यस्माद् कारणागुनेः प्रस्वेदविन्दवो लूनं तृणं प्राप्ताः, तस्माद्गुता भाष्यन्ते, “तासामथो कृच्छ्रस्ताभ्या वज्यास्तावत्य एव तु”—इति । मतान्तरेणोत्पत्तिरन्यथा वर्ण्यते—“अन्ये वदन्ति मुक्तस्य दुष्टस्यान्नस्य मूर्च्छेनात् । संभवन्ति विपरफोटा ये लूताकीट-लक्षणाः ॥ यथासं धारयन्तस्ते लूताकीटास्तु कीर्तिताः”—इति (भा० द०) ॥ ३८ ॥

*ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः ॥ ३९ ॥

पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ।

शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा ॥ ४० ॥

सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ।

तासां सामान्यदंशलक्षणमाह—ताभिर्दष्ट इत्यादि । दंशकोथ इति दंशदेवे
रुतिमाव इत्यर्थः । प्रवृत्ति क्षतजस्येति रक्तस्य प्रवर्तनम् । सर्वलूतानामिति असा-
प्याद्यविषसौवर्णिकादिलूतानामेव सामान्यलक्षणं ज्ञेयम् । यत्किमण्डलादीनामण्डानां
कृच्छ्रसाध्यत्वं, ताभिर्दष्टे शिरोदु खमिहादिना सामान्यलक्षणमभिप्राय सौवर्णिकाद्यन-
न्तरमेतत् पठितवान् सुश्रुतः । माघवकरेण तु षोडशानां लूतानां सामान्यलक्षणमेत-
दित्यभिप्रायेण पठितमिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

दंशमध्ये तु यत् छरणं श्यावं वा जालकाचितम् ॥ ४१ ॥

कर्ष्णाकृति भृशंपाकं क्लेशोद्यज्वरान्वितम् ।

दूपीविषाभिर्लूताभिस्तद्दृष्टमिति निर्दिशेत् ॥ ४२ ॥

त्रिमण्डलादयोऽथै दूपीविषात्तासा लक्षणमाह—दंशमध्ये तित्यादि । कर्ष्णाकृतीति
कर्ष्णगम्यरूपं, अन्ये 'दरकाकृति' इति पठन्ति, तद्यत्कार्थम् । दूपीविषाभिमिति काल-
न्तरप्रकोपिविषाभिः । दृष्टमिति दंशम् ॥ ४१-४२ ॥

†शोथः श्वेताः सिता रक्ताः पीता वा पिडका ज्वरः ।

प्राणान्तिकाश्च जायन्ते श्वासहिंसाशिरोमहाः ॥ ४३ ॥

सौवर्णिकादीनामण्डानामसामानां प्राणहराणां सामान्यलक्षणमाह—शोथ इत्यादि ।
प्राणान्तिका इति प्राणहराः ॥ ४३ ॥

आर्दशाच्छोणितं पाण्डुमण्डलानि ज्वरोऽरुचिः ।

लोमहर्षश्च दाहश्चाप्यास्तुदूपीविषादिते ॥ ४४ ॥

आस्तुदूपीमिपलक्षणमाह—आर्दशादित्यादि । आर्दशाच्छोणितमित्यत्र 'गलति'
इति शेषः । आखव शुक्रविषाः । यदुक्तं, 'शुक्रं पतति यत्रैषा शुक्रसृष्टैः सृष्टानित
गत्' (सु. क. स्था. अ. ७)-इति ॥ ४४ ॥

मूर्च्छाङ्गशोथवैषर्ष्यक्लेशब्दाभ्युत्तिज्वराः ।

शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्वासाध्यमूपिकैः ॥ ४५ ॥

* 'कृच्छ्रसाध्यत्वमपि विविमण्डलादिलूतानाम् । "ताभिर्दष्टे शिरोदु-रु कर्णदूरेणे च
वेदना । भवन्ति च विदेषेण गदाः शैथिल्यवर्तिकाः"-इति' (भा० ६०) ॥ ३९-४० ॥

† अन्ये 'श्वेताः सिता रक्ता पीताश्च' इति पठन्ति । तत्र पिडका ज्वरश्च
(भा० ६०) ॥ ४३ ॥

प्राणहरमूपिकलक्षणमाह—मूच्छैत्यादि । अङ्गशोथेति मूपिककार एवाङ्गशोथो हेयः । यदुक्तमन्यत्र,—“चीयते प्रन्थिभिश्चाङ्गमायुशावकसन्निभैः” (सु. क. स्था. अ. ७)—इति । शब्दाश्रुतिः वाचिर्यं, अन्ये ‘मन्दास्वि.’ इति पठन्ति । असाध्य-मूपिकैः मारणात्मकैः ॥ ४५ ॥

* कार्ण्यं श्यावत्वमथवा नानावर्णत्वमेव वा ।

मोहोऽथ वर्चसो भेदो दष्टेः स्यात् कृकलासकैः ॥ ४६ ॥

कृकलासदष्टलिङ्गमाह—कार्ण्यमित्यादि । वर्चसो भेदोऽतिसारः ॥ ४६ ॥

दहत्यग्निरिचादौ च भिनत्तीवोर्ध्वमाशु च ।

वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ४७ ॥

दष्टोऽसाध्यश्च हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः ।

मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनातीं जहात्यसूनु ॥ ४८ ॥

वृश्चिकविपलिङ्गमाह—दहत्यग्निरिवेत्यादि । वृश्चिकः स्वनामख्यातः, सं च आरा-विपः । दष्टोऽसाध्यश्च । हृद्घ्राणरसनोपहतो नर इति यदा हृदयनासाजिह्वोपघातो भवति तदा तद्दष्टो न साध्यः । मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनातीं जहात्यसूनुमित्यादिनाऽय-मपरोऽसाध्यप्रकारः । ‘दष्टोऽसाध्यैस्तु’ इति पाठपक्षेऽसाध्यैः सद्यःप्राणहरवृश्चिकैर्दष्टो यथोक्तलिङ्गो भवति । चरकेऽप्ययमेव पाठः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्दिरथापि च ।

लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैवावसीदति ॥ ४९ ॥

कणभैर्दष्टलिङ्गमाह—विसर्प इत्यादि । कणभः कीटविशेषः ॥ ४९ ॥

हृदलोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्तिमान् ।

दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥ ५० ॥

उच्चिटिङ्गदष्टलिङ्गमाह हृदरोमेत्यादि ॥ ५० ॥

एकदंष्ट्रादितः शूनः सरजः पीतकः सवट्ट ।

छर्दिनिद्रा च सविषमैण्डूकैर्दष्टलक्षणम् ॥ ५१ ॥

* ‘कृकण्टकः कृकलासः’ (आ० ६०) ॥ ४६ ॥

† ‘ज्वरमुपरिष्ठाशु याति पश्चाच्च दंशे तिष्ठति’ (आ० ६०) ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

‡ ‘विशीर्यते गलति’ (आ० ६०) ॥ ४९ ॥

§ ‘उच्चिटिङ्गनाशा वृश्चिकेन दष्टः पुमान्, हृदरोमा कण्टकितदेहः, स्तम्भमेहनः, नृषा भृशार्तिशुक्तः । शीतोदकेनेवाङ्गानि सिक्तानि मन्यते । सुष्ठुरतु उच्चिटिङ्ग कीटविशे-षमाह’ (आ० ६०) ॥ ५० ॥

¶ ‘सविषमत्स्यलक्षणमाह—मत्स्या इत्यादि । शुगमम् । सविषजलैकादष्टलक्षणमाह—कण्टूमित्यादि । कुसुरिति पूर्वक्रियया संबन्धः’ (आ० ६०) ॥ ५१ ॥

१ “स्याच्च कृकण्टकैः” इति माठाभिप्रायेण । २ “दंशश्च विशीर्यते” इति पाठान्तरम् ।

मत्स्यास्तु सविपाः कुर्युर्दाहं शोथं रुजं तथा ।

कण्डूं शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविपास्तु जलौकसः ॥ ५२ ॥

सविषमण्डूकादिदण्डलिङ्गमाह—एकदंष्ट्रादित इत्यादि ।—स्वभावादेकया दंष्ट्रया कृतो दंशो भवति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

*विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदं च गृहगोधिका ।

गृहगोधिकादण्डलिङ्गमाह—विदाहमित्यादि । गृहगोधिका ज्येष्ठी, अन्ये तु धाम-
रवमाहुः । अत्र वक्ष्यमाणं कुर्यादिति संबन्धनीयं, तेन विदाहाधीनां कर्मत्वम् ॥—

दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥ ५३ ॥

शतपदीदण्डलक्षणमाह—दंशे इत्यादि । कुर्याच्छतपदीविषमिति शतपदी कर-
ण्डिका ॥ ५३ ॥

कण्डूमान् मशकैरीपच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ।

असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम् ॥ ५४ ॥

मशकदण्डलिङ्गमाह—कण्डूमानित्यादि । असाध्यकीटसदृशमिति असाध्यकीटैर्लता-
दिभिः समलक्षणमिति । असाध्यं मशकक्षतमिति । पशुषु मशकेषु मध्ये पार्वतीयमश-
कक्षतमसाध्यम् । यदाह सुश्रुतः—“पार्वतीयैस्तु कीटैश्च प्राणहरैस्तुल्यलक्षणम्”
(सु. क. स्या. अ. ८)—इति ॥ ५४ ॥

सद्यःप्रस्राविणी दयाया दाहमूर्च्छाज्वरान्विता ।

पिडका मक्षिकादंशे तासां तु स्थनिकाऽसुहृत् ॥ ५५ ॥

मक्षिकादण्डलिङ्गमाह—सद्य इत्यादि । तासां च स्थनिकाऽसुहृदिति तासां सुश्रुती-
स्यपण्मक्षिकाणां मध्ये स्थनिका प्राणहरेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

चतुष्पद्भिर्द्विपद्भिश्च नयदन्तविषं च यत् ।

शूयते पच्यते चापि स्रजति ज्वरयत्यपि ॥ ५६ ॥

चतुष्पद्भिरेति चतुष्पादा व्याप्रादयः । द्विपादा वनमानुषवानरादयः ॥ ५६ ॥

श्वशृगालतरुचर्चुर्ध्वाम्रादीनां यदाऽनिलः ॥

श्रेष्मप्रदुष्टो मुष्णाति संघां संघावहाधितः ॥ ५७ ॥

तदा प्रश्नस्तलाङ्गुलहनुस्कन्धोऽतिलालंघान् ।

अन्यकषधिरान्यक्ष सोऽन्योन्यमभिधायति ॥ ५८ ॥

* ‘गृहगोधिका प्राणगोति लोके’ (भा० ८०)—

† श्वशृक् नरस्युतं दन्तस्युतं च, श्वशृक् श्लोकस्युक्तं भवति, तथा पच्यते, तथा स्रजति, तथा स्वरयति (भा० ८०) ॥ ५६ ॥

‡ ‘अत्र श्वशृक् विषादिभारघामान्याद् भावदानां व्याप्रादीनां मलद्वानां च विश्वधुनं मणति । तदाह—पेतारि । आ कुशुलः, शृगालः प्रतियः, तरुशृगारुश्चर्चुर्ध्वाम्रिभेः,

१ वस्तुवा उन्वोऽनुरोधेन । २ “शूयते” इत्यत्र “पच्यते” इति पा० ।

३३ भा० नि०

प्रमूढोऽन्यतमस्त्वेषां खादन्विपरिधावति ॥
 तेनोन्मत्तेन दष्टस्य दंष्ट्रिणा सविषेण तु ॥ ५९ ॥
 सुप्तता जायते दंशे कृष्णं चातिस्त्रवत्यसृक् ॥
 दिग्घबिद्धस्य लिङ्गेन प्रायशश्चोपलक्षितः ॥ ६० ॥
 *येन चापि भवेद्दष्टस्तस्य चेष्टां रतं नरः ॥
 बहुशः प्रतिकुर्वाणः क्रियाहीनो विपश्यति ॥ ६१ ॥
 दंष्ट्रिणा येन दष्टश्च तद्रूपं यस्तु पश्यति ॥
 अप्सु चादर्शविम्बे वा तस्य तद्रिष्टमादिशेत् ॥ ६२ ॥
 त्रस्यत्यकस्माद्योऽभीक्ष्णं दृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽपि वा जलम् ॥
 जलप्रासं तु तं विद्याद्रिष्टं तदपि कीर्तितम् ॥ ६३ ॥

'जरप(ख) इति लोके, ऋक्षो महूकोऽतिलोमशः, ऋच्छ इति लोके प्रसिद्धः । आदिश-
 द्वाद्भूकचित्रादयो हिंसा. पशवो ग्राह्याः । श्वदीना यदा अनिलो वायु. श्लेष्मप्रदुष्टः सन्
 संभावद्वाहितः सभावद्दस्रोतोगतः सञ्ज्ञा सम्यग्ज्ञानं मुष्पाति हरति । सम्यग्ज्ञानहरणाच्च
 कीदृशो भवतीत्याह—तदेत्यादि । प्रस्रस्त स्यान्च्युत, लाङ्गूल बालधिः, मेहन च । प्रस्रस्त-
 शब्दो लाङ्गूलादिभिः प्रलेक संबन्धीय. अतिलावावान् अतिशयेन लालास्रावयुक्तः ।
 अव्यक्तबधिरोऽन्धश्च न व्यक्तो बधिरोऽन्धो वैलर्भः । अन्योन्यमभिधावति परस्परं
 दष्टमभिधावति । हनुरन्धस्थाने 'हनुरन्ध.' इति केचित्पठन्ति । 'प्रमूढोऽन्यतमस्तेषां
 खादन्विपरिधावति' इत्यत्रोत्तरार्धं केचित्पठन्ति । एषा मध्येऽन्यतमः एकतमः प्रमूढ. सन्
 खादन् विशेषेण परिधावति । तेनेति दंष्ट्रिणा । सुप्तता नाभिर्षम् । उपलक्षितो युक्त
 इत्यर्थः' (आ० ६०) ॥ ५७-६० ॥

* 'इदानीं श्वादिदष्टस्य रिष्टमाह—येनेत्यादि । चेष्टां क्रिया, रत शब्दं बहुशोऽनेकवारं,
 प्रतिकुर्वाणोऽनुकुर्वन्, क्रियाहीन. स्वकीयकायादिव्यापाररहितः । इदानीमपरमप्यरिष्टं
 निर्दिशन्नाह—दंष्ट्रिणेत्यादि । तदृष्टिरूपदर्शनमरिष्ट मरणलक्षणम् । पुनरपरमरिष्ट निर्दिश-
 न्नाह—त्रसतीत्यादि । अकस्माज्जलप्रासहेतु विना, अपिशब्दात् हुत्वाऽपि जलप्रासरोग
 जानीयात्तस्येति संबन्ध. रिष्टमित्यादि तदपि जनत्रसनमरिष्ट मरण कीर्तितम् । पतचा-
 रिष्ट दष्टस्य । अप्राप्ये तत्रान्तरे,—“व्याधितेन श्वादिना दष्टस्य श्लेष्मा कुपित. ज्योतोवादि-
 नार्भमनीरनुभविरस्य संज्ञानाशमापादयति । ततो नरः स्पृष्ट्वा हुत्वा च जल त्रसति,
 तद्रिष्ट जानीयात्”—इति । एवमदष्टस्यापि जलप्रासो रिष्टमेवेति दर्शयन्नाह—अदष्ट इत्यादि ।
 अस्मिन्नर्थे तत्रान्तरे—“अदष्टस्यापि जन्तोर्हि जलप्रासो भवेद्यदि । तत्सारिष्ट दि भिषत्रो
 मुखे विप्रचिन्तना. ॥ जल विना जलप्रासो जायते श्लेष्मसंचयात्”इति । अथ चोक्तम्—
 “बुद्धिस्थान यदा श्लेष्मा वेबलः प्रतिपद्यते । तदा बुद्धी निरुद्धायां श्लेष्मणाऽपिष्ठितो
 नरः ॥ जामात्सुतोऽथवाऽऽरमन मज्जन्तमिव मन्यते । सलिलाप्रस्रति तदा जलप्रासं तु तं
 विदुः ॥ श्लेष्म तत्र बलैव्य शोधन शमनानि च । आहारस्य विधानेन यावत्स मृष्टये
 मनेत्”—इति । अयं जलप्रासः कुपितकफस्य भवतीति रिष्टं न भवति । अत्र एवाऽत्र

अदष्टो वा जलप्राप्ती न कथंचन सिद्ध्यति ॥

प्रसृतो बोत्थितो वाऽपि स्वस्थस्त्वस्तो न सिद्ध्यति ॥ ६४ ॥

*प्रशान्तदोषं प्रकृतिस्थधातुमन्नाभिकामं सममूत्रविदूकम् ।

प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥६५॥

इति श्रीमदधकरविरचिते माधवनिदाने विपनिदानं समाप्तम् ॥ ६९ ॥

विपातुरः क्रीडथो निर्विषो भवतीति दर्शयितुमाह—प्रशान्तदोषमित्यादि । अत्राभिकाममित्यनेन प्रकृतिस्थमित्येका । यदाह चरकः,—“प्रायेणोषहतामिवात् सपिच्छमतिशयैरे । प्राप्नोति चास्यवैरसं न चाक्षमभिनन्दति”—इति । सममूत्रविदूकमिति आशीषानतिदूकमूत्रपुरीषम् । अन्ये ‘समसूत्रजिह्वं’ इति पठन्ति, तदाऽयमर्थः—सममविकृतं सूत्रं जिह्वा च यस्य स तथा, एतेन विपजुष्टा जिह्वा न रसबोधिनी भवति, सूत्रमपि जिह्वायां विपप्रभावेण वैकृतं भवतीति प्रतिपादयति । जिह्वाग्रहणेनैव सूत्रग्रहणे सिद्धे तस्य च रसग्रहणे अनुशुणत्वप्रतिपादनार्थं पृथगुपादानम् । अनेन श्लोकेन “समदोषः समामिध” (सु. सू. स्था. अ. १५)—इत्यादिश्लोकस्य सकल एवार्थं संपबद्धः ॥ ६५ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां विपनिदानं समाप्तम् ॥ ६९ ॥

सूक्तिमुक्तावलीग्रन्थे गुरुणा यज्ञ गुणिकतम् ॥

मया समसमग्रन्थि तद्विरा शुद्धियुक्तया ॥ १ ॥

शुणनिधिगुरुहृदे दासि वाक्याकतीनां परमपरिमलश्रीधासि लब्धावलम्बम् ॥

स्फुरति बचनकुन्दं मन्दसौरभ्यलेशाद्बचनमपि मदीयं किंचिदेतत् कदाचित् ॥ २ ॥

इति श्रीविश्वपरकृतश्रीकण्ठदत्तविरचिता मधुकोशव्याख्या समाप्ता ॥

विकिस्रोतपेजः । दृष्टस्य तु रिष्टमेव, तथा स्वस्वस्य चाग्रतो वा जलमन्तरेण प्राप्नोति रिष्टमेवेति दर्शयन्नाह—प्रसृत इत्यादि । सुगमम् (भा० २०) ॥ ६९-६४ ॥

* प्रसन्नदोषं स्वभावस्थित्वादादिकम् । प्रकृतिस्थधातुमिति दपतीति भावरो रचादथो मत्स्यदपथ । अत्राभिकामं मोक्षनामित्यथ, अन्ये “सममूत्रविदूकम्” इति पठन्ति, तदाऽयमर्थः—सममविकृतं सूत्रं जिह्वा च यस्य स तथा । एतेन विपजुष्टजिह्वा रसबोधिनी न भवति, सूत्रमपि जिह्वायां विपप्रभावेण विकृतं भवतीति प्रतिपादयति । जिह्वाग्रहणेनैव सूत्रग्रहणे सिद्धे, तस्य रसग्रहणेऽर्थशुणत्वप्रतिपादनार्थं पृथगुपादानम् । वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यमिति उक्त्याहणः । पुरोपेक्षितो भवति, विपनिधयश्चतुः विपातुरः । तथाहि—“प्रसन्नदोषाऽप्रकृतिस्थधातुमन्नाभिकामं इत्यमूत्रविदूकम् । विरुद्धवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम्” । इति सविप्रविदूकमिति (भा० २०) ॥ ६५ ॥

अथ विषयानुक्रमणिका ।

ज्वरोऽतिसारो ब्रह्मणी चाशौऽजीर्णं विसृचिका ।
 अलसश्च विलम्बी च किमिरुक्पाण्डुकामलाः ॥ १ ॥
 हलीमकं रक्तपित्तं राजयक्ष्मा उरःक्षतम् ।
 कासो हिक्का सह श्वासैः स्वरभेदस्त्वरोच्चकः ॥ २ ॥
 छर्दिस्तृष्णा च मूर्च्छाद्या रोगाः पानात्ययादयः ।
 दाहोन्मादाचपसारः कथितोऽथानिलामयः ॥ ३ ॥
 घातरक्तमूरुस्तम्भ थामघातोऽथ शूलरुक् ।
 पक्तिजं शूलमानाह उदावतोऽथ गुल्मरुक् ॥ ४ ॥
 हृद्रोगो मूत्रकृच्छ्रं च मूत्राघातस्तथाऽश्मरी ।
 प्रमेहो मधुमेहश्च पिडकाश्च प्रमेहजाः ॥ ५ ॥
 मेदस्तथोदरं शोथो वृद्धिश्च गलगण्डकः ।
 गण्डमालाऽपची ग्रन्थिरवुदः श्लीपदं तथा ॥ ६ ॥
 विद्रधिर्व्रणशोथश्च द्वौ व्रणौ भग्ननाडिके ।
 भगन्दरोपदंशौ च शूकदोपस्त्वगामयः ॥ ७ ॥
 शीतपित्तमुद्वेदश्च कोठश्चैवाम्लपित्तकम् ।
 विसर्पश्च सविस्फोटः सरोमान्त्यो मसूरिकाः ॥ ८ ॥
 *क्षुद्रास्यकर्णनासाक्षिशिरःस्त्रीवालकामयाः ।
 विषं चेत्ययमुद्दिष्टो रुग्विनिश्चयसंग्रहः ॥ ९ ॥
 †सुभाषितं यत्र यदस्ति किञ्चित्तत्सर्वमेकीकृतमत्र यत्नात् ।
 विनिश्चये सर्वरजां नराणां श्रीमाधवेनेन्दुकरात्मजेन ॥ १० ॥
 यत्कृतं सुकृतं किञ्चित्कृत्यैवं रुग्विनिश्चयम् ।
 मुञ्चन्तु जन्तवस्तेन नित्यमातङ्कसन्ततिम् ॥ ११ ॥
 इति श्रीमाधवकरविरचितं माधवनिदानं समाप्तम् ॥

* 'असिन् ग्रन्थे रोगसंग्रहमाह-ज्वरातिसाराविलादि ग्रहण्यश्चतस्रः । एकसिन्-
 जीर्णनिदाने विसृचिकालसविलम्बिका श्लेयाः । पानात्ययादयः पानविभ्रमादयः । पिडका-
 प्रमेहोक्ताः । मेदोदोषो मेदोरोगः । छपदंशो मेहुरोगः, त्वगामयः कुष्ठरोगः । रोमान्तो
 मसूरिकामेदः । आस्यं मुखम् । रुग्विनिश्चये अयमुदेशः' ॥ ९ ॥

† 'ग्रन्थकारः स्वपक्षमाह-सुभाषितमित्यादि । सुगमम्' (भा० द०) ॥ १० ॥ ११ ॥

† एतादृशपाठाभिप्रायेण । अयमेवनेव पाठमङ्गीकरोति ।

परिशिष्टम् ।

अथ स्नायुकनिदानम् ।

शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पयत् ।
भिनत्ति तत्क्षते तत्र सोष्मं स्नायुं विशोष्य च ॥ १ ॥
कुर्यात्सन्तुनिभं जीवं वृत्तं श्वेतद्युतिं बहिः ।
शनैः शनैः क्षताघाति छेदात्कोपमुपैति च ॥ २ ॥
तत्पाताच्छोथशान्तिः स्यात्पुनः स्थानान्तरे भवेत् ।
स स्नायुकेति विख्यातः क्रियोक्ताऽत्र विसर्पयत् ॥ ३ ॥
बाहोर्यदि प्रमादेन धुस्यते जङ्घयोरपि ।
संकोचं पञ्जर्ता चैव छिन्नतन्तुः करोत्यसौ ॥ ४ ॥

पातेन इथावरुक्षः सरुग्ध दहनानीलपीतः सदाहो-
ऽथ श्वेतः श्लेष्मणा स्यात्पृथुगरिमयुतोऽथ द्विदोषो द्विलिङ्गी ।
रक्तेनारक्तकान्तिः समधिकदहनोऽथाखिलैः सर्वलिङ्गो
रोगोऽसावष्टयेत्थं मुनिनिरभिहितः स्नायुकस्तन्तुकीटः ॥ ५ ॥
इति स्नायुकनिदानं समाप्तम् ।

अथ फिरङ्गरोगनिदानम् ।

फिरङ्गसंप्रके देशे बाहुस्येनैव यद्भवेत् ।
वसात्फिरङ्ग इत्युक्तो व्याधिर्याधिविशारदैः ॥ १ ॥
गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम् ।
फिरङ्गिनोऽङ्गसंसर्गात्फिरङ्गिण्याः प्रसंगतः ॥ २ ॥
व्याधिरामन्तुजो दोष दोषाणामत्र संक्रमः ।
भवेत्सहस्रयेत्तेषां लक्षणैर्मिपजां वरः ॥ ३ ॥
फिरङ्गस्त्रिविधो श्वेयो बाह्य आभ्यन्तरस्तथा ।
यद्द्विन्तर्भयश्चापि तेषां लिङ्गानि च वृषे ॥ ५ ॥
तत्र बाह्यः फिरङ्गः स्याद्विस्फोटसदृशोऽल्परुक् ।
स्फुटितो प्रणवद्वैद्यः सुलसाध्योऽपि सो मत्तः ॥ ५ ॥
सन्धिष्याभ्यन्तरः स स्यादाभवात् इव व्यथाम् ।
शोफं च जनयेदेष कष्टसाध्यो पुर्धः स्मृतः ॥ ६ ॥

काश्यं यलक्षयो नासाभङ्गो घृहेश्च मन्दता ।
 अस्थिशोषोऽस्थिवक्रत्वं फिरङ्गोपद्रवा अमी ॥ ७ ॥
 घृहिर्मवो भवेत्साध्यो नवीनो निरुपद्रवः ।
 आभ्यन्तरस्तु कष्टेन साध्यः स्यादयमामयः ॥ ८ ॥
 यद्विरन्तर्भवश्चापि क्षीणस्योपद्रवैर्युतः ।
 घ्याप्तो व्याधिरसाध्योऽयमित्याहुर्मुनयः पुरा ॥ ९ ॥

इति फिरङ्गरोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ सोमरोगनिदानम् ।

स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोकाद्यापि श्रमादपि ।
 अतिसारकयोगाद्वा गरयोगात्तथैव च ॥ १ ॥
 आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च ।
 तस्यास्ताः प्रच्युताः स्थानान्मूत्रमार्गं व्रजन्ति हि ॥ २ ॥
 प्रसन्ना विमलाः शीता निर्गन्धा नीरुजः सिताः ।
 स्रवन्ति घातिमात्रं ताः सा न शक्नोति दुर्बला ॥ ३ ॥
 वेगं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं क्वचित् ।
 शिरःशिथिलता तस्या मुखं तालु च शुष्यति ॥ ४ ॥
 मूर्च्छा जृम्भा प्रलापश्च त्वग्रूक्षा घातिमात्रतः ।
 भक्ष्यैर्मोन्वैश्च पेयैश्च न तृप्तिं लभते क्वचित् ॥ ५ ॥
 संधारणाच्छरीरस्य ता आपः सोमसंविताः ।
 ततः सोमक्षयात् स्त्रीणां सोमरोग इति स्मृतः ॥ ६ ॥

इति सोमरोगनिदानं समाप्तम् ॥

अथ शीतलानिदानम् ।

देव्वा शीतलयाऽऽक्रान्ता मसूर्यः शीतला यहिः ॥
 ज्वरयेयुर्यथा भूताधिष्ठितो विषमज्वरः ॥ १ ॥
 ताश्च सप्तविधाः ख्यातास्तासां भेदान्प्रचक्षमहे ॥
 ज्वरपूर्वा वृद्धस्फोटैः शीतला वृद्धती भवेत् ॥ २ ॥
 सप्ताहाग्निःस्वरत्येव सप्ताहात्पूर्णतां व्रजेत् ॥
 ततस्तृतीये सप्ताहे शुष्यति स्खलति स्वयम् ॥ ३ ॥

वातश्लेष्मसमुद्भूता कोद्रया कोद्रयाकृतिः ॥
 तां कश्चित्प्राह पकेति सा तु पाकं न गच्छति ॥ ४ ॥
 जलशूकयदङ्गानि सा विध्यति विशेषतः ॥
 सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा शान्तिं याति विनौपधम् ॥ ५ ॥
 ऊष्मणा तूष्मजारूपा सकण्डूः स्पर्शनप्रिया ॥
 नास्त्रा पाणिसहा ख्याता सप्ताहाच्छुष्यति स्वयम् ॥ ६ ॥
 चतुर्थी सर्पपाकारा पीतसर्पपवर्णिनी ॥
 नास्त्रा सर्पपिका श्रेयाऽभ्यङ्गमत्र विवर्जयेत् ॥ ७ ॥
 किञ्चिदूष्मनिमित्तेन जायते राजिकाकृतिः ॥
 एषा भयति घालानां सुखं शुष्यति च स्वयम् ॥ ८ ॥
 कोष्ठयजायते पृष्ठी लोहितोत्तमण्डला ॥
 ज्वरपूर्वा अथागुक्ता ज्वरस्तिष्ठेद्दिनत्रयम् ॥ ९ ॥
 स्फोटानां मेलनादेया बहुस्फोटाऽपि दृश्यते ॥
 एकस्फोटे च कृष्णा च योद्धव्या चर्मजामिघा ॥ १० ॥
 इति शीतलानिदानम् ।

अशीतिवातरोगनामानि ।

अशीति घातजा रोगाः कथ्यन्ते मुनिभाषिताः ।
 आश्लेषको हनुस्तम्भ ऊरुस्तम्भः शिरोग्रहः ॥ १ ॥
 घात्यायामोऽन्तरायामः पार्श्वेशूलं कटिग्रहः ।
 दण्डापतानकः खली जिह्वास्तम्भस्तथाऽर्दितम् ॥ २ ॥
 पक्षाघातः क्रोष्ठरीषो मन्वास्तम्भश्च पङ्कता ।
 कलायस्त्रयता तूनी प्रतितूनी च रज्जता ॥ ३ ॥
 पाददण्डो गृधसी च विश्वाची चापवाहुकः ।
 अपतानो घणायामो घातकण्डोऽपतत्रकः ॥ ४ ॥
 अङ्गमेदोऽङ्गशोषश्च सिन्धिनल्यं च कलता ।
 प्रत्यष्टीलाऽष्टीलिका च घामनल्यं च कुब्जता ॥ ५ ॥
 अङ्गपीडाऽङ्गशूलं च संकोचस्तम्भरुक्षताः ।
 अङ्गमङ्गोऽङ्गविभ्रंशो विट्ग्रहो घटविहता ॥ ६ ॥
 मूकत्वमतिजृम्भा स्यादत्युद्गारोऽत्रकृजतम् ।
 घातप्रवृत्तिः स्फुरणं सिराणां पूरणं तथा ॥ ७ ॥
 कम्पः कार्श्यं दपायता च प्रलापः क्षिप्रमूत्रता ।
 निद्रानाशः खेदनाशो दुर्बलत्वं पलक्षयः ॥ ८ ॥

अतिप्रवृत्तिः शुक्रस्य कादर्यं नाशश्च रेतसः ।
 अनवस्थितचित्तत्वं काठिन्यं विरसास्यता ॥ ९ ॥
 कषायवक्रताऽऽध्मानं प्रत्याध्मानं च शीतता ।
 रोमहर्षश्च भीरुत्वं तोदः कण्ठ रसाक्षता ॥ १० ॥
 शब्दान्नता प्रसुप्तिश्च गन्धाक्षत्वं दृशः क्षयः ।

चत्वारिंशत्पित्तरोगनामानि ।

अथ पित्तमवा रोगाश्चत्वारिंशदिहोदिताः ॥ ११ ॥
 धूमोद्गारो विदाहः स्यादुष्णाङ्गत्वं मतिभ्रमः ।
 कान्तिहानिः कण्ठशोपो मुखशोपोऽल्पशुक्रता ॥ १२ ॥
 तिकास्यताऽम्लवक्रत्यं स्वेदस्त्रायोऽङ्गपाकता ।
 क्लमो हरितवर्णत्वमतुप्तिः पीतगात्रता ॥ १३ ॥
 रुक्द्राघोऽङ्गदरणं लोहगन्धास्यता तथा ।
 दौर्गन्ध्यं पीतमूत्रत्वमरतिः पीतविङ्गता ॥ १४ ॥
 पीतावलोकनं पीतनेत्रता पीतदन्तता ।
 शीतेच्छा पीतनसता तेजोद्वेषोऽल्पनिद्रता ॥ १५ ॥
 कोपश्च गात्रसादश्च भिन्नचिह्नत्वमन्धता ।
 उष्णोच्छ्वासत्वमुष्णत्वं मूत्रस्य च मलस्य च ॥ १६ ॥
 तमसो दर्शनं पीतमण्डलानां च दर्शनम् ।
 निःसरत्वं च पित्तस्य चत्वारिंशद्भुजः स्मृताः ॥ १७ ॥

विंशतिश्लेष्मरोगनामानि ।

कफस्य विंशतिः प्रोक्ता रोगास्तन्द्राऽतिनिद्रता ।
 गौरवं मुग्धमाधुर्यं मुखलेपः प्रसेकता ॥ १८ ॥
 श्वेतावलोकनं श्वेतविङ्गत्वं श्वेतमूत्रता ।
 श्वेताङ्गवर्णता शैत्यमुष्णेच्छा तिककामिता ॥ १९ ॥
 मलाधिक्यं च शुक्रस्य बाहुल्यं बहुमूत्रता ।
 आलस्यं मन्दबुद्धित्वं तृप्तिर्घर्षरवाफ्यता ॥ २० ॥
 अचैतन्यं च गदिता विंशतिः श्लेष्मजा गदाः ।

